Tanzimat'tan Cumhuriyet'e

Türkiye Ansiklopedisi

[redacted]

5

İletişim Yayınları

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e

Türkiye Ansiklopedisi

İletişim Yayınları

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e

Türkiye Ansiklopedisi

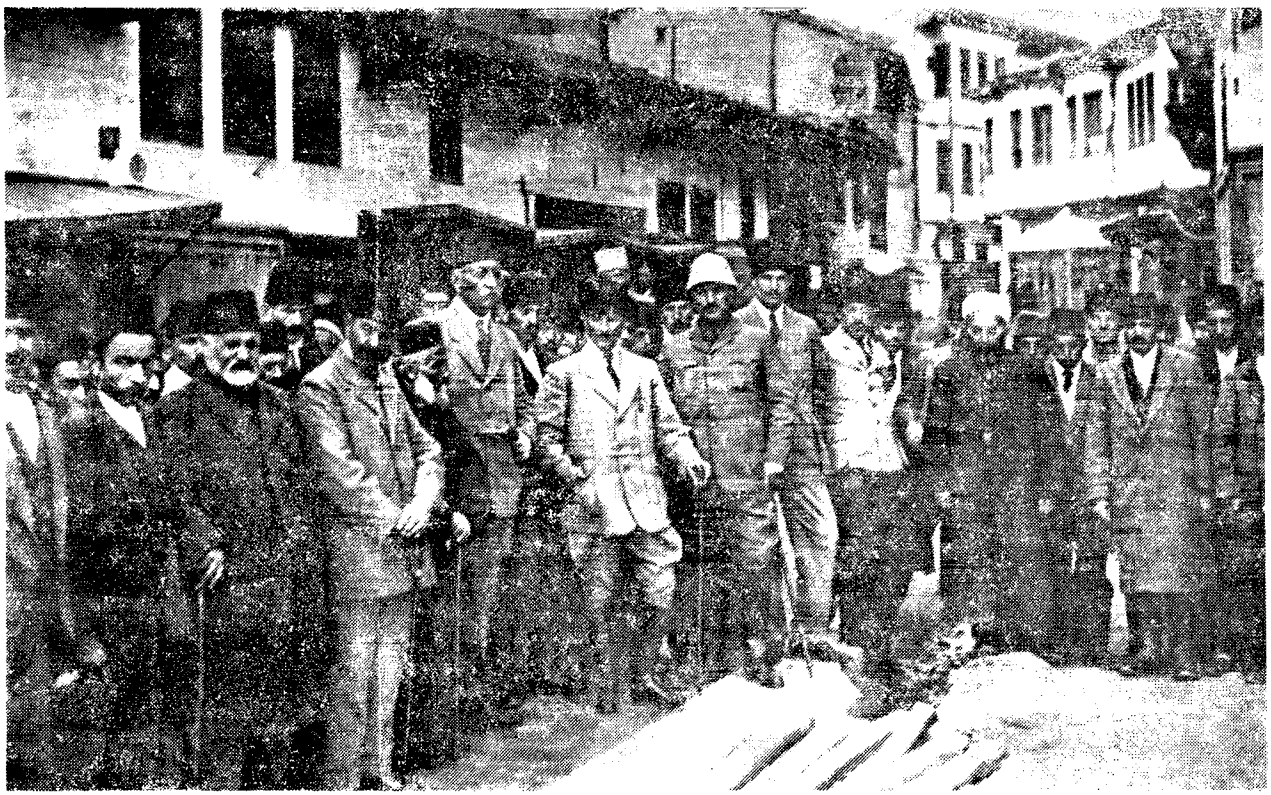
İletişim Yayıncılık A.Ş. Adına Sahibi	Vedat Çakmak
Genel Yönetmen	Murat Belge
Yayın Yönetmeni	Fahri Aral
Yayın ve Danışma Kurulu	Murat Belge, Seyfettin Gürsel, Alpay Kabacalı, Şerif Mardin, İlber Ortaylı, Taha Parla, Zafer Toprak, Tarık Zafer Tunaya
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü	Ahmet Ziya Bayman
Yayına Hazırlama/ Fotoğraf-Resimleme	Mustafa Şahin Emre Ünsev, Yiğit Ekmekçi
Teknik Müdür	H.Miray Yüzgeç
Kapak	Ayla İşler
Düzelti	Lütfi Kuzu, Abdullah Onay
Teknik Yönetmen	Süleyman Hakan
Renk Ayrımı	Üçel Ofset
Dizgi	Serpil Şahin, Hüsnü Abbas, Hamit Balaban, Nuri Abbas
Siyah-Beyaz Filmler	Tayfur Hardal, Murat Hardal
Ofset Hazırlık	Perka A.Ş. Tesisleri
Baskı	Ayhan Matbaacılık
Cilt	Örnek Mücellithanesi
Genel Dağıtım	Gameda

İletişim Yayınları

Klodfarer Caddesi, İletişim Han, Cağaloğlu-İSTANBUL
Tel: 520 14 53 - 54 - 55

Ankara Bürosu: Konur Sokak No: 24/4 Yenişenir-Ankara Telefon: 25 36 00 - 25 20 71
İzmir Bürosu: 857 Sok. İzmiroğlu işhanı No, 306 Konak Telefon: 14 90 42

©1985. **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**'nin tüm yayın hakları İletişim Yayıncılık A.Ş.'ye aittir.

MÜTAREKE SONRASI: Mondros'tan sonra başlayan işgal hareketleri karşısında örgütlü veya kendiliğinden başlayan direnmeler, saray ve çevresinin teslimiyetçi tutumu, savaşlardan bezmiş, umutsuz halkı bir kararın eşiğine getirmişti. Bu da toplu bir ulusal direnmeydi. Anadolu'ya geçen Mustafa Kemal, böylesi bir karara varabilecek yüzbinlerce kişiden biriydi. O'na göre bu kararın alınıp, uygulanacağı tek yer ise irade-i milliyeydi. Mustafa Kemal, Tokat'a gelişinde, kendisini karşılayanlarla.

Atatürk, Anadolu'ya geçtiğinde böylesine bir anayasacılık ve parlamentoculuk birikimimiz vardı, fakat Meclis kapalı idi.

Burada şunları belirtmek gerekli: Osmanlı parlamentosunun Âyan kanadı, "Heyet-i Âyan", Kanun-ı Esasî'ye göre üyeleri padişah tarafından ve ömürboyu atanan bir kuruldu. Heyet-i Âyan için fesih sözkonusu değildi ve bu kurul, 1876'dan itibaren hukuken hep vardı, fakat tarihen yoktu. Kanun-ı Esasî'nin 7. maddesinde, "hukuk-u mukaddese-i padişahîden" sayılarak yeralan fesih hakkı, halka karşı, halkın seçtiği insanlara karşı idi. Şu iki olay ne kadar dikkat çekicidir:

Mebusan Meclisi Misak-ı Millî'yi kabul ettiği gün İngiliz Yüksek Komiseri Sir John Robeck Tevfik Paşa'ya şöyle der: "Millî Meclisi toplamamalıydınız." Tevfik Paşa'nın cevabı: "Kanun-ı Esasî'ye göre buna zaruret olduğunu bilirsiniz. Fakat Meclis'in, İtilâf Devletleri aleyhine kanı kaynarsa fesih ve tatil, hukuk-ı padişahîdendir."

Heyet-i Âyan'ın ömrü ise şöyle son bulur. Reis Tevfik Paşa, 5 Nisan 1920'deki birleşimi şu sözlerle kapatmaktadır: "Bundan başka müzakere edecek bir şeyimiz yoktur. İş olduğu vakit içtima ederiz. Celseye hitam veriyorum." Aslında bu sözler, bir daha toplanmamak üzere verilmiş kararın bütün yükünü taşıyordu.

İşi, işlevi (demokratik bir işlevi), gündemi ve özellikle son döneminde ulusal bir gündemi olan Meclis, işgal güçleri tarafından dağıtılıyor, sonra sultan tarafından feshediliyor; Heyet-i Âyan'ın ömrü ise, işlevi, işi ve gündemi bulunmadığı için son buluyordu.

Egemenlik ve Türk Ulusçuluğu

Egemenliğin, halka doğru, ulusa doğru geçişi süreci içinde, geçen yüzyılın sonlarından gelen bir Türk Ulusçuluğu boyutu da var.

Avrupa'da vaktiyle Napolyon ordularının taşıdığı düşünceler, Balkanlarda milliyetçi-ayrılıkçı eylemleri oluşturuyor ve Osmanlı mozayiğini parçalıyordu ama, milliyetçi düşünce, devletin kurucu ve öz unsurunu da ümmet dünyasından millet dünyasına aktarıyordu. Özellikle ardarda gelen savaş koşulları milliyetçi düşüncenin kavranması açısından öğretici bir okuldu ve Osmanlı ordularındaki milliyetçi uyanışı besliyordu.

Türk milliyetçiliği açısından II. Meşrutiyet sonrası önemli bir dönem. Bu süreci hızlandıran etkenler ekonomik olmaktan çok siyasal nitelikte: Ardarda yitirilen savaşlar ve topraklar, dağılma ve çökme, 1880'lerden beri biriken milliyetçi düşünceleri hayata geçiren siyasal olaylar dinamiği, özellikle I. Dünya Savaşı yenilgisi sonucu Türklerin "kendi doğal-ulusal sınırlarına çekilmeleri", ulusal toplumun ve ulusal devletin oluşumu için maddi zemini doğuracak, işgal, paylaşılma ve parçalanma, Osmanlıcılık, Panislâmizm, Panturanizm, Amerikan mandacılığı gibi akımların maddi zeminlerini altlarından

alacak ve uzun süredir, taklitçi, bir *garpçılık*, hayalci bir *İslâmcılık* ve Turancı bir *Türkçülük* arasında bocalayan toplum, tam bir ulusal nitelik taşıyan kurtuluş hareketinin içine girecektir.

Öyle ki 1920'ye gelindiğinde artık berberler bile "millî"dir: Hamdullah Suphi (Tanrıöver) TBMM'nde, "dükkânların üzerinde millî perukâr diye okursunuz" diyor.

Mutlak siyasal iktidarı sınırlama ve iktidar kaynağını halka aktarma çabaları, bu millîleşme süreci ile içiçe gelişirken; halk egemenliğinin, ulusal egemenliğin siyasî edebiyatına da rastlarız: Namık Kemal'in *Hürriyet* gazetesindeki yazılarında, II. Meşrutiyet'te Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey'in Meclis'te yaptığı 26 Aralık 1908 tarihli konuşmada, Said Paşa hükümetinin 30 Aralık 1911 tarihli beyannamesinde, Bağdat Mebusu İ. Hakkı Bey'in 4 Ocak 1912 ve Selânik Mebusu Cavid Bey'in 5 Ağustos 1912 tarihlerinde Meclis-i Mebusan'daki nutuklarında, "hâkimiyet-i ahali", "hâkimiyet-i milliye", "milletin hakk-ı hâkimiyet-i muazzaması" gibi sözler var. Ama hâkimiyetin millete ait olduğuna dair bir poztif hukuk hükmü yok. Bu gelişme birden ve en yüksek noktasına Millî Mücadele'de ve TBMM'nde ulaşacak ve egemenliğin, kayıtsız şartsız Türk Milletine ait olduğu, o dönemin hukuk metinlerinde yer alacaktır.

Millî Mücadele ve Antiemperyalizm

Osmanlı İmparatorluğu, şu ya da bu noktasında, şu ya da bu şekilde, ama herhalde katılmak zorunda olduğu için katıldığı I. Dünya Savaşı'nı, koşulları çok ağır bir mütareke ile noktaladı. Osmanlı Devleti savaşın dışında kalmak için, geleneksel denge politikalarını kullanmak imkânından yoksundu ve savaşa, Enver Paşa'nın veya Amiral Souchon'un yarattıkları olup bittiler nedeniyle değil, gerçekte mâlî ve iktisadî bağımsızlığını çoktan yitirmiş bulunduğu için girmek zorunda idi ve girmişti.

İmparatorluk birkaç yüzyıldan beri dünyadaki gelişmelerin dışında, geçen yüzyıldan beri de bir yarısömürge idi. Zaten 15. ve 16. yy'dan beri Avrupalıların kurmaya başladıkları İmparatorluklara hiç benzememiş, bir anavatan ve sömürge ayrımı bile yapamamıştı. Hatta öyle ki, 20. yy'da devlet çöktüğü zaman, imparatorluğun en geri kalmış

MUSTAFA KEMAL'İN ROLÜ: Mustafa Kemal, Milli Mücadele'de izlenecek yolun esaslarını koyarken, sorunu tüm yanlarıyla görmüş, kongrelerin ve meclisin demokratik olan tek yol olduğunda direnmişti. O'na göre topyekûn bir mücadelenin verilebilmesi için ülke çapında büyük ve milli iradeye dayalı bir örgütlenme gerekliydi. Bunun aksi düşünülemezdi.

bölgelerinden biri, imparatorluğu asıl kuranların, Türklerin Anadolusu'ydu.

30 Ekim 1918'de imza edilen Mondros Mütarekesi'nin koşulları çok ağırdı. Ama bir 7. maddesi vardı ki, ağırdan da öte, belirsiz, tehlikeli ve her türlü keyfîliğe açıktı: "Müttefikler, emniyetlerini tehdit edecek vaziyet zuhûrunda, herhangi sevkülceyş noktasını işgal hakkını haiz olacaklardır." Buna göre İtilâf Devletlerine, mevcut işgallerin dışında, diledikleri her yeri, güvenliklerinin tehdit edildiği bahanesiyle işgal etmeleri imkânını veriyordu.

Mondros (ve Sevres), emperyalizmin tezi idi ve diyalektik olarak her tez gibi kendi antitezlerini de bağrında karşılayarak gelecekti.

Ülkenin hemen her tarafında başlayan işgal hareketleri, yaratıcı çelişkilerini de birlikte getiriyorlar ve çetelerle, milislerle, zeybeklerle, "çoban ateşleriyle", "Redd-i İlhak"larla, "Müdafaa-i Hukuk"larla, "Muhafaza-i Hukuk"larla yer yer ilk direnmeler ve örgütlenmeler başlıyordu.

Mondros'un diyalektiği çokuluslu imparatorluk/ulusal devlet, ümmet/millet, irade-i seniyye/irade-i milliye, emperyalizm/tam bağımsızlık çelişkilerini içeriyordu.

Mütarekeden hemen sonra Mustafa Kemal Paşa, mütareke ile ilgili kaygılarını bildirerek Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı'ndan İstanbul'a gelmiştir (13 Kasım 1918). Bu tarihten, Dokuzuncu Ordu Kıtaatı Müfettişi sıfatıyla Anadolu'ya hareket edeceği güne kadar geçecek altı ay içinde geniş temaslar ve sürekli arayışlar içinde olacaktır.

Millî Mücadele Başlarken

Millî Mücadele'nin başında ülkenin ve milletin genel durumu şudur: Topraklarımız hızla işgal edilmektedir. Ordu silahsızlandırılmış ve dağıtılmıştır. Saray ve çevresi teslimiyetçidir. Halk yokluk, yoksulluk içinde, ardarda gelen uzun savaşlardan bıkmış, yorgun, bitkin ve ümitsizdir.

Mebusan Meclisi kapalıdır.

Türk Ulusu tam bir varolma, yokolma noktasındadır. Bir ölüm kalım savaşı vermek durumundadır ama yeni savaşın maddi ve manevi altyapısı yoktur.

Bir ulusal direnmeye ihtiyaç vardır ve bu sadece emperyalizme, işgallere karşı değil, teslimiyetçiliğe, işbirlikçilere, yokluğa ve yoksulluğa, ümitsizliğe karşı da verilmek gereken bir savaşımdır. Ege'de Yunan işgalinden "Yunan Erkân-ı Harbiyesi'nce bu hareket, bir tenezzüh-i askerî (küçük bir askerî gezi) olacak" diye bahsedebilen *İrşad* gazetesi, Atina'da değil Balıkesir'de yayımlanıyordu. Bunlara, olayı gerçek boyutlarıyla göremeyen çocuksu ve aldatıcı ümitleri ve bağımsızlıkla bağdaşamayacak olan manda gibi, himaye gibi eğilimleri de eklemek gerek.

Mevcut karşı koyma hareketleri ise parça parça, dağınık ve yereldir.

Atatürk'ün soruna bakışı ise şöyle özetlenebilir:

Olay, yerel değil, genel, bölgesel değil, ulusaldır.

Karşımızdaki bir "cihan-ı husumet", bir düşmanlık dünyasıdır, emperyalizmdir.

Verilecek kavga bir var olmak, ya da yok olmak kavgasıdır.

Bu kavga halkın katılmasıyla, halk desteğiyle verilebilir: Ulusal iradeye dayanan ulusal güçlerle.

Mücadelenin tek yolu, son ve gerçek çareye, yani millete başvurmaktır. Zira *"Millet, ancak devletlerin izmihlal ve inkırazları hengâmelerinde tarihin kaydettiği çok mühim ve hatarnâk (tehlikeli) anları yaşıyordu. Böyle anlarda tali ve mukadderatını kendi eline almakta gaflet gösteren millelerin âkıbet-*

leri meçhul ve felâketâlûttur (felakete bulanmıştır)."

Bu sözler Atatürk'ündür. Olaya böyle baktığı içindir ki, Atatürk "*karşımızdaki husumet ve mel'anet cihanına karşı millet hitabetmeli, millet cevap vermelidir. Milletin en salahiyetli ağzı ancak Meclis olabilir*" diyecektir.

Bu bütünlüğüyle Atatürk'ün bakışı, emperyalizmin sorunsalı içinde bir seçenek, bir imkân arayışı değil, tamamen farklı ve karşı bir sorunsaldır. *Bir antitezdir.*

Bu ölüm kalım kavgası için şart olan ulusal desteğe, ulusal iradeye ve ulusal güçlere dayanılırken, bir yanda, uzun ve renkli demokratikleşme evrimi birden en yüksek noktasına, kayıtsız şartsız ulusal egemenlik noktasına ulaşacak, öteyanda, meşrutî birikimler ve kurumlaşmalar ise, bu kavganın, olmazsa olmaz koşulu olan demokratik desteğinin ve kurumlarının oluşturulmasını kolaylaştıracak, sağlayacaktır.

Atatürk bu içiçe gidişi ve ilişkiyi şöyle anlatır:

"*Tezahür eden Millî Mücadele, harici istilaya karşı vatanın halâsını yegâne hedef addettiği halde, bu millî mücadelenin muvaffakiyete iktiran ettikçe, safha safha bugünkü devre kadar irade-i milliye idaresinin bütün esasat ve eşkâlini tahakkuk ettirmesi tabii ve gayrı-kaabil-i içtinap bir seyr-i tarihî idi. Bu mukaddes seyr-i tarihîyi, ananevî itiyadiyle derhal ihtisas eden hanedân-ı hükümdarî, ilk andan itibaren Millî Mücadelenin hasm-ı bîamânı oldu. Bu mukaddes seyr-i tarihîyi ilk anda ben de müşahede ve ihtisas ettim. Fakat nihayete kadar şâmil olan bu ihtisasîmizi, ilk anda kâmilen izhar ve ifade etmedik.*"

Atatürk'ün tarihsel gidiş olarak anlattığı bu süreç için kısa bir tahlil ihtiyacını duyduk.

Her iki boyutuyla da Millî Mücadeledeki tarihsel gidişleri, abartmalı bir determinizm, bir gerekircilik, bir kendiliğindencilik bakış açısıyla anlamak doğru olamaz. Meşrutî geleneklerin ve birikimlerin oluşturduğu çizgi, kendiliğinden ilerleyerek ulusal egemenliğe ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne ulaşmış değil.

Bunun gibi, Millî Mücadele için ulusal destek; bunun için de ulusal-demokratik bir örgütlenme gerekli idi, zorunlu idi ama, bu da saptırılamaz ve önlenemez biçimde kendiliğinden oluşmuş bir gidiş değil.

Burada, tarihsel gidişle, tarih süreçleriyle, tarihle; tarihte bireyin rolünü birlikte anlamak ve düşünmek gerekli.

Atatürk, Millî Mücadele için izlediği yolu ve yöntemi izlemeyebilir, Millî Mücadele'nin, millî-demokratik altyapısını kurmak için bir yıl Kongreler ve Heyet-i Temsiliye dönemini yaşamayabilir, Meclis için uğraşmayabilir; doğruca Ankara'ya gelip, asker, sivil bir önder kadrosuyla savaşın koşullarını ve imkânını arayabilirdi.

Mondros sonrası maddî ve manevî koşulları içinde, böylesine bir tepeden inmecilikle ve eski "komite gelenekleriyle" Millî Mücadele yapılabilir, hatta başlayabilir miydi? Kanaatimizce hayır.

Millî Mücadele'de Atatürk'ün Rolü

Millî Mücadelede Atatürk'ün rolü iki boyutludur:

1. Sorunu doğru teşhislerle, bir bütün olarak anlamıştır. Mücadelenin içte ve dışta millî niteliklerini görmüş, tarihsel gidişlere ve yeni bir savaşın koşullarına, doğru tanılar koymuş, millî-demokratik örgütlenmelerin ve Meclis'in şart olduğunu görmüştür.

Olayları buna göre yönlendirmiş, önder kişiliğiyle bu yönde, başarılarla ilerlemiş, bütün boyutlarıyla Millî Mücadele'yi yönetmiş ve zafere ulaştırmıştır.

2. Atatürk'ün Millî Mücadele'deki rolü, bu doğru teşhislerinden ve gerçekçiliğinden ibaret değil. Bunda bir inanç boyutu da var.

Millî-demokratik örgütlenmeler ve onun en üst düzeydeki siyasal organizasyonu olan Meclis için; sadece, savaşın onlarsız olmaz koşulları oldukları için değil, sadece savaş için değil, dünya görüşü, siyasî ideolojisi, inancı öyle olduğu için de uğraşlar vermiştir.

Yeni ve topyekûn bir savaş için ulusal destek, bunun için de ulusal-demokratik bir örgütlenme zorunlu idi.

Bunun niçin böyle olduğunu, nesnel biçimde saptayabilmek ve anlayabilmek için, savaşın arefesinde ülkenin ve halkın içinde bulunduğu maddi ve manevi koşullara bakmak gerekli.

• I. Dünya Savaşı sonrasında ülke ve toplum, son derece kötü koşullar içindedir. Savaş içinde sağlanmış sınırlı bilgilere göre çok düşük bir ulusal gelir sözkonusudur. Ulaştırma şebekesi cılız ve geridir.

Köylerde, kasabalarda, kentlerde, yerli ve yabancı tüccarın ve tefeci sermayenin egemenliği altında doğal bir ekonomi ve prekapitalist bir üretim düzeyi vardır.

Devlet, üçyüz milyon İngiliz Lirası tutarında dış borç yükü altındadır.

MECLİS GERÇEĞİ: *TBMM bir meşruiyet kaynağı olmak zorundaydı. Milli Mücadele'yi yöneten bir iktidar vardı. Bunun aldığı kararlarla yürütülen bir hareketin dayanacağı meşruiyet dar kapsamlı olamazdı. Mustafa Kemal meclisi "milletin temâyülât-ı umumiyesine tercüman olan" bir "hakikat" diye tanımlarken, inandığı ilkeyi dile getiriyor "meşru meclis" gerçeğinin önemini vurguluyordu.*

Esasen bir yarısömürge olan devletin siyasal egemenliğine de son verilmektedir.

• Halk yorgun, bezgin, savaşlardan bıkmış ve ümitsizdir. Uzak iklimlerde ve ardarda uzun savaşlar, ülkenin kaynaklarını ve insan gücünün çalışıp üretebilecek olan kesimlerini eritip tüketmiştir. Peşpeşe pek çok kuşak, uzak cephelere, "kur'a neferi" diye, "redif" diye, "müstahfız" diye götürülmüş ve geri dönmemiştir.

I. Dünya Savaşı bittiğinde elde kalan; bezgin, ümitsiz, her şeye yabancılaşmış, yoksul bir halk; dağıtılmış bir ordu; amaçsız, ümitsiz ve yorgun eski savaşçılar; sakatlar, yaralılar, dullar, yetimler ve kanal ağıtlarıyla, seferberlik ezgileriyle ve Yemen çeşitlemeleriyle örülmüş bir feryat edebiyatıdır.

İttihatçılık savaşla âdeta özdeşleşmiştir ve halk savaştan öylesine bucak bucak kaçmaktadır ki, Sivas Kongresi açılırken delegeler, İttihatçılık yapmayacaklarına da yemin edeceklerdir.

Ülkenin ve halkın, her anlanda sahipsiz olduğu söylenebilir.

• Osmanlı İmparatorluğu bir uluslar ve dinler mozayiği idi. Siyasal coğrafyası büyüktü, toprakları "memalik"ti, mülktü. Modern anlamıyla vatan anlayışı ve kavramı, yeni yeni oluşuyordu ve farklı vatan anlayışları ve tanımları vardı: Örneğin, vatan Namık Kemal'e göre bütün Osmanlı ülkesi, Ziya Gökalp'e göre sınırları belirsiz bir Turan, Said Halim Paşa'ya göre ise şeriat kurallarının geçerli olduğu her yerdi.

Ardarda ve uzun savaşlar, bu yeni vatan anlayışlarını, yorgun ve bezgin halkın gözünde hızla daraltıyor, mahallîleştiriyor, giderek hatta kentlerin, köylerin, tarlaların sınırlarına kadar çekiyordu. 1920 ilkbaharında Ankaralı kadınlar Halide Edib'e, *"Ankara'nın yarısı Çanakkale'de şehid oldu, ne yararını gördük, bırakın her yer kendi hesabına döğüşsün."* diyeceklerdi.

Bu hazin ve derin yabancılaşma TBMM'nde de, gerçekçi gözlemlerle ve sözlerle dile getirilecektir. Sinop Mebusu Hakkı Hâmi Bey, 4 Temmuz 1920 günlü gizli oturumda *"bugün efendiler, memleketin neresi istilaya maruz kalırsa, orası faaliyete geliyor. Bu âdeta 1912'de Konya'da Balkan harekâtına karşı lâzım gelen nasayihi (öğütleri) ifa edenlerin, düşman istasyona geldiği zaman cihat farzolur dediğine benzer."* demektedir.

Meclis'in 18 Eylül 1920 günlü birleşiminde, Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey de şunları söylemişti: *"Balkan Harbinden kaçan askere, hemşehrim, nereye kaçıyorsun dediğim zaman, vatanı müdafaa etmeye gidiyorum diyordu. O, sırf evinin olduğu yeri vatanı biliyordu."*

Yeni ve ulusal bir savaş için bu yabancılaşmayı sarsmak ve aşmak, tepeden inmeciliklerle mümkün olamazdı ve geniş bir millî-demokratik örgütlenme ve Meclis zorunlu idi.

• Yeni bir savaş için ordu gerekli idi, ama elde bir ordu yoktu. Mütarekeden sonra ordu dağıtılmıştı. Bırakışma yapıldığında dörtyüzbin mevcudu olan ordu, kısa zamanda ellibinin altına düştü. Çünkü savaşın son yıllarında çok artan asker kaçağı, bırakışmadan sonra da devam etmişti. Doğuda 15. Kolordu'ya bağlı ve 17860 mevcutlu dört tümen dışında Osmanlı Ordusu, sanki bir iskelet kadro haline dönüşmüştü.

Bu koşullarda yeni bir ordu, yeni ve büyük özveriler için, savaşlardan bıkmış halka başvurmak demekti, yeni maddi kaynaklar, para ve yeni bir seferberlik demekti.

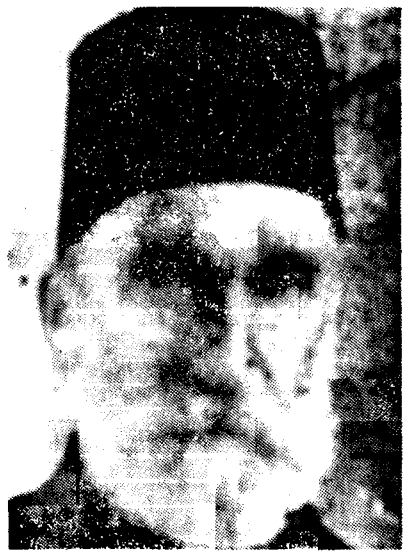
Bunun için ise, herkesin tabi olacağı yeni bir siyasî otorite gerekliydi ve bu ancak millî-demokratik bir örgütlenme ile ve Meclisle mümkündü. 1920 ilkbaharında Atatürk bunu Yunus Nadi'ye şöyle anlatır:

"İşte aramızdaki fark bilhassa burada göze çarpıyor. Bence Meclis nazariye değil hakikattir ve hakikatlerin en büyüğüdür. *Evvela Meclis, sonra ordu Nadi Bey. Orduyu yapacak olan millet ve ona niyabeten Meclistir. Çünkü ordu demek yüzbinlerce insan, milyonlarca ve milyonlarca servet ve sâman demektir. Buna iki üç şahıs karar veremez. Bunu ancak milletin karar ve kabûlü meydana çıkarabilir."*

Sorun sadece yeni bir ordu sorunundan ibaret değildir. Bir ulusal savaş için gerekli olan düzenli ordudur. Bölgelerde yer yer ve çetelerle, milislerle, zeybeklerle, "Kuvve-i Seyyâre"lerle oluşmuş bulunan düzensiz güçler döneminden düzenli orduya geçmek, Millî Mü-

MECLİSE GİDEN YOL: Heyet-i Temsiliye dönemi bir bakıma "devlet öncüsü" diye adlandırılabilecek bir dönemdir. Ancak yine de gücü ve etkisi sınırlı olan böyle bir yapılanmanın yerini devlet işlevlerini yerine getirecek kuruluşlara kaynaklık edecek, iktidarların meşru zeminini sağlayacak bir temele bırakması gerekirdi. Bu da meclis olacaktı. Mustafa Kemal, TBMM'nin ikinci gününde "mukadderat-ı memleketi deruhte buyurunuz" derken Heyet-i Temsiliye'nin de sonunu belirtiyordu. Mustafa Kemal, Heyet-i Temsiliye üyeleriyle.

MECLİSİN AÇILIŞI: 23 Nisan 1920 Cuma günü Ankara'da toplanan TBMM bağımsızlık ve ulusal egemenlik için savaşmaya karar vermiş bir halkın özlemlerini dile getiriyordu. En yaşlı üye olan Sinop mebusu Şerif Bey'in açılış nutkundaki "istiklâl-i tam bir memleket" sözleri bu mücadeleden sonra kurulacak cumhuriyetin temel ilkesi olacaktı. Sinop mebusu Şerif (Aykan) Bey.

cadeleyi, daha yolun başında bir iç savaşa dönüşmekten ve boğulmaktan kurtararak düzenli orduya geçmek, başlıbaşına bir sorundu ve Millî-demokratik bir siyasi otorite ile mümkün olabilirdi.

Düzenli ordu, içte ve dışta öylesine önemlidir ki, Mustafa Kemal Paşa *"Bana Fransızlar elbisesiz askerlerin çete olduklarından bahsettikleri zaman, hayır, onlar çete değildir, bizim efradımızdır dedim. Üzerlerinde üniforma yoktur dediler; üzerlerindeki elbise üniformadır dedim ve bunu Fransızlar mânidar bir cevab-ı kâfi buldular."* diyecektir.

• Yeni bir savaş ve yeni bir ordu için, maddi kaynak ve para sorunlarına da bakmak gerekli.

Yeni bir ordu için, yeni kaynaklar, yeni vergiler, resimler, nakdî ve aynî yeni yükümlülükler ve özveriler gerekli idi. Bütün bunlar, halkın "hamiyet duygularına" başvurularak veya gaspla, yağma ile, zorla başarılacak işler değildi. Ancak millete dayanılarak yapılabilecek, meşru bir devlet işi idi.

Para, ta Erzurum'dan itibaren sorundur. İstanbul'un, Anadolu hareketini zorla para toplamakla suçlaması, güçlükleri daha da artırmıştır. Sürekli olarak hep vermiş olan halk olumsuz propagandalardan da etkilenerek yardım etmek istemiyordu. Sivas Kongresi günlerinde Mustafa Kemal Paşa, "İzmir adı altında bir millî vergi tarhı" önerisi üzerine, *"Bu mesele gayet nazik bir meseledir. Hükûmet-i Merkeziye, bizim bu kargaşalıktan istifade için para topladığımızı ilan edip duruyor. Biz bunu Erzurum'da da düşündük, fakat milletten para istemekten korktuk, bugün dahi korkarız, çünkü ahaliyi kendimizden soğutmuş oluruz. Onun için Nizamnamemizde varidat cihetini hamiyete terkettik"* diyecektir.

Önceleri Kuvâ-yı Milliye birlikleri için "nakdî ve aynî teberru" formülü bulunmuştu. Vergi bir devlet işi ve fonksiyonu olduğu için o terim kullanılmıyordu. Bu teberrü usulü, Meclis'in iç isyanları bastırıp kendi otoritesini kabul ettirerek yeni vergi kanunları çıkarmaya başlamasından sonra kaldırıldı.

TBMM'nin Mali Politikası

Meclis ilk aylarda ve iç isyanlar sürerken, geniş halk yığınlarını ilgilendiren vergi ve resim kanunları çıkarmamış, bunları ancak kendi otoritesini kesin olarak kurduktan sonra yapmaya başlayabilmiştir. Meclis'in çıkardığı ilk kanun gerçi mali bir kanundur ama, bilinenin aksine, halka yeni yükler yükleyen, gelir artırıcı bir kanun değildir. Hatta daha doğru bir ifade ile mali bile değildir, siyasî bir kanundur. Son Osmanlı Meclisi'ne, hayvan resmini sekiz katına çıkaran bir tasarı sevkedilmiş, kanunlaşmadan Meclis dağılmıştı. Şimdi Anadolu'da, bu zam kanununu yeni Meclis'in çıkaracağı yayılıyordu. Bu söylentiler özellikle Postacı Nazım ayaklanmasında etkili olmuştu. TBMM'nin çıkardığı "Ağnam Resmi Kanunu", bu resmin artırılmayacağını ifade eden, kanun tekniği açısından da çok ilginç bir kanundu.

Meclis gerçi 1920 Temmuzu'ndan itibaren gelir artırıcı bazı kanunlar çıkardı (Gümrük Resmi, Ardiye Resmi, Maden Kömürü Resmi, İhracat Resmi gibi) ama, bunlar geniş halk kütlelerini ilgilendirmiyordu.

Meclis köylüyü ilgilendiren ilk mali kanunu, 1920 Eylülü'nün sonunda çıkarabilmiştir. Bu, 26 sayılı Tuz Resmi Kanunu'dur. Bunu benzerleri izleyecek ve ayakları artık yere sağlam bastığı için, açılışının hemen ertesi günü, artırılmayacağını bir kanunla söylemek gereğini duyduğu Ağnam resmini de, 27 Kasım 1920 günlü ve 58 sayılı kanunla artıracaktır.

Gelir artırıcı nitelikteki kanunların içinde, geniş halk kütlelerini ilgilendiren, "mevsimlik dalgalanma göstermeyen, tahsili kolay ve az masraflı" vergi ve resim kanunlarını Meclis, 1920 Eylülü sonundan itibaren çıkarabilecektir.

• Meclis, bir *meşruiyet kaynağı* olarak da zorunlu idi. I. TBMM, bütün bir Millî Mücadele hareketinin ve o hareketi yöneten siyasal iktidarın meşruluk kaynağı idi. Ama ne anlamda, nasıl bir meşruiyet?

Siyasal iktidarların meşrulukları, hukuku aşan bir olgu. Hukukî, kanunî, biçimsel meşruiyetle; geniş anlamlı sosyo-politik meşruiyeti birbirine karıştırmamak gerek.

Bazı görüşlere göre Meclis, Atatürk'ün, hukukî, kanunî, biçimsel bir meşruiyet anlayışının ürünüdür. Hatta bu, Atatürk'ün, Meclis açılıncaya kadar Osmanlı Mevzuatına dokunmamış olmasıyla anlatılmak istenir.

Meclis elbet zorunlu bir meşruiyet kaynağı idi ve bir meşruiyet anlayışının ve ihtiyacının ürünü idi. Ama bu, dar ve pozitivist bir meşruiyet değil. Atatürk'ün, bir meşruiyet kaynağı olarak Meclisi zorunlu gören meşruiyet anlayışı; hukuku aşan, geniş anlamlı, sosyo-politik bir meşruiyet anlayışı idi.

Millî Mücadele içinde Atatürk meşruiyet arayışlarını şöyle anlatır:

"Anadolu'ya dahil olalı bir ay olmuştu. Vaziyet-i umumiyeyi artık bir kumandan sıfatıyla sevk ve idareye devam imkânı kalmamıştı. Binaenaleyh teşebbüsat ve icraatın bir an evvel şahsî olmak mahiyetinden çıkarılması ve bütün milletin vahdet ve tesanüdünü temin ve temsil edecek bir heyet namına olması elzemdi."

Aradığı meşruiyetin nasıl bir meşruiyet olduğunu ise bütün açıklığıyla belirtir:

"Bir devreye yetiştik ki onda her iş

meşru olmalıdır. Millet işlerinde meşruiyet, ancak millî kararlara istinat etmekle, milletin temayülat-ı umumiyesine tercüman olmakla *elde edilir.*"

"*Milletin temâyülât-ı umumiyesine tercüman olmak*" geniş ve gerçek anlamda meşruiyet demekti ve TBMM ile mümkün olacaktı.

Buraya kadar, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin *niçin kurulduğu* anlatılmaya çalışıldı.

Millî Mücadele'nin Meclis'e giden yollarının başlıca kilometre taşları ve Meclis'in açılışı ise özetle şöyle:

Bağımsızlık için ve ulusal egemenlik için savaş anlamında ve bir bütün olarak Millî Mücadele'nin Meclis öncesinin tarihsel evreleri, Amasya Kararları ve Genelgesi, Erzurum ve Sivas Kongreleri ve Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi dönemi. Bu dönem, siyasal tarih ve siyaset bilimi açısından başlıbaşına önemi olan bir dönem.

"Heyet-i Temsiliye" Jönemi, bir *devlet öncüsü* dönemi. Müdafaa-i Hukuk hareketi ve örgütü bu dönemde, mülkî ve askerî gücü ve devlet fonksiyonlarını, her gün biraz daha kontrol etmektedir ve âdeta devlet gibidir. Bu dönemde "Heyet-i Temsiliye", devlet güçlerini, "de facto" eline alan yarı teşriî, yarı icraî bir kuruluş.

Ne var ki onun da işlevi ve gücü sınırlı idi ve hızla büyük ve gerçek meşruiyet kaynağına, Meclis'e koşmak zorunda idi. Nitekim Atatürk, TBMM'nin ikinci gününde Heyet-i Temsiliye için, "o heyeti bu ağır yükün altında bırakmayınız. Bu dakikadan itibaren teklif ediyorum, derhal mukadderat-ı memleketi deruhde buyurunuz" derken, Heyet-i Temsiliye'nin misyonunun ve gücünün sonuna geldiğini vurguluyordu.

İstanbul'un işgali ve Mebusan Meclisi'nin sonu, çelişkileri keskinleştiren ve Anadolu Meclisi'ni, kaçınılmaz biçimde gündeme getiren bir diyalektik imkândı.

Atatürk, kurucu nitelikte olması tabiî ve zorunlu olan Meclisi kurmak için, 17 Mart tarihli genelge ile bazı kumandan arkadaşlarıyla "müdavele-i efkârda" bulunmuş, "müessisan" deyiminin itirazlara uğraması üzerine, 19 Mart 1920 tarihli genelge ile ve "salahiyet-i fevkalâdeye malik bir meclis"in toplanması için seçim talimatı vermiştir.

Yeni Meclis'in üyeleri, iki ayrı seçim kaynağından geleceklerdi: İstanbul Meclisi nin üyeleri -ki Müdafaa-i Hukukçulardan oluşuyordu- ve 19 Mart 1920 günlü geneldeki esaslara göre Livalardan seçilip gelecek üyeler.

Meclis 23 Nisan 1920 Cuma günü Ankara'da toplandı.

En yaşlı üye Sinop Mebusu Şerif Bey'in kısa açış nutkunun iki yerinde "İstiklâl-i tâm" sözleri vardır ve o kısacık "nutk-ı iftitahî", bütün bir Müdafaa-i Hukuk ideolojisinin özü gibidir. Meclis, Ankara Mebusu Mustafa Kemal Paşa'yı Başkanlığa seçti ve ilk "İcra Encümeni"ni, üyelerini ayrı ayrı ve seçimle saptayarak oluşturdu.

Meclis'in açılışında bütün bir gelecek için en belirleyici ve kritik nokta, "Padişahımızı da kurtaracağız" gibi, zorunlu-taktik sözlerin ötesinde, İstanbul'la, hukukî ve fiili bir bağ kurulup kurulmayacağı sorununda düğümleniyordu. Atatürk, iki gün süren konuşmaları ve önergeleri ile, bu en kritik noktayı aştı ve "muvakkat bir hükümet kurulması" veya bir "Padişah Kaymakamlığı ihdası" gibi ihtimalleri bertaraf etti.

Ortada, pozitif hukukun, dar ve pozitif düşüncelerin ötesinde anlaşılmak gereken bir durum vardı ve yeni bir devlet doğuyordu. □

KAYNAKÇA

- □ ADIVAR Halide Edip, *Türkün Ateşle İmtihanı,* İstanbul, 1973
- □ AKŞİN Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele,* İstanbul, 1976
- □ ATATÜRK Mustafa Kemal, *Nutuk,* 3 Cilt, İstanbul, 1950
- □ KİLİ Suna-Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri,* Ankara, 1985
- □ MÜDERRİSOĞLU Alptekin, *Kurtuluş Savaşımızın Mali Kaynakları,* Ankara, 1974
- □ ORTAYLI İlber, *Türkiye İdare Tarihi,* Ankara, 1979
- □ *Sivas Kongresi Tutanakları,* Ankara, 1969
- □ SOSYAL Mümtaz, *Anayasaya Giriş,* Ankara, 1968
- □ TANÖR Bülent, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış" *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi,* I, İstanbul, 1985
- □ TANÖR Bülent, "Lozan'a Giden Yıllarda Türk Anayasa Tezinin Doğuşu", *Lozan'ın 50. Yılına Armağan,* İstanbul, 1973
- □ TİMUR Taner, *Türk Devrimi,* Ankara, 1968
- □ TUNAYA Tarık Zafer, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan TBMM Hükümeti Rejimine Geçiş", *M.R.Seviğ'e Armağan,* İstanbul, 1956
- □ *TBMM Gizli Celse Zabıtları,* 4 Cilt, Ankara, 1980

I. TBMM'de Muhalefet

Kurtuluş Kayalı

I. Meclis ve ülkedeki muhalefet üzerinde dururken ağırlıklı olarak İkinci Grubu değerlendirmek gerekmektedir. İstanbul hükümeti ile ilişkileri de bütünüyle düşmanlık olarak anlamamak yeğlenmelidir. Zaman zaman İstanbul hükümeti ile ilişkiler oldukça olumlu bir şekilde gelişmiştir. İttihatçıların muhalefet yaptıkları yargısı da kimi şüpheler taşımaktadır. Enver Paşa'nın şahsında somutlaşan muhalefet süreç içinde tesirsiz hale geldiği gibi, 1923 seçimleri yapılmadan önce Mustafa Kemal Paşa İttihat ve Terakki'nin önde gelen liderlerinden Kara Kemal ile görüşüp kendi grubunun destekleneceği güvencesini almıştır. Çerkes Ethem ise iç isyanların bastırılmasında belirleyici bir dayanak olmuştur. Çerkes Ethem muhalefetinin bertaraf edilmesi ise düzenli orduya geçişin bir sonucu olarak gerekli görülmüştür. Millî Mücadele sırasındaki sol akımları da etkileri bakımından ciddiye almak anlamlı değildir. Sol akımlar genelde her iki anlamda resmî bir görünüm arzedip çoğu kez resmî yaklaşıma yatkın değerlendirmeler yapmışlardır. Sol görüşler zaman zaman da İslâmî bir renge bürünmüştür. Bir başka deyişle, Millî Mücadele sırasında hemen her görüş birbiriyle belli paralellikler taşımaktadır. Aynı durum İkinci Grup için de sözkonusudur. Fakat İkinci Grup I. Meclis'teki tartışmaları belirlemiş ve gelenekselleşmiş muhalefet sınırını aşmıştır.

İKİNCİ GRUB'UN ORTAYA ÇIKIŞI: I. TBMM'de II. Grub diye adlandırılan muhalefetin ortaya çıkışı üzerine değişik görüşler vardır. Bazı kaynaklara göre, Meclis'te 118 kişi ile temsil edilen bir sayıya ulaşmış ve Hüseyin Avni (Ulaş) Bey'in ikinci başkanlığa seçilmesiyle de gücünü kanıtlamıştır. Ancak yine de II. Grub'un programından siyasal düşüncelerini tam olarak belirlemek mümkün olmamaktadır. Bunda grubun her tartışmada "vahdet sorunu"nu öne çıkarmasının da payı büyüktür. Topal Osman tarafından öldürülen II. Grub'un önde gelenlerinden Ali Şükrü Bey.

Muhalefetin Niteliği

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde ülkenin aydınlarının önde gelen temel sorunu "devleti kurtarmak"tır. Batılılaşma hareketlerinin başlangıcından beri devleti kurtarmak acil olarak halledilmek gereken bir sorun olarak algılanmıştır. Devleti kurtarmanın zorunluluğu I. Meclis döneminde çok daha bariz bir görünüm arzetmiştir. Vatanın kurtarılması da genellikle pragmatik bir sorun şeklinde anlaşılmıştır. Toprak bütünlüğü konusundaki özel düşüncelerin belli bir sınırın ötesinde oluşmasını engellemiştir. Vahdet zorunluluğu bir başka yandan da iktidara karşı muhalefetin sınırlarını çizmek ve iktidarın kimi yönelimlerine karşı hainlik suçlamasıyla da süslenen bir muhalefeti gerektirmiştir. Bir başka deyişle, muhalefetin sınırları belirlenmiş ve uzun sürede her tür muhalefeti içeren bir icazet çerçevesi oluşmuştur. İcazetli ve bazı yönleri bakımından hırçın muhalefet içiçe geçmiştir. Sözü edilen önceki dönemin belirgin özellikleri bunlardır.

Bir ikinci sorun bireylerin tarih içindeki rollerinin olağanüstü önemsenmesidir. Bu tutum Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel düşüncesine yatkındır. Bu düşünceye yatkın olmasının ötesinde Batılılaşma hareketinin ilk zamanlarından beri gelişen modern eğilimlere de yatkındır. İttihat ve Terakki ve Cumhuriyet döneminin filozofu ve ideologu olarak algılanan ve Türkiye'de düşünsel etkinliği yakın zamana kadar her tür düşün akımı içinde önemsenen Ziya Gökalp bile dönemin önder-

lerine karşı methiyeler yazmıştır. Ziya Gökalp'in Enver ve Talat Paşa'ya yazdığı methiyeler yanında Mustafa Kemal'e, daha doğrusu kendi deyişiyle "Ulu Gaziye" yazılmış iki methiyesi vardır. Osmanlı padişahlarından itibaren birtakım doğaüstü güçlere sahip olduğu sanılan önderlere tarihi şekillendirme işlevlerinin yüklenilmesi, sorunu yönetecek kişi sorunu olarak anlamak sonucunu doğurmuştur. Millî Mücadele sırasında Enver Paşa'ya, Çerkes Ethem'e ve diğer sivrilmiş bireylere önemli roller izafe edilmesi de bu nedenden kaynaklanmaktadır. Bir başka deyişle Türkiye'de muhalefet ve iktidar belirli kişilerde somutlaştırılarak anlaşılmaktadır. İdris Küçükömer'in belirtiği gibi *"Bazı kimselere göre fikir ve dayanılmak istenilen kitle bir yana, Türkiye siyasi mücadeleleri şahıs mücadeleleridir. Aslında bu görüş, sadece bürokratlar arası mücadele için geçerlidir de."*

Ancak I. Türkiye Büyük Millet Meclisi döneminde belli farklılıklar ortaya çıkmıştır. Bunlardan bir tanesi önceki dönemde oluşan partilerin ortadan kalkmasıdır. Türkiye parti mücadelelerinin olmadığı bir tarih kesitine girmiştir. Yurdun işgal edilmesi devleti kurtarma sorununu daha acil bir noktaya getirmiştir. Zaten önceki dönemde de düşünsel farklılışma ile parti farklılaşması çakışmamıştır. Düşünsel farklılaşmanın netleşmemesi ve partilerin ortadan kalkması 'Biz bize benzeriz' mantığının bir anayasal gerçeklik olarak anlaşılması sonucunu doğurmuştur. Belki de bu nedenle icraat çerçevesini aşan muhalefetin bertaraf edilmesi gerekmiştir. Bireyler mücaledesi şeklinde oluşan muhalefetin öne çıkmış önderlerinin her dönemdeki isimleri bilinmesine karşın İkinci Grup önderleri hemen hiç tanınmamaktadır. Hareketin niteliği hakkında düşünülmemesi karizmatik önderler arası mücadelenin abartılıp düşünsel muhalefetlerin ciddiye alınmamasından dolayıdır. Bu durum da bir anlamda icazetli muhalefetin daha rahat bir dayanak bulmasından ve Türk düşün dünyasının resmi ideoloji konusunda şüphe izhar etmemesinden kaynaklanmaktadır. Değişik muhalif akımlar daha sonraları kolaylıkla ortaya çıkmalarına karşın İkinci Grup muhalefeti bir daha belirmeyecek şekilde engellenmiştir. Somut engelleme Türkiye'nin düşünsel akımlarının belli bir çerçeveyi aşmamasının göstergesi olarak algılanmalıdır. Sözü edilen sınırlamayı biraz daha ayrıntılı olarak gözlemlemek gerekmektedir.

Sadece geriye bakarken değil, 1922 koşullarında da İkinci Grup muhalefetinin algılanış şekli farklı değildir. Türkiye'nin makul sağı -ki İkinci Meclis'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası olarak örgütlenmişti- Atatürk eylemini tasvip ederken, radikal solu da bu noktada bir eleştiri getirmemektedir. Takrir-i Sükûn öncesinde Şefik Hüsnü'de somutlaşan sol muhalefet İkinci Grub'un gerçek mahiyetinin anlaşılmadığı sırada her iki gruba da benzeri şekilde bakmıştır. İkinci Grub'un kesin muhalif kimliği belirginleştiği zaman da Atatürk eylemine eleştirel yaklaşımın olumsuz niteliği üzerinde durulmaktadır. Bunların eleştirdiği konularda da Mustafa Kemal Paşa'nın eylemine destek verilmek gereğinden söz edilmektedir. Lenin'in paralel bir şekilde Millî Mücadeleyi değerlendirmesi yorumun doğruluğuna yeni bir dayanak oluşturmuştur. O sıraların Sovyet elçisi Aralof'un Mustafa Kemal'i ve İkinci Grub'u nitelemesi de Sovyet resmi görüşüyle uyum içindedir. Bu uyumluluğu bir düşünsel benzerlik olarak anlamak gerekmektedir.

İkinci Grup muhalefeti arkasında askeri güç bulunan ya da herhangi bir tarihsel geçmişi olan bir öndere yaslanmamaktadır. Özellikle özerk güçlere dayanan bu muhalefet I. Meclis'te birtakım uygulama teşebbüsleri karşısında oluşmuş kısa bir süre sonra dış sorun gündeme gelince tasfiye edilmiştir. Bu nedenle de tarihte pek bir iz bırakmamıştır. Toplumdaki siyasi muhaliflerin önde gelenlerinin çoğu ileride yeni bir parti örgütlemesi önerilecek kadar itibar kazanırken bu muhalif insanlar siyaset sahnesine yeniden çıkamamıştır. Tarihimizde değişik bir muhalefet türü olan İkinci Grup muhalefeti sonrasında siyaset gene eski çerçevesinde, icazet sınırı çizgisinde oluşmuştur. Yakın tarihte silahlı güce ya da bir karizmatik öndere dayanan muhalif hareketlerin aksine düşünsel bir tepkiden kaynaklanan İkinci Grup muhalefetinin yankı yaratmaması ülkenin siyasal yaşantısının birtakım özelliklerinden kaynaklanmaktadır.

İkinci Grup Muhalefeti

İkinci Grub'un kuruluş tarihi üzerine düşünceler muhteliftir. Birinci Grub'un kurulmasına mukabil ortaya çıkan grup, grup üyelerinden birinin ifadesiyle 1922 Temmuzu'nda oluşmuştur. Değişik kitaplardaki rakamlara göre en fazla üyesi olduğu sıralarda Mecliste 118 kişi ile temsil edilmiştir. Millî Mücadele başarıya ulaşana kadar vahdetin ortadan kalkmaması konusunda olağanüstü duyarlı davranmıştır. Grubun önde gelen üyeleri Ali Şükrü, Hüseyin Avni (Ulaş), Kara Vasıf, Çolak Selahattin ve Hacı Şükrü'dür. Grubun Meclisteki gücü bir sıralar, Hüseyin Avni Bey'in Meclis ikinci başkanı seçilmesinden de belli olmaktadır. Belki de vahdet sorununu öne çıkardığı için İkinci Grub'un programından siyasal düşüncelerini belirlemek mümkün olmamaktadır.

Millî Mücadele sırasında etkin olanlar, bir başka deyişle iktidar olanlar ve muhalefet belli bir düşünsel gelenekten kaynaklanmıştır. Bu gelenek Batılılaşma hareketlerinin başından beri etkin olan İttihat ve Terakki örgütünde kısmen şekillenen gelenektir. Millî Mücadelenin kadrosunu bu gelenekten ayrı düşünmek mümkün değildir. Her ne kadar geçmişin somut başarısızlıkları böylesi bir gelenekle bağlantılı olunmadığını kanıtlamaya zorlayıcı birtakım inkârlara yol açmışsa da tarihçi Fuad Köprülü'nün de belirttiği gibi Cumhuriyet dönemi çok bariz bir İttihatçı damga taşır. Yunus Nadi'nin Mustafa Kemal Paşa'yı bir numaralı İttihatçı olarak nitelemesinin yanında İttihatçılığın inkârının Sivas Kongresi'nde yeminleştirilmesini fazla ciddiye almak yanlıştır. Yunus Nadi'nin nitelemesi ile Fuad Köprülü'nün Atatürk'ü Osmanlı inkılapçılarının hazırladığı teferruatlı programın sadık bir uygulayıcısı olarak görmesi arasında belirgin bir uyum vardır.

Ancak sözü edilen İttihatçı etki çok belirgin değildir. Çünkü bir noktada İttihat ve Terakki örgütünün düşünceleri belirgin değildir. Örgüte izafe edilen düşünceler Osmanlıcı, Batıcı, Türkçü ve İslâmcı yanlar taşımaktadır. Bu karışık düşünce Millî Mücadele sırasında da karışıklığını korumuş ve Mustafa Kemal Paşa zaman zaman lafzen, zaman zaman da kalben Saltanat ve Hilafet makamlarının kurtarılması amaçlarını telâffuz etmiştir. İkinci Grup muhalefeti de kimi zaman benzeri düşünceler belirtmiştir. Bir sıralar ise Hüseyin Avni Bey istibdat taraflılarına karşı mücadele eden devlet ricali hakkın-

DEĞİŞİK BİR MUHALEFET: II. *Grub'un görüşlerinin net olmayışı bu grubun örgütlenme biçiminden kaynaklanmaktadır. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun I. Grup adı altında örgütlenmesinden sonra, belirli konularda eleştiri getiren milletvekillerinin biraraya gelmesiyle oluşan II. Grup, özellikle Meclis'in ortak amacına ters düşmemek için ayrı bir örgütlenme çabasına girmemiştir. Hükümet kurmaya yönelik bir tutumları da olmadığı için ayrı bir partiye dönüşmemişlerdir. II. Grup'tan Erzurum milletvekili Celâleddin Arif Bey (solda) ve Kara Vasıf Bey.*

da "Birinci derecede Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve ikinci derecede de 93 Meşrutiyetini ilan ettirdiler. Bu devrin ricalinin vatan ve milliyetperverliğini derin hürmetle anmak" gerektiği düşüncesindedir. Genelde değerlendirildiği zaman İttihat ve Terakki'nin eyleminden öte düşüncelerine kimi yakınlıklar görülmektedir. Bu nedenle düşünsel anlamda Meclis içindeki muhalefet çok net bir görünüm taşımamıştır. Meclis içindeki muhalefetin önde gelen sözcülerinin düşünsel anlamda İttihatçı gelenek doğrultusunda konuştukları görülmektedir.

Millî Mücadele öncesinde ve sırasında düşünsel sentez arayışları hemen her düşünce odağında etkin olmuştur. Önde gelen İslâmcı düşünür Said Halim Paşa Batı etkisi gündeme girdikten sonra İslâmcılıkla Türkçü düşünce arasında farklılık ve çelişkilerin önemini kaybettiğini belirtmiş, İttihat ve Terakki'nin ideologu Ziya Gökalp ise Türkçülükle İslâmcılığın sentezi üzerinde ağırlıklı olarak durmuştur. Ayrıca İslâmcı ve Türkçü düşünce Batı'nın bilim ve tekniğinin alınması konusunda aykırı eğilimler belirtmeyip kabullenici bir konumda olmuşlardır. Dolayısıyla ülkenin somut sorunlarının dışında genel düşünsel yaklaşımlarda bariz benzer noktalar ortaya çıkmıştır. Batıcı düşüncenin de net bir görünüm arzetmediği gözönüne alınırsa düşüncelerdeki ortaklık daha açıklıkla belirir. Somut sorunların çözümlenme biçimi konusunda ise zaten çok uzun bir süredir paralellikler gündemdedir. Dönemin 'ilerici' ve 'muhafazakâr'larını sonraki konumlarına göre değerlendirmek yanlışından kurtuldukça o sıralardaki tutumları açısından derin farklılıklardan bahsetmek konuyu abartmaktan başka bir şey değildir. Ülke sorunları konusunda isabetli saptamaları olan Niyazi Berkes'in II. Meşrutiyet sonrası için "Düşünsel farklılaşmaya tam tekabül etmeyen parti ayrışmalarından" bahsetmesi bazı konuların anlaşılması bakımından ipuçları sunmaktadır.

İkinci Grub'un görüşlerinin açık olmayışının bir başka nedeni muhalefetin örgütlenme biçiminden kaynaklanmaktadır. Meclisten arzuladığı kararları çıkarmak için daha önce de gruplar kurmaya yöneldiğini Mustafa Kemal Paşa bizzat kendisi *Nutuk*'ta açıklamıştır. Bu gruplar işlevsel olmadıkları için Mustafa Kemal Paşa 1921 Mayısı'nda Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nu (Birinci Grup) kurmuştur. Bu grup oluşturulduktan sonra bazı önemli konulardaki icraat hızlanmıştır. Zaten saltanatın kaldırılması da Birinci Grub'un kurulması karşısında 1922 Temmuzu'nda oluşan muhalefetin etkinleşmesinden hemen sonra gerçekleştirilmiştir. Muhalefetin önderlerinden Ali Şükrü Bey de Lozan görüşmeleri kesintiye uğradığı sırada son üç ayda çok önemli değişikliklerin gerçekleştirilmesini eleştirmiştir. Genelde beliren muhalefet karşısında Mustafa Kemal Paşa Meclis komisyonunda gerçek anlaşılmazsa bazı kafaların kesileceğinden bahsetmiştir. Bu beyana karşın, saltanatın kaldırılmasına ilişkin kanun Meclisten hilafet makamı güvenceye alınmadan geçirilememiştir. O dönem düşünce yapısı bilindiği zaman durumun olağan karşılanması gerekmektedir. Saltanat ve hilafet konusunda ithamda bulunmak Millî Mücadele'nin saltanat ve hilafet makamını kurtarmak amacıyla başlatıldığını unutmakla mümkündür.

Belirli bir grubu ortak davranış amacıyla toparlamak bazı konularda eleştiri getiren Meclis'in diğer üyelerinin örgütlenmesini zorlamıştır. Bu da zorlama bir muhalefetin oluşmasına yol açmıştır. Muhalefet, kendisini Meclis'in ortak amacından aykırı düşünmemek noktasında özenli davranmış ve bu durum grubun adına da yansıyarak II. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu olarak adlandırılmasına neden olmuştur. Böylelikle de temel yönelimi itibarıyla Birinci Grup'la benzer amaçları paylaştığını somutlaştırmıştır. Birinci Grub'un düşüncelerini açık olarak telaffuz etmesinin zorluğu görüntüde iki grubun yaklaşımının birbirine daha da yakın olduğu anlayışına neden olmuştur. Zaten İkinci Grub'un liderlerinin hükümeti kurmaya yönelik bir tutum içine girmeyip bunu defalarca açıklamaları grubun iktidarı amaçlayan bir siyasal parti hüviyetinde olmadığını göstermektedir. Birinci Grub'un daha sonra Halk Fırkası'na dönüşmesi ve Meclis içindeki işlevi bir siyasal parti mahiyeti taşıdığının kanıtıdır. Vahdet kavramını öne çıkaran İkinci Grup ise sadece hassas olduğu konularda hassasiyetinin derecesi oranında muhalefet yapmıştır.

I. Türkiye Büyük Millet Meclisi son Osmanlı Meclisi'nin devamıdır. Son Osmanlı Meclisi'nin amaçlarını bariz bir şekilde aşması da mümkün değildir. I. Meclis'in çalışmaları bu niteliği ile değerlendirilmelidir. Bu noktada 1930 sonrasında ortaöğretimde Cumhuriyet değişikliklerini anlatmak amacıyla ya-

yınlanan tarih kitabı da paralel şekilde konuya yaklaşmaktadır. "I. Büyük Millet Meclisi böyle maksat ve cereyanlara kapılmış ve muhtelif grup ve zümrelere ayrılmış bulunduğu zaman bile esaslı *bir noktada* -hesaba katılamayacak kadar az kimseler istisna olursa- yekpare bir kütle halinde bulunuyordu; o esaslı nokta, mâlum olan millî hudut dahilinde Türk Vatanı'nın tamamiyeti ve Türk Devleti'nin tam istiklâli umdesi idi." Halk Fırkası'nın kurulması amacının ortaya çıktığı sıralarda yazılan muvafık bir makale de I. Meclis üzerine benzeri bir değerlendirmede bulunmaktadır: "Üç senedir Meclis bîtarafane çalıştı. Mümkün mertebe fırka komedyalarından, fırka entrikalarından uzak yaşadı. Meclis'in her azası aynı gayenin husulü için ittifak etmiş bulunuyordu. Bu böyle olmakla beraber, pek tabiî ve insanî tesirlere binaen, Büyük Millet Meclisi'nde mebuslar iki kısma ayrıldılar. Bu iki kısım siyasî ve ilmî iki kutbu temsil etmiyor. Aralarındaki fark sırf şahsidir. Yoksa ne siyasî, ne de ilmîdir. Yani programlarında muhalefet yok gibidir. Belki de mufassal bir programları bile yoktur." İkinci Grub'un düşünsel durumu fazla bir farklılık arzetmemesine karşın I. Meclis döneminde özellikle Meclis'in temel amacına ilişkin konularda odaklaştırdığı muhalefetiyle 1923 seçimlerinde tasfiye edilmesi gerekli görülmüştür.

İkinci Grup Muhalefetinin Odaklaştığı Konular

İkinci Grub'un temel eleştiri konuları kişi tahakkümüne karşı tavır ve ülkenin dış siyasetinde somutlaşmıştır. I. Meclis Misak-ı Millî'yi gerçekleştirmeyi amaçladığı için muhalefet en net olarak Lozan Antlaşması'nın Mecliste görüşülmesi sırasında kendisini göstermiştir. Ayrıca dış siyasetin hemen her konusu ülkenin istiklali bağlamında eleştiri sorunu haline gelmiştir. Daha sonraki dönemlerde iktidarın dış politikasının yakın zamana kadar tartışmasız kabullenilmesi karşısında İkinci Grup muhalefetinin önemi açıklıkla ortaya çıkar. Misak-ı Millî konusunda Birinci Grub'un muhalefete göre daha tutarlı bir davranış içinde olduğu da kolaylıkla belirtilemez. İkinci Grub'un temel muhalefet konuları ortaya çıkan somut tartışmaların çerçevesinde değerlendirildiği zaman muhalefetin boyutu belirlenebilir.

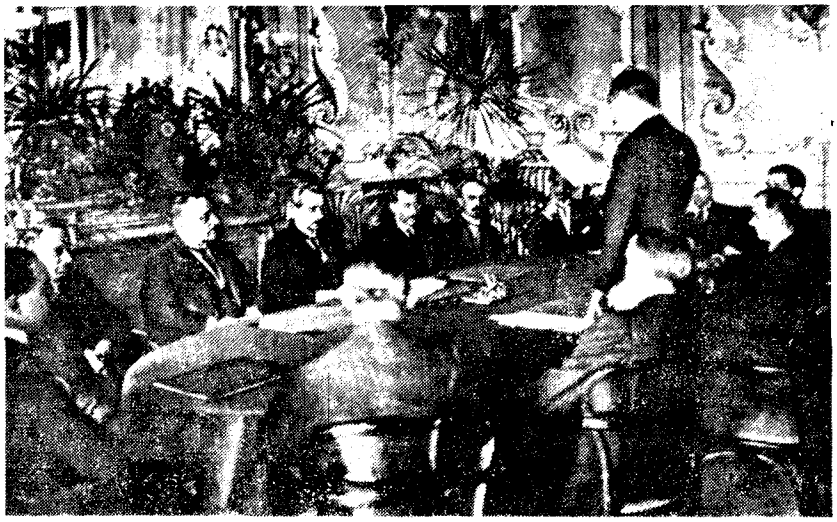
II. GRUB'UN ELEŞTİRİLERİ: II. Grub'un TBMM'de yürütmüş olduğu muhalefetin ana konularını dış siyaset ve kişi tahakkümüne karşı olma gibi sorunlar oluşturuyordu. Dış siyasette bağımsızlık bağlamında eleştiriler getiren grubun, kişi tahakkümüne karşı yöneltiği eleştirilerin kökeni II. Abdülhamid dönemine ve İttihat ve Terakki diktatörlüğüne kadar dayanır. Fakat bu eleştirileri Mustafa Kemal'in kişiliğine yönelik görmemek gerekir. Bu açıdan düşünüldüğünde Hüseyin Avni Bey'le Ali Şükrü Bey'in Meclis konuşmaları bir hayli anlamlıdır. Hüseyin Avni (Ulaş) Bey.

İkinci Grub'un temel yönelimi kişi tahakkümüne karşıt bir nitelik taşımaktadır. Türkiye'de padişahın yetkilerinin sınırlandırılması bir demokratik gelenek yaratmıştır. Bu demokratik gelenek içinde Batıcı ve İslâmcı düşünceler de vardır. Zaten Batılı anlayış İslâmî bir örtü altında sunulmuştur. II. Abdülhamid yönetimine karşı yapılan eleştirinin sadece Batıcı kesiminde oluşmadığı ortadadır. II. Abdülhamid 'istibdad'ına yönelik tepkinin yandaşları arasında İslâmcı görüş taşıyan kişiler de vardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde II. Abdülhamid yönetimini eleştiren muhafazakârların bir kısmı da yeni meclisin üyesidir. II. Abdülhamid sonrasında İttihat ve Terakki önderlerinin üçlü askeri diktatörlüğüne karşı tepki belirmiştir. Özellikle savaşların aleyhte sonuçlanması İttihat ve Terakki'nin devleti kurtarma amacında başarılı olmadığının açık kanıtı olarak görülmüş ve İttihat ve Terakki yönetimine karşı demokratik tepki meşrulaşmıştır. Millî Mücadeleye katılan kesimin bazı unsurları da bu gelenekten gelmektedir. Son dönem tarihi otoriter yönetimlere ve kişi tahakkümüne karşı bir gelenek yaratmıştır. Böylesi bir gelenek de yeni bir asker tahakkümüne karşı tepkiyi somutlaştırmıştır. Dolayısıyla Meclisteki kişi tahakkümüne karşı yankı bulan direnci salt Mustafa Kemal Paşa'nın şahsına yönelik olarak görmemek ve geçmiş tecrübelerin bazı konularda özenli davranmak zorunluluğunun bir ifadesi olarak da anlamak gerekmektedir. Bu bağlamda düşünüldüğünde Hüseyin Avni (Ulaş) ve Ali Şükrü Bey'in meclis konuşmaları özellikle önemlidir.

Kişi tahakkümüne karşı direnç değişik konularda kendisini göstermiştir. Bunlardan biri Başkumandanlık yetkilerinin uzatılmasına ilişkin tartışmalarda belirmiştir. Meclisteki uzatılmaya ilişkin müzakerelerde muhalefet kimi zaman aykırı doğrultuda davranmıştır. Hatta Başkumandanın Meclisteki Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisliği görevini bırakması gerektiği düşüncesi de belirtilmiştir. Başkomutanlığın yetkilerinin zaruret dışında uzatılmasının keyfi yönetime yol açacağı üzerinde durulmuştur. Bunun yanında Hüseyin Avni İstiklâl Mahkemelerine başından beri karşı olduğunu söylemiştir. İkinci Grub'a mensup mebusların konuşmalarını saltanatçılık ve hilafetçilik gibi nedenlerle yorumlamaktan ziyade oluşmasından korktukları kişisel tahakküme karşı bir tepki olarak anlamak daha doğru görünmektedir. Çünkü saltanatın kaldırılması kanununa karşı sadece iki kişi olumsuz oy kullanmıştır. Zaten saltanatın yetkilerini sınırlandırma mücadelesi geleneğinden gelmektedirler. O zamanki İstanbul yönetimine yandaşlıkları sözkonusu olamayacağına göre meclis hâkimiyeti kavramına yaslanarak yeni oluşabilecek fiili durumlara karşı tepki geliştirmeye çalışmışlardır. Meclis üstünlüğü ve bu gücün üstünde yetkili makam tanımamak konusunda Birinci Grup yönetici ve mebuslarından daha tutarlı davranmışlardır.

Lozan müzakerelerinin mecliste tartışılması sırasındaki tutumlarını kişi tahakkümüne karşı meclis üstünlüğü ilkesini savunmalarından bağımsız olarak değerlendirmek mümkün değildir. Lozan görüşmelerinin bütünüyle Meclis'in denetimi altında yapılacağı ve bu

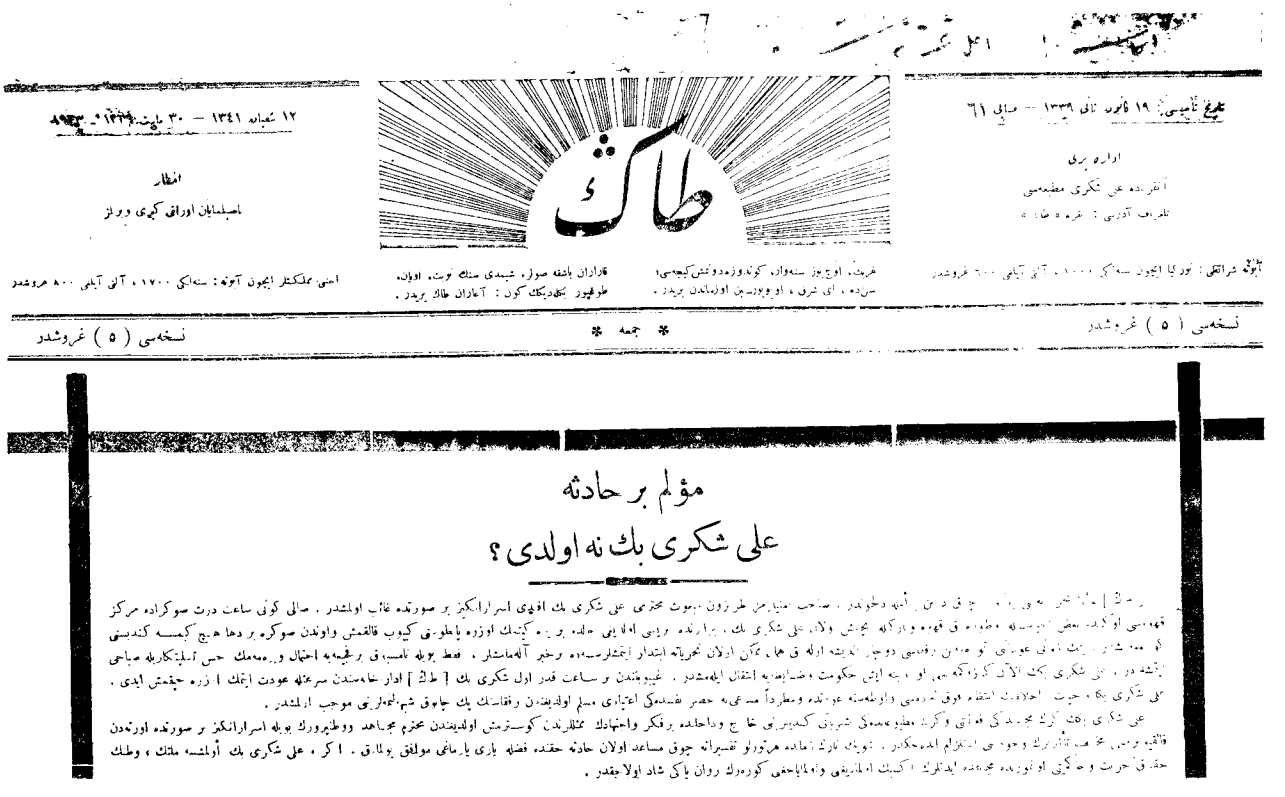

LOZAN GÖRÜŞMELERİ VE İSTİKLÂL MAHKEMELERİ: *II. Grub'un muhalefetinde odak noktası olan Lozan görüşmeleri Meclis içinde de bir hayli tartışmaya yol açmıştır. II. Grub'a göre, Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı sırada hükümetin karşı önerilerini Meclis'e getirmemesi karşısında Ali Şükrü Bey, "Misak-ı Milli mevhumunun kayboldüğünü" belirtmiştir. Bunun yanı sıra II. Grub'un karşı olduğu bir diğer önemli konu da İstiklâl Mahkemeleri'nin kurulmasıydı. Lozan görüşmeleri (altta), Ankara İstiklâl Mahkemesi Heyeti, sağdan Reşit Galip, Ali Çetinkya, Kılıç Ali (üstte).*

konuda en son sözü meclisin söyleyeceği noktasında özenli olmuşlardır. Hatta Lozan görüşmeleri kesintiye uğradığı zaman hükümetin mukabil önerisinin meclise sunulmamasını sert bir şekilde eleştirmişlerdir. Konu hakkında derinlemesine bilgilendirilme talebinde bulunmuşlardır. Kendilerine göre bu konu geçiştirilmiş ve ısrarlı bir şekilde anlaşma yolunun her şeye karşın araştırıldığı eleştirisini yapmışlardır. Ali Şükrü Bey mecliste Misak-ı Millî 'mevhumunun manasının kayıp olduğunu' belirtmiştir. Hatta özel olarak Musul sorununu gündeme getirerek Misak-ı Millî'nin amaçladığı toprak çerçevesinden vazgeçildiğini vurgulamış ve görüşmeler konusundaki bilginin bu anlama geldiğini söylemiştir. Özellikle Ali Şükrü Bey'in meclis konuşmalarının ne ölçüde gerçekçi olduğu daha sonraki çözümler değerlendirildiği zaman anlam kazanabilir. Lozan görüşmeleri muhalefeti sürekli olarak meşgul etmiş, Mersin mebusu Çolak Selahattin istiklâl konusunu öne çıkararak diğer sorunların ikincil nitelikte olduğunu savunmuştur. Ali Fuat Cebesoy da anılarında İkinci Grub'un Lozan'a ilişkin tutumunun açıklıkla Misak-ı Millî temel alınarak oluşturulduğunu aktarmıştır. Birinci Meclis'in öncelikli amacı üzerinde tartışmaların taranması her iki grubun işlevinin daha sağlıklı olarak belirlenmesini mümkün kılar.

İkinci Grup hareketini İslâmcı veya muhafazakâr olarak nitelemek de bir anlamda tartışmaya açıktır. Ancak bu noktada İkinci Grub'un sözcülerinin konuşmalarından kalkarak bir değerlendirme yapmak o kadar sağlıklı değildir. Meclis tartışmaları incelenirken aynı mantıkla Birinci Grup önderinin ve sözcülerinin düşünceleri belirlenmeye çalışılırsa benzeri nitelemelerin onlara da yakıştırılabileceği görülür. Hatta I. Meclis'te Çal mebusu olarak bulunan bir din adamının Mustafa Kemal'e yakınlığına karşın 1950 öncesinde Türkiye'deki kültürel değişiklikleri nasıl değerlendirdiğine bakılırsa sorunun ne ölçüde karmaşık bir görünüm taşıdığı sezilebilir. Kadir Mısıroğlu da Hüseyin Avni Bey'in bazı konuşmalarından kalkarak onda İslâmî tavırların bulunmadığını sözkonusu etmektedir. Resmi ideolojiye yatkın yapıtların Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası hakkında belirlediği "gerici" nitelemesi isabetli olduğu takdirde I. Meclis'in Birinci Grub'unun nasıl değerlendirilmesi gerektiği de kendiliğinden ortaya çıkar. İsmet İnönü'nün Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı tedrici reform yanlısı bir tutum içinde olmakla nitelemesi de durumun daha açık bir şekilde anlaşılmasını sağlayabilir. Tüm bu çelişen yorumlar konu üzerinde düşünme ihtiyacı duyulmadığını ve İkinci Grup hareketini birkaç kavramla nitelemenin sağlıklı olmadığını göstermektedir.

Muhalefet hakkında genellemeler yapılırken atlanılmaması gereken bir olay da Trabzon milletvekili Ali Şükrü Bey'in hırçın bir muhalefet yaptığı sıralarda öldürülmesidir. İkinci Grub'un önderlerinden Ali Şükrü Bey'in öldürülmesi muhalefeti daha da hırçınlaştırmış ve Hüseyin Avni Bey olayın en kısa sürede aydınlatılmasını isterken kimi imalarda da bulunarak "Ey kâbe-i millet: Sana da mı taarruz: Ey ârâ-yı millet sana da mı taarruz? Ey milletin mukaddesatı sana da mı taarruz?" şeklinde konuşmuştur. Bu konuşma dışında yakın tarihin bu önemli olayını değerlendirenler genellikle bir siyasal cinayet olasılığını örtük bir biçimde ileri sürmektedirler. Ali Şükrü Bey öldürülmesinden yirmi gün kadar önce mecliste Mustafa Kemal Paşa ile sert bir şekilde tartışmıştır. Hilafet makamının kaldırılması düşüncesinin hemen sonrasında ve Lozan görüşmelerinde sonuca gitme hazırlıklarının yapıldığı bir sırada öldürülmesi de anlamlıdır. Hatta bu olaydan kısa bir süre sonra meclis yeni seçime gitme kararı almış ve İkinci Grub'a mensup çok az sayıda kişi II.

طاك

مؤلم بر حادثه

علی شکری بك نه اولدی؟

İLGİNÇ BİR GELİŞME: *Ali Şükrü Bey'in öldürülmesi uzun süre tartışmalara yol açtı. Özellikle olayın Meclis'te muhalefetin yükseldiği bir dönemde meydana gelmesi bir siyasal cinayet olduğu yolunda düşünceler doğurdu. Gerçekte bu olaydan sonra yapılan seçimle Meclis'e II. Grub'tan az sayıda kişi girdi ve grubun etkinliği kayboldu. Ali Şükrü Bey'in çıkarmış olduğu Tan Gazetesi'nin olaydan sonra çıkan sayısı. Başlıkta "Ali Şükrü Bey Ne Oldu?"*

Meclis'e girebilmiştir. II. Meclis'te beliren muhalefet de mantıksız bir şekilde İkinci Grup muhalefetine yönelik suçlamalarla karşılaşınca ülke her tür muhalefetin susturulduğu Takrir-i Sükûn kanunuyla başlayan döneme girmiştir.

I. Meclis'in Sınırlı Etkisi

Yakın dönemin muhafazakâr kuşağı çok sınırlı sayıdaki yazarı vasıtasıyla I. Meclis'teki bazı kişilerin konuşmalarında kendi düşüncelerine dayanak aramıştır. Fakat bu arayış çerçevesinde bazı noktalar özellikle saptırılmıştır. I. Meclis'te bulunan dayanak ise çok belirgin bir biçimde muhafazakâr bir dayanak olmuştur. Kemalizme karşı her tür muhalefete belirgin bir mantık insicamı aramadan sahip çıkan Kadir Mısıroğlu, Ali Şükrü Bey üzerine Meclis zabıtlarından yararlanarak hazırladığı çalışmasında "Fakat, mânen -daha doğrusu- dâvâ bakımından -zaman ve zemine müteallik teferruat bir yana- hiç şüphesiz ayniyet derecesinde bir fikir akrabalığımız mevcuttur." kanaatine ulaşmıştır. Bir başka yazar da I. Meclis'te olumlu unsur olarak Hüseyin Avni Ulaş'ın düşüncelerini görmüştür: "Hüseyin Avni, yalnız bir Meclis'in sesi değil, bir zümrenin heyecanı değil, bir milletin kalbi olmuştur." Anadolucu düşünceye mensup Nurettin Topçu'nun Hüseyin Avni'nin düşüncelerini böyle nitelemesi İkinci Grub'un nasıl anlaşıldığını göstermektedir. Temelde muhafazakâr olarak nitelenebilecek bu iki yazar, I. Meclis'in iki önemli muhalifi ile kendi yaklaşımları arasında benzerlikler bir yana özdeşlikler görmektedirler. Aynı türden bir yaklaşımı Demokrat Parti içinde önemli bir siyaset adamı olan Samet Ağaoğlu'nun *Kuva-yı Millîye Ruhu: Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi* adlı yapıtında da gözlemlemek mümkündür. Bu yapıtta meclis egemenliği anlayışının önemsendiği ve kişi egemenliğine karşıt demokratik direnceh sahip çıkıldığı görülmektedir. Demokrat Parti hareketi özellikle başkanının tarih yorumu çerçevesinde kendisini 1924 anayasasının temel anlayışına bağımlı saymakta ve demokrasi konusundaki inanç da bu noktada somutlaştırılmaktadır. Ali Fuat Cebesoy ise siyasi anılarında İkinci Grup mensupları hakkında genellikle olumlu nitelemelerde bulunmaktadır. Bunun nedeni II. Meclis'te kendi oluşturdukları muhalefete karşı beliren olumsuz tutumdan kaynaklanmaktadır. Tüm bu değinilerden anlaşılmaktadır ki, İkinci Grup ve onun önde gelen mensuplarının düşünceleri toplumun değişik düşün odaklarında sınırlı ölçüde ve kısmen çarpıtılmış biçimde yankı bulmuştur. Homojen olmayan muhalefetin olumlanması bir ölçüde Atatürk eylemine yönelik tepkiden kaynaklanmaktadır. Çünkü İkinci Grub'un temel düşünceleri Türkiye'de hemen hiç merak edilmemiş, onların öndegelen önderlerinin Atatürk'e karşı eleştirilerinin altı çizilmiştir. İkinci Grup hareketi bir tepki hareketi olarak anlaşılmış ve konu üzerinde yazan kişiye göre düşüncele-

rinin belli bir yanı öne çıkarılmıştır. Halbuki, İkinci Grup yakın dönem Türk tarihi üzerine daha nesnel tahliller yapabilen yabancı araştırmacılardan birinin deyişine göre "tedrici reforma taraftar olan gruptur." Akademik kökenli çalışmalarda da İkinci Grub'a genellikle değinilmekte, ancak bu durumda çoğunlukla *Nutuk*'taki değerlendirmeler benimsenerek genelleme yapılmaktadır.

I. Meclis'ten Kalan

Türkiye Büyük Millet Meclisi üzerinde fazla durulmamıştır. Zaman zaman Osmanlının son meclisi olarak düşünüldüğü için bu meclisteki muhalefet temelden olumsuzlanmıştır. I. Meclis, aynı zamanda, savaş koşullarının meclisi olduğundan konuya olumsuz yaklaşım Kurtuluş Savaşı'na eleştiri olarak algılanmıştır. Konunun bu ölçüde sınırlandırılmış olması, dönemin nesnel bir şekilde değerlendirilmesinin ön şartlarının hâlâ ortadan kalkmadığını göstermektedir. Halbuki Türkiye'nin en ilginç tarihsel kesitlerinden biri sözü edilen dönemdir.

I. Meclis döneminde İstanbul hükümeti ile ilişkiler duygusal olmanın ötesinde incelenmemiştir. Mantıklı bir biçimde değerlendirildiği takdirde İstanbul hükümeti ile Ankara hükümeti arasındaki ilişkiler daha doğru anlaşılabilir. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın şahsında somutlaşan iktidara karşı muhalefet, ne tür muhalefet olursa olsun, her zaman hain ve genellikle gerici etiketiyle anılmıştır. Dönemin sol muhalefetinden İslâmcı olarak nitelenen muhalefete kadar her karşı çıkış önemli ölçüde iktidara yandaş olma, destek olma amacını taşımıştır. Zaten İkinci Grup muhalif olmaya zorlanmıştır. Artık tarih olması gerek bir zaman kesitinin kutsal kavramların arkasına sığınılarak değerlendirilmesine bir son vermek gerekmektedir. Ancak bu gereğin anlaşılmasından sonra yakın dönem tarihinin daha nesnel bir şekilde yeniden yazılabileceği düşünülmelidir.

Daha sonraki dönemin siyasal hareketleri ayrıntıda dahi eleştirilmeyip koşulsuz destek alan zamanın iktidarı temeli üzerine oturtulmuştur. Bu nedenle I. Meclis'ten kalan olumlu birikimin kullanımı üzerinde dururken sorunu abartmamak gerekmektedir. Türkiye'de parti yaklaşımlarıyla düşünsel akımlar arasında çakışmanın olmaması düşünsel akımların tarihsel dayanak ararken I. Meclis'teki muhalif eğilimlere yaslanmaması sonucunu doğurmuştur. Türkiye'de yakın tarihe eleştirel bir şekilde bakanlar genellikle önderlere karşı muhalefeti öne çıkarmışlardır. Dolayısıyla da İkinci Grup muhalefeti ile Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası muhalefeti nerdeyse özdeşleştirilmiştir. Aynı özdeşleştirmeci anlayışa Kemalizm'e genelde sahip çıkmaya çalışan değişik düşün akımları da bulaşmıştır. I. Meclis döneminde çok daha önemli konular gündemdedir. İkinci Grub'un öne çıkan liderlerinin ağzından meclis hâkimiyetinin üstünlüğü savunularak şahıs tahakkümünün eleştirisi yapılmıştır. Bu çerçevede İstiklâl Mahkemeleri ve Başkumandanlık kanunu konusundaki eleştirel tavır önemlidir. Bir de Misak-ı Millî'ye ilişkin sorunlar gündeme geldiğinde olağanüstü duyarlı davranılmıştır. Tüm bu olaylar İkinci Grub'un daha net olarak demokrat bir tutum takındığını göstermektedir. Bunun bir ölçüde muhalefet olmaktan kaynaklanması o kadar önemli değildir. Dönemin olağanüstü koşulları çerçevesinde muhalefetin bu kadar yoğun ve yaygın olmasının özel bir anlamı vardır. Türkiye'de Mustafa Kemal Paşa'nın savaş koşullarında bile meclisi önemsediği konusundaki olumlu tutumu sadece kendisinin ve grubunun hanesine yazılarak değerlendirilmemelidir. Üstelik İkinci Grup muhalefeti bir grup muhalefetidir ve iktidara yönelik bir eylem de değildir. İkinci Grup mensupları Cumhuriyetin ilanında olduğu kadar Lozan Antlaşması'nın tasdiki konusunda da iktidarla ortak değildir. Bu iki alandaki gelişmelerin destekleyicileri sonradan muhalefete geçecek olan I. Meclis içindeki Birinci Grub'a mensup üyelerdir.

İkinci Grup II. Abdülhamid 'istibdad'ına ve İttihat ve Terakki'nin diktatörlüğüne karşı muhalefetin I. Meclis'teki uzantısıdır. Bu anlamda da yakın dönem tarihi boyunca muhalefetin doğal dayanağıdır. Türkiye'de demokrasinin böylesi bir anlaşılırnamış ve genelde görmezden gelinmiş bir tarihsel grubu vardır. □

KAYNAKÇA

AĞAOĞLU Samet, *Kuva-yı Milliye Ruhu: Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi*, İstanbul, 1973

BERKES Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, 1973

DEĞMER Şefik Hüsnü, *Türkiye'de Sınıflar* (der. Ahmet Çavuşoğlu), Ankara, 1975

FREY F.W, *The Turkish Political Elite*, Cambridge, 1965

GOLOĞLU Mahmut, *Cumhuriyete Doğru (1921-1922)*, Ankara, 1971

GOLOĞLU Mahmut, *Türkiye Cumhuriyeti (1923)*, Ankara, 1971

GÜNEŞ İhsan, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı (1920-1923)*, Eskişehir, 1985

İNÖNÜ İsmet, "Siyasi Hayatımızın 43 Yılı ve C.H.P", *Ulus*, 9 Eylül 1963

KÜÇÜKÖMER İdris, *Düzenin Yabancılaşması-Batılaşma*, İstanbul, 1969

MAZICI, Nurşen, *Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926)*, İstanbul, 1984

MISIROĞLU Kadir, *Trabzon Meb'usu Şehid-i Muazzez Ali Şükrü Bey*, İstanbul, 1978

SEZGİN Ömür, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, Ankara, 1984

TUNÇAY Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Ankara, 1981

WEİKER Valter F., *Political Tutelage and Democrasy in Turkey: The Free Party and ist Aftermath*, Leiden, 1973

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, C.1-29, Ankara, 1940-1961

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, C. 1-4, Ankara, 1980

Milli Mücadele'de Ordu, Savaşlar ve Cepheler

Toktamış Ateş

Milli Mücadele'de genellikle üç cepheden söz edilir. Bunlar Ermenistan ve Gürcistan'a karşı savaşılan Doğu Cephesi, İngiliz ve Fransızların Güneydoğu Anadolu'yu Mondros Mütarekesinin 7. maddesine dayanarak işgal etmeye başlamalarından sonra ortaya çıkan Güney Cephesi ve Yunanistan'ın İzmir'e asker çıkartmasıyla birlikte başlayan direnişleri de kapsayan Batı Cephesi. 1920 Temmuzunda Yunanlılarla Doğu Trakya'da savaşan 1. Kolordu'nun bu savaşları bağımsız bir cephe olarak ele alınmadığından, bunu da Batı Cephesi içinde saymak gerekir. Ayrıca Batı Anadolu'da düzenli ordu birlikleri kurulmadan önce, Yunanlılarla yapılan çete savaşları da "Cephe" olarak isimlendirilir. Bunlar arasında en önemlileri, "Ayvalık ve Soma Cepheleri", "Aydın ve Nazilli Cephesi" ve "Salihli Cephesi"dir.

Batı Cephesi

Biraz yukarda değindiğimiz gibi Batı Cephesi'nin üç bölüm olarak ele alınması gerekmektedir. Bunlar, düzenli ordu kurulmadan önceki cephe, Trakya Cephesi ve düzenli ordu birliklerinden oluşan Batı Cephesi'dir.

Düzenli Ordu Birlikleri Kurulmazdan Önceki Cepheler

Barış görüşmeleri sürerken İtalya 28 Mart 1919'da önce Antalya'ya asker çıkartmış ve daha sonra Konya dahil olmak üzere Kuşadası'na dek tüm Güneybatı Anadolu'nun bellibaşlı noktalarını işgal etmişti. İtalya'nın İzmir'i de hedef alacağını bilen İngiltere'nin desteğiyle 15 Mayıs 1919'da Yunanistan İzmir'e asker çıkardı. Barış görüşmeleri sırasında Venizelos, İngiltere'nin Çanakkale'deki etki alanı dışında olmak üzere kuzeyde Marmara sahilindeki Kurşunlu'dan başlayan ve güneyde Kalkan'ın doğusunda kalan bir hattın batısındaki tüm toprakları talep ediyordu. Kuzeyden güneye Bandırma, Balıkesir, Edremit, Ayvalık, Soma, İzmir, Manisa, Turgutlu, Salihli, Alaşehir, Aydın, Muğla, Dalaman ve Fethiye'yi de kapsayan bu talep o aşamada kabul edilmemiş ve Ayvalık'ın kuzeyinden başlayarak Büyük Menderes nehrinin güneyindeki bir noktada sona erecek olan bir bölge kabul edilmişti. Bu böl-

İZMİR'İN İŞGALİ: Amiral Calthorpe 14 Mayıs 1919'da bir nota vererek "Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesi gereğince" İzmir'in işgal edileceğini bildirmesinden sonra ertesi sabah Yunan kuvvetleri İzmir'e çıkmaya başladı. Vali ve kolordu komutanının direnilmemesini isteyen bildirilerine rağmen İzmir halkı direnmeden yanaydı. Yunanlılara ilk kurşunu atma onuru ise gazeteci Hasan Tahsin'in oldu. Hasan Tahsin.

ge içinde İzmir, Manisa, Turgutlu, Ödemiş, Tire, Soma, Söke ve Aydın bulunmaktaydı.

Merkezi İzmir'de bulunan 17. Kolordu, aslında salt kâğıt üzerinde bir kuvvet olarak görülüyordu. Fakat buna rağmen Nurettin Paşa komutasında, belirli bir direnişin öncülüğünü yapıyordu. İngilizlerin baskısı sonucu Nurettin Paşa görevden alınmış ve yerine Ali Nadir Paşa getirilmişti. Valiliğe de İzzet Bey getirilerek işgâl sırasında hiçbir direnme yapılmaması sağlanmaya çabalanmıştı.

14 Mayıs 1919 sabahı İngiliz Amiral Calthorpe başkanlığında toplanan Fransız, ABD, İtalyan ve Yunan filo kumandanları işgalin nasıl yapılacağını planlamışlardı. Bunun kolordu kumandanı ve valiye tebliğini bizzat Amiral Calthorpe üstlenmiş ve "İzmir istihkamatı ve civarı ve müdafaa tertibatını haiz bulunan arazi Mondros Mütarekenamesinin 7. maddesi gereğince bugün (14 Mayıs 1919) öğleden sonra saat 14.00'de İtilaf Devletleri tarafından işgâl edilecektir" içerikli notayı göndermişti.

Aynı gün müttefik askerlerin belirli askeri noktaları işgali fazla bir direniş ve tepkiye yol açmadan gerçekleştirilmişti. Fakat bunun ardından bir Yunan işgâli geleceği endişesi çok yaygındı. Vali ve kolordu kumandanının bütün tekziblerine, direnilmemesini isteyen bildirilerine karşılık İzmirliler genellikle direnmeden yanaydılar. Fakat kent içinde direnebilecek bir kuvvet de yoktu. İzmir garnizonunda 'iaşe mevcudu' 3402'ydi. Fakat bunun hemen hemen tümü çeşitli geri hizmet ve ikmâl işlerinde çalışanlarla subay ailelerinden oluşuyordu. Muharip birlik olarak görülen dört piyade taburuyla bir süvari bölüğü iskelet halindeydiler ve bunların silahlı er toplamı 200 kadardı. Bu kadar kuvvetle elbette işgâl engellenemezdi. Fakat Ali Nadir Paşa ordu depolarındaki silahları halka dağıtabilir, en azından kaçırılmasına göz yumabilirdi.

Amiral Calthorpe 14 Mayıs 1919'da saat 23.30'da ikinci bir nota vererek "Mondros Mütarekesinin 7. maddesi gereğince İtilaf Devletleri adına İzmir'in Yunan askerî birlikleri tarafından işgâl olunacağı, bu kararın Bâbıâli'ye bildirildiği ve çıkarma kuvvetlerinin ertesi gün (15 Mayıs 1919) saat 8.00'de İzmir'e geleceklerini" bildirdi.

15 Mayıs sabahı Yunan kuvvetleri İzmir'e çıkmaya başladılar. Yunanlılara ilk kurşunu sıkmanın onuru, bir intihar eylemine girişen gazeteci Hasan Tahsin'in oldu. 17. Kolordu'ya bağlı iki tümenden 56. Tümen (Ayvalık'taki 172. Piyade Alayı hariç) hiç direnmeden teslim oldu. Ancak teslim olan er ve subaylardan bir kısmı öldürüldü ve daha sonra Mudanya ve İstanbul'a 230 kişi gönderildi. Bir kısım subay ve erler ise iç kısımlara çekilmişlerdi. 17. Kolorduya bağlı ikinci tümen olan 57. Tümen merkezi ise Aydın'daydı. Durumu 56. Tümen kadar kötü olmamakla birlikte, gene de tam bir tümen sayılması mümkün değildi. Özellikle İzmir'den kaçarak gelenlerin anlattıkları, genel bir moral çöküntüye neden oluyordu. 14 Mayıs 1919'da 57. Tümenin mevcudu 123 subay, 1231 er, 1722 tüfek, 12 ağır makineli tüfek ve 16 toptu. Fakat tümen tüm olumsuz koşullara karşın direnme kararındaydı. Zaten İstanbul'daki askeri çevreler de direnmek istiyorlardı. İzmir'in işgali nedeniyle kabine düşünce, yeni kabinede Harbiye Nazırlığına eski Hareket Ordusu Edirne Birlikleri kumandanı Şevket Turgut Paşa getirilmişti. Şevket Turgut Paşa İzmir ve çevresinde dağılan birlikleri toparlama ve yeniden örgütlemeyle Albay Bekir Sami'yi (Günsav) görevlendirdi.

Genelkurmay (Erkânıharbiye-i Umumiye) ise daha İzmir işgâl edilmeden önce direnmekten yanaydı. İzmir'in işgâli üzerine çok ivedilikle bir bildiri yayınlayan Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa (Çobanlı), "...kıtaların yerlerinde kalmalarını ve oldubittilere karşı silah başında ve disiplinli bir tavır içinde olmalarını..." istemişti. Gene bu arada ne olduğu bilinmeyen 17. Kolordu ve 56. Tümenlere kumandan vekili olarak Bekir Sami (Günsav) bölgeye gönderilirken, Tekirdağ'da bulunan 14. Kolordu Karargâhı Balıkesir'e nakledilmişti. Kolordu kumandanı Yusuf İzzet Paşa 6 Haziran'da Balıkesir'e gelmişti. Aslında Yusuf İzzet Paşa hükümet emirleri çerçevesinde kalmaya özen gösteriyordu. Fakat Yunanlıların ilerlemeleri durumunda, karşı konup konmayacağı konusunda hükümete yazdığı yazıyı elden götüren Kurmay Başkanı Binbaşı Hayrullah Bey'e (Fişek), Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa "Elbette mukavemet edeceksiniz..." diyecekti.

Yunanlılar 18 Mayıs 1919'a dek İzmir ve Urla'da bir köprübaşı oluşturduktan sonra Manisa ve Aydın yönlerinde yayılmalarını genişletmeye başladılar. Bu arada 28 Mayıs 1919'da iki torpido gemisiyle Ayvalık'a asker çıkardılar. Ayvalık'taki 172. Alay Kumandanı Yarbay Ali Bey (Çetinkaya) halkı da silahlandırarak, elindeki kuvvetlerle silahlı direnmeye girişti. Böylece Ayvalık Cephesi Millî Mücadeledeki ilk cephe oluyordu. Daha sonra Yunanlılar 9 Haziran 1919'da Bergama'yı işgâl edince Ayvalık Cephesinin yan ve gerileri tehlikeye düşmüş oldu. Durumun düzeltilmesi için milis ve askerlerden olu-

DİRENME BAŞLIYOR: *Yunanlılar İzmir'e çıkar çıkmaz işgali genişletmeye başladılar. 28 Mayıs 1919'da Ayvalık'a asker çıkaran Yunanlılara karşı Yarbay Ali Bey (Çetinkaya) halka silah dağıttı. Bergama'nın işgalinden sonra ise asker ve milislerden oluşan güçler buraya baskın düzenleyerek bir mevzi kazanılmasını sağladılar. Bu arada Bekir Sami Bey (Günsav) Aydın, Ödemiş ve Nazilli yöresini örgütlemeye başladı. Batı Anadolu'da direnme başlıyordu. Direnmenin öncülerinden Bekir Sami Bey.*

ÇETELERİN CEPHESİ: *Batı Anadolu'daki direnme çete ve milis kuvvetleriyle birlikte güneye doğru bir cephe oluşmasını sağlamıştı. Aralarında Yörük Ali, Demirci Efe, Mestan Efe ve Ethem Bey gibi kişilerin bulunduğu bu cephe Yunan kuvvetlerinin ilerlemesini de bir ölçüde durdurmuştu. Bu arada Çerkez Ethem komutasındaki güçler yalnız Akhisar-Salihli yöresini değil, Alaşehir ve Uşak yörelerini de denetimleri altına almışlardı. Kısa sürede başarı sağlayan Ethem Bey'in güçleri iç ayaklanmaların bastırılmasında da etkin oldular. Refet Paşa çete ve milis kuvvetleriyle. Refet Paşa'nın sağında Ethem Bey, Mestan Efe ve Sarı Zeybek, solunda ise Demirci Mehmet Efe.*

şan bir kuvvetle 16 Haziran 1919'da Bergama'ya bir baskın yapıldı. Böylece Bergama çevresinde de bir cephe oluşmuş oldu. Bu arada merkezi Bandırma'da bulunan 61. Tümen kumandanlığına atanan Köprülülü Kâzım Bey (Özalp), Soma'ya gelerek bu cephenin emir ve kumandasını üstlenmişti.

Ayvalık'a çıkartma yapılmasından iki gün önce 26 Mayıs 1919'da Manisa, 27 Mayıs'ta Aydın ve 1 Haziran 1919'da Ödemiş işgâl edilmişti. Aydın'daki 57. Tümen Kumandanı Albay Şefik Bey (Aker) elindeki askerlerle Çine'ye çekilmişti. Ödemiş'in Yunanlılar tarafından işgâli sırasında bu cephede yapılan savaş "İlk Kurşun Savaşı" olarak adlandırılır. Eğer salt Batı Anadolu düşünülürse ve halkın da yoğun katıldığı ilk savaş olarak alınırsa, bu isim doğrudur. Ancak biraz ilerde anlatacağımız gibi işgâl kuvvetlerine karşı ilk silahlı direnme Güney Cephesinde 19 Aralık 1918'de Dörtyol'da başlamıştı. Ayrıca Ayvalık'ta daha çok, düzenli ordu birliklerinin Ali Bey (Çetinkaya) yönetiminde direnmeye başlamaları da daha öncedir.

Bekir Sami Bey (Günsav) Ödemiş, Nazilli ve Aydın'ı örgütlemek üzere emir subayı Yüzbaşı Rasim'i (Aktuğ) yöreye yollamıştı. Ödemiş jandarma kumandanı Yüzbaşı Tahir toplanan kuvvetleri komutası altına alarak "Ödemiş Kuva-yı Milliye Komutanı" imzasıyla 17. Kolordu'ya raporlar göndermeye başlayacaktır. Bu kuvvetler daha sonraları "Yiğit Ordusu" olarak adlandırılacaktır. Ancak silah dağıtılan sekizyüz sivil ve bin kişilik askerî birliklerden oluşan "Yiğit Ordusu" Yunanlıların Ödemiş'e girmelerine engel olamayacaktır.

Haziran 1919 başında Batı Anadolu'daki Yunan genişlemesi sürüyor ve buna karşı da direnmeler genişliyor, yeni cepheler oluşuyordu. 4 Haziran'da Nazilli işgâl edildi. Ancak Türk kuvvetlerinin Nazilli'yi geri almak için harekete geçeceklerinin duyulması üzerine 19 Haziran'da boşaltıldı. Bu arada ulusal kuvvetler Aydın çevresinde toplanıyordu. Yeni parlayan isimler arasında Binbaşı Hacı Şükrü Çeteleri, örgütlenmeleri açısından dikkat çekiyordu. Gene aynı cephede Yörük Ali Efe, ani baskınlarla Yunanlıları bunaltıyordu.

Aydın Cephesinde Kuva-yı Milliye Aydın'ı Yunanlılardan geri almaya karar verdi. Aydın mutasarrıfı Abdurrahman Bey'in direnmesine karşın karar değiştirilmedi.

Aydın çevresindeki Kuva-yı Milliye güçleri üç müfreze olarak düzenlenmişlerdi. Topçu Alay Kumandanı Binbaşı Hakkı komutasındaki Umurlu Müfrezesi (Sarayköy Müfrezesi) 274 asker, iki top, dört ağır makineli tüfeğin yanısıra 371 gönüllüden oluşuyordu. Bu gönüllü Kuva-yı Milliyeciler genellikle çeteler biçiminde örgütlenmişlerdi.

175. Alay Komutanı Binbaşı Hacı Şükrü komutasındaki Menderes Köprübaşı Müfrezesi 149 piyade, 45 süvari askeri, iki top, dört ağır makineli tüfeğin yanı sıra 520 gönüllüden oluşuyordu (Yörük Ali Efe bu müfrezedeydi).

Söke yöresindeki müfreze de 135. Alay Komutanı Yarbay Mazhar komutasındaydı. Genel olarak Aydın'ı değil Germencik çevresindeki Yunan birliklerini hedef almıştı.

Kuva-yı Milliye Aydın Cephesinde 28 Haziran'da saldırıya geçti ve üç gün süren kanlı savaşlardan sonra Yunanlıları Aydın'dan sürdü. İtilaf devletlerine karşı devleti güç duruma düşürmek istemeyen Tümen Kumandanı Şefik Bey, Binbaşı Hacı Şükrü'nün isyan bayrağını açtığını ve hükümete isyan eden bu komutanın Aydın'ı aldığını açıkladı. Yunanlılar birkaç gün sonra üstün kuvvetlerle saldırıya geçerek 3 Temmuz'da Aydın'ı gene işgâl edeceklerdir.

Ancak Yunanlılar her yerde zorlukla ilerler duruma gelmişlerdi. Halktaki çelişik duygular gitgide açıklık kazanmaya başlamıştı. Bu arada Batı Anadolu'da ortaya çıkan çeteler kuzeyden güneye bir cephe oluşturmuşlardı.

Gene bu arada Akhisar-Salihli arasında güçlü bir cephe oluşmuş ve yeni bir komutanın yıldızı parlamaya başlamıştı: Çerkez Ethem. Aslında Bekir Sami Bey Bandırma'ya geldiği zaman, Çerkez Ethem'in bir süre Teşkilat-ı Mahsusa'da çalışmış olan ağabeyi Yüzbaşı Reşit'le görüşmüş ve bir direnme konusundaki görüşlerini anlatarak katılmasını istemişti. Reşit Bey, Bandırma ve Manyas bölgesinden toplayacağı bir süvari kuvvetini hemen ardından Manisa'ya göndereceğine söz vermişti. Gerçekten Çerkez Ethem müfrezesiyle birlikte haziran ortalarında yola çıkarak Ayvalık yöresi üzerinden Soma'ya gelmiş ve burada Albay Kâzım Bey'den (Özalp) biraz silah ve cephane alarak Salihli Cephesi'ni oluşturmuştu. Zamanla Ethem Bey'in gücü artacak ve salt Salihli'nin değil; Alaşehir, Akhisar ve Uşak yörelerinin de en büyük gücü haline gelecektir. Çerkez Ethem kuvvet-

leri daha sonra Kuvve-i Seyyare (Gezici Kuvvetler) adıyla anılacak ve özellikle iç ayaklanmaların bastırılmasında önemli hizmetler görecektir.

Zaman zaman ordu birlikleriyle eşgüdüm ve birlikte çalışmalarına karşın, aralarında ciddi iletişim noksanlıkları bulunan bu dağınık kuvvetlerin Batı Anadolu'da Yunan ilerlemesini durduramayacağı açıktı. Zaten 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Anadolu'yu örgütlemeye başlamıştı. Sivas Kongresi bir yandan tüm direnme yanlısı örgütleri "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" içerisinde birleştirirken, Batı Anadolu'daki tüm ulusal direnme kuvvetlerini Ankara'da bulunan 20. Kolordu Kumandanlığına (Ali Fuad Paşa) bağlıyordu. Artık daha düzenli cepheler oluşturmanın zamanı gelmişti.

Trakya Cephesi

Doğudan Karadeniz, kuzeyden Rodop ve Istranca Dağları, batıdan Mestankarasu ve güneyden Ege ve Marmara denizlerinin oluşturduğu Trakya, Meriç nehriyle "Doğu" ve "Batı" olarak ikiye ayrılır. Her iki bölgede de Türk-İslâm nüfusun yoğun olmasına karşılık Batı Trakya Balkan Savaşı'ndan sonra Bulgaristan'ın eline geçmiş ve I. Dünya Savaşı sonrasında Yunanistan'a verilmişti. Yunanistan, biraz aşağıda anlatacağımız gibi bir yandan Batı Anadolu'daki işgâli genişletirken, bir yandan da Doğu Trakya'yı istiyordu.

Mondros sonrasında ulusal direniş örgütleme çabaları bu bölgemizde de görülüyordu. "Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Osmaniyesi" Edirne ili (günümüzdeki Edirne, Tekirdağ, Kırklareli vilayetleriyle Batı Trakya) halkının hukukunu korumak amacıyla kurulmuştu. Ayrıca Albay Cafer Tayyar (Eğilmez) komutasındaki Edirne merkezli 1. Kolordu, belirli bir etkinlik gösterecek güçteydi. 1920 Ocak ayında yapılan Edirne Kongresi'nin seferberlik çağrısı da fazla bir katkı sağlamadığı gibi, Anadolu'dan gelen haberler de moral bozuyordu. İstanbul'un işgali üzerine toplanan Lüleburgaz Kongresi, hem üç milletvekili seçerek Ankara'ya gönderme ve hem de silahlı direnme kararı aldı. Buna karşılık İstanbul hükümeti Cafer Tayyar Bey'i görevden alarak yerine Albay Muhittin Bey'i (Kurtiş) gönderdi. Sıkıyönetim ve seferberliği durdurdu. Cafer Tayyar Bey ise sivil olarak 2 Mayıs 1920'de Edirne'ye gelerek Edirne'de ikinci bir kongre için çağrı yaptı. Bu Kongre'de Trakya'nın savunabilirliliği tartışıldı ve 2 karşı, 12 çekimser oya karşılık 200 oyla silahlı direnme kararı alındı.

Tekrar girişilen seferberlik sonunda Kolordu'nun mevcudu subay ve askerî memur olarak 761, erbaş ve er olarak 17500'e çıkarıldı. Kolorduya bağlı olan üç tümende, 47 ağır makineli tüfek ve 53 top vardı.

Yunanlıların beklenen saldırısı 20 Temmuz 1920'de başladı. Bir tümen Meriç'i aşarak Doğu Trakya'ya girerken, Tekirdağ ve Ereğli'ye çıkartma yapan iki tümen, 1. Kolordu'yu yandan vurdu. Yıkıcı propagandaların da yoğun etkisi altında bulunan askerler, kitleler halinde firar ediyorlardı. Ayrıca bu erler yeterince de eğitilmemişlerdi.

Tümenlerin hareket yeteneklerinin de kalmadığını gören Cafer Tayyar Bey, Yunanlılara teslim olmaktansa, Bulgarlara sığınmayı yeğledi. 25 Temmuz 1920'de 5000 kadar asker ve 10000 kadar sivil Bulgaristan'a sığındı. Yanlarında Yunanlılara bırakmadıkları 30 ağır makineli tüfek ve 31 top vardı. Trakya Cephesi'ndeki savaş ağır bir yenilgiyle sonuçlanmıştı. (Yunan ordusunun Anadolu'da kesin bir yenilgiye uğratılmasından sonra Doğu Trakya, Mu-

TRAKYA'DA DİRENME: 10 Temmuz 1920'de bir Yunan tümeninin Meriç nehrini geçerek, Doğu Trakya'ya girmesinin ardından. Tekirdağ ve Ereğli'nin işgali Trakya'daki 1. Kolordu'yu etkisiz kıldı. Bu arada daha önce görevden alındığı için Edirne'ye sivil olarak gelip direnmeye katılan Cafer Tayyar Bey, tümenlerin hareket kabiliyetlerinin kalmadığını görünce askerleri ve ağırlıklarıyla Bulgarlara sığındı. Solda Cafer Tayyar Paşa (Eğilmez), üstte Trakya İhtilal Komitesi müfrezeleri.

BATI CEPHESİ'NDE GELİŞMELER: Ali Fuad Paşa'nın (Cebesoy) yeteri kadar etkinlik gösterememesi üzerine Batı Cephesi'ne atanan Refet Bey (Bele) bölgede yaptığı incelemeler sonunda tek komuta düzeninin mümkün olamayacağını bildirdi. Ekim 1920'de Ali Fuad Paşa'nın planı uyarınca Gediz'de düzenlenen saldırının başarısızlığından sonra Yunanlılar Bursa'dan saldırıya geçip, Yenişehir ve İnegöl'ü aldılar. Bu gelişmelerden sonra cephe ikiye ayrılarak kuzey bölümü "Batı Cephesi" adıyla İsmet Bey'in (İnönü) komutasına, güney bölümü de Refet Bey'in komutasına verildi. Sağdan sola İsmet Paşa, Mustafa Kemal ve Refet Paşa.

danya Mütarekesi koşulları uyarınca savaşılmadan geri alınacaktır.)

Batı Cephesi

Daha önce de değinmiş olduğumuz gibi, Sivas Kongresi Batı Anadolu'da Yunan ilerlemesini engellemeye çabalayan tüm güçleri "Batı Anadolu Umum Kuva-yı Milliye Komutanı" görev ve sıfatıyla Ali Fuad Paşa'ya (Cebesoy) bağlamıştı. Ancak Ali Fuad Paşa'nın istenilen etkinlikte çalışamaması üzerine Heyet-i Temsiliye Sivas'taki 3. Kolordu Kumandanı Albay Refet Bey'i (Bele) durumu yerinde incelemesi için görevlendirdi. Kasım 1919'da Nazilli'ye gelen Refet Bey bölgede yaptığı incelemeler sonunda, Heyet-i Temsiliyenin ana fikri olan tek komuta düzeninin pek mümkün olamayacağını anlayarak bunu bir raporla Mustafa Kemal'e bildirdi. Sonunda bir süre için Balıkesir, Salihli ve Aydın Cephelerinin korunmasına karar verildi. Bu arada Bekir Sami Bey'in komutan vekili olarak atandığı 17. Kolordu lağvedilmiş ve Bekir Sami İstanbul'un görevden almasına aldırmayarak 56. Tümen kumandanı olarak Bursa'ya gelmiş ve duruma hâkim olmuştu. 1920 Mart başında Batı'daki kuvvetler üç cephe olarak düzenlendiler.

61. Tümen Kumandanı Albay Kâzım Bey (Özalp) emrine verilen "İzmir Kuzey Cephesi"; Ayvalık, İvrindi, Soma ve Akhisar'ı kapsıyordu.

Marmara Gölüyle Gediz Çayı, Salihli ve Bozdağ bölgesini kapsayan cephe kesimi "İzmir Doğu Cephesi" olarak isimlendirildi ve 23. Tümen (Millî Tümen) Komutanı Albay Ömer Lütfi Bey emrine verildi.

Ödemiş ve Aydın bölgelerini kapsayan bölge ise "İzmir Güney Cephesi" olarak isimlendirildi ve bu cephenin komutası da 57. Tümen Komutanı Albay Şefik Bey'e (Aker) verildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun durumunun görüşüldüğü San Remo 18-26 Nisan 1920 tarihleri arasında toplandı. Bu arada 16 Mart'ta İstanbul işgâl edilmiş ve toplantılarına "ara vermiş" olan Meclis 23 Nisan'da Ankara'da yeni seçilen kimi milletvekilleri de olağanüstü yetkilerle Ankara'da çalışmalarına başlamıştı. San Remo kararları uyarınca Terkos gölü ve Çatalca'nın batısından başlamak üzere Trakya ve İzmir bölgesi Yunanlılara veriliyordu. Ayrıca Kürdistan'a özerklik tanınıyor ve sınırlarının Wilson tarafından saptanacağı bağımsız bir Ermenistan kuruluyordu. Boğazlar uluslararası bir komisyonun denetiminde olacak, her türlü ayrıcalık ve kapitülasyonlar sürdürülecekti.

Böylesi ağır koşulları İstanbul'un bile kabul edemeyeceğini düşünen müttefikler ne türlü zorlamalar yapabileceklerini düşünürlerken; Venizelos bu zorlamayı yapmak için, ilerleme izni istedi. Gerçekten İstanbul delegesi Tevfik Paşa Paris Konferansı'nda San Remo'da alınan kararları kabul etmeyerek toplantıyı terkedince, 19 Haziran 1920'de toplanan Hythe Konferansı Venizelos'a Bursa'ya dek ilerleme izni verdi.

Yunan saldırısı 22 Haziran 1920'de üç koldan başlayınca 24 Haziran gecesi toplanan Bakanlar Kurulu bütün cepheyi "Batı Cephesi Komutanlığı" adı altında birleştirdi ve başına Ali Fuad Paşa getirildi. Fakat Yunan saldırısını püskürtmek mümkün olmadı. Yunan kuvvetleri kuzeyde Soma ve Akhisar'ı aldıktan sonra 30 Haziran'da Balıkesir'e, 2 Temmuz'da Kirmastı (Mustafakemalpaşa) ve Karacabey'e girdiler. İki tümeni aşan Yunan kuvvetlerinin 7 Temmuz'da başlayan Bursa saldırısını Bekir Sami komutasındaki 56. Tümenin 2555 askerinin ve sivil halkın durdurması beklenemezdi. 8 Temmuz'da Bursa düştü.

Yunan saldırısının ikinci kolu 24 Haziran'da Alaşehir'e girmişti. Aydın Cephesindeki üçüncü Yunan saldırı kolu da 3 Temmuz'da Nazilli'yi almıştı.

Yunanistan'ın bu başarıları üzerine İstanbul'a 17 Temmuz'da bir ültimatom gönderen müttefikler, koşullar için 10 günlük bir süre tanıdılar. Bir önceki bölümde anlattığımız Trakya bozgununun da etkisinde olan Saray, koşulları kabul ettiğini bildirdi ve 10 Ağustos 1920'de Sevr'de anlaşma imzalandı.

Bu arada Batı Cephesi tam bir karışıklık içindeyken Doğu Cephesinde bir sonraki bölümde anlatacağımız gibi büyük başarılar kazanılıyordu. Batı Cephesi genellikle çetelerden, Çerkez Ethem'in "Kuvve-i Seyyare"sinden, ve az sayıda düzenli ordu birliklerinden oluşuyordu. Kuvve-i Seyyare'nin iç ayaklanmaları bastırmada gösterdiği başarılardan ötürü, düzenli ordu birlikleri-

nin gereksizliği konusunda görüşler de ileri sürülmeye başlanmıştı.

Ekim 1920 ortalarında Batı Cephesi Komutanı Ali Fuad Paşa Gediz'de savunmasız durumda olan Yunan tümenini imha konusunda bir plan getirdi. Genelkurmay Başkanlığının karşı çıkmasına rağmen saldırı yapıldı ve önceleri bazı başarılar sağlandıysa da, sonuç başarısız oldu. 24 Ekim'de Bursa'dan saldırıya geçerek Yenişehir ve İnegöl'ü aldılar ve Eskişehir'i tehdit eder bir konum kazandılar. Bu gelişmeler üzerine Ali Fuad Paşa Batı Cephesi Kumandanlığından ayrıldı ve Büyükelçi olarak Moskova'ya gönderildi. Batı Cephesi'nde de yeni düzenlemelere gidildi. Önce Cephe ikiye ayrılarak kuzey bölümü, "Batı Cephesi" adıyla İsmet Bey'in (İnönü), Güney Bölümü, daha doğrusu iç güney bölümü Refet Paşa'nın (Bele) komutasına verildi. Bu cephede bir süvari kuvveti oluşturarak, iç düzenin sağlanması da öngörülmekteydi. İsmet Bey'den boşalan Genelkurmay başkanlığına, Milli Müdafaa Vekili Fevzi Paşa (Çakmak) vekalet edecekti.

Bu yeni düzeni alan Batı Cephesinde gündeme gelen ilk iş komuta birliğini sağlamaktı. Ethem Bey ne cephe komutanlığını ve ne de Genelkurmayı tanımak istiyor, doğrudan TBMM'ni muhatap alıyordu. Bu arada başta Demirci Mehmet Efe çetesi olmak üzere tüm çeteler dağıtılarak orduya yazılmıştı. Ethem Bey kuvvetleri de Eskişehir yönünde yeni bir saldırıya geçmişlerdi. İsmet Bey Yunan saldırısına karşı İnönü sırtlarında mevzi aldı ve toparlayabildiği üç tümenden az kuvvetle Yunan ordusunun altı tümenini durdurdu. Bu savaş tarihimizde 1. İnönü Zaferi olarak isimlendirilir. Daha sonraki günlerde Ethem Bey kuvvetleri tümüyle dağıtıldı.

İsmet Bey 27 Mart 1921'deki yeni bir Yunan saldırısını da gene İnönü sırtlarında 1 Nisan 1921'de durdurdu (İkinci İnönü Zaferi). Bu büyük zaferden sonra Batı Cephesi yeniden düzenlendi ve Güney Cephesi kaldırılarak tüm Batı Cephesi İsmet Paşa'nın komutasına verildi.

10 Temmuz 1920'de çok üstün kuvvetlerle yeni bir Yunan saldırısı başladı. Hedef Ankara'ydı. Batı Cephesi çok iyi direnmesine karşın, çembere alınma olasılığı karşısında Mustafa Kemal'in direktifiyle 25 Temmuz'da Eskişehir'i terkederek tüm ağırlıklarıyla birlikte

SAKARYA'DA BAŞARI: Eskişehir'in düşmesinden sonra 5 Ağustos 1921'de Mustafa Kemal Paşa geniş yetkilerle başkumandanlığa getirildi. Bu arada Batı Cephesi de yeni kuvvetlerle takviye edildi. 23 Ağustos 1921'de başlayan ve üç hafta süren Yunan saldırısına üstün bir güçle karşı konuldu ve Sakarya'nın doğusu düşman kuvvetlerinden arındırıldı. Sakarya'da zaferi simgeleyen eski bir kartpostal.

Sakarya'nın doğusuna çekildi. Burada Ankara için verilecek "kader savaşının" hazırlıklarına başlandı.

Eskişehir'in düşmesi ve Ankara'nın tehdit altında kalması TBMM'de büyük heyecan uyandırmıştı. 5 Ağustos 1921'de 144 sayılı yasayla Mustafa Kemal Paşa geniş yetkilerle başkumandanlığa getirildi. Bu arada Doğu Cephesi'nden getirilen birliklerle Batı Cephesi takviye edilmeye çalışıldı ve halktan büyük özveriler istendi. Fevzi Paşa Genelkurmay başkanlığına, Refet Paşa Milli Müdafaa vekilliğine getirildi.

Yunan saldırısı 23 Ağustos 1921'de başladı. Üç hafta süren çok kanlı savaşlardan sonra Yunan Ordusunun üstün taarruz gücü kırıldı ve Sakarya'nın doğusu tümüyle temizlendi. Bu büyük zafer tarihimizde "Sakarya Meydan Muharebesi" olarak isimlendirilir. Sakarya'yı izleyen dönem, Batı cephesinin taarruz hazırlıklarıyla geçti. Cephe yeniden düzenlenmiş, 1. ve 2. Ordularla, 5. Süvari Kolordusu olarak örgütlenmişti. 18 piyade ve 5 süvari tümeninden oluşuyordu. Ayrıca bir topçu alayı, üç inşaat taburu, bir uçak bölüğü vb. gibi yan hizmetleri görecek tüm kuruluşlar tamamlanmıştı. Mustafa Kemal'in düşündüğü, kuvvetlerinin çoğunu düşman cephenin bir yanında ve elden geldiğince dış kanadında toplayarak, kesin savaşlı bir meydan muharebesi yapmaktı. Bunun için uygun gördüğü durum, büyük kuvvetleri düşmanın Afyonkarahisar yakınında bulunan sağ kanadının güneyine yığarak çabuk ve kesin bir darbe vurmaktı. Bu anlayış çerçevesinde Batı Cephesi'ndeki birlikler düzenli bir biçimde ve büyük bir gizlilik içinde güneye kaydırıldılar. 20 Ağustos 1922'de Akşehir'deki Batı Cephesi karargâhına gelen Mustafa Kemal, saldırı günü olarak 26 Ağustos 1922'yi saptadı.

24 Ağustos'ta Batı Cephesi Karargâhı Akşehir'den Şuhut'a alındı ve Mustafa Kemal Kocatepe'deki çadırlı ordugâha yerleşti. 26 Ağustos 1922 sabahı saat 5.30'da büyük Türk Taarruzu başladı.

Seri bir baskın şeklinde gelişen Türk saldırısı sonunda kolay ele geçmeyeceği sanılan Yunan mevzileri aşıldı ve Aslıhanlar yöresinde çevrilen Yunan kuv-

KESİN DARBE: Sakarya'dan sonra Batı Cephesi yeniden düzenlendi. Mustafa Kemal'in amacı sonuca gidecek bir meydan muharebesi yapmaktı. Bunun için de düşmanın Afyonkarahisar yakınında bulunan sağ kanadının güneyine asker yığarak çabuk ve kesin bir darbe indirmek istiyordu. 26 Ağustos 1922 sabahı başlayan Büyük Taarruz'la birlikte Yunan mevzileri yarıldı. 30 Ağustos'ta yapılan Başkumandanlık Meydan Muharebesi'nden sonra Yunan ordusu dağıtıldı. 9 Eylül 1922'de İzmir'e girildi.

vetleriyle 30 Ağustos 1922'de yapılan kesin bir savaştan sonra (Başkumandanlık Meydan Savaşı) Yunan ordusu tümüyle dağıtıldı ve aralarında cephe komutanı general Trikopis de olmak üzere, büyük bir kısmı tutsak alındı.

Yunan kuvvetlerinin yeni bir cephe oluşturmasına olanak vermek istemeyen Mustafa Kemal hızla ilerleme kararı verdi ve Batı Cephesi'nin muzaffer orduları 9 Eylül 1922'de İzmir'e, 10 Eylül sabahı Bursa'ya girdiler. Artık söz silahların değil, diplomatlarındı.

Doğu Cephesi

Doğu Cephesi'nde Kâzım Karabekir'in komutası altındaki 15. Kolordu karşısında iki hasım devlet vardı. Bunlar Gürcistan ve Ermenistan'dı. Ermenistan, ya da o zamanki ismiyle Erivan Taşnak Hükümeti, Türkiye'ye karşı düşmanca tavır içindeydi. Paris Barış Konferansı'nda Türkiye'den toprak taleplerini açıkça dile getirmişti. Gürcistan'ın ise Millî Mücadele'nin ilk başlarında düşmanca bir tavırları görülmemişti. Ancak Ahıska ve Rize'de gözleri vardı.

Mondros Mütarekesi'nin 24. Maddesi Doğu'da ve özellikle Erzurum'da endişe uyandırmıştı (altı ilde bir kargaşalık ortaya çıkması halinde, o illerin herhangi bir kısmını işgâl hakkını İtilâf Devletleri muhafaza eder). Kaldı ki, bu madde olmasa bile, 7. maddeyle her istediklerini yapabiliyorlardı. Türk Ordusu 1918 sonunda Mütareke uyarınca Kafkasya'yı terkedip 1878 sınırları gerisine çekilince bölge halkı, kendi başının çaresine bakma yolları aramaya başladı. Özellikle ordu depolarındaki silah ve cephanenin Ermenilerin eline geçmemesine çalışıyorlardı. Zaten Kolordunun yeni kumandanı Kâzım Karabekir Paşa 3 Mayıs 1919'da Erzurum'a gelince bu çalışmalar daha da düzenli bir biçime girecektir.

Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Mustafa Kemal'in başkanlığında toplanacak olan kongresinden önce, 17 Haziran 1919'da bir toplantı yapan Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, bir Ermeni saldırısı karşısında son kişinin ölümüne dek savaşma kararı almıştı. Bölge halkı Batı'ya oranla çok daha kararlı ve azimli görünüyordu. 15811 asker, 20782 tüfek, 56 makineli tüfek ve 40 top mevcudu olan 15. Kolordu, 4 tümen olarak örgütlenmişti ve dört yıl boyunca cephelerde çok yorulmuş da olsa, büyük deneyim kazanmış bir orduydu. Özellikle Ermenilerin yaptıkları zulüm, bu orduyu çok bilemişti.

İstanbul ve Batı Anadolu'da çok acı günler yaşanırken Doğu Cephesi göreli bir sessizlik içinde kalmıştı. TBMM Ankara'da çalışmalarına başladıktan sonra 30 Mayıs 1920'de Meclis Başkanlığına bir mektup gönderen Kâzım Paşa, Ermenilere karşı harekete geçmenin gerekli olduğunu zira Bolşeviklerle ilişki kurma olanaklarının sağlanabilmesi için yolun açılması gerektiğini, ayrıca Ermenilerin, dünya kamuoyunda yalnız bırakılmalarına karşın bölgedeki Müslümanlara zulmetmeye devam ettiklerini bildiriyordu. Mustafa Kemal'in değişik nedenlerden ötürü saldırı izni vermemesine karşılık, Haziran ayı ortalarında Ermeniler Oltu ve Tuzluca'yı işgâl etmişlerdi. Bu arada Gürcüler de Artvin'i almışlardı. Gerekli hazırlıklar yapıldıktan ve uluslararası siyasal ortam da değerlendirildikten sonra Bakanlar Kurulu 20 Eylül 1920 tarihli oturumunda Doğu Cephesi'nde sadırı kararı aldı. 15. Kolordu 28/29 Eylül'de Ermenilere karşı saldırıya geçti ve aynı gün Sarıkamış'a girdi. 14 Ekim'de Ermenilerin giriştikleri bir karşı taarruz püskürtüldükten sonra 30 Ekim 1920'de Kars, 7 Kasım'da Gümrü alındı. Ermeniler barış istemek zorunda kaldılar ve 3 Aralık 1920'de Gümrü Barış Antlaşması imzalandı.

Gümrü Barış Antlaşması'yla saptanan sınır ufak-tefek kimi değişikliklerle günümüzdeki Türkiye-SSCB sınırıdır. Zaten onaylanamayan bu antlaşmanın hükümleri 16 Mart 1921 Moskova ve 13 Ekim 1921 Kars Antlaşmalarıyla yinelenecektir. Gümrü Antlaşması'ndan sonra Doğu Cephesi önemli ölçüde rahatlayacaktır. Her ne kadar Batum Bolşevik Gürcistan'a kalmışsa da, 1878 savaşıyla yitirilmiş olan Artvin, Posof, Savşat, Ardahan, Çıldır, Kars, Iğdır, Tuzluca, Sarıkamış ve Oltu yeniden anavatan topraklarına katılmıştır. Bu gelişmelerden sonra Doğu Cephesi'nden kimi birlikler Batı Cephesine kaydırılacak ve Sakarya'da Yunan saldırısının kırılmasında büyük hizmetleri olacaktır.

Güney Cephesi

Güney Cephesi'nde Fırat'ın Doğu bölgesinde İngilizler ve Adana yöresinde de Fransızlar bulunuyordu. İngilizlerin Irak'ta birisi Bağdat bölgesinde olmak üzere iki, Fransızların da Adana, Kilis ve İskendurun bölgesinde iki tümenleri vardı. Ayrıca bölgede önemli sayıda Ermeni kuvvetleri bulunuyordu. Bu Ermeni kuvvetleri; Fransız üniforması giymiş Fransız askeri, örgütlenmiş ve bir emir ve komutaya bağlanmış

kuvvetler ve silahlı çeteler olmak üzere üç düzen içinde bulunuyorlardı. Sayıları 10.000'in üzerindeydi. Güney Cephesi'ndeki Türk kuvvetleri, merkezi Diyarbakır olan 13. Kolordu'ya bağlıydılar. Bu kolordo ordudaki en derlitoplu kuvvetlerden biriydi. Kolordu mevcudunun 548 subay ve astsubay, 4255 er, 36 ağır makineli tüfek ve 27 top olması bir yana, elinde tuttuğu depolarda onbinlerce tüfek ve milyonlarca fişek bulunuyordu. Ayrıca gene depolarında çok sayıda top mermisi vardı, ki bunlar daha sonra Batı Cephesine gönderilecektir.

İşgal kuvvetlerine karşı ilk silahlı direnme, kendiliğinden bir biçimde Güney Cephesi'nde başlamıştır. Gerçekten, Fransızlar İskenderun'a asker çıkarttıktan sonra 11 Aralık 1918'de Dörtyol'u işgal etmişler ve bunları Ermeni Alayına ait kimi birlikler izlemişti. Zaman zaman çevre köylere de baskınlar düzenleyen ve yağmacılık yapan bu kuvvetlere karşı silaha sarılmaktan başka bir yol olmadığını gören halk ilk kez 19 Aralık 1918'de Karakese Köyüne saldırmak isteyen Fransız birliğine ateş açtı. Böyle bir şeyi hiç umnmayan Fransız Kuvvetleri 15 kayıp vererek yeniden Dörtyol'a çekilmek zorunda kaldılar.

Fakat Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesine göre İngilizler 22 Şubat 1919'da Maraş'ı, 24 Mart'ta da Urfa'yı işgal etmişti. Ancak buralarda kalıcı değildi. Nitekim bu iki kenti 30 Ekim 1919'da, 17 Aralık 1918'de işgal etmiş olduğu Antep'i de 5 Kasım 1919'da Fransızlara terketti.

Bölgeye Fransızların yerleştirilmesi, zaten duyulmakta olan ulusal tepkiyi artırmıştı. Nasıl İngiltere Batı Anadolu'da Yunanlıları kullanmak istediyse, Güney'de de Fransa Ermenileri kullanmak istiyordu. Bu nedenle bölgedeki Ermeniler silahlandırılmaya başlandı. Ancak bu tutum, duyulan tepkinin artmasına neden oldu. Maraş'ta yer yer sürtüşmeler ve çatışmalar çıkarken, Fransızlar 26 Kasım 1919'da kaledeki Türk bayrağını indirerek, yerine Fransız bayrağı çektiler. Bu davranış da sert tepkilere yol açtı. Zaten bundan iki gün sonra Veziroğlu Mehmet Bey'in evinde toplanan Maraş yurtseverleri silahlı direnişi örgütlemeye başladılar. Sonunda 21 Ocak 1920'de başlayan çatışma 22 gün sürdü ve Fransızlar 12 Şubat 1920'de Maraş'ı boşaltmak zorunda kaldılar.

Buna benzer bir gelişme de Urfa'da oldu. Kenti Fransızların devralmasıyla birlikte ulusal örgütlenme de başlamıştı. Özellikle yüzbaşı Ali Saib Bey (Ursavaş), çevresindeki aşiretlerin örgütlenmesinde çok başarılı olmuştu. 7 Şubat gecesi çevre aşiretlerden derlediği üçbin kişilik bir kuvvetle Urfa'yı kuşatan Ali Saib, Urfa'daki Fransız kumandanına 24 saat süre tanıyarak, kenti boşaltmasını istemişti.

Fransız komutanın bu öneriyi kabul etmemesi üzerine ulusal kuvvetler 9 Şubat 1920'de çatışma olmadan Urfa'ya girdi. Ancak Urfa'da ilginç bir durum ortaya çıkmıştı. Kentin bir bölümünde Fransızlar, bir bölümünde Türkler mevzilenmişlerdi. Çatışma kaçınılmaz görülüyordu ve nitekim 11 Şubat'ta çatışma başladı. Kış koşulları altında uzun ve çetin geçen savaşlardan sonra 8 Nisan 1920'de Fransızlar mütareke istediler. Serbestçe çekilebilme olanağının tanınması, kentte kalacak olan Ermenilerin ve Amerikalıların yaşamlarının güvence altında olması ve esirlerin karşılıklı olarak salıverilmesi koşullarını ileri sürmüşlerdi. Bu koşullar kabul edildi ve 9 Nisan'da mütareke yapıldı. Buna göre 11 Nisan 1920'de geceyarısından sonra Fransızlar kenti boşalttılar. 61 gün süren kanlı savaşım, Urfa'nın kurtarılmasıyla sonuçlanmıştı.

Fransızlar Maraş ve Urfa'dan çekildikten sonra Güney Cephesi'nde ellerinde salt Antep kalmıştı. Ancak Antep'te de sıkışık durumdaydılar. Bu nedenle mayıs başında doğrudan Ankara'ya başvurarak mütareke istediler. Bu, Fransa'nın Ankara'yı tanıması açısından son derece önemli bir gelişmeydi. 29/30 Mayıs gecesinden başlamak üzere Güney Cephesi'nde 20 gün için ateşkes kararı alındı. Ancak mütarekeyi izleyen günlerde de çatışmalar sürdü. Tüm 1920 yazı Güney Cephesi'nde karşılıklı baskınlarla geçti. 19 Kasım'da 4. Fransız tümeni çok sayıda top ve bir uçak filosuyla gelerek savaşa katıldı. Fakat Antep'in Türk bölgesi teslim olmadı. 27 Aralık'ta yapılan genel saldırı da püskürtüldü.

Ancak kuşatma altındaki Antep'e yiyecek ve cephane ulaşımı zorlaşmıştı. Ocak ayında kuşatmayı yarmak için yapılan girişimler sonuç vermedi. Ve sonunda Antep 8 Şubat 1921'de teslim oldu. TBMM bu özverili direnmeye ödül olarak Antep kentimize "Gazilik" unvanını verdi.

Fransa Antep'te geçici ve zor bir başarı kazanmıştı ama, Güney Cephesi'ndeki durumu çok külfetli olmaya başlamıştı. Zaten Fransız kamuoyu da gelişmelerden memnun değildi. Bu nedenle Fransa, Ankara'yla bir antlaşma imzalamak niyetindeydi. Bu çerçeveden olmak üzere, Ankara hükümetinin de davetli olduğu Londra Konferansı'nda Güney Cephesi de gündeme geldi ve Hariciye Vekili Bekir Sami Bey (Kunduk), Fransa Başbakanı Briand'la birmukavele imzaladı. Buna göre savaşa son verilerek esirler serbest bırakılıyor ve Fransa Kilikya'dan çekiliyordu. Hatay'da özel bir yönetim kurulacaktı. Fakat mukavelede yer alan iki hususu Ankara kabul etmedi. Bekir Sami Bey Kilikya'da kurulacak polis kuvvetine Fransızların da katılmasını kabul etmek ve bölgede herhangi bir ülkeye ayrıcalık tanınırsa, aynı ayrıcalığın Fransa'ya da verileceğini vadetmekle, kendisine verilen yetkiyi aşmıştı. Ankara'nın mukaveleyi kabul etmemesi üzerine Bekir Sami Bey istifa etti.

Ancak Fransa her şeye karşın barış istiyordu. Hem Güney Cephesi'nde yorulmuştu ve hem de Sevr hükümlerinin İngiltere lehine işlediğine inanıyordu. Sonunda yetkili temsilci olarak Ankara'ya gelen Franklin Bouillon'la 13 Haziran 1921'de başlayan görüşmeler, uzun tartışmalardan ve kesintilerden sonra 20 Ekim 1921'de Ankara Antlaşması'nın imzalanmasıyla sona verdi. Bu antlaşmayla Güney Cephesi'nde savaş durumuna son veriliyordu. Fakat Ankara açısından daha önemli olan husus İtilâf devletlerinden biriyle masa başına oturarak eşitlik içinde bir antlaşma imzalanmasıydı. Güney Cephesi'ndeki birlikler de Batı Cephesi'ne kaydırılmış ve Büyük Taarruz'da yararlanılmıştır.□

KAYNAKÇA

- ADIVAR Halide Edip, *Türkün Ateşle İmtihanı*, İstanbul, 1962
- AKYÜZ Yahya, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu*, Ankara, 1975
- ATATÜRK Mustafa Kemal, *Söylev*, 2 cilt, Ankara, 1964
- ATEŞ Toktamış, *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul, 1980
- BELEN Fahri, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara, 1973
- GOLOĞLU Mahmut, *Erzurum Kongresi*, Ankara, 1968
- KARABEKİR Kâzım *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul, 1969
- SELEK Sabahattin, *Anadolu İhtilâli*, İstanbul, 1966

Milli Mücadele ve İstanbul Hükümetleri

Sina Akşin

Mondros Mütarekesi

Osmanlı Devleti 4 Ekim 1918'de (Almanya ve Avusturya'yla birlikte) ABD Başkanı Wilson aracılığıyla mütareke istemek zorunluğunu duydu. Böyle bir karar, yenik düşmüş devletlerde savaşı yürütmüş olan güçlerin kurdukları iktidar düzeninin, ya da hiç değilse onların baş temsilcilerinin siyasal bakımdan sonu anlamına geliyordu. İtilâf devletlerinin baskılarıyla, savaşı kaybetmiş olan devletlerde iktidardaki güçlerin siyasal düzenleri altüst oldu. Gerek Almanya'da, gerekse Avusturya-Macaristan'da sadece iktidardaki güçler 'eğil, fakat aynı zamanda siyasal rejim de değişti. Bu genel eğilimden Osmanlı Devleti de kurtulamadı; 4 Ekim'de Sadrazam Talât Paşa mütareke talep etmenin yanı sıra, istifa etmeye de karar verdi. Nitekim 13 Ekim'de Talât Paşa sadrazamlıktan istifa etti ve yerine İzzet Paşa hükümeti kuruldu.

İzzet Paşa hükümeti, bir bakıma İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidar üzerindeki egemenliğinin sonunun geldiğini İtilâf devletlerine duyurmak için kurulmuştu. Bununla birlikte, İttihat ve Terakki hükümeti bu dönemde tabii ki henüz en büyük örgütlü siyasal güç olmakta devam ediyordu. Ancak İzzet Paşa hükümeti geniş ölçüde bir İttihat ve Terakki hükümeti olarak görülmüştür. Gerçekte de yeni hükümet gerek kuruluş itibariyle, gerekse siyasal tutumuyla bir ölçüde hâlâ İttihat ve Terakki'nin denetimi altında sayılırdı. İzzet Paşa hükümeti kamuoyunda "ılımlı" bir İttihat ve Terakki hükümeti olarak değerlendiriliyordu.

30 Ekim'de Mondros Mütarekesi İzzet Paşa hükümeti tarafından imzalandı; mütareke hükümleri ertesi gün, 31 Ekim'de yürürlüğe girdi. İzzet Paşa hükümetinin ılımlı tutumundan yararlanan İttihatçı önderler 2 Kasım'da yurdu terk ettiler (Bu olay, hükümetin İttihat ve Terakki'ye olan yakınlığının bir başka somut belirtisi olarak yorumlandı). Aynı gün Sadrazam İzzet Paşa, ordulara mütareke koşullarını bildirdi. Hükümete göre, mütareke koşulları Osmanlı Devleti'nin hükümranlık haklarını saklı tutuyordu.

5 Kasım'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin son kongresi toplandı ve cemiyet feshedildi. Bununla birlikte, 11 Kasım'da İttihat ve Terakki'nin devamı niteliğinde "Teceddüt Fırkası" resmen kuruldu. Aynı gün Harbiye Nezareti ordunun terhisini emretti (Bu sırada silah altındaki Osmanlı ordusunun yekûnu yaklaşık olarak 400 bin askerdi). 9 Kasım'da Meclis-i Mebusan'da eski Sadrazam (İttihatçı) Said Halim Paşa'nın sorguya çekilmesi, iç siyasette de önemli gelişmeler olacağının bir işaretiydi. Nitekim 26 Kasım'da Enver ve Cemal paşaların gıyaplarında Divan-ı Harp'te yargılanmaları için gereken hazırlıklara başlanacaktır (Enver ve Cemal paşalar 1 Ocak 1920'de ordudan çıkarılacaklardır). Üzerinde pek çok dedikodu yapılmakta olan tehcir suçları için (gerek İtilâf devletlerinin, gerek hükümetin ve gerekse Meclis-i Mebusan'daki azınlık mebuslarının talepleri doğrultusunda) özel Divan-ı Harpler kuruldu.

İttihat ve Terakki'nin "Artçı" Kabinesi olarak bilinen İzzed Paşa hükümeti uzun ömürlü olamadı; dönemin siyasal koşulları ve gelişmeleri içinde bu beklenebilecek bir sonuçtu; İzzet Paşa'nın istifasından hemen sonra 11 Kasım günü (Saray'ın, büyük ölçüde desteğini kazanmış olan) Tevfik Paşa Kabinesi kuruldu. Böylece hiçbir biçimde İttihatçılık kokusu taşımayan bir hükümet kurulmuş oldu.

Mütarekeden hemen sonra, siyasal iktidar içindeki gücünü artırmış olan yeni Padişah Vahideddin, yeni kabine değişikliği sonucunda, siyasal gelişmelerde çok önemli oranda rol oynamaya başlamıştır. 13 Kasım'da ise, İtilâf devletlerinin donanmaları İstanbul önünde demirlediler. Bu, aslında daha önce başlamış ve bundan sonra da hızlanarak devam edecek olan işgal eylemleri arasında bir simge sayılabilirdi. Kısa bir süre sonra, ülkenin siyasi yönetiminde denetimsiz kalmak istediği anlaşılan Vahideddin, 21 Aralık'ta Meclis-i Mebusan'ı kapattı. Zaten sözkonusu talep daha 2 Aralık'ta Damat Ferit Paşa tarafından Heyet-i Âyan'da dile getirilmişti. 4 Ocak 1914'te ise, Vahideddin yeni mebus seçiminin barış antlaşmasının imzalanmasına dek tehirine dair bir irade yayınladı.

1919 yılının ilk günlerinde, İttihat ve Terakki'nin siyaset sahnesini boşaltma-

MÜTAREKENİN GETİRDİKLERİ: Mütarekeden sonra Vahideddin'in siyasal gelişmeler içindeki rolü artmaya başladı. İstanbul'un işgalinden sonra Meclis-i Mebusan'ı kapatan ve ardından yeni mebus seçimini erteleyen Vahideddin'in amacı hükümet üzerinde mutlak bir egemenlik kurmaktı. Tevfik Paşa kabinesinin istifasından sonra kurulan Damat Ferit Paşa kabinesi Vahideddin'e yakın olduğu kadar İtilâf devletlerine ve özellikle İngilizlere yakındı. Damat Ferit Paşa (sağda), Tevfik Paşa (solda).

sı sonucunda yeniden vücut bulan bir siyasal örgütlenme de, doğal olarak Hürriyet ve İtilâf Fırkası oldu. Bununla birlikte, yeni kabine, bir Hürriyet ve İtilâf kabinesi değildi. Bunun başlıca nedeni, Vahideddin'in bizzat siyasetin içinde olmasından ileri geliyordu. Her ne kadar, Hürriyet ve İtilâf'ın siyaset çizgisiyle Vahideddin'inki pek farklı değildiyse de, Vahideddin'in iktidar konusunda kıskanç ve mutlakiyetçi yönetime eğilim duyduğu anlaşılmaktadır.

Bu sırada tam üç tane hükümet kurmuş olan Tevfik Paşa'nın istifasından sonra, 4 Mart'ta Damat Ferid Paşa hükümeti kuruldu. Yeni kabinenin artık enerjik ve belirli bir siyaset izleyeceği, Tevfik Paşa'nın tereddütlü, idare-i maslahatçı tutumuna bir son vereceği genel bir beklentiydi. Böylece bu kez Hürriyet ve İtilafçılardan kurulu bir kabine oluşturuldu.

Yeni hükümet eskisine oranla Saray'a, padişah'a diğer yandan da İtilâf devletlerine, ama özellikle de İngilizlere oldukça yakın sayılırdı. Hatta tamamen bu grupların denetimi altında hareket ettiği dahi söylenebilirdi. İngiltere için barış antlaşması görüşmelerinde daha yumuşak davranabilecek, mütareke koşullarının uygulanmasında sorun çıkarmayacak ve iç siyasette de İttihatçılara karşı daha amansız davranabilecek bir hükümet kurulmasını desteklemekten daha uygun bir tutum olmazdı elbette.

Yeni hükümetin kuruluşuyla o zamana dek İttihatçılara karşı olan (göreli) yumuşak tutum derhal değişti; Damat Ferid Paşa hükümeti kuruluncaya dek, İttihatçılara karşı geniş bir tutuklama kampanyası (İtilâf devletlerinin ısrarlı taleplerine karşın) yürütülmemişti. Yeni hükümet derhal geniş bir tutuklama kampanyası başlattı. Zaten daha 30 Ocak'ta (ünlü) Bekirağa Bölüğü'ne ilk tutuklular getirilmişti. Böylece önde gelen İttihatçı şahsiyetler tutuklandılar. 5 Mayıs'ta da "Teceddüt Fırkası"nın kapatılmasına ilişkin karar Vekiller Heyeti'nce alındı.

Anadolu'nun İşgali

15 Mayıs'ta Yunanlıların İzmir'i işgali üzerine Damat Ferid Paşa ikinci kabinesini kurmuştur. İşgal yeni hükümetçe ılımlı biçimde protesto edildi. Kısa zaman içinde Yunan işgali bütün Batı Anadolu kentlerine ve kasabalarına yayılacaktır.

Vahideddin'in, birçok ciddi uyarmalara rağmen, meclisi dağıtması; barışa değin seçimlerin yapılmaması için Tevfik Paşa hükümetinin karar alması; 19 Ekim 1918'de Damat Ferid Paşa'nın Heyet-i Âyan'da Meşrutiyet aleyhine şiddetli bir nutuk çekmesi; İzmir'in işgali üzerine kamuoyunun baskısıyla seçim hazırlıklarına başlanırken, diğer yandan da Damat Ferid Paşa'nın İngilizlere, meclisin toplanmasından yana olmadığını bildirmesi; bütün bu göstergeler, 23 Temmuz Osmanlı Meşrutiyetini hedef alan bir mutlakiyetçi karşı-ihtilalle karşı karşıya olunduğunu göstermektedir. Saray'ın karşı-ihtilalciliğini salt İttihat ve Terakki düşmanlığıyla açıklamak kolay değildir; çünkü Saray, eğer isteseydi Hürriyet ve İtilaf'ı benimseyerek bir Meşrutiyet denemesine girişebilirdi. Fakat aslında Saray'ın en ufak bir bağımsızlık gösterebilecek bir siyasal örgüte tahammülü yoktu.

1919 yılının özellikle ikinci yarısında Anadolu'nun birçok yöresinde işgalleri kınamaya yönelik olarak başlamış bulunan ve zamanla da genişleyerek ve yayılarak örgütlenme eğilimi gösteren hareketlere karşı, İstanbul hükümetlerinin tavrı genellikle olumsuz olmuştur. İşgale, İtilâf devletlerine ve İstanbul hükümetlerine karşı oluşturulan bu tür örgütlenme ve eylemler sürekli olarak İttihatçı çevrelerce yönlendirilen hareket-

ler ve eylemler olarak değerlendirilmiş ve görülmüştür. Bu nedenle de, İstanbul hükümetleri, bu yöndeki her türlü hareketi bastırmayı, İtilâf devletleriyle uzlaşmayı ve anlaşmayı tercih etmişlerdir. İstanbul hükümetleri bu politikanın sonucunda meydana gelen ve o sıra katlanılmakta olan durumun Barış Konferansı sırasında düzeltilebileceği görüş ve ümidini taşımaktaydılar. İstanbul hükümetlerinin gözünde bu "olağanüstü imkân"dan ancak "siyaset" aracılığıyla yararlanmak mümkündür.

Vahideddin'in ısrarla yerleştirmek istediği mutlakiyet düzeniyle, Anadolu hareketinin savunduğu meşrutiyetçi düzen, Vahideddin'in Anadolu hareketiyle bir iktidar mücadelesine girmesini kaçınılmaz kılıyordu. Fakat Vahideddin, bu mücadeleyi yakın hısımları Tevfik ve Damat Ferid paşalarla yürüttüğü için kendisi geri planda kalabiliyordu. O, sadarette muhakkak Tevfik ya da Damat Ferid paşalardan birini bulundurabilmek için, bunalımlı dönemlerde, birine belirli bir tavır ya da rol verirken, diğerinin karşıt bir tavır ya da rol almasına dikkat etmiştir.

Millî Mücadele Başlıyor

30 Nisan'da müfettişlik göreviyle Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya gönderilmesi Saray tarafından kararlaştırıldı ve resmen açıklandı. 19 Mayıs'ta Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkarak, civar ilçe ve kasabalarda yeni bir hareket yaratma eğilimi içinde bulunduğunu göstermesi, tabii İstanbul'da gerek işgal güçlerince ve gerekse Saray tarafından derhal farkedildi ve dikkatler üzerine çekildi. İstanbul Mustafa Kemal Paşa'yı dikkatlice takip etmeye başladı. İngilizler çok kısa bir süre sonra, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya gerçek gönderilme nedenini sordular. 6 Haziran'da ise, İngilizler Mustafa Kemal Paşa'nın geri çağrılmasını talep ettiler. Aynı gün Paris Barış Konferansı'na çağrılan Osmanlı heyetinin de Sadrazam Damat Ferid Paşa başkanlığında yola çıkması önemli bir gelişmeydi. 30 Mayıs'ta Paris'te Barış Konferansı'na davet edilen Damat Ferid Paşa, Konferans sırasında Osmanlı Devleti'nin barış koşullarını bildirirken; yine bu sırada İngilizlerin ısrarlı talepleri üzerine Mustafa Kemal Paşa Samsun'dan geri çağrılmıştır. Daha birkaç gün önce ise (28 Mayıs'ta), İstanbul'da bulunan 67 İttihatçıdan 55'i İngilizlerin talepleri üzerine Malta'ya sürülmüştü.

VAHİDEDDİN'İN SİYASETİ: Vahideddin yerleştirmek istediği mutlakiyetçi düzen için Tevfik ve damat Ferit Paşalara ihtiyaç duyuyordu. Bunalımlı dönemlerde bunlardan birinin almış olduğu tavrı, bir diğeri karşıt bir tavır alırken bazı siyasi hesaplar bozuluyordu ki bu da hep geri planda kalan Vahideddin'in işine geliyordu.

Mustafa Kemal Paşa ve grubunun örgütlü hareketlerine karşı, Damat Ferid Paşa hükümeti, bir yandan Mustafa Kemal Paşa'yı geri alarak hareketi başından önlemeye çabalamaktayken, diğer yandan da, bu tür eğilimler içinde bulunan örgütler ve kişiler tarafından çekilen telgrafları önlemeye çalışmaktaydı. İstanbul hükümeti, bu yöndeki tüm örgütlenmeleri şiddetle kınayan bir tutum içine girmiştir. Bu yöndeki sert önlemler tabii ki, Saray'la Mustafa Kemal Paşa arasındaki gittikçe sertleşen ilişkileri kopma noktasına getirmiştir.

Gerçi 19 Mayıs'tan önce Müdafaa-i Hukuk hareketi ülkede yerel olarak filizlenmiş bulunuyordu, fakat bu hareketi iktidara yönelik ülke çapında meşrutiyetçi bir akım haline getiren Mustafa Kemal Paşa ve grubu olmuştur. Sözkonusu Anadolu hareketinin bir ordu hareketi olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, Mustafa Kemal Paşa ve grubu bunun bir ordu hareketi olarak kalmasını istememişler, gerek mülkî örgütün gerekse (daha da önemlisi) yerel temsilcilerin demokratik desteği (Kongrelerde, Meclis-i Mebusan'da ve BMM'de) aramışlar ve ancak bununla meşruluk kazandıklarına inanmışlardır.

Oysa, ilginçtir ki, ne İstanbul hükümetleri, ne Hürriyet ve İtilâf (ve ne de İstanbul'daki diğer siyasal fırkalar) Meşrutiyet ve seçimlerin gerekliliğine önem vermişler ve bu konuda açık seçik bir talepte bulunmuşlardır.

Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs'ta Samsun'a çıkışından sonra, resmî görevinin gerektirdiği hareket alanını süratle genişletmeye başlamıştır. Bu sırada gerek Saray, gerek hükümet ve gerekse de mülkî-askerî erkânıyla yaptığı görüşmelerde/haberleşmelerde, direnme fikrini savunmaktadır. Bu düşünceyle Mustafa Kemal Paşa, kısa süre sonra Samsun'dan ayrılarak 24 Mayıs'ta önce Havza'ya ve daha sonra da 13 Haziran'da Amasya'ya geçmiştir. Bu tutum İstanbul hükümetini endişeye ve kuşkuya sürüklemiş olacak ki, daha 8 Haziran'da Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa, Mustafa Kemal Paşa'yı İstanbul'a çağırmıştır (bu sırada konuyla ilgili olarak zaten İngilizlerin de birçok talebi olmuştu). Mustafa Kemal Paşa talebi reddetmekle birlikte İstanbul'a karşı bir oyalama siyaseti gütmüştür. 26 Haziran'da Amasya'dan Tokat'a gelen Mustafa Kemal Paşa daha sonra 3 Temmuz'da da Erzurum'a geçmiştir. Erzurum Kongresi'nin Hürriyetin ilanı yıldönümü olan 10 Temmuz'da toplanmasının kararlaştırılmış olması, delegeler gelmediği için bunun 23 Temmuz'da yani, miladî takvime göre Hürriyetin ilanı yıldönümüne ertelenmiş olması millî mücadelenin demokratik-ulusçu niteliğini ortaya koymaktadır.

Erzurum Kongresi'nde kabul edilen ulusçu-demokratik istemlerle (Kongre'de Misak-ı Millî sınırları içinde ulusal bir devlet kurulması, ama bunun her bakımdan bağımsız olması gerektiği hükmü), Saray'ın İtilâf devletlerine önerdiği barış antlaşması hükümleri (Osmanlı Devleti'nin Arap bölgelerine sahip kalması karşılığında siyasi ve iktisadi bağımsızlığından tamamen feragat etmek) arasındaki derin farklılık ve tezat, konuyu daha da çarpıcı biçimde ortaya koymak bakımından anlamlıdır.

Tam bu sırada 8/9 Temmuz gecesi Mustafa Kemal Paşa'ya Saray'dan resmî memuriyetine son verildiği bildirilmiş ve bu bildirim üzerine Mustafa Ke-

mal Paşa resmî görevinden ve askerlikten istifa ettiğini açıklamıştır. Böylece çok kısa bir süre içinde Saray ve hükümetle Mustafa Kemal Paşa'nın derhal tutuklanarak İstanbul'a getirilmesi hakkında Vükelâ Meclisi'nde bir karar alınmıştır (bu kararın uygulanmasına yönelik olmak üzere Anadolu'da bazı girişimler olmuşsa da, kararın fiilen uygulanması mümkün olamamıştır).

Anadolu'da belirmeye başlayan ve merkezileşme eğilimi gösteren yeni harekete karşı şiddetle karşı çıkan İstanbul hükümeti, yeni gelişen hareketin, ülkenin ve barış konferansının sonuçları açısından bir felaket olacağı kanısındadır. Ayrıca Anadolu hareketinin ülke içinde kalmış "ikinci sınıf" İttihatçı siyasi kadrolar tarafından yürütülen ve yurt dışına kaçmış bulunan eski İttihatçı siyasi önderler tarafından yönetilen bir siyasî-askerî (ama sonuçta maceracı ve savaşa devam edici) bir hareket olduğuna ilişkin yaygın ve yerleşik bir kanı vardır. Dolayısıyla bu dönemde de, II. Meşrutiyet sonrası ünlü "İtilâfçı-İttihatçı" kavgasının devamı açık ve net biçimde devam etmektedir.

Bununla birlikte Saray (ve hükümet içinde) bu konuda tam bir fikir birliğinin de bulunduğunu belirtmek zordur, hatta mümkün değildir; örneğin, 16 Temmuz 1919 tarihli lâyihasında (daha önceki iki lâyihasında da olduğu gibi) Veliaht Abdülmecid, hükümetin halen takip ettiği siyasete karşı çıkarak, bu siyaseti eleştirmekte, ancak Anadolu'da belirmeye başlayan yeni hareketle de bir ilişkisi bulunmadığını belirtmektedir.

Öte yandan gerek Saray, gerekse İstanbul hükümetleri, Mustafa Kemal Paşa'nın başlattığı yeni hareketin İtilâf devletlerinin Osmanlı Devleti'ne karşı olan politikasını sertleştirmesinden çekinmektedirler.

Erzurum Kongresi'nin kararlarının yayınlanmasından hemen sonra, 9 Ağustos'ta, Mustafa Kemal Paşa'nın askerlik mesleğinden ihracına, haiz olduğu nişanların alınmasına ve fahri yaverlik rütbesinin kaldırılmasına dair irade-i seniyye yayınlandı. Damat Ferid'in Harput Valisi Ali Galip vasıtasıyla Sivas Kongresini basmak için komplo hazırlaması ve Kongre'nin bunu öğrenmesi üzerine Anadolu hareketiyle İstanbul arasındaki her türlü haberleşme ve bağlantı kesildi. Sivas'la İstanbul arasında büyük bir mücadele başladı.

Ali Rıza Paşa Kabinesi

30 Eylül'de Damat Ferid Paşa hükümetinin istifa etmesi büyük ölçüde Anadolu hareketinin ilk önemli ve büyük siyasal başarısı olarak yorumlandı ve kabul edildi. Yeni kabine Damat Ferid Paşa hükümetine göre, Anadolu hareketine karşı daha yumuşak bir tutum alma yanlısı olarak görülüyordu.

Genel bir kural olarak Saray (yani Vahideddin), Anadolu hareketine karşı sert bir siyaset izlemekten yana olduğunda Damat Ferid Paşa hükümetlerini işbaşına geçirmiş, aksi bir politika (yani, Anadolu hareketine karşı daha yumuşak ve uzlaşmacı/anlaşmacı bir politika) izlemekten yana olduğunda da Tevfik Paşa ve benzeri hükümetleri işbaşına getirmiştir.

Yeni hükümetin kurulmasıyla Anadolu hareketiyle İstanbul arasındaki resmî ilişki ve haberleşme de başlamıştır. Mustafa Kemal Paşa'yla Ali Rıza Paşa Kabinesi arasındaki haberleşmelerden sonra, iki taraf arasında bu kez bir uzlaşma ve anlaşma zemini yaratılmış olduğu izlenimi edinilmektedir. Daha yumuşak bir tutum içinde bulunan yeni kabine, bu politikasını bazı somut olaylarla da göstermeye başlamıştır. Bu cümleden olmak üzere, iç politikada önemli bir gelişme olmuş ve 7 Ekim'de Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı için mebus seçimine başlanacağı ilân edilmiştir. Aradaki ilişkileri görüşmek üzere Bahriye Nazırı Salih Paşa yeni hükümet adına Amasya'ya gelip Mustafa Kemal Paşa'yla buluşmuştur. Bu sırada Mustafa Kemal Paşa'nın yeni Meclis-i Mebusan'ın İstanbul dışındaki Anadolu'da bir merkezde toplanması yolundaki talebi hükümetçe kabul edilmeyecektir. Bununla birlikte, yeni hükümetin bir iyiniyet gösterisi daha olacaktır. Mustafa Kemal Paşa hakkında 9 Ağustos 1919 tarihli azil ve nişanların geri alınması kararı Meclis-i Vükelâ tarafından düzeltilmiştir. Kendisinin askerlikten tard değil de, istifa etmiş olduğunun kabulüyle alınan nişan ve madalyalarının iadesi hakkında karar alınmış ve sözkonusu karar Padişah Vahideddin tarafından da 4 Şubat 1920'de onaylanmıştır. Aynı yönde bir başka karar da, tüm Divan-ı Harp kararlarının tekrar incelenmesine ilişkin olarak İstanbul hükümetinin 30 Ekim tarihli kararnamesidir.

12 Ocak 1920'de son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı açıldı.

Salih Paşa Kabinesi ve Ferid Paşa'nın Dördüncü Hükümeti

3 Mart'ta Ali Rıza Paşa hükümetinin istifası üzerine 8 Mart'ta Salih Paşa hükümeti kuruldu. Ali Rıza Paşa Kabinesi'nin istifasının, her ne kadar

HIZLI GELİŞMELER: *Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkmasından sonra olaylar hızla gelişmeye başladı. Direnmeyi ve Milli Mücadele'yi savunan Mustafa Kemal'in önce Havza'ya ve 23 Haziran 1919'da da Amasya'ya geçmesi Saray'ın ve İstanbul hükümetlerinin telâşını daha da artırdı. Bu nedenle Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa 8 Haziran'da Mustafa Kemal Paşa'yı İstanbul'a çağırdı. Bu, Mustafa Kemal tarafından reddedildi. İlk Millet Meclisi kürsüsünden seslenen Mustafa Kemal.*

Mustafa Kemal Paşa'yla arasında son zamanlarda özellikle önemli görüş ayrılıkları olmuşsa da, Anadolu hareketine karşı yumuşak politikanın Saray tarafından terkedildiği yolunda yorumlanması mümkündür. Nitekim İngiltere de siyasetini sertleştirme yoluna gitmektedir.

16 Mart'ta İstanbul İtilâf devletleri tarafından resmen işgal edildi. İngiliz askerleri Meclise gelip bazı mebusları tutuklayarak götürdüler. 18 Mart'ta son Osmanlı Meclis-i Mebusanı içinde bulunulan koşullar altında çalışmalarına devam edemeyeceğini ilân ederek, çalışmalarına ara verme kararı aldı; 2 Nisan'da Salih Paşa Sadaretten ayrıldı ve 5 Nisan'da Damat Ferid Paşa dördüncü hükümetini kurdu. Yeni hükümet Ankara tarafından tanınmadı. Bu, bir anlamda da İstanbul hükümetinin (yani bir bakıma Saray'ın) siyasetini sertleştirdiği anlamına geliyordu. 11 Nisan'da Vahideddin son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nı feshetmiştir.

Yeni kabinenin bir başka siyaseti de, Anadolu'nun değişik merkezlerinde demokratik-ulusçu harekete karşı, İstanbul hükümetinin ve Saray'ın (Halifenin) yanında yer alan ayaklanmaları desteklemeye başlaması ve bu tür ayaklanma ve isyanları fiilen örgütlemeye çalışmasıdır. Ayrıca, hükümet işi bizzat ele alarak bir Hilafet Ordusu kurup İzmit'ten TBMM'nin kuvvetleri üzerine sevketmiştir.

23 Nisan'da Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılması önemli bir dönüm noktasıdır. Bir gün önce de Osmanlı hükümeti İtilâf devletleri tarafından resmen Paris Barış Konferansı'na davet edilmiştir. 2 Mayıs'ta Tevfik Paşa (eski Sadrazam) başkanlığında bir Osmanlı heyeti görüşmelerde bulunmak üzere İstanbul hükümetiyle resmî muhaberatın men'ine dair Ankara hükümeti tarafından yayınlanan kararname, bu sırada Ankara'yla İstanbul arasındaki ilişkilerin sertlik derecesini göstermesi bakımından önemlidir. 8 Mayıs'ta da, tehcir nedeniyle mevkuf bulunanların serbest bırakılmasına ilişkin Ankara hükümetinin kararnamesi yayınlandı.

İstanbul hükümetinin Ankara'da oluşturulan yeni hükümet merkezine karşı olan tepkisi, Büyük Millet Meclisi Başkanı seçilmiş olan Mustafa Kemal Paşa'yı ("Nemrut" lakabıyla ünlü) Mustafa Paşa'nın başkanı olduğu İstanbul Divan-ı Harbi'nde idama mahkûm ettirmesi olmuştur (sözkonusu karar, 24 Mayısta Padişahça da onaylanmıştır). Ankara hükümetinin bu karara karşı olan tepkisi (ya da yanıtı ise) 19 Mayıs'ta Sadrazam Damat Ferid Paşa'nın Osmanlı Devleti vatandaşlığından çıkarılmasına ilişkin kararı olmuştur. İstanbul hükümetinin bu karara karşı yanıtı ise gecikmemiş ve 24 Mayıs'ta (bir süre önce Ankara hükümetinde görev almış olan) Fevzi Paşa'yla 6 Haziran'da da İsmet Paşa'nın İstanbul Divan-ı Harbi tarafından idama mahkûm edilmeleri olmuştur. Fevzi Paşa hakkındaki idam hükmü 27 Mayıs'ta, İsmet Paşa hakkındaki karar ise 15 Haziran'da Vahideddin tarafından onaylanacaktır. Bu çatışmanın bir başka göstergesi de, bu kez 3 Temmuz'da Sadrazam Damat Ferid Paşa'nın İstiklâl Mahkemesi tarafından (tabii gıyabında) idama mahkûm edilmesi olmuştur.

Gerek iç isyanlara ve gerekse işgal bölgesini genişletmeye başlayan İtilâf devletleriyle yakın işbirliğine giren İstanbul hükümetine karşı Ankara hükümetinin tavrı, yukarıdaki örnekten de görüldüğü gibi, son derece sembolik, fakat aynı zamanda cesur ve kesindi. Burada vurgulanmalıdır ki, Damat Ferid Paşa İstiklâl Mahkemesi tarafından idama mahkûm edilirken, suçu, Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na göre saptanmıştı.

DAMAT FERİT İSTİFA EDİYOR: 30 Eylül 1919'da Damat Ferit Paşa'nın istifasından sonra kurulan Ali Rıza Paşa kabinesi Anadolu hareketi ile daha yumuşak ilişkiler kurdu. 7 Ekim'de ise Meclis-i Mebusan seçimine başlanacağı duyuruldu. Bu arada Bahriye Nazırı Salih Paşa yeni hükümet adına Amasya'ya gelerek Mustafa Kemal ile görüştü. Ali Rıza Paşa.

İtilaf devletlerinin barış şartları öğrenildiği zaman İstanbul hükümeti de bunu kabul edilmez bulmuştu. Ne var ki, bunun üzerine İtilâf devletlerinin izniyle saldırıya geçen Yunanlılar (22.6. 1920) Doğu Trakya'yı, iç Ege ve Güney Marmara bölgesini (Bursa-Uşak çizgisi), Kuva-yı Milliye direnişini kolayca ezerek kısa zamanda işgal ettiler. Bunun üzerine İstanbul'un tavrı değişti.

İstanbul hükümetiyle Saray, Paris Barış Konferansı'nın kararlarını (ki, Sadrazam Damat Ferid Paşa Paris'e gitmek üzere 12 Haziran'da İstanbul'dan yola çıkmış; Paris'ten ise 9 Temmuz'da ayrılmış ve nihayet 14 Temmuz'da İstanbul'a geri dönmüştü) görüşmek ve tartışmak üzere İstanbul'da Padişah Vahideddin'in de katılımıyla 22 Temmuz'da Saltanat Şûrası'nı topladılar ve İtilâf devletlerinin barış önerileri bu toplantıda temelde kabul edildi; bu Sevr Antlaşması'nın bir nevi ön taslağının kabulü anlamına gelmekteydi. Nitekim Sevr Antlaşması 10 Ağustos'ta İstanbul hükümetiyle İtilâf devletleri arasında imzalanmıştır (antlaşma tabii Ankara hükümetince kesinlikle reddedilmiştir). Ankara hükümetinin antlaşmaya karşı daha somut olan tepkisi ise, Sevr Antlaşması'nı imza edenleri ve Saltanat Şûrası'nda antlaşma lehine oy kullananları vatan haini ilân etmesi olmuştur.

Hilafet Ordusu'nun harekâtı fiyasko ile sonuçlanmıştı. Bundan çok daha tehlikeli olan Bolu-Düzce-Adapazarı-Gönen-Manyas (Anzavur), Yozgat (Çapanoğlu) isyanlarından sonra 6 Ekim'de Konya Delibaşı isyanı da bastırıldı. Bu arada Doğu Anadolu'da da Ermeniler yenilgiye uğratıldılar.

Tevfik Paşa Kabinesi

Bunun üzerine 16 Ekim'de Damat Ferid Paşa istifa etti, 21 Ekim'de Tevfik Paşa hükümeti kuruldu. Yeni kabinenin eskisine oranla Ankara hükümetine karşı daha yumuşak bir siyaset izlemekten yana olduğunun bir göster-

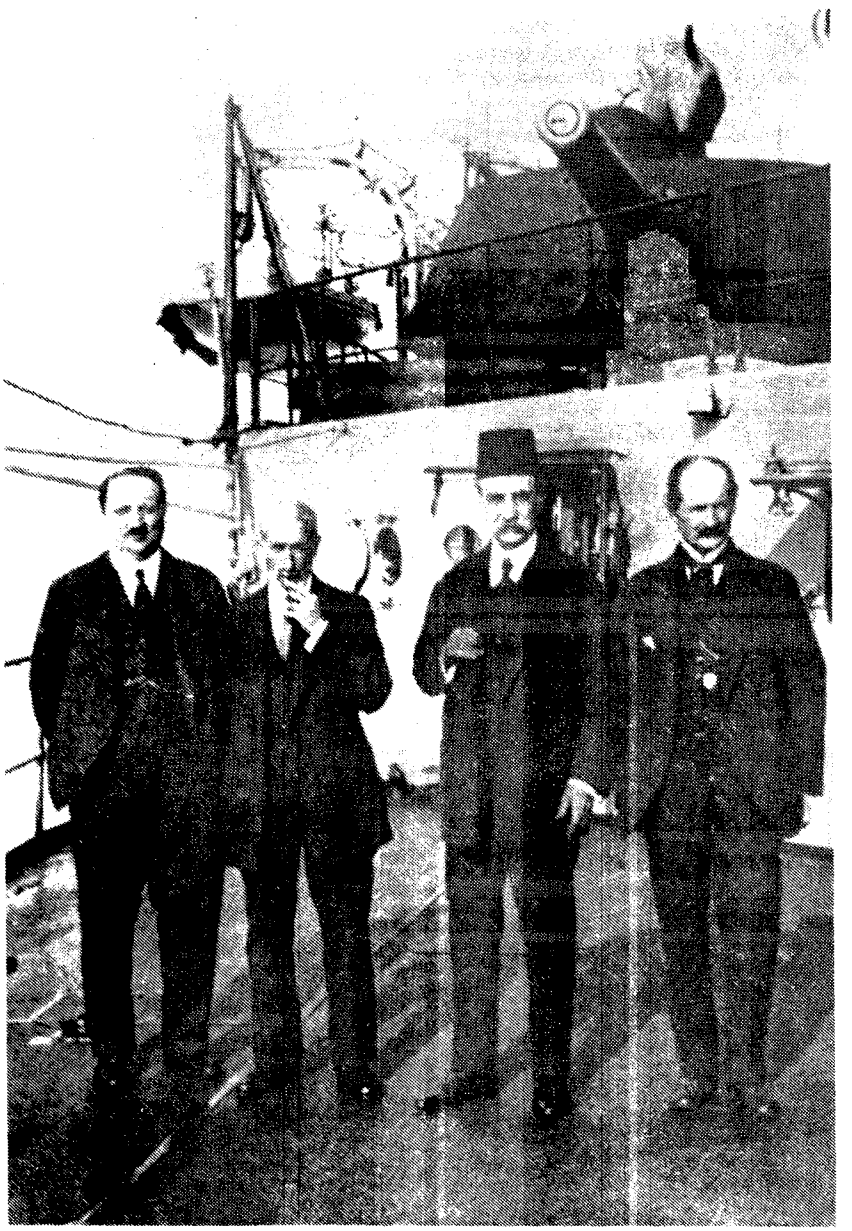
gesi de, 5 Kasım'da Tevfik Paşa'nın Sevr Antlaşması'nın onaylanmasının ancak Ankara hükümetinin onayına bağlı olacağını açıklamasıdır. Diğer yandan, kasım ayının ilk günlerinde Ankara hükümeti İstanbul'a bir özel temsilci memur yollamıştır. Karşılıklı bu iyiniyetli tutum, aslında bu sırada Ankara'yla İstanbul arasındaki ilişkilerde bir yumuşama olduğunun göstergesidir.

Yeni gelişmelerin sonucunda; 5 Aralık'ta Dahiliye Nazırı İzzet Paşa, Bahriye Nazırı Salih Paşa ve Ziraat Nazırı Hüseyin Kâzım'ın, aralarında Mustafa Kemal Paşa'nın da bulunduğu Ankara hükümetini temsil eden bir heyetle Bilecik'te buluşması ve görüşmesidir (Bununla birlikte, daha sonra İstanbul heyetine Ankara heyetince İstanbul'a geri dönme izni verilmemiş ve heyet Ankara'da alıkonulmuştur; heyetin İstanbul'a geri dönüşü yeni yılın mart ayını bulacaktır).

İtilâf devletleri 1921 yılının başlarına dek Ankara hükümetini kesinlikle tanımaya yanaşmamışlar ve onunla bir ilişki içinde bulunmamaya gayret etmişlerdir. Oysa 1921 yılının hemen başında o zamana dek Ankara hükümetinin Yunanlılara karşı ilk askerî başarısını oluşturan 1. İnönü zaferinin kazanılması, bu tutumun önemli oranda ve temelden değişmesine neden olmuştur. Bunun üzerine İtilâf devletleri Sevr Antlaşması'nın tadili için (antlaşmanın imzalanmasından sadece birkaç ay sonra) Osmanlı Delegasyonunu resmen 26 Ocak'ta Londra'ya davet etmişlerdir. Ancak bu kez İtilâf devletleri Ankara hükümeti temsilcilerinin de toplantıda bulunmasını istemişlerdir. Bu davet ve talep siyasal bakımdan önemli bir de-

BİR DÖNÜM NOKTASI: 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi'nin açılması İstanbul hükümetinin büyük tepkilerine yol açtı. Mustafa Kemal Paşa ünlü Nemrut Mustafa Divan-ı Harbi'nde gıyabında idama mahkûm ettirildi. Buna karşılık Ankara hükümeti de Damat Ferit Paşa'yı meclis kararı uyarınca Osmanlı vatandaşlığından çıkardı. İstiklâl Mahkemesi de gıyabında idam kararı verdi. Bu arada İstanbul hükümeti Fevzi ve İsmet Paşaları da gıyaplarında idama mahkûm ettirmişti. Şeyhülislâm Dürrizade es-seyyid Abdullah'ın Milli Mücadele'ye katılanların "katlinin vacib olduğuna" dair fetvası.

SEVR İMZALANIYOR: Vahideddin'in katılımıyla 22 Temmuz'da toplanan Saltanat Şûrası İtilâf Devletlerinin barış önerilerini kabul etmişti. Bu Sevr Antlaşması'nın bir ön taslağıydı. Ardından 10 Ağustos'ta İstanbul hükümeti ile İtilâf Devletleri arasında kabul edilen önerileri taşıyan antlaşma imzalandı. Ankara hükümeti, gerek Saltanat Şûrası'nda antlaşmayı onaylayan gerekse Sevr Antlaşması'nı bizzat imzalayan kişileri vatan haini ilân etti. Sevr'e giden Osmanlı heyeti. Fesli Damat Ferit Paşa'nın sağında Rıza Tevfik.

ğişimi göstermektedir. Bunun üzerine 27 Ocak'ta da Sadrazam Tevfik Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çekerek, toplanacak olan Konferans için Ankara hükümetinin temsilci göndermesini istemiştir. Bu sırada Ankara hükümetini temsilen Mustafa Kemal Paşa'yla İstanbul hükümeti arasındaki yoğun haberleşme, görüşme ve tartışmaların sonucunda; Ankara hükümetini temsil etmek üzere Büyük Millet Meclisi tarafından bir delegasyon seçilmiştir. 6 Şubat'ta da Bekir Sami başkanlığında bir heyet Londra'ya gitmek üzere yola çıkmıştır. İstanbul hükümetini de temsilen bir başka heyet (bu kez Sadrazam Tevfik Paşa'nın başkanlığında) 12 Şubat'ta İstanbul'dan Londra'ya gitmek üzere ayrılmıştır.

21 Şubat'ta başlayan Londra Konferansı görüşmelerinin daha hemen başında Sadrazam Tevfik Paşa, söz hakkının tamamen Ankara hükümeti temsilcilerinde olduğunu bildirmiştir.

11 Mart'ta Bekir Sami Paşa Londra'da Fransız başbakanıyla bir antlaşma imzalanışsa da, bu antlaşma Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilmemiştir. 12 Mart'ta sona eren Londra Konferansı sonunda, Bekir Sami Paşa İtalya Hariciye Vekili'yle de bir antlaşma imzalamış ve Konferans aynı gün sona ermiştir (bu antlaşma da Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilmeyecektir).

Londra Konferansı'ndaki bu olumlu gelişmelere rağmen, temel mesele olduğu gibi kalmıştı. İtilâf devletleri Sevr Antlaşması'nda ancak yüzeysel bazı değişiklikler yapmaya razı olmuşlar, Bekir Sami de bunu kabul etmemiştir. Onun üzerine Yunanlılar bir kez daha saldırıya geçirildilerse de aynı yerde durmak zorunda kaldılar (2. İnönü Savaşı, 1 Nisan 1921).

27 Nisan'da İstanbul'dan Anadolu'ya geçmek üzere Şehzade Ömer Faruk Efendi İnebolu'ya kadar gelebilmişse de, kendisine bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından Ankara'ya geçiş izni verilmemiş ve Şehzade İstanbul'a geri dönmek durumunda kalmıştır. Oysa daha 15 Nisan'da Abdülmecid Ayasofya'da şehitler için okunan bir mevlide katılmıştı.

Bu sefer Yunanlılar, İngiltere'nin maddi ve manevi desteğini alarak büyük bir saldırıya geçtiler. Şimdiye kadar işgal edemedikleri yerleri, Afyon, Kütahya, Eskişehir'i işgal ettiler. İki ordu Sakarya Meydan Muharebesi'nde karşılaştılar (23 Ağustos-13 Eylül 1921). Bu sırada Ankara hükümeti Kayseri'ye taşınmaktaydı. Fakat zafer bizde kaldı, Yunanlılar çekilmek zorunda kaldılar. Ne var ki, Türk Ordusu henüz Yunanlıları takip edebilecek bir güçte değildi.

Sakarya Zaferi sayesinde, SSCB'yle aradaki sınırı kesinleştiren Kars Antlaşması (13 Ekim), Fransızlarla Ankara İtilâfnamesi (20 Ekim) ve İngilizlerle esir mübadelesi antlaşması (23 Ekim) yapıldı. Ankara İtilâfnamesi'yle Suriye sınırımız belirlendi, Fransızlar Gü-

neydoğu Anadolu'yu ve Çukurova'yı boşalttılar, ayrıca Ankara hükümetine askerî yardım yapmayı kabul ettiler.

Sakarya Zaferi'yle Büyük Taarruz arasında hemen hemen bir yıllık bir süre geçti; Atatürk, bir imha muharebesi kazanarak Yunanlıları Anadolu'dan atabilmek ve Doğu Trakya'yı boşalttırmak üzere büyük hazırlıklara girişti. Bu bekleme dönemi bütün taraflarda sinir bozukluğu yarattı. İtilâf devletlerinin 26 Mart 1922 günlü barış teklifi Ankara tarafından kabul edilmedi. Yunanlılar sabırsızlık göstererek İstanbul'u işgale kalkıştılar, fakat İtilâf devletleri bunu reddettiler.

16 Şubat 1922'de Ankara hükümetinin Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey, Avrupa'ya siyasal temaslarda bulunmak üzere gitmeden önce İstanbul'da Sadrazam Tevfik Paşa'yla Hariciye Nazırı Ahmet İzzet Paşa'yla görüşmüştür. Yusuf Kemal Bey, 21 Şubat'ta da Vahideddin'le bir görüşme yapmış ve yapacağı temaslarda İstanbul hükümeti adına da konuşmak için yetki talep etmiştir; ne var ki bu talep Vahideddin tarafından reddedilmiştir.

Oysa hatırlanacağı üzere, Londra Konferansı'nda Tevfik Paşa herhalde Vahideddin'in onayıyla konuşma yetkisini Bekir Sami'ye devretmişti. Bu sefer böyle olmadığı gibi, Vahideddin Yusuf Kemal'e adeta rakip olarak, yine bu sıra İzzet Paşa'yı Avrupa'ya gönderdi. Bu şekilde Türkiye'den iki ses çıkınca bir yere varılamayacağı açıktı. Esasen İstanbul hükümetinin Ankara'nın barış programı olan Misak-ı Milliye karşı bir 'fiyat kırma' siyaseti uygulamaya başladığı göze çarpıyor. 6 Nisan 1922'de Vahideddin İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold'a barışı meşru hükümetle mi, yoksa ihtilal örgütüyle mi yapacaklarını soruyor ve kendilerinin Ankara'nın kabul etmeyeceği şartlara razı olabileceklerini söylüyordu. 7 Ağustos 1922'de Vahideddin Milli Hükümet'in Yunan işgali sayesinde ayakta durduğunu, Yunanlılar Anadolu'yu boşaltırlarsa yıkılacağını ileri sürüyor ve İngilizlerden bu boşaltmayı sağlamalarını istiyordu. Fakat işgalden kurtulan yerler TBMM hükümetine değil, İstanbul hükümetine teslim edilmeliydi. Bunun için İngilizler silah, para ve asker yardımı yapmalıydılar.

Zaferden Sonra

30 Ağustos Zaferi'nden sonra, Damat Ferid Paşa 22 Eylül'de İstanbul'da daha fazla kalmayarak yurt dışına çıkmıştır. 30 Eylül'de de Tevfik Paşa artık Ankara'yla İstanbul arasında bir ayrılık ve anlaşmazlık kalmadığını resmen ilân etmiştir.

Mudanya Mütarekesi'nin imzalanmasından hemen sonra, 17 Ekim'de, Tevfik Paşa Mustafa Kemal Paşa'ya yakında toplanması gereken barış konferansına İstanbul ve Ankara hükümetlerinin temsilcilerinin birlikte katılmalarının yerinde olacağını belirterek, bu amaçla Ankara hükümetinin temsilcilerinin hemen İstanbul'a yollanması gerektiği yolunda bir talepte bulunmuştur. Mustafa Kemal Paşa ise, talebi, temsilin sadece Ankara hükümetinde kalacağı biçiminde yanıtlayarak, reddetmiştir. İtilâf devletlerinin hem İstanbul ve hem de Ankara hükümetlerini barış konferansına davet etmeleri üzerine, 29 Ekim'de Tevfik Paşa aynı konudaki görüşünü tekrar etmiştir. Ertesi gün ise, Büyük Millet Meclisi'nde Osmanlı Devleti'nin geleceği hakkında görüşmelerde bulunulması ve İstanbul hükümetinin davranışlarının vatana ihanet olarak kabul edilerek gerekli işlemlerin yapılmasına ilişkin bir öneride bulunulmuştur.

Hilâfet ve Saltanat 1 Kasım'da Büyük Millet Meclisi kararıyla ayrıldı ve Saltanat ilga edildi. 4 Kasım'da da Tevfik Paşa Kabinesi istifa etti; 5 Kasım'da Heyet-i Âyan feshedildi; 6 Kasım'da ise, Ankara hükümetinin kanunları İstanbul'da da resmen yürürlüğe girdi. İstanbul'da da Ankara hükümetinin yönetimi fiilen zaten 5 Kasım'da başlamıştı. Yine 6 Kasım'da Osmanlı Devleti'nin resmî yayın organı *Takvim-i Vakâyi*'nin son sayısı yayınlandı. 10 Kasım'da, Vahideddin Halife sıfatıyla son Cuma Selamlığı'na çıktı; 16 Kasım'da İngilizlere sığındı ve İstanbul'u terketti. 18 Kasım'da ise, Büyük Millet Meclisi kararıyla halifelikten uzaklaştırıldı ve yerine de 18 Kasım'da ve yine Büyük Millet Meclisi kararıyla Abdülmecid Efendi seçildi. □

KAYNAKÇA

- □ AVCIOĞLU Doğan, *Millî Kurtuluş Tarihi*, İstanbul, 1974
- □ AYDEMİR Şevket Süreyya, *Tek Adam*, İstanbul, 1963-64
- □ BAYKAL Bekir Sıtkı, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, Ankara, 1974
- □ BAYTOK Taner, *İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara, 1974
- □ BAYUR Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c.III, ks.4, Ankara, 1967
- □ GOLOĞLU Mahmut, *Erzurum Kongresi*, Ankara, 1968
- □ GOLOĞLU Mahmut, *Sivas Kongresi*, Ankara, 1969
- □ GOLOĞLU Mahmut, *Üçüncü Meşrutiyet*, Ankara, 1970
- □ GÖKBİLGİN M. Tayyib, *Millî Mücadele Başlarken*, Ankara, 1959-65
- □ JAESCHKE Gotthard, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara, 1971
- □ JAESCHKE Gotthard, *Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Ankara, 1970
- □ KOCATÜRK Utkan, *Atatürk ve Türk Devrimi Kronolojisi*, Ankara, 1973
- □ SELEK Sabahattin, *Anadolu İhtilali*, İstanbul, 1973
- □ TANSEL Selahattin, *Mondros'dan Mudanya'ya Kadar*, 4 kitap, Ankara, 1973
- □ ULUĞ Naşit, *Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı*, İstanbul, 1973

Milli Mücadele ve Dış Dünya

Faruk Sönmezoğlu

Belirli topraklar üzerinde varolan bir devletin yerini bir yenisine bırakması olayı, tarihin genel akışı içerisinde çokça rastlanılan bir durumdur. Bu türden bir durumda genellikle hem bir eskiden kopuş, bazı yeniliklere yöneliş eğiliminden, hem de devralınan mirasın kaçınılması güç yükümlülükleri çerçevesinde geçmişle olan bağlardan söz etmek mümkündür. Bu yazıda ele alınan Türkiye Cumhuriyeti örneğinde ise esas olarak sorunun birinci yönü üzerinde durulacak, geçmişten devralınan diplomatik mirasla ilgili olarak çok genel bir görünüm vermekle yetinilecektir.

Son Dönem Osmanlı Diplomasisi

Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihinde 19. yy merkezin çevre üzerindeki etkisinin zayıfladığı, sürekli toprak kayıplarıyla bir genel çöküşe doğru yol alındığı bir dönemdi. Bu durum, Osmanlının o yıllarda izlediği dış politikaya da yansımaktaydı. Gerçekten de 19. yy'daki Osmanlı diplomasisini yönlendiren temel endişe "elde olanı korumak" veya "mümkün olduğunca az kaybetmek" olmuş, nihayet I. Dünya Savaşı sonrasında ise sadece "hanedanı korumak" noktasına gelinmişti. Özellikle 19. yy'ın ortalarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun dış politikasında iki büyük devlet, İngiltere ve Rusya önem kazanmıştı. Aynı dönemde, Avrupa güç dengesinin bu iki temel birimi, özellikle Asya'da yoğunlaşan büyük bir rekabet içerisindeydiler. Dönemin Osmanlı diplomasisi de bu durumdan yararlanmaya çalışmaktaydı. Sürekli olarak Osmanlı İmparatorluğu aleyhine güneye doğru genişleyen Rusya'nın sıcak denizlere açılma arzusu ve bu açıdan Boğazlara duyduğu ilgi, bu yıllarda Bâbıâli'nin en fazla endişe duyduğu konuydu. Rusya'nın bu arzu ve eğilimleri, kendi çıkarları açısından İngiltere'yi de endişelendirmekteydi. Bunun farkında olan Osmanlı diplomasisi de, sürekli üzerinde hissettiği Rusya baskısını, başarabildiği oranda İngiltere desteğiyle dengelemeye çalışıyordu.

II. Abdülhamid'in uzun süren saltanatı boyunca izlenen diplomasi de esas itibariyle bu temele dayanmaktaydı. Bununla beraber, özellikle dönemin sonlarına doğru, yukarıda sözü edilen dengeye dayalı diplomasinin yerini bir başka denge anlayışına bırakışının ilk habercileri görüldü. Buna göre, Rusya'ya karşı bir denge sağlamak için İngiltere'den çok Almanya'nın desteği alınmaya çalışılacaktı. Bu yeni denge anlayışı, II. Abdülhamid'i devirerek iktidarı ele geçiren İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetim döneminde daha da belirgin bir görünüm kazanacaktı. İki rakip iktidar odağının dış politikalarındaki bu benzerlik farklı sayılabilecek sebeplerden kaynaklanıyordu.

Kurtuluş Savaşı'nda Dış Politika

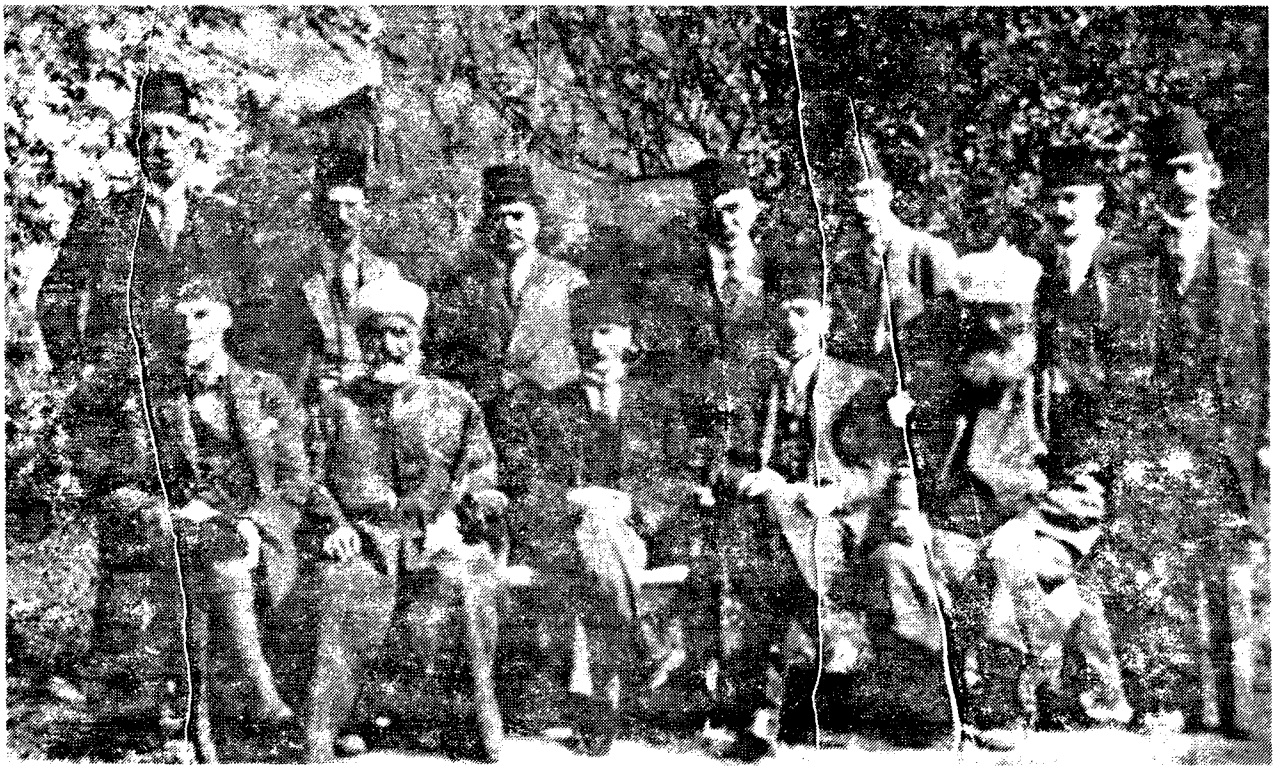
Bu yeni denge anlayışı içinde I. Dünya Savaşı'na Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu safında katılan Osmanlı İmparatorluğu savaş sonrasında yenik düşen devletler arasında yer almıştı. Osmanlı orduları, özellikle 1917 Rus Devrimi'nden sonra Kafkasya cephesinde bazı başarılar elde ettilerse de güney cephelerinde, sayı ve donanım bakımından kendilerinden çok üstün İngiliz-Arap kuvvetleri karşısında sürekli geri çekilmek zorunda kaldılar. Sonuçta Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918'de Müttefiklerle Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak savaşı sona erdirdi. Müttefikler, mütareke anlaşmasının 7. maddesinde yer alan, İtilâf devletlerinin kendi güvenliklerini tehlike altında gördüklerinde her yeri işgal edebilecekleri ifadesine dayanarak ülkenin çeşitli bölgelerine asker çıkardılar. Bu çerçevede İngilizler Güneydoğu Anadolu ve Doğu Karadeniz'i, Fransızlar Adana'yı, İtalyanlar da Antalya'yı işgal ettiler. İstanbul da bu üç devletin yüksek komiserlerinin denetimi altında bulunuyor, bu ülkelerin işgal kuvvetleri istedikleri gibi bir barış anlaşması hazırlayarak bunu Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmeye çalışıyorlardı. Nihayet 15 Mayıs 1919'da Yunan ordusunun İzmir'i işgal etmesiyle yeni bir aşamaya geliniyordu.

Başta Padişah Vahideddin olmak üzere dönemin Osmanlı devlet adamlarının bir kısmı İtilâf devletleriyle başa çıkmanın imkânsız olduğunu, İngiltere'nin himayesini kabul etmekten başka çare bulunmadığını öne sürüyorlardı. Fakat, başta Mustafa Kemal olmak üzere bazıları da bu görüşte değillerdi.

Bu gibi kişiler birer birer Anadolu'ya geçiyor, biraraya gelmeye çalışıyorlardı. Mustafa Kemal'in de Anadolu'ya geçişinden sonra sürdürülen çeşitli temaslar sonucunda 1919 sonlarına doğru iki kongre toplandı, 23 Temmuz-6 Ağustos tarihleri arasında yapılan ve kapsamı itibarıyla "Vilayât-ı Şarkiye Kongresi" olarak da bilinen Erzurum Kongresi'nin hemen ardından 4-11 Eylül günleri arasında Sivas'ta, tüm ülkeyi temsilen delegelerin yer aldığı Sivas Kongresi gercekleştirildi. Bu kongrelerin Kurtuluş Savaşı'nda izlenecek dış politikayla ilgili olarak iki açıdan önemi vardı. *İlkin,* bu toplantılarda Anadolu topraklarının bütünlüğünü koruma, diğer devletlerle olan ilişkileri bu eksene göre değerlendirme ilkesi, katılanlar arasında ortak bir payda oluşturmuştu. Bununla beraber bu "toprakların bütünlüğünü koruma"nın nasıl sağlanabileceği konusunda farklı görüşler mevcuttu. Nitekim, özellikle Sivas Kongresi sırasında konu üzerinde yapılan görüşmelerin uzunluğu, bu kanıyı desteklemekteydi. Kongre üyelerinin bir kısmı, bunun ancak, başta Padişah olmak üzere İstanbul hükümetiyle birlikte davranılınarak sağlanabileceğini düşünüyorlardı. Bazıları ise bunun ancak bir büyük devletin himayesini kabulle sağlanabileceğini, bu iş için en uygun devletin de ABD olduğunu ileri sürüyorlardı. Aralarında Mustafa Kemal'in de yer aldığı ve genellikle asker kökenli üyelerden oluşan bir başka grup da bunun ancak, gerektiğinde direniş gösterebilecek bağımsız bir hükümet tarafından gerçekleştirileceğini savunuyordu. Bu görüşler arasındaki etkileşim sürmekle beraber olayların genel gelişimi içerisinde Mustafa Kemal'in önderliğinde üçüncü eğilim ağırlık kazanmış, bu durum dış ilişkilere de yansımıştı. Bu çerçevede Anadolu topraklarının bütünlüğünün kabulü, diğer devletlerle girişilen ilişkilerde temel ölçüt alınmış, girilen ittifaklar, sürdürülen diplomatik çabalar hep bu ölçüte göre belirlenmişti.

Bu kongreler *ikinci* olarak da, Anadolu hareketinin dış dünyayla giriştiği ilişkilerde, kendisini temsil edecek biçimsel bir yapıya sahip olmasını sağlanmıştı. Erzurum Kongresi sırasında oluşturulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yürütme organı niteliğindeki Heyet-i Temsiliye Mustafa Kemal'in liderliğinde bu temsil görevini üstleniyordu. Bu tarihten itibaren hareketin İstanbul hükümeti ve diğer devletlerle olan ilişkileri bu organca yürütülüyor, yapılan yazışmaları bu organ adına Mustafa Kemal imzalıyordu.

Bu dönemde İtilâf devletleriyle ve özellikle de ABD'yle temas kurmaya çalışan Mustafa Kemal, İstanbul hükümetiyle ortak bir tutum içerisine girebilmek için çaba sarfetmişti. Bu amaçla İstanbul hükümetini temsilen Bahriye Nazırı Salih Paşa'yla 1919'un Ekim ayında Amasya'da görüşmeler yapmıştı. Salih Paşa şahsen Heyet-i Temsiliye'nin izlediği politikaya yakınlık göstermiş, İtilâf devletleriyle yapılacak barış görüşmelerine bu kuruluşun temsilci göndermesini kabul etmişti. Fakat bu görüşünü İstanbul hükümetine kabul ettirememişti. Her şeye rağmen sadece

YENİ DIŞ POLİTİKA: Sivas Kongresi'nde toprakların bütünlüğü sorunu tartışılırken üyelerden bir bölümü İstanbul hükümetiyle birlikte davranılmasını savunmuş, bir bölümü ABD'nin himayesini istemiş, Mustafa Kemal ve arkadaşları bu sorunun ancak bağımsız bir hükümetle çözümleneceğinde ısrar etmişti. Bu anlayış daha sonra kurulacak dış ilişkilere ve izlenecek dış politikada belirleyici bir temel olacaktı.

SOVYETLER'LE İLİŞKİLER: Sovyetler Birliği, Anadolu'da gelişen Millî Mücadele'yle Erzurum Kongresi'nden önce ilgilenmeye başlamıştı. Gerçekte Sovyetler'in iyi ilişkiler kurmaya ihtiyacı vardı. Ekim Devrimi'nden sonra gelişen siyasal konjonktür bunu zorunlu kılıyordu. İngiltere'nin her iki ülkenin de düşmanı olması, Sovyetler'in güney sınırını tehdit ederken, Anadolu'ya çıkan Yunanistan'ı desteklemesi gibi faktörler bu yakınlaşmayı daha da pekiştirdi. 28 Mart 1922'de Ankara'ya giden Rus Heyeti. Mustafa Kemal'in solundaki Sovyet Elçisi Aralof'tur.

bu görüşmenin gerçekleşmesi bile, Heyet-i Temsiliye'nin zımnen de olsa İstanbul hükümeti tarafından tanınması anlamını taşıdığından Mustafa Kemal ve arkadaşları için yine de bir başarıydı.

Öte yandan Erzurum Kongresi'nde alınan kararların bir tanesi de, İstanbul hükümeti ülkenin bağımsızlığını sağlamaya yönelik önlemleri almadığı takdirde, bunu sağlamak amacına yönelik olarak geçici bir hükümetin oluşturulmasını öngörüyordu. Nitekim İtilâf devletleri 16 Mart 1920'de İstanbul'u resmen işgal ederek Meclis-i Mebusanı kapattılar. Damat Ferid Paşa Kabinesi yerine kurulmuş olan Ali Rıza Paşa kabinesi üyesi ve Anadolu hareketine sempati besleyen birçok kişiyi Malta'ya sürgüne gönderdiler. Bu durumda Heyet-i Temsiliye, Erzurum Kongresi'nde alınmış olan sözkonusu kararı uygulamak için harekete geçti. Bu gelişmeler sonucunda 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi oluşturuldu. Mustafa Kemal'in meclis ve hükümet başkanı seçilmesi sonucunda Anadolu'nun işgal altında bulunmayan bölgelerini yönetme durumunda bulunan *de facto* bir hükümet kurulmuş oldu. Böylece Heyet-i Temsiliye'den daha kurumlaşmış bir yapıya sahip olan Ankara hükümeti, fiili denetimi elinde bulundurduğu bölgelerdeki halkı temsil yetkisinin olduğunu ilan ediyor, Müttefiklerin elinde esir durumunda bulunan İstanbul hükümetinin yaptığı ve yapacağı antlaşmaların kendisini bağlam ayacağını açıklıyordu.

Bu gelişmeler olurken İtilâf devletleri Osmanlı Devleti'yle yapılacak barış antlaşmasının imzalanması için İstanbul hükümetini Paris'te yapılacak barış görüşmelerine katılmaya davet etmişlerdi. Konferansta Damat Ferid Paşa hükümetini Tevfik Paşa başkanlığında bir heyet temsil ediyordu. İtilâf devletlerince kabulü istenen teklifler çok ağırdı. Bunlara göre, egemenliği kısıtlı bir Osmanlı Devleti'ne Orta Anadolu'nun ufak bir parçası kalıyor, Trakya bölgesi ve Edirne, bütün Boğazönü ve Ege Adaları tamamen, İzmir ve çevresi ise fiilen Yunanistan'a bırakılıyor ve Boğazlar'ın denetimi Osmanlı yönetiminden bağımsız olarak faaliyet gösterecek bir komisyona devrediliyordu. Doğu'da özerk Kürt yönetimi oluşturuluyor ve Doğu illerinin çoğunu içine alan bağımsız bir Ermeni devleti kuruluyordu. İlaveten, daha önceden sağlanmış olan imtiyazların sınırları daha da genişletiliyordu. Nihayet İtilâf devletleri Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde etki alanlarına sahip olacaklardı. Sevres Antlaşması olarak bilinen ve özetle bu noktaları içeren metin 10 Ağustos 1920'de Osmanlı heyeti tarafından kabul edilerek imzalanmıştı. İşte bu tarihten itibaren İtilâf devletleri ve onlarca desteklenen Yunanistan ile Ankara'da oluşturulmuş bulunan TBMM hükümeti arasında, her iki tarafın da kendi amaçlarını gerçekleştirmeye çalıştıkları bir mücadele başlıyordu. Bu mücadelede başlıca iki araç kullanılmaktaydı: Savaş ve diplomasi. Bu açıdan, Anadolu hareketinin Heyet-i Temsiliye döneminde şekillenmeye başlayan Misak-ı Millî amacına en yakın bir çözüm sağlanabilmesi, Ankara hükümetinin bu iki dış politika aracını birbiriyle uyumlu, birbirini tamamlayan bir şekilde kullanması zorunluydu. Bu amaca yönelik olarak izlenen stratejinin ana hatları birkaç noktada toplanabilirdi. İlkin, Ankara, İtilâf devletlerini dengeleyecek bir başka güç bulmak zorundaydı. Bu güç, o dönemin koşullarında ancak Sovyetler Birliği olabilirdi. Ankara açısından, yeni Sovyet yönetimiyle İtilâf devletleri arasında sürmekte olan kıyasıya mücadelenin değerlendirilmesi gerekiyordu. İkinci olarak, Yunanlıların Anadolu'ya çıkışıyla iyice belirginleşen Müttefiklerarası anlaşmazlıklardan olabildiğince yararlanmak zorunluydu. Bu konuda en önemli hedef, Yunanistan'ın mümkün olduğunca yalnız bırakılmasını sağlamak için İngiltere ile Fransa ve İtalya arasındaki anlaşmazlıkların değerlendirilmesiydi. Bu şekilde askeri bir başarının yolu da açılmış olacaktı. Lozan'da ulaşılan sonuç hatırlandığında, bu stratejinin oldukça başarıyla uygulandığı söylenebilirdi.

Doğu Cephesi ve Sovyetler Birliği ile İlişkiler

Anadolu hareketini yönetenlerin devraldıkları dış politika mirası, sürekli Osmanlı aleyhine genişleyen Rusya'nın (İngiltere veya Almanya gibi) bir büyük devletle dengelenmesi temeline dayanmaktaydı. I. Dünya Savaşı öncesinde oluşan İngiliz-Rus ittifakına karşı iyice Almanya'ya yaklaşarak bu ülke yanında savaşa katılan Osmanlı Devleti

bu ülkenin mağlup olarak etkisiz hale gelmesiyle uluslararası alanda oldukça yalnız kalmıştı. Öte yandan 1917'de Rusya'da Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesiyle bu ülkenin İngiltere ve Fransa ile olan ittifakı da sona ermişti. Böylece Osmanlı diplomasisinin birbiri üzerine oynamaya çalıştığı bu denge unsurları arasındaki mücadele yeniden, belki de eskisine oranla daha da şiddetli bir şekilde ortaya çıkmıştı. Fakat Ankara'nın İstanbul'dan devraldığı mirasta önemli bir değişiklik vardı. Ankara, daha önceki durumların aksine bu defa İngiltere'ye karşı giriştiği bir mücadelede Rusya'yı denge unsuru olarak kullanmaya çalışacaktı. Nitekim Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey yaptığı bir konuşmada Yunan kuvvetleriyle sürdürülen mücadeleyi kastederek *"Ankara Millî hükümetinin muhtaç olduğu dış kaynağı Batı'da bulmanın imkânı yoktur"* tesbitini yaparak, *"Bizim istediğimiz, Millî sınırlarımız içinde iktisadi ve siyasi istiklalimizdir. Bunu, bugün resmî ve aleni bir dil ile bize söyleyecek ve kabul edecek her devlete şimdiden elimizi uzatmaya hazırız"* diyordu. Bu son ifadeden de anlaşılacağı gibi, izlenen dış politikanın temel hedefi Misak-ı Millî sınırlarının bütünlüğünün sağlanmasıydı. Dolayısıyla bu amaca ulaşmak için izlenen dış politika çerçevesinde oluşturulacak ittifak ve koalisyonlarda, karşı tarafın bu konudaki tutumu birincil öneme sahip olacaktı. Tarafların siyasi rejimlerinin farklılığı ikinci derecede bir sorundu. Nitekim Mustafa Kemal de dönemin Sovyet yöneticilerini kastederek *"Görüşebilmek için, komünist olunuz veya olmaya mecbursunuz diye kimse bir şey demediği gibi sizinle dost olmak için komünist olmaya karar verdik dememişizdir"* diyerek bu durumun iki ülke arasındaki bir işbirliğine engel oluşturmadığını belirtmekteydi.

Öte yandan Sovyetler Birliği'nin de Anadolu hareketiyle iyi ilişkiler kurmaya ihtiyacı vardı. Bunun siyasi, askeri-stratejik ve ideolojik sebepleri vardı. Bir defa İngiltere her iki ülkenin de ortak düşmanı durumundaydı. Dönemin en güçlü devleti olarak gözüken İngiltere Kafkasya, İran ve Afganistan'a hâkim duruma gelerek Rusya'yı güneyden kuşatmıştı. Üstelik Mondros Mütarekesi'yle Boğazlar da bu ülkenin denetimi altına girmişti. Ayrıca kendi denetimindeki Yunanistan'ı Anadolu'ya yerleştirerek bu bölgeyi de dolaylı yoldan elde etmek istiyordu. Bu türden bir durum ise Sovyetlerin çıkarlarına tamamen aykırıydı. Ayrıca Sovyetler, İngilizler'in Kafkasya'daki Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan devletleri aracılığıyla oluşturdukları "Cordon Sanitaire"i ancak Ankara ile iyi ilişkiler içinde olurlarsa yıkabilirlerdi.

Diğer taraftan, Anadolu'da İngiltere'nin desteğindeki Yunan ordusuna karşı bağımsızlık mücadelesi veren Ankara hükümetini desteklemek, Sovyetler Birliği'nin o dönemde tüm dünyada izlediği genel siyasi stratejiye de oldukça uygundu. 1917 Rus devriminden sonra yeni yönetimin liderleri, kısa bir süre sonra sanayileşmiş Batı ülkelerinde de benzer hareketlerin ve iktidar değişikliklerinin gerçekleşeceğini umuyorlardı. Özellikle 1918'de Almanya'da iktidarın ele geçirilmesinde uğranan başarısızlık, Sovyet liderlerinin dünya devrimiyle ilgili beklentilerinin ağırlığının Doğu ülkelerine, sömürgelere kayması sonucunu doğurdu. Rus devriminin benzeri siyasal hareketlerin gelişmesi beklenen kapitalist Batı ülkelerinin ekonomileri sömürgeleri olmadan yaşayamazlardı. Dolayısıyla bu sömürgelerde, başta İngiltere olmak üzere Batılı ülkelere karşı hareketler geliştirilebilirse ve bu ülkeler Batılıların denetiminden kurtarılabilirse metropollerde kriz başlayacak ve devrim için uygun şartlar oluşacaktı. Ayrıca bu durumda Batılı ülkeler coğrafi anlamda da Avrupa sınırlarına itilecekler ve askeri-stratejik açıdan eski avantajlı konumlarını kaybedeceklerdi. Bu açıdan, başta İngiltere ve bu ülkenin desteğindeki Yunanistan olmak üzere Batılılara karşı anti-sömürgeci bir mücadele veren Anadolu hareketi desteklenmeliydi. Buraya kadar Sovyet liderleri arasında pek bir görüş ayrılığı yoktu. Fakat bu destek karşılığında Ankara hükümetinden ne gibi bir beklentinin sözkonusu olabileceği konusunda farklı görüşler mevcuttu. Fakat sonuçta, ideolojik düzeyde bir beklentinin resmen, hükümetlerarası bir düzeyde gündeme getirilmediği, Mustafa Kemal'in yukarıda aktardığımız ifadesinden de anlaşılmaktaydı. Bununla beraber Sovyet yöneticileri Anadolu'daki çeşitli hareketler, özellikle de Halk İştirakiyun Fırkası aracılığıyla, bu bağımsızlık mücadelesini sosyalist nitelikli bir harekete dönüştürme yolunda çaba harcamışlardı. Her şeye rağmen bu iki durum arasında kaçınılmaz bir tercih gerektiğinde, hükümetlerarası iyi ilişkileri sürdürmeyi seçmişlerdi.

Sovyetler, Anadolu'da ortaya çıkmaya başlayan millî hareketle daha Erzurum Kongresi öncelerinde ilgilenmeye başlamışlardı. 1919 Mayıs-Haziran ay-

GELİŞMELERİN SONUCU: *TBMM'nin açılmasından sonra Mustafa Kemal Lenin'e gönderdiği mektupta Ankara ile Moskova arasındaki ilişkilerin başlamasını ve bir ittifak oluşturulmasını istedi. Dışişleri Bakanı Çiçerin ise verdiği cevapta Sovyet hükümetinin Ankara'yı tanıdığını resmen bildirdi. 1920'de Ankara'ya elçi olarak atanan Medivani'den sonra Moskova'ya da Ali Fuad Paşa (Cebesoy) gönderildi. Ardından 16 Mart 1921'de Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması imzalandı. Bütün bunlar olumlu gelişmelerin sonucuydu. Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin (üstte), Ali Fuad Paşa (altta).*

larında Albay Budiyenni Havza'da Mustafa Kemal ile görüşmüş, aynı yılın sonlarına doğru bu defa Sovyetlerin Kafkas Orduları Başkomutanı Eliava İstanbul'a gelerek Anadolu hareketiyle temas sağlamıştı. Nihayet, İtilâf devletlerinin İstanbul'u işgal ederek Meclis-i Mebusanı dağıtmaları üzerine Ankara'da TBMM açılmış ve bundan üç gün sonra, 26 Nisan 1920'de Mustafa Kemal, Lenin'e gönderdiği bir mektupta Ankara ile Moskova arasındaki ilişkilerin başlamasını, taraflar arasında askeri ve siyasi bir ittifak oluşturulmasını istemişti. Sovyet dışişleri bakanı Çiçerin 3 Haziran 1920'de bu mektuba verdiği cevapta hükümetinin TBMM Hükümetini tanıdığını resmen bildirmişti. Bununla beraber Çiçerin herhangi bir ittifaktan söz etmiyordu. Oysa Ankara'nın böyle bir ittifaka ve bu yolla sağlanacak yardımlara ihtiyacı vardı. Bu amaca yönelik olarak daha Sevres Antlaşması metninin ortaya çıktığı gün, 11 Mayıs 1920'de Sovyetler Birliği ile bir anlaşma yapmak ve bu ülkeden silah ve para temin etmek için Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey başkanlığında bir heyet Moskova'ya doğru yola çıkmıştı. Yapılan temaslar sonucunda bir dostluk anlaşmasının esasları 24 Ağustos'ta hazır olmasına rağmen Kafkasya'daki gelişmeler dolayısıyla sonuca ulaşılamadı.

Kafkasya'nın durumu, Ankara ile Moskova arasındaki ilişkilerin gelişebilmesi açısından son derece önemliydi. İngilizlerin etkisindeki Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletleri iki tarafın yakınlaşması önünde bir set oluşturuyorlardı. Bu engellerin mutlaka ortadan kaldırılması gerektiği Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir paşalar tarafından da önemle dile getirilmekteydi. Tam bu sıralarda Bolşevikler Azerbaycan'da iktidarı ele geçirmişler ve Ermenistan devleti üzerinde de önemli ölçüde etki sahibi olmuşlardı. Ankara hükümetinin temsilcileriyle Sovyet yetkilileri arasında Moskova'da süren görüşmelerin çıkmaza girmesinin bir nedeni de bu gelişmelerle ilgiliydi. Ermenistan üzerindeki Sovyet etkisinin artması üzerine Çiçerin Bekir Sami Bey'den Bitlis, Van ve Muş'un Ermenistan'a verilmesini istemiş, teklifin reddi üzerine görüşmeler tıkanmıştı.

Bu şartlar altında Ermeniler 1920 Temmuz'undan itibaren Türk bölgelerine saldırılara başlamışlardı. Tam bu sıralarda Batı cephesinde Yunan Ordusu'nun saldırısı başladığından ilk başlarda Ermeni saldırıları durdurulamamış, girişilen karşı hareket sınırlı tutulmak zorunda kalınmıştı. Ancak Eylül ayı sonlarında genel bir harekata girişen Türk Ordusu Sarıkamış, Kars ve Gümrü'yü almıştı. Ermenistan'ın barış istemesi üzerine 3 Aralık 1920'de Taşnak Ermeni hükümetiyle Gümrü Antlaşması imzalanmıştı. Bu, Ankara hükümetinin imzaladığı ilk antlaşma olmaktaydı. Tam bu sıralarda Bolşevikler de Ermenistan'da iktidarı ele geçirdiler. Böylece Doğu cephesinde Sovyetler ile Türkiye arasında İngiltere'ye yakın bir yönetim olarak sadece Gürcistan'daki Menşevik hükümet kalmıştı. Gelişmeleri gören İngilizlerin de askerlerini Batum'dan çekmeleri üzerine Sovyetler bu yönetim üzerindeki baskılarını iyice artırdılar. Nihayet 1921 başlarında Kızılordu Gürcistan'a girdi ve 14 Mart'ta da Sovyetler ile Menşevik Gürcü hükümeti arasında ateşkes imzalandı. Böylece Kafkasya'daki durum belirginleşiyor, Ankara ile Moskova bütün hat boyunca sınırdaş oluyorlardı.

Bu gelişmeler sonrasında Ankara ile Moskova arasındaki diplomatik ilişkiler daha da gelişti. Bu arada Batı cephesinde 1. İnönü Savaşı kazanılmış, dolayısıyla Ankara'nın prestiji artmıştı. Öte yandan Çiçerin tarafından 1920 Ekimi'nde Ankara'ya Sovyet Büyükelçisi olarak atanan M. Budu Medivani kente ancak 1921 Şubatı'nda ulaşabilmişti. Buna karşılık Ali Fuad Paşa (Cebesoy) da Moskova'ya ulaşmıştı. 26 Şubat'ta Ali Fuad Paşa ile Sovyet yetkilileri arasındaki görüşmeler başlamış ve 16 Mart 1921'de iki ülke arasında bir Dostluk Antlaşması imzalanmıştı. Sovyet-İngiliz ticaret görüşmelerinin olumlu sonuçlanması ve Anadolu hareketinin Ermeni ve Yunan cephelerinde elde ettiği başarılar da, bir süredir sürüncemede kalan anlaşmanın gerçekleşmesini kolaylaştıran etkenler olmuşlardı. Bu antlaşmayla Sovyetler Birliği Sevres Antlaşması'nı tanımayıp Misak-ı Millî'de belirlenen sınırlar içindeki Türkiye'yi ve onun hükümeti olarak da Ankara hükümetini tanıyordu. İki ülke arasındaki bugünkü sınır kesinleşirken taraflar "bütün milletlerin bağımsızlık, hürriyet ve arzu ettikleri hükümet sistemini seçme hakkını" tanımaktaydılar. Antlaşmaya göre Sovyetler, Boğazlar üzerinde Türkiye'nin egemenliğini kabul ediyor, buna karşılık Türkiye de Boğazların statüsünün sadece Karadeniz'e sahildar devletlerce saptanması görüşünü destekliyordu. Ayrıca her iki taraf da Osmanlı İmparatorluğu'yla Çarlık Rusyası arasında yapılmış olan her türlü siyasi ve mali anlaşmaları geçersiz ilan ediyorlardı. Böylece Ankara hükümeti Doğu'da hedeflediği dış politika amaçlarına büyük ölçüde ulaşmış, esas mücadelenin sürdüğü Batı cephesinin gerisini güvence altına almıştı. Ayrıca daha önceki dönemde oldukça sınırlı kalmış olan Sovyetler'in yaptığı para ve silah yardımları bu antlaşmayı takiben önemli ölçüde artmıştı.

Batı'da Savaş ve Batı ile Diplomatik İlişkiler

İtilâf devletlerine karşı girişilen mücadelenin savaş ve diplomasi alanlarında olmak üzere başlıca iki veçhesi olmuştu: Bunlardan birincisi, esas itibariyle Yunan ordusuyla girişilen muharebelerdi. Gerçekten de, Anadolu'da yabancılara karşı belirgin direnişin, 15 Mayıs 1919'da Yunan askerlerinin İzmir'e çıkması, daha doğrusu çıkarılmasıyla başladığı söylenebilirdi. Özellikle 1920'de Sevres Antlaşması'nın uygulanmasına engel olan Ankara hükümetinin ortadan kaldırılması için İngilizlerin, Yunanlıları Anadolu içlerine sürmeleri bu direnişi daha da güçlendirmişti. Bu sırada Doğu cephesinde Ermenilerle mücadele eden Ankara hükümeti kuvvetleri her şeye rağmen 10 Ocak 1921'de Yunan ordusunu 1. İnönü Muharebesi'nde yenmeyi başarmışlardı. Bu başarı, dolaylı yoldan da olsa, Ankara hükümetinin Londra Konferansı'na çağrılmasını sağladı. Fakat Batılılar hâlâ Sevres Antlaşması temelinde bazı teklifler öne sürüyorlardı. Türkiye ise Yunan ordusunun Anadolu topraklarını terketmesi ve Misak-ı Millî ile belirlenen toprakların Ankara hükümetinin egemenliğine bırakılmasında ısrar ediyordu. Sonuçta görüşmelerden bir sonuç alınamazken cephede Yunan ordusu 1921 Nisan'ında 2. İnönü Muharebeleri'nde ikinci defa mağlup ediliyordu. Nihayet 23 Ağustos-13 Eylül 1921 tarihleri arasında cerayan eden Sakarya Meydan Muharebesi'nde Yunan ordusu bir defa daha yenilgiye uğratılınca, askeri açıdan kesin zafere giden yol açılmış oluyordu.

Mücadelenin bir de diplomasi cephesi vardı. Bu mücadelede Ankara hükümetinin karşısında o dönemin en güç-

lü devleti olarak kabul edilen İngiltere başta olmak üzere I. Dünya Savaşı galipleri olan "Düvel-i muazzama" yer almaktaydı. Dolayısıyla bu gücün dengelenmesi gerekti. Nitekim, Kurtuluş Savaşı boyunca İtilâf devletlerinin Ankara üzerindeki baskıları arttıkça TBMM hükümeti Sovyetler Birliği'ne yaklaşmış, İtilâf devletleriyle ilişkiler düzeldiği oranda da Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkileri normal düzeyde kalmıştı. Öte yandan İtilâf devletleri ne oranda yekpare bir blok olarak davranırlarsa, Ankara'nın işi o oranda zorlaşacaktı. Dolayısıyla, Misak-ı Millî ile özetlenen dış politika amaçlarına ulaşmak için Ankara diplomasisinin, İtilâf devletleri arasındaki çelişkilerden olabildiğince yararlanması da gerekiyordu, Nitekim Mustafa Kemal de Erzurum Kongresi öncesinde yaptığı bir konuşmada galip devletlerin ganimet paylaşımada anlaşmazlığa düşmüş olduklarına işaret ediyordu. Özellikle Yunanistan'a karşı sürdürülen askeri harekatın başarısı, bu ülkenin diplomatik düzeyde mümkün olduğunca yalnız bırakılabilmesiyle yakından ilgiliydi. Neticede Ankara Hükümeti bu diplomatik stratejiyi küçümsenmeyecek bir başarıyla uygulamıştı.

ABD ile İlişkiler ve Manda Sorunu

ABD I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerini kesmekle yetinmiş, bu ülkeye savaş ilan etmemişti. Savaş sonrasındaki işgal kuvvetleri arasında da yer almadı. O yıllarda Yakın ve Ortadoğu'da herhangi bir toprak talebi olmayan ABD, imparatorluğun kurtuluş ümidini bir büyük devletin himayesinde gören bazı aydınların ilgisini çekmekteydi. Kaldı ki o dönemin ABD Başkanı Woodrow Wilson'ın 1918 Ocağı'nda ilan ettiği ünlü "14 Nokta"dan 12.'sinde imparatorluğun, Türklerin çoğunlukta olduğu bölgelerinin egemenliğinin sağlanacağından söz ediliyordu. Bu, Anadolu hareketini örgütleyen Mustafa Kemal ve arkadaşlarının amaçlarına en azından ters düşmüyordu.

Bu arada, ülkenin bütünlüğünün korunması açısından bir büyük devletin desteğini zorunlu görenler arasında ABD Mandası fikri oldukça yaygınlaşmıştı. Bu görüş özellikle Sivas Kongresi'nde oldukça belirgin bir şekilde dile getirilecekti. Durumun böyle olduğu

ABD İLE İLİŞKİLER: *ABD, I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'yle ilişkilerini kesmemiş ve daha sonra da işgal kuvvetleri arasında ye almamıştı. O dönemde ABD başkanı olan Woodrow Wilson'ın 1918'de ilan ettiği ünlü 14 Nokta Prensipleri'nin 12. maddesi Türklerin çoğunlukta olduğu bölgelerde egemenliği sağlamalarını istiyor, ABD himayesini zorunlu görüyordu. Bu görüş bazı Osmanlı aydınları arasında da destek bulmuştu. W. Wilson.*

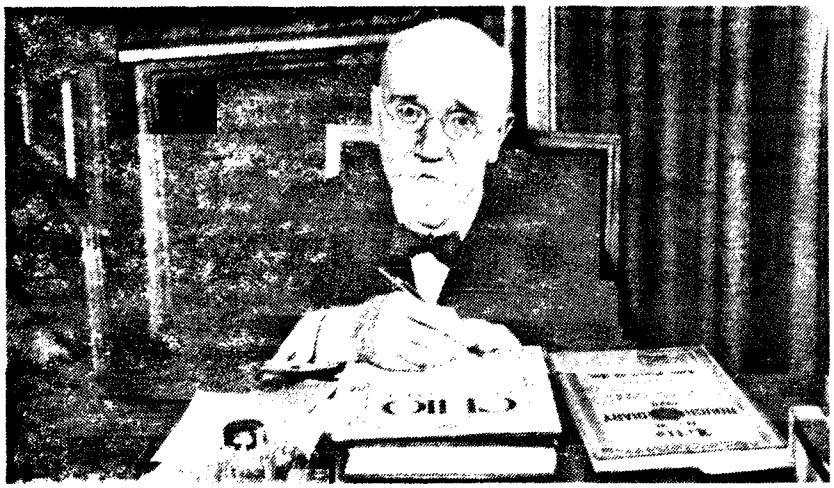
Mustafa Kemal'in *Nutuk*'ta mesele "ortalama bir çare ile son buldu"denmesinden de anlaşılabilmekteydi. Sorun, ABD Kongresi'ne bir telgraf çekilerek, gözlemlerde bulunmak için Anadolu'ya bir heyet gönderilmesinin teklifi şeklinde karara bağlanmıştı.

Sivas Kongresi'den hemen sonra, 22 Eylül 1919'da Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal, Kafkasya'da incelemeler yapmak üzere bölgeye gelerek bazı temaslarda bulunan General Harbord ile bir görüşme yapmış ve kendisine bir memorandum sunmuştu, Mustafa Kemal bu memorandumda bir yandan İngiltere'ye karşı ABD'nin desteğini sağlamaya çalışırken, diğer taraftan da Anadolu hareketiyle ilişkin olarak bu ülkede var olan bazı olumsuz kanıları değiştirmeye çalışıyordu. Fakat bütün bu çabalar somut bir sonuç oluşturamadı. ABD Senatosunun Başkanı Wilson'ın Avrupa siyasetini onaylamaması üzerine gelişen olaylar, idealist ABD başkanının görevinden uzaklaşmasını da beraberinde getirdi. Böylece ABD yeniden "Monroe Doktrini" olarak bilinen yalnızcılık politikasına dönüyor, Avrupa ile ilgili konulardan uzaklaşıyordu.

İngiltere ile İlişkiler

19. yy sonlarında İngiltere'deki iktidar odaklarından muhafazakârlar, her şeye rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunması gerektiği kanaatindeydiler. Bu görüşe göre, İngiltere'nin en önemli rakibi Rusya olduğundan Osmanlı İmparatorluğu İngiltere açısından bir tampon görevi görebilirdi. Oysa 1880'de Gladstone liderliğinde iktidara gelen liberaller, özellikle ülkesindeki Hıristiyan tebaya kötü davrandığı gerekçesiyle Osmanlı İmparatorluğu'na karşı olumsuz bir tutum içerisindeydiler, Nihayet, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya safında yer almasıyla bu durum daha da pekişti.

Lloyd George dönemindeki İngiltere, Ortadoğu politikasındaki iki hedefe 1918 Mondros Mütarekesi'yle erişmişti; Irak petrolleri ve Boğazların denetimi. Bölgedeki İngiliz çıkarları açısından geriye üç ana hedef kalıyordu: Bolşevik Rusya'yı Anadolu'dan tecrit ederek bölgeye etkisini engellemek, Osmanlı hanedanına ait olan Hilafet kurumunu ya ortadan kaldırmak ya da etkin bir denetim altına almak ve de Doğu Akdeniz'in, diğer bir deyişle Süveyş ve Hindistan yolunun güvenliğini sağlamak. İngilizler birinci amaca yönelik olarak Kırım'da Bolşeviklere karşı mücadele eden General Wrangel'i, Gürcistan'daki Menşevik hükümeti, Azerbaycan'daki Müsavatçıları ve Taşnak Er-

İNGİLTERE İLE İLİŞKİLER: *İngiltere'nin Ortadoğu'daki politikasının birçok hedefi vardı. Irak petrolleri ve Boğazlar üzerinde denetim, Sovyetler Birliği'nin bölgedeki nüfuzunu kırmak, kısaca Doğu Akdeniz'de Britanya İmparatorluğu'nun çıkarlarını koruyacak devletlerin varlığını sağlamak. Başbakan Lloyd George bunu sağlamak için Yunanlılara güveniyordu. Bunun için de Yunan Başbakanı Venizelos'un desteklenmesinden yanaydı. Ancak İngiliz muhafazakârları buna karşıydı. Onlara göre Yunanistan'ı Ankara üzerine sürme politikası son tahlilde Mustafa Kemal ve arkadaşlarını Sovyetler'e yaklaştıracaktı. Lloyd George (yanda), Venizelos (üstte).*

menilerini destekliyorlardı. Böylece, hepsi de Bolşeviklere karşı olan bu güçlerden oluşturulan bir duvar, Sovyetler Birliği ile Mustafa Kemal'in önderliğindeki Anadolu hareketi arasındaki ilişkiyi ve yardımlaşmayı engelleyecek, Anadolu hareketi desteksiz kaldığı gibi bu durum Bolşeviklerin Güney'den kuşatılmasını da sağlamış olacaktı. Yukarıda da işaret edildiği gibi İngilizler bu amaçlarına ulaşamadılar. Kafkasya Bolşeviklerin denetimine girince, Ankara hükümetinin denetimindeki topraklarla Sovyetler Birliği sınırdaş oldular. Böylece iki ülke arasındaki doğrudan iletişim de kolaylaşmış oluyordu.

İkinci olarak, sömürgelerinin arasında İslâm ülkelerinin çokluğundan dolayı İngilizler kendilerini "en büyük İslâm devleti" olarak niteliyorlardı. Dolayısıyla hilafet makamının İngilizler açısından önemi büyüktü. Bu açıdan halife ya yakın denetimlerinde olmalıydı, ya da tamamen ortadan kaldırılmalıydı, İngilizler ilk başlarda birinci yolu denedilerse de gelişen olaylar çerçevesinde ikinci yol gündeme geldi.

Nihayet üçüncü olarak da, Irak petrollerinin ve Hindistan yolu üzerindeki Süveyş kanalının, diğer bir deyişle Doğu Akdeniz'in güvenliği için Küçük Asya'da, Britanya İmparatorluğu'na yakın devlet veya devletlerin varlığının sağlanmasıydı. Bu, İngiltere'de hemen hemen herkesin üzerinde anlaştığı bir konuydu. Sorun, bunun hangi devlet veya devletlerin aracılığıyla gerçekleştirilebileceğiydi. İngiltere'nin o dönemdeki Başbakanı Lloyd George'un bu konudaki tercihi çok belirgindi: Yunanistan. "Yunanlılar, Doğu Akdeniz'de geleceğin milletiydiler" ve "Büyük Yunanistan, İngiliz İmparatorluğu için değer biçilmez bir kazanç olacaktı" İngiliz başbakanına göre. Ayrıca Süveyş yolu üzerinde bulunan Yunan adaları İngiltere donanması için uygun birer üs olabilirlerdi. Dolayısıyla diyordu Lloyd George "Eğer onlara millî yayılışları devrinde sağlam bir dostluk gösterirsek, imparatorluğun birliğini sağlayan büyük yolun başlıca koruyucularından biri olurlar." İşte bu görüşlerin sahibi Lloyd George Yunanlıları Doğu Trakya ve İzmir'e çıkartarak "millî yayılmalarını" sağlamaya çalıştı. Kendisi tam bir Yunan hayranı, ayrıca da Yunanistan'ın liberal görüşlü Başbakanı Venizelos'un çok yakın dostuydu.

İngiltere'nin bu tutumuna en büyük tepki İtalya'dan geldi. Fransa durumdan pek memnun değildi. Öte yandan İngiltere'de de Disraeli'nin izinden giden muhafazakârlar ve olaya stratejik açıdan bakan askerler de bu politikayı eleştirmekteydiler. Muhafazakâr politikacılar daha çok (özellikle Sovyetlerin Kafkasya'ya hâkim olmasından sonra), Yunanistan'ı Ankara hükümeti üzerine sürmenin, Mustafa Kemal ve arkadaşlarını Sovyetler Birliği'ne yaklaştıracağını düşünmekteydiler. Askeri stratejistler ise birincil olarak Sovyetler Birliği'nin Doğu Akdeniz'i denetleyebilecek bir konum elde etmesini engellemeye çalışıyorlar, özellikle bu ülkenin Musul bölgesine doğru etki alanını genişletmesini önlemeye yönelik tedbirler düşünüyorlardı. Kafkasya deneyi, bölgede küçük birimlerden oluşacak tamponların tekrar tekrar Sovyetler'in etkisine gireceğini göstermişti. İngiltere'ye düşman olmayan bir büyük devletin varlığı, Sovyetler karşısında en güvenilir engeldi. Yunanistan'ın tek başına tüm Anadolu'yu denetim altında tutması ise askeri açıdan mümkün değildi.

Lloyd George, muhafazakârların ve stratejistlerin bu eleştirilerine rağmen Venizelos Yunanistanı'nı destekleme arzusundaydı. Fakat ortaya çıkan bazı gelişmeler sonucunda bu tutumunda bazı değişiklikler yapmak zorunda kaldı. Bir defa Anadolu hareketi beklenenden çok daha çabuk gelişmiş ve güçlenmişti. Batı'dan gelen baskının artması ise Mustafa Kemal ve arkadaşlarını giderek Sovyetler'e yaklaştırmaktaydı. Öte yandan, gelişen olaylar içerisinde Mustafa Kemal'in hilafet makamını ele geçirip bunu İngilizlere karşı kullanmak gibi bir amacı olmadığı anlaşılmaktay-

dı. Nihayet, 1920 Kasım'ında İngiliz dostu Venizelos'un seçimleri kaybetmesi ve Almanya'ya yakınlığıyla bilinen Kral Konstantin'in iktidara gelmesi, İngiltere'nin Yunanistan'a yaptığı yardımı etkileyecek önemde bir gelişmeydi. Nitekim İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon 1921'de ülkesinin Atina Büyükelçisi Lord Granville aracılığıyla Yunanistan hükümetine artık İngiltere'ye güvenmemeleri gerektiğini iletiyordu. Diplomasi düzeyindeki bu gelişmeler sonucunda olayların ağırlığı Ankara hükümeti kuvvetleriyle Yunan ordusu arasındaki askeri mücadele alanlarına kayacaktı. İngiltere ile süren mücadelenin ikinci aşaması ise Lozan'da başlayacaktı.

Fransa ve İtalya ile İlişkiler

Kurtuluş Savaşı sırasında Ankara hükümetinin bu iki ülkeyle olan ilişkilerini İngiltere faktöründen soyutlayarak ele almak oldukça zordur. Savaş sonrasında Fransa'nın en önemli dış politika amacı, Almanya'ya bir daha belini doğrultamayacağı ölçüde ağır bir barış antlaşması imzalatabilmek ve bunun uygulanmasını sağlamaktı. Bunun gerçekleşebilmesi için ise İngiltere'nin desteği zorunluydu. Bu sebeple Başbakan Clemanceau, İngiltere'nin Ortadoğu'da "aslan payı"nı almasına ses çıkarmıyor, hatta ilk başlarda İngilizlerin desteklediği Yunanlıların Anadolu'ya çıkmalarını olumlu karşılıyordu. Oysa İngiltere, klasik "dengenin dengeleyicisi" rolü gereği, herhangi bir Avrupa ülkesinin (örneğin Fransa) bir diğer Avrupa ülkesine (örneğin Almanya) kesin üstünlük sağlamasını kendi çıkarlarına aykırı görüyordu. Bu sebepten de İngiltere, Ren Bölgesi ile ilgili sorunlarda Almanya karşısında Fransa'yı desteklemedi. Bu durum da Fransa'nın İngiltere'ye karşı olan tutumunun değişmesine yol açacak, sonuç Kurtuluş Savaşı'na da yansıyacaktı.

Fransızlar, İngilizlerin boşalttığı Kilikya bölgesini işgal etmişler, fakat kısa bir süre sonra hatırı sayılır bir direnişle karşılaşmışlardı. Bu şartlar altında çatışmaları durdurmak, ilişkileri yumuşatmak amacıyla Fransa'nın Suriye Yüksek Komiseri Georges Picot 1919 Aralığı'nda Sivas'a gelerek Mustafa Kemal ile görüşmüştü. İtilâf devletlerinden birinin yetkilisinin Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal ile ilişki kurması diplomatik açıdan önemliydi. Fransız Yüksek Komiseri ülkesi adına bir anlaşma yapmaya yetkili olmadığını belirtmiş, bununla beraber ülkesinin Anadolu hareketine karşı olmadığını, diğer ülkelere de bu yönde etkide bulunmaya çalışacağını ifade etmişti. Mustafa Kemal de bu görüşmeyle Fransa ile İngiltere arasındaki çatışmanın boyutu hakkında iyi bir fikir edinme imkânı bulmuş, bundan yararlanmaya çalışmıştı.

Bütün bu diplomatik yakınlığa rağmen Kilikya cephesindeki mücadele oldukça sert bir biçimde sürmüş, Fransızlar Maraş, Urfa ve Antep'ten direnişin şiddeti yüzünden ayrılmak zorunda kalmışlardı. Bu arada kazanılan 1. İnönü muharebesi, Ankara hükümetinin Londra Konferansı'na çağrılması sonucunu doğurmuştu. Esas itibariyle bir çözüme ulaşılamayan bu toplantı sırasında, 11 Mart 1921'de Türkiye temsilcisi ve Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey ile Fransızlar arasında, iki taraf arasındaki çatışmaları sona erdiren ve Sevres'den farklı olarak Urfa ve Antep'i Türkiye'ye bırakan bir antlaşma imzalandı. Fakat bu antlaşma, özellikle Fransızlara bazı ekonomik ayrıcalıklar tanıması sebebiyle TBMM tarafından onaylanmadı. Bu arada 2. İnönü Muharebesi de kazanılmış ve Sovyetler Birliği ile bir Dostluk Antlaşması imzalanmıştı. Böylece Ankara hükümetinin prestijinin yüksek olduğu bir dönemde Franklin Bouillon Fransa'yı temsilen Ankara'ya geldi ve Mustafa Kemal ile uzun görüşmelerde bulundu. Sonuçta, 20 Ekim 1921'de Türk-Fransız Antlaşması (Ankara İtilafnamesi) imzalandı. Bu antlaşmayla Ankara'nın temel dış politika amacı bir Batılı ülke tarafından resmen onaylanıyordu. Ülkenin güney sınırı belirginlik kazanıyor, askerî açıdan da Doğu cephesinden sonra Güney cephesi de güvence altına alınmış oluyordu. Dolayısıyla da, Kuva-yı Milliye tüm gücüyle Batı cephesine yüklenme imkânını elde ediyordu.

Fransa'yı Avrupa'da izlediği politikayla küstüren İngiltere, İtalya'yı da Yunanlıları İzmir'e çıkartarak kendinden uzaklaştırmıştı. İtalyanlar, 1915 Londra ve 1917 St. Jean de Maurienne gizli antlaşmalarıyla İzmir ve Antalya yörelerinin kendilerine bırakıldığını öne sürüyorlardı. İngilizler de Rus Çarlığı'nın yıkılmasından dolayı 1917 St. Jean de Maurienne Antlaşması'nın geçerli olmadığını, Londra Antlaşması'nda da İtalya'ya sadece Antalya yöresinin vaad edildiğini iddia ediyorlardı. Bu anlaşmazlık sebebiyle İtalyanlar, özellikle Yunanlıların İzmir'i işgalinden itiba-

FRANSA İLE İLİŞKİLER: *İşgal ettikleri Maraş, Urfa ve Antep'teki direnişlerden sonra bölgeden çekilmek zorunda kalan Fransızlar ile Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey arasında Urfa ve Antep'i Türkiye'ye bırakan bir antlaşmanın imzalanması ilişkilerde yeni bir dönemi başlattı. Ankara hükümetinin prestijinin yüksek olduğu bir dönemde Ankara'ya gelen Fransız temsilcisi Franklin Bouillon'un amacı ilişkileri ayrı bir düzeyde ve yumuşak bir biçimde götürmekti. Nitekim 20 Ekim 1921'de imzalanan Türk-Fransız Antlaşması bir bakıma Ankara'nın temel dış politikasının bir Batılı ülke tarafından ilk kez onaylanması anlamına geliyordu. Mustafa Kemal, Franklin Bouillon, İsmet Paşa, Yusuf Kemal (Tengirşek).*

ren Ankara hükümetine karşı, İngiltere'den çok farklı bir tutum içerisine girdiler. Özellikle, daha işgal kuvvetlerinde görevliyken İstanbul'da Mustafa Kemal ile ilişkiye girmiş olan Kont Sforza İtalya'da dışişleri bakanı olunca, Ankara hükümetiyle İtalya arasındaki ilişkiler daha da yumuşak bir döneme girmişti. İtalyan işgali çok yumuşak olduğu gibi Kuva-yı Milliye bu bölgelerde çok kolay örgütlenebiliyordu. Kısacası İtalyanlar, kısmen İngiltere ve Yunanistan'a karşı olan politikalarından, kısmen bölgedeki ekonomik çıkarlarını koruma endişesinden, kısmen de kendi iç sorunlarıyla meşgul olduklarından, Ankara hükümetiyle doğrudan bir çatışma içerisine girmek istemiyorlardı. Bu hava içerisinde Kont Sforza ile Bekir Sami Bey Londra görüşmeleri sırasında iki ülke arasında bir antlaşma imzalamışlardı. Antlaşma, İtalya'ya bazı ekonomik imtiyazlar sağladığı için TBMM tarafından onaylanmamakla beraber İtalyanlar kendiliklerinden yavaş yavaş bölgeden çekilmişlerdi.

Mücadele Salonlara Kayıyor

30 Ağustos 1922 zaferi ve ardından 11 Ekim 1922'de de Mudanya Mütarekesi'nin imzalanması sonucunda askeri mücadele yerini diplomasiye bırakıyordu. Bu düzeydeki temel amaç da, askeri olarak ulaşılan duruma uygun bir siyasi ve hukuki çözüm sağlanmasıydı.

Mondros Mütarekesi'nden Lozan Konferansı'na kadar İtilâf devletleri üç defa bir anlaşma yapılması için girişimde bulunmuşlardı. 1920, 1921 ve 1922 yıllarına rastlayan her üç teklif de Sevres Antlaşması'nın izlerini taşıdığından Ankara hükümeti tarafından ya dikkate alınmamış ya da reddedilmişlerdi. Nihayet Mudanya Mütarekesi görüşmeleri sırasında, bir barış anlaşması yapılabilmesi için bir konferans toplanması kararlaştırılmıştı. Konferansa bir yanda Türkiye, diğer yandan I. Dünya Savaşı galipleri olarak İngiltere, İtalya, Japonya, Yugoslavya, Yunanistan ve Romanya katılacaktı. Sovyetler Birliği, Ukrayna ve Gürcistan da Boğazlar sorunu görüşülürken toplantıda yer alacaklardı. ABD'nin gözlemci gönderdiği konferansın toplanma yeri, Müttefiklerin ısrarı üzerine Lozan olarak kararlaştırılmıştı.

Öte yandan, İsviçre'nin Lozan kentine Ankara hükümetini temsilen gidecek heyetin başkanının belirlenmesi çeşitli tartışmalara yol açmıştı. Mustafa Kemal Lozan'a Osmanlı diplomasi geleneğinden yetişmiş bir diplomatın gitmesini istemiyordu. Bunun sakıncası, Bekir Sami Bey'in Londra Konferansı'na katılışı sırasında ortaya çıkmıştı. Bu heyete başkanlık edecek kişi yeni devletin amaç ve özelliklerini yakından tanımalıydı. Mustafa Kemal, Mudanya Mütarekesi görüşmelerindeki başarısından dolayı İsmet Paşa'nın bu göreve getirilmesini sağladı. Böylece dışişleri bakanı olarak heyetin başkanlığına getirilen İsmet Paşa ve aralarında maliye bakanı Hasan Saka ve sıhhiye bakanı Rıza Nur beylerin de bulunduğu 20 kişiyi aşkın bir heyet Lozan'a gönderildi.

Konferans 20 Kasım 1922'de açıldı. Bu ilk dönem görüşmeleri sırasında İsmet Paşa temelde, Türkiye'nin bağımsız ve egemen bir devlet olarak varlığının kabulünü sağlamaya ve diğer ülkelerle eşit hak ve yetkilere sahip olduğunu anlatmaya çalıştı. İngiltere adına görüşmelere katılan dışişleri bakanı Lord Curzon'un en çok üzerinde durduğu konu Musul ve Boğazlardı. Fransa ile, daha çok mali konulara ilişkin anlaşmazlık noktaları vardı. Konferansın ilk bölümü 4 Şubat 1923'e kadar sürdü. İtilâf devletlerinin ortaklaşa sundukları bir tasarının bazı maddeleri Türkiye tarafından reddedilince görüşmeler kesildi. Bu ilk dönem görüşmeleri sırasında Yunanistan ile esirlerin mübadelesi, iki ülke arasındaki sınırların tesbiti, iki ülke arasında gerçekleştirilecek ahali mübadelesi gibi konularda ya nihai çözüm sağlanmış, ya da nasıl ve ne zaman çözüleceği konusunda anlaşmaya varılmıştı. Sadece Yunan ordusunun yaptığı tahribatın tazmini konusunda herhangi bir anlaşmaya varılamamıştı. Siyasi açıdan pek bir sorunun bulunmadığı Fransa ile ise Osmanlı borçlarının ödenmesi konusunda bir anlaşmaya varılamıyordu. Yeni Türkiye Devleti'ni, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir devamı olarak gören İtilâf devletleri eskiden elde etmiş oldukları imtiyazları da kolay elden bırakmak istemiyorlardı. İngiltere ile yapılan temaslar sonucunda da Musul sorunu halledilememekle beraber sonradan görüşmeler yoluyla halledilmesi konusunda bir anlaşmaya varılmıştı. Boğazlar konusunda yapılan görüşmeler ise daha çok bir İngiliz-Sovyet rekabeti şeklinde geçmiş, Türkiye temsilcileri de bu durumdan yararlanma imkânını elde etmişlerdi. Sovyetler, Boğazların mümkün olduğunca kapalı tutulması görüşünü savunurken İngiltere de bunun tam aksi görüşü dile getirmekteydi. Türkiye de, başka bazı konularda aldığı tavizler karşılığında İngiliz tezine yaklaşmış ve böylece Boğazların yeni statüsü bu temel üzerinde oluşturulmuştu.

İsmet Paşa'nın Ankara'ya dönmesinden sonra TBMM'de konuya ilişkin yoğun tartışmalar olmuş, sonuçta 6 Mart 1923'de, görüşmelerin yeniden başlaması için teklifte bulunulması kararlaştırılmıştı. Yapılan temaslar sonucunda Lozan Konferansı'nın ikinci dönem toplantıları 23 Nisan 1923'te başladı. Yaklaşık üç ay süren bu toplantılar sırasında kapitülasyonlar konusunda yoğun tartışmalar olmuş, sonuçta Türkiye çok küçük bir-iki nokta dışında Osmanlının bu mirasından yakasını kurtarmayı başarmıştı. Öte yandan, birinci dönemde halledilemeyen Yunanistan'ın ödeyeceği tazminat sorunu da, bu ülkenin Karaağaç bölgesini tazminat karşılığı olarak Türkiye'ye terketmesiyle halledilmişti.

Nihayet antlaşma 24 Temmuz 1923'te imzalanmıştı. Bu antlaşma 23 Ağustos 1923'te TBMM'de 227 üyenin 213'ünün kabul oylarıyla onaylanmıştı. Ardından İtilâf devletleri kuvvetlerinin İstanbul'dan ayrılmalarıyla Misak-ı Millî büyük ölçüde gerçekleşmiş, mücadele sırasında izlenen dış politika temel hedeflerine ulaşmıştı. Bununla beraber Lozan'dan arta kalan birkaç konu yeni devletin dış ilişkilerinde ilk sorunları oluşturacaklardı. Bunlar Yunanistan ile gerçekleştirilmesi gereken ahali mübadelesi, Fransa ile olan Osmanlı borçları sorunu ve İngiltere ile halledilmesi gereken Musul sorunuydu. □

KAYNAKÇA

- AKŞİN Aptülahat, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, İstanbul, 1964
- ARMAOĞLU Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1980*, Ankara, 1983
- GÖNLÜBOL Mehmet - vd., *Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-1973*, Ankara, 1974
- KÜRKÇÜOĞLU Ömer, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara, 1978
- SELEK Sabahattin, *Anadolu İhtilali*, İstanbul, 1968
- ÜLMAN Haluk, *Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol (ve Savaş)* Ankara, 1973

Milli Mücadele'de Hukuk Düzeni

Fahri Çoker

Millî Mücadele'de hukuk düzeninin saptanmasında 7 Haziran 1920'de TBMM'de kabul edilen 7 sayılı kanunun önemli bir yanı vardır. Bu kanunla, İstanbul'un işgal tarihi olan 16 Mart 1920'den itibaren TBMM'nin uygun bulması dışında İstanbul hükümetince aktedilmiş veya edilecek;

a) Bütün anlaşma, antlaşma, sözleşme ve bağıtlar,

b) Verilmiş ayrıcalık izinleri, madenlere ilişkin ferağ ve intikal ruhsatnameleri,

c) Mütareke'den (30 Ekim 1918) sonra aktedilmiş gizli anlaşmalar,

d) Doğrudan doğruya veya dolaylı olarak yabancılara verilmiş ayrıcalık izinleri ve madenlere ilişkin ferağ ve intikal ruhsatnameleri, yapılmamış sayılmış, dolayısıyla bu kanun kapsamı dışındaki Osmanlı mevzuatının yürürlükte olduğu ve TBMM hükümetinin egemen olduğu topraklarda da geçerli bulunduğu kabul edilmiştir.

Bu durumda, 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanan TBMM, kurtuluş savaşını amacına uygun olarak sonuçlandırmak ana ilkesi etrafında kararlar almış, kanunlar çıkarmış, topyekûn savaşın doğal sonucu olarak yasamayla birlikte yürütme kuvvetini de kendisi kullanmıştır. Bunun içindir ki, içinden seçerek kurduğu hükümetin adı "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti", ordunun unvanı "Türkiye Büyük Millet Meclisi Orduları"dır.

İlk Kanunlar

Türk ulusunun varlığını koruma savaşının sorumluluğu üzerinde olan Büyük Millet Meclisi'nin; düzenli ordunun kurulması, savaş araç ve gereçlerinin sağlanması, kısaca savaşın yürütülmesi için paraya duyulan ihtiyaç nedeniyle, ilk toplantısından Başkomutanlık Kanununun kabul edildiği 5 Ağustos 1921'e kadar geçen 5 ay içinde çıkarılan 134 kanun içinde çoğunluğu, devletin gelirini çoğaltıcı kanunlar oluşturmaktadır.

Gerçekten Büyük Millet Meclisi'nin açılışını izleyen günde kabul edilen ilk kanun, sonradan ilk sırayı alan "Ağnam Resmi Kanunu" olup onyedi milletvekilinin önerisi üzerine görüşülmüştür. Önerge şöyledir:

"Ağnam resmi hakkında her tarafta dedikodular mevcut olduğundan ivedilik kararıyle ağnam resmi miktarının bugün yüksek meclisçe belirlenmesi ve hemen her yere duyurulmasını ve yüksek meclisin esas amacının halifeliği ve mukaddes halifemizi kurtararak başımızda görmek olduğunun tebliğini teklif ediyoruz."

Yapılan konuşmalardan sonra önerge, "Ağnam resminin sabıkı misillû dört misli olarak istîfasına karar verildi." şeklinde kabul edilmiştir.

Bu konuda ikinci kanun, 28 Temmuz 1920 tarihli ve 8 sayılı "Gümrük Resmi'nin Beş Misline İblağına Dair Kanun"dur. Bu kanunla, mütarekeden sonra yurda gelen bol miktarda yabancı malın Anadolu'ya sokulmasında fazla gümrük resmi alınarak gelir elde edilmesi amaçlanmış, 2 Ağustos 1920 tarih ve 10 sayılı kanun ile de gümrüklerdeki ardiye resmi on katına çıkarılmıştır.

15 Ağustos 1920 tarih ve 11 sayılı kanun, Ereğli kömür havzasından çıkarılarak ihraç olunan maden kömürlerinden, gümrük vergisinden başka ton başına ihracat vergisi alınmasına dairdir. 20 Eylül 1920 tarih ve 23 sayılı kanunla da ihraç edilen malların değerleri üzerinden alınmakta olan ihracat vergisi kaldırılarak malın kilo olarak ağırlığı veya adedi üzerinden alınan ve bu şekilde geliri artıran yeni bir vergi konulmuştur.

Bu konuda önemli bir kanun da 21 Eylül 1920 tarih ve 21 sayılı "Temettü Vergisi Kanunu"dur. Bu kanunla 30 Kasım 1330 (1914) tarihli "Temettü Vergisi Kanun-ı Muvakkati"nde belirtilen gelir çeşitlerine 5-10 katı zam yapılmış ve evvelce vergiden ayrıcalığı olan şehir ve kasabalar dışındaki sanayi müesseseleri nerede kurulmuş olursa olsun vergi kapsamına alınmıştır. Bu arada kabul edilen 26,29,31 ve 33 sayılı kanunlarla, damga resmi ile sigara kâğıdı, kibrit ve oyun kâğıtlarından alınmakta olan istihlâk resmi çoğaltıldığı gibi 25 Ekim 1920 tarih ve 43 sayılı kanunla da Harp Kazançları Vergisi gereğince tahsilât icrası için Maliye Bakanlığına yetki verilmiştir.

Harp kazançları için böyle bir vergi nin konulmasına I. Dünya Savaşı sona ermeden hükümetçe karar verilerek,

verginin tahsili için alınacak ilk önlemleri belirleyen kanun 4 Nisan 1918'de kabul edilmiş, 14 Aralık 1919 tarihli kararname ile de verginin uygulamasına geçilmiştir. Genellikle savaş sırasında elde edilen olağanüstü kazançları hedef alan bu vergi, iki bölüm olup birincisi özel kanunlarına göre alınmakta olan vergileri artırmakta, ikinci bölümde kazançların belli miktarlarda oranları çoğaltılmaktadır.

Başkaca, olağanüstü savaş giderlerini karşılamak üzere 18 Ağustos 1328 (1912) tarihli kanunla kabul ve İtalya, Balkan ve I. Dünya savaşları sırasında uygulanmış bulunan (Harp Vergisi), 20 Şubat 1921 tarih ve 103 sayılı "1336 Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu"nun 4. maddesindeki "Harp Vergisi'nin özel bir kanunla toplanması yasaklanmadıkça 1336 (1920) yılında da salınması ve toplanmasına devam edilecektir." hükmüyle yeniden uygulanmasına başlanılmış, bu uygulama 1925'e kadar süregelmiştir.

Büyük Millet Meclisi'nce, savaş ve yönetim giderlerini karşılamak üzere bu şekilde gelir kanuları kabul edilirken öte yandan gereksiz harcamaları engelleyecek yasal önlemler alınmış, bu arada 14 Eylül 1920 tarih ve 22 sayılı "Men-i Müskirat Kanunu" ile her tür alkollü içkinin yapımı, yurda sokulması ve kullanılması yasaklandığı gibi 25 Kasım 1920 tarih ve 55 sayılı "Düğünlerde Men-i İsrafat Kanunu" ile düğünlerde çeyiz sergilenmesi, açıkta taşınması, fazla elbise yaptırılması, bir günden fazla çalgı çaldırılması, ağırlık ve hediye verilmesi suç sayılarak cezalandırılmıştır.

Tekâlif-i Milliye Emirleri

Millî Mücadele hukuk düzeninde, Başkomutanlık Kanunu ve Başkomutan seçilen Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın bu sıfatla çıkardığı "Tekâlif-i Milliye Emirleri"nin, yasal belgeler olarak, üzerinde önemle durulması lâzımdır.

12 Haziran 1921'de Yunanistan Kralı Konstantin'in refakatinde Başbakan ve Harbiye Nâzırı olduğu halde İzmir'e gelip "Elen ülküsü için çarpışıyoruz, İleri..." diye bir günlük emir yayımlamasından ve 27 Haziran'da Savaş Meclisi'ni toplayıp bir harekât planı saptanmasından sonra Yunan kuvvetlerinin 8 Temmuz'da cephenin bütün bölümlerinde ileri harekâta geçmesi, Türk ordusunun Sakarya'nın doğusuna çekilerek yeni önlemler alınmasını gerektirmiş ve bu arada, durumun Büyük Millet Meclisi'nde görüşülmesi sırasında Mustafa Kemal Paşa'nın ordunun başına geçmesi fikri ağırlık kazanarak kendisine 5 Ağustos 1921 tarih ve 144 sayılı kanunla Başkomutanlık yetkisi verilmiştir.

Kanuna göre, "Başkumandan, ordunun maddî ve mânevi kuvvetini azami surette tezyit ve sevkü idaresini bir kat daha tarsin hususunda Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin buna müteallik selâhiyetini Meclis namına fiilen istimale mezundur."

Mustafa Kemal Paşa, Başkomutanlığı fiilen deruhte ettikten sonra 7 Ağustos 1921'de 1-6, ertesi günü de 7-10 sayılı "Tekâlif-i Milliye Emirleri"ni yayımlamış ve bu emirlerin hemen uygulamasına geçilmiştir. Bu emirlerin içeriği özetle şöyledir:

1) Her ilçede birer "Tekâlif-i Milliye Komisyonu" kurulacak, bu komisyonlar emirlerde belirtilen malları toplayarak kendisine bildirilen askerî birliklere gönderecek, ayrıca emirlerin hizmet yükümlülüğü taşıyan hükümlerini uygulayacaktır.

2) Türkiye'deki her ev birer kat çamaşır, birer çift çorap ve çarık hazırlayarak belirli süre içinde Tekâlif-i Milliye Komisyonlarına teslim edecektir.

3) Tüccar ve halk elinde mevcut olan çamaşırlık bez, Amerikan patiska, pamuk, yıkanmış ve yıkanmamış yün ve tiftik, erkek elbisesi yapımına yarayacak her nevi kışlık ve yazlık kumaş, kalın bez, kösele, vaketa, taban astarlığı, sarı ve siyah meşin, sahtiyan, mâmul ve gayrımâmul çarık, fotin, demir kundura çivisi, tel çivi, kundura ve saraç ipliği, nalbant demir ve mâmul mal, mıh, yem torbası, yular, belleme, kolan, kaşağı, gübre, semer ve urgan stoklarından yüzde kırkı, bedelleri sonradan ödenmek üzere Tekâlif-i Milliye Komisyonlarına teslim edilecektir.

4) Tüccar ve halkın elinde bulunan buğday, saman, arpa, un, fasulye, bulgur, nohut, mercimek, kasaplık hayvanlar, şeker, gaz, pirinç, sabun, yağ, tuz, zeytinyağı, çay ve mum stoklarından yüzde kırkına, bedelleri sonradan ödenmek üzere el konulmuştur.

5) Ordu ihtiyacı için evvelce alınmış olan taşıt araçlarının dışında halkın elinde kalan taşıt araçları ile ayda bir defa gösterilen yere askerî nakliyat yapılması zorunludur.

6) Ordunun giydirilmesi ve iaşesine yarayan, göçmenlerin terkettiği bilcümle mallara el konulmuştur.

7) Halkın elinde bulunan, savaşta kullanılabilir bütün silâhlar ve cephane üç gün içinde Tekâlif-i Milliye komisyonlarına teslim edilecektir.

8) Benzin, vakum, gres, makine, don, saatçi ve taban yağları, vazelin, otomobil ve kamyon lâstiği, solüsyon, buji, soğuk tutkal, fransız tutkalı, telefon makinesi, kablo, pil, çıplak tel, tecrit edici madde ve bunlara benzer malzeme ile sülfirik asit stoklarının yüzde kırkına el konulmuştur.

9) Demirci, marangoz, dökümcü, tesviyeci, saraç, arabacı esnafları ve imalâthaneleri ile bu esnaflar ve imalâthanelerin yapım güçleri ve kasatura, kılıç, mızrak ve eyer yapabilecek sanatkârların, isimleri belirtilmek suretiyle miktar ve durumları saptanacaktır.

10) Ahali elinde bulunan dört tekerlekli yaylı arabalarla at, öküz ve kağnı arabalarına bütün teçhizat ve koşum hayvanlarıyla ve binek, top çekebilecek ve eşya taşıyabilecek hayvanların yüzde yirmisine el konulmuştur.

Başkomutan, bu emirlerin aksatılmadan yerine getirilebilmesi için kurduğu İstiklâl Mahkemelerini Kastamonu, Samsun, Konya ve Eskişehir bölgelerine göndermiş, Ankara'da da bir mahkeme bulundurmuştur.

Bütün bu köklü önlemler ve başkomutanın "Hatt-ı Müdafaa yoktur, Sath-ı Müdafaa vardır, O satıh bütün Vatandır." emri, Türk ulusunu bütün fertleriyle cephedeki ordu kadar "fikren, hissen ve fiilen" savaş ile ilgilendirerek büyük zaferin yolunu açmıştır.

İç Güvenlikle İlgili Kanunlar

Millî mücadelede üzerinde önemle durulan bir konu da, saldırgan düşmanın yurt topraklarından sürülüp çıkarılması yanında iç ayaklanmaların bastırılması, dâvaya hıyanet edenler ve türlü tahriklerle ordudan kaçanlar için yasal önlemler alınması olmuştur.

Büyük Millet Meclisi'nce 29 Nisan 1920 tarihinde kabul edilen 2 sayılı "Hıyanet-i Vataniye Kanunu" ile vatan hıyaneti sayılan eylemler genel olarak tanımlanmış, bilfiil vatan hıyanetinde bulunanlar için ölüm cezası konulmuştur. Bu suçları işleyenler hakkında adli zabıta memurlarının düzenleyecekleri soruşturma evrakı mahallin en büyük mülkiye âmiri tarafından der-

hal Savcılığa gönderilecek ve Savcı 24 saat içinde görevli mahkemede dâvayı açacaktır. Duruşma her halde 20 gün içinde tamamlanarak hüküm verilecektir.

11 Eylül 1920 tarih ve 21 sayılı "Firarîler Hakkında Kanun" ile de, ordudan kaçanlar hakkında ölüm cezasını da kapsayan ağır cezalar getirilmiş ve bu amaçla Büyük Millet Meclisi üyelerinden seçilen "İstiklâl Mahkemeleri" kurulmuştur. Önce yalnız asker kaçaklarını yargılamak üzere kurulan bu mahkemelerin giderek yetersiz kaldığı görülmüş ve yetki alanının genişletilmesi gerektiği kanısına varılarak 31 Ocak 1922 tarih ve 249 sayılı kanunla, İstiklâl Mahkemelerinin asker kaçakları yanında kaçağa sebep olanlar, kaçakların yakalanmasında ihmali görülenler, Hıyanet-i Vataniye Kanunu kapsamına giren suçları işleyenler, askerî ve siyasî casusluktan sanık olanlar, suikast girişminde bulunanlar ve millî kuvvetlere karşı suç işleyenleri de yargılaması kabul edilmiştir.

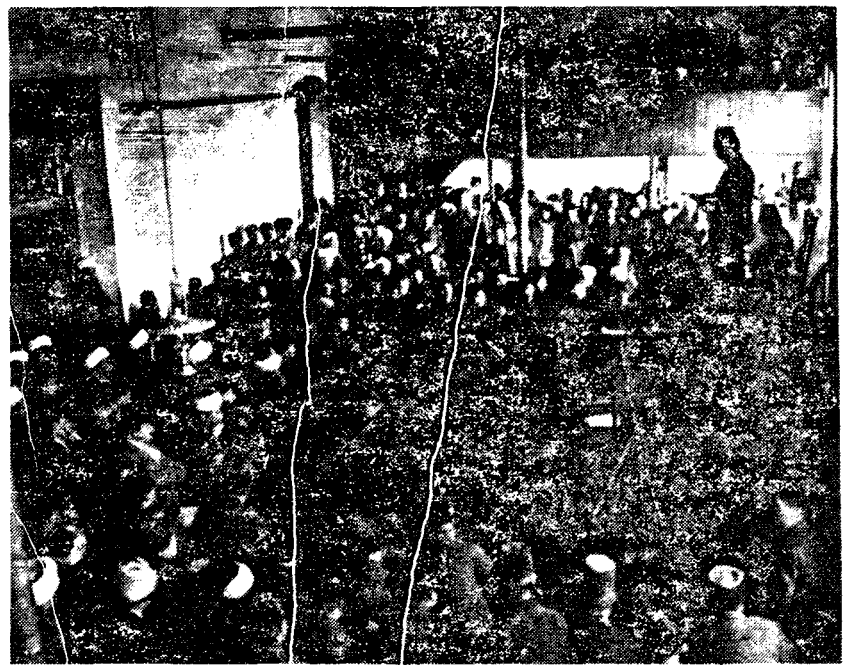
İstiklâl Mahkemeleri, 1920-1926 yılları arasında zaman zaman görev yapmış, ancak kuruluşuna imkân veren 21 ve sonraki 249 sayılı kanun, 4 Mayıs 1949 tarih ve 5384 sayılı kanunla yürürlükten kaldırılmıştır.

Uluslararası Antlaşmalar

Millî mücadele döneminde Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin bir yabancı devlet ile yapmış olduğu ilk uluslararası antlaşma, 2 Aralık 1920'de Gümrü'de imzalanan "Türkiye-Ermenistan Barış Antlaşması"dır. Ancak bu antlaşma, Kafkasya'da sonraki gelişmeler nedeniyle onaylanamadığı için yürürlüğe girmemiştir. Bu bakımdan 21 Temmuz 1921 tarih ve 140 sayılı kanunla onanmış bulunan ve 1 Mart 1921'de Moskova'da imzalanmış olan "Türkiye-Afganistan Antlaşması"nı ilk uluslararası antlaşma olarak kabul etmek gerekecektir.

Bunu izleyen antlaşma Rusya ile 16 Mart 1921'de Moskova'da imzalanan "Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması"dır. Ayrıca bu antlaşmanın 13. maddesi gereğince savaş tutsakları ile sivil tutukluların değişimi için taraflar arasında 28 Mart 1921 tarih ve 141 ve 142 sayılı kanunlarla onanmıştır.

Aynı yıl içinde imzalanan bir dostluk antlaşması da, Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan arasındadır. Bu antlaşma Rusya Sovyetleri Sosyalist Cumhuriyeti hükümetinin de katılmasıyla 13 Ekim 1921'de Kars'ta imza edilmiş, 16 Mart 1922 tarih ve 207 sayılı kanunla onanmıştır.

İLK KANUNLAR: Büyük Millet Meclisi'nin ilk toplantısından Başkomutanlık Kanunu'nun kabul edildiği 5 Ağustos 1921 tarihine kadar geçen 15 ay içinde toplam 143 kanun çıkarıldı. Bunların bir kısmı devletin gelirini artıran kanunlardı. "Ağnam Resmi Kanunu", "Temettü Vergisi Kanunu", "Men'i Müskirat Kanunu" ve daha birçok kanun bu dönemde çıkarılmıştır.

Savaş halinde bulunduğumuz bir devlet olarak Fransa ile 20 Ekim 1921'de Ankara'da imzalanan antlaşma da bir ön barış anlaşması niteliğinde olması bakımından önemli bir belgedir.

Bu dönemde Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin imzaladığı son dostluk ve kardeşlik antlaşması, Ukrayna Sosyalist Şûralar Cumhuriyeti ile 2 Ocak 1922'de Ankara'da imza ve 18 Mart 1922 tarih ve 206 sayılı kanunla onanmıştır.

9 Eylül 1922'de düşmanın denize dökülmesiyle savaş sona ermiş ve İtilâf devletlerinin çağrısı üzerine 11 Ekim 1922'de Mudanya Mütarekesi imza edilmiştir. Sonraki aşamada 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması, 23 Ağustos 1923 tarih ve 340, 341, 342, ve 343 sayılı kanunlarla onaylanarak Türkiye, tam bağımsız bir devlet olarak dünya milletleri arasındaki şerefli yerini almıştır.

Sonuç

23 Nisan 1920'de ilk toplantısını yapan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin tarihî görevinin sona erdiği bilinci içinde 1 Nisan 1923'de yeniden seçim kararı alması ve 16 Nisan 1923 günü son toplantısını yaparak dağılması ile millî mücadele hukuk düzeninin saptanmasına ilişkin faaliyet de sona ermiştir. Büyük Millet Meclisi, sürekli çalışma halinde bulunduğu üç yıl içinde, Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın zaferle sona erdirilmesi ana ilkesi etrafında 338 kanun kabul etmiş ve içinde bulunduğu son koşulların gerektirdiği kararları almıştır. □

Milli Mücadele'nin Mali Kaynakları

Toktamış Ateş

Mustafa Kemal ulusal kurtuluş savaşımını örgütlemek için Anadolu'ya geçerken, birlikte götürmekte olduğu karargâh personelinin giderlerini karşılamak üzere Dahiliye Nezareti örtülü ödeneğinden yirmibeş bin lira sağlayabilmişti. Zamanın Dahiliye Nazırı Mehmed Ali Bey ve Emniyet şube müdürlerinden Raci Bey, yola çıkılacağı gün Bandırma vapuruna gelerek, bu parayı makbuz karşılığı Mustafa Kemal'e vermişlerdi. Mustafa Kemal Samsun'a çıktıktan sonra bu parayla birkaç ay idare etmiş, fakat Erzurum Kongresi'nden sonra yeni kaynaklar bulmak gerekmiştir. Zaten Erzurum Kongresi'nin finansmanı, ev sahibi olarak Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından sağlanmıştı. Erzurum halkı kongre nedeniyle bin beş yüz liralık bağış yapmıştı. Fakat kongre bittikten sonra, Mustafa Kemal ve arkadaşları Sivas'a geçmeleri sözkonusu olduğunda gene para sorunu ortaya çıkmıştı.

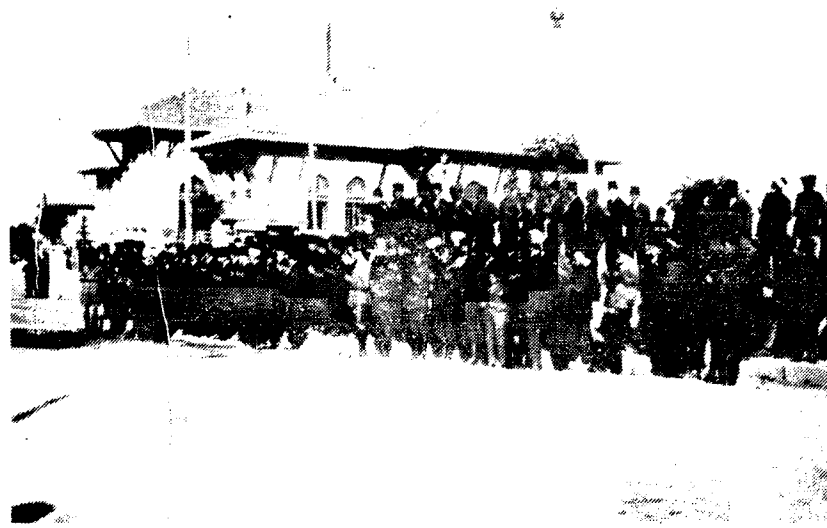
Mustafa Kemal Doğu Anadolu'da böylesine parasal sıkıntılar çekerken; ilerlemekte olan Yunan kuvvetlerine karşı direnmeye çabalayan Batı Anadolu'daki durum da fazla farklı değildi. Örneğin 31 Temmuz 1919'da toplanan Balıkesir Kongresi'nde, parasal konulara ağırlık verilerek, kazalarda da Balıkesir'de olduğu gibi maliye örgütü ve levazım heyetlerinin kurulması kararlaştırılmıştır. Daha sonra toplanacak olan Alaşehir ve özellikle 7 Ağustos 1919'da toplanacak olan Nazilli Kongresi'nde bu konularda daha ayrıntılı düzenlemelere gidelecektir. Nazilli Kongresi'nin kararlarından bazılarını gözden geçirmek yararlı olur:

"Savaşçıların ve Heyet-i Milliye'nin yerel giderlerinin karşılanması, halkın vereceği para ve mal bağışlarının toplanmasına bağlıdır.

Her kişinin ne kadar bağışta bulunacağı, o kişinin parasal gücü konusunda ihtiyar heyetleri tarafından verilecek bilgilere dayanılarak Heyet-i Milliye tarafından saptanacaktır.

Para ve mal toplama konusunda her türlü bireysel davranışlar engellenecektir.

Öngörülen bağışları yapmaktan ka-

HERKESTEN FEDAKÂRLIK: *Millî Mücadele çok güç koşullar altında örgütlenmişti. Daha kongreler döneminde başlayan mali olanaksızlıklar, Ankara'da Büyük Millet Meclisi kuruluncaya kadar devam etti. Bu tarihe kadar Anadolu'daki Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ve bunlara bağlı güçler, tümüyle halkın bağışlarıyla yaşamlarını sürdürebilmişlerdir. Meclis'in toplanmasından önce Mustafa Kemal, bankaların, Reji ve Düyun-ı Umumiye yönetimlerinin İstanbul'a ödeme yapmamasını istemişti. Büyük Millet Meclisi'nin çalışmalara başlamasıyla birlikte Milli Mücadele'nin finansmanı konusunda daha ciddi adımlar atıldı. 22 Mayıs 1920'de Meclis önünde Zafer için dua edilmesi.*

çınanların cezaları Kuva-yı Milliye kumandanları tarafından belirlenecek ve gene onlar tarafından yerine getirilecektir.

İstenildiği zaman 100 lira bağışta bulunanlar cepheye gönderilmeyip, işleri başında bırakılacaklardır. Ancak bu ayrıcalık üç ay için geçerli olacaktır."

Parasal sorunların Sivas Kongresi sırasında da ön planda geldiğini görüyoruz. Aslında kongreye katılan 19 ilden 36 temsilcinin giderleri genellikle kendi yörelerinin Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri tarafından karşılanmıştı. Ancak kimi delegeler de kendi olanaklarıyla Sivas'a gelmişlerdi. Fakat parasal sorunların çözümlenmesi gene yöre halkına düşüyordu. Dahası Mustafa Kemal Erzurum Kongresi sırasında kongre üyelerini kolordu karavanasına konuk olarak yazdırmışken, Sivas'ta bunu yapmamıştı. Ve Sivas'ta kalınan üç ayı aşan süre içinde hep Sivas halkının yardım ve bağışlarıyla yaşanmıştı.

Sivas'tan Ankara'ya geçilmesi kararı alındığı zaman da gene para sorunu ortaya çıkmıştı. Mustafa Kemal Osmanlı Bankası'ndan borç alınmasına karşıydı. Zira böylesi bir tutumun olumsuz propagandaya yol açabileceğinden endişe etmekteydi. Sonunda Mazhar Müfit(Kansu) Osmanlı Bankası'ndan kendi adına bir miktar borç almaya karar verdi.

Gerçekten TBMM'nin Ankara'da çalışmalarına başladığı 23 Nisan 1920'ye dek geçen süre içinde Anadolu'daki Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri ve bunlara bağlı çeteler tümüyle halkın bağışlarıyla yaşamlarını sürdürebilmişlerdir. Kuva-yı Milliyecilerin silahları genellikle ordu depolarından kaçırılarak sağlanıyordu. Bu arada ayda 5-15 lira arasında bir de ücret ödeniyordu. Ancak unutmamak gerekir ki, Anadolu halkı tam bir ekononik çöküntü ve yıkılmışlık içindeydi. Bu nedenle ilk yıllarda gözlediğimiz iç ayaklanmaların büyük çoğunluğunun arkasında, yeni bir savaşın getireceği külfetlerden korkmak yatmaktaydı. Ayrıca gene bu dönemde uygunsuz sayılabilecek kimi bireysel davranışlara da rastlanabilmektedir. Örneğin 1919 Haziran'ında çetesini oluşturarak Yunanlılara karşı direnmeye başlayan Çerkez Ethem, para sağlamak için İzmir eski valisi Rahmi Bey'in oğlunu kaçırmış ve 50.000 lira karşılığında serbest bırakmıştı. Kuva-yı Milliye çetelerinin harcamalarında da belirli bir düzen yoktu ve kimi zaman uygunsuzluklar ortaya çıkabiliyordu.

Anadolu'nun doğusunda ve batısında yaşanan parasal sıkıntıların benzeri güneyde de yaşanıyordu. Üstelik bölge işgal altında olduğundan, yardım ve bağış toplama işinin gizlilik içinde yapılması gerekmekteydi.

1919 Kasımı'nda Mebusan Meclis'i için son seçim yapıldıktan ve Meclis çalışmaları Ocak 1920'de İstanbul'da başladıktan sonra da Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri yerel yardım ve bağışlarla çalışmalarını sürdürdüler. Erzurum'dan milletvekili seçilmiş bulunan Mustafa Kemal, İstanbul'un güvenlik içinde olmadığı gerekçesiyle Ankara'da kalmıştı. Ve gerçekten 16 Mart 1920'de İstanbul resmen işgâl edilince, Mustafa Kemal bir yandan meclisi Ankara'ya davet ederken (yeni seçilecek olanlar ve olağanüstü yetkilerle) bir yandan da Anadolu'daki gelir kaynaklarına el koyuyordu. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliye Reisi olarak kolordulara, vilayetlere, bağımsız mustasarrıflıklara, Şile, Gebze ve Kartal kaymakamlıklarına gönderdiği 18 Mart 1920 tarihli bir şifre-telgrafla bölgelerindeki Osmanlı Bankaları, Ziraat Bankaları, Düyun-ı Umumiye ve Reji yönetimlerinin İstanbul'a ödeme yapmalarının durdurulmasını ve mevcut listelerinin gönderilmesini istiyordu.

Bu telgraftan dört gün sonra 22 Mart 1920'de Balıkesir'de toplanan "İzmir Kuzey Bölgesi Kuva-yı Milliye Genel Kurulu" da, daha önce yapılmış kongrelerin parasal konularda almış oldukları kararları yeniden düzenlemişti. Bu düzenlemeye göre;

- Her ilçe Merkez Kuruluna ayda 7.000 lira göndermek zorundadır.
- Silah gereksinimini karşılamak için halkın elindeki silahlar uygun bir biçimde halkın elinden alınacaktır.
- Cephaneyi israf edenler, her fişek için cephede bir gün fazla hizmet göreceklerdir. Bunlar sürekli savaşçılardan olursa, fişek başına 25 kuruş ödeyeceklerdir.
- Birtakım bahanelerle askerlik görevi çağrısına uymayanlar, iki misli fazla hizmet göreceklerdir.
- Giderlerin 300.000 lira olacağı tahmin edilmiştir. Gelir kaynakları şunlardır:

a) Belediye bütçelerinde tahmin edilen gelirlerin fazlasının yarısı

b) Mezbaha ve pazar resimleri belediyelerce bir misli fazla tahsil edilerek Kuva-yı Milliye'ye verilecektir.

c) Aşağıda yazılı tüccar mallarının başka bir yere gönderilmesinden ve başka bir yerden getirilmesinden aşağıda belirtilen miktarlarda vergi alınacaktır (Oktruva Resmi).

Buyday okkasından	1 Kuruş
Diğer tahıllar okkasından	1/2 Kuruş
Pirinç okkasından	2 Kuruş
Tütün okkasından	5 Kuruş
Afyon okkasından	50 Kuruş
Kösele okkasından	10 Kuruş
Zeytinyağı okkasından	3 Kuruş
İplik paketinden	10 Kuruş
Rakı okkasından	100 Kuruş

(Bu liste daha ayrıntılı ve uzundur. Yukardaki miktarları örnek olarak verdik.)

Türkiye Büyük Millet Meclisi Ankara'da çalışmaya başladıktan ve TBMM Hükümeti oluşturulduktan sonra ulusal mücadelenin finansmanı konusunda daha ciddi düzenlemelere gidildi. Zaten 1. BMM'nin memur kökenli olan kırk milletvekili arasında onu maliyeci idi. Bu on maliye memurundan dördü defterdar idiler. Bu dönemde üç önemli gelir kaynağının kullanılmaya başlandığını gözlüyoruz:

1) Düyun-ı Umumiye gelirleri.
2) Eskiden beri varolan ve yeni çıkartılan yasalarla toplanan vergiler.
3) Özellikle Sovyetler Birliği'nden sağlanan dış yardım.

Düyun-ı Umumiye gelirleri, daha doğrusu bu idarenin tahsil etmekte olduğu vergiler, gelirlerinin yarısından fazlasını oluşturmakta idi. Ankara hükümeti hem bu idarenin toplamakta olduğu paraları almak ve hem de bu idarenin örgütünden yararlanarak, diğer vergileri toplamak istiyordu. Bu nedenle Ankara hükümetinin ilk maliye bakanı Hakkı Behiç Bey, Düyun-ı Umumiye İdaresinin Ankara temsilcisi Ali Cevat Bey'i çağırarak durumu ve isteklerini açıkça ortaya koyarak, savaştan sonra hesaplaşabileceklerini bildirdi. O günlerde Düyun-ı Umumiye 8000 memuru ile tüm ülke çapında örgütlenmişti ve yurt dışındaki kimi alacaklılar adına, belirli vergileri toplamakta idi. Ankara hükümetinin bu teklifi Düyun-ı Umumiye açısından da rahatlatıcı olmuştu. Zira Ankara, bu borçları reddedebilir ve Düyun-ı Umumiye örgütünü de dağıtabilirdi. Oysaki sadece belirli bir süre için ve "savaş durumu" nedeniyle, toplanacak olan vergileri istiyor ve idarenin yapacağı masrafları da kabul ediyordu.

Ancak gerek Düyun-ı Umumiye'nin gelirleri, gerekse biraz aşağıda anlatacağımız vergi gelirleri ve dış yardımlar, gitgide artan giderleri karşılamaya yetmiyordu. Zira bir yandan asker ve sivil memurların maaşlarının ödenmesi, bir yandan dul, yetim ve emekli aylıkları, bir yandan savaş giderleri ve bir yandan da küçük bir kentte devletin yeniden örgütlenmesinin getireceği cari giderler, hükümeti sürekli sıkıştırıyordu.

Bu arada gelirleri denetlemek kadar zor olan bir başka husus, giderleri denetlemek oluyordu. Gene bu arada maaşların düzenli ödenmemesi nedeniyle, bazı kuruluşlar kendilerine gelir sağlamak için, onaylanamayacak yollara sapıyorlardı. Örneğin Posta idaresinin kimi memurları havale edilmek üzere teslim olunan paralara el koymak istiyordu.

Ancak 1920 sonlarında parasal işler bir ölçüde düzene sokulabildi. Bu arada ordunun harcamalarını denetlemek ve düzene sokabilmek için bir yasa çıkartılarak ordu defterdarlıkları ve sorumlu saymanlıklar kuruldu. Ayrıca tasarruf önlemleri de alınmaktaydı. Bu önlemler arasında çok çarpıcı bulduğumuz birkaç tanesini anlatmak istiyoruz.

Örneğin devlet kurumlarında kış aylarında uzun süre soba yakılmasını engellemek ve akşam saatlerinde de gaz lambası yakılmamasını sağlamak için 2 Kasım 1920'den 15 Mart 1921'e dek devlet memurlarının yemek tatili vermeden 10.30-16.30 arasında sürekli çalışmalarına karar verilmiştir.

14 Haziran 1920'de çıkartılan bir Bakanlar Kurulu kararnamesi ile, gereksiz telgraf haberleşmelerini önlemek için önemli ve acele olmayan haberleşmelerin yazı ile yapılması, buna uymayan memurlardan çekilen telgrafın parasının alınması kararlaştırıldı. Daha sonra telgrafların olabildiğince kısa yazılması konusunda yeni bir karar alındı.

Hertürlü alkollü içki yapımını, ithalini ve kullanılmasını yasaklayan Men-i Müskirat Yasası bu dönemde tasarruf amacı ile çıkartılan yasalardandır. Ankara hükümetinin maliye ile ilgili 28 Şubat 1921 tarih ve 103 sayılı 1920 Senesi Bütçe Yasası (1336 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu), sanıyoruz o dönemin sorunlarını anlayabilmek açısından önemli bir belgedir. Bu bütçeye göre 1920 yılı için 63.018.358 lira gider, 51.388. 626 lira gelir tahmin edilmektedir. Gelir ve giderler arasındaki farkın kapatılması için "istikraz aktine, Osmanlı Bankası'ndan geçici avanslar alınmasına, hazineye ait taşınmaz kimi malların satılmasına vs." maliye bakanı yetkili kılınmıştır.

YENİ ÖNLEMLER: Büyük Millet Meclisi'nin on milletvekili maliyeciydi. Bunların yapacağı düzenlemeler gelir kaynaklarının artırılması yönünde olacaktı. Özellikle Düyun-ı Umumiye gelirlerinin Ankara adına tahsil edilmesi büyük bir olanak yaratacaktı. Ankara hükümeti hem Düyun-ı Umumiye gelirlerini elde etmek hem de Düyun-ı Umumiye'nin örgütünden yararlanarak diğer partileri de toplamak istiyordu. Bu amaçla ilk Maliye Bakanı Hakkı Behiç, Düyun-ı Umumiye'nin Ankara temsilcisi Ali Cevat'a bu isteklerini bildirerek, savaştan sonra hesaplaşabileceklerini söyledi. Hakkı Behiç Bey (Bayiç).

Yasanın 8. maddesi şöyledir: Bütçe Kanunu'nun gelir kısmındaki cetvellerde belirtilen vergilerden başka herhangi bir vergi tarh ve tahsili yasak olup, bunun dışında her ne adla olursa olsun, vergi tarh ve tahsili için emir verenler Vatana İhanet Kanunu ile cezalandırılacaklardır.

9. maddede ise şöyle ilginç bir hüküm bulunmaktadır: Ziraat Bankası'ndan şimdiye kadar alınan miktardan başka bundan böyle bankanın izni alınmaksızın istikraz akdi yasak olduğu gibi, sermayesine el konulması da kesinlikle yasaklanmıştır. Aykırı hareket edenler Vatana İhanet Kanunu uyarınca cezalandırılacaklardır.

1920 Bütçe Yasasına göre giderler arasında en büyük bölüm 27.576.039 lira ile Millî Savunma Bakanlığı'na ayrılmıştır. Bu rakam giderler toplamının % 43.7'sidir. Bunun yanısıra Jandarma Genel Kumandanlığı'na ayrılan 4.858.976 lira (% 7.7) ödenek, savaş gereçleri yapımına ayrılan 752.696 lira ödenek (% 1.1) ve Deniz Kuvvetleri'ne ayrılan 289.548 lira (% 0.5) düşünüldüğü zaman, 1920 bütçesinin askerî giderleri, genel giderlerinin % 53'ünü oluşturmaktadır (33.477.532 lira). 1920 yılı bütçesinde giderlerin dağılımında ikinci ve üçüncü sıraları Düyun-ı Umumiye (7.680.629) lira - % 12.1) ve Maliye Bakanlığı (6.413.629 lira - % 10.1) almaktadır. Bu iki kalem birlikte düşünüldüğü zaman mali yönetimin bütçe giderleri içindeki payının % 22.2 olduğu anlaşılmaktadır.

1920 yılı bütçe yasasında devlet gelirleri de ayrıntılı bir biçimde sıralanmaktadır. Biz bunun ayrıntılarına girmeden şu kadarını belirtelim ki, devlet gelirleri arasında vasıtasız vergiler % 56, vasıtalı vergiler % 22 ve tekel gelirleri % 10'luk paylara sahiptiler. Vasıtasız vergiler içinde görünen âşar, tüm devlet gelirlerinin % 29'unu oluşturuyordu. Gene aynı grup içinde yer alan ağnam (hayvan vergisi) % 12'lik bir paya sahipti. Vasıtalı vergiler içinde yer alan gümrük vergileri tüm gelirlerin % 22'sini oluşturuyordu. Diğer önemli vergi kalemleri tuz tekeli (% 8), bina ve arazi vergileri (% 5) ve gelir vergisi (% 4) idi.

Gitgide artan savaş giderlerini karşılayabilmek için 7/8 Ağustos 1921'de "Tekalif-i Milliye Emirleri" yayınlandı. Bunlar uyarınca Türk halkı verebileceği her şeyin sınırlarını zorluyor ve cephelerdeki ordusuna veriyordu. Bu emirler uyarınca;

- Her ev, bir kat çamaşır, bir çift çorap ve bir çift çarık hazırlayarak orduya teslim edecekti.
- Halkın ve tüccarın elinde bulunan ve giyim ve koşum eşyaları imaline yarayan malların % 40'ına el konuluyordu.
- Aynı biçimde halkın ve tüccarın elinde bulunan tahıl, kuru sebze, kasaplık hayvan, şeker, yağ vb. yiyecek mal stoklarının % 40'ına el konuluyordu,
- Halkın elinde bulunan her türlü taşıt aracıyla, ayda bir kez olmak ve 1000 kilometreyi geçmemek koşuluyla orduya ait malzemeyi taşıması öngörülüyordu.
- Ülkeyi terk etmiş olanların ordu gereksinmelerini karşılayacak mallarına el konuluyordu.

• Halkın elinde bulunan tüm silah ve cephaneyi yetkili komisyonlara teslim etmesi öngörülüyordu.

• Otomobil, kamyon ve telefon ile ilgili olarak halkın elinde bulunan malzemelerin % 40'ına el konuyor, ayrıca savaş araç ve gereçlerinin imal ve tamirinde yararlanılabilecek esnaf ve sanaatkârlar ordu görevine alınıyorlardı.

Türk halkı cephelerdeki ordusunun gereksinmeleri için böylesine olanaklarını zorlarken, aynı zorlama ve özveriyi Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin üyelerinde görmek de mümkündü. Bir okul yatakhanesinde yatıyor, tabldot yiyor ve Ankara'da bir kahveden getirtilen gaz lâmbasının ışığı altında, sabahlara kadar okul sıralarında oturarak çalışıyorlardı. O günlerde üç-beşyüz liralık giderlerin harcanmasındaki usulsüzlük bile TBMM içinde çok ağır eleştirilere neden olabiliyordu.

Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın parasal kaynakları arasında yerel yardım ve bağışlar, Düyun-ı Umumiye gelirleri, vergi gelirlerinin yanısıra dış ülkelerden alınan yardımlardan da söz etmiştik. Bu yardımlar arasında en önemlisi Sovyetler Birliği'nden alınan yardımdır. Ayrıca Fransa'dan sağlanan dolaylı bir yardımla, Hint Müslümanlarının yardımları üzerinde durmak gereklidir.

Ankara'nın Sovyetler Birliği yönetiminden yardım talepleri, daha Ankara hükümeti kurulmadan önce, Sivas Kongresi'nden hemen sonra başlamıştı. 1919 Eylülü'nde Rusya'ya giden Halil Paşa, 1920 Temmuzu'nda 100.000 lira değerinde altınla Moskova'dan ayrılmış ve zahmetli bir yolculuktan sonra Karaköse'ye gelmişti. Karaköse'de tümen kumandanı Cavit Bey tarafından teslim alınan altınlar 8 Eylül 1920'de Erzurum'a getirilmiş ve hastahane kantarında tartılarak büyük bir bölümü Doğu Ordusu için alıkonulmuş ve çok ufak bir bölümü de Ankara'ya gönderilmişti. (Zaten Kâzım Karabekir komutasındaki Doğu Ordusu bütçe gelirlerine fazla itibar etmeksizin, yerel yardım ve bağışlarla ve ordu olanaklarıyla işlerini yürütmüş ve Gürcü ve Ermenilere karşı son derece önemli başarılar kazanmıştı.)

Sovyetler Birliği Anadolu'daki hareketin sosyalizmle herhangi bir yakınlığı olmadığının elbette bilincinde idi. Fakat ortak düşman olan İngiltere'ye karşı yürütülmekte olan bir savaşı desteklemesi de, kendi çıkarlarına uygun idi. Ayrıca Sovyetler Birliği, o günün teknolojisi ve strateji anlayışı içinde kendince çok önemli olan Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının İngiltere'nin denetiminde kalmasından fazla hoşnut olmayacaktı. Ve buna engel olabilecek tek güç olan Ankara'yı desteklemek, bu bakımdan da çıkarlarına uygundu.

Sovyetler Birliği Kurtuluş Savaşı boyunca 1921 ve 1922 yıllarında Ankara'ya toplam 11.000.000 altın rublelik yardım yapmıştır. Ayrıca çok önemli ölçüde silah ve cephane yardımı sağlanması da mümkün olabilmiştir. Bunların kesin bir toplamı şöyledir: 39.275 tüfek, 327 makineli tüfek, 54 top, yaklaşık 63 milyon tüfek mermisi, 147.079 top mermisi, 4.000 el bombası, 4.000 şarapnel mermisi, 1.500 kılıç ve 20.000 gaz meskesi. (Bu konularda Türk ve Sovyet kaynakları arasında farklılıklar varsa da, önemli bir sapma sözkonusu değildir.)

Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında Hint Müslümanlarının göndermiş oldukları paralar da üzerinde durulmaya değer bir başka konudur. O dönemde Hint Müslümanları değişik örgütler kurarak İngiltere'nin Yunanistan'ı destekleyen politikasına karşı çıkmakta idiler. Zaten İngiltere Irak ve Suriye cephelerinde bu Müslümanları Osmanlılara karşı kullanmak istediği zaman da ciddi ayaklanmalar olmuştu. Hint Müslümanları Halife'nin 1914 Kasımı'ndaki "cihad" çağrısına inanmakta ve katılmakta idiler. Hatta İstanbul işgal edildikten sonra Ayasofya'nın yeniden kiliseye dönüştürülmesiyle ilgili önerilerin reddedilmesinde Hintli Müslümanların tepkilerinden de çekinildiği konusunda ciddi görüşler vardır.

Hint Müslümanlarının açtıkları kampanyalar sonrasında özellikle orta sınıflardan sağladıkları yardımın tutarı konusunda kesin bilgi sağlanması mümkün olmadığı gibi Ankara'ya ulaştırılan miktar konusunda da farklı savlar ileri sürülmektedir. Örneğin Selek 300.000 liradan söz ederken, K. Özalp Atatürk'ün bu paranın 600.000 lirasını Büyük Taarruz öncesinde geçici olarak Maliye Bakanlığı emrine verdiğini söylemektedir. A. Müderrisoğlu'nun Kinross'a dayanarak verdiği rakam ise 125.000 İngiliz lirasıdır. Belki de farklı para birimlerinden sözedilmesi bu farklılıkları ortaya çıkarmaktadır. Fakat miktarı ne olursa olsun Hint Müslümanlarının gönderdikleri yardım gibi devletin gelirleri arasına katılmamış ve hükümetin ve maliye bakanının tasarrufunun dışında tutularak, Osmanlı Bankası'nda Mustafa Kemal adına açılan bir hesapta bloke edilmiştir. Biraz yukarda değindiğimiz gibi, büyük taarruz öncesinin çok sıkışık günlerinde Mustafa Kemal bunun bir bölümünü geçici bir süre için orduya tahsis etmiş ve bu miktar, daha sonra aynı hesaba geri verilerek para korunmuş ve daha sonra da bu para Türkiye İş Bankası'nın kuruluşu sırasında sermaye olarak kullanılmıştır. Mustafa Kemal'in bu parayı Maliye'ye aktarmamış olması zaman zaman eleştirilmiştir. Fakat daha ulusal kurtuluş mücadelesine başlarken saltanat ve belki de hilafete son verme kararında olan Mustafa Kemal'in, "halifeyi kurtarmak" amacıyla toplanan bir parayı, devlet gelirleri arasına katması fazla mantıklı olmazdı.

Millî Mücadelenin mali kaynakları araştırılırken son üzerinde durulabilecek dış yardım, 20 Ekim 1921'de imzalanan Ankara Antlaşması'ndan sonra Güney Cephesi'nde savaşlara son veren Fransa'nın bıraktığı silah ve cephanedir. Yazarlar arasında bu konuda da bir görüş birliği olmamasına karşın, onbinin üzerinde tüfek ve 1500 sandıktan fazla cephane Fransızlar tarafından Ankara hükümetine devredilmiştir. Ayrıca on da uçak armağan edilmiştir ki, bunlar büyük taarruz sırasında çok işe yaracaklardır.

Ancak Sovyetlerin büyük yardımları da dahil olmak üzere, Millî Mücadelenin finansmanında asıl yükü, bağışlarıyla ve dayanılmaz ölçülere varan vergileriyle Anadolu halkı taşımıştır. Zaten doğrusu da budur. Zira hiçbir dış yardım ulusal bağımsızlık ve egemenlik getiremez.□

KAYNAKÇA

- AĞAOĞLU Samet, *Kuvay-ı Milliye Ruhu*, İstanbul, 1969
- HİMMETOĞLU Hüsnü, *Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul ve Yardımları*, İstanbul, 1975
- MORALI Nail, *Mütarekede İzmir*, İstanbul, 1976
- MÜDERRİSOĞLU Alptekin, *Kurtuluş Savaşı'nın Malî Kaynakları*, Ankara, 1974
- ÖZALP Kâzım, *Millî Mücadele 1919-1922*, Ankara, 1971
- ÖZTOPRAK İzzet, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk Basını* Ankara, 1981
- PAKALIN Mehmet Zeki, *Maliye Teşkilatı Tarihi*, 4 cilt, Ankara, 1977
- SELEK Sabahattin, *Anadolu İhtilâli*, İstanbul, 1966
- TAÇALAN Nurdoğan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, İstanbul, 1981

Mütareke ve Milli Mücadele Basını

Bülent Varlık

600 yıllık tarihi olan Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'ndan yenilmiş olarak çıkınca, sosyal, kültürel, iktisadi, düşünsel bir karmaşa içine düşmüştür. Devletin merkezi İstanbul'da bundan böyle ne yapacağı üzerinde çeşitli görüşler ileri sürülmekte; işgalin yararları anlatılmakta, manda ve himayenin benimsenmesi istenmektedir. Buna karşılık, Anadolu'da, yenilgiden kısa bir süre sonra yükselen ses ulusal bağımsızlığı savunmakta, daha da ötesi, savunduğu görüşleri adım adım uygulamaya koymaktadır. İşte böyle bir dönemde basın -basının niteliği, yapısı, basına ilişkin tavırlar, yasal düzenlemeler, basındaki saflaşma, çatışmalar vb.- İstanbul ve Anadolu basını olmak üzere iki ana bölümde irdelenebilir. İstanbul ve Anadolu basını ayrımının sadece iki ana bölümlenmeyi gösterdiği, her bölümün içinde alt-gruplar olduğu açıktır.

İstanbul Basını

Savaşın son günlerinde ve Mondros Mütarekenamesi'nin imzalanmasından sonra, İstanbul basını tam anlamıyla birbirine düşmüş, ülke sorunları bir yana bırakılarak, kişisel hesaplaşmaların peşine düşülmüştür. Bu ortamda, İttihatçıların sesi kısılmış, buna karşılık muhaliflerin ve özellikle Hürriyet ve İtilâfçıların hücumları artmıştır. Bu günlerde, yükselen tek ses Süleyman Nazif'in *Hadisat* gazetesinde yayınladığı "Kara Bir Gün" başlıklı yazıdır. Fransız generali Franchet d'Espérey'in İstanbul'a giriş şeklini eleştiren ve "yeni hadiseler tevâli eder, hak yerini bulur" satırlarıyla sona eren yazı nedeniyle *Hadisat* kapatılmış, Süleyman Nazif de bir süre sonra Malta'ya sürülmüştür.

Mütarekeden hemen sonra, 9 Şubat 1919'da yayınlanan kararnameyle "İdare-i örfiye cari olan mahallerde matbuat kanununun 2. madde-i muaddelesinin son fıkrasile 3. ve 4. maddeleri ahkâmı karar-ı ahire değin tatil olunarak gerek mevkute ve gerek gayrımevkute kütüb ve resail ile ceraid-i yevmiye ve her nev'i evrakın hükûmet-i askeriye veya mülkiye sansür heyetinin müsaade-i tahririye-i mahsusası istihsal edilmeksizin tabı ve neşri kat'iyyen memnudur" hükmü getirilmiştir. Yine aynı kararnameyle sözkonusu hükme uymayanların ağır şekilde cezalandırılacakları da açıklanmıştır. Böylece, savaşın bitiminden sonra kaldırılmış bulunan sansür, yeniden ve daha ağır bir biçimde uygulamaya konulmuştur. Bu arada, yabancı kuvvetlerin sansür kurulları da faaliyete başlamıştır.

Ocak 1919'da İttihatçılar tutuklanmaya başlayınca, bir kısım basın bu gelişmeyi alkışlamış, desteklemiş, *Yeni Gün* ve *Akşam* gibi gazeteler karşı çıkmıştır. Tutuklananların bir kısmı daha sonra Malta'ya sürgün olarak gönderilmiştir.

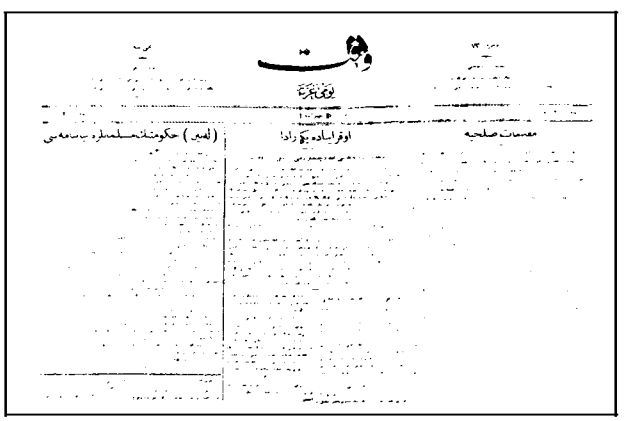
15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgal edilmesi, İstanbul basınındaki saflaşmayı artırmış, bazı gazeteler olayı kınamış, buna karşılık işbirlikçi basın işgale karşı konulmamasını öngören bildirileri yayınlamıştır. Yine aynı günlerde, ikiye ayrılan Hürriyet ve İtilâf Fırkası taraftarlarının karşılıklı tartışmaları da gazetelerde boy göstermiştir. Basındaki genel ilgisizliğe rağmen, İzmir'in işgalinin basında, ileride daha da belirginleşecek olan ayrışmayı sağladığı gerçektir. Mustafa Kemal'in Anadolu'da Millî Mücadele'yi başlatmasından sonra basındaki ayrışma tam bir netlik kazanmış; bazı gazete ve dergiler "millici" nitelik almış, bazıları da tam olarak işbirlikçi-işgalden yana bir tavır içine girmiştir.

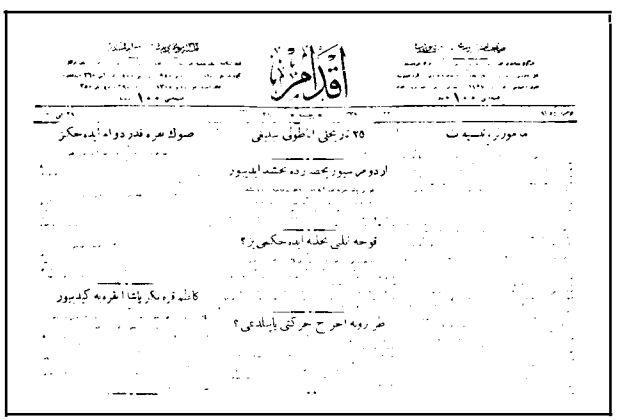
16 Mart 1920'de İstanbul'un emperyalist güçler tarafından işgalinden sonra, basına uygulanan sansürün dozu daha da artmıştır. 7 Ağustos 1920'de çıkarılan yeni bir kararname, yapılan baskıların somut bir ifadesidir. İstanbul basınına uygulanan sansür, Türk ordusunun İstanbul'a girişine kadar devam etmiştir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, işgalci kuvvetler 1919 yılı başlarında büyük kısmı İttihatçı olan çok sayıda kişiyi tutuklamıştır. Tutuklananların 144'ü 1919-1920 yıllarında Malta'ya sürgüne gönderilmiştir. Sürgüne gidenler arasında Hüseyin Cahit (Yalçın), Ahmet Ağaoğlu, Velid (Ebüzziya), Süleyman Nazif, Celal Nuri (İleri), Ahmet Emin (Yalman), Aka Gündüz, Salâh Cimcoz ve Ziya Gökalp gibi yazar ve gazeteciler de bulunmaktadır.

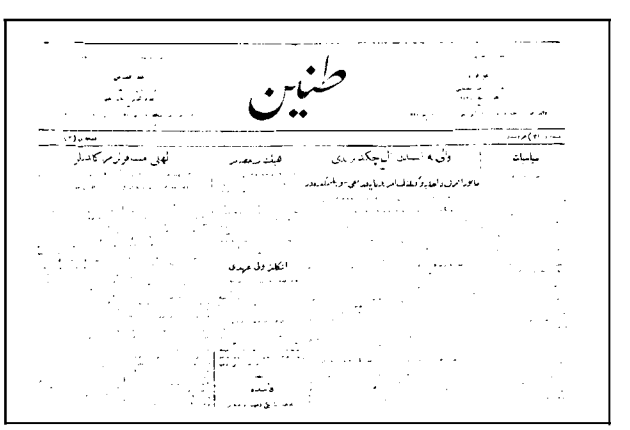

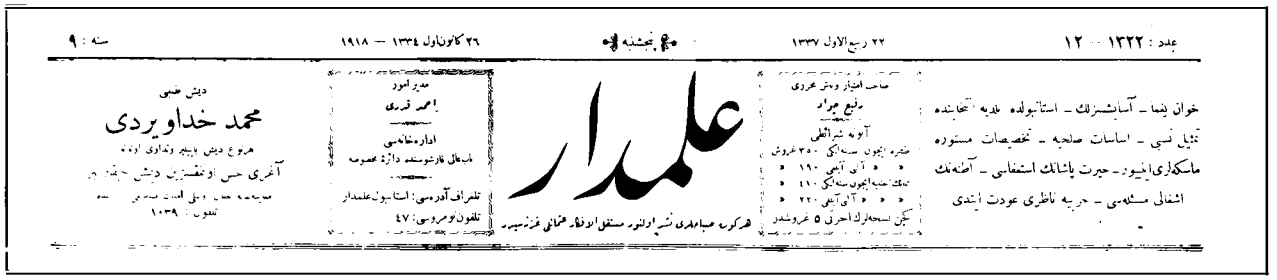
MİLLÎ MÜCADELE'Yİ DESTEKLEYEN İSTANBUL BASINI: *Mondros Mütarekesi'nden Cumhuriyet'e uzanan süreçte İstanbul'da yayımlanan 200'ü aşkın dergi ve gazeteden birçoğu Anadolu'daki Millî Mücadele'yi destekledi. Ancak bu süreli yayınlar hem sıkıyönetimin oluşturduğu sansür kurulunun, hem de İtilâf Devletlerinin sansüründen geçivordu. 1919-20 yıllarında birçok gazeteci ve yazar da tutuklanarak Malta'ya sürülmüştü. Millî Mücadele'yi destekleyen İstanbul gazetelerinden altısı (soldan): İleri, Akşam, Vakit. İkdam, Tercüman-ı Hakikat, Tanin.*

Gazeteler Arasındaki Kamplaşma

Mondros'tan Cumhuriyet'e kadar uzanan süreçte, İstanbul'da 200'den fazla gazete ve dergi yayınlanmıştır.

Bu süreli yayınlardan *İleri*, *Yeni Gün*, *Akşam* ve *Vakit* gazeteleri tüm güçleriyle Millî Mücadele'yi desteklemiştir.

1918'de Celal Nuri (İleri) ve kardeşi Suphi Nuri (İleri) tarafından kurulan *Âti* gazetesi 394. sayıdan itibaren *İleri* adını almıştır. Gazete, Millî Mücadele süresince, Ankara Hükûmeti'nin İstanbul'daki sözcüsü gibi faaliyet göstermiş, Ankara'dan gönderilen haberler öncelikle *İleri*'de yayınlanmıştır. Gaze-

عدد : ۱۳۲۲ — ۱۲ | ۲۲ ربیع الاول ۱۳۳۷ | پنجشنبه | ۲۶ کانون اول ۱۳۳٤ — ۱۹۱۸ | سنه : ۹

خوان یغما ـ آسایشسزلك ـ استانبولده طاعون ـ تجاننده تذیل نسی ـ اساسات صلحیه ـ تخصیصات مستوره ماسکولری ایشود ـ حیرت پاشانك استعفاسی ـ آصلهنك اشغالی مسئله‌سی ـ حربیه ناظری عودت ایتدی

صاحب امتیاز ودیع عزری
رفیع جواد
آبونه شرائطی
ضرف ایچون سنه‌لکی ۳۵۰ غروش
» » آلتی آیلغی ۱۹۰ »
خارجه ایچون سنه‌لکی ٤۱۰ »
» » آلتی آیلغی ۲۲۰ »
یکی اسحاق‌لرك اخرجی ۵ غروشدر

علمدار

هر کون صباحدن نشر اولنور مستقل اوفکار عثمانی غزتهسیدر

مدیر امور
احمد قدری
اداره‌خانه‌سی
باب عالی قارشوسنده دائرهٔ مخصوصه
تلغراف آدرسی: استانبول علمدار
تلفون نومروسی: ٤۷

دیش طبی
محمد خداوردی
هرنوع دیش پیچه وتداوی اولنور
آخری حس اوتغسزین دیش چکیلور
مطبعه‌نك حس اولمق اوزره صاغ
تلفون : ۱۰۳۹

MİLLÎ MÜCADELE'YE KARŞI ÇIKANLAR: *Millî Mücadele'ye karşı çıkan İstanbul gazetelerinin başlıcaları Refii Cevad'ın (Ulunay) başyazarlığını yaptığı Alemdar (üstte) ile Ali Kemal'in çıkardığı Peyam-ı Sabah'tır. Alemdar 1922 yılında kapanmış ve Refii Cevad Türkiye'den ayrılmak zorunda kalmış; Ali Kemal ise Ankara'ya götürülmek üzere kaçırılmış, İzmit'te öldürülmüştü.*

tenin yayını 1924'e kadar devam etmiştir.

Yunus Nadi (Abalıoğlu) tarafından 2 Eylül 1918'de kurulan *Yeni Gün*, Millî Mücadele'yi desteklediği için İngilizler tarafından baskı altına alınmıştır. Yunus Nadi, bu durum üzerine 13 Nisan 1920'de gazetesini kapatmış ve matbaasını gizlice Ankara'ya taşımıştır. 9 Ağustos 1920 tarihinden itibaren *Anadolu'da Yenigün* adıyla yeniden yayınlanmaya başlayan gazete 1924'de kapanmıştır.

Falih Rıfkı (Atay) ve Necmettin (Sadak)'ın başyazarlığını yaptığı *Akşam*, 1918'de kurulmuştur. Millî Mücadele'yi yakından izleyen *Akşam* Ankara'ya muhabir de göndermiştir.

22 Ekim 1917'de Mehmet Âsım (Us) ve Ahmet Emin (Yalman) tarafından kurulan *Vakit* gazetesi de Millî Mücadele'yi destekleyen gazeteler arasındadır. Ahmet Emin'in sürgüne gönderilmesinden sonra, gazetenin yönetimi Mehmet Âsım'a kalmıştır. *Vakit*, Anadolu'daki hareketi yakından izleyebilmek amacıyla Ankara'ya muhabir göndermiş, Ahmet Emin de Malta'dan döndükten sonra Anadolu'ya geçerek, Millî Mücadele'yi bizzat gözlemiştir. Gazete, 1922 yılı başlarında "cephede siperlerde kışı geçiren askerlerimizin en büyük ihtiyaçlarından biri gazete ve dergilerdir" diyerek okunmuş gazete ve dergilerin "Garp Cephesi Kumandanlığı"na gönderilmesi kampanyasını açmıştır. İzmir'in kurtarılışından sonra Mustafa Kemal ile mülakat yapan ilk gazeteciler arasında Falih Rıfkı (Atay) ve Yakup Kadri'nin (Karaosmanoğlu) yanı sıra Mehmet Âsım da bulunmaktadır.

Ahmet Cevdet (Oran) tarafından çıkarılan *İkdam* gazetesi de genellikle Millî Mücadele'yi desteklemiştir. *İkdam* gazetesinin yazarlarından olan Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) bir ara Ankara'ya gelmiş, Mücadele'yi bizzat izlemiş ve gözlemlerini gazetesinde yazmıştır.

Genel olarak Millî Mücadele'ye eğilim gösteren bir diğer gazete Ebüzziya Velid tarafından yayınlanan *Tasvir-i Efkâr*'dır. Velid Bey, İstanbul'dan Anadolu'ya silah kaçırılmasında önemli bir rol oynayan MM grubunda yer almış, buradaki görevinin yanı sıra gazetesinde Anadolu hareketini destekleyen yazılar da yazmıştır. Gazete özellikle İzmir'in işgaline büyük tepki göstermiş, 19 Mayıs 1919'da "İzmir Bizimdir" başlıklı başyazıyı, takip eden günlerde de olayı kınayan çeşitli yazıları yayınlamıştır. Gazete, Ege yöresindeki gelişmeleri yakından izlemek amacıyla Aydın cephesine muhabir de göndermiştir.

Mütareke döneminin bir diğer önemli gazetesi olan *Tercüman-ı Hakikat* da, genel olarak Millî Mücadele'yi destekleyen bir çizgi izlemiştir.

Millî Mücadele'ye karşı tavır alan süreli yayınlar arasında *Alemdar* gazetesi başta gelmektedir. Refi Cevat'ın (Ulunay) başyazarlık yaptığı gazetede "Aydede" ve "Kirpi" takma adlarıyla Refik Halit (Karay), Hafız İsmail, Mustafa Sabri gibi yazarlar Anadolu hareketini şiddetle eleştiren yazılar yazmışlardır. *Alemdar*, Millî Mücadele'nin önderlerini "serseri", "çete reisi" olarak görmüş, hareketin başarıya ulaşamayacağını ileri sürmüştür. Sözgelimi, gazete yazarlarından Refik Halit 30 Ocak 1920 tarihli yazısında, Millî Mücadele önderlerini İttihatçılarla bir tutmakta, *"...Bir zamanlar Rumeli'de* Süngü*'ler,* Top*'lar çıkaran 'İttihat ve Terakki' şimdi de Anadolu'da* İzmir'e Doğru*'lar,* Müdafaa-i Milliye*'ler çıkarıyor.* Süngü, Top *ne derdi? Bugün* İzmir'e Doğru, Müdafaa-i Milliye *ne derse onu derdi: Küfür, iftira, meydan okuma, harp ve hile teranesi... On senedir İttihat ve Terakki zihniyetinde hiçbir fark hasıl olmamış, İttihat ve Terakki medeniliğe, insanlığa, akıl ve izana doğru bir adım bile atmamış... Efendiler!* Süngü *ve* Top *Rumeli'ye hayır getirmemişti, korkuyoruz ki aynı tezvirler, aynı meydan okuyucular ve aynı aptallıklarla dolu bugünkü* İzmir'e Doğru*'lar,* Müdafaa-i Milliye*'ler de sevgili Anadolu'muza felaketler getirmesin!"* demektedir.

Millî Mücadele'nin başarıya ulaşması üzerine *Alemdar* 1922'de kapanmış; Refi Cevat ile Refik Halit Türkiye'den ayrılmak zorunda kalmışlardır.

Said Molla'nın *Türkçe İstanbul* gazetesi de Millî Mücadele'ye karşı bir tavır içinde olmuştur. İngiliz Muhibleri Cemiyeti'nin kurucularından olan Said Molla, ülkenin kurtuluşunun ancak İngiliz mandası ile olabileceğini savunmuş, bu amacına ulaşmak için işgalcilerle işbirliğine girmekten kaçınmamıştır.

Bir diğer muhalif gazete Ali Kemal tarafından çıkarılan *Peyam-ı Sabah*'tır. Mütareke'den sonra *Sabah* gazetesinde yazmaya başlayan Ali Kemal, daha sonra aktif olarak politikaya atılmış, birinci ve ikinci Damat Ferid Paşa hükûmetlerinde Maarif ve Dahiliye Nazırı olarak görev yapmıştır. 26 Haziran 1919'da nazırlıktan ayrılmış ve *Peyam-ı Sabah*'ı yayınlamaya başlamıştır. Ali Kemal, Anadolu'daki ulusal hareketi İttihatçıların yeni bir macerası olarak görmüş, bu nedenle harekete karşı çıkmıştır. Kurtuluşun askeri değil fakat siyasi mücadele ile sağlanabileceğini ileri sürmüştür. Anadolu hareketinin başarıya ulaştığını gördüğü zaman yazdığı 10 Eylül 1922 tarihli "Gayelerimiz Bir İdi ve Birdir" başlıklı yazısında, *"İtiraf eyleriz ki Anadolu'nun son zafer-*

leri kuvvetimize, kılıcımıza dayanarak dava-yı millîyi, hakk-ı hayat ve istiklalimizi kazanmak içtihadının velev pek büyük fedakârlıklarla olsa da, isabetinin tahakkuk ettiğini gösterir gibidir" diyerek yanılgısını kabul etmiş, ancak yine de "kesin sonuç" için beklemek gerektiğini vurgulamıştır. Millici güçler tarafından "Artin Kemal" olarak anılan Ali Kemal, Ankara'ya sevkedilmek üzere İstanbul'dan kaçırılmış, ancak İzmit'te öldürülmüştür.

Diğer Yayınlar

1918 yılı sonuyla 1923 yılları arasında İstanbul'da yayınlanan önemli süreli yayınların türlerine göre dağılımı aşağıdaki tabloyu ortaya koymaktadır.

Başyazarlığını Refik Halit'in yaptığı *Aydede* 1922'de yayınlanmıştır. Millî Mücadele'ye karşı bir tavır içinde olan bu mizah dergisi aynı yıl kapanmış, bir süre sonra yerini *Akbaba* almıştır. Sedat Simavi'nin mütarekenin imzalandığı gün yayınlamaya başladığı *Diken* ile 1921'de çıkardığı *Güleryüz* dönemin önemli mizah yayınları arasındadır. Sedat Simavi her iki dergide de Anadolu hareketinden yana bir tavır almıştır. *Cadı* (1919), *Deccal* (1919), *Orta Oyunu* (1919), *Alay* (1920), *Ayna* (1921), *Eğlence* (1921), *Tatlı Sert* (1921) ve *Zümrüd-ü Anka* (1922) dönemin diğer mizah dergileridir.

Çocuklara ve gençlere yönelik olan süreli yayınlar arasında *Talebe Defteri* (1915-1919), *Türk Genci* (1918-1919), *Hür Çocuk* (1920), *Çocuk Postası* (1923) ve *Talebe Mecmuası* (1923) göze çarpmaktadır.

Dönemin en önemli kadın dergilerinden birisi şüphesiz ki *Kadınlar Dünyası*'dır 1913'te kurulan dergi 1921 ortasına kadar yayınına devam etmiştir. "Kadınlığa ait bilcümle nazarî ve ilmî meselelerden bahseder" dergi olan *İnci*, Sedat Simavi tarafından 1919'da yayınlanmıştır. Edebiyat, çocuk bakımı, moda, güzellik gibi konulara yer veren *İnci* 1920'de kapanmış, 122'de *Yeni İnci* adıyla yeniden yayın hayatına atılmıştır. Simavi'nin yayınladığı bir diğer kadın dergisi ise *Hanım*'dır. 1921'de çıkan *Hanım, İnci*'nin bir benzeridir. Ahmet Halit'in (Yaşaroğlu) yayınladığı *Türk Kadını* (1918-1919), *Genç Kadın* (1919) dönemin diğer kadın dergileri arasında bulunmaktadır. *Resimli Salon Mecmuası* (1919) ile *Musavver Küçük Gazete* (1919) ağırlıklı olarak kadınlara hitap eden salon dergileri arasında bulunmaktadır.

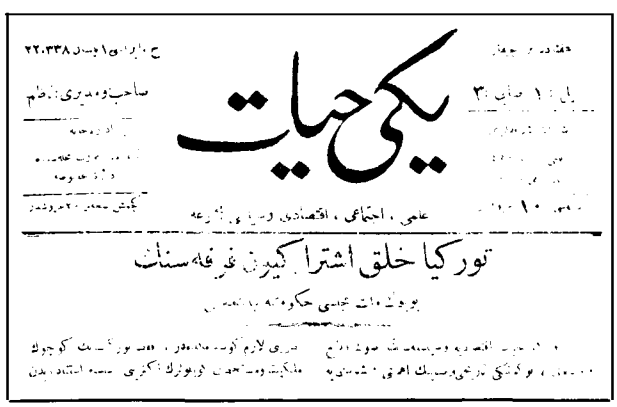
"Hayat-ı temaşaya hadim edebi, resimli salon gazetesi" olan *Temaşa* (1918-1919), sinema ve tiyatro ile yakından ilgilenenlere yöneliktir. 1923'te Hikmet Nazım tarafından çıkarılan *Sinema Postası* ise Türkçe'nin yanı sıra Fransızca yazılar da içermesiyle dikkati çekmektedir.

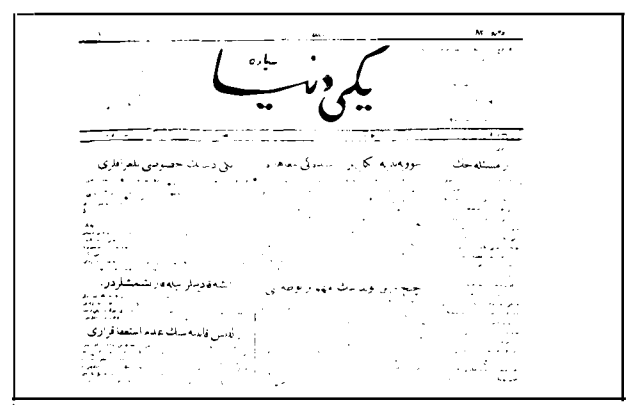
Said Çelebi tarafından yayınlanan *Spor Âlemi* (1919-1929) ile *Türkiye İdman Mecmuası* (1921-1923) dönemin iki önemli spor dergisidir. Her iki yayında da konuyla ilgili yerli ve yabancı uzmanların yazılarına yer verilmiştir.

Ceride-i Sofiyye (1909-1919), *Habli Metin* (1919), *İtisam* (1919-1920), Meşihad-ı Celile-i İslâmiye'nin yayın organı olan *Ceride-i İlmiyye* (1913-1922) dinci kesimin görüşlerini yansıtan süreli yayınlar arasında bulunmaktadır.

İsmi Yahya Kemal tarafından konulan ve Mustafa Nihat (Özön) tarafından çıkarılan *Dergâh* (1921-1923) dönemin en önemli edebiyat dergisi görünümündedir. Yahya Kemal (Beyatlı), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Ahmet Haşim, Ahmet Hamdi (Tanpınar), Falih Rıfkı (Atay), Ahmet Kutsi (Tecer), Mehmet Emin (Yurdakul) gibi dönemin en önemli imzaları bu dergide eserlerini yayınlamıştır. Cumhuriyet dönemi edebiyat dergilerine önderlik etmiş olan *Dergâh*, Millî Mücadele'yi desteklemiştir. 1919'da yayın hayatına giren *Büyük Mecmua* da Ömer Seyfettin, Ali Canip (Yöntem), Yusuf Ziya (Ortaç), Falih Rıfkı (Atay), Orhan Seyfi (Orhon), Faruk Nafiz (Çamlıbel), Mehmet Emin (Yurdakul), Mehmet Fuat (Köprülü), Tekin Alp (Moiz Kohen) gibi önemli, tanınmış isimleri etrafında toplamıştır. Faruk Nafiz'in yayınladığı *Edebi Mecmua* (1919), Halit Fahri'nin (Ozansoy) edebi müdürlüğünü yaptığı *Nedim* (1919) ile Yusuf Ziya'nın (Ortaç) çıkardığı *Şair* (1918-1919) 1919-1923 döneminin önemli edebiyat dergileri arasında bulunmaktadır.

Mütareke döneminin ilk sosyalist süreli yayını *İdrak*'tır. Türkiye Sosyalist Fırkası'nın yayın organı olan gazete Hüseyin Hilmi'nin yönetiminde 28 Nisan 1919-22 Temmuz 1919 tarihleri arasında yayınlanmıştır. Dönemin ikinci sosyalist dergisi 20 Eylül 1919-Şubat 1920 tarihleri arasında yayınlanan *Kurtuluş*'tur. Berlin'de 1, İstanbul'da 5 sayı

یکی حیات

یکی دنیا

SOSYALİZMİ SAVUNANLAR: İştirakçi Hilmi'nin İştirak'inden sonra, sosyalizmi savunan yayın organları mütareke döneminde çıktı. Bunlar Türkiye Sosyalist Fırkası'nın yayın organı İdrak, Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'nın yayın organı Kurtuluş, Aydınlık dergisi, Bursa'da çıkan Yoldaş, Ankara'da çıkan Yeni Hayat (solda), Eskişehir'de yayımlanan Seyyare-i Yeni Dünya (sağda), Emek ve İkaz'dı.

yayınlanan *Kurtuluş*'un Berlin'de çıkan nüshasının tarihi ise 1 Mayıs 1919'dur. Vedat Nedim (Tör), Hamit Sadi (Selen), Ethem Nejat, Mehmet Vehbi (Sarıdal), Şefik Hüsnü (Deymer), Falih Rıfkı (Atay), Reşat Nuri (Drago), Nurullah Esat (Sümer), Sadrettin Celal (Antel), İsmail Hakkı, İlhami Nafiz (Pamir) gibi tanınmış kişilerden oluşan bir yazar kadrosuna sahip olan *Kurtuluş*, Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'nın yayın organıdır. *Kurtuluş*'un yayınına son verilmesinden 15 ay sonra yayınlanan bir diğer sosyalist yayın *Aydınlık* dergisidir. Dergi, 1 Haziran 1921-18 Şubat 1925 tarihleri arasında düzensiz olarak 31 sayı yayınlanmıştır. Dergi, izlediği politika sonucu olarak Anadolu hareketini belirli ölçüler içinde de olsa desteklemiştir.

Özetlemek gerekirse, mütarekeyi genel olarak sessizlikle karşılayan İstanbul basınının özellikle İzmir'in Yunanistan tarafından işgal edilmesinden sonra kendisine yeni bir rota çizmeye çalıştığı söylenebilir. Bir diğer ifadeyle, İzmir'in işgali, İstanbul basını için tarihsel bir dönüm noktasını oluşturmuş ve sonuçta basın Anadolu'daki Millî Mücadele'yi destekleyenler-desteklemeyenler olarak iki ana gruba ayrılmıştır. Gruplaşma doğal olarak beraberinde çatışmaları getirmiş, Anadolu'da verilen sıcak savaşa paralel olarak, İstanbul basınında da bir savaş yaşanmıştır. Bu tartışmalar sadece günlük gazeteler düzeyinde kalmamış, mizah yayınlarına, edebiyat dergilerine de yayılmıştır. "Millîci" basının verdiği mücadelede İstanbul hükümetinin ve işgalci güçlerin çifte sansürüyle sürgün tehlikesi her an varolmuş, ancak Anadolu'dan gelen zafer haberleri basının güç kaynağını oluşturmuştur.

HÂKİMİYET-İ MİLLİYE: 10 Ocak 1920'de Ankara'da "mesleği, milletin idaresini hâkim kılmaktır" altbaşlığıyla yayımlanan gazete, Millî Mücadele'yi desteklemek amacıyla Mustafa Kemal ve çevresi tarafından çıkarıldı. Sonradan TBMM hükümetinin resmi organı oldu ve dönemin başlıca aydınlarının yazılarına yer verdi. Cumhuriyet'in ilanından sonra da yayınını sürdürdü ve adı Ulus olarak değiştirildi. Hâkimiyet-i Milliye'nin cephe haberleri veren 5 Temmuz 1920 tarihli 43. sayısı.

Anadolu Basını

1919-1923 yılları Anadolu basınının yapısı, kimliği iki çizginin izlenmesiyle anlaşılabilir. Bunlardan ilki, doğrudan doğruya Mustafa Kemal'in izlediği çizgidir; bir diğer ifadeyle Kemalist basın politikasıdır. Daha Millî Mücadele'nin başladığı ilk günlerde, önce *İrade-i Milliye*, sonra *Hâkimiyet-i Milliye* gazetelerinin çıkarılması, Anadolu Ajansı'nın, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesi'nin kurulması, ülke içinde ve dışında bazı basın merkezlerinin oluşturulması, basına doğrudan maddi yardım yapılması gibi olgular bu çizginin izlediği rota üzerindeki önemli durak noktalarıdır. İkinci çizgi ise, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra, bundan böyle ne yapılabileceğini sorgulamaya çalışan, özellikle İzmir'in işgaliyle birlikte ağırlıklı olarak yörelerinin savunulmasına yönelik yayınlarda bulunan yerel basının izlediği hattır. Sözkonusu yerel basın 1918 sonları ile 1919'da dar bir bakış açısıyla, yöresel kurtuluş için mücadele ederken, zaman içinde Kemalist basın politikasının etki alanına girmiş ve sonuçta yerel basın, önemli ölçüde, yukarıdan belirlenen tek bir politikanın doğrultusunda faaliyet göstermiştir. Bu sonuca ulaşılmasıyla birlikte, yerel basın Millî Mücadele'nin en önemli propaganda araçları arasında yer almıştır.

Mustafa Kemal'in Basın Politikası

19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkan M. Kemal 23 Temmuz-7 Ağustos 1919'da Erzurum Kongresi'ni ve 4-11 Eylül 1919'da Sivas Kongresi'ni topladı. Sivas Kongresi'nin bitişinden hemen sonra 14 Eylül 1919'da, Anadolu'daki uluscu hareketin ilk resmi sözcüsü olma niteliğini taşıyan *İrade-i Milliye* gazetesi yayınlanmaya başladı. Önceleri haftada bir, daha sonra haftada iki ve nihayet günlük olarak yayınlanan ve mesul müdürü Sivaslı Demircizade Selahattin (Ulusalerk) Bey olan *İrade-i Milliye* Sivas Vilayet Matbaası'nda basılmıştır. Anadolu'nun her tarafına gönderilen gazetede yer alan yazıların tümü, belirlenen ilke uyarınca imzasızdır. İlk sayıda, Mustafa Kemal'in Sivas Kongresi'ni açış nutku, Kongre tarafından Padişaha çekilen telgraf, millete hitaben yayınlanan bildiri yer almıştır. Yine yanı sayıda, Kongre'ye İstanbul delegesi olarak katılan İsmail Hami'nin (Danişmend) "Harekat-ı Milliyenin Esbabı" başlıklı yazısı, alınan ilke kararına rağmen imzalı olarak yayınlanmış, bu durum Mustafa Kemal'in tepkisine neden olmuş ve İsmail Hami, bir süre sonra İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştır.

İrade-i Milliye, 18 Aralık 1919'dan itibaren, Mustafa Kemal'in Sivas'tan ayrılması nedeniyle ulusal hareketin denetiminden çıkmış ve yazı işleri müdürlüğünü üstlenen Halis Turgut'un görüşlerinin yayın organı haline gelmiş, 1922'de de kapanmıştır.

Mustafa Kemal, 27 Aralık 1919'da Ankara'ya geldikten sonra yeni bir gazetenin çıkarılması çalışmalarına girişmiştir. Bu çabaların sonucu olarak 10 Ocak 1920'de *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi yayın hayatına başlamıştır. Yazı

işleri müdürü Recep Zühtü (Soyak) olan gazetenin başlığının altında "mesleki, milletin iradesini hâkim kılmaktır" satırları yer almaktadır.

Önceleri Ankara Vilayet Matbaası'nda basılan gazete, 1921 yılı başlarından itibaren Eskişehir'den Ankara'ya taşınan bir matbaada basılmaya başlanmış; bu arada cumartesi dışında her gün yayına da geçilmiştir. Sürekli olarak artan baskı sayısıyla Anadolu'nun her yanında dağıtılan ve okunan *Hâkimiyet-i Milliye*'de Ağaoğlu Ahmet, Ruşen Eşref (Ünaydın), Dr. Adnan (Adıvar), Hüseyin Ragıp (Baydur), Mahmut Esat (Bozkurt), İzzet Ulvi, Dr. Tevfik Rüştü (Aras) ve Yusuf Akçura gibi dönemin önde gelen aydınları yazmışlardır.

Hâkimiyet-i Milliye, Cumhuriyet'in ilanından sonra da yayın hayatını sürdürmüş, adı 1934'te *Ulus*'a çevrilmiştir.

Verilen mücadelenin sesinin hem bütün ülkede, hem de uluslararası düzeyde duyulması için ulusal bir basın ajansının gerekli olduğu düşüncesinden hareket eden Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisi'nin açılışından hemen önce, 20 Nisan 1920'de Anadolu Ajansı'nı kurmuştur. Kuruluş bildirgesinden de anlaşılacağı gibi, Anadolu Ajansı'nın temel görevleri iç ve dış haberlerin en doğru şekliyle toplanmasıyla bu haberlerin en kısa zamanda en geniş kitleye aktarılmasıdır.

Anadolu Ajansı'nın Kuruluş Bildirgesi

"Kalbgâh-ı İslâm olan saltanat-ı Osmaniye'nin düşman işgaline geçmesi ve bütün millet ve vatanımızın en büyük tehlikeye maruz kalması neticesi olarak bütün Rumeli ve Anadolu'nun giriştiği millî ve mukaddes mücâhede esnasında efrâd-ı ümmetin dahilî ve haricî en sahîh havadis ile tenviri ihtiyac-ı mübremi nazar-ı dikkat ve ehemmiyete alınmış ve binnetice burada en selâhiyettar zevâttan mürekkeb bir Heyet-i Mahsusa idaresinde ve "Anadolu Ajansı" unvanı altında bir müessese vücuda gelmiştir.

"Anadolu Ajansı"nın en seri vesait ile vereceği havadis ve malûmat esasen Heyet-i Temsiliye'mizin menâbi-i asliye ve mevsukası olacağı cihetle, bu Ajans tebligatının oraca ve ezcümle Müdâfaa-i Hukuk teşkilatımızca dahi memerr ve mecmâ olan yerlere talîki, tab'ı, teksîri ile tevzîî ve hatta nahiye ve köylere kadar îsâli suretile mümkün olduğu kadar fazla intişâr eyleyebilmesi için tertîbât-ı müstacele alınması ve neticeden malûmât itası ehemmiyetle rica olunur.

Anadolu ve Rumeli
Müdafaa-i Hukuk
Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi namına
Mustafa Kemal,

Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti, İstanbul hükümetinin ve işgalci ülkelerin baskısına karşı koyabilmek ve bu arada kendi gücünü göstermek amacıyla 6 Mayıs 1920'de bir kararname yayınlamıştır. Bu kararnamenin ilk maddesine göre; "İstanbul'la her nev'i resmi muhaberat memnudur. Dersaadet'ten gelecek evrak-ı resmiye ve İstanbul matbuatı derhal iade olunacaktır. Evrak-ı varideyi ve matbuatı kabul eden veya iade etmeyen memurlar hıyanet-i vataniye mucibince ittiham edilecektir." Kararnameye bağlı olarak yayınlanan talimatnamede de Ankara, Sivas, Diyarbakır, Konya, Kastamonu, Afyonkarahisar, Eskişehir, Bursa, Erzurum, Van, Salihli, Akhisar, Milas, Muğla, Antalya, Fethiye, Marmaris, Bodrum, Kuşadası, İnebolu, Sinop, Samsun, Trabzon, Giresun, Bandırma, ve Biga'da birer sansür heyeti oluşturulduğu belirtilmiştir. Ancak, hemen belirtilmesi gerekir ki, burada sözkonusu olan sansür tamamıyla İstanbul gazetelerine yöneliktir.

İstanbul'la her türlü resmî muhaberatı yasaklayan kararnameden bir ay sonra 7 Haziran 1920'de 7 sayılı kanunla Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumisi kurulmuştur.

Başlangıçta İcra Heyet-i Riyaseti'ne bağlı olarak kurulan müdüriyet, aynı yıl sonunda çıkarılan bir başka kanunla Hariciye Vekaleti'ne bağlanmıştır.

Ankara'da Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nin kurulduğu tarihte, İstanbul'da da Matbuat Müdüriyeti bulunuyordu. İstanbul'daki kurum, saltanatın resmen kaldırıldığı güne kadar varlığını sürdürmüştür. Bir diğer ifadeyle, iki buçuk yıl süreyle Türkiye'de biri Ankara'da ve diğeri İstanbul'da olmak üzere matbuatla ilgili iki ayrı kuruluş varolmuştur.

Müdüriyet'in kurulmasıyla birlikte, Anadolu Ajansı da bu kuruma bağlanmıştır. Kurumun ilk çalışmalarında haber toplama ve toplanan haberleri ilgili kuruluşlarla Anadolu'da yayınlanan gazete ve dergilere aktarma önemli bir ağırlığa sahip bulunmaktadır. Müdüriyet, askerî telsizler vasıtasıyla yabancı ajanslardan, yabancı basından, İstanbul basınından ve çeşitli yörelerde azınlıklar tarafından yayınlanan süreli ya-

اناطولی آژانسی

ANADOLU AJANSI: Millî Mücadele'nin ülke çapında ve uluslararası düzeyde duyurulması amacıyla, TBMM'nin kuruluşundan çok kısa bir süre önce, 20 Nisan 1920'de Anadolu Ajansı kuruldu. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi adına Mustafa Kemal'in yayımladığı bildirgede ajansın temel görevleri iç ve dış haberlerin en kısa zamanda toplanması ve en geniş kitleye aktarılması olarak belirlenmişti.

پیام صباح

ANADOLU'DA PEYAM-I SABAH: İstanbul'da Ali Kemal'in yayımladığı, Millî Mücadele'ye şiddetle karşı çıkan Peyam-ı Sabah'a karşı Ankara'da Aka Gündüz tarafından Anadolu'da Peyam-ı Sabah gazetesi çıkarıldı. Peyam-ı Sabah'ın başlığının aynen kullanılarak, altbaşlıkta "İstanbul'daki Peyam-ı Sabah sahtedir, doğrusu budur" kaydıyla çıkarılan gazete, hem mizah yazılarına hem Millî Mücadele ile ilgili haberlere yer veriyordu.

yınlardan elde ettiği bilgileri derlemiş ve dağıtmıştır. Zaman zaman, Anadolu'da yayınlanan süreli yayınlara makaleler yazılmış, resimler gönderilmiştir.

Kurum, yurtiçinde İstanbul, Aydın, Adana, İnebolu, Antalya, İzmit, Zonguldak, Trabzon ve Kars'da temsilcilikler açmış; özellikle İstanbul temsilciliği aracılığıyla Millî Mücadele'ye ilişkin haberlerin İstanbul basınında yer almasına çalışmıştır. Yurdışında ise Paris, İsviçre, New York, Berlin, Londra ve Viyana'da merkezler oluşturulmuş, verilen mücadelenin ülke dışında propagandası yapılmaya çalışılmıştır.

Millî Mücadele'nin resmî sesi olan *Hâkimiyet-i Milliye*'nin yayınlanmasında, Müdüriyet aktif bir rol almış, bu arada 7 Ekim 1920'den itibaren *Ceride-i Resmiye* yayın hayatına sokulmuştur. Böylece, İstanbul'da 1922 sonuna kadar yayınlanacak olan *Takvim-i Vakâyi*'nin geçerliliğinin benimsenmediği vurgulanmıştır. Bunların dışında, *Matbuat-ı Ecnebiye Hülasaları* başlığı altında küçük broşürlerle çeşitli kitaplar da çıkarılmıştır. Zekeriya Sertel'in müdürlüğü sırasında da, Eylül 1923'te *Ayın Tarihi*'nın yayınına başlanmıştır.

Müdüriyet aracılığıyla basına parasal yardım da yapılmıştır. Sözgelimi, *Hâkimiyet-i Milliye*'ye her ay 1000 liranın üstünde katkıda bulunulmuş, Diyarbakır'da Ziya Gökalp tarafından yayınlanan *Küçük Mecmua*'ya kâğıt alınması ve bazı eksikliklerinin giderilmesi için 300 lira verilmiştir. Ankara'da yayınlanan *Anadolu'da Yenigün*, Konya'da yayınlanan *Babalık* gazeteleriyle dinci kesimin sözcüsü *Sebilü'r-Reşad* ve sol görüşlü *Yeni Dünya* da parasal yardımlardan yararlanmışlardır. Millî Mücadele'yi destekleyen İstanbul basını da yapılan yardımlardan pay almışlardır. Celal Nuri (İleri) tarafından yayınlanan *İleri* gazetesine yapılan yardımlar bunun bir örneğini oluşturur. Yurt dışında ise, Pierre Loti ve Claude Farrére gibi yazarlara çeşitli hediyeler verilmiş, bununla başta Fransa olmak üzere dünya kamuoyunun olumlu yönde etkilenmesi amaçlanmıştır.

1919-1923 yılları arasında, Anadolu'da yayınlanan süreli yayınlar üzerinde genel olarak bir sansür uygulanmamıştır. Bu nedenle, farklı dünya görüşlerini savunun birçok gazete ve dergi yayınlarını, çeşitli nedenlerden ötürü kesintili de olsa devam ettirebilmiştir. Ancak, belirtmek gerekir ki, Mustafa Kemal'in izlediği ittifaklar politikasının bir yansıması olarak özellikle sol düşünceye karşı zaman zaman girişilen eylemler, bu düşünceyi savunan gazete ve dergilerin sürekliliğini engellemiş, yayına ara verilmesine neden olmuştur. Fakat, yine belirtmek gerekir ki, sol düşünceye karşı olan eylemler, birkaçı dışında, doğrudan doğruya gazete ve dergilerin kapatılmasından, sansür edilmesinden çok, bu düşüncenin ileri gelenlerinin çeşitli biçimlerde etkisiz hale getirilmesi yolunda gelişmiştir. Genel bir anlayış olarak sansüre karşı olunması nedeniyle, İstanbul'un işgalinin sona ermesinden birkaç gün sonra 7 Ekim 1923 tarihli TBMM İcra Vekilleri Heyeti kararnamesiyle "matbuat sansürünün vücuduna ihtiyaç kalmamış olduğu" ilan edilmiştir.

Özetlemek gerekirse, Mustafa Kemal, verilecek mücadelede basının ve onun doğal uzantısı olarak propagandanın ne denli önem taşıdığının bilincindedir. Bu nedenle, mümkün olan en kısa zamanda doğrudan doğruya kendi görüşlerini yayacak, yansıtacak bir gazetenin yayımına önem vermiş; gerek ülke düzeyinde, gerekse uluslararası platformda Türkiye'nin haklılığını savunacak kurumların oluşturulmasına öncelik tanımış; gerektiğinde müdahale etmekten kaçınmayarak, genel çizgiler içinde basın özgürlüğünden yana bir tavır almıştır.

Yerel Basın

1919-1923 yılları arasında Anadolu'nun çeşitli yörelerinde yayınlanan süreli yayınların sayısı 200'e yakındır. Ancak, hemen belirtilmesi gerekir ki, bu yayınlar belirli merkezlerde yoğunlaşmıştır. Fiilen düşman işgaline uğrayan yörelerde ve yakınlarında yayınlanan süreli yayınların sayısı oldukça fazladır. Bir diğer yoğunlaşma noktası transit geçit merkezleridir. Şüphesiz, Mücadele'nin odak noktası olarak Ankara'da da çok sayıda süreli yayın çıkmıştır.

Mütareke ve Millî Mücadele döneminde Anadolu'da yayınlanan süreli yayınların irdelenmesine İzmir'den başlamak doğru olacaktır; çünkü, İzmir, işgal edilmesi nedeniyle Anadolu'da kitlesel hareketlerin başlamasına neden olmuştur. Ayrıca, gazeteci Hasan Tahsin, düşmana ilk kurşunu bu kentte atarak Millî Mücadele'nin başlamasına önemli katkılarda bulunmuş, işgalcilere karşı direnilmesi gerektiğini somut bir şekilde göstermiştir.

Mütareke'den işgale kadar İzmir'de yayınlanan belli başlı gazete ve dergiler *Ahenk, Anadolu, Duygu, Efe, Halka Doğru, Köylü, İbiş, Hukuk-ı Beşer, Musavat, Musavver Mehasin* ve *Sada-i Hak*'tır. Bu yayınlardan *Hukuk-ı Beşer*, gazeteci Hasan Tahsin tarafından çıkarılmaktaydı. 1884'te Selanik'te doğan Hasan Tahsin, ilköğrenimini gördüğü zaman sonradan Maliye Bakanı olan Cavit Bey'in himayesi altına girmiş, onun yardımıyla 1909'da Paris'e gitmiştir. Paris'te Sorbonne Üniversitesinde okuyan Hasan Tahsin, daha sonra İttihat ve Terakki'nin gizli polis örgütü olan Teşkilat-ı Mahsusa'ya girmiş, verilen görev üzerine Türkiye aleyhine propaganda yapan İngiliz Buxton kardeşlere suikast düzenlemiştir. Olaydan sonra yakalan H. Tahsin, Romanya'da bir süre hapis yatmış, 1916 yılında Bükreş'in Türk ve Alman orduları

tarafından işgal edildiği gün hapisten çıkarak İstanbul'a dönmüştür. 1917'de İsviçre'ye gitmiş, oradan önce İstanbul'a, sonra İzmir'e geçmiştir. Kasım 1918 başlarında *Hukuk-ı Beşer* gazetesini çıkarmaya başlamış, bu gazetede sol içerikli yazılar yayınlamıştır. Yunanlıların İzmir'i işgal etmeye başladığı 15 Mayıs 1919'da, "ilk kurşun"u atan Hasan Tahsin, şüphesiz Türk basınının unutulmayacak isimlerinden biridir. Mütareke'den sonra, sürekli olarak "İzmir'in Türk olduğunu ve Türk kalacağını" yazan gazeteci Haydar Rüştü tarafından çıkarılan *Anadolu* ve *Duygu* gazeteleri işgalle beraber kapanmıştır. İşgale karşı olan bir diğer gazete, başlığının altında "fikrî, müstakil, vicdanı hür, Türk'e dost olanın dostu Türk gazetesi" şiarını taşıyan *Sada-i Hak*'tır. *Ahenk, Köylü* ve *Musavat* gazeteleri ise işgalcilerle işbirliğine giren yayınlar arasındadır. İzmir'in kurtuluşundan sonra, Cumhuriyet'in ilanına kadar geçen sürede yayınlanan gazete ve dergiler ise ticari nitelikli *Akdeniz* (1923), İzmir Verem Mücadele Cemiyeti'nin organı *Cumartesi* (1923), musikîden bahseden *Dilhayat* (1922), *Hilal* (1923), *Türk Sesi* (1923) ve *Ziraat ve Ticaret* gazetesidir.

İzmir'in işgalinden hemen sonra Balıkesir'de *Doğru Söz* gazetesi yayın hayatına atılmıştır. Millîci olan gazete Balıkesir'in işgali üzerine kapanmıştır. 16 Kasım 1919'da Esat (Çınar), Vasıf (Çınar) ve Mustafa Necati tarafından çıkarılan *İzmir'e Doğru*, Millî Mücadele'den yana olan bir diğer gazetedir. Bu gazete gizlice İzmir'e sokulmuş, ayrıca Anadolu'nun içlerine de gönderilmiştir. Balıkesir işgal edildikten sonra Ömer Fevzi tarafından çıkarılan *İrşad* gazetesi ise işbirlikçilerin yayınıdır. Yunan işgali altında Bandırma'da yayınlanan *Adalet* bir diğer işbirlikçi yayındır.

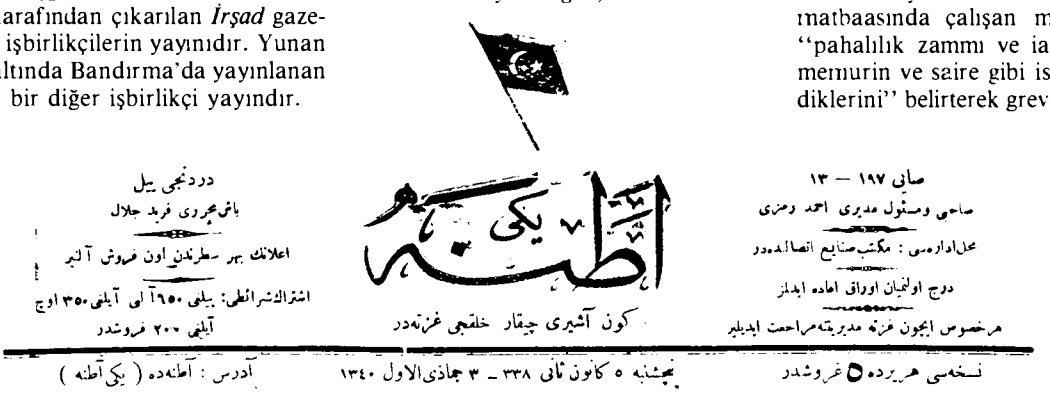
"Aydın ve Havalisi Redd-i İlhak Heyet-i Merkeziyesi"nin kurulmasından sonra yayınlanan *Aydın İli* gazetesi (1920), kısa süren yayın hayatı boyunca Anadolu'daki hareketi desteklemiştir.

Mütareke'nin başlagıcında Bursa, Anadolu'da en çok gazete ve derginin yayınlandığı kentlerden birisidir. 1919 yılı sonlarında Bursa'da *Hüdavendigar, Ertuğrul, Kafkas, Lokman Hekim, Çocuk, Yeni Hayat, Yoldaş, Genç Kalemler, Âlem-i Musiki* gazete ve dergileri yayınlanmaktaydı. Bunlardan *Yoldaş* sol nitelikli bir gazeteydi. İşgal sırasında yayınlanan *İntibah* Millîci bir çizgi izlemiştir. Millî hareketi destekleyen diğer yayınlar arasında *Ertuğrul, Kardeş, Hüdavendigar, Kafkas, Genç Kalemler, Arkadaş* da bulunmaktadır.

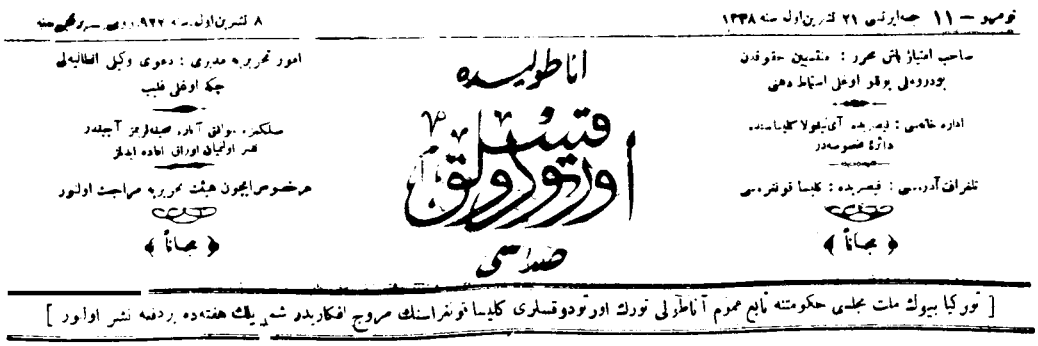
25 Aralık 1918'de yayına başlayan *Adana*, Çukurova'nın Türklüğünü savunan bir gazeteydi. Bu gazete işgal kuvvetleri tarafından kapatılınca Ahmet Remzi (Yüreğir) ve Avni (Doğan) tarafından yerine *Yeni Adana* gazetesi çıkarılmıştır. Gazeteyi yayınlayanlar, baskılar nedeniyle Adana'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. Gazete daha sonra, Kuva-yı Milliye tarafından kurtarılan Karaisalı-Bilemedik istasyonunda bir vagon içinde basılmış, bütün gücüyle Adana'nın kurtuluşunu savunmuştur. Adana Muallimler Cemiyeti tarafından yayınlanan *Millî Mefküre* (1921) uluscu bir çizgi izlemiştir. Ali İlmî tarafından yayınlanan *Ferdâ* ise Fransızlardan yana bir tavır içinde olmuştur.

Kayseri de Millî Mücadele boyunca birçok süreli yayının çıktığı bir yöredir. Mazlum Rasim (Can) tarafından çıkarılan *Adana'ya Doğru*, Millî Mücadele'yi destekleyen bir yayındır. *Kayseri* (1914-1924), *Misak-i Millî* (1921-1923) ve devamı olan *Misak* (1923), *Cuma* (1922), Hilal-i Ahmer tarafından yayınlanan *Kızıl Hilal* (1922) Kayseri'de yayınlanan diğer gazete ve dergilerdir. 1922-1923 yılları arasında yayınlanan bir diğer gazete ise Anadolu'da yaşayan Rumların, Yunanlılarla bir ilgisi olmadığını vurgulayan, Yunan saldırılarına şiddetle karşı koyan, Millî Mücadeleyi bütün gücüyle destekleyen *Anadolu'da Ortodosluk Sadası*'dır. Önceleri İstanbul'da yayınlanan iki gazete bir ara yayınlarına Kayseri'de devam etmişlerdir. Bunlar, Yunus Nadi tarafından çıkarılan *Anadolu'da Yenigün* ile Mehmet Akif (Ersoy) ve Eşref Edip (Fergan) tarafından yayınlanan dinci *Sebilü'r-Reşad*'tır.

15 Haziran 1919'da Kastamonu'da yayınlanan *Açık Söz* gazetesi Millî Mücadele döneminin en önemli gazetelerinden biridir. Hüsnü (Açıkgöz) Bey tarafından çıkarılan gazete, Anadolu'nun her tarafına gönderilmiştir. Mehmed Akif'in hutbelerini yayınlayan gazete, böylece millîci güçlere manevi destek vermeye çalışmıştır. 1921'de yayınlanan *Gençlik* bir okul dergisi niteliğindedir. 1911-1919 yılları arasında yayınlanan *Zafer* ise İstanbul hükûmetinin görüşlerini yaymaya çalışmıştır. 1919-1923 yılları arasında Kastamonu'da yayınlanan diğer gazete ve dergiler arasında *Yeşil Ilgaz* (1918-1919), *Türkiye* (1921), *Türkeli* (1921) ve *Doğu* (1921) bulunmaktadır. *Sebilü'r-Reşad* dergisi de bir ay kadar Kastamonu'da yayınlanmıştır. 1919-1923 yıllarının ilk basın grevi de Kastamonu'da olmuştur. 1919 yılı Temmuz ayının ilk haftasında, Vilayet matbaasında çalışan matbaa işçileri "pahalılık zammı ve iaşe bedelinden memurin ve saire gibi istifade edemediklerini" belirterek greve başlamış, bu

YENİ ADANA: Ahmet Remzi (Yüreğir) ve Avni (Doğan) tarafından çıkarılan Yeni Adana, Millî Mücadele'nin samimi destekçilerinden olmuştu. Baskılar yüzünden gazete bir süre Adana'da çıkarılamamış; daha sonra Kuva-yı Milliye'nin kurtardığı bir vagon içinde, Karaisalı-Bilemedik istasyonunda basılmıştı.

نومرو — ۱۱ جمعه ایرتسی ۲۱ تشرین اول سنه ۱۳۳۸ — ۸ تشرین اول سنه ۹۲۲ ... سنه سی

صاحب امتیاز بابی محرر : متدینین جمعیتدن
بوزدوغلی یوقوش اوغلی اسماعیل وهبی

اداره خانه سی : قیصریه ده آی یاپراق کلیسا سنده
دائره مخصوصه در

تلغراف آدرسی : قیصریه : کلیسا قونغرسی

امور تحریریه مدیری : دعوی وکیل اطالیه لی
چکه اوغلی غلیب

سلکلیه موافق آثار، صحیفه لریز آچیلمدن
قبل اولیانلی اوراق اداره ایدلز

مرخص مراجعون هیئت تحریریه مراجعت اولنور

﴿ مجاناً ﴾

آناطولیده اورتودوکس صدای

﴿ مجاناً ﴾

[تورکیا بیوك ملت مجلسی حکومتنه تابع عموم آناطولی تورك اورتودوکسلری کلیسا قونغراسنك مسلك روح افکاریدر شمدیلك هفته ده بر دفعه نشر اولور]

ANADOLU'DA ORTODOKSLUK SADASI: Anadolu Rumlarının, Yunanlılarla ilişkisi olmadığını vurgulayan, Yunan istilasına şiddetle karşı çıkan ve Millî Mücadele'yi sonuna kadar destekleyen Anadolu'da Ortodoksluk Sadası gazetesi 1922-23 yılları arasında Kayseri'de yayımlandı. Ortodoks kilisesinin görüşlerini yansıtıyordu.

nedenle 4 sayılı *Açıksöz* gazetesi şapoğrafla basılmıştır. Beş altı gün devam eden grev başarısızlıkla sonuçlanmış, bunun üzerine matbaada görevli üç mürettipten ikisi istifa etmiştir.

Millî Mücadele'nin merkezi olan Ankara'da yayınlanan gazete ve dergilerin sayısı 30'u aşmaktadır. Bunlar arasında ilk sırayı şüphesiz ki, Millî Mücadele'nin resmi sesi olan *Hâkimiyet-i Milliye* alır. Bir diğer önemli yayın Yunus Nadi tarafından yayınlanan *Anadolu'da Yenigün*'dür. Ankara'da yayınlanan bazı süreli yayınların adları dikkati çekicidir. *Anadolu Duygusu* (1921), *Anadolu Tıp Mecmuası* (1922), *Ana Türk Yurdu* (1922), *Anadolu Terbiye Mecmuası* (1922-1923), *Anavatan Mecmuası* (1922), *Asya* (1922), *Bozkurt* (1921) *Mefkure* (1919), *Millî Ordu* (1923) ve *Şark'ın Sesi* (1922) gazete ve dergileri sanki adlarıyla Millî Mücadele'yi destekler gibidir. İstanbul'da Ali Kemal tarafından yayınlanan *Peyam-ı Sabah*'ı eleştiren, Aka Gündüz tarafından çıkarılan *Anadolu'da Peyam-ı Sabah* ile *Anadolu'da Kalem* dönemin iki mizah dergisidir. Meclis'teki dinci kesimin sözcüsü olan *Tan* gazetesi 1923 yılının başlarında yayınlanmıştır. Yine dincilerin yayın organı olan *Sebilü'r-Reşad* İstanbul'dan sonra uzunca bir süre Ankara'da yayın hayatına devam etmiştir. Önce Afyon'da yayınlanan, daha sonra Konya'da yayın hayatını sürdüren *Öğüt* gazetesi ardından Ankara'da da çıkmaya başlamıştır.Böylece *Öğüd* aynı anda iki kentte birlikte yayınlanan ilk gazete olmuştur. *Köy Hocası* (1918-1927), *Selamet* (1919), *Ticaret Gazetesi* (1921) ve *Yeni Türkiye* (1922) dönem boyunca Ankara'da yayınlanan diğer süreli yayınlar arasındadır. Sol görüşü savunan süreli yayınlar için de Ankara bir merkez niteliği taşımıştır. Arif Oruç tarafından 1920 ortalarında Eskişehir'de çıkarılmaya başlanan *Seyyare-i Yeni Dünya* bir "İslâm Bolşevik Gazetesi"dir. Başlığın altında "dünyanın fukara-i kâsibesi birleşiniz" şiarı bulunmaktadır. Gazete daha sonra, Mustafa Kemal'in çağrısına uyarak Ankara'da çıkmaya başlamış, yanınına bir süre ara veren *Yeni Dünya*, 1921 sonunda yeniden yayınlanmıştır. Bir diğer sol nitelikli yayın *Emek*'dir. Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası'nın sözcüsü olan *Emek* 1921'de yayınlanmıştır. Afyonkarahisar mebusu Mehmet Şükrü (Koç) tarafından önce Afyon, daha sonra Ankara'da yayınlanan *İkaz* gazetesi de dönemin bir diğer sol nitelikli yayınıdır. Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası'nın sözcüsü olarak yayınlanan *Yeni Hayat* 1922'de çıkmıştır.

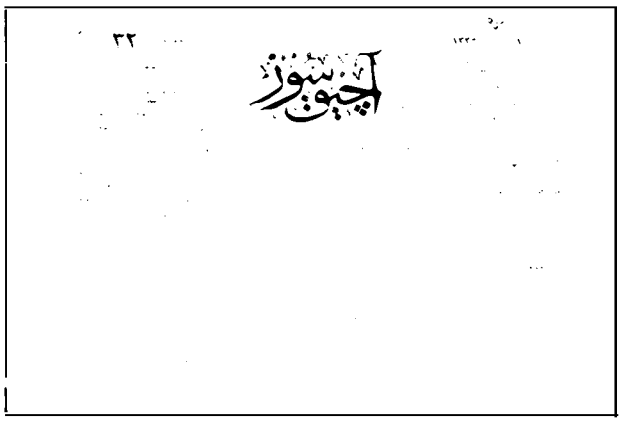
Konya'da yayınlanan gazeteler arasında Millî Mücadele'ye en büyük destek Mazhar Yusuf tarafından çıkarılan *Babalık* gazetesinden gelmiştir. Özellikle 1921'den sonraki desteği nedeniyle, İsmet (İnönü) Paşa gazeteye *"Babalık*'ı Garp Cephesi'nin vefakâr bir arkadaşı addediyoruz" şeklinde bir telgraf göndermiştir. *Babalık*, Millî Mücadele ile ilgili haberleri anında halka iletmek için küçük ebatta, sabah ve öğleden sonra yayınlanan *Telgraf Haberleri*'ni de çıkarmıştır. Abdülgani Ahmet'in *Öğüt* gazetesi Afyon'dan sonra, bir süre Konya'da yayınlanmıştır. Vilayetin resmî gazetesi olan *Konya*, Mehmet Emin (Bolay) tarafından çıkarılan *İbret* (1919-1920), Konya Türk Ocağı'nın yayın organı olan *Halk* (1922) ve İbrahim Hakkı'nın (Konyalı) dinî nitelikli *Hak Yolu* dönem boyunca Konya'da yayınlanan diğer süreli yayınlardır.

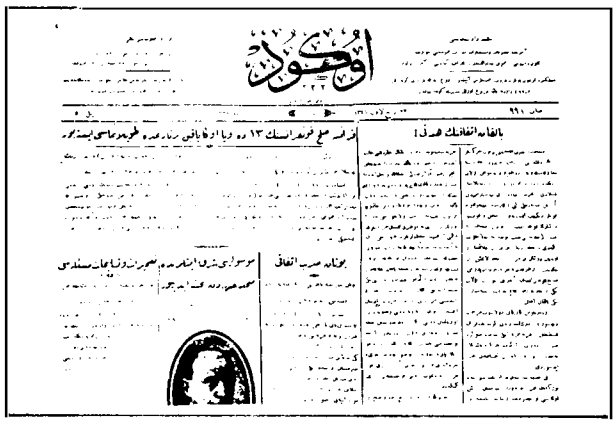
Amasya'da yayınlanan *Emel* (1921) ve *Hakikat* (1921) gazeteleri Millî Mücadele'yi destekleyen gazeteler arasındadır.

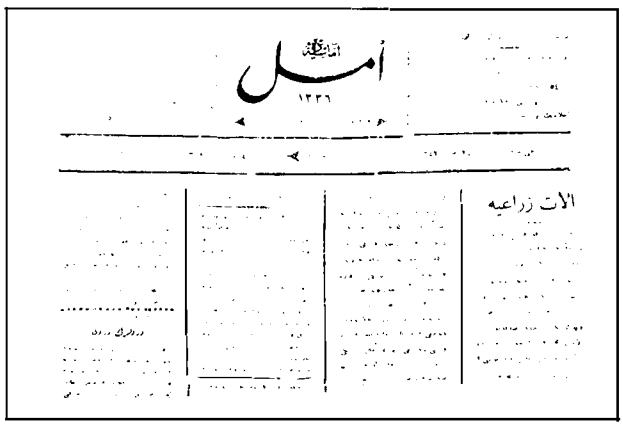
Süleyman Necati (Albayrak) ve Sıtkı (Dursunoğlu) tarafından Erzurum'da yayınlanan *Albayrak* Millî Mücadele süresince yayınlanan önemli gezeteler arasındadır. Vilayet gazetesi olan *Envar-ı Şarkiyye* de dönem boyunca yayınına devam etmiştir. *Albayrak*'ta zaman zaman sol içerikli yazılar da yayınlanmış, bu nedenle gazete Kâzım (Karabekir) Paşa tarafından kapatılmıştır. Bunun yerine *Varlık* gazetesi çıkarılmıştır.

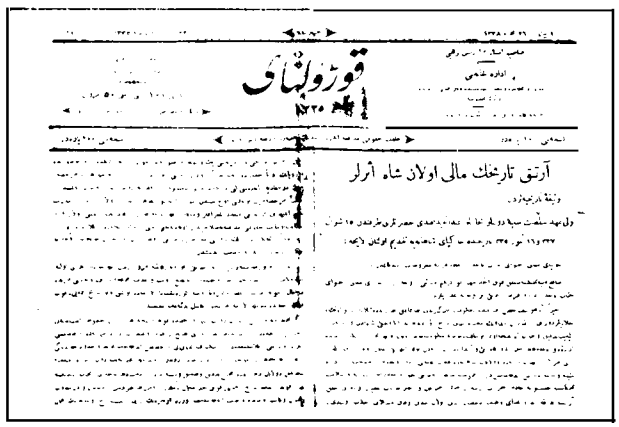
Faik Ahmet (Barutçu) tarafından yayınlanan *İstikbal* (1918-1922) Trabzon'daki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin sözcülüğünü yapmıştır. İstanbul Hükûmeti'nin görüşlerini savunan *Selamet* ancak kısa bir süre yayınlanabilmiştir. Dönem boyunca Trabzon'da yayınlanan süreli yayınlar arasında edebiyat ve mizahla ilgilenen *Fecr* (1921), eğitim üzerine yoğunlaşan *Genç Anadolu* (1921-1922), *Güzel Trabzon* (1922), *Hak* (1921), sağlık dergisi olan *Hekim* (1919-1921), İğne (1919), *İkbal* (1913-1919), *İrşad* (1919), *Kahkaha* (1922), *Kaygı* (1919), *Nur* (1919), *Zafer* (1922) ve *Güzel Trabzon* (1922) bulunmaktadır.

Karadeniz Bölgesi'nde yayınlanan diğer süreli yayınları ise şu şekilde sıralamak mümkündür: Giresun'da yayınlanan *Yeni Giresun* Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin sözcüsü niteliğini taşımaktadır. *Işık* (1918-1922) ve eğitime ağırlık veren *Yeni Giresun* (1920-1922) diğer yayınlar arasında bulunmaktadır. *Bucak* (1919), *Güneş* (1919-1922), *Azim*

ORTA ANADOLU GAZETELERİ: *1919'da Kastamonu'da yayına giren Açık Söz (üstte solda), dönemin etkili yayınlarından biriydi. Önce Afyon'da çıkan, yayın hayatını Konya'da ve ardından Ankara'da sürdüren Öğüd (üstte sağda) ise, iki kentte yayımlanan ilk gazetedir. Konya'da çıkan Konya, Amasya'da çıkan Emel (altta solda) ve Eskişehir'de yayımlanan Kurultay (altta sağda) da Millî Mücadele'yi desteklemişlerdir.*

(1912) ve *Muvaffakıyet-i Milliye* (1923) dönem boyunca Ordu'da yayınlanan süreli yayınlardır. "Umran-ı memleket ve irfan-ı halk için çalışır gazete" olan *Ahali* (1919-1924), *Aksiseda* (1908-1920), Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından yayınlanan *Hayat* (1921), *Hilal* (1920), öğrencilere yönelik olan *Mektepli* (1922), *Lale* (1919), ekonomiyle ilgilenen *Piyasa* (1919-1926), Muallimler Cemiyeti tarafından çıkarılan *Şark Yıldızı* (1923) ve Hıfzırrahman Raşid'in (Öymen) eğitim dergisi *Yeni Mektep* (1922) Samsun'da yayınlanan süreli yayınların birkaçıdır. Aynı dönemde İnebolu'da *Güzel İnebolu* (1921) gazetesi de yayınlanmıştır.

Bolu'da yanınlanan süreli yayınlar arasında resmî il gazetesi olan *Bolu* (1913-1922), "ilmî, mizahî, siyasî" olan *Dertli* (1919-1926) bulunmaktadır.

Dönem boyunca Eskişehir'de de 10 kadar süreli yayın çıkmıştır. *Ahrar* (1919), *Arkadaş* (1920), *İmdad* (1919), *İstiklal* (1920) ve Arif Oruç'un çıkardığı *Yeni Dünya* (1920) bu yayınlar arasında bulunmaktadır. *Afyon'da Nur* (1923-1943), *Söz Birliği* (1920-1921) ve *Son Haber* (1922) Afyon'da yayınlanan süreli yayınlardan bazılarıdır.

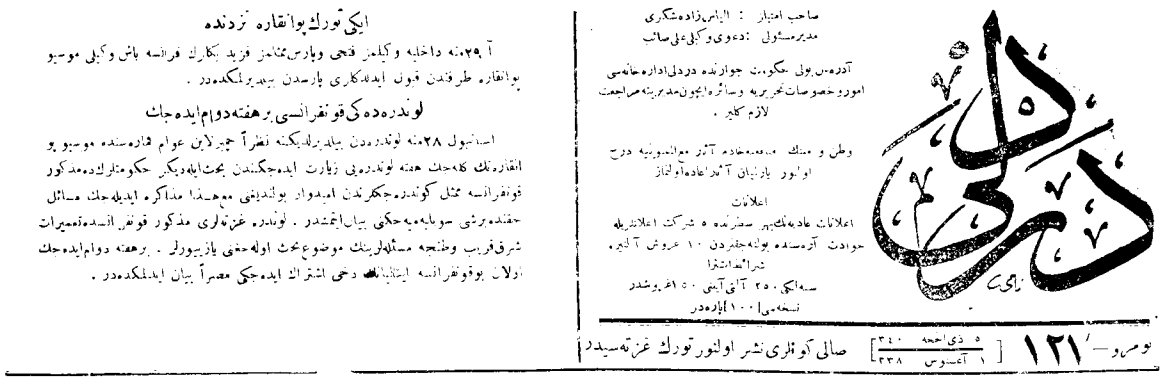
Çorum'da yayınlanan vilayet gazetesi *Çorum* (1921), Kırşehir'de çıkan *Kurtuluş* (1922), Yozgat'ta öğretmenler tarafından yayınlanan *Hareket-i Fikriye* (1921) Anadolu'nun ortasında çıkan yayınlar arasındadır. Bu arada Sivas'ta da *İrade-i Milliye*, Türk Ocağı'nın yayın organı olan *Birlik* (1923), Muallimler Cemiyeti'nin çıkardığı *Dilek* (1922), *Gaye-i Milliye* (1921), *Mücahede-i Milliye* (1922-1923) ve vilayetin resmî gazetesi olan *Sivas* yayınlanmıştır.

Ajans Haberleri (1916-1919), *Antep Haberleri* (1918-1921), *Armağan* (1922), *Gazi Sancak* (1922-1925) ve *Rehnüma* (1919-1920) Antep'de yayınlanan süreli yayınlar arasındadır.

Malta sürgününden döndükten sonra memleketi olan Diyarbakır'a giden Ziya Gökalp'in çıkardığı *Küçük Mecmua* (1922-1923) dönemin önemli yayınları arasındadır. Diyarbakır'da yayınlanan bir diğer süreli yayın vilayetin resmî gazetesi olan *Diyarbakır*'dır. Maraş'ta yayınlanan *Âmâl-i Milliye* (1920-1923), Elazığ'da çıkan *Satvet-i Milliye* (1922) bölgede yayınlanan süreli yayınlar arasındadır.

İzmir'den kaçan Haydar Rüştü'nün çıkardığı *Anadolu* (1920), eğitimle ilgilenen *Doğu* (1922) ve Muallimler Cemiyeti'nin sözcüsü *Yeni Hayat* (1922) Antalya'da yayınlanan süreli yayınların bazılarıdır.

Solcu olduğu ileri sürülen *Doğru Öz* (1922) ile *Mersin* (1921) Millî Mücadele süresince Mersin'de yayınlanmıştır. *Tarsus* (1912-1927) resmî yayın olarak

صاحب امتیاز : الیاس زاده شکری
مدیر مسئول : ده وی وکیلی علی صائب

آدرس بولی حکومت جوارنده دردلی اداره خانه سی
امور و خصوصات تحریریه و سائره ایچون مدیریته مراجعت
لازم کلیر .

وطن و ملت حقنده یازیلان آثار مهمه بورایه درج
اولنور یازیلیان آثار اعاده اولنماز

اعلانات
اعلانات عادیه ایچون سطرنده ۵ شرکت اعلانلریله
حوادث آرمسنده بولنه جقدر دن ۱۰ غروش آلنیر .
تبرات اعتراضیه
سنه لکی ۲۵۰ آقچه آیلکی ۱۲۵ غروشدر
نسخه سی ۱۰۰ پاره در

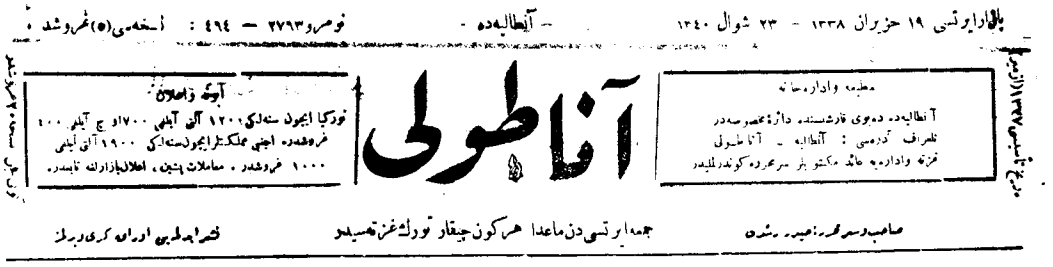
نومرو — ۱۲۱ [۵ ذی الحجه ۳۴۰ / ۱ آغستوس ۳۳۸] صالی کونلری نشر اولنور تورك غزته سیدر

ایکی تورك پوانقاره ترکنده

آ ۲۹ نه داخلیه وکیلمز فتحی وپاریس سفیمز فرید بکلرك فرانسه باش وکیلی موسیو پوانقاره طرفندن قبول ایدلدکلری یازمشدن بحث ایدیلمکده در .

لوندره ده کی قونفرانسی بر هفته دوام ایده جك

استانبول ۲۸ نه لوندره دن بیلدیریلدیکنه نظراً جریانین عوام ظاهر سنده موسیو پوانقاره نك کلاه جك هفته لوندره یی زیارت ایده جکندن بحث ایله دیکر حکومتلرك ده مذکور قونفرانسه مثل کوندرمه جکلرندن امید وار بولندیغی موجبنجه مذاکره ایدیله جك مسائل حقنده برطاقم سوءاله یه حکمی بیان اولنمشدر . لوندره غزته لری مذکور قونفرانسه ده تعمیرات شرق قریب وطنجه مسئله لرینك موضوع بحث اولاجغنی یازیورلر . بر هفته دوام ایده جك اولان بو قونفرانسه ایتالیانك دخی اشتراك ایده جکی مصرحاً بیان ایدلمکده در .

بالواسطه ایرتسی ۱۹ حزیران ۱۳۳۸ - ۲۳ شوال ۱۳۴۰ — آنطالیه ده — نومرو ۲۷۹۳ — ۴۹۴ : آخه سی (۵) غروشدر

مطبعه و اداره خانه
آنطالیه ده ده وی قارشسنده دائره عصر سه در
تلغراف آدرسی : آنطالیه - آناطولی
غزته و اداره یه عائد مکتوبلر سرمحرره کوندرلمليدر

آناطولی

آبونه ذاهلاق
تورکیا ایچون سنه لکی ۱۲۰۰ آلتی آیلغی ۷۰۰ و ۳ آیلغی ۴۰۰
خرجدده اجنبی مملکتلرا ایچون سنه لکی ۱۹۰۰ آلتی آیلغی ۱۰۰۰ غروشدر . معاملات پشین ، اعلانلر ارزان تابسدر .

صاحب و سرمحرر : حبیب رشدی — جمعه ایرتسی دن ماعدا هر کون چیقار تورك غزته سیدر — نشر اتمکده بی اداره کری ویرلر

ÇEŞİTLİ YAYINLAR: Anadolu'nun çeşitli yörelerinde yayımlanan ve Millî Mücadele'yi destekleyen çok sayıdaki gazetelerden iki örnek: Antalya'da Anadolu (altta), Bolu'da çıkan Dertli (üstte).

çıkarılmıştır. Silifke'de de *Işık* (1921) adlı bir süreli yayın yayınlamıştır.

Menteşe (1919) ve *İnkılâb* (1921) Muğla'da çıkan süreli yayınlar arasındadır.

Millî Mücadele döneminde yukarıda sayılanların dışında İzmit'te *Kocaeli* (1919), Adapazarı'nda *Adapazarı* (1919) ve Kandıra'da *Kandıra* (1920) gazeteleri yayınlanmıştır.

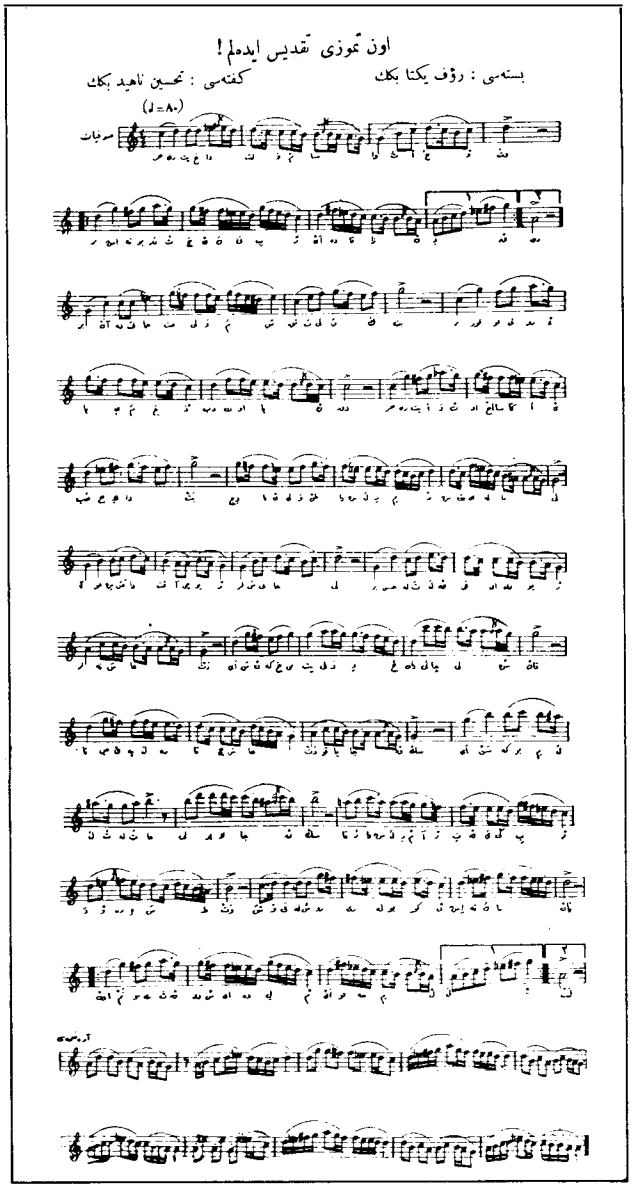
Yukarıda verilen liste 1918 yılı sonuyla Cumhuriyetin'in ilanına kadar geçen sürede yayınlanan tüm süreli yayınları kapsamaktan uzaktır. Sayılanların dışında Anadolu'nun birçok yerinde de gazete ve dergiler çıkarılmıştır.

Sözkonusu dönemin sorunları arasında şüphesiz ki önceliği teknik malzeme eksikliği almaktadır. Çoğu yerde son derece eski matbaaların bulunması, yedek parça eksikliği her zaman gazeteciler için sorun yaratmıştır. Kâğıt sıkıntısı da sürekli olarak gündemde kalmış, bazı gazeteler ambalaj kâğıdına basılmıştır. Mürekkep sıkıntısı da çoğu zaman hissedilmiştir. Yetişmiş gazetecilerin olmaması da bir diğer sorundur. Anadolu gazeteleri haberlerin çoğunu Anadolu Ajansı'ndan almıştır. Anadolu'nun diğer yörelerinde yayınlanan gazeteler, çeşitli yörelerden temin edilen azınlık gazeteleri ve yabancı gazeteler ve haber kaynakları arasındadır. Her şeye rağmen, Anadolu gazetelerinin Mücadele sırasında üstlendikleri görevi önemli ölçüde yerine getirdiklerini söylemek mümkündür. □

KAYNAKÇA

- □ BARLAS Uğurol, *Gaziantep Basın Tarihi*, Karabük, 1972
- □ COŞAR Ö. Sami, *Millî Mücadele Basını*, İstanbul, 1964
- □ DEMİRCİOĞLU Aziz, *100 Yıllık Kastamonu Basını*, Kastamonu, 1973
- □ ILGAR İhsan, *Mütareke'de Yerli ve Yabancı Basın*, İstanbul, 1973
- □ İNUĞUR M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul, 1978
- □ İSKİT Server, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Istanbul, 1943
- □ İSKİT Server, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, İstanbul, 1939
- □ KARDEŞ Fethi, *60 Yılın Hikâyesi*, Ankara, 1980
- □ ORAL F. Süreyya, *Türk Basın Tarihi*, Ankara, 1970
- □ ÖNDER A.Rıza, *Kayseri Basın Tarihi 1910-1960*, Ankara, 1972
- □ ÖNDER Mehmet, *Konya Matbuatı Tarihi*, Konya, 1949
- □ ŞAPOLYO E. Behnan, *Türk Gazeteciliği Tarihi ve Her Yönü İle Basın*, Ankara, 1976
- □ TOPUZ Hıfzı, *Türk Basın Tarihi*, İstanbul, 1973
- □ TUNÇAY Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, Ankara, 1978
- □ US Âsım, *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım*, İstanbul, 1964

MÜZİK

"10 Temmuz'u Takdis Edelim;" Beste. Rauf Yekta; güfte. Tahsin Vahid.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Musıki ve Batılılaşma

Bülent Aksoy

ÇERÇEVE YAZI

Ziya Gökalp ve Türk Musıkisi

☐ **Ziya Gökalp ve Türk Musıkisi**

Doç. Dr. Cem Behar

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Musıki ve Batılılaşma

Bülent Aksoy

Türk musikisinin ve genel olarak musiki hayatımızın Tanzimat dönemindeki durumunu ve görünümünü değerlendirmeye girişen bir kimse, belli bir tarihî dönemi ele alırken çoğu kez yapıldığı gibi daha önceki dönemlerin durumunu değil de, daha sonraki dönemlerin, öncelikle de Cumhuriyet dönemi musikisi ve musiki hayatını göz önüne alarak konuya eğilmek zorunda kalır. Çünkü Cumhuriyet dönemi musikisinde, musiki hayatında gördüklerimiz, o dönemdeki sanat adamlarının ya da kültür işlerinden sorumlu aydın kadrolarının kendi girişkenlikleriyle yarattıkları, yepyeni bir ortamın ürünü olarak ele alınamaz. 1920'li yıllardan başlayarak musiki konusunda ileri sürülen düşünceler, bu düşüncelerin gerisindeki tavır ve inançlar Tanzimat'ın açtığı zemin üzerinde taraftar toplamış, o zeminin kanalları içinde biçimlenmiştir. Üstelik, Cumhuriyet dönemi musikicileri, aydınları ve yöneticileri de imparatorluk döneminde yetişmiş kişilerdi. Hemen her alanda olduğu gibi musikide de toplu bir "yenileşme" kararının, "Garplılaşma"nın resmen ilanıdır Tanzimat. Cumhuriyet ise, musikide Batılılaşma sürecinin bir başlangıcı değil, bir sonucu da değil, günumüzden geleceğe doğru da uzanacak olan belli bir gelişme aşamasıdır.

BATIYLA İLİŞKİLER: Osmanlı sarayında Batı musikisine karşı merak 17. yy'a kadar uzanır. IV. Mehmed'in 1675'te Edirne'de düzenleyeceği şenlikler için bir opera takımı istenmiş, ancak zaman darlığından dolayı yetiştirilememişti, buna rağmen Edirne şenliklerinde Batı musikisine yer verilmiş, şenlik süresince orglar çalınmıştır.

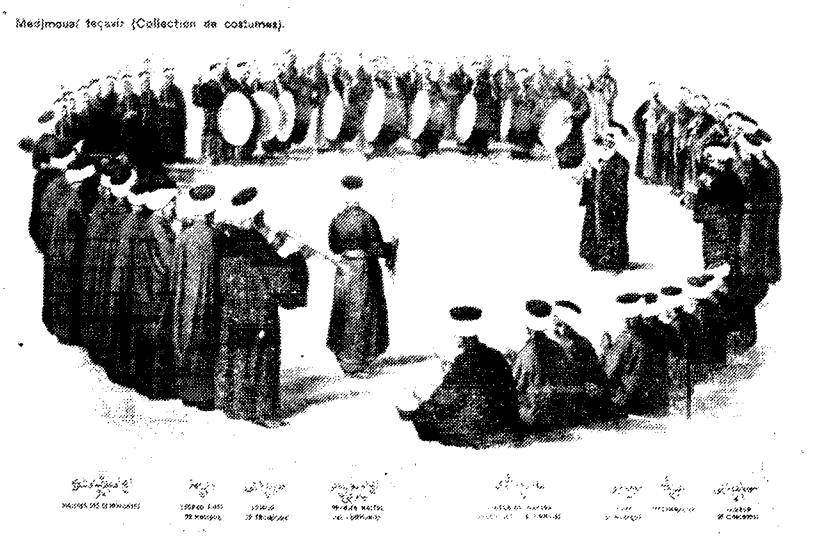
Geçmişe baktığımızda, Türkiye'nin musiki hayatında bir buçuk yüzyıldan fazla bir zamandır gözlenen "ikilik"in toplumdaki musiki zevkini derinlemesine etkileyecek ölçüde güçlü olduğunu görürüz. Çok yanlış bir deyimle "alafranga-alaturka" çatışması olarak da tanımlanan bu ikilik, 20. yy'ın son çeyreğinde gitgide çözülmüş olarak karşımıza çıkmaktaysa da, ortadan kalkmış sayılamaz. Kısa denemeyecek bir geçmişin en çok dikkat çekici yanı olan musiki ikiliğinin nereden kaynaklandığını görmek için, Tanzimat'ın da öncesine, 1826'ya kadar geriye gitmek gerekiyor. II. Mahmud o yıl Yeniçeri Ocağı'nı kaldırırken, bu örgütün bir parçası saydığı Mehterhane'yi de kaldırır, yerine, ilk Batı musikisi öğretim kurumumuz olan Muzika-yı Hümayun'u kurar. Bu uygulama, Batı musikisinin ülkeye resmen girmesi, benimsenmesi, öğretiminin de devletçe üstlenilmesi demekti. O tarihte Osmanlı toplumunda Batı musikisi ilgisi ve sevgisi az da olsa varlığını "aşağıdan" duyuracak küçük bir birikim bile oluşturmadığı için, sözkonusu kararın hangi düşünce ve inançla alınmış olabileceği sorusunun cevabı, temelde, Batılılaşma sürecinin genelini yönlendiren etmenlerin yorumu içinde aranabilir ancak. Bununla birlikte, Osmanlı toplumunda Batı musikisiyle hiç tanışılmadığını sanmak da yanıltıcıdır. Sınırlı bir çevreye bu musikinin kırıntıları girmişti. Osmanlıların erken dönemlerinden 19. yy'ın ilk çeyreğine kadar geçen zaman içinde Türklerin Batı musikisiyle ilişkilerine kısaca bir göz atmakta yarar var. Yerli ve yabancı kaynaklarda rastlanan bölük pörçük bilgileri bir araya getirdiğimizde bu ilişkiyi belli bir ölçüde aydınlatıcı bir görüşe varabiliyoruz.

19. yy Öncesi

İlk temaslar: Uzun yüzyıllar boyunca Türkler, yabancı devletlerle ilişkilerin yarattığı vesilelerle, İstanbul, İzmir gibi şehirlerdeki elçiliklerle öteki temsilciliklerin, Latin topluluklarının düzenledikleri oyunlarda, savaş tutsaklarının ülkelerine özgü oyun ve musiki türlerini sundukları saray şenlikleri ve konak eğlenceleri sırasında Batı musikisiyle tanıştılar. 16. yy'da başlayan bu

tanışma, bale, bale-pandomim, opera gibi gösteri ya da sahne sanatları aracılığıyla gerçekleşti. 1543'te imzalanan Osmanlı-Fransız antlaşmasından sonra I. François'in teşekkür etmek amacıyla Kanunî Sultan Süleyman'a gönderdiği hediyelerden biri de bir orkestraydı. Orkestra sarayda üç konser vermişti. Padişah orkestra üyelerine armağanlar dağıtmış, daha sonra da ülkelerine geri göndermişti. Rauf Yekta Bey, Dede Zekâi Efendi'nin kendisine aktardığı bir söylentiye dayanarak, Türk musikisine Batı'dan geçtiği sanılan, üç zamanlı "frenk-çîn" (frenk işi) usülünün o orkestranın çaldığı parçalardan kalma olabileceğini yazmıştır. Batı musikisiyle ilk temasın bu orkestranın gelişiyle başladığı söylenirse de, yakın zamanda yayımlanmış bir çalışmadan (Metin And, *Forum*, no. 126, 1959) bu konuda daha eski bir örneği öğreniyoruz. 1524'te İstanbul'daki İtalyanlar, İtalyan devletleri arasında sağlanan barış antlaşmasını kutlamak üzere düzenledikleri şenlik çerçevesinde, Venedik balyosunun evinde bir de bale gösterisine yer vermişler, gösteriye Türkler de oyuncu ve seyirci olarak katılmışlardır. 1582 yazında III. Murad döneminde Atmeydanı'nda, yoksul çocukların sünnetinde de bale ve bale-pandomim oynanmıştı. Operanın doğuşundan biraz önceye rastlayan, genellikle mitoloji konularının işlendiği bu tür musikili oyunlar 16. yy'da Avrupa saraylarının gözde gösterilerindendi. Gene aynı yüzyılda Sokullu Mehmed Paşa'nın sarayına Batı musikisi çalgıcılarından kurulu bir topluluk girmişti.

Azınlıkların musikisi: Azınlıklar arasında Batı musikisine en açık kesim İtalyanlar -Venedikliler, Floransalılar, Cenevizliler vb.- olmuştur. Rumların, Ermenilerin, Yahudilerin, Osmanlı ortamı dışında, kültürel uzantısı içinde yer alıp atıfta bulunabilecekleri bir örnek, bir toplum yoktu. Oysa Latinler için, hele musikinin öteki sanatlardan farklı olarak taşıdığı yayılma gücü düşünülürse, onlar için aynı şey pek söylenemez. Osmanlı Devleti'nin İtalyanlarla ticarî, siyasî ilişkilerinin yarattığı vesileler, İtalyan musikisinin Avrupa'daki yaygınlığı, operanın İtalya'da doğuşu göz önünde tutulduğunda aradaki alışveriş belki daha iyi anlaşılabilir. İstanbul'daki Latin kiliselerinde org bulunur, merak eden Türkler kiliselere gidip onların dinî musikilerini dinleyebilirlerdi. Musevi sinagoglarıyla Rum, Ermeni kiliseleri ise Batı musikisine uzaktılar. Ruşen Kam'ın bir yazısında belirtildiğine göre, daha Kanunî Sultan Süleyman zamanında Hahamı Şelome Benmezalto adlı din adamı Türk musikisi parçalarına İspanyolca ve İbranice güfteler giydirerek bunları İstanbul sinagoglarında yayma girişiminde bulunmuştu. Bu girişimin etkili olduğu, Türk beste ve semailerinin, "terennüm" bölümlerine bile dokunulmadan, yalnızca güfte değişikliğiyle çok yakın bir geçmişe kadar sinagoglarda okunmuş olmasından anlaşılabilir.

MEHTERHANENİN KALDIRILMASI: Osmanlı askeri musikisinin en tanınmış kurumu olan mehterhane, II. Mahmud döneminde kaldırıldı. Batı'ya yönelmede bilinçli bir adım olan mehterhanenin kaldırılması konusunda öne sürülen birçok görüş vardır. Bunlardan biri de mehter musiki ritminin yeni askeri eğitim düzeniyle uyumsuzluk gösterdiği yolundaki savdır. Mehterhanenin repertuvarında savaş ve yürüyüş parçalarının yanı sıra peşrev, saz semaisi vb. parçalar da vardı. Mehterhane bu yanıyla adeta bir "açık hava orkestrası" niteliğindeydi.

Bizans musikisi İstanbul'un fethinden çok önce, 13. yy'da kendi "klasik" geleneğinden uzaklaşmaya başlamış, çözülmüştü. Onun doğal mirasçısı olması gereken Rum Ortodoks Kilisesi bu yüzden eski bir geleneğe yaslanma imkânından yoksun kalmış, 17. yy'dan itibaren Türk musikisinin etkisine girmiştir. Rumlar, zamanımıza kadar çokseslilige ilgi duymamışlar, kiliselerinde de Türk makamlarının çizgilerini taşıyan ilahiler okunmuştur. 1717-1718 yıllarında eşi elçi olarak İstanbul'da bulunan İngiliz yazar Lady Mary W. Montagu de Rumların Batı musikisine karşı ilgisizliklerini bir yabancının gözüyle dile getirir. 1786 yazını İstanbul'da geçiren İngiliz Elizabeth Craven'ın gözlemi de aynı yöndedir.

Ermeniler de Türk musikisiyle sıkı bir bağ kurmuşlardır. Bu yakınlık kilise musikisinde de görülmekle birlikte, halk musikisinde, aynı ya da benzer ezgilerin her iki toplumca da benimsenmiş olmasından ileri gelen bir kaynaşma halini almıştır. 19. yy ortalarından itibaren Protestan ve Katolik Ermenilerinin ayinlerine Avrupa kiliselerinde icra edilen koro parçaları aktarılmaya başladı (Mahmut Ragıp Gazimihal). Ama Gregoryen Kilisesi daha uzun bir süre çokseslilige direndi. Anadolu'da belki de ilk kez ezgi derlemiş bir araştırmacı olan, değerli besteci Gomidas'ın Anadolu ezgilerinden izler taşıyan *messe*'leri armoniyi Gregoryen kilisesine soktu. Yüzyılımızda bu tür bir çoksesliliğe teksesli Türk musikisine özgü bir tarz Ermeni dinî musikisinde yan yana yer almaya başlamıştı.

17.-18. yy'larda Batı'yla ilişkiler: 17. yy'da operanın gelişip yayılmasıyla Osmanlı sarayında da bu tür musikiye karşı bir merak uyanmıştır. IV. Mehmed'in şehzadelerinin sünnetiyle kızı Hatice Sultan'ın İkinci Vezir Mustafa Paşa'yla evlenmesi dolayısıyla 1675'te Edirne'de düzenlenecek olan şenlikte, padişahla sadrazam bir de opera takımının yer almasını istemişlerdi. Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa bu iş için Venedik Balyosuna başvurmuş, ama

şenliğe çok az bir zaman kaldığı için bu istek gerçekleşememişti. Buna rağmen şenlikte Batı musikisine gene de yer verilmiş, orglar çalınmıştı. 17. yy'da Evliya Çelebi gezdiği Avrupa şehirlerinde çok çeşitli musiki türlerini dinleme fırsatı buldu. *Seyahatname*'sinin musiki açısından en dikkate değer yanı musiki aletlerine ilişkin son derece değerli bilgiler vermesindedir. Evliya'nın o dönem İstanbul'unda kullanılan sazlar üzerinde birincil kaynak durumundaki eserinde başka kaynaklarda çoğu sözü edilmemiş seksene yakın sazın adı, tanımı, hatta icracılarının sayısı bile verilmiştir. Bunların tümünün Türk sazı olmadığı şu sözlerinden de bellidir: "Ammâ bu bâlâda tahrîr ettiğimüz sâzların ummalleri ve sâzendeleri ve sâzları İslâmbol'a ve gayrı diyara mahsus olan sâzlardır." Nitekim bu yüzyılda pek çok Batı sazı ve sayısız çalgıcı çeşitli yollardan ülkeye girmiştir; kimi sazlar da savaşlar sırasında Avrupa askerî birliklerine bağlı bandolardan geçmiş olabilir. Batı sazlarının mehterhane, saray, mevlevihane gibi kurallara bağlı musiki çevrelerinde bile yüzyılımızın başlarına kadar denendiği bilinmekle birlikte, bunlardan Türk musikisi perdelerini vermeyenlerin kullanılamadığını düşünmek yanlış olmaz. Bellibaşlı üflemeli Batı sazları 18. yy sonlarında tanınmaya başladı, icracıları yetişti. Örneğin klarnet, önce şehir hafif musiki türlerinde, daha gelişmiş biçimiyle de Batı türü bandoda yer aldı, zamanla piyasa fasıl heyetlerine geçti. Batı kemanı ise 1740'larda musiki çevrelerine girmişti. Bu sazın ilk büyük ustası Kemanî Corci'den sonra, özellikle Rumlardan birçok ustası yetişti, artan bir yaygınlıkla günümüze geldi. Gene I. Mahmud zamanında, Yirmisekiz Çelebizade Said Efendi elçilikle görevli bulunduğu (1732-1733) Paris'ten dönüşünde getirdiği bir klavseni padişaha sunmuştu; sarayda çalınıp çalınmadığı bilinmeyen klavsenden sonra gelişecek olan piyano içinse, Abdülmecid zamanını beklemek gerekecektir. Sonuç olarak, 17.-18. yy'larda sayısız Batı sazı ülkede tanınmış olmasına rağmen, bunlardan ancak birkaçının ilgi gördüğü söylenebilir.

Avrupa'ya gönderilen elçiler de gittikleri şehirlerde seyrettikleri operalar hakkındaki izlenimlerine yazdıkları sefaretnamelerde yer vermişler, edindikleri bilgileri saray çevresine ulaştırmışlardır. Bunlar arasında, 1720-1721 yıllarında Fransa'da bulunan Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Paris'te seyrettiği bir operayı en ince ayrıntılarına kadar anlattığı sefaretname en ilginç olanıdır. Aynı yüzyılda Avusturya elçisi Hattî Mustafa Efendi Viyana'da (1748), Giritli Ahmed Resmî Efendi Viyana (1757-1758) ile Berlin'de (1763-1764), Mustafa Rasih Paşa Petersburg'da (1792-1794) seyrettikleri operaları sefaretnamelerinde anlattılar. Daha sonraki sefaretnamelerde, opera artık yeni bir şey sayılmadığından olacak, konuya pek değinilmemiştir.

Osmanlı Sarayında opera: Ülkemizde ilk kez opera seyreden padişah III. Selim oldu. Yukarda adı geçen sefaretnameleri padişahın okuduğu, opera üstüne bazı bilgiler edindiği tahmin edilebilir. III. Selim merak ettiği Batı musikisini ilkin kız kardeşi Hatice Sultan'ın sarayında dinlemiş, dinlediği parçalardan hoşlanmıştı; Batı musikisi, opera, bale, dans bundan sonra Topkapı Sarayı'nda da yer aldı. 1797 Mayıs'ında yabancı bir topluluk tarafından, padişah huzurunda, ilk kez bir opera sahnelendi.
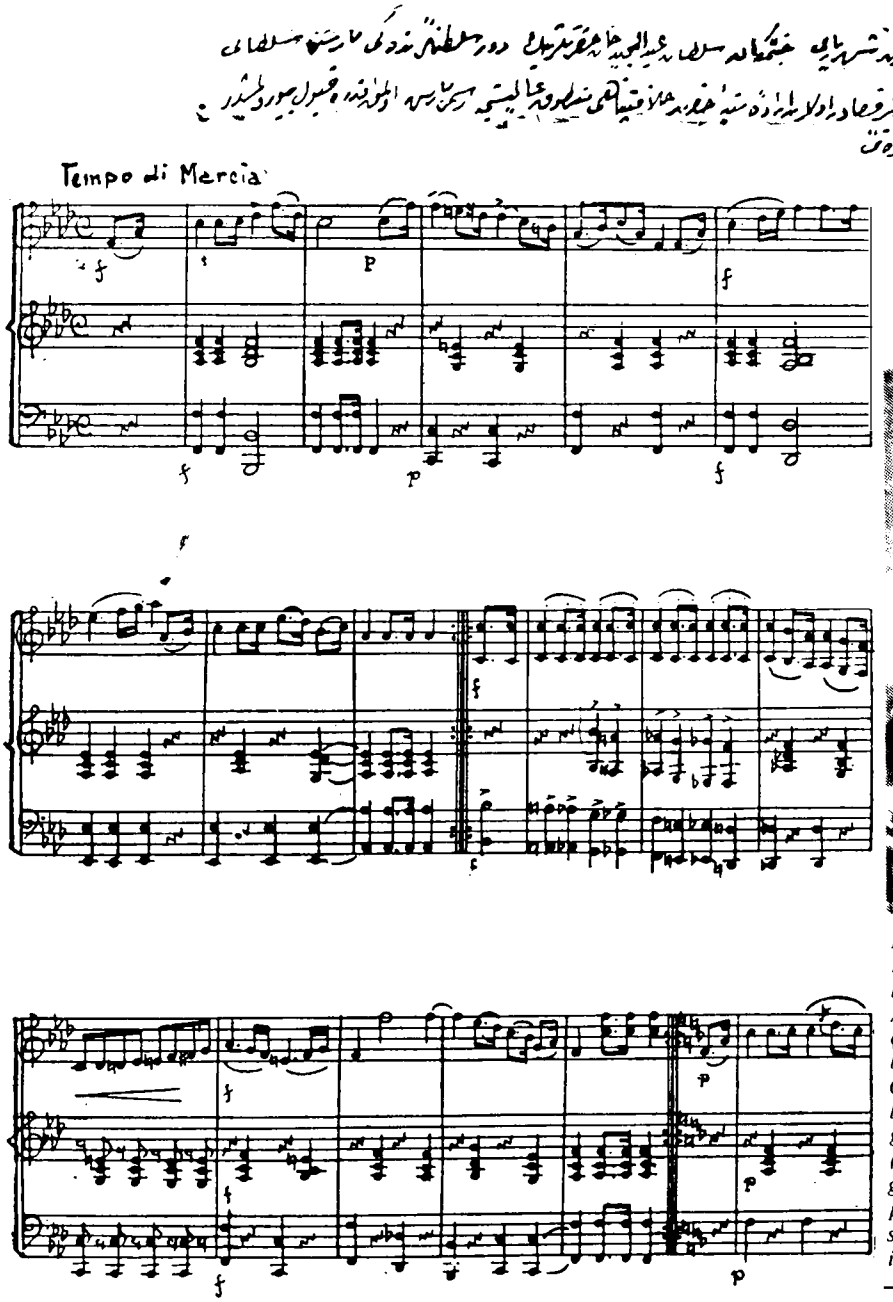
Gene aynı padişah zamanında, 1794'te, Yeniçeri ordusunun yanında kurulan Nizam-ı Cedid birliklerinin günlük eğitim ve yürüyüşlerinde kullanılmak üzere, askeri yetiştirmekle görevli Fransız subaylarının girişimiyle bir boru [borazan]-trampet [küçük davul] takımı meydana getirildi. Bu, mehter musikisinden, küçük de olsa, ilk kopmadır.

II. Mahmud ve Musikide Tanzimat

1826'ya kadar Osmanlı sarayı ile toplumunun Batı musikisiyle tanışıklığı Avrupa'yla ilişkilerin getirdiği geçici, çoğu rastlantısal durumların bir yan sonucuydu. III. Selim dönemindeki boru-trampet takımı bile yeni askerin eğitimiyle ilgili sınırlı bir denemeydi, bir bando değildi. Oysa II. Mahmud'un Muzika-yı Hümayun'u kurarken Mehterhane'yi kaldırması Batı musikisine doğru bilinçli değil ama kararlı bir yönelişi temsil eder. Diyebiliriz ki, musiki tanzimatımız o tarihte başlamıştır; II. Mahmud'dan sonraki uygulamalar, bazen daha hızlı, bazen daha ağır bir tempoyla da olsa, aynı yolda yürümekten ibarettir. Girişim, şüphesiz, askerî musikiyle sınırlı kalmayacaktı; burada, Batı'dakinin tersine işleyen bir süreç sözkonusudur. Batı'da dindışı sanat musikisi olgunlaştıkça gelişiminin ürünlerini yavaş yavaş bandolara yansıtmıştı; bizdeyse, Batı musikisi, gelişim süreci ve gerçek sanat ürünleri bilinmeden, doğrudan doğruya askerî düzeyde başlamış oluyordu.

Kaldırılan mehterhane Türk musikisinin en önemli kurumlarından biriydi. Eski mehterler savaş ve yürüyüş havaları çalan bir askerî musiki topluluğu değildi sadece; peşrev, saz semaisi gibi saz, nakış, murabba, semai gibi söz eserleriyle klasik fasıllardan hafif eğlendirici parçalara kadar zengin bir repertuvarı ve geniş bir saz kadrosu olan bir açık hava orkestrası niteliğindeydi. Bundan dolayı da "nevbet vurma"nın dışında, hemen her türlü törende, şenlik ve düğünlerde mutlaka yer alırdı. Ayrıca, tarihi çok uzun bir geçmişe dayanan, dünyanın en eski askerî musiki topluluklarından biriydi.

Mehterhane'nin kapatılma nedeninin, yeni askerî eğitim düzeniyle mehter musikisinin ritmi arasındaki "uyumsuzluk" olduğu söylenir, yazılır. Bu tespit mehterin terkedilmesini kaçınılmaz bir zorunluluk olarak göstermekle kalmaz, bunu, aynı zamanda, yalnızca askerî musikiyle ilgili bir yenilikmiş gibi sunar. "Uyumsuzluk"un gideriliş biçimine gelince, bu da başka bir uyumsuzluğa yol açacaktır; kulaklara yabancı ezgiler askere ne türlü duygular aşılayacaktı? Böylece bizde geleneği olmayan bando içi bir repertuvar sorunu ortaya çıktı. İlk acemilik döneminde (1826-1828) çalınan parçalar, ezgi niteliği taşımayan, sadece yürüyüş ritmini düzenleyen boru havaları olmalıdır. Daha sonra Batılı bestecilerin ya da konser vermek gibi vesilelerle Türkiye'ye gelen yabancı musikicilerin besteledikleri marşlardan küçük bir repertuvar oluştu. Bandoyu çalıştıran İtalyanların marşları da millî marş işlevi gördü. Anlaşılan, yeni Türk bestecilerinin tek tük marşlar besteleyebilecek ölçüde yetişmelerine kadar geçen yarım yüzyıl boyunca, askerî musikide aranması gerekli yerli öğelerden doğal olarak yoksun bu tür eserler Türk yetkililerce yadırganmamıştır. Nitekim, armonize edilerek de olsa herhangi bir mehter havasının bandoyla çalınması o yıllarda akla bile gelmemiştir. Başlangıçta olduğu gibi bu süre içinde de mehterlerin yeniden düzenlenmesine kimse kalkışmadı. Mehterin geliştirilerek yaşatılması bir yana, bir müze olarak yaşatılması bile düşünülmedi. Böylece tarihî mehterhane bütün geleneği, repertuvarı ve sazlarıyla

İLK BANDO VE DONİZETTİ PAŞA: II. Mahmud tarafından kurulan ilk bandoyu önceleri borazancı Vaybelim Ahmed Ağa ile trampetçi Ahmed Usta çalıştırıyordu. Daha sonra ünlü opera bestecisi Gaetano Donizetti'nin kardeşi Giuseppe Donizetti çağrılarak bandonun başına getirildi. Muzika-yı Hümayun'un gerçek kurucusu olan Donizetti (1788-1856) bandonun repertuvarını genişletti, kolayca öğrenilecek hafif parçalarla bando musikisinin yayılmasını sağladı. Donizetti (üstte), Abdülmecid için bestelediği marşın notası (yanda).

tarihin karanlığına gömüldü. Anısını yaşatan minyatür ve resimler, günümüzdeki mehterlerin, eskisi hakkında fikir vermediğini açıkça gösterir. Ancak, yakın zamanlarda yayımlanmış bazı araştırmaların konuya bir ölçüde aydınlık getirdiğini burada belirtmek gerekir.

Batı'ya yönelişin gerekçelerini, musiki tarihimizin olgularıyla, musikiye özgü terimlerle açıklayabilmek zordur. Toplumda olduğu gibi saray çevresinde de az çok zorlayıcı bir beğeni yaratamamış bir sanatın tercih edilmesini, kökleri bir önceki yüzyılın başlarına kadar geriye uzanan genel bir çözülüşün bir halkası olarak görmek daha doğru olur. Son iki yüzyıldır Avrupa ülkeleriyle girilen savaşlardan çoğunun yenilgiyle bitmesi, devletin sürekli toprak kaybetmesi, Batı'nın askerî alanda Osmanlı'dan daha üstün duruma geçtiği kanısını doğurmuştu. Avrupa'yla ilişkilerin sıklaşması sonucu, bu "üstünlük"ün yalnız askerî alanda olmadığı çok geçmeden anlaşılacaktı. Önce bu düzeyde öngörülen ıslahat daha sonra Batı tekniğinin ithalini gerektirdi. Daha sonra da hızla öteki alanlara, devlet kuruluşlarının yeniden örgütlendirilmesine, yeni eğitim-öğretim kurumları oluşturulmasına, sarayın Avrupa saraylarına göre düzenlemesine, kıyafetin değişmesine kadar genişledi. Bütün bunlar taklit de olsa toplumun görünümünü değiştirecek olan yeni bir hayat görüşünün temellerini attı. Her değişiklik, eski ya da eski olduğuna inanılan bir başka düşünüş ya da davranış biçimini daha yıpratıyordu. Böylece, ilkin dar bir alanda uygulanması öngörülen yenilikler gelenekleri görenekleri sarsar

hale geldi. Yaşama biçimleri değişmeye ve o zamana kadar az çok var olan zevk ve inanç bütünlüğü yavaş yavaş bozulmaya başlamıştı. 19. yy başlarında eski kültür ve yaşayış çökmemiş, ama çözülmüştü. Bu durum sanatta da kendini gösterir: divan şiiri 18. yy sonlarında Şeyh Galib'le son büyük temsilcisini çıkarmıştı. Klasik Osmanlı mimarisi ölmüş, mimarlığa taklitçilik ve zevksizlik hâkim olmuştu. Bu dönemde musiki, kendi köklü geleneği içinde yaşayan, canlı tek sanat dalıydı. Musiki işte bu genel çöküşe bir çare olarak düşünülen yenilik hareketlerinin kurbanı oldu. Bu yüzdendir ki, Tanzimat'la başlayıp zamanımıza kadar uzanan süreç boyunca kayıplar hanesinde en ağır basanı Türk musikisi olmuştur.

Burada eleştirilmesi gereken nokta, Batı musikisi öğrenmeye başlamamız değildir elbette. Hatta onu öğrenmeye daha önce başlayabilmiş olsaydık daha da iyi olabileceği söylenebilir. 1826 yılına girildiğinde, Batı musikisinin birçok büyük bestecisi eserlerini çoktan tamamlamışlardı. Vivaldi 1743'de, J. S. Bach 1750'de, Haendel 1759'da, Teleman 1767'de, Gluck 1787'de, Mozart 1791'de, Haydn 1809'da ölmüşler, Beethoven ömrünün son iki, Schubert ise son üç yılına girmişlerdi, birkaç yıl sonra da, 1830'larda, Mendelssohn Bach'ı tanıtmaya başlayacaktı. Batı musiki sanatının bu ürünlerini tanımakta daha fazla gecikmemeliydik, gecikmeme imkânını elde etmiştik de... Muzika-yı Hümayun'u Batı musikisi konservatuvarı gibi görürsek konservatuvar açmakta kimi Avrupa ülkeleriyle aynı zamanda, kimilerinden de daha önce davrandığımız anlaşılır. İtalyan devletlerinde daha 16. yy'da kurulan konservatuvar, Paris'te 1784'te Viyana'da 1817'de, Berlin'de 1822'de, Brüksel ile Madrit'te 1830'da, Leipzig'de 1843'te, Münih'te 1846'da, Londra'da 1861'de, Petersburg'da 1862'de, Moskova'da 1866'da, Budapeşte'de 1874'te kurulmuştu.

Eleştirilmesi gereken, bir musiki türünü, daha öğrenmeden, resmî sanat durumuna getirmemizdir. Geçmişle köprülerin işin başında, bu kadar çabuk atılması Batı musikisi alanında yetişecek olan yeni Türk bestecisini köksüzlüğü seçmeye yöneltmiş, bu yetişme ortamı onun da zararına olmuştur. Böylece iki ayrı kültüre ait sanatların alışverişinden beklenebilecek zenginleşme imkânları tırpanlanmıştır. Hiç değilse zamanla yumuşak bir ortam oluşabilseydi, Türk musikisi, Batı'ya yöneliş sürecinde zarardan çok yarar görebilirdi. Musikimizin etrafındaki kabuğun artık ister istemez çatlayacağı kabul edilirse, bu çatlağın belki çok sonra gösterebileceği ufuk içinde, Türk musiki sanatının kendi geleneklerine taze bir görüşle bakması yolu açılmış, hiç değilse kapatılmamış olabilirdi. Musikinin, belki o gün için değil, ama daha sonrası için buna ihtiyacı vardı: 19. yy'ın ikinci yarısında öyle bir ihtiyaç pek duyulmamışsa, bu, bu köklü sanatın hâlâ soylu, seviyeli eserler üretebildiğini gösterir ancak, kendi kabuğu içinde kalsa da gelecekte aynı atılımı gösterebileceğini değil. Ayrıca, Batı musikisiyle yüzyüze geldikten sonra, hiçbir şey olmamış gibi, aynı tempoyla yoluna devam edemezdi; ikinci bir varlıkla karşılaşınca, kendi varlığını hissetmişti bir kez; bir saflığı bir *kendinde*liği yavaş yavaş yitirmekle, bir kimliğin yavaş yavaş bilincine varış iç içe geçmeye başlamıştır.

Eleştiri konusu sürecin en kötü ürünü, Batı musikisini seçmiş Türk sanatçısını geleneksel musikiye karşı saldırganlığa, geleneksel yoldaki musikiciyi de tepkiciliğe itecek olan bir zemin yaratılmasıdır. Bu zemin daha Cumhuriyet dönemine girilmeden hazırlanmıştı. O ortamda yetişen, her iki kanattaki birçok seçkin musikicinin bile bu saldırı-savunma şartlanmasının olumsuz doğrudan ve yan etkilerinden kendilerini kurtaramadıkları, Cumhuriyet sonrasında iyice su yüzüne çıkacaktır.

İlk bando: II. Mahmud Osmanlı ordusunu Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye adıyla yeniden örgütlendirirken Batı örneğine göre kurulan ilk bando Enderun'daki gençlerden oluşturulmuştu. Bandoyu önce süvari bölüğü Vaybelim Ahmed Ağa ile trampetçi Ahmed Usta çalıştırıyorlardı. III. Selim döneminde Nizam-ı Cedid birliğine giren bu iki askerin oradaki boru takımı içinde bando musikisiyle uğraşmaya başladıkları tahmin edilebilir. Ancak, bandonun tam anlamıyla iyi yetişmesi için, Batı musikisi bilgilerinin yetmeyeceği düşünüldüğünden, bu işi bir yabancının daha iyi göreceği sonucuna varılmış, çalıştırıcılık görevine İstanbul'da bulunan Fransız uyruklu Monsieur Manguel getirilmiştir. İki yıl kadar bu görevde kalan Manguel'den istenilen verim sağlanamayınca, o dönemde Avrupa musikisinde en çok sözü geçen İtalyanlardan yararlanma düşüncesiyle Sardunya Krallığı'nın İstanbul elçisine başvurulmuş, Sardunya hükümeti de ünlü opera bestecisi Gaetano Donizetti kardeşi Giuseppe Donizetti'yi "Osmanlı İmparatorluğu muzikalarının genel eğitmeni" unvanıyla İstanbul'a göndermiştir.

Donizetti Paşa: Giuseppe Donizetti 1788'de Lombardiya'da Bergam kasabasında doğdu. Askerliği sırasında, yirmi yaşında bandoya girdi. İtalyan, Fransız ordularında uzun yıllar bando şefi olarak çalıştı. İstanbul'a geldiğinde, "icabında kırbaç kullanma" hakkı dahil çok geniş yetkilerle göreve getirildi. 1828'den 1856'ya kadar, yirmi sekiz yıl süren çalışmalarıyla Muzika-yı Hümayun'un gerçek kurucusu oldu. Donizetti ilk iş olarak, Hamparsum notası bilen öğrencilerine Batı notasını öğretti; kendisi de, Batı notasındaki işaretlerin Hamparsum notasındaki karşılıklarını öğrenmek zorunda kalmıştı. Daha sonra, İtalya'dan yeni sazlar, her saz için de öğretmen getirtti, saz teknolojisi geliştikçe yenilerini ısmarladı. II. Mahmud için yazdığı *Mahmudiye Marşı*'nı öğrencilerine öğreterek padişaha dinletti.

İlk bando hakkında bilgi edinilebilen yerli, yabancı kaynaklarda, bandonun, padişah nereye giderse onun yanında yer aldığı, bütün askerî eğitim ve törenlere katıldığı, yabancı devlet adamlarına verilen yemeklerde, şenlik ve düğünlerde çaldığını öğreniyoruz. Askerin şehir içinde bandoyla yürüyüşü de "muzika"yı halka tanıtıyordu. 1827-1828 yıllarında Türkiye'de bulunan İskoçyalı gezgin Mac Farlane ile, 1829'da donanma gözlemcisi göreviyle İstanbul'a gelen İngiliz deniz yüzbaşısı Adolphus Slade boğaz kıyılarında, sokaklarda İtalyan operalarından bölümler dinlediklerini yazmışlardır. İngiliz subayı bu eserleri Enderun ağalarından kurulu bir bandonun çaldığını öğrenince Donizetti'yle tanışmış, duyduğu şaşkınlığı ona da anlatmıştı. Sokaklarda kulağına "frenk havaları" gelen halk da aynı şaşkınlığı duyuyor olmalıydı. Abdülmecid'in özel hekimi Dr. Spitzer'in padişahın 1850'deki bir kır gezintisini anlatırken çizdiği şu tablodaki alafrangalık ise büsbütün şaşırtıcıdır: "(...) güzel bir ilkbahar sabahı kafilemiz yola çıktı. Kafilenin önünde ve arkasında iki mızraklı alayı, müteaddit muzika takımları geliyordu."

(...) Kafilenin konakladığı bir sırada, "padişahın çadırında opera parçaları", hattâ, "Fransızların millî marşı işitiliyordu."

İlk iki gözlem bandonun sadece bir yıllık çalışmalarını yansıtması açısından da dikkat çekicidir. Donizetti'nin büyük bir musiki adamı olmadığı bilinmektedir, ama çalışkan, sabırlı, bildiğini öğretebilen, ciddi bir musikici olduğu da bellidir. Bando musikisinden başka İtalyanca sözlü parçaları, bu arada opera aryalarını da repertuvarına almıştı. Bandodan başlayarak koro ve orkestra eserlerine yönelmeyi, böylece Batı musikisi zevkini saray ve çevresine aşıladıktan sonra şehre yaymayı düşünüyordu. Dikkat edilirse, musiki tanzimatımızın başlangıçta herhangi bir programı yoktu, sonradan en az belli bir program ortaya çıktıysa, bu, Donizetti'nin gelişiyle olmuştur.

İlk bandonun repertuvarındaki eserlerin tamamını bilmiyorsak da, eldeki bilgilere göre bunlar, form olarak, opera parçaları, vals, polka, mazurka ve çeşitli yabancı bestecilerin marşlarıdır. İlk repertuvarın, icrası hem kolayca öğrenilebilen, hem de dinleyicinin kolayca anlayabileceği hafif parçalardan oluştuğu söylenebilir. Musikiye ısınmayı sağlayacak bir başlangıç için yadırganmaması gerekir. Konuya bando tarihi yönünden eğilen M. R. Gazimihal'e göre, "O zamanki Batı bando repertuvarının kemmiyet ve keyfiyetçe tam karşılığının sağlanabildiği, çünkü zamanın muzika şartlarına göre böyle bir işin teknik bakımdan (saz tekniğinin çağdaş gelişme düzeyine henüz ulaşmaması dolayısıyla) esasen fazla bir güçlüğü olmadığı muhakkaktır."

II. Mahmud ve Türk Musikisi

Batı musikisinin sarayda yayılmaya çalışıldığı yıllarda, aynı saray içinde klasik Türk musikisinin son büyük ustaları bulunuyordu. Çoğu III. Selim sarayının ortamında yetişmiş bestecilerle onların yetenekli şakirdlerinin olgunlaşmasıyla klasik üslup son parlak dönemini yaşıyordu. "Huzurda" icra edilen "küme fasılları"nın kadrosunda şu sanatçılar yer alıyorlardı: Hammamîzade İsmail Dede Efendi, Dellâlzade İsmail Efendi, Şakir Ağa, Çilingirzade Ahmed Ağa, Suyolcuzade Salih Efendi, Kömürcüzade Hafız Mehmed Efendi, Basmacı Abdi Efendi (hanendeler); Kazasker Mustafa İzzet Efendi, Sait Efendi (neyzenler); Rıza Efendi, Kemanî Ali Ağa, Mustafa Ağa [Şakir Ağa'nın kardeşi] (kemanîler); Numan Ağa, Zeki Mehmed Ağa, Keçi Arif Ağa, Necip Ağa (tanburîler).

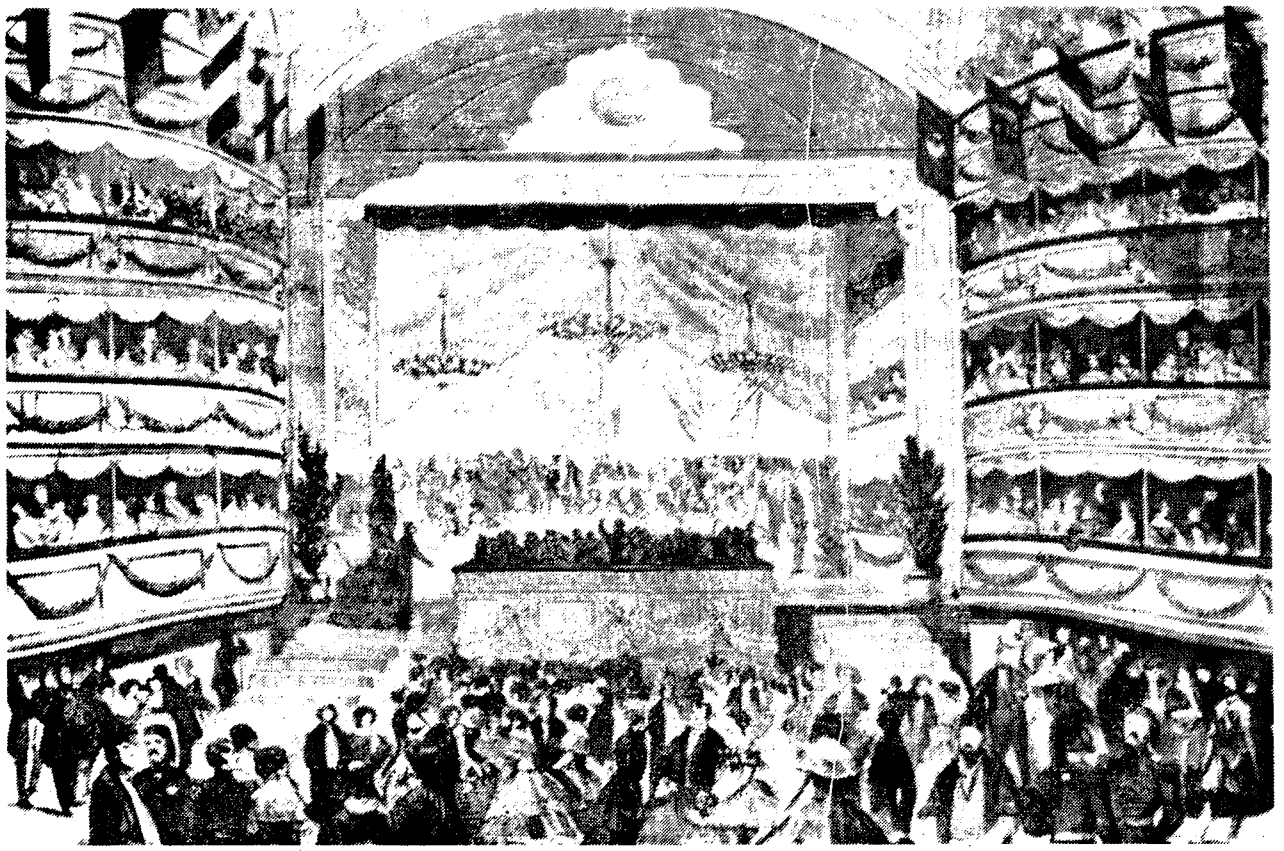

YENİLİKÇİ BİR PADİŞAH: II. Mahmud Batı musikisinin yanısıra klasik Türk musikisinin yaygınlaşması için çaba sarfediyordu. Ney üfleyen, tambur çalan ve beste yapan II. Mahmud çağdaşı olan Hamamizade İsmail Dede Efendi, Dellâlzade İsmail Efendi gibi büyük bestecilere sahip çıkmış, saraydaki "küme fasılları"nda bu isimlere yer vermiş, onları desteklemiştir. İsmail Dede Efendi.

II. Mahmud klasik yolda başarılı bir şarkı bestecisiydi; ayrıca ney üfler, tanbur çalardı. Muzika-yı Hümayun'un kurulmasıyla birlikte Batı musikisi dinliyor, onu sevmeye çalışıyordu, ama öbür yandan, sarayda eskiden olduğu gibi devam eden fasılları dinlemekten de geri kalmıyordu. Özellikle Dede'nin eserlerine büyük değer vermekteydi. Gittiği yerlerde de bandocularla müezzinleri birlikte götürüyordu. Musikideki bu iki yanlılık o dönemin havasını, hem Doğu'ya hem Batı'ya hem eskiye hem yeniye dönük iki cephesini çok iyi dile getirir. Biri, padişahın asıl sevdiği, inceliklerine varabildiği musiki, öteki ise öğrenilmesi, sevilmesi, "ulaşılması" gerekendi; biri "akıl"ın, öbürü "duygu"nun gereğiydi. Cumhuriyet döneminin ilk aydın kuşaklarınca açık bir biçimde yaşandığını bildiğimiz bu iç çatışmasının daha o zaman uç verdiğini düşünmek pek yanlış olmaz.

Muzika-yı Hümayun: Muzika-yı Hümayun'la, Enderun'da yeni bir musiki (ve sanat) bölümü açılmış oldu. Bando, bu bölümün çekirdeğiydi. Bando, koro ve orkestraya doğru gelişti; bando-orkestra işbirliği Cumhuriyet'ten sonraki düzenlemelere kadar sürmüştür. Opera, operet bölümlerinden söz edebilmek için Abdülmecid, sarayda daimi bir opera topluluğu için de II. Abdülhamid dönemlerini beklemek gerekecektir. Örgüt içinde Türk musikisi bölümü ise sonradan kuruldu. Fasıl heyeti ile müezzin ve sermüezzinler bu bölümün iki kolunu meydana getirdiler. Müezzinler tanınmış musikiciler arasından seçildiklerinden, aynı zamanda fasıl heyetinde hanendelik ve serhanendelik ederlerdi.

Fasıl heyeti sonraları, "Fasl-ı Atik", "Fasl-ı Cedid" diye ikiye ayrıldı. Fasl-ı Atik klasik fasıl tarzındaydı. Fasl-ı Cedid ise ney ile flütü, ud ile mandolini bir araya getiren acayip bir düzendeydi. Fasıl, topluluğu bagetle yöneten bir şef, keman, viyolonsel, ud, lavta, kitara, mandolin, flüt, ney, kanun, trombon, darbuka, kastenyet, zil ve hanendelerden kuruluydu. Takımın, Batı musikisinin "majörüyle minörüne yakın makamlardaki" peşrev ve saz semaileri, hafif şarkılar, köçekçeler ve oyun havalarının armonize edilmesiyle oluşan özel bir repertuvarı vardı. Geleneksel musikinin Batı sazlarına göre armonize edilmesi (?) hevesinin, ne kadar acemice de olsa, ilk örneğidir bu. Daha sonra bazı klasik eserlerin Muzika-yı

İSTANBUL'DA OPERA: Muzika-yı Hümayûn'un kurulmasıyla birlikte başlayan musikide Batılılaşma bir süre sonra değişik alanlarda da kendini göstermeye başladı. Opera parçaları, operetler, musikili oyunlar o dönemlerde kurulan tiyatrolarda sahnelenmeye ve ilgi görmeye başladı. 1870'lere kadar etkinlik gösteren Naum Tiyatrosu da bunlardan biriydi. Verdi'nin, Donizetti'nin ve birçok ünlü bestecinin eserlerinin sahnelendiği bu tiyatroya padişah Abdülmecid de ilgi duymuş ve desteklemiştir.

Hümayun'daki İtalyanlarca armonize edildiğini görüyoruz. Bu denemenin günümüze kadar sürdüğü söylenebilir. Aslında zor bir iş olan çokseslendirme, geleneksel musikiden yararlanarak kendi kişisel dilini bulmaya çalışan çağdaş bir bestecinin egzersiz çalışmalarıysa, değer taşır. Bizde böyle olmamış, klasik şarkılar, köçekçeler, türküler, ya üzerlerine konulmuş en basit bir "armoni taksimatı"yla "modernize edilmiş" ya da türküye yedirilemeyen, belki ileri, ama zorlama armoni uygulamalarından başka bir şey elde edilememiştir. Her iki çokseslendirme tarzı da hep şunu düşündürür: eski musiki iyi idiyse, neden böyle bir yenileştirmeye ihtiyaç duyulur? Kötü idiyse, niçin ondan büsbütün vazgeçilmez?

Abdülmecid Dönemi

Beyoğlu'nda opera-operet: Muzika-yı Hümayun'un kuruluş yılları sayabileceğimiz 1826-1839 döneminin sonlarında İstanbul ilk tiyatro binasına kavuşmuş bulunuyordu. Giustiniani adlı bir Venediklinin Galatasaray'da yaptırdığı, "Fransız Tiyatrosu" adlı binada sahnelenen musikili oyunlar, operetler, opera parçaları yabancıların yanı sıra Osmanlı ileri gelenlerince de seyrediliyor, destekleniyordu. Bunlar, halka açık bir yerde seyredilen ilk musikili oyunlardır. Bundan sonra 1841-1842 mevsiminde gene Beyoğu'ndaki Bosko Tiyatrosu'nda sahnelenen operalar gelir; bu operalardan birinin, Gaetano Donizetti'nin *Belisario* operası olduğunu biliyoruz. İtalyan bir cambaz olan Bosko'nun tiyatrosunu mevsim sonunda, Suriye katoliği, Osmanlı uyruğu Mihail Naum adlı bir emprezaryoya satmasından sonra İstanbul'da bir opera hareketi başladı. 1842-43 mevsiminden itibaren İtalya'dan getirttiği topluluklarla operalar sahnelemeye koyulan Naum, aldığı binanın 1846'da yanması sonucu çalışmalarının kesintiye uğradığı iki yıl dışında, tiyatrosunu, 1870'te geçirdiği ikinci yangına kadar, yirmi sekiz yıl yaşatmayı başardı. Bu yirmi sekiz yıl boyunca Batı gösteri sanatlarını, operayla opereti tanıtıp yayma yolunda büyük çaba harcadı. Zamanın gözde operalarıyla tanınmış sanatçıları İstanbul'a getirtti. Onun çabalarıyla, operalar, operetler bestelenişinden çok kısa bir süre sonra İstanbul'a ulaşabiliyordu, hatta bazı operaların Paris'ten önce İstanbul'da sahnelendiği bile olmuştu. Naum Tiyatrosu'nda oynanan operalar içinde önemsiz eserler de olmakla birlikte, opera repertuvarının bugün bile en iyi örnekleri arasında sayılan eserler de pek çoktu. 1866'ya kadar sadece Beyoğlu kesiminde seyredilebilen operayla operet, 1867'de, Naum'a tanınan tiyatro imtiyazının uzatılmaması sonucu, İstanbul yakasına geçti. İlkin 1866'da Razi adlı bir yabancı "Osmanlı Tiyatrosu" adını verdiği

binada opera parçaları söyletti. Ertesi yıl "Gedikpaşa Tiyatrosu" adını alan binada *Sevil Berberi* oynandı. Sahne musikisi böylece Gedikpaşa'ya, sonra da Beyazıt'a, Şehzadebaşı'na yayıldı.

Babasından farklı olarak özel hayatında da daha çok Batı musikisi dinleyen Abdülmecid, Naum'daki operalara büyük ilgi gösteriyordu. Sık sık operaya gittiği gibi, tiyatrodan maddî manevî desteğini esirgemiyordu. İlk yangından sonraki açılışta, 1846'da orada opera seyrettiğini biliyoruz. O yıl Donizetti'den gençlerin sarayda musikili oyunlar oynamak üzere yetiştirilmesini istedi. Bunun için Donizetti'nin bulduğu İtalyan öğretmenler aylıklı olarak saraya alındı; 1848'de, sarayda şan, saz, orkestra, koro ve dans çalışmalarına katılan altmış dolayında musikici bulunuyordu. Çalışmalar sonunda önce okul operetleri oynandı, opera için biraz daha zaman geçmesi gerekiyordu. Abdülmecid Batı sahne sanatlarına duyduğu merak ve ilginin bir sonucu olarak Dolmabahçe Sarayı'nda özel bir tiyatro yaptırdı. Üçyüz kişilik tiyatro, 1859'da yabancı sanatçılarca oynanan bir operayla açılmıştı. Bundan sonra İstanbul'a gelen yabancı opera kumpanyaları Dolmabahçe Tiyatrosu'nda da oynadılar. Burada sahnelenen operalarda kullanılan orkestra, genellikle Muzika-yı Hümayun'daki gençlerden kurulu saray orkestrasıydı; sadece Türk oyuncuların yer aldığı operalar ancak bölümler halinde oynanabiliyordu.

Donizetti'den sonra: Muzika-yı Hümayun'un kurucusu Giuseppe Donizetti Dolmabahçe Tiyatrosu'nu görmeden, 12 Şubat 1856'da İstanbul'da öldü. 1854'te liva rütbesine yükseltilmiş, "Paşa" olmuştu. Çalışmalarının önemi, bandosu, orkestrası, opereti, operası, korosu, enstrumental ya da sözlü ürünleriyle Batı musikisinin bir bütün olduğunu gösteren bir program uygulamaya koymasındaydı. Onun dönemi Batı musikisini sınırlı bir çerçeve içinde tanıma, öğrenme ve icra etme çalışmalarıyla geçmiş, ancak, bestecilik alanına el atılmamıştır. Ölümünden sonra bando ve orkestranın başına gene bir İtalyan olan Callisto Guatelli getirildi.
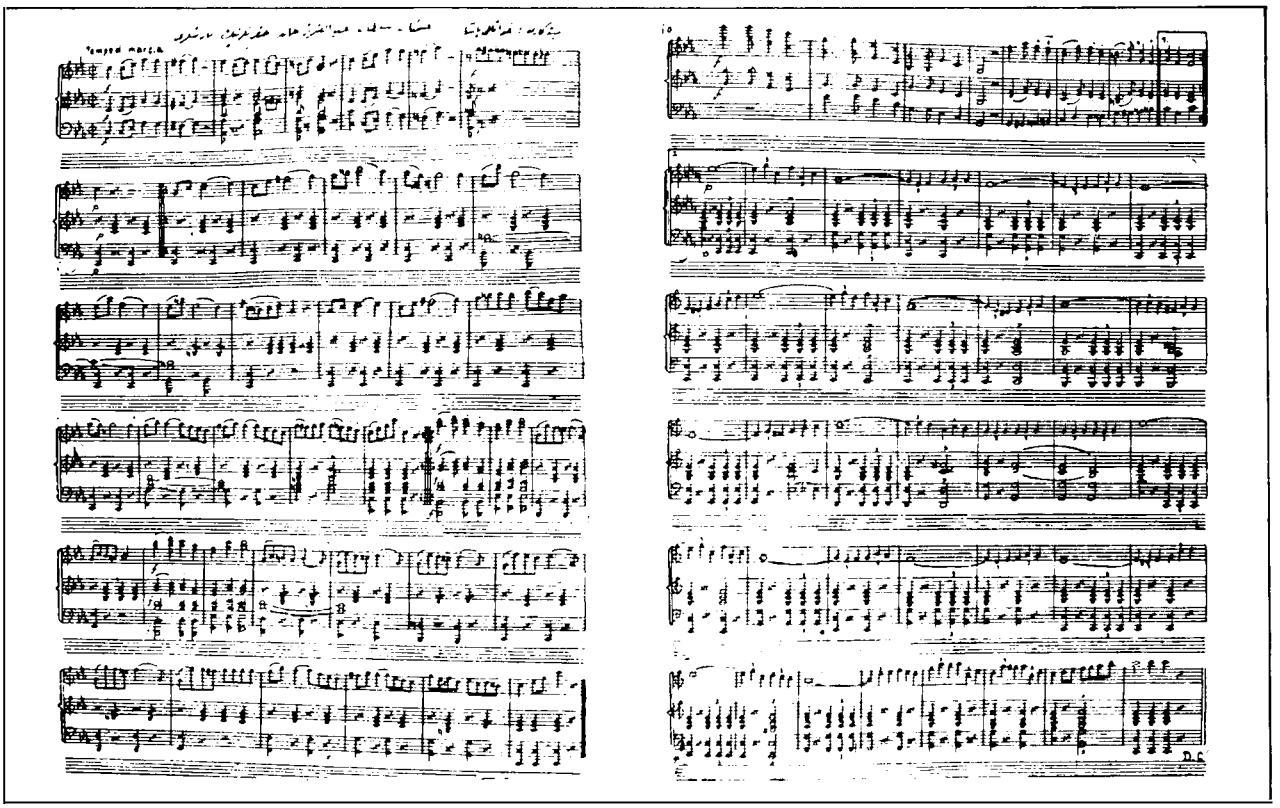
Çalıştırıcıların İtalyanlardan seçilmesi uzun süre bir kuralmışcasına benimsenmiş gibidir. İlk Batı musikisi öğretimi onlarla başladığından, bugün kullandığımız birçok musiki terimi İtalyancadaki telaffuzuyla dilimize yerleşmiştir. Sonradan, Fransızca bilenlerin etkisiyle bu dildeki telâffuzu yayılan kelime (*müzik*) ise, başlangıçta İtalyanca telaffuzuyla Türkçeye girmişti, ancak, *muzika* zamanla bozularak "mızıka" halini aldı. İtalyanların tanıttıkları terimlerden biri olan, "Türk tarzı" anlamındaki *alla turca* terimi de bu arada çok yanlış bir biçimde Türkçeye yerleşti, hatta dilimizde bir yan-anlam yüklendi. Bu yanlışın yerleşmesindeki gariplik, İtalyanların getirdikleri terimin saraydaki Türklerce hiç yadırganmadan benimsenmesindedir. Aynı yanlışlık "alafranga" (yani Frenk tarzı) gibi anlamsız bir kelime türetti ki, bu da musiki dışında, "alaturka" karşıtı bir yananlam yüklenmiştir.

Sarayda kadınlar fanfarı ve orkestrası: Abdülmecid sarayındaki musiki faaliyetlerinden biri de yalnızca kadınlardan fanfarlar, orkestralar kurulmasıdır. Bununla ilgili bilgileri saray doktoru Hekimbaşı İsmail Paşa'nın kızı olarak uzun süre sarayda yaşayan, besteci, şair Leyla Hanım'ın (Saz) anılarından öğreniyoruz.

Kadınlardan orkestralar kurmak o dönemde dünyada bir eşine olsa olsa çok ender rastlanabilecek bir faaliyet olabilirdi, kadınlar bandosu ise herhalde tek örnekti! Haremdeki kızların saraydan "çerağ" edilerek evlendirilmelerinden sonra icracılığı sürdüremeyecekleri düşünülürse, daha yeni öğrenilmeye başlayan bir sanatta kalıcı olamayacak elemanlar için para ve vakit harcanmasındaki yersizlik kolayca anlaşılır. Gerçi Osmanlı hareminde çok eskiden beri kadınlar musikiyle uğraşırlardı, ancak, saraydaki harem-selâmlık ayrılığının dolaylı bir ürünü olarak ortaya çıkan bu güzel geleneğin Batı musikisinde de sürdürülmeye kalkışılması sanat ciddiyetiyle bağdaştırılamayacak bir lüksten başka bir şey değildi. Harem-i Hümayun'da yalnız padişah sarayı için değil, sultan hanımların saray ve konakları için de kızlardan musikici yetiştirildiğini gene Leyla Saz Hanım'ın hatıralarından öğreniyoruz. Örneğin, II. Mahmud'un kızı Adile Sultan nezdinde keman, viyolonsel, musikâr, zither, kopsa, klarnet, obua gibi sazlardan oluşan bir kadın orkestrası bulunuyordu. Bir saray süsü niteliğindeki bu çalışmaların Donizetti'nin ölümünden

SARAYDA KONSERLER: *Batı musikisinden hoşlanan Abdülmecid döneminde birçok ünlü müzisyen İstanbul'a gelerek konser ve resitaller vermiştir. Ünlü besteci Franz List ve Belçikalı Henri Vieuxtemps ile eşi de sarayda konser veren bestecilerdendir. Franz List Donizetti Paşa'nın Marş-ı Sultanisi teması üzerine çeşitleme niteliğinde bir marş dahi bestelemiştir. Franz List.*

DONİZETTİ'DEN SONRA: *Giuseppe Donizetti'nin 1856'da ölümünden sonra bando ve orkestranın başına getirilen Callisto Guatelli Abdülaziz'in son yıllarında "Aziziye Marşı"nı besteleyerek padişaha beğendirmiş ve bu sayede paşalığa yükseltilmiştir. Daha çok milli melodilerden faydalanarak "milli marşlar" besteleyen Guatelli'nin "Şark Üvertürü", "Osmaniye" ve "Şefkat" adlı marşları vardır. II. Abdülhamid döneminde de görev yapan Guatelli Paşa 1899'da ölmüştür.*

sonra başlatıldığı söylenmiştir; gerçekten de kadın orkestraları onun sağlığında kurulmamış olabilir, ama cariyelerin, kalfaların Batı musikisi dersleri almaları çok daha önce başlamıştı. Bu tür faaliyetlerin, onun iradesi dışında gelişebilecek şeyler olduğunu düşünmek daha doğru olsa gerektir. Anlaşılan, saray çevresi, Batı musikisini "alafranga yaşayış"a yetecek kadar benimsemiş, bu sanata gereken ciddiyetle eğilme isteğini pek duymamıştır. Nitekim, Mozart'ın, Haydn'ın, Beethoven'ın, Schubert'in senfonilerini, öteki orkestra eserlerini tanıma yolunda herhangi bir merak uyanmamış, bir an önce kazanılması şart olan bu büyük eserlerden uzun zaman yoksun kalınmıştır. Abdülmecid'in attığı temel kendisinden sonra gerektiği gibi güçlendirilemeyince, üstünkörü bir Batı musikisi zevki aşağı yukarı yüzyıl sonuna kadar sürüp gitmiş, çok vakit kaybedilmiştir. Diyebiliriz ki, Tanzimat boyunca sarayda Batı musikisi, klasik Türk musikisi karşısında büyük çoğunlukla "hafif" ürünleriyle yer alabilmiştir. İlk senfonik eser icrası 1885'te gerçekleşen saray orkestrasının bugün kısmen bildiğimiz, kısmen tahmin edebildiğimiz altmış yıllık repertuvarı bunu gözler önüne serer. Cumhuriyet döneminin gergin musiki tartışmaları sırasında sıkça işlenen, "Batı musikisinin alaturkaya üstünlüğü" temasının aslında Tanzimat'tan kaynaklandığı göz önüne alınınca, bu üstünlüğün bu repertuvarla mı sağlandığı sorusu ister istemez cevapsız kalır.

Sarayda konser veren Avrupalı ünlü sanatçılar: Abdülmecid sarayında, yukarda sözü geçen fantezilerle, 'sanat olayı' sayılması gereken bazı faaliyetler yan yana yer alabiliyordu. Ünlü musikicilerin İstanbul'a gelerek konserler, resitaller vermeleri bu tür faaliyetlerdendir. Franz Liszt bunların başında

BANDOLAR: Enderun'da açılan ve Muzika-yı Hümayun'la birlikte gelişen musiki bölümünden sonra kurulan bando giderek koro ve orkestraya dönüştü. Abdülaziz döneminde sayıları artan ordu bandoları, daha sonraki padişahlar tarafından da korunarak geliştirildi. Bu uygulamalar Cumhuriyet'ten sonra yapılacak birçok atılıma da temel oluşturmuştur. Topçu Muzika-ı Hümayunu.

anılmalıdır. Liszt 1847 Haziran'ında biri sarayda, biri de Büyükdere'deki Franchini Salonu'nda iki resital vermiştir. Ayrıca, Donizetti Paşa'nın Marş-ı Sultanî'sindeki tema üzerine bir çeşitleme niteliğinde bir marş yazmış, yurduna döndükten sonra eseri sultana göndermiş, bunun üzerine kendisine nişan verilmişti. Sarayda konser veren bir başka musikici Belçikalı kemancı, besteci Henri Vieuxtemps (1820-1881) ile eşi piyanist Mme Josephiné'dir. Padişah, Vieuxtemps'dan, saraydaki musiki çalışmalarını incelemesini istediğinde, sanatçı, sarayda bandodan başka şan, saz, dans öğretimini kapsayan bir konservatuvar bulunduğunu görmüş, bu arada, Muzika-yı Hümayun'daki Türklerin oynadığı, Bellini'nin *Il Somnambula* operasından bir perde seyretmişti. 1848'de İstanbul'a gelen Vieuxtemps, Abdülmecid için bir marş bestelemiş, sonradan, o günlere ilişkin anılarını anlatırken, eserini başarıyla çalan saray bandosunu beğendiğini, buna karşılık operanın çok kötü oynandığını söylemişti. 1856-57 oyun mevsiminde, Naum Tiyatrosu'nda opera orkestrasını yöneten İtalyan kemancı, besteci, orkestra şefi Luigi Arditi burada anılabilecek bir başka tanınmış musikicidir; Abdülmecid kendisini dinlemek isteyince, Arditi orkestrasıyla birlikte saraya gelerek konser vermiş, daha sonra padişah için Türkçe güfteli bir de marş bestelemiştir. İstanbul doğumlu Macar besteci, keman virtüozu August von Adelburg da (1830-1873) birçok kez İstanbul'a gelerek sarayda konserler vermiş, padişahtan büyük yakınlık görmüştür. Abdülmecid için birçok yabancı marşlar yazmışlardır; bunların bestecileri ya sarayda musiki öğretmenliği eden, ya da konser vermek gibi bir vesileyle İstanbul'a gelen musikicilerdir. Johann Strauss, Camille Saint-Saens gibi iki ünlü besteci de, İstanbul'a gelmedikleri halde Abdülmecid için marş bestelemişlerdir.

Abdülaziz Dönemi

Abdülaziz Batı musikisinden hoşlanmıyordu; bu musikiyi "kuru gürültü" diye nitelediği söylenir. Ney üfler, lavta çalardı, birkaç eser besteleyecek kadar da Türk musikisiyle yakınlaşmıştı. Çok sevilen hicaz sirtosu dışında, şevkefzayla muhayyerden iki şarkısı bilinir. Padişah olunca kızlar fanfarıyla orkestrasını, baleyi kaldırdı; operet, opera, orkestra çalışmalarını durdurdu. Yanan Dolmabahçe Tiyatrosu'nu da yeniden yaptırmadı. Sadece bando yerinde kaldı ki, bu, bandonun askerî törenler için gerekli olmasındandı. Bu değişikliklere karşı çıkan, Donizetti'nin ilk öğrencilerinden, Muzika-yı Hümayun komutanı Necib Paşa'yı görevinden alarak, onu musikiyle ilgisi bulunmayan bir işe, Rüsumat Meclisi'ne üye atadı; gene Donizetti'nin öğrencileri arasındaki ilk bandoculardan bazılarının o sıralarda görevlerinden ayrılmaları da Abdülaziz'in tutumuna bağlanabilir. Bu sapmada, padişahın kişisel zevki kadar önceki dönemin savurganlığına son verme isteğinin de payı vardı. Öte yandan, halkın gözünde lüks, alafranga yaşayış, alafranga musiki birbirini tamamlayan şeylerdi. Kendisini halka sevdirmek isteyen bir padişah olarak Abdülaziz'in bu halk tepkisine hiç değilse görünüşte sahip çıktığı söylenebilir. Gelgelelim, ihtiyacı duyulan tutumluluk yalnızca Batı musikisi ve Batı sanatıyla sınırlandırıldı. Geleneksel sanatlar, eski tür saray eğlenceleri yeniden canlandırıldı. Fasıl heyetleri güçlendirildi; ortaoyunu, tulûat gibi geleneksel

İLK OPERET TİYATROSU: Osmanlı Devleti'nde ilk operet tiyatrosunu kuran aynı zamanda da besteci olan Dikran Çuhacıyan (1836-1898) İtalya'da eğitim görmüştür. Türk makamlarıyla çeşitli geleneksel öğelerden yararlanarak kendine özgü bir sentez oluşturmaya çalışan Çuhacıyan'ın eserlerinde melodi ön plana çıkar. Arif'in Hilesi, Leblebici Horhor gibi operetlerin bestecisi olan Dikran Çuhacıyan'dan sonra operet besteleyen bir başka sanatçı da Kemani Haydar Bey'dir (1846-1904). Ahmed Midhat Efendi'nin Çengi piyesini besteleyen Haydar Bey'in eserleri arasında. birçok marş da vardır (yanda sağda).

gösteri sanatlarına önem verildi; cambazlık, hokkabazlık, taklit gibi eğlence kollarının kadroları artırıldı. Sonuç olarak, o da başka bir savurganlık örneği verdi; ayrıca, alafranga-alaturka çatışmasını ters yönde körüklemiş oldu. Aynı dönemde Mısır'da görülen musiki faaliyetleri ilginçtir. Mısır Hıdivi İsmail Paşa, Kahire'de bir opera binası inşa ettirmiştir. Süveyş Kanalı'nın açılışı dolayısıyla Verdi'ye ısmarlanan opera, *Aida*, 1871'de bu şehirde oynandı. Doğu'ya özgü bir şatafat içinde kahire'de uyandırılan bu opera merakı, bir bakıma Abdülaziz'in yapmadığını Mısır hıdivlerinin yapması demekti.

Guatelli Paşa: Abdülaziz 1863'teki Mısır, 1867'deki Fransa, İngiltere, Avusturya gezileri sırasında uğradığı şehirlerde operalar, musikili oyunlar seyretmiş, konserler dinlemişti. Dönüşünde, eski düşüncelerinde birtakım değişiklikler meydana gelmiş olmalı ki, bir süreden beri saraydan uzak kalan Guatelli'yi yeniden göreve çağırdı; bandodan başka orkestraya da önem verdi. Guatelli İtalya'dan değerli bandocular getirtti, orkestrayı da yeniden düzenledi. Böylece Batı musikisi bir ölçüde yeniden sarayda ilgi görmeye başladı.

Abdülaziz zamanında öncelikle bando güçlendirilerek oldukça iyi bir düzeye getirildi. Padişah ordunun, donanmanın gelişmesine büyük önem verdiğinden bandoculukla ayrıca ilgilendi. Daha önceki dönemde yetişen bandoculardan birçoğu sazında ustalaşmış, öğretmenlik, hatta şeflik edecek düzeye gelmişti. Genç kuşak içinde de birçok yetenekli genç kendini göstermeye başlamıştı. Otuz yıldan fazla saray bando ve orkestrasının başında bulunan Guatelli aslında sıradan bir musikiciydi, bellibaşlı bir öğretim görmemiş, pratikten yetişmişti. Öyleyken, öğrencilerini yerli ezgileri örnek alarak millî marşlar bestelemeye yöneltmek gibi olumlu bir çaba göstermiştir. O zamana kadar İtalyan bando repertuvarındaki parçaları icra etmekte olan bandocularımız, ancak Guatelli'nin uyarısından sonradır ki, geleneksel makamların aralıklarını gözeterek, Türk insanını etkileyebilecek yerli notiflerle millî marşlar bestelemeye başlamışlardır.

Türk opereti: Bandoculuktaki bu gelişmeye karşılık, orkestra ile opera için şüphesiz aynı şey söylenemez. Naum Tiyatrosu'nun yanmasıyla (1870) saray dışında da opera faaliyeti azalmıştır. Ne ver ki gene aynı dönemde Dikran Çuhacıyan (1836-1898) Türkiye'de ilk kez operet ve opera besteler, ilk operet tiyatrosunu kurar. Çuhacıyan ailesince İtalya'ya gönderilmiş, Milano'da öğrenim görmüş, orada İtalya opera-buffa örneklerini tanıma imkânını bulmuştu; bestelediği operetler, operalar o zamanın bu tür eğlenceli gözde musikili oyunlarının etkisini taşır. Ancak, musikisinin en önemli yanı, Türk makamlarıyla çeşitli geleneksel öğelerden yararlanması, Türk musikisine özgü melodi kuruluşunu Batı tekniğiyle birleştirerek bir sentez kurmaya çalışmasındadır. Armonisi, orkestrasyonu basittir; melodi ön plandadır. Amacının, halkı, tanıdığı motiflerle armoniye alıştırmak olduğu söylenebilir. Bu yolda ilk denemeleri uygulayan bestecimizdir. Çuhacıyan yaşadığı yıllarda hak ettiği ilgiyi göremedi. Bunun nedenlerinden biri, sahne sanatlarına büyük ilgi duyan Abdülmecid zamanında henüz eser vermemiş oluşu, ondan sonra da sahne musikisi merakının eski canlılığını kaybetmesidir; ayrıca, operalarını, operetlerini sahnelemek için gerekli maddî destekten yoksun kaldığı gibi. II. Abdülhamid dönemindeki sansür ve yasaklamalardan da zarara uğramıştır. İlk operet ürünlerimiz arasında yer alan eserleri asıl II. Meşrutiyet'ten sonra ilgi görmüş, günümüze kadar birçok kez oynanmıştır. Operetlerindeki sevilen şarkılar da zamanın tanınmış şarkıcılarınca plaklara okunmuş, böylece geniş bir kitlenin sevdiği bir besteci olmuştur. Çuhacıyan'ın başlattığı yerli operet çığırının ikinci bestecisi Kemanî Haydar Bey'dir (1846-1904). Onun eserleri teksesli olarak bestelenmiş, ancak, piyanist Macar Tevfik Bey tarafından armonize edilerek orkestralanmıştır. 20. yy'da Kaptanzade Ali Rıza Bey, Muhlis Sabahattin aynı çizginin daha yeni örneklerini vermişlerdir.

Gedikpaşa Tiyatrosu: 1868'de başlattığı çalışmalarla Güllü Agop Gedikpaşa Tiyatrosu'nda Türk operetçiliği için sağlam bir temel atar. Aralarında Büyük Benliyan gibi ünlü oyuncuların bulunduğu Agop ekibi ile Çuhacıyan'ın güçlü kadrosundaki oyuncuların birleşmesi sonucu Türk operet sanatı en iyi temsil örneklerini verir. İlk Türk ope-

KANTOCULAR: İlk kez 19. yy'ın ikinci yarısında Güllü Agop yönetimindeki Gedikpaşa Tiyatrosu'nda söylenen kantolar giderek yaygınlaşmış ve 20. yy'a girerken günlük hayatın vazgeçilmez popüler türlerinden biri olmuştur. Önce Batı melodileri havasında söylenen kantolara daha sonra yerli havalar karıştırılmış, Fransız operetlerinin ezgilerini temel alan kantolar giderek ne Türk ne de Batı tarzı denebilecek bir melodik bütünlüğe ulaşmıştır. Kantocu Mari Ferha ve Agavni (sağda).

reti olan, Çuhacıyan'ın *Arif'in Hilesi*, Kemanî Haydar Bey'in *Pembe Kız, Çengî* operetleri bu tiyatroda oynanır; bir yandan da Fransız operetinin en seçkin örnekleri sahnelenir. Gedikpaşa Tiyatrosu uzun yıllar Güllü Agop'un, birkaç oyun mevsimi süresince de Dikran Kalemciyan'ın, Mınakyan'ın, Fasulyacıyan'ın yönetiminde çalışmalarını sürdürdü. 1884'te Ahmed Midhat'ın *Çerkes Özdenleri* adlı oyunu için verilen bir jurnal üzerine II. Abdülhamid tarafından yıktırıldı, Güllü Agop da Muzikayı Hümayun'a alındı.

Kanto: Sözlük karşılığıyla "şarkı" anlamına gelen, ama güftesi, melodisi, söyleniş tavrıyla yeni bir tür olarak gelişen kantonun ilk örnekleri 19. yy'ın ikinci yarısında, gene Güllü Agop yönetimindeki Gedikpaşa Tiyatrosu'nda görülmüştü. Oyunlardan ayrı olarak söylenen şarkılarla hem programa bir çeşni katma, hem de tiyatroya daha çok seyirci çekme amacı güdülüyordu. Bu şarkılar daha sonra çalgılı kahvelere, balozlara geçti, oradan da tulûat tiyatrolarına girdi. Gitgide yaygınlaşarak, tiyatroların çoğuna ve hemen bütün sazlı sözlü eğlence yerlerine yerleşti, geçen yüzyılın son çeyreğiyle gündelik musiki ihtiyacını karşılayan popüler biri oldu. Çevre değiştirdikçe kendisi de değişen kantonun, başlangıçta, Fransız hafif operet şarkılarıyla, adından da anlaşılacağı gibi, İtalyan şehirli yeni popüler musiki türlerinin etkisi altında oluştuğu tahmin edilebilir. İlk örnekleri Batı melodisi havasında olmalıdır; ama bir tür olarak biçimlendikçe yerli havalarla kaynaştı, ne Türk ne de Batı tarzı denebilecek ayrı bir melodi örneği haline geldi.

Kantocular zamanına göre oldukça açık, süslü püslü elbiseler içinde, özel birtakım jest, mimik ve figürlerle şarkı söylerlerdi. Kantoların kimlerce bestelendiği pek bilinmiyor, bazılarının kantocu kadınlar tarafından bestelendiği söylenir. Kantonun elli yıllık dönemi içinde Peruz, Büyük Amelya, Küçük Eleni, Küçük ve Büyük Virjin'ler, Şamran Hanım, Amelya, Avantiya vb. bu türün en ünlü yıldızları olarak anılırlar.

Kantolar gerek Türk, gerekse Batı musikisi çevrelerinde, bayağı musikiden sayılmış, hor görülmüştür. Aslında, gerçekten bayağı örnekleri yanında güzel olanları da eksik değildir. Ancak, kantonun önemsenecek yanı, bir musiki yazarı olmamakla birlikte konuya ilk kez dikkati çeken Murat Belge'nin sözleriyle, bir dönemin güncelliğini yansıtmasındadır. Bu yönüyle, popüler şehir kültürümüzün tarihi için birer belge durumundadır kantolar.

1920'li yıllar kantonun son yılları oldu. Ama bundan sonra biraz kılık değiştirerek rumba, tango, çarliston gibi yeni popüler türlere, revü şarkılarına, hatta operetlere sızdı, bir yandan da, "fantezi" adı altındaki Türk musikisi şarkılarını etkiledi. Bimen Şen, Refik Fersan, Sadettin Kaynak, Yesari Asım Arsoy, Dramalı Hasan Güler gibi besteciler sayısız fantezi bestelemişlerdir ki, çoğu kantonun birer benzeri ya da uzantısı halindedir.

II. Abdülhamid Dönemi

II. Abdülhamid'in musikiye yaklaşımı: Yeni padişah, amcası Abdülaziz'in tersine, babası Abdülmecid'den de biraz farklı olarak, açıkça Batı musikisini tutuyordu. Saray çevresinde yayılmasına çalışılan Batı musikisiyle daha çocukluğunda ilgilenmeye başlamış, kulağı İtalyan opera aryalarıyla dolmuştu. Gençliğinde keman, piyano dersleri aldığı gibi, çocuklarını da bir sazı iyi derecede çalabilecekleri kadar yetiştirmişti. Ne var ki, musikiyle böylesine yakınlık kurmasına rağmen, belli bir beğeniden yoksundu; ciddî eserlerden sıkılır, anlaşılması kolay, hafif parçaları tercih ederdi. Türk musikisi hakkındaki görüşü şuydu: "Doğrusu, alaturka musikiden pek o kadar hoşlanmam. İnsana uyku getirir. Alafranga musikiyi tercih ederim. Bilhassa opera ve operetler pek hoşuma gider. Hem size bir şey söyleyeyim mi? Alaturka dediğimiz makamlar Türklere ait değildir. Yunanlardan, Acemlerden, Araplardan alınmıştır. Türk çalgısı davulla zurnadır, derler ya: bunda da tereddüdüm vardır. Bu iki çalgı da Arapların imiş. Bir tarihte, Türkistan taraflarında seyahat etmiş bir zattan tahkik ettim. O tarafların köylerinde eskiden beri çalınan çalgı sazmış. Bizde de Anadolu'nun asıl Türk köylerinde daima saz çalınırmış." Yüzyıllardır desteklediği bir musikiye o dönemde sarayın nasıl bir gözle baktığını göstermesi yönünden açıklayıcıdır bu sözler; ancak, buradaki ilginç nokta, klasik Türk musikisinin yabancı köken-

İLK TÜRK BANDO ŞEFİ: *Abdülmecid padişah olunca Abdülaziz'in görevden uzaklaştırdığı Necip Paşa'yı tekrar Muzıka-yı Hümayun'un başına getirdi. Bandonun başında Guatelli Paşa'nın olmasına rağmen yöneticiliğini Mehmed Ali Bey yapıyordu. Orkestrayı ise d'Arenda Paşa yönetmekteydi. 1890 yılında kurulan koro ise Zati Bey'in (Arca) yönetimindeydi. Necip Paşa.*

li olduğu, asıl ulusal musikimizin halk musikisi sayılması gerektiği inancına varılmasıdır. Sonraları bir tez olarak öne sürülen bu görüş bizde hep Gökalp'in *Türkçülüğün Esasları*'na (1923), bir de *Malta Mektupları*'ndaki (1931) kimi sözlerine dayandırılır. Bu görüşü II. Abdülhamid'in daha o zaman benimsemiş görünmesi, üstelik fazla araştırmadan bu kanıya varabilecek durumda olması, fikrin, Gökalp'ten önce oluşmaya başladığını, Türkçülüğün genel yaklaşımları arasında biçimlendikten sonra Gökalp'in kendi tezleri içinde yer bulduğunu düşündürmektedir.

Saraydaki Batı musikisi çalışmalarında gelişmeler: Her iki musikide de sınırlı bilgisi ve zevki olmakla birlikte II. Abdülhamid musiki faaliyetlerini musikicilere bırakmayarak, kendi denetiminde tutmaya çalışmıştır. Yaptıklarına bakılırsa, musikide, Abdülmecid döneminin bir restorasyonunu amaçlamış gibidir. Padişah olunca, Abdülaziz'in görevinden uzaklaştırdığı Necib Paşa'yı yeniden Muzika-yı Hümayun komutanlığına getirdi. Bandoyla orkestranın başında gene Guatelli Paşa vardı, ama artık epeyce yaşlandığından, bandoyu çoğu zaman Mehmed Ali Bey yönetiyordu; çok sevilen İzmir ve Plevne marşlarının bestecisi olan Mehmed Ali Bey ilk Türk bando şefidir. O sırada orkestrayı da çoğu zaman d'Arenda Paşa yönetmekteydi. D'Arenda Paşa, Paris Konservatuvarı mezunu, ciddî bir musikiciydi. Meslekten bandocu olmadığı halde bandoya da eğildi. Çağın gerisine düşmeye başlayan İtalyan bando sistemi yerine Fransız sistemini uygulamaya koyuldu; bandoya saksofon gibi yeni sazları sokarak ona gelecekteki biçimini kazandırma yolunda önemli adımlar attı; nota repertuvarını yeniden düzenleyerek, yeni eserlerle genişletti. Birçok bandocu sazlarında büyük başarı gösterip ustalaştılar.

Bu dönemde orkestranın senfonik eserlere yönelme isteğini görüyoruz. Virtüoz bir flütçü olan Saffet Bey, 1885'te saray dışından takviye edilmiş, özel bir orkestra toplayarak, başta Beethoven'ın senfonileri olmak üzere öteki Viyana Klasikleri'ni ilk kez çaldırdı. Bu, gecikmiş de olsa dikkate değer bir aşamaydı. Saffet Bey ertesi yıl öğrenim için Paris'e gönderildi, ama bir yıl sonra, o sırada öğrenimini tamamlayan Macar asıllı kemancı Vondra Bey'le birlikte, padişah tarafından geri çağrıldı. Öğrenim için dışarıya musikici gönderme yolunda atılan bu ilk adımlar böylece durdurulmuş oldu.

Aynı dönemde koro icrasında da önemli bir atılım görürüz. Avusturya'dan gelen bir koronun beğenilmesi üzerine, Zati Bey (Arca) onun bir benzerini ortaya koyma amacıyla, 1890 yılı dolaylarında altmış beş kişilik bir koro kurar; birinci, ikinci tenorlarla bariton ve baslardan oluşan dört sesli bir erkekler korosudur bu. Altı aylık bir çalışmadan sonra şef Zati Bey yönetiminde verilen konser çok beğenilir, konserler resmî yemeklerde tekrarlanır. Ne var ki, ilk düzgün çoksesli koromuz olan topluluğun ömrü beş altı yıl kadar sürebilmiştir. Padişahın başlıca merakı İtalyan operası olduğundan, gerek orkestra, gerekse koro musikisi alanındaki bu atılımların, onun istekleri dışında, doğrudan doğruya musikicilerin girişkenliğiyle gerçekleşmiş çalışmalar olduğunu belirtmek gerekir.

1889'da II. Abdülhamid Yıldız Tiyatrosu'nu yaptırır; bu, bir bakıma, yanan Dolmabahçe Tiyatrosu'nun canlandırılması demekti. Abdülmecid zamanında sarayda sahneye konulan operalarda Türkler rol almışlar, sonraları Dolmabahçe Tiyatrosu'nda yabancılarca oynanan operalarda da Türkler korist olarak görevlendirilmişlerdi. II. Abdülhamid ise sarayda daimi bir opera ve operet takımı kurdurmuştur. İstanbul'a gelmekte olan opera toplulukları da Yıldız Tiyatrosu'na çağrılıyordu. Oyuncuların hemen hepsinin İtalyan olduğu operalar İtalyanca oynanırdı, Türkler ise koroda yer alırlar, aksesuar, mizansen işleriyle de uğraşırlardı; önce Guatelli Paşa, sonra Ermeni katoliği Dussap Paşa yönetimindeki opera orkestrası ise karmaydı. Çok sonraları Muzika-yı Hümayun'daki Türkler de operalarda tek tük roller almaya başladılar. Abdülaziz zamanında kaldırılan bale topluluğu için yeni eleman yetiştirilmediğinden, Yıldız'da bale takımı bulunmuyordu.

Saray operası gerçi sadece saray ve çevresinin gidebildiği bir yerdi, ama sarayda bir tiyatro binası bulunmasından, Batı sanatına meraklı İstanbullular da dolaylı olarak yararlanıyorlardı. Çünkü Avrupalı sanatçı ve topluluklar dış turnelerinde Osmanlı sarayına çağırılacaklarını umarak, İstanbul'a da uğramayı ihmal etmiyorlardı; Batılılaşma çabaları içindeki Osmanlı Devleti'nin başşehri onlar için hem bir kazanç kapısı hem de bir sanat çevresi durumuna gelmişti. Bu dönemde gene birçok opera topluluğu, tiyatro ekibi, saz virtüozu İstanbul'a gelmişler, bunlar saraya da davet edilmişlerdi. Öte yandan, Union Française gibi derneklerde, elçiliklerde de konserler veriliyor, musikili oyunlar oynanıyordu. Ne var ki bütün bu opera furyasına rağmen, sarayda Türklerden oluşan yetişmiş bir opera topluluğu bir türlü kurulamadı, kurulmadı. Oysa başından beri Batı musikisinin en ilgi duyduğumuz kolu opera olmuştu. Bunca birikime göre doğal sayılamayacak bu eksiklik II. Meşrutiyet döneminde de sürecektir. Operasever padişah biraz ileri görüşlü olup bir gün mutlaka dağılmaya mahkûm olan, İtalyanlardan kurulu iğreti kadroyu Türklerle besleyerek genişletmeyi dü-

şünseydi, hiç değilse kendi kişisel merakı dolayısıyla, daha Cumhuriyet dönemine girilmeden iyice bir opera topluluğumuz olabilirdi. Bu konuda dikkati çeken bir nokta da, Batı musikisine yönelişimizden beri operanın en yüksek musiki formu sayılmasıdır. Bu yaygın sanının izleri Cumhuriyet'in ilk yıllarında bile görülmüş, senfoniler, konçertolar yerine, ulusal konuları işleyen bir Türk operası yazılmasının en büyük sanat hareketi olacağına inanılmıştı. Muzika-yı Hümayun'da ancak bandoyla orkestra kadrolarında, bir ölçüde kalıcılık sağlanabilmiştir. Abdülaziz zamanında orduyla donanmanın geliştirilmesine çalışılırken, bandoların çeşitli ordu kademelerine yayılması için hazırlıklara geçilmişti. Bu düşünce II. Abdülhamid döneminde gerçekleşti. İlkin 1881'de Tophane Muzikası kuruldu, başına İtalo Silvelli çalıştırıcı atandı. Daha sonra, 1888'de Bahriye Tersane Mektebi'nde bir "sıbyan muzikası" kuruldu; buradan yetişen gençlerin bir bölümüyle Ertuğrul yatı için Ertuğrul Muzikası oluşturuldu (1905), kalanları öteki deniz ya da gemi bandolarına verildi. Bunları, Askerî Dikimhane Muzikası, çeşitli alay bandoları, İzmir, Selanik, Üsküp, Bursa, Konya Sanayi mekteplerinin bandoları izledi. Abdülaziz ile II. Abdülhamid dönemlerinin yararlı uygulamalarından biri, öğretim kurumlarının yaygınlaştırılması, artırılmasıdır. Askerî birliklerde yetişen musikiciler bu yolla sivil kurumlarda çalışma, yeni elemanlar yetiştirme imkânlarını elde etmişlerdir. Sanayi mektepleriyle çeşitli sultanîlerde zamanın değerli musikicileri görev almışlar, pek çok öğrenci yetiştirmişlerdir. Sözü geçen kurumlarda çalışanlar Cumhuriyet döneminin ilk musikicilerinden birçoğunun öğretmenidir.

Tanzimat Dönemindeki Dengesizlik

Muzika-yı Hümayun'un kuruluşundan II. Meşrutiyet dönemine kadar geçen seksen iki yıl içindeki Batı musikisi çalışmalarına topluca bakıldığında, oldukça ileri bir aşamaya ulaşabilmek için pek çok imkân elde edildiği, ama elde edilen verimin elde edilebilecek olanın altında kaldığı söylenebilir. Donizetti Paşa'yla, başlangıç için yeterli sayılması gereken bir program ortaya çıkmıştı. Bu program Abdülmecid zama-

Ziya Gökalp ve Türk Musıkisi

CEM BEHAR

Ziya Gökalp müzisyen ya da müzikolog değildi. 100 yıllık bir mesafeden baktığımızda müzikten az çok anladığını dahi söylemek zor. Bu konuya ilişkin yazdıklarında çok sayıda bilgi, yorum ve değerlendirme hataları vardır. Ancak, Ziya Gökalp'in bir doktrin adamı, bir ideolog olarak ağırlığı ve Cumhuriyet resmî ideolojisinin oluşmasında oynamış olduğu stratejik rol gözönüne alınınca musiki konusunda yazdıklarına bir ülkü, bir siyasi program olarak bakmamak olası değil.

Gökalp'e göre klâsik Türk musikisi esas itibariyle *Türk değildir*; Bizans kökenli, Arap ve Acem kırmasıdır. Özetle *gayrımillîdir*. Türk asıllı olan (ve Türk *harsının* bir parçası olan) yalnızca halk türküleridir. Ancak bunların hiçbiri de gerçekten muasır değildir. Çağdaşlık yalnız ve yalnız *Garp armonisindedir*. Gökalp'in çağdaş Türk Müziği için çizdiği program da buradan hareket eder: *"Bugün işte şu üç musiki karşısındayız: Şark musikisi, Garp musikisi ve halk musikisi. Acaba bunlardan hangisi bizim için millîdir? Şark musikisinin hem hasta hem de gayrımillî olduğunu gördük. Halk musikisi harsımızın, garp musikisi de yeni medeniyetimizin musikileri olduğu için her ikisi de yabancı değildir. O halde, millî musikimiz memleketimizdeki halk musikisiyle garp musikisinin imtizacından doğacaktır. Halk musikisi bize birçok melodiler vermiştir. Bunları toplar ve Garp musikisi usûlünce armonize edersek hem millî hem de Avrupaî bir musikiye malik oluruz. Bu vazifeyi ifa edecek olanlar arasında Türk Ocaklarının musiki heyetleri de dahildir. İşte Türkçülüğün musiki sahasındaki programı esas itibariyle bundan ibaret olup, bundan ötesi millî musikarlarımıza aittir."*

Ziya Gökalp.

Ziya Gökalp'in musikiyle ilgili fikirleri "Millî Musiki" başlığı altında iki yoğun sayfaya sığıyor. Demek ki Millî Musiki (Halk Türküleri + Armonizasyon) formülünden doğacaktır. Gökalp'e göre başka hiçbir bileşim, hiçbir arayış çağdaş bir millî musiki oluşturulmasına izin vermez. Gökalp'in bu 'sentez' anlayışına *basit sentez* diyebiliriz. Bu katı anlayış Türk Ocakları ve daha sonraları Halkevleri aracılığıyla Cumhuriyet döneminin egemen müzik anlayışı haline gelecektir.

Filhakika, Gökalp'ten önce daha da ilkel bir sentez anlayışı da var olmuş olabilir. Örnek olarak Necip Asım'ın (Yazıksız) *Türk Yurdu* dergisinde yayınlanmış "Dilimiz, Musikimiz" başlıklı bir yazısını göstermek mümkün. Bu makalede yazar Anadolu halk şarkı ve türkülerini toplamak ve bundan hareketle millî operalar yaratmak gereğini ateşli bir biçimde savunur: *"Ondan sonra, millî bir musiki ibdaı hususundaki muvaffakiyetleri herkesin müsellemi olan Macarlar gibi, biz de millî bir musiki vücude getirmek için Macaristan'dan bir musiki âlimi getirmek, bu külliyatı ona tevdi etmek gerekir."*

nında oldukça iyi biçimde uygulandı. Buna rağmen aksaklıklar oldu, yüzeyde kalındı; bu durum, toplumda kökleri bulunmayan bir sanatın öğretimine henüz yeni başlanmış olmasıyla ilgili tecrübesizliklere de bağlanabilir. Abdülaziz ise, görünüşte Türk musikisine sahip çıkarak, başlanmış bir işi ilkin tersyüz etti, sonra da kendi haline bıraktı. V. Murad hem Batı, hem Türk musikisine yakın, musikici bir padişahtı. En iyisine belki onun zamanında ulaşılabilirdi, ama onun da padişahlığı sadece doksan üç gün sürmüştür. II. Abdülhamid 1826'dan, tahta çıktığı 1876'ya kadar geçen yarım yüzyıllık bir birikimi devralmıştı. Onun döneminde başarılanlar, kısa sayılamayacak bu süre içinde elde edilen birikimlerin olağan evriminden ibarettir. Tek tek yeteneklerin başarıları da çoğu kez yarım kalmıştır. Zaten Donizetti Paşa'dan sonra uzunca bir zaman belirli, tutarlı bir program uygulanmamıştır. Muzika-yı Hümayun'un gerçek bir konservatuvar ciddiyetine kavuşturulamaması bu programsızlığın baş nedeni olsa gerektir. Saray çevresindeki çok küçük bir elit dışında çoğunluğun bu musikiyi törenlere, şenliklere ait bir eğlenceymiş gibi görmesinin de bunda payı vardır. Sonuçta, Türk musikisinin saraydaki gücü gitgide azalırken, seviyeli bir Batı musikisi zevki de aşılanamamıştır.

Öte yandan, Tanzimat dönemindeki musiki faaliyetlerinde birinci derecede sorumluluk üstlenen padişahlar sarayın geleneksel koruyuculuğu altındaki Türk musikisiyle Batı musikisi arasında, bir sanat ve kültür görüşüne dayanan belli bir denge kuramadılar. Kuramayınca da, biri ya da öbürü için taraf oldular. Musikide devlet müdahalesinin ilk örnekleri sayılabilecek bu tutum II. Meşrutiyet'e kadar sürdü; Cumhuriyet'ten sonra yeniden başlayacaktır. Denebilir ki, bütün bu süreç içinde bir Türk musikisi-Batı musikisi çatışması çok doğaldı, bir kültür değişimi/başkalaşımı içinde böyle bir çatışma kaçınılmaz olarak başgösterecekti. Bu, şüphe-

---

Ziya Gökalp'in önerdiği "çözüm"ün basitliği Necip Asım'ınkinden bir nebzecik ileridedir. Gökalp, millî bir musiki ortaya çıkarmak görevini hiç olmazsa Türk müzisyenlere tevdi ediyordu! Ancak, Türk Müziği'nin geleceğiyle Klasik Türk Müziği'ne bakıştaki *müsteşrik* (Orientalist) ve yabancılaştırıcı zihniyetin Gökalp'e ve Necip Asım'a ortak olduğunu hemen işarat etmek gerek. Türk Musikisi'nin geleceğine ilişkin daha "ince" ve daha esnek bir sentez anlayışıyla müzik politikaları, II. Meşrutiyet'i izleyen yıllarda ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Hüseyin Sadettin Arel ve Mahmut Ragıp Gazimihâl tarafından ortaya atılacaklardır.

Aslında Gökalpçi millî müzik politikası Ziya Gökalp'in en genel sosyolojik düzeyde yaptığı "hars-medeniyet" ayrımının müzik alanına yansımasından ibarettir. Müzikte "çağdaş uygarlık düzeyine" erişmenin temellerini bu ayrıma dayandırır Gökalp. Bu konuda son derece açıktır yazdıkları: "*Memleketimizde bunlardan başka yanyana yaşayan iki musiki vardır. Bunlardan birisi halk arasında kendi kendine doğmuş olan Türk musikisi, diğeri Farabi tarafından Bizans'tan tercüme ve iktibas olunan Osmanlı musikisidir. Türk musikisi ilham ile vücude gelmiş, taklitle hariçten alınmamıştır. Osmanlı musikisi ise taklit vasıtasiyle hariçten alınmış ve ancak usulle devam ettirmiştir. Bunlardan birincisi harsımızın, ikincisi ise medeniyetimizin musikisidir. Medeniyet, usulle yapılan ve taklit vasıtasiyle bir milletten diğerine geçen mefhum ve tekniklerin mecmuudur. Hars ise hem usulle yapılamayan, hem de taklitle başka milletlerden alınamayan duygulardır...*"

Hars bir milletin özüne, ruhuna, benliğine, *medeniyet* ise bunların geçici olarak büründükleri kabaı tekâbül ediyor. Bu ayırımı katı ve mekanik bir biçimde musiki alanına uygulaıdığımızda, Türk milletinin -tıpkı gömlek değiştirir gibi- medeniyet değiştirdiğinde ne sonuca varılacağı sonderece açık. Eski "biçim" kolayca ifraz edilebilecek, yerine aynı kolaylıkla Batı armonisinin gömleği giyilebilecektir.

Müzik alanında biçim ve içerik ilişkilerinin bu denli basite indirgenmesi isteristemez Gökalp'i teknik düzeyde bazı çelişkilere itiyor. Gökalp, Şark müziğinin soysuzluğunu, gayrımillî niteliğini belirtmek için özellikle *teknik* ve *müzikolojik* nitelikte birtakım savlara başvuruyor; özellikle vurguladığı "çeyrek sesler" meselesidir. Gökalp'e göre "çeyrek sesler"in varlığı "şark musikisi"nin Yunan ve Bizans kökenli olduğunu kanıtlamaya yetiyor: "*Şark Musikisine gelince, bu tanamiyle eski halinde kaldı. Bir taraftan çeyrek sesleri muhafaza ediyordu, diğer cihetten armoniden hâlâ mahrum bulunuyordu. Farabi tarafından Arapçaya naklolunduktan sonra bu hasta musiki sarayların rağbetiyle Acemceye ve Osmanlıcaya da naklolunmuştu...*"

"Çeyrek sesler" deyiminin içerdiği çarpıtmaya önce parmak basmak gerek. Türk Müziği'nde "çeyrek ses" diye bir şey yoktur. Tam ve yarım tonlardan daha küçük ses aralıkları vardır ki, bunlar hiçbir zaman bir sesin çeyreğine eşit değildiler. Eğer Gökalp'in kasdettiği tampere olmayan aralıklar ise, o zaman bu aralıklar, ya da benzerleri halk türkülerinde de vardı. Her neyse, bu yanlış deyimin yerleşip Batıcı müzik çevrelerinde bir Türk müziğini küçümseme aracı olarak kullanılmasında en büyük etken, onun Gökalpçi ideolojideki yeri olmuştur.

Gökalp'e göre 'Şark musikisi'nin gayrımillîliği, milli olmayan bir tekniği kullanmakta olmasından ileri geliyordu. Ona Türk Musikisi adı dahi yakıştırılamaz (Gökalp'in ona verdiği ad çok anlamlıdır: "Osmanlı İttihad-ı anasır musikisi"). Çağdaş Türk Musikisinin ruhunu teşkil edecek olan halk müziğinde bile bu soysuz "çeyrek sesler" mevcut bulunduğuna göre, mantıklı olunmak gerekirse, özgün ve gerçekten millî *yeni bir tekniğin* icadı gerekmez mi? Ancak burada tutarlılık aramak gerekmiyor. Gökalp'e göre Garbın gayrımillî tekniğiyle de pekâlâ millî bir musiki yaratılabilecektir. Burada vurgulanması gereken, Türkiye'de müziğin geleceği adına program çizmeye kalkan Gökalp'i temel tercihlerinin müziksel ya da kültürel değil, temelde siyasal ya da ideolojik olduklarıdır.

Kullanılan ses sisteminin ya da tekniğinin hangi etkiler altında kalmış olduğuna bakıp ulusallık kanıtları aramak "Türk Musikisi kimindir?" biçiminde uzun, anlamsız ve yanıltıcı tartışmalara yol açabilmiştir. Daha da ötesinde, teknik ve sistemin hem ilkel hem de gayrımillî olduğuna önceden karar verilince, Türk Müziği'nin teksesli olması olgusunu Osmanlının sosyal ve siyasal yapısına bağlayıp, oradan hareketle müzikal ve tarihsel "felsefeler" bina etmeye dahi çalışılabiliyor. Sonuç olarak Cumhuriyet'ten sonra Türk Musikisi'ne sarılıp sahip çıkanların Gökalp'çi olmayışlarına ve dolayısıyla bu musikinin, bir bütün olarak 'gerici', 'mürteci' diye damgalanmış olmasına şaşmamak gerek.

Gökalp'in katı müzik programı, yayınının hemen ardından ortaya çıkan

siz, kültür düzeyinde, genel olarak doğrudur. Ancak, bir başka doğru da, sözkonusu karşılaşmanın, zamanla bir dengeye kavuşacağına, zaman geçtikçe terazinin öbür kefesindeki Türk musikisinden daha çok şey götürecek biçimde gelişmesini, tarihî bir kader olmaktan çok, resmî tutumun iradesiyle ortaya çıkmış bir sonuç olduğudur.

Sarayda Batı Musikisine Tepki

Saraya Batı musikisi girdiğinde Türk musikisinin ustaları nasıl davranmışlardı? Bu konuda pek az şey biliyoruz. Bununla birlikte, 1826'dan sonra saray musikicilerinin statüsünde gitgide daha açık bir biçimde görülen değişikliklere bakarak birtakım sonuçlar çıkarabiliriz. Muzika-yı Hümayun'un kuruluşundan sonra II. Mahmud'un, daha sonra da Abdülmecid'in daha çok Batı musikisine ilgi göstermelerinden saray besteci ve icracılarının hoşnut olduklarına şüphesiz ihtimal verilemez. Ancak, ilk yıllarda, bu alışılmadık duruma karşı tepki içinde de değildiler; üstelik, eski, köklü bir sanatın temsilcileri olarak Batı sanatına belli bir hoşgörüyle bakıyor olmalıydılar. Kimi bestecilerin kulaktan tanıştıkları İtalyan musikisinin esintisiyle bazı parçalar bestelemeleri bu hoşgörünün belirtilerini yansıtır.

Dönem, Türk musikisinin hâlâ şaheserler çıkarabildiği bir dönemdir gene de. 19. yy'ın en büyük bestecisi Hammamîzade İsmail Dede Efendi en güçlü eserlerini vermektedir. Eserlerini beğenenlerin başında besteci padişah II. Mahmud vardır. Belki de, kendi eserlerinin başta padişah olmak üzere saraydakilerce beğenilip yüceltilmesinden olacak, Dede yeni durum karşısında pek fazla tedirginlik duymamış gibidir. Sözgelişi, Dede, sırf padişah kendisinden istedi diye, ferahfeza makamından bir âyin bile besteler! Oysa padişahın isteği üzerine âyin bestelenmesi Mevleviler arasında pek görülmüş bir şey değildir. Bestecinin, sonraları, bu âyinden söz edildikçe, "Diğer âyinlerimi hep şeyhlerimin emr-ü tarifleri mucibince bestelemiş idim, *Ferahfeza*'yı ise padişahın emriyle bestelediğim için o kadar ruhlu olmadı, onlardaki zevk ve neş'eyi *Ferahfeza*'da bulamıyorum" diye yakındığı yolundaki söylenti, durumu pek içine sindiremediği izlenimini verir. Demek ki, II. Mahmud'un Türk musikisi sevgisi saray bestecileri için bir güvence gibi görünürken, bu tür gerginlikler de içten içe yaşanmaktaydı.

Dede'nin davranışlarıyla, yazılı ve sözlü kaynaklarla rivayetler halinde günümüze kadar ulaşan bazı sözleri göz önüne alınırsa, sanatçı asıl Abdülmecid sarayını yadırgamıştır. Nitekim, 1839'dan sonra azeser vermiştir. Saraydaki yaşayışın birdenbire "alafrangalaşması", Batı musikisi merakı içindeki yeni padişah zamanında Türk musikisinin bir önceki dönemden de çok farklı olarak, ancak kuru bir resmiyetle saraydaki varlığını sürdürür hale gelmesi, Dede'nin bu çevreden soğuyup uzaklaşmasına yol açar. Yeni padişahın bir Türk beğenisinden yoksun oluşu da Dede'nin gözünden kaçmamıştır. Öğrencileri Mutafzade Ahmed ve Dellâlzade İsmail efendilerle, padişahtan izin isteyip hacca gitmeye karar verir. Abdülmecid'in kendisinden hiçbir sanat değeri taşımayan, sıradan birtakım şarkı ve türküler isteyişinden yakındığı Dellâlzade'ye, İstanbul'dan ayrılmadan önce söylediği rivayet olunan, "Artık bu oyunun tadı kaçtı!" sözü yalnızca bir musiki üslubunun ve geleneğinin sarsılmaya başlamasını değil, aynı zamanda Dede'nin kişisel dramını yansıtması açısından da anlamlıdır.

şiddetli tartışmalara rağmen, Cumhuriyet dönemi müzik politikasının belkemiğini oluşturmuştur. İçerdiği önyargılar, müzik türlerine *a priori* olarak yüklediği olumlu ve olumsuz değer yargıları, Cumhuriyet'le birlikte egemen kültürel ve ideolojik örüntünün bir parçası haline gelecektir. "Müzik devrimi" yapılmasına ilişkin tüm girişimlerin ve bu alandaki tüm tepedeninmeci önlemlerin ideolojik kökeni Ziya Gökalp milliyetçiliğidir. Cumhuriyet'in resmî müzik ideologları görünümünde olan Ahmet Adnan Saygun, Halil Bedii Yönetken, Mahmut Ragıp Gazimihâl gibi yazar ya da bestecileri esasta, çok küçük varyasyonlarla, hep Ziya Gökalp'e bağlamak mümkün. Cumhuriyet döneminde müzik alanında dogmatizmin kaynağını, makbul olan müzik türünün estetik değil, siyasal bir kararla belirlenmesinin ve estetik değerin kullanılan tekniğe indirgenmesinin kökenini öncelikle Ziya Gökalp'in fikirlerinde aramak, sanırız yanlış olmayacaktır. □

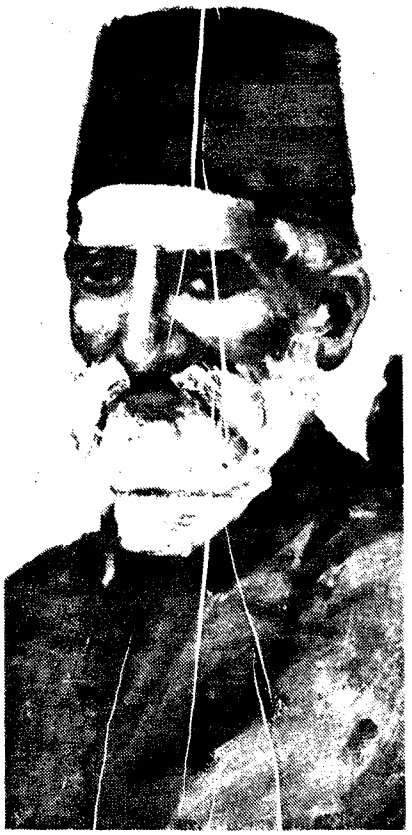
KAYNAKÇA

□ AREL Hüseyin Sadettin, *Türk Musikisi Kimindir*, İstanbul, 1969
□ GAZİMİHÂL Mahmut Ragıp, *Anadolu Türküleri ve Musiki İstikbalimiz*, İstanbul, 1928
□ YAZIKSIZ Necip Asım, "Dilimiz, Musikimiz", *Türk Yurdu*, Yıl 7, Cilt XVI, sayı 157, 15 Mayıs, 1918
□ Ziya GÖKALP, *Türkçülüğün Esasları*, Ankara, 1923
□ Ziya GÖKALP, *Hars ve Medeniyet*, Ankara, 1964

SENFONİK ESERLERE YÖNELME: Abdülmecid döneminde orkestra senfonik eserlere doğru yöneldi. 1885'te Saffet Bey (Atabinen) özel bir orkestra toplayarak Beethoven'in senfonileri ile Viyana klasiklerini çaldırdı. Kendisi de usta bir flütçü olan Saffet Bey daha sonra Paris'e gönderilerek musıki öğrenimi gördü.

NOTA ÇALIŞMALARI: III. Selim döneminde iki nota sistemi geliştirildi. Bunlardan biri Abdülbâki Nâsır Dede'ninkiydi, diğerini de geliştiren Hamparsum Limoncuyan'dı (1786-1857) Mevlevihanelerde ve Ermeni kiliselerinde musıki öğnem gören Hamparsum Limoncuyan'un geliştirdiği sistem Batı notasından sonra en çok kullanılan nota yazısızdır. Kendisi de bir besteci olan Hamparsum'un bugün elimizde 31 bestesi vardır. Hamparsum (yanda), notacı Emin Efendi (üstte).

Türk Musikisinin Saray Dışına Kayması

19. yy ortalarından itibaren, Mısır'ın, Abdülmecid döneminde geriye itilmeye başlayan Türk musikisini kendine çekmesi ilginçtir; üstelik yalnız eserleri değil, bunların besteci ve icracılarını da. Bu sanatçılardan çoğu tarihin açıkça kaydettiği isimlerdir. II. Meşrutiyet sonrasına kadarki uzun bir dönem boyunca birçok musikici çeşitli tarihlerde Mısır'a gitmişler, vali, hıdiv ve öteki Mısır ileri gelenlerinden maddî manevî destek görmüşlerdir. Dede Zekâi Efendi, Veli Dede, Enderunî Ali Bey, Lavtacı Andon, Melekset Efendi, Tanburî notacı Aleksan, Şekerci Cemil Bey vb. bunlar arasındadır. Onlardan başka, kısa süreli olarak ya da konser vermek üzere Kahire'ye giden daha pek çok musikici olmuştur. Mısır hıdivlerinden II. Abbas Paşa 1908'te Tanburî Cemil Bey'i de sarayına davet etmiş, ancak bu davetini sanatçıya kabul ettirememişti. Komşu ülkelerle bu yakınlaşma Cumhuriyet döneminde de sürmüş, çeşitli musikiciler bu kez Şam'a, Bağdat'a icracı ya da öğretmen olarak gitmişlerdir.

Özellikle yüzyılın son çeyreğinde daha açık biçimde görülen gerçek, musiki ustalarının saray dışındaki çevrelerde, konaklarda, yalılarda, özel meşkhanelerde, bir başka deyişle "şehir"de toplanmaya başlamalarıdır. Saraydakinde çok daha güçlü musiki toplulukları oluşabilmektedir. Saray kadar önemli bir musiki çevresi olan Mevlevihaneler de yüzyılın ikinci yarısından itibaren, faaliyetlerini iyice genişletmişler, bütün ustaları ve genç yetenekleri kendine çeken birer sanat merkezi ve musiki okulu haline gelmişler, sarayın bıraktığı boşluğu doldurmuşlardır. Birçok musikicinin gözünde saray çekici bir yer bile değildir artık. II. Abdülhamid zamanında Türk musikisinin gelmiş geçmiş en büyük dâhilerinden biri, Tanburî Cemil Bey gibi bir sanatçı yaşadığı halde, saray onun sanatına büyük ölçüde yabancı kalmış, Cemil Bey de o çevreye girmekten sürekli kaçınmıştır.

Musiki Çalışmalarına Toplu Bir Bakış

Nota çalışmaları: III. Selim döneminin dikkate değer bir olayı, padişahın isteği ve teşvikiyle iki nota sistemi geliştirilmiş olmasıdır. Bunlardan birincisi, Abdülbâkî Nâsır Dede'ninki, ikincisi ise Ermeni Kilisesi başmusikicisi Hamparsum Limoncuyan'ın kendi adıyla anılan nota sistemidir. Aynı dönemde iki ayrı nota sistemi birden geliştirilmesi, büyük bir besteci olan, şehzadeliği, veliahtlığı ve padişahlığı sırasında Türk musikisinin en parlak dönemlerinden birinin yaşanmasına katkıda bulunan III. Selim'in musiki sorunlarıyla yakın ilgisini göstermesi bakımından önemlidir. Ne var ki, burada başka bir konu üzerinde durmakta da yarar vardır. Geçmişte, 17. yy'da Ali Ufkî, 18. yy'da Kantemiroğlu ile Nâyî Osman Dede de birer nota sistemi geliştirmelerine rağmen, icrada olsun, eğitim öğretimde olsun bunlar ilgi görmemişti. Bunun iki önemli nedeninden biri, Türk musikisinin kendine özgü perdelerinin nota üzerinde gösterilmesindeki özel güçlüklerle, ikinci ise icra biçimiyle ilgilidir. İcracı için nota bir melodinin ana çizgilerini veren bir taslak olabiliyordu ancak; melodiyi taslak olmaktan çıkarıp bir musikici eseri haline getiren icra biçimleri sazendeyse, hanendeye bırakılırdı. Belli bir parça, ayrı ayrı ustaların elinde ayrı nüanslamalarla çalınıp okunur, o ustaların çevresinde de değişik icra üslupları oluşurdu. Bu noktalar dikkate alındığında, sözkonusu nota yazılarının nasıl bir ihtiyaçtan kaynaklanmış olabileceği bir soru olarak karşımıza çıkar. Bu belki, geçmişteki öteki nota çalışmaları gibi öncesiz sonrasız, "rastlantısal" bir çabaydı. Nota alışkanlığı ve geleneği olmayan bir sanatta musiki yazısını o sanatın içinden doğmuş bir ihtiyaç olarak görmemek akla yatkın bir değerlendirmedir. O dönemde, eserlerin unutulmakta olduğu yolunda, küçük de olsa, herhangi bir kaygı uyanıp uyanmadığı gene bir soru işaretidir. Ancak, III. Selim'in bizzat tanık olduğu bir durum düşündürücüdür: padişah bir musiki faslı öncesinde, ısfahan makamındaki eski bir besteyi dinlemek istediğinde,

eseri kimsenin bilmediği görülür; araştırmalar sonunda, o besteyi musiki çevrelerinde yalnızca bir kişinin, neyzen Said Efendi'nin (1776-1856) bildiği anlaşılır... Eserlerin gitgide unutulmakta oluşu yüzyılın ikinci yarısında, gelenek içinde daha bir hissedilmiş gibidir; örneğin Mutafzade Ahmed Efendi (öl. 1883) *Miraciye*'nin "Neva Bahri" ile besteli *Mevlid*'i son bilenlerden biri olduğunu herhalde hissettiği içindir ki, bu güç eserleri öğrenmeye istekli musikiciler aramaktaydı.

Sözkonusu iki nota yazısı ne icrada, ne de eğitim öğretimde kullanılabildi. Abdülbâkî Dede'nin yazısı o zamana kadarki notaların en iyisi kabul edilmesine rağmen tutunamadı. Hamparsum'unki ise, birçok icracı tarafından epeyce kusurlu bulunduğu halde, öğrenilmesinin kolaylığı dolayısıyla sınırlı bir ölçüde yayıldı; II. Mahmud zamanında, mehterhanenin henüz kapatılmadığı yıllarda Enderun ağalarına öğretilerek sarayca da desteklendi; bir yandan da, Ermeni Kilisesince benimsenerek kilise ilahilerinin yazılmasında kullanılmaya başladı. Ama Türk musikisinde, bir nota yazısından beklenebilecek işlevi yerine getiremedi. Nitekim, çok az da olsa nota bilenlerin ortaya çıktığı bir dönemde zamanın en tanınmış besteci ile icracıları nota öğrenme gereğini duymadılar. Bu durum, Türk musiki icrasının notaya karşı gösterdiği sessiz bir iç direnç olarak yorumlanabilir, çünkü bir kez notayı benimseyen musikici için, başka bir deyişle, bir eseri üslubu ve tavrı olan bir ustadan değil de notadan öğrenen bir icracı için, notayı seslendirmekten başka yol kalmıyordu. Yoksa bu, ustadan çırağa meşkle öğrenilen bir sanatın kökleşmiş alışkanlıkları içinde nota öğrenme zahmetine girmemekle açıklanamaz. Bununla birlikte, nota çalışmaları, ürettiği, üreteceği teorik sorunlarla, Türk musikisi sisteminin temeline eğilme doğrultusunda yol açıcı bir çaba olmuştur.

Musiki yazısı icracının kişisel repertuvarını en kolay biçimde genişletme imkânını verdiğinden, nota, bu alanda kullanıma girdi. Hamparsum notası klasik eserleri bir an önce toplamak isteyen iddialı musikicilerin repertuvarlarını zenginleştirme ihtiyacını karşıladı. Tabiî bu bile, sonuçta, pek çok eserin zamanımıza ulaşmasını sağladı. Nota koleksiyonculuğu da bu sürecin ürünlerindendir.

Batı notası: 1828'de Batı musikisi öğretimi resmen başlatılınca Batı notası da Türkiye'ye girmiş oldu. Muzika-yı Hümayun'daki İtalyanlarla onların Türk öğrencileri 1850'lerden itibaren Batı notasını Türk musikisine uygulayarak yaymaya çalıştılar. Bu çabanın tuhaf yanı, Batı notasının, Türk musikisi perdelerini göstermek üzere herhangi bir değiştirme işaretine başvurulmadan, olduğu gibi uygulanmış olmasıdır. Böyle bir uygulama, şüphesiz, geçmişteki yetersiz nota sistemleri kadar bile yarar sağlayamazdı bu musikiye. Ancak, işin asıl yadırgatıcı yönü, kimi saray bestecilerinin İtalyan musikicilere başvurarak kendi eserlerini bu notayla yazdırmak istemeleriydi.

1873'te notacı Emin Efendi (1845-1907) ilk nota basımevini kurdu. Hacı Arif, Şevki ve Rıfat beylerin şarkılarını ilk kez yayımladı. Emin Efendi'nin yayımladığı eserlerin çoğunluğu piyano ile çalınmak ya da eşliğinde okunmak üzere, Batı notasıyla yazılmıştır.

Klasik üslubun son dönemi: Türk musikisinin Tanzimat'tan sonra uğradığı değişimin sonuçlarına geçmeden, bir önceki dönemde ne tür ürünler verdiğine bakmalıyız. 18. yy, Türk musikisinin olgunluk çağı, "klasik" dönemidir. Bu dönem büyük ustalarını yetiştirdikten sonra, yüzyılın sonlarına doğru klasik üslupta bir yenilik eğilimi başgösterir. Günümüze ulaşabilen repertuvardan anlaşılabildiği kadarıyla, 18. yy sonlarında Tanburî Emin Ağa saz eserlerinde, usül geçkilerindeki şaşırtıcılığı ve özgün melodi örgüsüyle kendisinden öncekilerde rastlanamayan bir yenilik arayışı içinde görülür. Gene aynı yıllarda Tanburî İzak ile Hacı Sadullah Ağa klasik üsluba sıkı sıkıya bağlı besteciler oldukları halde, kimi parçalarında daha lirik, daha hareketli bir musikinin örneklerini verirler. Onların yaşıtlarında ve daha genç çağdaşlarında, Küçük Mehmed Ağa'da, III. Selim'de, Şakir Ağa'da, Dede Efendi'de bu eğilim gitgide daha çok belirginleşir. Yenilikler öncelikle makamların kullanılışında dikkati çeker. Geçmişte makamlar nasıl belli dönemlerin zevki içinde kullanılmışsa, bu dönem de kendi zevk ölçüsünü yaratmış, en eski makamlar bile işlenmemiş yönleriyle ezgilendirilmiştir. Ancak, dönemin en dikkati çeken yanı pek çok yeni makam düzenlenmesidir, öyle ki, ortaya sürülen makamların sayısı belki geçmişteki hiçbir dönemle karşılaştırılamayacak kadar kabarıktır. Tabiî bunlardan bazılarını düzenleyicisinden başka kulla-

SON KLASİK: Musıkide son klasik diye nitelendirilen Dede Zekâi Efendi (1825-1897) büyük besteci Eyyûbi Mehmed Bey'den ders aldı. Genç yaşta klasik ve dini eserler besteledi. Uzun bir süre Mısır'da kalan Dede Zekâi Efendi Mustafa Fazıl Paşa'dan destek gördü. Hemen hemen her türde ürün veren Dede musıkisine yenilikçi bir duyuş ve düşünüş katmış ve çağdaş beğeniye öncülük etmiş bir bestecidir. 500'den fazla eserinin olduğu söylenen Dede'nin bugün elimizde 264 parça eseri bulunmaktadır.

nan çıkmamış, bazılarıysa sadece bir formül olarak "kâğıt üzerinde" kalmıştır. Buna karşılık, gerçekten gelişmiş bir zevkin ürünü olan, musikimizin birçok inceliğini ortaya çıkaran, deyim yerindeyse "kişilikli" makamlar da düzenlenmiştir; evcârâ, şevkefza, nev-eser, sultanîyegâh vb. gibi. Öte yandan, çok eski "terkip"ler arasında yer aldığı halde zamanla terkedilmiş ya da ihmale uğramış kimi makamlar dönemin iyice incelmiş zevki içinde musikiye kazandırılmış, o güne kadar birkaç eserle gelebilen kimi makamlar da yeniden canlandırılmıştır. Yeni makamlar düzenleme merakının Mevlevi musikisine bile geçmesi ilginçtir. Mevlevilerde, mistik duyuşu daha iyi yansıttığına inanıldığı için üstün tutulan, oturmuş makamlara daha çok değer verildiği bilinir. Oysa bu dönemde suzidilârâ (III. Selim), acembuselik (Abdülbakî Nâsır Dede), sabâbuselik (Dede Efendi) gibi oturmamış, yeni makamlarda da ayinler bestelenmiştir.

Yerleşik kuralların zorlanması ya da bilerek bozulması, güftenin usüle uydurulmasındaki buluşlar yenilikçiliğin bir başka özelliğidir. Yerleşik bir kurala uymamanın en tipik örneklerinden biri III. Selim'in *Şevku tarâb Takım*'ındaki "Perçem-i gülpûşunun yâdiyle feryâd eyledim" güfteli zencir usülündeki bestesidir. Besteci bu eserin "zemin" bölümünde fahte usülünü kullanıp bir asma karar verdikten sonra melodinin bir sonraki bölümüne çenber usülüyle geçmesi gerektiği halde, fahte usülü daha bitmeden asma kararda kalmıştır. Böyle bir "kullanım", klasik kurallara sımsıkı bağlı bir tutuma göre önemli bir hata olmakla birlikte, başka bir açıdan, melodinin akışını biçimsel usül kuralları uğruna bozmamak gibi bilinçli bir serbestlik arayışının ürünü olarak da değerlendirilebilir. Daha yumuşak bir zorlama için Dede Efendi'nin *Sultanîyegâh* I. Beste'sini örnek verebiliriz. Dede bu eserinde zencir usülünü daha önce uygulanmamış bir biçimde kullanmış, kurallara göre usülün yapısında bulunan, sondaki "berefşan" bölümünü atarak usül dizisini "eksik" bırakmıştır. Bu değişiklik ise esere özgün, daha ahenkli bir bitiş sağlamıştır. Klasik üslubun son döneminde göze çarpan bir başka olgu, bestecilerin "şarkı" formuna geçmişte olduğundan çok daha fazla eğilmeleridir. Bunun bir nedeni şarkı formunun besteciye belli bir serbestlik sağlamasıdır. Kâr, beste, semaî gibi büyük formlu eserlere göre daha kolay sevilip anlaşılabilen şarkılar musikinin saraydan şehire doğru yayılmasında büyük rol oynamışlardır. Bununla birlikte, dönemin şarkıları gene de klasik üslubun zevki dışına çıkmaz.

Yenilikler kimi eserlerde Batı musikisi izlenimleriyle iç içe geçmiştir. Emin Ağa'nın *Acemaşiran Peşrev*'i, Şakir Ağa'nın *Ferahnak Yürük Nev*'i, "Görsem seni doyunca", "Yine bir gülnihal" güfteli rast şarkıları, Nikoğos'un *Ferahnak Şarkı*'sı (Hoş yaratmış bari ezel), Kemanî Rıza Efendi'nin *Tahirbuselik Peşrev*'iyle *Tahirbuselik Saz Semaisi*, melodi kuruluşlarıyla Batı musikisinin hissedilir esintilerini taşırlar.

Ne var ki bütün bu değişiklikler kendini içerden yenilemeye yönelik bir çabanın ürünü olarak görülebilir. Zamanın pek çok bestecisi de az çok bu çizgi üzerinde birleşir. Klasik üslubun bu son dönemini temsil eden besteciler arasında gerek eserlerinin hacmi gerekse niteliği bakımından en önemli olanı Dede Efendi'dir. Türk musikisinin bütün bir mirasına sahip çıkarcasına hemen her türde ve formda ürün veren Dede, Mevlevi musikisi repertuvarına en çok âyin kazandıran besteci olmuş, kâr, beste ve semaileriyle klasik fasılları iyice zenginleştirmiş, hafif şarkıları, köçekçeleri, "türkü"leriyle şehirli halkın zevkine seslenmiş, bunların yanında, Batı musikisi melodi tarzını bile denemiştir. Eseri, Türk musikisinin, her düzeyde, kendisine kadarki gelişimini yetkin bir biçimde özetler. Itrî'den sonraki besteciler içinde hiçbirinin sanatı Dede'ninki ölçüsünde toplayıcı değildir. Ancak besteci bunun da ötesinde, yenilikçi bir çaba, duyuş ve düşünüşle, musikisini çağdaş beğenimizle köprü kurabilecek ölçüde geliştirmiş, inceltmiştir. Bütün sanat kollarının can çekiştiği bir dönemde, musikisiyle Osmanlı sanatına son parlak çağını yaşatan Dede, bir bakıma, son klasiktir; çünkü kendisinden sonra klasik üslup onun öğrencileri arasındaki birkaç büyük bestecinin eserleriyle varlığını sürdürmüş, gene kendi öğrencisi olan Dede Zekaî Efendi'yle son temsilcisini vermiştir.

Tanzimat Musikisi: Sayıları gitgide azalan klasik yoldaki besteciler yüzyıl sonlarına kadar ürün vermeye devam ederlerken, öbür yandan, yüzyılın ikinci yarısında Türk musikisinin geleceğini Cumhuriyet'ten sonraki yıllara kadar etkileyecek olan yeni bir akım başlar. Bu akım "şarkı"yı en önemli, hatta tek form haline getirdiğinden, tutulan yol "şarkı besteciliği" diye de adlandırılabilir. Klasik dönem bestecileri, çoğunlukla, bir "fasıl"ı meydana getiren peşrev, kâr, beste, ağır semai, yürük semai, saz semaisi formlarında eser vermişler, şarkı formunu pek önemseme-

BİR ŞARKI BESTECİSİ: *Türk musıkisinde şarkı çığırını açan Hacı Arif Bey (1831-1885) klasik üslûbun ağır anlatımından sıyrılarak, halkın daha kolay anlayabileceği eserler vermiş, kendisinden sonra gelen şarkı bestecilerini de etkilemiştir. Hacı Arif Bey, verimli bir besteciydi. Binden fazla şarkı, iki yüz kadar ilahi ve daha birçok eser besteleyen Hacı Arif Bey'in eserlerinin birçoğu notaya alınmaması nedeniyle unutulmuştur.*

mişlerdir. O dönemde şarkı, bestecinin bütün sanat ustalığını gösterebileceği yüksek bir form sayılmıyordu. Kolay anlaşılabilen, hafif nağmelerle ve serbest bir anlayışla bestelenirdi, ama üslubu gene klasik tarzdaki şarkı üslubuydu.

19. yy'ın ikinci yarısında ortaya koymaya başladığı ürünleriyle yeni tarzdaki şarkı bestecisi, klasik dönemin sıkı kayıtları altına girmek istemeyen, serbest bir lirizmi dile getiren bir sanatçıdır. Bu form ona, büyük formlara özgü zorlu usüllerden, "terennüm" zorunluluğundan kurtulma imkânı verir. Şarkı çığırını açan Hacı Arif Bey de (1831-1885) klasik üslubun yüklü, ağır anlatımından sıyrılarak, halkın daha kolay sevebileceği, sade, samimi eserler bestelemiş olmakla birlikte, şarkıya, belli bir yapıya, belli kurallara kavuşturulması gereken bir form olarak eğilme gereğini duymuştur. Bunun için, öncelikle, eski şarkılar arasında bu forma örnek olabilecek yapıdaki parçaları göz önünde tutmuştur. Ama bununla yetinmemiştir; büyük formların türlü sanat ustalıklarına elverişli yapısı karşısında, dört musiki cümlesini geçmeyen kısacık bir parçanın kısıtlı çerçevesi içinde kalmamak için, "nevzemin" adını verdiği altı ya da sekiz mısralı, usül geçkisi uygulanan, "değişmeli" şarkılar da bestelemiş, böylece, terennüm bölümlerini kullanmadan büyük formların bazı imkânlarını şarkıya kazandırmaya çalışmıştır. Bu yenilik, geçmişte form sıkıntısı duyduğu pek söylenemeyecek olan Türk musikisinde, bir form içindeki evrimi de temsil eder. Arif Bey musikisiyle de geçmişten uzaklaşma yolunu açmış, üslubu, güfteyi işleyişiyle yeni bir tarz getirmiştir. Bu tarz, kendisinden sonraki hemen bütün şarkı bestecilerini etkiledi; öyle ki, yüzyılın ikinci yarısına ait pek çok beste ve semaide, hatta bazı ilahi ve tevşihlerde bile bir şarkı üslubu hissedilir. Bu dönem, şehirli halk zevkinin saray zevkini etkisi altına aldığı ya da onunla iç içe geçtiği bir dönemdir. Bu yüzden, bu musikiye "saray musikisi" denmesi de doğru olmaz, "şehir musikisi" olmuştur artık o. Şehir insanına açılmaya, onun zevkini aramaya yöneldiği için ona, "Tanzimat musikisi" denmesi de yanlış olmaz. Nitekim, şarkı bestecilerinden çoğu saray ve tekke çevreleri dışında yetişmiş, geleneksel "saray adamı" kimliğinden uzak musikicilerdir.

Kimi çalışmalarda musikimizin bu dönemi "neo-klasik" ya da "romantik" diye nitelendirilir. Ne var ki bu iki terim birbirine karşıttır; neo-klasik tutum, klasiğe yakındır, klasikten belirli bir kopuş yaşandıktan sonra yeniden klasiğe dönme çabasını dile getirir. Buradaki doğrultu tersinedir; güftedeki ritmi ve anlamı vermek için daha bir özen gösterilmesi, prozodi kurallarının daha iyi uygulanması gibi birkaç biçim özelliği de "neo-klasik" nitelemesinin iğretiliğini ortadan kaldırmaz. "Romantik" daha doğru bir terim olmakla birlikte, ancak şu anlamda geçerli sayılabilir: yeni tarzdaki şarkı bir bakıma klasik musikiye tepki olarak doğmuştur; yeni şarkı bestecisinin konuları, temaları çoğunlukla *kişisel*dir, güfteleri de çoğu kez divan şairlerinden değil, zamanın şairlerinden seçilmiştir; klasik üslubun ağır, "mesafeli" tavrından ayrılmış, duygu öne geçirilmiştir. Edebiyat-ı Cedide şairlerindeki "romantizm"i, duygusallığı, bu musikinin kendi ufku, dili ve geleneklerle çizili çerçevesi içinde şarkı bestelerinde de bulabiliriz. Tanzimat edebiyatı, birçok bakımdan "klasik" nitelikteki Divan edebiyatına karşı nasıl belli bir tepki göstermişse, şarkı besteciliği de klasik musikiye karşı benzer bir tepkiyi beslemiş, geliştirmiştir. Şarkı, Türk musikisine özgü bir romantizmi dile getirmiştir. Yukardakine benzer kayıtlar belirtilmezse "romantizm" sözünün Batı musikisindeki içeriğiyle kullanıldığı sonucu çıkabilir.

Burada yeni tarz şarkıların musiki düzeyi üzerinde durmakta da yarar vardır. Arif Bey, Şevki Bey gibi besteciler taze bir duyarlığı yansıtan, zarif, içli eserler vermişlerse de, bunlar, klasik ürünlere göre daha hafif bir musiki örneğiydiler. Bu düşüşü temsil ediyorlardı. Bu çığırın gitgide yaygınlaşması, besteciliği hemen bütünüyle şarkı besteciliğiyle sınırlı hale getirdi. Gitgide hafifleşen bir duygusallık, daha doğrusu, soysuz bir duyguculuk, bütün Türk musikisine hâkim oldu. Öteki formlar gibi, büyük usüller de unutuldu. Büyük formlardan kaçınılması büyük temalardan da kaçınılması demekti. Özellikle Cumhuriyet'ten sonra, başarılı şarkı bestecilerinin de sayısı gittikçe azaldı, çoğu musikici şarkı formunun en kolay türü olan dört mısralık kısa şarkıya yöneldi. Sonuçta, bir form kısırlığı doğdu. 1930'larda şarkının başka bir türü olan, daha çok, hafif musiki türlerine giren "fantezi"ler bestelenmeye başladı. Bu yozlaşma Arif ve Şevki beylere bağlanamaz elbette, ama o yolda ısrarla, üstelik gitgide geriye doğru yürüyerek gidilmesi, musikimizin kendi içinde tıkanmasındaki etmenlerden biri olmuştur.

HEM BESTECİ HEM İCRACI: *Tanburi Cemil Bey (1871-1916) 20. yy'ın başlarında o güne kadar hiçbir sanatçıda görülmeyen yepyeni öğelerden kurulu musikisi ve teknik ustalığı ile kendini göstermiş bir sanatçıdır. Bestelediği saz eserlerini aynı zamanda icra eden ve bunu yaparken de saza çok değişik imkânlar kazandıran Tanburi Cemil Bey özellikle taksimleriyle de ünlü bir sanatçıdır. Klasik üslûbun, şarkı romantizminin halk musikisi ile Batı musikisinin karşıt etkilerini potasında yoğuran Tanburi Cemil'in 16 şarkı bestesi ve 17 saz eseri vardır.*

19. yy'da Öbür Arayışlar

Emin Ağa'nın saz eserlerindeki yeniliğe daha önce değinilmişti; Türk musikisi çoğunlukla sözlü formlara dayandığından, bu yeniliğin ilkin saz eserlerinde görülmesi oldukça ilginçtir. Gene iki yüzyılı birarada yaşayan Numan Ağa ile oğlu Zeki Mehmed Ağa da sözlü eserlerin yanında son derece dikkate değer, unutulmaz peşrevler, saz semaileri bestelediler. Bu çabalar sonuçsuz kalmadı, aynı yolda yürüyen, hatta sadece saz eseri besteleyen sanatçılar çıktı. Veli Dede, Tanburî Büyük Osman Bey, Yusuf Paşa klasik tavrı

özümleyerek yeni tadlar getiren özgün, kalıcı saz eserleri besteledi. bu yolda daha ileri bir örnek Tamburî Cemil Bey'dir. Önceki yüzyıllarda saz musikisinin repertuvardaki ağırlığını ve önemini kesin olarak bilememekle birlikte -icra düzeyinde alındığında, mehter repertuvarlarında saz musikisinin daha geniş yer tuttuğunu biliyoruz-, günümüze ulaşan saz eserlerinin söz eserlerine göre çok az olduğu bir gerçektir. Cemil Bey ise yalnızca saz eserleri bestelemeye değil, icrada da saza öncelik veren, saza imkânlarını kazandırmaya yönelmiş bir sanatçı kimliğiyle karşımıza çıkar. Çalışmalarını bestecilikle sınırlı bırakmamış, besteciliği, icracılığı/yorumculuğu ve teknik katkılarıyla geniş kapsamlı bir ürün ortaya koymuştur.

Saza uygulanacak teknikle değişik icra biçimleri geçmişte belki hiçbir sazendeyi ilgilendirmediği ölçüde ilgilendirmiştir onu. Saza bir kişilik verme, bir saz bilinci görürüz onda. Sazını çalacağı esere göre seçmiş, hatta parçanın yapısına göre saz üzerinde çeşitli düzenlemelere, değişik akortlara başvurmuştur. Teknik katkılarına gelince, tanbur tavrını temelinden değiştirerek daha hareketli, canlı bir üslup yaratmış, tanburîye virtüozluk yolunu açmıştır. Öte yandan, tanburu keman yayıyla çalarak yaylı tanburu icat etmiş; lavtayı tanbur tekniğiyle çalarak saza daha ince bir üslup getirmiş; eskiden sadece kabasazda kullanılan kemençeyi incesazda da kullanılabilecek bir icra düzeyine kavuşturan Kemençeci Vasil'in yolundan giderek, onunla birlikte bu sazın ilk iki klasik virtüozundan biri olmuştur. Bu çalışmalarıyla onu, saz musikisinin ihmale uğradığı bir ortamda musikinin yeterince gelişemeyeceğini kavramış bir sanatçı olarak anmak gerekir.

Cemil Bey sadece yazılı saz eserleriyle değil, taksimleriyle de büyük besteciydi. Beste değerindeki doğaçlamalarıyla, "taksim" formuna büyük saygınlık kazandırmış, onu âdeta Türk musikisine armağan etmiştir. Kovanlara, taş plaklara doldurduğu taksimler gerek tekniği gerekse perde ve aralık zevkiyle, hangi sazı çalmış olursa olsun bütün iyi sazendelere yol göstermiştir.

Onun döneminde, klasik üsluba bağlı besteciler hâlâ eser vermeye devam ederlerken, Hacı Arif Bey'le başlayan şarkı besteciliği de gitgide gelişmekteydi. Öte yandan, 20. yy'ın başlarında İstanbul imparatorluğun üç kıtaya açılan sınır bölgelerinden gelen halkla dolu olduğu için çok zengin bir türkü dağarcığı ağızlarda dolaşıyordu. Batı musikisi de o yıllarda isteyenlerin dinleyebilecekleri bir musiki türüydü. Bu karmaşık, çelişik ortamın dokusu Cemil Bey'in üslubuna yansımıştır. Klasik üslubun, şarkı romantizminin, halk musikisinin ve Batı musikisinin karşıt etkilerini sanatının potasında eriterek özgül bir senteze vardığı söylenebilir. O zamana kadar hiçbir sanatçıda görülmeyen yepyeni öğelerden kurulu musiki cümleleriyle ve büyük bir teknik ustalıkla çeşitli sazlar üzerinde yarattığı musiki bu dönemin en dikkate değer ürünlerindendir. Gerçekleştirdikleri, kendisinden önceki birikime bağlanamayacak nitelikte şeylerdir. Bir başka deyişle, geleneğin dışına taşmış, kabına sığamayan bir sanatçıdır o; Tanburî Cemil en çok bu yanıyla önemsenmeli, değerlendirilmelidir. Batı musikisine ve sanatına ciddî bir ilgi duymuş olmasının kazandırabileceği ufkun da bunda belli bir payı olabilir. Klasik üslubun son dönemindeki doruğu Dede Efendi'nin denediği yeniliklerden sonra, 19. yy'da ilk büyük yenilik Tanburî Cemil'in geleceğe de ışık tutan sanatında gerçekleşmiştir.

Musiki Araştırmacılığına Doğru

Geleneğe dışardan bakışın en açık, en somut biçimi çağdaş musiki araştırmacılığının doğuşuyla ortaya çıkacaktır. Bu alandaki ilk çalışmalar en gelenekçi musiki çevrelerinden birinde, Mevlevi tekkesinde başlamıştır. Türk musikisi bilgileri eskilerin dilinde ve kaleminde "ilm-i edvâr", "fenn-i musiki" gibi sözlerle anıldığı halde konuyla ilgili çağdaş çalışmaların başlamasından önce, geçmiş yüzyıllarda bu alana eğilmiş teorisyenlerin verdikleri bilgiler unutulmuş durumdaydı. 10. yy'dan bu yana İslâm dünyasında, 15. yy'dan sonra da Osmanlı dünyasında Arapça, Farsça, Türkçe olarak musiki teorileri üzerine değerli eserler yazılmıştı. Bunlardan bir bölümünün günümüze ulaşmadan kaybolduğu düşünülürse, konuyu inceleyenlerin sanıldığı kadar az olmadığı anlaşılabilir. Ancak, yüzyıl dönemecine gelinceye kadar, eski kaynakların varlığından haberdar musikici bile yoktu denebilir. Bu eksikliği ilk duyanlar, Galata Mevlevihanesi Şeyhi Ataullah Dede Efendi (1842-1910), Yenikapı Mevlevihanesi Şeyhi Mehmed Celâleddin Dede Efendi (1849-1908) ve Bahariye Mevlevihanesi Şeyhi Hüseyin Fahreddin Dede Efendi (1854-1911) oldular. Musikinin bir "ilmi' olması gerektiğine inanarak Farsça, Arapça, Osmanlıca çeşitli yazma eserlerle edvârları okumaya koyuldular. Türk musikisinin perdeleriyle aralıkları, makamlarıyla usülleri üzerinde zamanına göre derinlemesine bilgi edindiler. Böylece yalnız araştırma, inceleme değil, "aydınlanma" yolunu da açmış oldular. Bu aydınlanmanın ilk ışık serpintilerine erişenler de kendileriydi. O zamana kadar nota yazısına ihtiyaç duymadan, geleneğin kulağıyla perdeleri, aralıkları bulan icracı, makamları gene geleneğin zevkiyle kullanan besteci, bu uygulamaların temelli bir açıklamasını, niçinini nasılını aramaya, bu tanımlanmamış musikiyi yönetip yönlendiren sistemin sırlarını çözmeye girişiyordu. Fenn-i musiki üzerinde çalışanlar kaçınılmaz olarak musiki tarihine de ilgi duydular. Bu ilgi, temsilcisi oldukları musikinin bir tarihini yazma, hiç değilse bunun bir taslağını çıkarma özlemini doğurdu. Bu demektir ki, "gelenek" artık "ulusal musiki" olarak alımlanmaya başlıyordu.

Adı geçen üç Mevlevi musiki adamı yoğun çalışmalarını yazılı eserler haline getirme fırsatını bulamadılar; ama bilgi ve bulgularını öğrencilerinden Rauf Yekta Bey ile Suphi Ezgi'ye aktardılar, onlara araştırma bilinci aşıladılar. Ölümlerinden sonra biraraya gelen Rauf Yekta ile Ezgi sonradan aralarına Hüseyin Sadettin Arel'i de alarak 1913'ten 1920'ye kadar süren ortak bir çalışmaya yöneldiler. Bu çalışmaların ilk meyveleri *Şehbal, Millî Tetebbular Mecmuası* dergilerinde yayımlandı. Rauf Yekta musiki tarihimizin çeşitli dönemleri ile teorik sorunları ele aldığı incelemeleri, gerekse birçok bestecinin kısa ve uzun biyografisini yazdığı kitap ve makaleleriyle, ilk Türk musikisi araştırmacısı oldu, bu çalışma alanının temelini attı. Bugün kullanılmakta olan nota yazısına temel alınan 25 perdeli sistemin ilk teorik açıklamasını verenlerden biri gene Rauf Yekta'dır. Türk musikisi araştırmacılığının bu dönemdeki öbür önemli adları Suphi Ezgi, Hüseyin Sadettin Arel, Abdülkadir Töre asıl önemli ürünlerini Cumhuriyet döneminde ortaya koyacaklardır.

Saray Eğlencelerinden Şehir Folkloruna

19. yy ortalarına kadar saray eğlencelerinde, şenlik, düğün ve bayramlarda çengî, köçek, tavşan vb. gibi oyunlar mutlaka yer alır, bu tür oyunlara şehir halkı da büyük ilgi gösterirdi. Sözkonusu raksların zamanla geniş musiki repertuvarı oluşmuştur. Bir görüşe göre bu oyun takımları II. Mahmud tarafından yasaklanmış, oyuncular da Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın sarayına, Kahire'ye kaçmışlardır; bir başka görüşe göre ise, 1856 ya da 1857'de, yasayla ya da padişah iradesiyle yasaklanmıştır. Yasağın ahlakî kaygılardan ileri geldiğini tahmin etmek zor olmasa gerektir. Bununla birlikte, oyunlar ve oyun takımları yasakla birlikte hemen ortadan kalkmadılar, bir süre daha şehirde varlıklarını sürdürdüler. Abdülaziz zamanında eski tür saray eğlenceleri yeniden canlandırıldığından, köçek ve tavşan oyunları güçlü katımlarla yeniden saraya girdi. Bu dönem, eski raksların son parlak yılları oldu. II. Abdülhamid zamanında yeniden saray dışına çıkarıldı. Bundan sonra da, oyunların asıl figürleri unutulmaya başladı, şehir folklorunun bu iki özgün kolu böylece tarihe karıştı. Raksların musiki repertuvarları da unutuldu. Günümüzde dinlediğimiz köçekçe ve tavşancalar çağdaş araştırmacılarımızın toplayabildiği birkaç takım eserden ibarettir.

II. Meşrutiyet'ten Sonra

Genel görünüm: II. Meşrutiyet sonrası musiki hayatında gözlenen en belirgin özellik, musikinin tekke, saray, konak benzeri sınırlı bir çevreden daha geniş bir toplum kesimine yayılmakta oluşudur. "Kafes hayatı"nın sona ermesiyle birlikte musiki dinlenebilecek yerler çoğalmaya başlamış, musiki kendi çağdaş mekânı olan "konser salonu"na taşınmıştır. Fonograf ile gramofonun yaygınlaşması ise, istendiği anda dinlenebilecek ölçüde musikiyle yakınlaşma imkânını vermekteydi. Öte yandan, musikinin kendisi de çeşitlenmiştir; senfonik orkestra musikisinden eğlenceli oyun musikisine, klasik fasıldan en basit şarkılara kadar ağır ya da hafif musiki türlerinden her biri ayrı bir dinleyici bulabilmektedir. Bu çeşitlenme içinde "alaturka"nın da "alafranga"nın da birliği bozulmakta, birbirlerinden hayli farklı zevklere seslenen örnekleri çoğalmaktadır. Bu gerçek, aynı zamanda, musikide çağdaş piyasanın doğuşunu haber verir; besteci de, icracı da, dinleyici de kendini o piyasanın içinde bulacaktır. Türk musikisi açısından, 19. yy'da bu anlamda bir piyasa musikisi yoktu; geçmişin "piyasa musikisi", hafif şarkılar, köçekçeler, Rumeli havalarıydı ki, bunların şehirli halk musikisi kapsamında ele alınması daha uygun olur. Oysa 20. yy'ın ilk çeyreğinde, kazanç amacıyla bestelenmiş, çoğu kısa sürede unutulacak olan *piyasa* şarkıları ortaya çıkmaya başlamıştır. Piyasa, icra biçimini de etkilemektedir; Cumhuriyet'ten sonra Türk musikisi öğretiminin yasaklanmasıyla bu piyasa tavrının etkisi büsbütün artacaktır.

MUSIKÎ ARAŞTIRMACILIĞI: Musiki araştırmacılığı alanındaki ilk çalışmalar Mevlevi tekkesinde başlamıştır. Bu konuda araştırma olmayışının eksikliğini duyanlar arasında Galata Mevlevihanesi Şeyhi Ataullah Efendi (Ön sıra sağdan ikinci), Bahariye Mevlevihanesi Şeyhi Hüseyin Fahreddin Dede Efendi (Ön sıra sağdan üçüncü) ve Yenikapı Mevlevihanesi Şeyhi Mehmed Celâleddin Dede Efendi (Ön sıra soldan birinci) vardı. Ancak bu üç Mevlevi çalışmalarını yazılı eserler haline getiremediler.

II. Meşrutiyet'te musikinin öğretim alanı da genişlemiştir. Orta dereceli okullarda, meslek okullarında, yabancı özel okullarda, öğretimin yapısına göre Batı musikisi ya da Türk musikisi bilgileri ders olarak okutulmaktaydı. Yüzyılın başlarında sayısı iyice artmaya başlayan dernekler, dernek niteliğindeki özel musiki okulları, özel meşkhaneler, fasıl heyetleri birer icra topluluğu olmaktan başka, musiki öğretimi de veren kuruluşlardı. Bu dönemde birçok tanınmış Türk musikicisinin özel ders verdiği görülür; Tanzimat'tan beri gerek saray içinde gerekse dışında Batı musikisi bilgileri öğreten yabancı özel öğretmenlerin musiki çevrelerindeki faaliyetleri de artmıştır. Sarayın musiki örgütü ise, artık bir konservatuvar olarak düşünülmemekte, çağdaş bir konservatuvar ihtiyacı kendini göstermektedir. Meşrutiyet döneminin belki de en önemli kazancı, Abdülaziz, II. Abdülhamid gibi padişahların birinci planda sorumluluk aldıkları musiki çalışmalarında yönlendiriciliğin musikicilere, uzmanlara geçmeye başlamasıdır. Ne var ki, II. Meşrutiyet döneminin bu olumlu yönelişi Cumhuriyet'ten sonra büyük ölçüde durdurulacak, devlet, musikicilere çalışma ortamı sağlamakla yetineceğine, musiki hayatını tek yanlı müdahalelerle yönetmeye başlayacaktır.

Muzika-yı Hümayun'da: II. Meşrutiyet'ten sonra çeşitli devlet kademelerinde olduğu gibi saray musiki örgütünde de bir "tensikat" uygulandı. Bu tensikatta rütbesi indirilmeyen Miralay Saffet Bey Muzika-yı Hümayun'un başına getirildi. Örgütün kadrosu önce 300, sonra da 120 kişiye kadar düşürüldü. Böylece Muzika-yı Hümayun saray bando-orkestrası ve fasıl heyeti haline geldi. Kendilerine artık ihtiyaç duyulmayan yabancılar da görevlerinden uzaklaştırıldılar.

Sultan Reşad'ın musikiyle hemen hemen hiç ilgisi olmadığı için Yıldız Tiyatrosu'ndaki çalışmalar durmuştu. Ancak, bu durum, ağırlığın, o zamana kadar sonuç veremeyen opera, operetten orkestraya geçmesini sağladı. Saffet Bey zamanında daha metodlu, daha disiplinli bir saz öğretimine başlan-

dı. Saray orkestrasına 1885'te ilk kez Viyana Klasikleri'ni çaldıran Saffet Bey bu dönemde bandonun daha çok orkestraya doğru gelişmesine çalıştı, topluluğun senfoni repertuvarını genişletti. Orkestranın ilerlemesinde, kendisinden sonra, Zati Bey, özellikle de Zeki Bey büyük çaba harcadılar. Meşrutiyet döneminde Avrupa'dan İstanbul'a gelerek konserler veren bazı güçlü bando ve orkestralar da Muzika-yı Hümayun musikicilerinin görgüsünü artırdı. Saray bando ve orkestrası bu dönemde ilk kez halk için konserler verdi. Saray orkestrası 1917'de, tarihinde ilk kez bazı doğu ve orta Avrupa şehirlerinde turneye çıktı. Şef Zeki Bey yönetimindeki orkestra gerek repertuvarı, gerekse icrasıyla Avrupa basınında övgü topladı. Turne dönüşünde İstanbul'da haftalık düzenli konserlere başlandı.

Bandoda Fransız örneği yerleştirildi. Gitgide yayılan bandoculuk gelişmesini bu dönemde de sürdürdü. 1916'da Bahriye Muzika Mektebi açıldı. Bir yandan da, sanayi mektepleri bandolarından sonra yeni sivil bandolar kuruldu; Belediye Muzikası ile Dârülaceze Muzikası bu sivil bandolardandır. Orkestra, bando ve fasıl heyetinden kurulu Muzika-yı Hümayun, 1924'te Ankara'ya taşınarak Riyaset-i Cumhur Musiki Heyeti adını aldı. 1933'te bando bölümüne Riyaset-i Cumhur Armoni Mızıkası, Orkestraya Riyaset-i Cumhur Filarmoni Orkestrası adı verildi, fasıl heyeti de o günlerde kaldırıldı. Yeni devletin bu ilk orkestrasındaki elemanların çoğu Meşrutiyet'ten sonra Saffet Bey zamanında Muzika-yı Hümayun'a girmiş gençlerden oluşuyordu.

Mehter Takımının Kuruluşu

I. Dünya Savaşı öncesinde başgösteren Türkçülük hareketinin etkisiyle canlandırılması istenen mehterhanenin kuruluşu, o yıllarda ihtiyaç duyulan hamasî duyguların da katkısıyla, 1914'te gerçekleşti. Kapatılışından seksen sekiz yıl sonra mehterhanenin hatırlanmasındaki etmenler ne olursa olsun, olumlu bir girişimdi bu. Bu işe önayak olan kişi Celâl Esad Bey (Arseven), düşünceyi uygulama alanına koyup gerçekleştiren de, o sırada Müze-i Askerî-i Osmanî müdürü olan Ahmed Muhtar Paşa'ydı. Mehterhane-i Hakanî adı altında kurulan takım için özel olarak yeniçeri elbiseleri diktirildi; Muallim İsmail Hakkı Bey, Ahmed Muhtar Paşa, Ali Rıza Bey (Şengel), Muallim Kâzım Bey (Uz) bu takım için güftelerinde Türklüğü işleyen yeni mehter havaları bestelediler. O zamanki mehter takımını dinlemiş olan yazarların anlattıklarına göre, eski üflemeli mehter sazları ile bunları çalacak sazendeler bulunamadığından, obua, trombon, klarnet gibi sazlar takıma alınmıştı. Önceleri, "Batı tonalitesine yakın makamlardaki" eserler "armonize edilerek" çalınıyormuş. Daha sonra bu aksaklığa dikkati çekenlerin uyarıları doğrultusunda değişikliğe gidilerek, adı geçen Batı sazları yerine borular konulmuş, böylece aslına biraz daha uygun bir mehter takımı kurulmaya çalışılmıştır. Ama ne kadar olsa, eski mehterlerin yanında, şüphesiz, çok sönüktü. Mehterhanenin kaybedildiği gerçeği bu yenileme girişimi dolayısıyla iyice anlaşılmış olmalıydı artık. Ancak, bu bile fazla sürmedi. Savaş yılları boyunca askerî müzede halka tarihî mehter konserleri veren, büyük ilgi de gören takım, temelli bir hazırlıkla kurulmadığından, bir daha toparlanamadı. 1935'te Millî Müdafaa Vekâleti'nce, bir kez daha kapatıldı.

Sahne musikisi: Sahne musikisi eskiden olduğu gibi bu dönemde de gözdeydi. Geçen yüzyılda devlet "imtiyazı"yla ayakta durabilen sahne musikisi ve tiyatro, kendi seyircisinin desteğiyle yaşayabilecek duruma gelmişti. Ancak, gözde tür opera değil, operetti. Çeşitli operet toplulukları kuruldu; Yeni Osmanlı Tiyatrosu, Millî Operet Kumpanyası, Millî Osmanlı Operet Kumpanyası, Millî Osmanlı Dram, Komedi ve Operet Kumpanyası, İstanbul Operet Heyeti, Sahir Opereti, Jale Opereti, Türk Temaşa Heyeti, Hale Opereti gibi topluluklar birçok yerli, çeviri, uyarlama operetler sahnelediler. Yerli operetlerin bir bölümü geçen yüzyılda oynanmış olmakla birlikte, yeni eserler de yazılmış, oynanmıştır. Kurulan operet topluluklarının en uzun ömürlüsü, "Küçük Benliyan" adıyla anılan Arşak Haçaduryan'ın yönetimindeki Millî Osmanlı Operet Kumpanyası'dır (1910-1923). Kumpanya öncelikle Çuhacıyan'ın eserlerine ağırlık vermiş, besteciye, hak ettiği saygınlığı, biraz geç de olsa kazandırmıştır. Tekrar tekrar sahnelediği *Leblebici Horhor Ağa, Köse Kâhya, Arif'in Hilesi* oyunlarının yanı sıra, Kemanî Haydar'ın *Pembe Kız, Çengî* gibi yerli operetin öteki örneklerine de yer verdi. Gördüğü ilgiye rağmen, Benliyan ekibi gerek oyun gücü, gerekse yabancı operet repertuvarının kalitesi bakımından, Güllü Agop topluluğunun düzeyine çıkamadı.

Dönemin daha ilginç bir topluluğu, Muallim İsmail Hakkı Bey, Kaptanzade Ali Rıza Bey ve Udî Fahri Bey'in (Kopuz) yönetimindeki İstanbul Operet Heyeti'dir (1919-1922). Heyetin başlıca amacı, sahneye uygun düşmeyeceği iddia edilen "alaturka"da bir sahne musikisi yaratmak, musikimizin özüne zarar vermeden "Garp musikisi"nin tekniğinden, yöntemlerinden yararlanmak, operalar, operetler bestelemektir. Oynadıkları operetlerin musikisi de geleneksel Türk musikisi bestelerince yazılmıştı. Bu eserler, ya "incesaz" düzeninde bestelenmiş ya da sınırlı bir çerçeve içinde Batı tekniğinden yararlanılarak hafif bir armoni uygulanmış musikili oyunlardır. Konuları yerli, çoğu da tarihîdir; yabancı operetler ise yerli hayata uyarlanmaktaydı. Bütün eksiklerine, kusurlarına rağmen İstanbul Operet Heyeti'nin çalışmaları geleneksel musikiye dayanan bir sahne musikisi oluşturma yolunda küçümsenmemesi gereken bir denemeydi. Ama bu çaba Mütareke yıllarıyla sınırlı kaldı, devam ettirilemedi, ettirilebilmesi de konuya daha hazırlıklı olmayı gerektiriyordu.

Bu dönemin en önemli bestecisi Muhlis Sabahattin'dir. Çok sevilen *Ayşe*'den başka, *Şatırzadeler, Çaresaz, Aşk Ölmez, Zühre* vb. operetleri gene aynı toplulukça sahnelenmişti. Eserleri Cumhuriyet döneminde sık sık oynanmıştır. Geleneksel musikiye bağlı yerli operet türünün son temsilcisidir. Aslında, hem geleneğin hem de Batı musikisi zevkinin yadırgamadığı bir musiki yazmıştır; Batılı operet örneğini yerli ezgilerin akışı içinde işlemiş, bu yapıda bir Türk opereti olabileceği yolunda umutlar uyandırmıştır. Ne var ki bilgisini derinleştirme ihtiyacını duymaması, çalışmadan çok bestelemesi yüzünden, yeteneğine rağmen, kalıcı eserler verememiştir.

1922'de Cemâl Sahir'in İstanbul Operet Heyeti'nden ayrılmasıyla yeni bir topluluk kuruldu: Sahir Opereti. Sahir Opereti, operet formunun Batı'daki örneklerine uygun biçimde kullanılmasından yanaydı, ancak, amacı Batı örneğine göre Türk operetleri yazılması da değildi. Nitekim topluluk çoğunlukla Macar ve Fransız operetlerini sahnelemiş, Batı operetinin ülkede daha çok tanınması için çaba harcamıştır.

İKİ MUSİKİ ARAŞTIRMACISI: Dr. Suphi Ezgi (1869-1962) ile Rauf Yekta Bey (1871-1935) Türk musıkisi üzerine ciddi araştırmaları olan ünlü sanatçılardır. 1913'ten 1920'ye kadar Hüseyin Sadettin Arel ile birlikte ortak bir çalışma yapan Suphi Ezgi ve Rauf Yekta Bey yazdıkları eserler ve çalışmalarıyla musıkı tarihimize önemli katkılarda bulunmuşlardır. Rauf Yekta Bey (sağda), Dr. Suphi Ezgi (solda).

Bu dönemde bestelenmiş operalar da vardır. Librettosunu Halide Edip'in (Adıvar), bestesini, Suriyeli bir musikici olan, Osmanlı uyruğu Vedî Sabrâ'nın yazdığı *Kenan Çobanları* operası 1918'de sahneye konuldu; eser, Türkiye'de Türkçe olarak oynanan ilk operadır. Bir başka eser, *Şaban* adlı operadır. Eserin librettosunu yazan Celâl Esad Bey (Arseven), bestesini de Vicor Radeglia'yla birlikte yazmıştır. 1918'de Viyana Halk Operası'nda sahneye konulmuştur; yurt dışında oynanan ilk Türk operasıdır. Bunların dışında, niteliği araştırmalarla ortaya çıkarılabilecek çeşitli opera denemeleri olmuştur.

Konservatuvarın Kuruluşu

Tiyatro için olduğu kadar musiki için de dönemin en dikkate değer adımı İstanbul Şehremaneti'nin girişimiyle Darülbedayi'nin kurulmasıdır. Ulusal konservatuvar niteliğindeki Darülbedayi'nin iki bölümü vardır: tiyatro ile musiki. Kuruluşun başına Avrupa çapında bir sanat adamı getirilir: André Antoine. Ali Rifat Bey'in (Çağatay) yönetimine verilen musiki bölümünün amacı, "tenoru, sopranosu, baritonuyla bir tiyatro musikisi ortaya çıkarmak"tır. Türk musikisi bölümünün amacı ise, "klasik musikimizi unutulmaktan ve bozulmaktan kurtarmak, gelecekte tiyatroya yarayabilecek yolda geliştirmek, klasik eserleri aslına uygun olarak notaya almak, onları yaşatmak, musiki zevkini topluma yaymak"tır. Görüldüğü gibi, Darülbedayi, tiyatroyu, sahne musikisini, Türk ve Batı musikilerini bir bütün olarak ele almak gibi çok ileri bir tutumu benimsemiştir. Ne var ki, savaş koşulları, öngörülen bu parlak tasarının uygulanmasına izin vermez, başgösteren malî sıkıntı yüzünden, 1916 yılı başında musiki bölümü kapatılır. Bu bölüm pek kısa bir süre çalışma imkânı bulmuş olmasına rağmen, Darülbedayi'yi, kuruluş amacıyla, programıyla musiki tarihimizin en önemli kuruluşlarının başında anmak gerekir.

Musiki öğretiminde doğan boşluğu doldurmak üzere, 1917'de, bu kez Maarif Nezareti, "Darülelhan" adıyla bir musiki okulu açar. Okulun başına bir musikici, besteci, udî, Vezir Ziya Paşa getirilir. Zamanın bellibaşlı musikicileri İstanbul'un işgaline kadar burada Türk musikisi dersleri verirler. İşgalden sonra bir süre öğretime ara vermek zorunda kalınır. 1923'te yeniden açılan okulda bir de Batı musikisi bölümü kurulur. Ulusal musiki konservatuvar niteliğindeki, herkese açık bir devlet okulunda ilk kez musiki öğretimine geçilir. *Darülelhan Mecmuası* adıyla bir dergiyle bazı plaklar yayımlanır. Klasik eserlerin notaya alınmasıyla Anadolu'da halk türküleri derleme çalışmaları da ilk kez bu kuruluşta başlanmıştır. Darülbedayi gibi Darülelhan da savaş koşullarından etkilenmiş olmasına rağmen Cumhuriyet'in üçüncü yılına kadar faaliyetini sürdürdü. Darülelhan'la Türk ve Batı musikilerinin ikinci kez bir konservatuvar, yani akademik bir çatı altında yan yana gelmesi imkânı elde edilmişti. Bu kuruluş yaşatılsaydı, her iki musikinin, musikinin kendi dünyası içinde karşı karşıya bırakılması yolunda çok önemli bir adım atılmış olacaktı. Meşrutiyet döneminin uzlaşıcı ortamında elde edilen bu şans ne yazık ki yitirildi. 1926'da Türk musikisi bölümü kaldırılan Darülelhan doğrudan doğruya Batı musikisi konservatuvarı haline getirildi; sadece klasik eserleri "tasnif ve tespit etmek"le görevli bir kurul oluşturularak, Türk musikisinin eğitimi-öğretimi resmen yasaklandı. 1826'da bir "ilga"yla başlayan musiki tanzimatımız gibi musiki cumhuriyetimiz de, tam bir yüzyıl sonra, gene bir yasaklamayla işe koyulmuş oluyordu.

Sonuç

İncelememiz boyunca yer yer dikkati çekmeye çalıştığımız, alaturkacı ve alafrangacı tutuculuğun inkâr edegeldiği iki gerçeği burada vurgulamak istiyoruz: "Alafranga" musiki Cumhuriyet'le değil, Tanzimat'la, hatta ondan da biraz önce Türkiye'ye girmiştir. Cumhuriyet kurulduğunda, Batı musikisi yüz yıldır devletin resmî musikisi olarak kabul edilmiş durumdaydı. "Alafranga"nın ülkeye ne zaman, nasıl girdiğini bilmek Cumhuriyet yönetiminin Türk musikisi öğretimini yasaklamasına karşı çıkmak kadar önemlidir. Bu gerçeği tanırsak, öbürü kendiliğinden kabul edilmiş olacaktır: Batı mu-

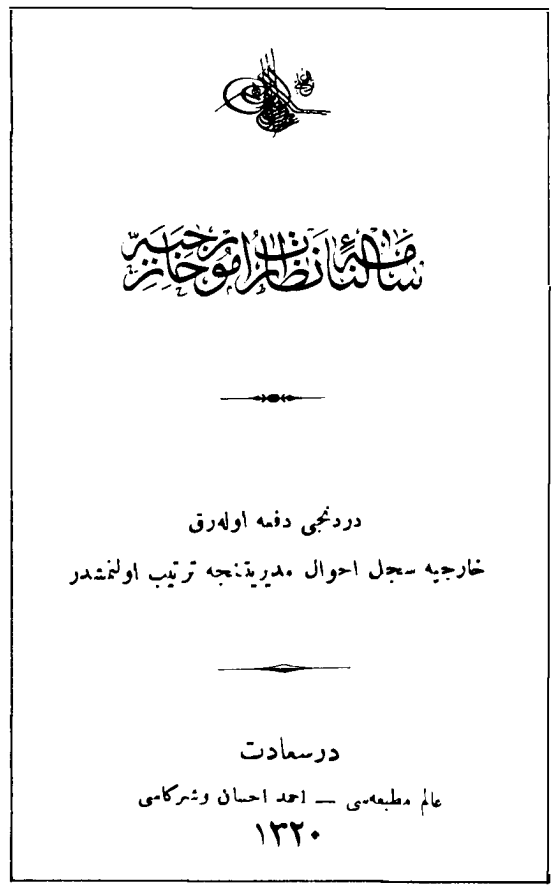
SAHNE MUSIKİSİ: II. Meşrutiyet döneminde sahne musıkisi kendi seyircisini yaratır bir duruma gelmişti. Bu dönemde kurulan operet toplulukları alaturka musıkiden yararlanarak bir sahne musıkisi yaratmak amacındaydı. Bu dönemin en ünlü bestecisi olan Muhlis Sabahattin (1889-1947) yerli operet türünün son temsilcisidir. Batılı operet örneklerini yerli ezgilerin akışı içinde işleyen Muhlis Sabahattin çok sevilen Ayşe adlı operetinin yanısıra yirmi kadar operet bestelemiştir.

sikisi de ülkeye, bazen Cumhuriyet devrimleri arasında da sayılan "Müzik Devrimi"(?) ile girmemiştir. Çünkü bu alanda başarılan işler yoktan var edilmiş şeyler değildir, olamazdı, da. Cumhuriyet kurulmadan önce, bir senfoni orkestrası, sayısız bando-mızıka, sazının ustası icracılar, beğenilsin beğenilmesin beste çalışmaları -orkestra ve koro eserleri, operet, opera, bale, marş vb.- çeşitli musiki ve öğretim kurumlarına dağılmış eğitici ve öğreticiler, az çok bir dinleyici birikimi, kısacası, hiç küçümsemeyelim, bir yüzyıllık bir Batı musikisi tecrübesi vardı... Aslında bir ve aynı şey olan sözkonusu iki olguyu içimize sindirmemiz, musiki tarihimize daha gerçekçi bir gözle eğilmemizi sağlayacaktır. □

KAYNAKÇA

- □ ALTAR Cevad Memduh, *Opera Tarihi*, I-IV, Ankara, 1982
- □ AND Metin, *Meşrutiyet Döneminde Türk Tiyatrosu*, Ankara, 1971
- □ ERGUN Sadettin Nüzhet, *Türk Musikisi Antolojisi*, 2 Cilt, İstanbul, 1942-1943
- □ GAZİMİHAL Mahmud Ragıp, *Türkiye-Avrupa Musiki Münasebetleri*, İstanbul, 1939
- □ GAZİMİHAL Mahmud Ragıp, *Türk Askerî Muzikaları Tarihi*, İstanbul, 1955
- □ İNAL İbnülemin Mahmud Kemal, *Hoş Sadâ*, İstanbul, 1958
- □ KAM Ruşen, "Türk Azınlık Musikicileri", *Radyo* dergisi, 67, 68, 70, 1947
- □ Mesut Cemil, *Tanburî Cemil'in Hayatı*, İstanbul, 1947
- □ ORANSAY Gültekin, *Batı Tekniğiyle Yazan 60 Türk Bağdar*, Ankara, 1965
- □ ÖZTUNA Yılmaz, *Türk Musikisi Ansiklopedisi*, 2 Cilt, İstanbul, 1969-1976
- □ Rauf Yekta, "Türk Musikisi", *Musiki Mecmuası*, 331-408, 1971-1985 (A. Lavignac' yönetiminde yayımlanan *Encylopédie de la Musique*'teki "la Musique Turque" başlıklı maddeyi diziler halinde çeviren: Orhan Nasuhioğlu)
- □ Rauf Yekta, *Esâtîz-i elhan I: Hoca Zekâi Dede Efendi*, İstanbul, 1902
- □ Rauf Yekta, *Esâtîz-i elhan III: Dede Efendi*, İstanbul, 1924
- □ SAZ Leylâ, *Haremin İçyüzü*, İstanbul, 1974
- □ SEVENGİL Refik Ahmed, *Türk Tiyatrosu Tarihi*, II-V Cilt, İstanbul, 1959-1968
- □ UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, Osmanlılar Zamanında Saraylarda Musiki Hayatı", *Belleten*, 161, 1977
- □ ÜNGÖR Etem, *Türk Marşları*,Ankara, 1966
- □ Ziya Şakir, "Abdülhamid'in Son Günleri", *Son Posta*, 1 Eylül 1931

NÜFUS

Salname-i Nezaret-i Umur-i Hariciya, 1902

Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu

Nuri Akbayar

ÇERÇEVE YAZI

☐ **Osmanlı Salnameleri**

Nuri Akbayar

Bu konuda ayrıca *Devlet Yapısı ve Yönetimi, Kentler ve Kentleşme, "Milletler" ve Azınlıklar, Siyasal ve Toplumsal Olaylar* **maddelerine bakınız.**

Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu

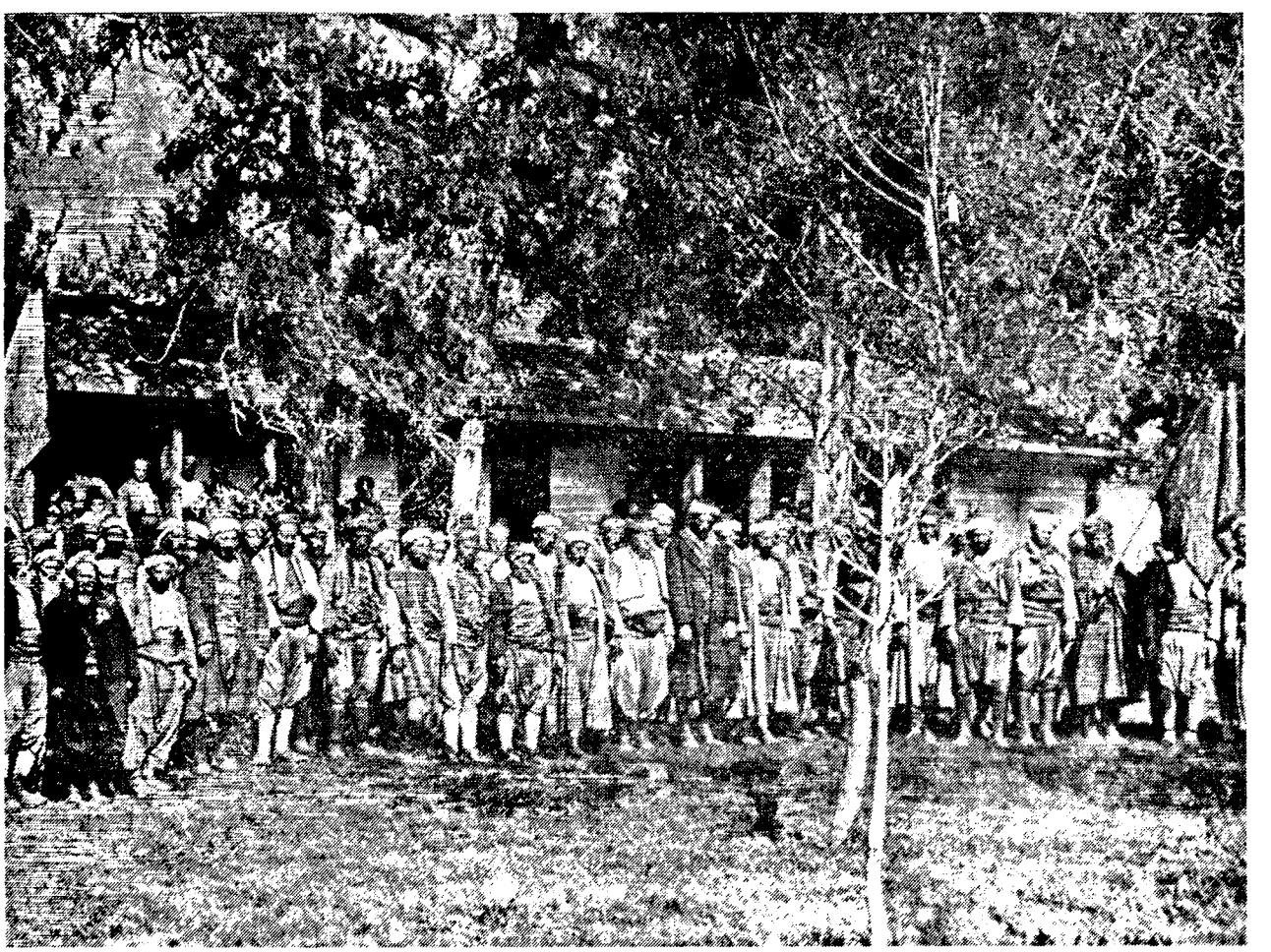
Nuri Akbayar

Osmanlı Devleti'nin nüfusu özellikle 19. yy'da içte ve dışta en çok ilgi çeken konulardan biri olmuştur. Bunun başlıca nedeni parçalanma sürecine girmiş olan imparatorlukta nüfus çoğunluğuna dayanarak toprak elde etme mücadelesidir. Bu yoldaki çabalar 1878 Berlin Antlaşması'yla elde edilen önemli çıkarlara rağmen durmamış, bu kere imparatorluğun anavatanı sayılabilecek Anadolu'ya yayılmış ve millet statüsüne sahip iki cemaatin (önce Ermeniler sonra Rumlar) mücadelesi gittikçe güçlenmiştir. Bu durum imparatorluğun son bulmasına kadar sürüp gitmiştir.

Osmanlı Devleti ise 19. yy başlarından itibaren nüfus konusuna geleneksel kalıplarının dışında ilgi duymaya başlamışsa da bu alanda harcanan çabalar çeşitli engeller yüzünden bir ölçüde başarılı olabilmiştir. Modern anlamdaki ilk nüfus sayımı ise ancak 1890'da tamamlanabilmiştir.

Tanzimat'tan Önce Sayımlar ve Nüfus

Aslında sayım Osmanlı Devleti'nin yabancı olduğu bir kavram değildi. 15. yy'ın ikinci yarısından başlayarak baş-

NÜFUS SAYIMININ ÖNEMİ: Tanzimat'tan sonra devlet sisteminin yenilenmesi yolundaki çabaların sonunda nüfus sayımı da gündeme geldi. 1843'te imparatorluk sınırları içinde yaşayan erkek Müslüman nüfus ile cizye mükellefi gayrımüslimlerin tesbiti sırasında birçok güçlükle karşılaşıldı. Özellikle devlete karşı yükümlülüklerini yerine getirmekten kaçınan göçebe aşiretlerinin direnmesi ve bazı güçlükler nedeniyle sayım sağlıklı olmadı. Karakeçili Aşireti.

ta yeni fethedilen yerler olmak üzere bütün imparatorluk topraklarında sayımlar ve yazımlar yapılırdı. Devletin örgütlenmesinin de temeli olan tımar sisteminin bir gereği olan bu sayım ve yazımlar vergi ve asker toplamanın başlıca dayanağıydı. Bu yüzden "hane"yi birim olarak alıyor ve yalnızca erkek nüfusa dayanıyordu. 16. yy'da en yaygın ve oldukça düzenli biçimde sürdürülen bu sayım ve yazımlar 17. yy'ın başlarından itibaren yapılamamış, yalnızca düzensiz biçimde de olsa "yoklama"larla yetinilmiştir.

Bu sayım ve yazım defterleri Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yy'daki nüfusu için de çok önemli birer kaynaktır. Şimdiye kadar bu defterleri nüfus açısından değerlendiren tek tarihçi olan Ö. L. Barkan, Kanuni'nin tahta çıkışından sonra başlanan ve 1530'da bitirilen tahrirlere dayanarak o dönemde imparatorluğun Anadolu ve Rumeli nüfusunu 11. 357. 365 olarak hesaplamıştır. Ö.L.Barkan tarihçi F.Braudel'in aynı yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm nüfusu için verdiği 20-22 000 000 rakamını da eleştirerek bu dönemde nüfusun 30-35 000 000 dolaylarında olması gerektiğini belirtir.

17. ve 18. yy'larda Osmanlı İmparatorluğu nüfusunu hesaplamaya yarayacak birinci derece kaynakların azlığı yüzünden ciddi tahminler bile yapılamamaktadır. Ancak tımar sisteminin bozulması, çift bozma, büyük kaçgun gibi olaylar yüzünden köylerin boşaldığı, kentlere göçün arttığı ileri sürülebilir. Seyahatnameler, kronikler gibi kaynaklardan ise daha çok çeşitli kent ve kasabaların nüfuslarına ilişkin bilgiler derlenebilmekte, bunlar da yazarın amacına, yeteneğine ve tahmin gücüne bağlı olarak önemli farklılıklar göstermektedir.

18. yy sonlarından başlayarak geleneksel kabuğundan çıkmak zorunda kalan Osmanlı Devleti 19. yy başlarında artık yeni bir vergi, askerlik ve yönetim düzeni ihtiyacı içerisine girince ister istemez bunlara temel olacak yeni sayım sistemlerine de ilgi duymaya başladı.

1826'da kaldırılan Yeniçeri Ocağı'nın yerine kurulan Asâkir-i Mansure-i Muhammediye insan ve vergi potansiyelini tespit etme gereğini de ortaya çıkardı. İlk kez 1828-1829 Osmanlı- Rus savaşı sırasında İstanbul'da karneye bağlanan ekmeğin dağıtımı amacıyla yapılan sayımdan sonra 1830'da oluşturulan özel bir meclis tüm imparatorlukta nüfus sayımı yapılmasını kararlaştırdı. Hızla uygulamaya konulan bu kararın gerekleri Anadolu'da ve Rumeli'deki toprakların bir bölümünde (Anadolu, Karaman, Adana, Sivas, Trabzon, Kars, Çıldır, Cezair-i Bahr-i Sefid, Rumeli ve Silistre eyaletlerinde) yerine getirilebildi. 1831'de sayım sonuçlarını değerlendirmek amacıyla Ceride Nezareti kuruldu. Büyük ölçüde 1830 sonlarında tamamlanan sayımda yalnız erkek nüfus sayılmış, din esasına dayalı olarak kabaca etnik özellikleri ve iş güç durumları belirlenmiştir. Sayıma ilişkin olarak 1831'de kaleme alınmış icmal defterine göre Anadolu'da ve Rumeli'de sayım yapılan yerlerdeki toplam nüfus yaklaşık 7 500 000 olarak gözükmektedir (Tablo 1).

Sayım yapılamayan yerlerde daha sonra da bu yöndeki teşebbüsler sürdürülmüştür. Örneğin Erzurum ve Van'daki sayım 1836'da yapılmıştır.

TABLO 1

1830 Sayımına Göre Anadolu ve Rumeli'deki Toplam Erkek Nüfus

Dinsel-Etnik Grup	Anadolu	Rumeli	Toplam
İslâm	1 988 027	513 448	2 501 425
Reaya (Hıristiyan)	366 625	811 546	1 178 171
Kıptî	7 143	29 532	36 675
Yahudi	5 338	11 674	17 012
Ermeni	16 743	3 566	20 309
Toplam	**2 383 876**	**1 369 766**	**3 753 642**

Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti'nin Nüfusu

Tanzimat'tan sonra özellikle devletin yönetim sisteminin yenilenmesi yolundaki çabalar, yeni bir sivil ve askeri bürokrasinin oluşturulması, mali alandaki düzenlemeler nüfus sayımının önemini yeniden gündeme getirdi. 1843'te ordunun yeniden düzenlenmesinin gereği olarak da imparatorlukta yaşayan erkek Müslüman nüfusla cizye mükellefi gayrimüslim nüfusun tesbiti kararlaştırıldı. Serasker Rıza Paşa'nın öncülük ettiği bu sayım yeni vergiler konacağı, ya da nüfusun çokluğuna göre vergi salınacağı yolundaki yaygın söylentiler yüzünden birçok yerde direnişle karşılandı. Ayrıca sayım kapsamına alınmaya çalışılan ve her dönemde devlete karşı yükümlülüklerini yerine getirmekten sürekli kaçınan göçebe aşiretler de önemli bir direnme odağı oluşturdular. Bu yüzden hiç sayım yapılmayan yerler olduğu gibi pek çok merkezde de gerçek nüfusun altında sayılar ortaya çıktı. Hükümet de bu yüzden ne sayımın başarısından söz etti, ne de sonuçlarını açıkladı. Ancak Ubicini gibi bazı Batılı araştırmacılar devlet yetkililerinden özel olarak elde ettikleri bil-

TABLO 2

1844 Sayımına Göre Osmanlı İmparatorluğu'nun Nüfusu

Avrupa:	
Trakya	1 800 000
Rumeli	2 700 000
Bulgaristan	3 000 000
Arnavutluk	1 200 000
Bosna-Hersek	1 100-000
Eflâk	2 600 000
Boğdan	1 400 000
Sırbistan	1 000 000
Ege Adaları	700 000
Avrupa Toplamı:	**15 500 000**
Asya:	
Anadolu	10 700 000
Suriye-Irak	4 450 000
Arabistan	900 000
Asya Toplamı:	**16 050 000**
Afrika:	
Mısır	2 000 000
Trablusgarb-Fizan	600 000
Tunus	1 200 000
Afrika Toplamı:	**3 800 000**
GENEL TOPLAM:	**35 350 000**

gilere dayanarak bu sayımla ilgili dökümler ortaya koymuşlardır (Tablo II ve IV).

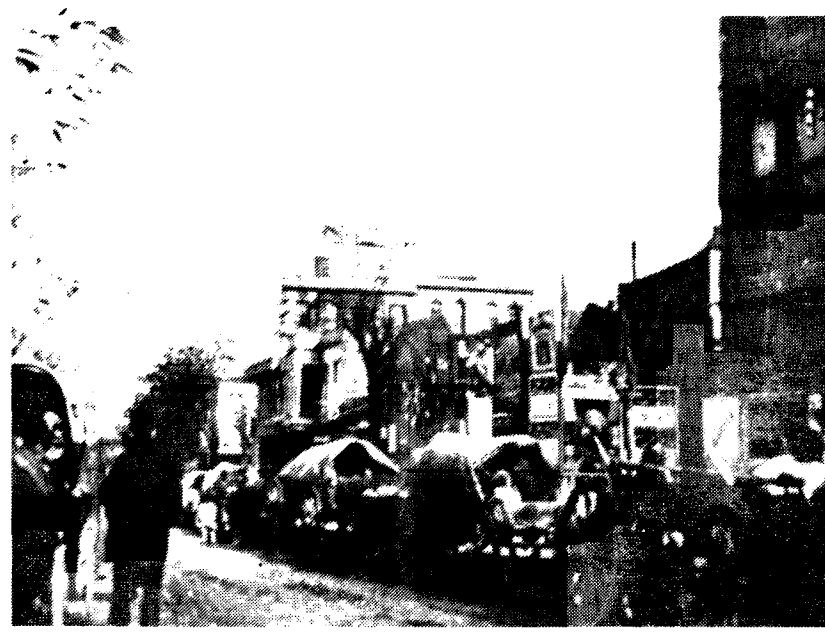
Devlet daha sonraki yıllarda yerel amaçlı da olsa bazı sayım teşebbüslerinde bulunmuş, bunlar da ancak kısmen başarılı olmuştur.

Nüfus Sayım ve Kayıt Sisteminin Kurulması

Ceride Nezareti'nin kurulmasından sonra her eyâlete ve bazı sancaklara nüfus nazırları, kazalara nüfus memurları, sonraları nahiyelere mukayyidler tayin edilmesi, böylece doğum-ölüm gibi nüfusla ilgili kayıtların düzenli ve sürekli biçimde tutulması yolundaki amaç da genelde istenilen seviyede gerçekleşmemişti. Ceride-i Nüfus Nezareti'nin kaldırılmasından sonra taşra teşkilatı önce Tahrir-i Emlâk idarelerine, kısa bir süre de Ahz-ı Asker idarelerine bağlanarak asıl işlevini yitirdi.

Bu arada özellikle vilayet yönetimindeki başarılarıyla tanınan Midhat Paşa'nın 1866'da Tuna Vilayeti'nde daha sonra da Bağdat Vilayeti'nde gerçekleştirdiği nüfus sayımı her bakımdan örnek alınacak nitelikteydi. Nihayet 1868'de kaldırılan Meclis-i Vâlâ'nın yerine oluşturulan iki yeni meclisten biri olan Şûra-yı Devlet'e nüfusla ilgili konuları düzenleme yetkisi de verilmişti. 1855'ten sonra Rusya'dan Osmanlı ülkesine doğru başlayan göçlerin yarattığı hızlı nüfus hareketleri, 1871'de son şeklini alan İdare-i Umumiye-i Vilayât Nizamnamesi'nin taşra teşkilatında meydana getirdiği değişiklikler yeni bir kayıt ve sayım sistemini zorunlu kılıyordu.

Önce eski kayıtların ıslahı yolunu denemeyi düşünen Şûra-yı Devlet bundan güvenilir ve hızlı bir sonuç alınamayacağı anlaşılınca 1874'te yeni bir nüfus sayımı yapılmasını kararlaştırdı. Ayrıca yayınladığı üç nizamnameyle sayım yönetimini, yeni kayıt sistemini ve nüfus memurlarının görevlerini tespit etti. Aynı yıl Abdülaziz'in fermanıyla onaylanan bu kararlar hızla gelişen iç ve dış olaylar yüzünden uygulamaya konulmadı. Abdülaziz'in 1876'da tahttan indirilmesi, I. Meşrutiyet'in ilanı, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, ardından gelen kitle halindeki göçler nüfus sayımının yapılmasını hem imkânsız, bir bakıma da anlamsız kılacak gelişmeler oldu.

BİR BÜYÜK GÖÇ: *Osmanlı Devleti'nde yaşanan en büyük göçlerden biri de Balkan Savaşı sonunda yaşandı. Kaybedilen topraklarda yaşayan Müslümanların çoğu göç etmek zorunda kaldı. Bunun yanı sıra Girit'ten ve diğer adalardan göç eden binlerce Müslüman da Anadolu'ya yerleşti. Balkan göçmenleri İstanbul sokaklarında.*

TABLO 3

1844 Sayımına Göre Osmanlı İmparatorluğu Nüfusunun Etnik ve Dinsel Dağılımı

	Avrupa	Asya	Afrika	Toplam
Türk	2 100 000	10 700 000		12 800 000
Rum	1 000 000	1 000 000		2 000 000
Ermeni	400 000	2 000 000		2 400 000
Yahudi	70 000	80 000		150 000
Slav	6 200 000			6 200 000
Rumen	4 000 000			4 000 000
Arnavut	1 500 000			1 500 000
Tatar	16 000	20 000		36 000
Arap		900 000	3 800 000	4 700 000
Süryani ve Keldani		235 000		235 000
Dürzî		30 000		30 000
Kürt		1 000 000		1 000 000
Türkmen		85 000		85 000
Çingene	214 000			214 000
Dinsel Dağılım:				
Müslüman	4 550 000	12 650 000	3 800 000	21 000 000
Rum-Ortodoks	10 000 000	3 000 000		13 000 000
Katolik	640 000	260 000		900 000
Musevi	70 000	80 000		150 000
Diğerleri				**300 000**

İmparatorluğun hiç olmazsa iç durumu belli bir istikrara kavuşunca sayım konusu yeniden gündeme geldi. Temel sorun yine ordunun asker, devletin vergi ihtiyacının düzenli olarak karşılanmasıydı. II. Abdülhamid bu amaçla 1881'de Müslüman erkek nüfusun sayım görevini Harbiye Nezareti'ne verdi. 1857'de cizye yerine konulan Badelat-ı Askeriye mükellefi Hıristiyanların sayımı görevi de Dahiliye Nezareti'ne bırakıldı. Bu konu da önemliydi. Zira Hıristiyan cemaatler mümkün olduğu kadar az bedel ödemek için (vergi önceleri cemaatler tarafından toplandığından) sayılarını sürekli eksik gösteriyorlardı. Devlet sayımı doğrudan üstlenince bu gibi durumlar da önlenecekti. Konuyla ilgili nizamnameyi hazırlamakla görevli Şûra-yı Devlet 1874 nizamnamelerini de dikkate alarak tek bir nizamname (Sicill-i Nüfus Nizamnamesi) hazırladı. II. Abdülhamid 5 Temmuz 1881'de bu nizamnameyi onaylayarak yürürlüğe koydu. 1882'de yapılmaya başlanan sayım ancak 1890'da tamamlanabildi. Sonuçlar ise 1893'te açıklandı. Sistemin temeli sicile kayıttı. Kayıtta kişinin yaşı, fiziksel özellikleri, medeni ve sosyal durumunu ihtiva eden bilgiler yer alıyordu. Sayımın bir özelliği ilk defa kadınları da kapsamına almasıydı. Tüm nüfusun sicile kaydedilmesini sağlamak için önemli bir de tedbir getirilmişti. Sicile yazılan her kişiye bir nüfus tezkeresi veriliyor, bundan böye devletle olan her türlü ilişkide bu tezkerenin gösterilmesi zorunluluğu getiriliyordu. Kaydolmayanlar için ayrıca para ve hapis cezaları öngörülüyordu.

Oldukça başarılı biçimde uygulanan bu sayım sonunda Osmanlı Devleti ilk kez genel ve güvenilir bir nüfus bilgisine sahip olabildi. Düzenli bir nüfus kayıt sistemi kurabildi. 1318 (1900)'de yayınlanan bir kanun, 1881 nizamnamesini yirmi yıllık uygulamanın ışığı altında yeniledi. 1320 (1902)'de yeni bir kanun ve ek nizamnamelerle nüfusla ilgili işlemler daha da ayrıntılı biçimde kurallara bağlandı. Hemen ardından da 1321 (1903)'de yeni bir genel nüfus sayımına girişildi. Bu da ancak 1907'de tamamlanabildi. Bundan sonra Osmanlı Devleti'nin son bulmasına kadar bir daha genel nüfus sayımı yapılmadı. Genel nüfusa ilişkin olarak Sicill-i Nüfus İdaresi'nin 1914 yılına ilişkin olarak derlediği veriler ise ancak 1920'de yayınlanabildi.

TABLO 4

1877 Devlet Salnamesi'ne Göre Nüfusun Vilayetlere Dağılımı

Vilayet	Nüfus	Vilayet	Nüfus
Edirne	652 676	Cezair-i Bahr-i Sefid	177 982
Tuna	907 774	Hudavendigar	365 985
Sofya	350 180	Mamuretü'l-Aziz	147 400
Selanik	393 029	Suriye	202 000
Bosna	1 013 568	Adana	204 372
Hersek	193 248	Halep	296 760
Manastır	539 154	Trablusgarp	1 010 000
Yanya	187 513	Bağdat	1 604 471
İşkodra	135 000	Basra	395 524
Girit	222 841	Yemen	266 000
Aydın	372 022	Hicaz	— —
Ankara	282 799	İstanbul	(700 000)
Konya	410 393	İstanbul (Bağlı 5 Kaza)	19 317
Kastamonu	422 906	Kaza-i Erbaa Mutasarrıflığı	27 217
Sivas	406 388	İzmit Mutasarrıflığı	76 096
Trabzon	339 141	Canik Mutasarrıflığı	129 929
Erzurum	432 832	Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı	110 000
Van	233 629	Beyrut Mutasarrıflığı	120 000
Diyarbekir	184 900	Kudüs Mutasarrıflığı	130 000
	Toplam:	**13 663 046**	

TABLO 5

1876-1896 Arasında Gelen Göçmen Sayısı

Yıl	Aile	Kişi
1876	69 000	276 389
1877	49 000	198 000
1878	19 100	76 000
1879	5 324	20 763
1880	3 460	13 898
1881	3 780	23 098
1882	6 396	33 941
1883	2 690	13 748
1884	2 816	13 522
1885	2 807	13 365
1886	2 614	12 084
1887	2 092	10 107
1888	2 506	11 753
1889	6 135	28 451
1890	4 835	23 220
1891	3 024	13 778
1892	3 901	18 437
1893	3 715	18 778
1894	2 888	14 040
1895	1 237	6 643
1896	1 224	5 846
Toplam:	**198 544**	**845 861**

Nüfus Hareketleri

19. yy'da Osmanlı Devleti'nin siyasi coğrafyası büyük değişikliklere uğradı. Aynı zamanda ülke büyük nüfus hareketlerine sahne oldu. Bu hareketler hem nüfusun dağılımını ve yerleşme düzenini hem de sosyal ve ekonomik yapıyı derinden etkiledi. Nüfus hareketlerini meydana getiren başlıca olgu göçtü. Göç dıştan içe, içten dışa ve iç göç olmak üzere üç ana eksende oluştu.

Dıştan içe göçlerin başlangıcı aslında 18. yy sonlarına dek uzanır. 1774 Küçükkaynarca Antlaşması'yla Kırım üzerinde egemenlik kurmaya başlayan Çarlık Rusyası'nın baskısı karşısında buradaki Müslüman nüfus 1790'dan sonra Osmanlı Devleti sınırları içine doğru göçe başladı. Önceleri küçük gruplar halindeki göçler giderek yoğunlaştı ve miktarları da arttı. 19. yy boyunca Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1806-1812, 1828-1829 ve 1854-1856'da yapılan savaşlar Kırım'dan göçü daha da hızlandırdı. Büyük ölçüde Rumeli'de (özellikle Dobruca yöresinde) iskân edilen Kırım göçmenleri 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra bir kez daha göç etmek zorunda kaldılar ve çoğunlukla İç Anadolu'ya (özellikle Eskişehir'de) yerleştiler. 1790-1865 arasında Kırım'dan Osmanlı Devleti sınırları içine göç edenlerin sayısı 700 000 civarındadır.

Rusya'dan Osmanlı Devleti'ne göç yalnız Kırım'dan olmamıştır. Rusya'nın gittikçe yayılan egemenliği karşısında uzun süre direnen Kafkasya'nın yerli kavimleri (ki bunların büyük bölümü Müslüman'dı) 1856'da sona eren Kırım Savaşı'ndan sonra göçe başladılar. Özellikle Kafkasya'daki direnişin önderi Şeyh Şâmil'in 1859'da yenilmesinden sonra tam bir göç âfeti yaşandı. 1859-1865 arasında yaşanan bu âfet sırasında Kafkasya'dan Osmanlı ülkesine gelen göçmenlerin sayısının 600 000 ile 1 000 000 arasında olduğu tahmin edilmektedir. K. Karpat ise 1862-1870 yılları arasında Rusya'dan Osmanlı ülkesine göç edenlerin sayısının 2 000 000'a yakın olduğunu yazmaktadır. Göçmenlerin bir bölümü Karadeniz limanlarından gemilerle Rumeli'ye taşınarak burada iskân edildiği gibi büyük bölümü Anadolu'ya dağılmışlar, hatta Suriye ve Lübnan'da bile yerleştirilmişlerdir. Rusya'dan bunların dışında da göç sürmüş, İdil-Ural yöresinden, Dağıstan'dan, Azerbaycan'dan hatta Türkistan'dan Osmanlı ülkesine önemli miktarlarda göçmen gelmiştir.

Bu kadar büyük bir göç olayı karşısında Osmanlı Devleti uzun süre çaresiz kaldı. Zaten hızla güçlenen Avrupa devletleri ve Rusya karşısında gittikçe gerileyen devlet, kıt imkânlarıyla ayakta durmaya çalışırken bir de büyük boyutlu göç olgusu karşısında önceleri pek bir şey yapamadı. Ancak 1860'ta kurulan Muhacirin Komisyonu aracılığıyla olaya ilk kez düzenli bir biçimde müdahale etmeye başladı. Muhacirin Komisyonu göçmenlerin nakli, iskânı, evbark, ve toprak sahibi olmaları, yeniden üretici duruma gelmeleri, yerleştikleri yerin sosyal yapısıyla uyum sağlamaları gibi zor ve karmaşık bir görevi başarmaya çalışmıştır. Ancak imkânların azlığı, organizasyon bozukluğu gibi nedenlerle tam bir başarıya ulaşamamışsa da göçmenlerin sorunlarına belli çözümler getirmek bakımından yararlı olmuştur. Daha sonra göçmenlerin sorunlarıyla ilgilenmek üzere 1878'te İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu ve bu komisyona bağlı olarak muhacirin müdiriyetleri, 1913'te de Dahiliye Nezareti'ne bağlı olarak Aşair ve Muhacirin Müdiriyet-i Umumiyesi kurulmuştur. Dikkat edilirse bu iki tarih de göç olgusu bakımından önemli olaylara işaret eder. Birincisi Osmanlı-Rus Savaşı'nın, ikincisi de Balkan Savaşı'nın sonudur.

1878'de Dobruca Romanya'ya bırakılmış, bugün Kuzey Bulgaristan diyebileceğimiz bölgede Bulgaristan Prensliği kurulmuş, güney Bulgaristan ise özerk Doğu Rumeli Eyaleti halini almıştı. Bosna-Hersek'teki Osmanlı egemenliği yalnızca kâğıt üzerinde kalmış, doğuda ise Kars-Ardahan-Batum Rus egemenliğine girmişti. Bu siyasi değişikliklerin yarattığı göç de önemli boyutlara ulaşmıştı. Osmanlı Devleti'nin bu toprak kayıplarından önceki nüfusunu gösteren Tablo IV incelendiğinde buralarda yaklaşık 3 000 000 nüfusun yaşadığı görülecektir. Muhacirin Komisyonu'nun derlediği bilgilere göre 1876-1896

TABLO 6

Osmanlı Devleti Nüfusunun Dinsel-Etnik Dağılımındaki Değişmeler

Dinsel-Etnik Grup	1893 Sayımı	1907 Sayımı	1914 Verileri	Net Artış (1893-1914)
Müslüman	12 587 137	15 508 753	15 044 846	+ 2 457 709
Rum	2 332 191	2 852 812	1 792 206	— 539 985
Ermeni	1 001 465	1 120 748	1 294 831	+ 293 366
Yahudi	184 106	253 435	187 073	+ 2 967
Bulgar	817 735	761 530	14 908	— 802 827
Ecnebi	235 983	197 760	— —	— —
Diğerleri	230 045	189 592	186 152	— 43 893
Toplam:	**17 388 662**	**20 884 630**	**18 520 016**	**+ 1 131 354**

yılları arasında gelen göçmen sayısı ise 845 861'dir (tablo V). Aşağı yukarı nüfusun 1/3'ü göçmen olmuştur.

1912-1913 Balkan Savaşı sonunda da yine büyük bir göç olayı yaşanmıştır. Osmanlı Devleti Balkan Savaşı sonunda Doğu Trakya hariç Rumeli'deki bütün topraklarını kaybetmiş, buralarda yaşayan Müslüman nüfusun yaklaşık yüzde 70'i göç etmek zorunda kalmıştır. Ayrıca Girit'in 1897'de aslında Yunanistan'ın denetiminde özerk bir yönetim altına girmesi, 1912'de Ege'deki oniki adanın İtalya'ya verilmesi sonucunda bu yerlerde yaşayan Müslüman nüfusun hemen tümü Anadolu'ya göç etmiştir.

Dıştan içe göçleri meydana getiren esas unsur olan Müslümanların dışında zikredilmesi gerekli tek topluluk Yahudilerdir. Bu dönemde Yahudiler de Çarlık yönetiminin baskısı karşısında Rusya'dan göç etmek zorunda kalmışlardır. Bunların bir bölümü de Osmanlı ülkesine sığındı. İstanbul'daki Yahudi cemaati temsilcilerinin bu konuda II. Abdülamid'le vardıkları antlaşmadan sonra Yahudi göçü daha da hızlandı. Ancak siyonist amaçlara hizmet etmelerini önlemek için Yahudiler'in Filistin'e yerleşmeleri önlenmeye çalışıldı. Ancak bunda pek başarılı olunduğu söylenemez. 1890- 1914 arasında Kudüs'te Yahudi nüfusu yüzde 160, Halep'te yüzde 30, Şam'da yüzde 62, Beyrut'ta yüzde 500 artmıştır. Yahudiler'in daha çok yerleştikleri Selânik, Kosova, Manastır ve Yanya gibi vilayetler ise 1913'te Osmanlı sınırları dışında kalmıştır.

İçten dışa göçler ise esas olarak Hıristiyan tebaa meydana getirmiştir. Özellikle Rumeli'deki toprak kayıpları sonrasında Hıristiyan tebaanın büyük bölümü tabîyet değiştirmiş, aynı milletten olup Osmanlı ülkesinde yaşayanlar da yavaş yavaş buralara göç etmişlerdir. Bunun en çarıcı örneği Bulgar ve Rum nüfuslarında görülebilir. 1878'de Bulgaristan Prensliği'nin kurulmasından, 1886'da Doğu Rumeli Eyaleti'nin de fiilen Bulgaristan denetimine girmesinden sonra bile 1893'te Osmanlı Devleti tabîyetindeki Bulgar nüfusunun sayısı 817 735'tir (Tablo VI). Bu nüfusun hemen tümü Rumeli topraklarında yaşamaktaydı 1907 sayımında ise sayıları 761-530'a düşmüştür. Bu azalma ancak tabii bir göçü ifade eder. Osmanlı Devleti Rumeli'deki topraklarını kaybettikten sonra ise Bulgar nüfusu 14.908'e kadar düşmüştür.

TABLO 7

Osmanlı Devleti Nüfusunun Vilayetlere Göre Dağılımı

Vilayet	1893 Sayımı	1907 Sayımı	1914 Verileri
Adana	396 349	504 396	516 217
Ankara	847 137	1 157 131	1 156 891
Aydın	1 410 424	1 727 581	1 818 859
Bağdat	197 756	178 178	— —
Basra	10 853	10 270	— —
Beyrut	568 014	562 719	824 873
Biga Sancağı	118 835	186 455	— —
Bitlis	276 998	297 660	437 479
Cezair-i Bahr-i Sefid	263 590	364 223	— —
Çatalca Sancağı	58 822	78 529	59 756
Diyarbekir	368 964	392 705	619 825
Edirne	836 041	1 133 796	631 094
Erzurum	559 055	675 855	815 432
Halep	787 714	867 679	1 031 333
Hudavendigar	1 335 884	1 691 277	2 010 452
İşkodra	87 372	89 848	— —
İzmit Sancağı	195 669	290 517	325 143
Kastamonu	948 981	1 121 516	1 175 875
Konya	944 042	1 249 777	1 339 111
Kosova	721 087	671 653	— —
Kudüs Sancağı	234 770	229 812	328 168
Mamuretü'l-Aziz	381 346	473 324	538 227
Manastır	664 399	824 828	— —
Musul	176 111	161 748	— —
Selanik	989 844	921 359	— —
Sivas	926 671	1 194 372	1 169 443
Suriye	400 748	478 775	918 409
Trablusgarp	— —	449 623	— —
Trabzon	1 056 237	1 342 778	1 567 897
Van	119 860	113 964	259 141
Yanya	516 477	516 766	— —
Zor Sancağı	34 250	60 854	66 294
Dersaadet	873 565	782 227	909 978
Şehremaneti Mülhakatı	80 702	82 435	— —
Toplam	**17 388 662**	**20 884 630**	**18 520 016**

Rum örneği ise daha az çarpıcıdır. Rumlar Anadolu'nun da hemen her yanına dağılmış yerleşik bir cemaat oldukları için nüfus kayıpları daha çok Rumeli'de olmuştur. Rum nüfus 1893'te 2 332 191 iken 1907'de doğal sayılabilecek bir artışla 2 852 812'ye çıkmış, ancak Yunanistan'ın Balkan Savaşı sonundaki toprak kazançları yüzünden 1914'te 1 792 206'ya düşmüştür.

İç göçler ise bütün bu büyük boyutlu nüfus hareketleri arasında en sonda gelenidir ve yeterli veri olmadığı için sayısal olarak ifade edilmesi en az mümkün olanıdır. Ancak toprak düzeni iyice bozulmuş, geleneksel sanayi yapısı tahrip olmuş durumdaki bir toplumda, özellikle Tanzimat sonrası büyük şehirlerde başlayan değişmelerin, iç ve dış ticaretin artmasının, ulaşım imkânlarının çoğalmasının yeni bir iş-güç düzeninin kurulması yolundaki çabaların iç göçü hızlandıran etkenler olduğu ileri sürülebilir. Tanzimat öncesinde de böyle bir eğilimin varolduğuna dair belirtiler var-

TABLO 8

Osmanlı Vilâyetlerinin Yüzölçümleri ve Yönetim Birimlerindeki Değişmeler

Vilayet	Yüzölçümü	Sancak		Kaza		Nahiye		Köy	
		1889	1907	1889	1907	1889	1907	1889	1907
İstanbul (Şehremaneti Mülhakatı ile)	1 900	—	1	6	4	3	3	203	206
Hicaz	385 700	1	2	2	4	2	7	—	—
Yemen	256 132	4	4	29	27	75	64	1333	8158
Basra	138 800	4	4	10	9	27	34	217	210
Bağdat	141 200	3	3	12	17	25	34	60	—
Musul	91 000	3	3	14	14	22	28	3331	3394
Halep	86 600	3	3	20	21	50	72	3261	3800
Suriye	99 808	3	4	16	21	25	35	994	1133
Beyrut	30 500	5	5	16	14	41	42	2276	2959
Trablusgarp	751 000	4	4	16	19	23	23	—	—
Hudavendigar	81 878	5	5	22	24	24	48	2164	3607
Konya	102 100	5	5	25	25	24	34	1939	2135
Ankara	94 000	4	5	20	19	15	20	2273	2746
Aydın	53 857	5	5	34	37	44	48	2822	2854
Adana	39 900	4	5	15	13	23	22	1329	1597
Kastamonu	60 000	4	4	19	18	30	27	2514	4015
Sivas	83 700	4	4	22	23	243	70	3071	3160
Diyarbekir	46 800	3	3	10	11	85	59	3012	3138
Bitlis	29 850	4	4	14	13	7	31	1989	2040
Erzurum	76 720	3	4	16	15	162	70	2144	2762
Mamuretü'l-Aziz	37 860	3	3	13	14	54	69	1941	1800
Van	47 700	2	2	17	9	111	13	1996	1574
Trabzon	32 895	4	4	18	18	24	27	2738	2718
Cezair-i Bahr-i Sefid	12 860	4	4	14	12	19	21	238	236
Girit	8 614	5	—	15	—	13	—	1104	—
Edirne	42 500	6	6	27	26	117	115	1922	1950
Selanik	35 000	3	4	22	24	23	25	1850	1954
Kosova	32 900	6	6	21	26	16	16	3120	3251
Yanya	17 900	4	4	13	16	14	9	1253	1736
İşkodra	10 800	2	2	7	8	6	10	329	474
Manastır	28 500	5	5	17	18	24	34	1451	1998
Çatalca Sancağı	3 900	1	1	2	2	1	1	93	95
İzmit Sancağı	12 050	1	1	6	5	12	11	606	1105
Biga Sancağı	7 500	1	1	4	5	7	5	414	499
Kudüs Sancağı	21 300	1	1	3	5	1	12	292	407
Bingazi Sancağı	300 000	1	1	3	4	9	11	—	—
Zor Sancağı	100 000	1	1	3	3	4	4	148	139
Cebel-i Lübnan Sancağı	6 500	1	1	8	8	39	41	931	930
Toplam:	**3 403 724**	**122**	**124**	**557**	**551**	**1444**	**1195**	**55358**	**68780**

dır. Örneğin bir yerden bir yere gidecek kişilere verilen mürur tezkiresi büyük ölçüde iç göçü önlemek için kullanılmıştır. Tanzimat sonrasında başta İstanbul olmak üzere İzmir, Bursa, Edirne, Selânik gibi merkezlerin nüfuslarındaki önemli artışlarda başka etkenlerin yanı sıra iç göçün de belirgin bir rolü vardır.

Tanzimat sonrasında Osmanlı Devleti'nin nüfusunda meydana gelen değişikliklerin sayısal dökümlerini irdelemek güçleşmektedir. Örneğin değişme vilayet ölçeğinde ele alındığında nüfusun ne kadarının doğal ne kadarının iç ve dış göç sonucu arttığını ayrıştırmak olanaklı değildir (Tablo VII). Doğal artış konusunda ancak belirli bir tarihten sonra Vilayet salnamelerinde yer alan yıllık doğum-ölüm verilerinden yararlanılabilir ki bu da ayrı bir çalışmayı ge-

rektirir. Yalnız 1897 senesine ait İstatistik-i Umumi'de yıllık doğum oranı yüzde 3.76, ölüm oranı yüzde 2.12 zikredilmekte, böylece doğal nüfus artış oranı yüzde 1.64 olarak ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı nüfusu konusunda güvenilir istatistiklerin ancak 1890'larda meydana getirildiği düşünülürse, ayrıca dıştan göçün ilk büyük döneminin kapandığı bu yıllarda göçmen nüfusu ayrıştırmakda güçtür. Ayrıca idari yapıdaki değişiklikler de vilayetlerin yüzölçümleri, bağlı sancak, kaza, nahiye ve köy sayılarında artmalar veya eksilmeler meydana getirmiştir. Tablo VIII'de 1889 ve 1907 devlet salnamelerinde yer alan bilgilere göre bu değişiklikler gösterilmiştir. Ama asıl değişiklik 1908'den sonra olmuş, yalnız Anadolu'da vilayetlerin parçalanması sonucu 12 yeni bağımsız sancak (Urfa, İçel, Eskişehir, Bolu, Teke, Karesi, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Menteşe, Maraş, Niğde) kurulmuştur. Tablo VII deki 1914 verilerine ilişkin sütun (öbür sütunlarla doğru bir mukayeseyi korumak amacıyla) bu gelişmeleri dikkate almayarak bağımsız sancaklar eski vilayetlerine bağlıymış gibi düzenlenmiştir.

Tablo VI'daki 1893-1914 verileri karşılaştırıldığında görülen, nüfusu artan üç ana grubun Müslüman, Ermeni ve Yahudi olduğudur. Müslüman nüfus 1908 sonrasında Rumeli'de önemli nüfus kaybına uğramalarına karşın 1893-1914 döneminde net 2 457 709 artış kaydetmiştir. Ayrıca toplam nüfus içindeki oranı da yaklaşık yüzde 70'ten yüzde 80'e yükseldi. Ermeni nüfusu da 1 001 465'ten 1 294 831'e yükselerek yaklaşık yüzde 30 bir artış kaydetti. Ermeni cemaatinin özellikle 1878'den sonra devlete ve birlikte yaşadağı topluluklara karşı giriştiği irili ufaklı birçok ayaklanma ve çatışma gibi eylemlere karşın sağladığı bu nüfus artışı şaşırtıcıdır. Bu da Batılı devletlerin bu dönemde Ermeni cemaatine karşı kitle kıyımlarına girişildiği yolundaki iddiaların dayanaksızlığını göstermektedir.

Bulgar ve Rum nüfuslarındaki azalma ve Yahudi nüfusunda görülen artışın nedenlerine yukarıda değinmiştik. Eskiden beri Osmanlı ülkesinde etkili bir azınlık olan Ecnebiler (yabancı tabîyetli) ise azalma eğilimi göstermektedir. 1914 verilerinde ecnebi nüfus yer almadığı için bu eğilimin nereye vardığını bilemiyoruz. Ancak II. Meşrutiyet'in siyasi ve ekonomik gelişmeleri karşısında bu eğilimin daha da hızlanarak sürdüğü söylenebilir.

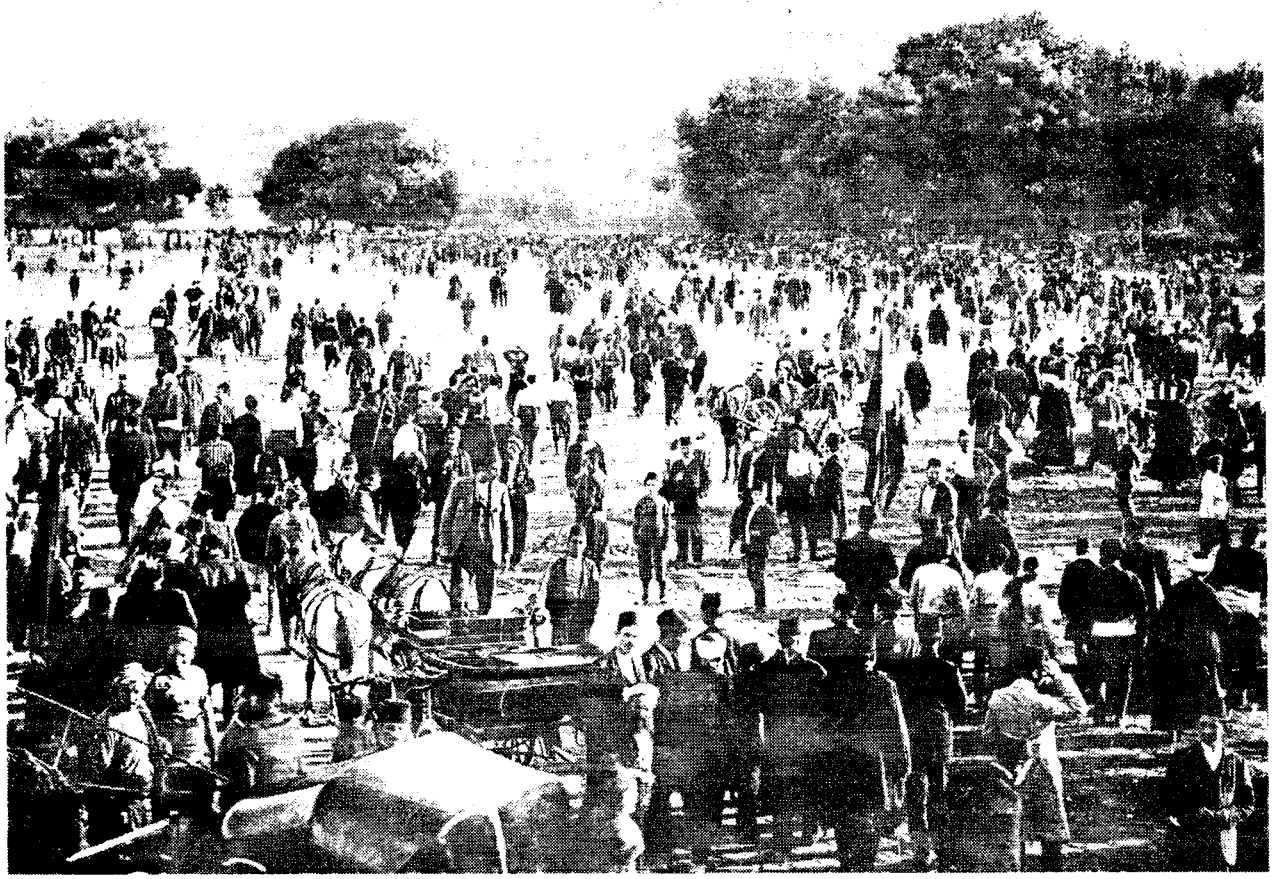
Osmanlı ülkesinde yaşayan ve sayıları 20'ye varan küçük toplulukların nüfusları ise (başlıcaları: Katolik, Protestan Keldani, Süryani, Maruni, Ulah, Nasturi, Yezidi, Dürzi) özellikle toprak kayıpları sonucu azalmıştır.

Sonuç

19. yy'da Avrupa ülkeleri ekonomik refahın artması, sağlık ve yaşama şartlarının düzelmesi sonucu önemli nüfus

GÖÇLERLE GELEN: 19. yy boyunca Osmanlı Devleti'nin siyasi coğrafyası büyük değişikler gösterdi. Bununla birlikte gelen nüfus hareketleri yaratmış olduğu sonuçlar nedeniyle ülkenin sosyoekonomik yapısını etkiledi. Bu nüfus hareketlerini doğuran en büyük etken 18. yy'da başlayan ve 19. yy boyunca devam eden göçlerdi. Perişan bir göçmen kafilesi.

***KENT NÜFUSUNDA ARTIŞ:** Tanzimat sonrasında başlayan değişimlerin kendini gösterdiği yerler kentler oldu. Ulaşım imkânlarının artması, iç ticaretin gelişmesi sonucunda hızlanan iç göç kentlerde nüfus artışına neden oldu. Bursa Acemler mevkii.*

artışlarına sahne olurken, bütün bunlardan mahrum olan Osmanlı Devleti bir de büyük göç olaylarının ağırlığı altında ezilmiştir. İç ve dış ekonomik ve toplumsal koşulların bütün olumsuzluğuna rağmen yine de belli bir nüfus artışı sağlaması bile başarı sayılmalıdır.

Ayrıca Osmanlı nüfusu üzerinde her fırsatta spekülasyonlar yapan, Osmanlı Devleti'ni parçalama amacı güden büyük Batılı devletlere ve çeşitli ayrılıkçı cemaatlere karşı güvenilirlikleri günümüzde daha çok onaylanan istatistikleri ortaya koyması da ayrı bir başarıdır. □

KAYNAKÇA

AKBAL Fazıla, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdarî Taksimat ve Nüfus", *Belleten*, 60, 1951

BARKAN Ö. L., "Turkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", *İÜİF Mecmuası*, II, 1 ve 2, 1940-1941

BARKAN Ö. L., "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X, 1953

Devlet-i Aliyye-i Osmaniyenin Binüçyüz onüç (1897) Senesine Mahsus İstatistik-i Umumisidir, İstanbul, 1898

□ DUMAN Hasan, *Osmanlı Yıllıkları (Salnameler ve Nevsaller)*, İstanbul, 1982

□ ELDEM Vedat, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara, 1970

EREN Ahmet Cevat, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, İstanbul, 1966

KAFLI Kadircan, *Türkiye'ye Göçler*, İstanbul, 1966

KARAL E. Z., *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı*, Ankara, 1943

KARPAT Kemal, "Ottoman Population Records and The Census of 1881/82-1893" *IJMES*, 9, 1978

KARPAT K., Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics, *Wisconsin*, 1985

KOCACIK Faruk, "Balkanlardan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", *Osmanlı Araştırmaları*, I, 1980

KÜÇÜK Cevdet, "Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, 7-8, 1977

McCARTHY Justin, *The Arab World, Turkey and The Balkans (1878-1914): A Handbock of Historical Statistics, Boston, 1982*

□ McCARTHY J.J. Dennis Hyde, *"Ottoman Imperial and Provincial Salnames", Bulletin of MESA*, 1979

□ *Memalik-i Osmaniyenin 1330 (1914) Senesi Nüfus İstatistiği*, İstanbul, 1920

ÖZEGE Seyfettin, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, 5 cilt, İstanbul, 1971-1979

□ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, İstanbul, 1877

SHAW Stanford, "Ottoman Population Movementb During the Last Years of the Empire, 1885-1914: Some Preliminary Remarks", *Osmanlı Araştırmaları*, I, 1980

SHAW S.-Ezel K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, II, İstanbul, 1983

□ ŞİMŞİR Bilal, *Rumeli'den Türk Göçleri*, 2 cilt, Ankara, 1968-1970

ŞİMŞİR Bilal "Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu", *Bulgaristan'da Türk Varlığı*, Ankara, 1983

UBİCİNİ J. H. A., *Türkiye 1850*, İstanbul, ty.

Osmanlı Salnameleri

NURİ AKBAYAR

Yıllık kelimesiyle karşılayabileceğimiz salname önce Batı Avrupa'da ortaya çıkmış bir süreli yayın türüdür. Başlangıçta kilise astrologlarının (müneccim) hazırladığı yıllık fal kitapları biçiminde görülmüştür. Halkın büyük ilgi gösterdiği bu tür yayınlara karşı 17. yy sonlarında Paris'te yayınlanmaya başlayan *Almanach de Royale* (Krallık Yıllığı) Astronomi'deki gelişmeleri esas alarak bu alanda daha bilimsel bilgiler vermeye başlamıştır. Daha sonraları yıllıkta saray, kilise, devlet görevlileri ile ilgili bilgiler, önemli günleri gösteren cetveller de yeralmış, giderek resmi bir nitelik kazanmıştır. Bu örneği izleyen Avrupa ülkeleri de benzer yayınlara girişmişlerdir. 1763'de Almanya'nın Gotha şehrinde çıkmaya başlayan *Almanach de Gotha*'nın ise bu tür yayınlar arasında ayrı bir yeri vardır. Dünyadaki bütün ülke hükümdarlarını, hanedanları, nazırları, diplomatları ve ileri gelen siyasi kişileri gösteren bu yıllık büyük ilgi görmüştür.

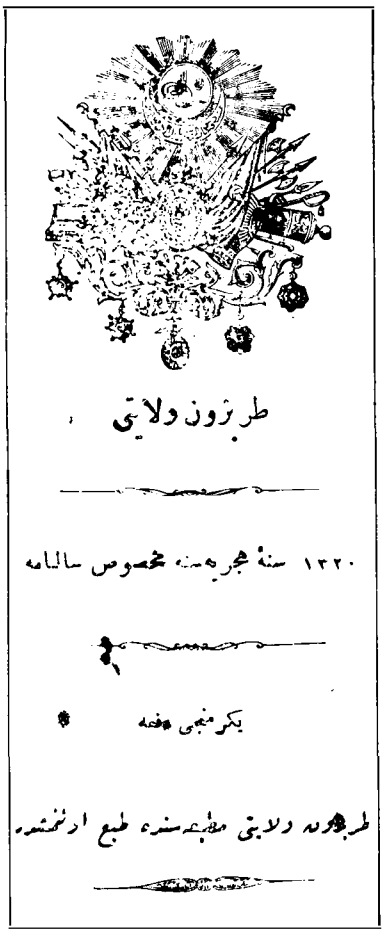
Bizde yayınlanan ilk salname de bu geleneğin izleyicisi olmuştur. Tanzimat'ın öncüsü Mustafa Reşid Paşa'nın girişimiyle yayınlanan ilk devlet salnamesi 20 Aralık 1846-8 Aralık 1847 arasını kapsayan 1263 hicri yılına aittir. Batı'daki örnekleri gibi yıllık bir takvimi, nazırları, yüksek devlet görevlilerini, Avrupa devleti hükümdarlarının adlarını, yabancı ülke elçilerini, çeşitli mali bilgileri, posta ve deniz ulaşımı ile ilgili cetvelleri kapsayan salname giderek daha da gelişmiştir. Önceleri çeşitli kişilerce hazırlanan devlet salnamesi 1882-1888 arasında Maarif Nezareti, daha sonra da Sicill-i Ahval Daire-i Umumiyesi'nce düzenlenmiştir. 1846-1908 arasında her yıl düzenli olarak 64 defa yayınlanmış, II. Meşrutiyet'ten sonra (1910-1918 arasında) ancak 4 defa çıkarılabilmiştir.

Devlet salnamesi'nden sonra yayınlanmaya başlayan ikinci salname de yine resmi nitelikte olan *Salname-i Askeri*'dir. İlki 1865'te çıkan *Salname-i Askeri* 1908'e değin 12 defa yayınlanmıştır. Aynı türde Bahriye Nezareti Fen Komisyonu tarafından 1890'da yayımına başlanan *Salname-i Bahri* de 1898'de *Bahriye Salnamesi* adını alarak 1918'e değin 22 defa yayınlanmıştır. Hariciye Nezareti 1885-1902 arasında 4 defa, Maarif Nezareti de 1898-1903 arasında 5 defa olmak üzere kendi teşkilatları ve faaliyetleri ile ilgili salnameler yayınlamışlardır. Resmi salnameler arasında ayrıca 1872'de çıkan *Rasadhane-i Âmire Salnamesi*, 1914'te çıkan *Rûsumat Salnamesi* ve 1916'da çıkan *İlmiye Salnamesi* zikredilebilir.

Merkezde yayınlanan bu salnamelerin dışında taşrada yayınlanan vilayet salnameleri ayrı bir değer taşır. 1864'te ilk vilayet nizamnamesinin çı-

Vilâyet Salnameleri

Adana	1870-1902 arası	13 defa
Ankara	1871-1907 arası	16 defa
Aydın	1879-1908 arası	25 defa
Bağdat	1875-1911 arası	22 defa
Basra	1891-1902 arası	6 defa
Beyrut	1894-1908 arası	7 defa
Bitlis	1892-1900 arası	4 defa
Bolu	1918-1921/25 arası	2 defa
Bosna	1866-1891 arası	15 defa
Bosna-Hersek	? -1892 arası	9 defa
Cebel-i Lübnan	1887-1892 arası	6 defa
Cezair-i Bahr-i Sefid	1870-1903 arası	22 defa
Diyarbekir	1869-1905 arası	21 defa
Edirne	1870-1903 arası	28 defa
Erzurum	1870-1900 arası	15 defa
Girit	1875-1892 arası	4 defa
Halep	1867-1908 arası	35 defa
Hicaz	1884-1892 arası	5 defa
Hudavendigar	1869-1907 arası	35 defa
İşkodra	1882-1898 arası	5 defa
Karesi	1888	1 defa
Kastamonu	1869-1903 arası	21 defa
Konya	1868-1914 arası	30 defa
Kosova	1873-1900 arası	8 defa
Mamuretü'l-Aziz	1881-1907 arası	10 defa
Manastır	1875-1896 arası	9 defa
Musul	1891-1912 arası	5 defa
Prizren	1873-1874 arası	2 defa
Selanik	1870-1907 arası	20 defa
Sivas	1870-1907 arası	17 defa
Suriye	1868-1900 arası	32 defa
Trablusgarb	1869-1894 arası	13 defa
Trabzon	1869-1904 arası	22 defa
Tuna	1868-1877 arası	10 defa
Üsküp	1893	1 defa
Van	1897	1 defa
Yanya	1871-1901 arası	8 defa
Yemen	1881-1895 arası	9 defa

طرابزون ولایتی

۱۳۲۰ سنهٔ هجریه سنهٔ مخصوص سالنامه

یکرمنجی دفعه

طرابزون ولایتی مطبعه‌سنده طبع اولنمشدر

Trabzon Vilâyeti Salnamesi, 1902.

karılmasından sonra yeniden örgütlenen vilayetler, merkezlerinde kurdukları matbaalarda yerel basının ilk örneklerini verdikleri gibi, yayınladıkları salnamelerle yöreye ilişkin hemen her türlü bilgiyi kamuoyuna sunmuşlar, 19. yy Osmanlı taşrasına ilişkin çok zengin bir malzeme sağlamışlardır. Bu güne kadar yeterince değerlendirilmemiş bu salnameler (aykırı bir örnek olarak, İlber Ortaylı, "19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetindeki Yapısal Değişim Üzerine" *AÜ-SBF-BYYO Yıllık* 1974-1976) yörenin nüfus, doğal kaynaklar, iktisadi faaliyetler, sosyal yapı, eğitim, folklor, etnografik özelliklerini gösteren, birçok yerde en az otuz yıl süreyle yayınlandıklarından gelişme ve değişmeyi gözlemek bakımından da mukayese imkânı sağlayan zengin birer kaynaktır.

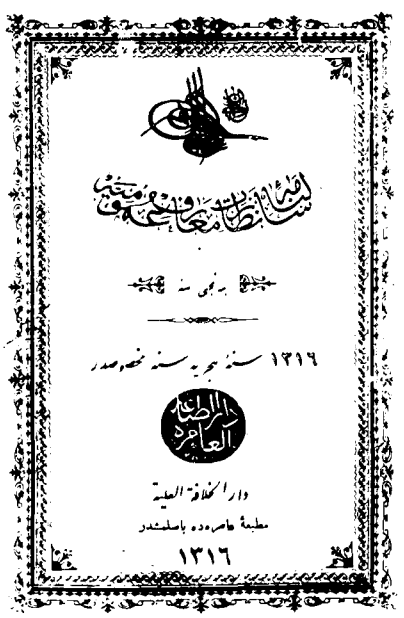
İlk vilayet salnamesi bugünkü bilgilerimize göre 1866'da Bosna'da yayınlanmıştır. Onu 1867'de Halep, 1868'de Suriye, Tuna ve Konya, 1869'da da Diyarbekir, Hudavendigar, Kastamonu, Trablusgarp ve Trabzon salnamelerinin çıkışı izlemiştir. 1886-1921 arasında 36 vilayet ve 2 bağımsız sancak (Cebel-i Lübnan ve Bolu) 514 salname yayınlanmıştır. En çok salnameyi 35 defa Halep ve Hudavendigar vilayetleri, en düzenli salnameyi ise 1868-1877 arasında 10 defa Tuna Vilayeti yayınlamıştır.

Türkçe ilk özel salname ise 1871'de Paris'te Ali Suavi tarafından yayınlanan *Türkiye fi Sene 1288*'dir. Osmanlı Devleti ile ilgili yabancı kaynaklardan derlenen istatistiki bilgileri ihtiva eden bu salnamenin ikincisi 1872'de, üçüncü ve sonuncusu ise 1873'te çıkmıştır. Osmanlı sınırları içerisinde basılan ilk özel salname de Ebüzziya Tevfik'in 1870'de yayınladığı *Salname-i Hadika*'dır. *Hadika* gazetesinin yıllık ilavesi görünümündeki bu salnameden sonra Ebüzziya Tevfik 1879'da *Salname-i Ebüzziya*'yı, 1880'de de *Salname-i Kameri*'yi yayınlamıştır.

Daha sonra çeşitli gazete ve dergiler de birçok salname yayınlanmıştır. *Nevsal-i Asır* (1896-1898 arasında 3 defa), *Nevsal-i Servet-i Fünün* (1895-1898 arası 5 defa), *Nevsâl-i Malumat* (1898 ve 1901'de 2 defa), *Karagöz Salnamesi* (1910-1913 arası 4 defa) bunlara örnek olarak gösterilebilir.

Ayrıca bazı dernek ve kurumlar tarafından kendi faaliyetlerini tanıtıcı, bazı kişilerce de özel konulu salnameler yayınlanmıştır. Birincisine örnek olarak Şirket-i Hayriye'nin çıkardığı *Boğaziçi* (1914), *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Salnamesi* (1913), *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Salnemesi* (1913), ikincisine örnek olarak da Besim Ömer Paşa'nın *Nevsal-i Afiyet Salname-i Tıbbi* (1899-1906 arası 4 defa) adlı yayın ile Nail Halid'in *Musavver Eczacı Nevsali* (1912) verilebilir.

Resmi ve özel Osmanlı salnameleri kapsadıkları 70 yıllık dönemdeki her türlü oluşuma ışık tutan, Tanzimat sonrası hayatın hemen her alanındaki değişimine tanıklık eden önemli bir külliyattır. □

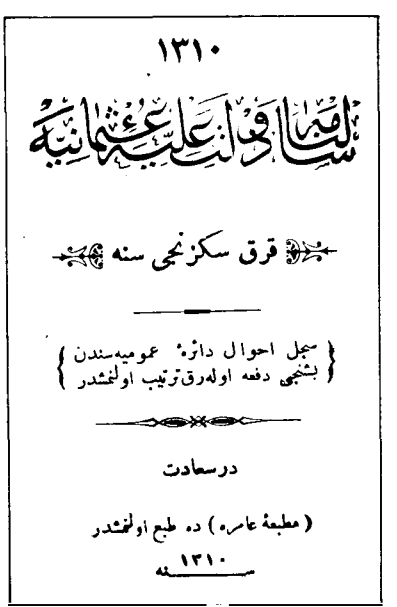

۱۳۱۶ سنهٔ هجریه سنهٔ مخصوصدر

دار الخلافة العلیه

مطبعهٔ عامره‌ده باصلمشدر

۱۳۱۶

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1898.

۱۳۱۰

سالنامهٔ دولت علیهٔ عثمانیه

قرق سکزنجی سنه

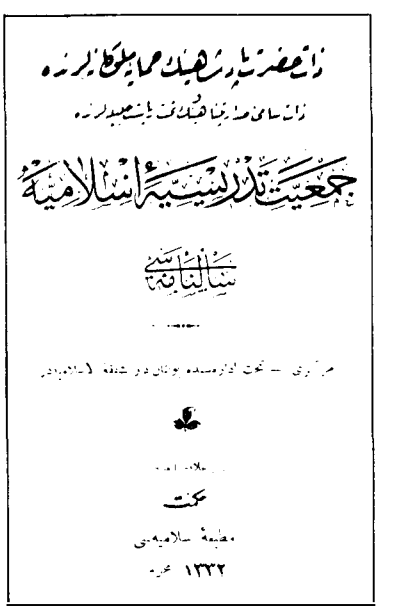
مجلد احوال دائرهٔ عمومیه‌سندن بشنجی دفعه اولهرق ترتیب اولنمشدر

درسعادت

(مطبعهٔ عامره) ده طبع اولنمشدر

سنه ۱۳۱۰

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1892.

جمعیت تدریسیهٔ اسلامیه

سالنامه‌سی

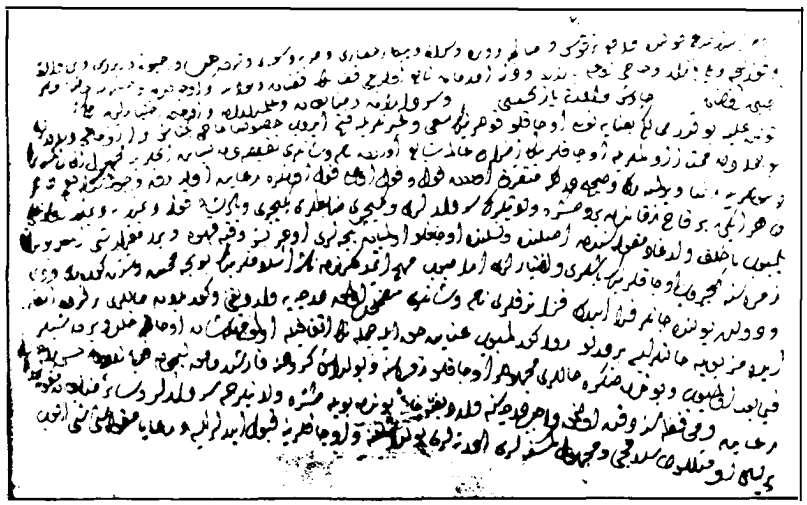
مکتب

مطبعهٔ سلامیه‌سی

۱۳۳۲

Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Salnamesi, 1914.

ORDU VE GÜVENLİK

Yeniçeri Ocağı hakkında Halil Hamid Paşa'nın ilk tamiminden bir bölüm.

Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri ve Ordu

Dr. Kurtuluş Kayalı

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ordu

Em. Tümg. Cemal Özkan

Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Kolluk Kuvvetleri

Doç. Dr. Zafer Toprak

ÇERÇEVE YAZILAR

☐ **Tanzimat ve Ordudaki Yenilikler**

Em. Amiral Fahri Çoker

☐ **Osmanlı'nın Son Döneminde Hırsızlar, Dolandırıcılar, Yankesiciler**

Doç. Dr. Zafer Toprak

☐ **Türklerin Şarlok Holmes'i Aman Vermez Avni**

Doç. Dr. Zafer Toprak

Bu konuda ayrıca *Devlet Yapısı ve Yönetimi, Mütareke ve Milli Mücadele, Siyasal ve Toplumsal Olaylar* **maddelerine bakınız.**

Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri ve Ordu

Kurtuluş Kayalı

Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet önemli bir kavramdır. Hatta toplumsal tabakaları devletin yarattığı sanılıyor. Devlet konusunda eleştirel düşünceler geliştirilmemiş. Doğal olarak da beklenmedik değişiklikler karşısında "devleti kurtarmak"amaçlanıyor. Osmanlı toplumunda klasikleşmiş bir yöneten-yönetilen ayrılığı var. Bu nedenle geç dönemlerde bile halkın da içinde olduğu katılımcı bir siyaset önerisinin yapılmamasını doğal bulmak gerekiyor. Toplumu seçkinler yöneteceğine göre amaç yeni bir seçkinler grubu yaratmak şeklinde beliriyor. Bu seçkinler grubunun temel amacı da "devleti kurtarmak". Dolayısıyla tüm diğer amaçlar birer araç olarak algılanıyor. "Devleti kurtarmak" başlı başına değiştirilemeyecek bir erek.

Zaten bozulma emarelerinin başlangıcında eski düzene dönmek öneriliyor. 17. yy'ın başlarında dertlere çare arayanlar bozulmanın ortadan kaldırılmasını kurumların bozulmamış haline döndürülmesinde görüyorlar. 17. yy'ın ilk yarısındaki *Koçi Bey Risalesi* durumun eskiye dönmekle düzeltilebileceğini söylüyor. Bir sonraki yüzyılın ilk yarısında Defterdar Sarı Mehmed Paşa da bir anlamda Koçi Bey gibi düşünerek bozukluk sebebini disiplinsizlikte görüp, çare olarak eski hale dönmeyi öneriyor. Bozulmaya karşı tedbirlerin gelenekselleşmiş yapıya dönmeyi amaçlamasının yardırganacak bir yanı yok. Yani bozulmanın başlangıcında klasik düzenin ihtişamına ilişkin anlayış hâkimiyetini sürdürüyor. Çünkü Osmanlı toplumu o dönem insanlarının bakış açısına göre her anlamda "ileri bir düzen." Eski durumu ikame etmekle başarılı olunacağı sanılıyor.

Eski Türk kurultaylarıyla Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluklarında sultanı tayin etmek amaçlı çabalarda nazarî olarak tanrı iradesinin belirleyiciliği kabullenildiği halde aslında fiili güç ve toplumsal tabakaların çıkarları etkin oluyordu. 15. yy'da devlet iktidarının mutlak ve bölünemez niteliği bir devlet düşüncesiydi. Mutlak ve bölünmez iktidar da "nizâm-ı âlem" gerekçesiyle her şeyi yapmaya kadirdi. Devlet işlerini düzenleyen nizâm örfî hukuk çerçevesinde gerçekleştirilmeye çalışılmış, reayaya ilişkin düzenlemelerde ise şer'î hususlar öncelik kazanmıştır. İktidarın

İLK ADIMLAR: Osmanlı Devleti'nde askerî yenilik alanındaki ilk atılımlar III. Selim'in kurduğu Nizam-ı Cedid ordusuyla başladı. III. Selim'in amacı değişen koşullara uygun olarak ileri askerî teknikle donanmış, Avrupai tarzda eğitim yapan bir ordu oluşturmaktı. Bunun için Fransa'dan uzman istendi. Ayrıca bu ordunun harcamaları için İrad-ı Cedid adında bir vergi getirildi. Ancak bu yeni ordunun kurulması birçok tepkiye yol açtı. Nizam-ı Cedid ordusu ve III. Selim.

ASKERÎ YENİLİKLER: Yenilgiler ve toprak kayıpları tımarlı sipahilerle yeniçerilerden oluşan Osmanlı ordusunda askerî alanda yapılacak bazı değişiklikleri gündeme getirmişti. Gerçekte bunlar toplum yapısında meydana gelen değişimlerle de ilgiliydi. Yerel güçlerin merkezi otoriteye karşı muhalefetleri, dış ilişkilerde kendini gösteren bazı gelişmeler de bu süreci hızlandırdı. Humbaracı Ahmed Paşa'nın girişimleri, Hendesehane'nin açılması ve sadrazam Halil Hamid Paşa'nın tımar kurumunu yeni baştan düzenlemek istemesi gibi girişimler bu yolda atılan ilk adımlardı. Humbaracı Ahmed Paşa (sağda), Halil Hamid Paşa (solda).

sahibinin belirmesinden sonra kabullenilmek gereği üzerinde tartışma götürmeyecek bir geleneksel anlayıştır. İslâma en bağlı görünen sultanlar bile kendi iktidarlarına ortak bir güç oluşmasına olumlu bir gözle bakmamışlardır.

İktidarın bu mutlak karakteri teorik izahını Osmanlı düşüncesinde bulmuştur. Fatih Kanunnamelerinde somutlaşan bu durum o dönem düşünce dünyasını da yansıtmıştır. Askeri olarak adlandırılan yöneticiler "sınıfının" yönetimi zaten olağan karşılanmıştır. Eski Türk devlet anlayışından da etkiler taşıyan devlet düşüncesi her toplum kesitinden her insanın yeteneğine göre oluşmuş hakkına razı olmasını ve başkalarının haklarına riayet etmesini gerektirmiştir. Hakların korunması ise sultanın varlığını zorunlu kılmıştır. Sultan iktidarını korumak için vergi ve asker toplamaktadır. Ancak amaç hazineyi zengin tutmak suretiyle gerekli harcamaları yapmak ve askere dayanarak düzeni korumak, bu yolla da halka yani reayaya iyi bir hayat yaşatmaktır. Çünkü genelleşmiş bir görüşe göre "Devlet için ordu, ordu için para, para için zengin reaya, zengin reaya için adalet" gerekmektedir. Bu mantığa dayanarak da ordu düzenin korunmasında fazlasıyla önemsenen bir kurum olarak algılanmıştır. Önceki Türk devletlerinde de bu yaklaşımın izlerini bulmak kabildir.

Böylesi hâkim devlet anlayışı çerçevesinde sorunlar değerlendirildiğinde bozulmanın sebeplerini devlette görmek doğaldır. Eğer bozulma tüm boyutlarıyla somutlaşırsa amaç "devleti kurtarmak" olduğundan düşünsel olarak pek fazla bir şeyin değişmediği de aşikâr olarak ortaya çıkar. Ordu düzenin temel koruyucusu olarak tanımlandığına göre düzenlemenin ilk defa orduda somutlaşması da olağan karşılanmalıdır. Özellikle iç sorunların yoğunlaşmasının ve çözümlenememesinin üstüne bir de dış sorunlar bindiğinde ordu konusu gündeme yoğun olarak girmektedir. Olağan olarak da herkes gözünü orduya çevirmektedir. Ordu iç ve dış sorunları çözecek bir güç şeklinde değerlendirilmektedir. Ordu kavramı bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönem sorunlarını algılamak için bir kilit kavramdır. Ordunun Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminden itibaren konumuna bakmak çoğu şeyi açıklamayı mümkün kılar. Devlet anlayışı gereği olarak ordudaki değişim sultan tarafından gerçekleştirilmelidir. Bir de resmi ideoloji sorunları seçkinler düzeyinde algıladığı için ordu Türkiye'de temel önemi olan kurumlardan biri olarak görülmüştür.

Osmanlı ordusu tımarlı sipahiler ve yeniçerilerden oluşuyordu. Tımarların *vergi gelirleri* savaşta başarı gösteren kişilere tahsis edilirdi. Ancak bunların toplumsal köken itibariyle bir sınıf oluşturmaları mümkün değildi. Devlet otoritesinin mutlak karakteri bu gücü dengede tutacak, kul sisteminden yararlanarak kurulan bir merkezi yeniçeri ordusunu gerekli kılıyordu. Sultan süreç içinde tımar sahiplerinin otoriteye karşı başkaldırmalarını önlemek için yeniçeri ordusunun gerekliliğini tecrübeler sonucu bir devlet politikası aracı olarak görmüştür. Zaten savaş teknolojisinin gelişimi yeniçeri ordusunu daha önemli bir konuma getirmiştir. İstikrar tehlikeye girince tımar sahipliği bir aykırı güç olarak belirmiştir. Bu durum tımar sahipliğinin kalıtsal bir özellik kazanmasından kaynaklanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yy'ın sonlarına değin klasik yapısını koruduğu bilinmektedir. 17. yy'da beliren bozulma yansımasını ordunun her iki kesiminde de göstermiştir.

17. yy'ın sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu toprak kaybetmeye başlamıştır. 1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça antlaşmaları bunun somut göstergeleridir. İlk barışta Macaristan ve Transilvanya'yı alan Avusturya, 1718 Pasarofça barışıyla da Batı Eflak'ı sınırlarına katmıştır. 1774 Küçük Kaynarca barışı, 1792 Yaş antlaşması ve 1812 Bükreş antlaşmasıyla Rusya'ya karşı toprak kaybedilmiştir. Savaşta yenilgi ve toprak kaybı Osmanlı ordusunda değişiklik gereğini belirlemiş, daha sonra bu değişiklik eğilimi orduyu aşan bir nitelik kazanarak geniş boyutlu yeniliklere yol açmıştır. Müteakiben de kimi ulusların bağımsızlıklarını kazanıp ayrı bir devlet oluşturmaları Osmanlı İmparatorluğu'nun tarih sahnesinden silinmesi olasılığını da beraberinde getirmiştir. Yapılan değişiklikler de bu gidişi durdurmaya yöneliktir.

Askeri Alandaki Yenileşmeler

Avrupa'da askeri alandaki yeni gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu'nda daha savaşlarda yenilmeler başlamadan 16. yy'ın sonlarında fark edilmiştir. 1596'da Bosnalı Hasan el-Kâfi Eğri seferi sırasında yeni silahlar kullanıldığını belirtmiştir. Bu yeniliğin olumsuz sonuçlara yol açacağı şeklinde bir yakla-

şımı vardır. 1717 sonlarında İstanbul'a gelen bir Fransız subayı De Rochefort ise askeri yeniliklere duyarlı olunması gereğine dikkat çekip Osmanlı askeri teşkilatı dışında Avrupa usulü talim yapacak bir fen subaylığı oluşturmayı önermiştir.

Aslında süregiden ve yenilgiyle sonuçlanan savaşlar yöneticileri öncelikle ordu konusunda harekete geçirmiştir. 1730 yeniçeri ayaklanmasından önce seçilen askerlerle Avrupa usulü talimlere başlanmıştır. Yeniçeri ocağının dışında olan Bostancılar arasından seçilen askerler sultana yakındır ve onun güvenliğini sağlamaktadır. Fakat hakkında az şey bilinen bu yenilik hareketi 1730 ayaklanmasından sonra yeni usul talimden vazgeçmek suretiyle sona ermiştir. 1730 yeniçeri ayaklanmasının bastırılmasını müteakip yeniçeriliğin artık devlet karşıtı hareketinin belirginleştiği düşünülüp 1732'de timarlı ordusunun yeniden düzenlenmesine çalışılmıştır. Bu uğraşta başarılı olunamamıştır. Zaten yerel güçler de bu sıralarda merkezi otoriteye karşı muhalefet odakları oluşturmaya başlamıştır. 1730'dan sonra Osmanlı İmparatorluğu'na gelen Alexandre Comte de Bonneval, Humbaracı Ahmed Paşa adını almış ve 1733'te maaşlı bir humbaracı kıtası kurmuştur. Bu kıtayı kurarken Bosna'dan beraberinde getirdiği humbaracılardan ve Bostancı ocağından aldığı askerlerden yararlanmıştır. Aynı yıl Hendesehane'yi açmıştır. Burası ilk askeri fen ve tatbikat okuludur. Humbaracı aynı zamanda İbrahim Müteferrika gibi Rusya'daki gelişmeleri görmüş, Rusya'nın kısa bir süre sonra Osmanlı İmparatorluğu için bir tehlike teşkil edeceğini haber vermiştir.

Görüldüğü üzere askeri alanda değişiklik gereksinimi dış ilişkilerin ve içteki gelişimlerin yoğun olarak gündeme girdiği zaman duyulmuştur. Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın timar kurumunu yeni baştan düzenleme teşebbüsü 1782'de eski usül tanzim anlayışından vazgeçilmediğini göstermektedir. Fransız elçisi St. Priest'in Osmanlı ordusunu yenileştirmek ve bu amaçla uzman göndermek önerisi reddedildi. Fransızlar kendiliğinden harekete geçti. Bu durum da orduda yenileşme anlayışına karşı tepkilere bir mazeret oluşturmuştur. Rusya savaşı sırasında Baron de Tott'un sultanın arzusuyla 1796'da Çanakkale'de istihkâm işleri üzerinde çalışması istendi. Bu arada Comte de

YENİ BİR ORDU: III. Selim'in öldürtülüp, Nizam-ı Cedid'in dağıtılmasından sonra tahta çıkan II. Mahmud, Vaka-i Hayriye diye adlandırılan olayla birlikte Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırdı. Ardından Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye adında yeni bir ordu kurdu. Modern, Avrupai yöntemlerle eğitim yapan bu ordunun yanısıra askerî Tıbbiye ve Harbiye gibi kurumlar da açıldı. Bütün bunlar askerî alanda hızlı bir yenileşmenin başladığını gösteriyordu. Asakir-i Mansûre-i Muhammediye'nin talimnamelerinden birinin kapağı.

Bonneval'ın kurduğu Hendesehane'yi geliştirmiştir. Daha sonraki gelişmeler, Duc Charles Emanuel Sgismond de Montmorency'nin askeri yenileşme projesi ve Chevalier Truguet'in 1784'deki esrarengiz yolculuğu sorunlara kuşkulu bir şekilde yaklaşanlara haklılık dayanağı sağlamıştır.

III. Selim Dönemi

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk ciddi ve geniş askeri yenileşme III. Selim zamanında "Nizam-ı Cedid" ordusunun kurulmasıyla başladı. Zaten III. Selim Fransa'daki kurumlar ve o ülkedeki gelişmeler konusunda çok olumlu düşünüyordu. Aslında "Nizam-ı Cedid"in zorunluluğu savaşlardan sonra belirdi. III. Selim'e iletilen ıslahat projeleri sivil kişilerden gelmiştir. 1789'da sultanın topladığı Meşveret Meclisi'nde gene eski yapının korunması, bozulmadan önceki duruma döndürülmesi savunulmuştur. Daha sonra iletilen projelerde de bu düşünceleri savunan kişilerin olduğu görülmüştür. III. Selim de çok net bir tavır almamıştır. "Nizam-ı Cedid" adı altında Avrupaî talim yapacak yeni bir ordu kurma girişimini gerçekleştirdi. 1794'te kurulduğu resmen ilan edilen ordu için yeni bir gelire ihtiyaç vardı. Ülkenin mali durumu iyi değildi. Bu nedenle 1793'te "İrad-ı Cedid" olarak adlandırılan yeni bir vergi getirildi. Yeni ordu için Fransa'dan uzman istendi. Islahat projelerinde uzman ihtiyacı açıkça belirtilmişti. Önceden beri dışardan uzman getirilmesi konusunda duyarlı davranılmıştı. Bir başka nokta da sonraları gündeme girecek olan yetiştirmek üzere dışarıya eleman göndermek sorunuydu.

18. yy'ın başına gelindiğinde yeniçerilik zaten "kulluk" niteliğini önemli ölçüde kaybetmiş, değişikliklere karşı direnen bir muhalefet odağı oluşturmuştu. 16. yy'dan itibaren de sultan değişikliklerinde etkin bir güç olarak belirmişti. Bir yanıyla 1858 Arazi Kanunnamesi'yle değişecek olan tarım toprağının hukuki nizamı fiili biçimde değişime uğramış ve yerel güç odakları, âyânlar merkezi otoriteye karşı bağımsız hareket etmeye başlamışlardı. 1808'deki Sened-i İttifak belgesiyle güçlerini bir anlamda merkezi otoriteye hukuki düzeyde de kabul ettirmişlerdi. "Nizam-ı Cedid"in yerel düzenlemeleri konusunda bu nedenle tepki gösterecek güçler vardı. Zaten tımar sisteminde mukataa usulüne geçilmiş olması vergi gelirini satın alan merkezdeki bürokrat güçleri yerel düzenlemelerle de bağlantılı kılmıştı. Yeniçerilerin tepki göstermeleri ise neredeyse bir gelenek oluşturmuştu. "Nizam-ı Cedid" gibi yeni bir ordu kurma girişimi bir yanıyla eski kurumlara dokunmadığı için sorunu köktenci bir biçimde halledecek mahiyette değildi. Zaten bu ikili yapı uzun süre devam edecekti. Yenileşmenin mantığı sözü edilen ikilikte yatıyordu. Ekonomik durumun bozukluğu yeni ordu için bir yeni vergi gerektirdiğinden bazı çıkarlara dokunulacağı açıktı. Bu nedenle yeni ordu muhalefet için geçerli bir mazeret yaratmıştı.

III. Selim iktidarının devrilmesine yol açan olay Kabakçı Mustafa isyanıdır. İlk önce Karadeniz Boğazı'ndaki muhafız yeniçeri yamakları 1807'de isyan etti. "Nizam-ı Cedid" ordusunun Rumeli'ye geçmesi isyan fırsatını yarattı. Hemen arkasından da Kabakçı Mustafa isyanı patlak verdi. IV. Mustafa tahta çıkarıldı. Bu sırada ise ordudaki yenileşmeyi benimseyenler Rusçuk Âyânı Alemdar Mustafa Paşa'nın yanına sığındı. Mustafa Paşa III. Selim'i yeniden tahta çıkarmak için İstanbul'a yürüdü. Alemdar isyanı bastırdı. III. Selim ödürtüldüğü için II. Mahmud tahta çıkartıldı. Alemdar Mustafa Paşa da sadrazam oldu.

"Gâvur Padişah" olarak anılan II. Mahmud'un sultanlığının ilk yılında, Alemdar Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı sırasında Sened-i İttifak imzalandı. II. Mahmud'un merkeziyetçi eğilimine ters düşün bu anlaşma âyânların haklarına hukuki bir mahiyet kazandırıyor, sultan da bunu kabullenmiş oluyordu. Alemdar Mustafa Paşa'nın sadrazamlıktan uzaklaşmasına yol açan yeni bir yeniçeri isyanı yeniçerilik kurumunun ortadan kalkmasını yaratacak ortamı oluşturdu. II. Mahmud yeniçeri isyanına karşı kesin bir tavır takınmadı. Yeniçerilik kurumuna sonuna kadar karşı duran tek sadrazam tarih boyunca Alemdar Mustafa Paşa oldu. II. Mahmud Fatih zamanında kurumsallaşmış devlet otoritesi konusunda çok duyarlıydı. Merkezdeki ve Anadolu'daki muhalif güçleri disiplin altına almak için çabaladı. Bu uğraşında da oldukça başarılı oldu.

ASKERÎ KADROLARIN YETİŞMESİ: *Tanzimat'la birlikte askerî alanda da hızlı değişimler başladı. Askerî işler zabıta işlerinden ayrıldı, askerî eğitime önem verilmeye başlandı. Bu amaçla birçok kurum açıldı, yabancı uzmanlar getirildi. Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde başlayan atılımlar II. Abdülhamid döneminde de sürdü. Askerî alandaki yenileşme girişimlerinin somut sonuçları Abdülhamid döneminde alındığı için bu dönem bir bakıma gelişme dönemi oldu. Mekteb-i Harbiye'de meç talimi.*

II. Mahmud Dönemi

Ordu alanındaki yenilikler bakımından en etkin dönem II. Mahmud dönemiydi. Yetiştirilmek için Avrupa'ya öğrenci ilk defa onun zamanında gönderildi. Ordudaki yenileşmeyi gerçekleştirmek düşüncesiyle yabancı uzmanlar istedi. Bu değişiklik arzusu tümüyle Batı'dan etkilenmek şeklinde oluşmadı. Mehmed Ali Paşa Mısır'da Batı tarzında eğitim yapan yeni bir ordu kurmuştu. II. Mahmud bundan esinlenerek Fransa'dan önce Mehmed Ali Paşa'dan uzman istedi. Teklifinin kabul edilmemesi üzerine Mısır'daki değişimlerden de etkilenerek yeniliklere yöneldi. Merkezi otoriteyi etkinleştirmek bakımından zamanındaki en büyük iç sorun Mısır'dan kaynaklanıyordu. Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa komutasındaki askeri kuvvetler Osmanlı ordusunu yenilgiye uğratıyordu. II. Mahmud otoritesini sağlamak amacıyla büyük devletlere dayandı. Mısır sorununu ancak bu şekilde halledebileceğini düşünüyordu. Ancak öldüğü sıralarda sadrazam komutasındaki Osmanlı ordusu Mısır kuvvetleri karşısında yenilgiye uğruyordu.

1808 isyanında yeniçeriler II. Mahmud'un tahttan indirilmesini istediler. Sultan yeniçeri ocağına dokunmayacağı garantisini verdikten sonra ısrarlarında direnmediler. Sultan Mora isyanı sırasında mevcut askeri yapıyla işlerin yürütülemeyeceğini anladığı için yeniçeri ocağına yeni bir düzen vermek istedi. Bunun üzerine yeniçeriler ayaklandı. Sultanın tarafını tutan topçu ve arabacı gibi asker ocaklarının yardımıyla isyan bastırıldı. Bu suretle de yeniçeri ocağı 1826'da ortadan kaldırıldı. Bu olay tarihte "Vak'a-i Hayriye" olarak anılır.

Vak'a-i Hayriye'den sonra II. Mahmud yeni bir ordu oluşturdu. "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye" adı altında Avrupaî eğitim gören bir ordu kuruldu. Eğitim sorununu II. Mahmud geniş boyutlu olarak düşündü. Yeni bir neslin eğitim yoluyla yetiştirilmesi halinde yenileşme hareketine sahip çıkacağını sanıyordu. Bu niyetle Askeri Tıp Okulu ve Harbiye'yi açtı. Kurduğu okullarda yabancı hocaların ders vermesini istedi. Hatta Askeri Tıp Okulu'nda derslerin Fransızca olarak verilmesinde bir sakınca görmedi. Fransızca eğitimin yararlı olacağını düşündü.

II. Mahmud zamanında bir anlamda askeri yenileşme bakımından temeller atılmıştı. Abdülmecid'in hükümdarlığı sırasında okunan Gülhane Hatt-ı Hümayunu böylesi bir zemin üzerine yerleşiyordu.

Tanzimat ve Sonrası

Tanzimat'ı tümüyle sürekli ilerleyen bir hareket olarak görmemek lâzımdır. Tanzimat sırasında çok sayıda yönetici kadro değişikliği olmuş ve yönetime zaman zaman tedrici değişimden yana olan kişiler gelmiştir. Belki diğer dönemlerden daha yoğun iç ve dış askeri sorunlar Tanzimat döneminde amaçlanan değişikliklerin arzulanan düzeyde somutlaşmasını engellemiştir. Askeri alanda temel değişiklikler daha önceki dönemde gerçekleştirilmiştir.

Tanzimat'ın askeri yenileşme açısından getirdiği yeni uygulama her bölgeden alınacak askerlerin belli bir süre görev yapmaları şeklindeydi. Önceden ömür boyu süren askerlik mesleği vardı. Ancak fermanın tatbikini müteakip birkaç yıl içinde askerlik süresi belirlenmedi. 1843'te alınan bir kararla askerlik süresi beş yıl olarak saptandı. Bu arada eski neferlerin önemli bir kesimi terhis olundu. Osmanlı ordusunda Hassa askerlerinden oluşan birinci ordu, Dersaadet ordusu şeklinde nitelenen ikinci ordu, Rumeli, Anadolu ve Arabistan orduları olmak üzere beş kısma ayrıldı.

1834'te açılmış olan Harbiye okuluna öğrenci yetiştirmek için idadîlerin kurulması 1845'te kararlaştırıldı. Harbiye okulu ilk mezunlarını kuruluşundan onüç yıl sonra 1847'de vermiştir. Tanzimat döneminde aynı zamanda askeri işleriyle zabıta işleri ayrılarak za-

SİYASETİN İÇİNDE: 20. yy başlarında ordu içindeki mektepli subaylar artmış ve ordu siyasal anlamda da etkin bir güç haline gelmişti. 1908'de Makedonya'nın Osmanlı topraklarından kopma ihtimali üzerine ordu içindeki güçlerini harekete geçiren İttihat ve Terakki Kolağası Niyazi Bey'in dağa çıkmasını sağladı. Ardından hareketi bastırmak için gönderilen Arnavut Şemsi Paşa İttihat ve Terakki'ye mensup Teğmen Atıf tarafından vurulunca olaylar büyüdü. Manastır'da ilân edilen meşrutiyetten sonra II. Abdülhamid Kanun-ı Esasi'yi yürürlüğe sokarak ordunun siyasal yaşamın her alanında kendini duyuracağı bir dönemin kapısını açtı. Resneli Niyazi Bey.

bıta sorunları 1846'da kurulan Zaptiye Müşirliğine bırakıldı. Tanzimat daha geniş boyutlu değişiklikler için bir başlangıçtı. Temel amaç ise bu değişiklikleri savunacak eğitilmiş bir kadro oluşturmaktı. Bu nedenle eğitim sorunu önemli bir konu olarak algılandı ve önceliğini her dönemde korudu.

Tanzimat hareketi hem iç karışıklıklara yol açtı, hem de dış sorunlar varken gerçekleştirilmeye çalışıldı. Gayrimüslim teba da amaçlanan değişikliklere tepki gösterdi. Gayrimüslim tebanın şikâyetçi olduğu konular büyük devletlerin müdahale etmesine neden oluyordu. Zaten imparatorluğun karşılaştığı sorunlar Batı devletlerinin ve Rusya'nın iç gelişimlere karışma eğilimini olağanlaştırmıştı. Tanzimatın ikinci döneminin başlangıcı olarak nitelenen Islahat Fermanı dış etkiyi daha hukuki bir duruma dönüştürdü. Büyük devletlerin imparatorluk üzerindeki etkisinde bariz bir artış vardı. Islahat Fermanı da Paris Konferansı'nın toplanmakta olduğu sırada 18 Şubat 1856'da yayınlandı. Bu fermana göre Hıristiyanlar da askere alınabilecek, fakat bedel vermek suretiyle askerlik görevlerini yerine getirmeyebileceklerdi. Batılı devletlerin etkisiyle yürürlüğe konan ferman Müslüman olmayan halkla Müslümanlar arasında eşitlik sağlamayı amaçlıyordu.

Tanzimatın ilk döneminde örneğin 1852 ve 1853'te sadaret makamı dört kez el değiştirdi. Bu tür değişiklikler yeniliklerin radikal bir şekilde yürütülmesini engelledi. Ancak Islahat Fermanı sonrasında Âli ve Fuad paşalar daha radikal davrandı. Mustafa Reşid Paşa'nın görece tedrici değişiklik yanlılığını aşarak çeşitli kanunların tümüyle tercüme edilmesini önerdiler. Fakat henüz yenileşme hareketini savunabilecek eğitilmiş bir kadro oluşturulmamıştı. Yenileşme eğilimi süreç içinde askeri boyutu aşarak daha kapsamlı bir şekle büründü. Ancak askerin bu yenileşme eyleminde düşünülen işlevi pek fazla değişmemişti.II. Abdülhamid de yenileşme sürecini geniş boyutlarıyla algılamış ve mektepli askerleri mümkün olduğu ölçüde siyasetin dışında bırakmaya çalışmış, Harp Okulu'ndaki öğrencilerin yeni düşüncelerden uzak kalmalarına özen göstermişti. Askeri alanı aşan yenileşme eylemi somut sonuçlarına II. Abdülhamid zamanında ulaştı. Aslında sorun askeri boyutu aşmış fakat ancak askerin girişimiyle gerçekleştirilebilecek bir yenileşme anlayışı belirmişti.

Askeri yenilik her dönemde önceliğini korudu. Askeri yenileşme genellikle yabancı askeri uzmanlardan yararlanarak başarılmaya çalışıldı. Comte de Bonneval, Baron de Tott, Helmuth von Moltke, Von der Goltz ve general Liman Von Sanders geldikleri dönemlerde ordudaki yenileşme için görevlendirildiler. Hele son dönemde, İttihat ve Terakki zamanında orduda önemli komuta mevkiine getirildiler. Uzmanların sözü edilen konumu önemli sorunlar yarattı. Fakat Türkiye'deki askeri yenileşmede yabancı uzmanların etkisi oldukça önemli, belki de bir belirleyiciydi.

II. Abdülhamid Dönemi

II. Abdülhamid dönemi merkezi otoritenin güçlendirilmesi yolundaki sürecin uyumlu bir halkasıdır. III. Selim ve II. Mahmud'un bu konudaki duyarlılığını II. Abdülhamid'te de açıklıkla tespit etmek mümkündür. Tanzimata karşı bir tepki olarak doğan Yeni Osmanlılar hareketi düşünsel anlamda anayasal bir monarşi savunusunda odaklaşmıştır. Prens Sabahaddin'in düşünceleri ise tarihsel süreç içinde etkin olmamıştır. Sultanın yetkilerini sınırlamayı amaçlayan İttihat ve Terakki iktidarı da bir diktatörlükle sonuçlanmıştır. Genelde değerlendirildiğinde merkeziyetçi eğilim aykırı amaçlara karşın belirleyici olmuştur. Başarıya ulaşan askeri yönü ağır basan muhalefetler de değiştirmek istediği yapının başka biçimde bir benzerini oluşturmaya yöneliktir. Bazı yazarlar Osmanlı devlet yapısını Sultanizm olarak nitelemişlerdir. Cumhuriyete kadar eskiden radikal bir kopma zaten amaçlanmadığından düşünsel bir süreklilikten bahsetmek pek yanıltıcı değildir. Hatta Cumhuriyet'in toptan bir kopuş olduğu konusundaki kanaatler de kuşkuludur. Son Osmanlı paşasından dem vurmak için zaman oldukça erkendir. Ne kadar genel düzeyde bakılırsa süreklilikler o kadar kolay yakalanır.

Ordunun siyaset sahnesine çıkması, bir anlamda iktidarı belirleyici bir güç olarak somutlaşması 1876 ve 1908 hareketleriyle yoğunlaşmış, bu tarihlerden sonra ordu müdahaleleri daha kısa aralıklarla gerçekleşmiştir. Ordu sorununu incelerken somut olaylar konu hakkındaki düşüncelerden daha önemlidir. Zaten II. Abdülhamid ve muhalifleri orduya toplumdaki değişmeyi belirleyici bir güç olarak bakmışlardır. Nitekim II. Abdülhamid'in sultan olması da, ik-

tidardan uzaklaştırılması da anahtar rolünü ordunun oynadığını düşündürtmüştür. Askeri alanda gerçekleştirilen yenilikler kısa bir süre sonra mektepli subayların siyasete müdahalesiyle sonuçlanmıştır. Askeri müdahalelerin düşünsel olarak da belirleyiciliğinin kabulü ordunun yakın tarihteki işlevini açıklayıcı mahiyettedir.

Ordunun siyasete ilk müdahalesi 1859'da Kuleli Olayı ile başlamıştır. Bu müdahale artık ordunun siyaset alanında bir güç olarak belirdiğini göstermiştir. Müdahaleyi olumlu ve olumsuz şekilde değerlendirenler müdahale eden grubun içinde askerlerin önemli bir etken olduğunu belirtmişlerdir. Müdahalenin "ilerici" ya da "gerici" bir nitelik taşıdığı konusunda anlaşmazlık bir anlamda yeni şekillenen "ilerici" anlayışın net bir görünüm taşımadığını göstermektedir. Bu olaydan sonra gerçekleşen müdahale 1865'te kurulan İttifak-ı Hamiyet adındaki bir örgütten gelmiştir. Bu müdahale bir değerlendirmeye göre Âli Paşa'ya karşı, onun oluşturduğu "bakanlar istibdadını" sona erdirmek amacıyla yapılmıştır. Bu hareketin içinde ordu mensupları varsa da, hareketi yönlendiren subaylar olmamıştır. Her iki teşebbüs de başarısızlıkla sonuçlanmış, fakat yönetime karşı tepkinin artık siyasete müdahale etmek şeklinde belireceği görülmüştür.

1876'da Mithad Paşa'nın da içinde olduğu ve Harp Okulu kumandanı Süleyman Paşa'nın da etkin bir rol oynadığı hareket ilk başarılı askeri müdahaledir. Bu müdahale sonucunda I. Meşrutiyet ilan edilmiştir. Hareketin önderlerinden biri, Hüseyin Avni Paşa askeri bir diktatörlük kurulmasını önermişse de, bu öneri gerçekleşmemiştir. Böylesi bir öneri o sıralardaki mantığın bir göstergesi olarak yorumlanmalıdır. Başarıyla sonuçlanan Meşrutiyete yönelik hareketin dayanaklarından biri de ulema kesimidir. Ulema kesiminin ordu ve sivil bürokratlarla birlikte hareketi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yenileşme eğilimi hakkında belirli bir fikir verir. Ordu 1876 hareketinde belirleyici bir rol oynamıştır. Saraya karşı toplarını çeviren donanmanın değişiklikte önemli bir işlevi olmuştur. V. Murad'ın kısa süreli iktidarından sonra 31 Ağustos 1876'da meşrutiyet konusunda teminat veren II. Abdülhamid sultan oldu. Abdülhamid ordu, bürokrasi ve ulemanın oluşturduğu ittifakı bozmayı amaçlamış, ordu ve donanmayı kendisine bağlamaya çalışmıştır. II. Abdülhamid'in 1876'da yürürlüğe koyduğu anayasa gene bizzat kendisi tarafından 1878'de Osmanlı-Rus savaşı bahane edilerek yürürlükten kaldırılmıştır. II. Abdülhamid Von Der Goltz'un askeri yeniliklerinin sonuçlarından ziyade kendisinin Müşir ve Paşa etiketi dağıttığı askerlere dayanmıştır. 1906'da öğrencilerin düşünsel yönelimi 2000 öğrencinin okuduğu Harp Okulu'nun kapatılması sonucunu doğurmuş, memleketin diğer yörelerinde Harp Okulları açılmıştır. Ayrıca Harp Okulu'na 1880- 1890 yılları arasında soyluların çocukları ve şehzadeler için özel sınıflar açılması gelişimi istenilen doğrultuya sokmamıştır.

II. Abdülhamid'in sultan oluşundan hemen iki yıl sonra iki darbe teşebbüsü olmuştur. 1878'de Ali Suavi'nin de içinde bulunduğu Çırağan Vak'ası V. Murad'ı tekrar tahta geçirmeye yönelik bir sivil darbe teşebbüsüdür. Aynı yıl birkaç ay sonra ortaya çıkarılan bir başka komplo memur Aziz Bey ile Yunan asıllı borsacı Cleanthi Scalieri'nin hareketidir. İkinci hareketin amacı da V. Murad'ı yeniden tahta getirmektir. Her iki hareket de önemli bir örgüte dayanmadığı ve ciddi asker desteği sağlayamadığı için başarıya ulaşamamıştır. Bu eylemlere rağmen dış ülkeler arasındaki dengeyi doğru gözlemleyen ve imparatorluktaki güçler arası ilişkiyi gerçekçi bir şekilde değerlendirip iktidarını sağlam temeller üzerine kuran II. Abdülhamid'in yeni oluşturduğu kurumlarla da güçlendirdiği iktidarı oldukça uzun süreli olmuştur. Ancak yönetimin başında her zaman yabancı devletlerin sebep olduğu sorunlarla ülke içinde ve dışında giderek yoğunlaşan tepki II. Meşrutiyet'in ilanına yönelen yolu hazırlamıştır. II. Abdülhamid dönemi bir anlamda, belirli bir süre için de olsa, istikrarlı ve otoriter bir siyasi yapıyı simgeler.

ORDU VE SİYASET: Osmanlı Devleti'nde ordunun siyasete müdahale ettiği olaylardan biri de Kuleli Olayı'dır. Gerçekte bu olay ordunun siyaset alanında bir güç olduğunu göstermiştir. Bundan sonra sıklaşan bu müdahalelerin değişmez bir özelliği ise ordunun kendisini siyasetin dışında tutarak siyaset yapması olmuştur. Dönemin başarılı bir askeri müdahalesi de 1876'da içinde Midhat Paşa'nın, Süleyman Paşa'nın ve Hüseyin Avni Paşa'nın olduğu harekettir ki, bunun sonucunda I.Meşrutiyet kurulmuştur. Hareketin önderlerinden Serasker Hüseyin Avni Paşa askeri bir diktatörlük kurulmasını istemiş ancak bu gerçekleşmemiştir. Hüseyin Avni Paşa.

II. Meşrutiyet Hareketi

1908 hareketi genellikle bir burjuva devrimi olarak nitelenir. 1908'de somutlaşan eylem temelde ordudan kaynaklanan bir harekettir. Zaten İttihat ve Terakki Cemiyeti (ilk adı İttihad-ı Osmani) 1889'da Askeri Tıbbiye'de kurulmuştur. İlk kurulduğu sıralarda Osmanlı İmparatorluğu'nun başat sorunu "devleti kurtarmak"tı. Özgürlük ve diğer Batılı değerler sıkça terennüm ediliyordu ama devleti kurtarmak aktüel bir gereksinim olarak belirmişti. Diğer amaçlar süreç içinde bunun bir vesilesi oldu. Jön Türk hareketinin kendi için-

de tutarlı bir ideolojiye sahip olamamasının nedenlerinden biri de budur.

Harp Okulu ilk mezunlarını vereli beri Batılı eğitimden geçen subaylar değişim istiyorlardı. Midhat Paşa II. Abdülhamid tarafından sürüldüğü zaman Harp Okulu öğrecileri bir gizli örgüt kurmuşlardı. Geleneksel düşünceye göre de ordu değişikliği gerçekleştirebilecek bir kurumdu. Önceki dönemlerde değişikliklerin askeri güç yoluyla oluşması bu konuda bir gelenek yaratmıştı. Hatta 4 Şubat 1902'de yurt dışında toplanan 1. Jön Türk Kongre'sinde değişikliğin nasıl gerçekleştirileceği de tartışılmıştı. Sözü edilen tartışmada ordunun eylemiyle II. Abdülhamid yönetiminin devrilebileceği öne sürülmüştü. Sadece yayın ve propagandayla işin halledilemeyeceği, silahlı kuvvetlerin ihtilal hareketine katılması gerektiği belirtilmişti. 1907'de toplanan 2. Jön Türk Kongresi'nde de benzeri bir karar alındı. 1. ve 2. Jön Türk kongrelerinin kararları ve bu kongrelerde konuşulanlar siyasal değişiklik yanlılarını askeri müdahale anlayışında birleştiriyordu. Amaca ulaşmak için 2. Jön Türk Kongresi'nde silahlı direnme, orduda propaganda birer araç olarak görülüyor ve şartlara göre davranmak noktasında buluşuluyordu.

Ordunun değişiklik istemesi, daha doğrusu mektepli subayların değişiklikten yana olmaları toplumsal kökenlerinden ve maddi durumlarından da kaynaklanıyordu. Düzenli maaş alamadıkları gibi Hassa ordusuna da sadece alaylı subaylar atanıyordu. Aynı zamanda subaylık toplum tarafından önemsenen bir meslek değildi. Bir de eğitim dolayısıyla modern düşüncelere açıklık müdahale eğilimini iyice kamçılıyordu. Ülkenin askeri alandaki başarısızlığı devletin geleceğine dönük kaygılara yol açıyordu.

1. Jön Türk kongresinde dış müdahalenin ciddi olarak önerilmesine karşın 2. Jön Türk kongresinde bu önerinin kesinlikle reddedilmesi büyük devletlerin etkisine karşı tavrı da beraberinde getiriyordu. Büyük devletlere dayanmama ister istemez orduya güvenilecek bir güç olarak bakılmasını gerektiriyordu. Mektepli subayların da içinde bulunduğu ordu siyasal anlamda önemsenecek bir konuma zaten gelmişti.

1908'de anayasanın yeniden yürürlüğe konuşu Makedonya'daki gelişmelerin sonucudur. İngiltere'nin Makedonya konusundaki 3 Mart 1908 tarihli genelgesi bir anlamda hareketi hızlandırdı. Makedonya'nın Osmanlı topraklarından kopacağı kuşkusu İttihat ve Terakki'yi harekete geçirdi. İttihat ve Terakki Rusya dışında büyük devletlere Mayıs ayında bir layiha sundu. Karşılıklı güvensizlik ve II. Abdülhamid'in hareketi kontrol etme niyeti 3 Temmuz 1908'de kolağası Resneli Niyazi Bey'in 200 asker ve 200 kadar siville dağa çıkmasına yol açtı. Bu hareket İttihat ve Terakki'nin bilgisi dahilindeydi. II. Abdülhamid Arnavut Şemsi Paşa'yı hareketi bastırmakla görevlendirdiyse de, alaylı subay Şemsi Paşa 7 Temmuz'da İttihat ve Terakki'nin bir fedai subayı tarafından Manastır'da öldürüldü. Teğmen Âtıf'ın Şemsi Paşa'yı vurması İttihat ve Terakki'nin onayıyla oldu. II. Abdülhamid Makedonya'daki gelişmelerin bir tehlike arzettiğini anladığı zaman anayasayı tekrar yürürlüğe koydu. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nda devrim olarak nitelenen 1908 değişikliğinin ne şekilde kotarıldığını ortaya koymakta, zamanımıza değin kimi değişikliklerin nasıl gerçekleştiği konusunda açıklayıcı ipuçları sunmaktadır. 23 Temmuz günü Manastır'da meşrutiyetin ilanı ve bunun sultana duyurulması meşrutiyetin bizzat sultan tarafından ilan edilmesiyle sonuçlandı. II. Abdülhamid şartların gerektirdiği değişiklikleri anayasayı yeniden yürürlüğe koymak suretiyle yerine getirdi.

II. Meşrutiyet'in ilanı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gücünü kanıtladı. Artık bundan böyle İttihat ve Terakki Osmanlı İmparatorluğu'nda ihmal edilmemesi gereken etkin bir güçtü. Ancak İttihat ve Terakki'nin 1908'den 1913'e kadar kesin iktidarından bahsedilmesi doğru değildir. İttihat ve Terakki şeflerinin tam iktidarı 1913'deki Bâbıâli Baskını'ndan sonra gerçekleşti. Bâbıâli Baskını Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yönetim değişikliklerinin nasıl gerçekleştirildiğinin bir başka göstergesidir. 1913'e kadarki durum da İttihat ve Terakki'nin iktidar olmadan iktidar üzerindeki dolaylı etkisini gösterir. Bu iki olay benzetilen kimi olayların ötesinde çoğu başka gelişimleri çağrıştıracak mahiyettedir.

II. Meşrutiyet'i takiben ülkede özgürlük havası esmeye başladı. Kısa süre içinde de bu hava sona erdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde üst rütbeli subaylar pek yoktu. Özgürlük havası ister istemez muhalefeti de beraberinde getirdi. 22 Ağustos 1908'de İttihat ve Terakki'nin İstanbul şubesi Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsî ve Meşrutiyet Cemiyeti'yle İttihat ve Terakki'nin programı ve adı etrafında birleştiğini açıkladı. Zaten daha önce de adem-i merkeziyetçi anlayışla İttihat ve Terakki'nin etkin kesimi arasında bir uyum sağlanmaya çalışılmıştı. Hatta 2. Jön Türk kongresinde de beraber hareket etmişlerdi. Prens Sabahaddin Eylül 1908'de İstanbul'a geldikten kısa bir süre sonra onun fikirleri doğrultusunda Ahrar Fırkası kuruldu. Ahrar Fırkası İttihat ve Terakki'nin esrarengiz yapısından tedirgindi ve ordunun politika dışında tutulmasını öneriyordu. Ahrar Fırkası "müstebid padişah" sonrasında belirli bir program olmadığının da göstergesiydi. II. Abdülhamid gene sultandı ama İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin direkt olmayan bir iktidarı sözkonusuydu.

BİR DARBE DAHA: *II.Meşrutiyet'ten sonra İttihat ve Terakki'nin ordu içinde yaptığı değişiklikler belirli bir kesimi rahatsız etmeye başladı. Alaylı subayların ordudan çıkarılması, erbaşların subay olmalarına imkân verilmemesi gibi uygulamalar sonunda İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin etkin olduğu bir askeri darbe gerçekleşti. Meşrutiyet'i korumak için getirtilen avcı taburlarının başlattığı ve tarihimizde 31 Mart Olayı diye bilinen bu olayı başlatanlar kısa süre için etkinlik sağladı. Sonunda harekât Selânik'ten gelen Hareket Ordusu tarafından bastırıldı. Hareket Ordusu'nun Yeşilköy'e gelişi (yan sayfada), 31 Mart'tan sonra İstanbul sokaklarında Arnavut askerler (yanda).*

Daha sonra II. Abdülhamid'in iktidardan uzaklaşmasına yol açacak olan olay açısından önemli olan gelişme Derviş Vahdeti'nin 11 Aralık 1908'de *Volkan* gazetesini çıkarmaya başlaması ve aynı kişinin 1909 Nisanı'nda İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ni kurmuş olmasıdır. Aynı sıralarda İttihat ve Terakki'nin orduda gerçekleştirmeye çalıştığı değişiklik alaylı subayları rahatsız edecek boyuttaydı. 1400 alaylı subay ordudan çıkarıldı. Alaylı subayların ordu içindeki rolleri azaltıldı. Ayrıca erbaşların subay olmalarının önü tıkanıyordu. Bu ortam başka sorunlara yol açacak mahiyetteydi. Tedirginlik ve tepki İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin etkin olduğu bir askeri darbeyle sonuçlandı. Kısa bir süre için de olsa İttihat ve Terakki'nin İstanbul'daki etkisi ortadan kalktı. II. Abdülhamid bu darbe karşısında net bir tavır almadı. Meşrutiyeti korumak amacıyla İstanbul'a getirilen Avcı taburları askeri darbeyi başlattı. İttihat ve Terakki mensupları İstanbul'u terketti. Ayastefanos'ta meclis toplandı. Selanik'teki Hareket Ordusu Mahmud Şevket Paşa'nın yönetiminde İstanbul'a girdi. Bu olay genellikle "irticaî" bir nitelik izafe edilen 31 Mart isyanının bastırılması ve II. Abdülhamid'in tahttan uzaklaştırılmasıyla sonuçlandı (27 Nisan 1909). Sözü edilen darbe önemli ölçüde mektepli subaylara karşı husumetten kaynaklanıyordu.

Darbeler Dönemi

Osmanlı İmparatorluğu'nda darbeler artık birbirini izliyordu. Hareket Ordusu'nun başarısından sonra İttihat ve Terakki'nin bu döneminde sıkıyönetim süreklileşti ve iç muhalefetle uluslararası sorunlar yönetimi mütemadiyen meşgul etti. İttihat ve Terakki'nin gücünün arttığı sıralarda muhalefet gerekliliği üzerinde birleşenler 21 Kasım 1911'de Hürriyet ve İtilaf adında yeni bir parti kurdular. İki senelik İttihat ve Terakki hâkimiyeti karşısında güçlü bir muhalefet oluştu. Zaten daha önce bizzat İttihat ve Terakki'nin içinde Hizb-i Cedid adıyla bir muhalefet belirmişti.

Hürriyet ve İtilaf'ın muhalefeti karşısında İttihat ve Terakki değişik bir tavır içine girdi. Hürriyet ve İtilaf meclisteki güçlüydü. 11 Aralık 1911'de yapılan ara seçimini muhalefetin kazanması ve Kâmil Paşa'nın İttihat ve Terakki'yi eleştirmesi, İttihat ve Terakki'nin meclisi feshetmesine yol açtı. Nisan 1912'de yapılan genel seçimin sonuçlarına göre sadece altı muhalif üye meclise girebildi. Bu seçim olağanüstü baskılı bir biçimde yapıldı.

Dış sorunların yoğunlaştığı seçim sonrasında "Hâlâskâr Zabitan Grubu", sadece askerlerden oluşan bir grup İttihat ve Terakki'nin etkin olduğu yönetime karşı mücadeleye girişti. Bu grubun temel amaçlarından biri de askerin siyaset dışında tutulmasıydı. Sözü edilen grup Rumeli'deki asi subaylarla ilişkili olarak Mayıs-Haziran 1912'de oluştu. Arnavutluk'taki isyan da bu karşı çıkmanın bir vesilesi oldu. 14 Temmuz 1912'de Mahmud Şevket Paşa Harbiye Nazırlığı'ndan istifa etti. Grup Şûra-yı Askerî vasıtasıyla sultana bir bildiri gönderdi. Bunun üzerine de hükümüt düştü. 21 Temmuz 1912'de asker Gazi Ahmed Muhtar Paşa Sadrazam, Nâzım Paşa Harbiye Nazırı ve Kâmil Paşa Devlet Şûrası Başkanı oldular. 5 Ağustosta da İttihatçıların çoğunlukta olduğu meclis feshedildi. O sıralarda görevlerini sürdürmekte olan subaylar siyasete karışmayacakları üzerine yemin ettiler. Kısa bir süre için de olsa İttihat ve Terakki'nin yönetimde etkinliği kalmamıştı.

23 Ocak 1913'de de Kabine toplantısı sırasında Enver Paşa az sayıda subayla birlikte Bâbıâli'ye baskın yaptı. Bu durum İttihat ve Terakki'nin yeniden, bu kez daha kesin olan ortaksız iktidarını sağladı. Harbiye Nazırı Nâzım Paşa bu baskında vurulmuş, Kâmil Paşa da tehdit edilerek istifa ettirilmişti. Mahmud Şevket Paşa'nın sadrazam olması sağlandı. Fakat onun 11 Haziran 1913'de öldürülmesi üzerine İttihat ve Terakki özgürlükleri bütünüyle yok etmenin mazeretine kavuşmuş oldu. Böylelikle de Osmanlı İmparatorluğu 1918'e kadar Enver Paşa, Cemal Paşa ve Talât Paşa'nın şahıslarında somutlaşan bir askeri diktatörlük dönemini yaşadı.

II. Abdülhamid yönetimine karşı yürütülen özgürlük mücadelesi, yukarıda ifade edilen şekilde bir askeri diktatörlükle sonuçlanmıştır. İlave olarak Abdülhamid'in Almanya'yı destek kabul ederek yürüttüğü dış siyaseti dayandığı uluslararası güç açısından hiç değişmemiştir. Askeri diktatörlükle neticelenen bu süreç uzun vadede önemli ölçüde etkili olmuştur. Daha sonra Mondros ve Sevr'in getirdiği yeni düzene karşı Anadolu'da bir tepki belirmiştir. Bu tepkide önemli bir işlevi olacak kişi yeni direncin mensuplarına çok karanlık bir tablo çizerken "kimse duymasın millet düşmanımızdır." diyordu.

Bu saptama zaman içinde siyasetin ne tür dayanakları olması gerektiğini gösteriyor ve ordu hakkında toplumun değer yargısını dile getiriyordu. Milli Mücadele sırasında bu inancın aşılması yönünde oldukça güçlük çekildi. Sonunda saltanat ve hilafet kurumunun kaldırılması gerçekleştirilebildi. Milli Mücadelenin kritik anlarında genellikle makul göründüğü şekilde Mustafa Kemal Paşa diktatörlük yetkilerine de sahip olarak Başkomutanlık yaptı. Bir başka deyişle ordunun etkinliği savaş sırasında doğal olarak arttı.

Mustafa Kemal Paşa'nın çok daha önceleri ordunun siyaset dışı tutulması gerektiğini belirttiği söylenir. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde Mustafa Kemal Paşa'nın dışında pek çok kişi de ordunun siyasetten uzak kalması zorunluluğunu savundu. Fakat ordu ilk zamanlardan itibaren bütünüyle siyasetin içindeydi. Yeniçeriler de böyleydi, mektepli subaylar da. Mustafa Kemal Paşa Cumhuriyet döneminde muhalif paşaları siyaset alanında etkisiz kılmak için ordunun siyasetten uzak tutulmasını istedi. Cumhuriyete geçişle birlikte asker ve sivil bürokrasi içinde çok sayıda ayıklama yapıldı. Böylelikle yeni yönetim kendi asker ve sivil bürokrat kadrosunu yaratmakta başarılı oldu. Ama hiçbir zaman ordu siyasetten uzak kalmadı. Kimi zaman dolaylı etkilerle yetindi, kimi zaman da açıkça müdahale etti.

Bu çerçevede olaylara bakıldığında bağlamı değiştirildiği takdirde oldukça gerçekçi olan "olanca roman" "son hortlamalarıyla" uzun süre devam edeceğe benzemektedir. Yeniçeriliğin karşı çıkışıyla mektepli subayların başkaldırısı arasında muhalefet yapma biçimi ve ulaştıkları sonuç anlamında pek bir fark yok gibi görünüyor. Sözü edilen sürekliliğin atlanılmaması, Türkiye'de düşüncelerin net olarak değiştiği anlayışının aşılmasını gerektirmektedir. Türkiye'de çoğu alanda düşüncelerin bir yeniden acemice tekrar mahiyetinde oluşu ordunun da eski alışkanlıklardan kolayına vazgeçmediğinin bir kanıtı olarak belirmektedir.

Sonuç

Türkiye'de yenileşme hareketinin mantığını anlamak için mücadele eden gruplara şöyle bir bakmak gerekmektedir. Yenileşme hareketlerinin hemen arkasından karşıt eylemler kendini göstermektedir. Lâle devri sonrasında Patrona Halil isyanı, III. Selim'e karşı Kabakçı ayaklanması, II. Mahmud'un yenilikçi girişimlerini sekteye uğratmak amaçlı yeniçeri isyanı ve Tanzimat hareketine tepkiler bunun örnekleridir. I. Meşrutiyet'i müteakip Abdülhamid'in otoriter yönetimine karşı Jön Türk muhalefeti, 31 Mart olayı, Hareket Ordusu'nun eylemi ve Bâbıâli Baskını askerin etkin olduğu darbelerin süregittiğini somutlamaktadır. Demek ki, etki-tepki zinciri birbiri arkasına gelmekte fakat fasit daire tam anlamıyla aşılamamaktadır. Sözü edilen mücadele içinde kitleler pek etkili olmamakta, sadece toplumdaki seçkinler arasında iktidar kavgası cereyan etmektedir. Asker Paşalarının işlevleri bu açıdan önemlidir. Bu mücadelede ordunun konumu etkin olmuş, ordu çoğu zaman da tayin edici bir rol oynamıştır. Hatta genellikle tartışma ordu üzerinde odaklaşmıştır.

Bu sürece bir Batılılaşma eğilimi demek özgürleşme yönelimi olarak adlandırmaktan daha gerçekçidir. Çünkü özgürleşme savaşımı şeklinde bir değerlendirme somut tarihsel olaylarla çakışmamaktadır. 1908 hareketi sonrasının II. Abdülhamid döneminden daha özgür bir ortam yarattığı söylenemeyeceği gibi, bir yazar açıkça Tanzimat Diktatoryasından bahsetmektedir. Üstelik II. Mahmud'un temel amacı da merkezi otoriteyi sağlamlaştırmaktır. Olay bu boyutlarıyla değerlendiriliğinde bir özgürleşme atılımının sözünü etmek pek anlamlı bir saptama değildir. Kaldı ki, Said Halim Paşa da artık Osmanlı İmparatorluğu'nun geldiği noktayı bir veri olarak kabul etmekte, olayların gelişiminin ülkeyi geri dönülmez bir aşamaya getirdiği tahlilini yapmaktadır.

Süreci modernleşme, Batılılaşma eğilimi olarak nitelemek de bir ölçüde geçerlidir. II. Abdülhamid döneminde toplumun medornleşmesine yönelik somut gelişmeler oldukça ileri noktalara kadar gitmiştir. Cumhuriyet dönemindekine benzer şekilde muhafazakâr iktidarlar sırasında modernleşmeci maddi gelişmeler daha fazla öne çıkmıştır. Dolayısıyla modernleştirici eylemlerin etkilerini de abartarak yorumlamanın bir anlamı yoktur. Ancak düşünsel düzeyde Batılı değerler daha yaygın olarak belli kesimler, bu arada ordu üzerinde etkili olmuştur. Ve bu kesimler belki de olayların etkisiyle Batılı düşüncelerde sebatkâr değildir. Onun için de sık sık "sürpriz"lerle karşılaşılmaktadır.

Tüm bu nedenlerle eylemleri belirli bir düşüncenin somut uzantıları olarak nitelemekten ziyade karşılaşılan belirli sorunların pragmatik hal şekilleri olarak değerlendirmek daha gerçekçi görünmektedir. □

KAYNAKÇA

AHMAD Feroz, *İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1971
AKŞİN Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1982
AVCIOĞLU Doğan, *Milli Kurtuluş Tarihi*, İstanbul, 1974
BAYUR Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Ankara, 1983
BERKES Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, 1973
BERKES Niyazi, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Ankara, 1975
BOZDEMİR Mevlüt, *Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları*, Ankara, 1982
KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.V, Ankara, 1970
KÜÇÜKÖMER İdris, *Düzenin Yabancılaşması Batılaşma*, İstanbul, 1969
LEWİS Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (Çev. Metin Kıratlı), Ankara, 1970
MARDİN Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton, 1962
MARDİN Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İstanbul, 1983
PETROSYAN Yuriy Aşatoviç, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler* (Çev. Mazlum Beyhan-Ayşe Hacıhasanoğlu), Ankara, 1974
TUNÇAY Mete, *Bilineceği Bilmek*, İstanbul, 1983
□ WARD Robert E.-Dankwart A. Rustow (ed.), *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton, 1964
YERASİMOS Stefanos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, İstanbul, 1978

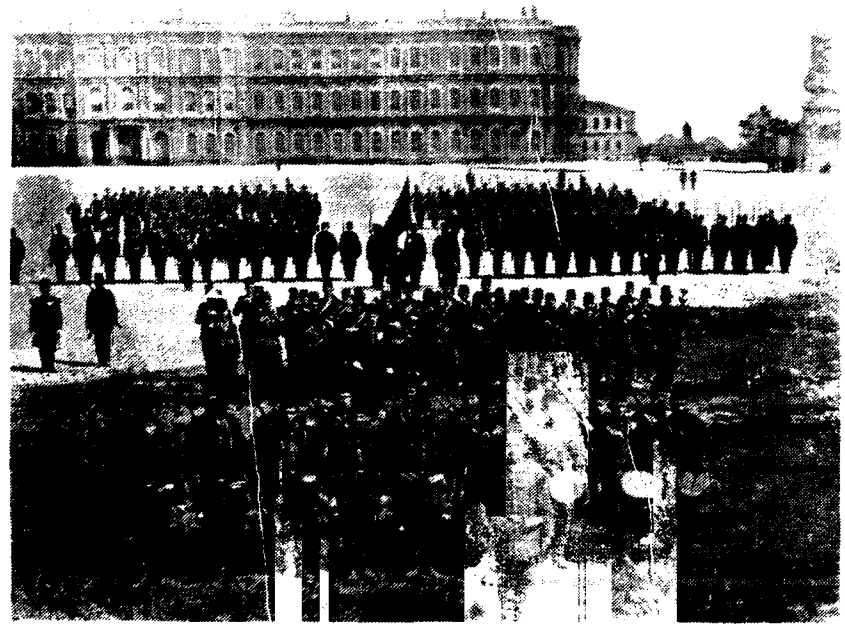
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ordu

Cemal Özkan

Türk Silahlı Kuvvetleri'nin bu dönemde geçirdiği gelişmeler Kara, Deniz, Hava ve Jandarma Kuvvetleri başlıkları altında incelenecektir:

Kara Kuvvetleri

Türk Silahlı Kuvvetleri'nin temel birliğini oluşturan Kara Kuvvetleri'nin tarihi, 1363'te "Yeniçeri Ocağı" adıyla kurulan ilk daimi orduya dayanmaktadır. Bir harp ihtimaline karşı kışlalarda hazır bulunan ve askerlik dışında herhangi bir işle uğraşmaları yasak olan Yeniçeriler, ayrıca özel giysilere sahip bulunuyorlardı. Bir savaş halinde yedek erlerden meydana getirilen "Eyalet Askeri", bu kuvveti desteklemekteydi. Osmanlı Devleti'nin gelişmesine ve büyük imparatorluk haline dönüşmesine neden olan pekçok zaferlerin sahibi bu eğitimli ordunun, zamanla disiplininin bozulması, çeşitli yolsuzluklar bir yana kendi aralarında bile çatışmalara kadar varan anlaşmazlıklarla devlete yarardan çok zarar getirir hale dönüştüğü, özellikle 18. yy boyunca yenilgilerle sonuçlanan savaşların, askeri ve idari düzensizliklerin başlıca kaynağını teşkil ettiği inancı, yaygınlaşmaya başladı. Osmanlı Devleti'nin 150 yıl süren duraklama ve onu izleyen gerileme devirlerinde sivil yönetimdeki düzensizlik, bu ocağı da derinden etkilemişti. Ordunun Avrupa usulünde teşkilatlandırılıp, bazı yeniliklerle eğitilmesi fikri, ilk kez 1683 Viyana bozgunundan sonra zihinlere yerleşmişse de ilk ciddi girişim, III. Selim (1789-1807) devrinde, Sadrazam Koca Yusuf Paşa'nın da gayretiyle gerçekleştirilmiş ve 7 Haziran 1796 tarihli bir kanunla Yeniçerilerin Hassa Bostancılar ocağına bağlı yeni bir askeri kuruluş olan "Nizam-ı Cedid" oluşturulmuştu. Padişahın başlı başına bağımsız bir ocak teşkil etmesi isteğine rağmen gerek Yeniçerilerin karşı koymaları ve gerekse devlet ileri gelenlerinin böyle bir durumun sakıncalarını ısrarla belirtmeleri üzerine Yeniçeri Ocağı'na bağlanan Nizam-ı Cedid ordusu; İsveç, İngiltere ve Fransa'dan getirilen uz-

ORDUDA DÜZENLEME: Asakir-i Mansure-i Muhammediye'nin kurulmasından sonra orduda kullanılan tarimlerde birçok değişiklikler yapıldı. Tertip, kol ve saf yerine Alay, Tabur ve Bölük deyimleri kullanılmaya başlandı. Alayların başına "Kaymakam", her tabura iki kolağası, bölükere de iki mülâzım verildi. Birliklerin çoğalmasıyla iki alay bir "Mirliva" komutasına verilerek, alaylar da "Hassa" ve "Mansure" adıyla ikiye ayrılarak başlarına birer "Ferik" (Tümgeneral) getirildi. Hassa Ordusu.

EĞİTİME VERİLEN ÖNEM: 1843 ve 1846'da ordu sayıları artırıldıktan sonra mevcud 150.000'e çıktı. Önceleri Fransız ordusu örnek alınarak yapılan eğitimler bırakılarak Alman ordusunun eğitim yöntemlerine geçildi. Bu arada silah ve araç gereç bakımından geri olan yapı değiştirilerek, ordunun güçlendirilmesine dikkat edildi. Bu dönemde 7 ordudan oluşan mevcud 300.000'e çıkmış ve askeri eğitimde modern yöntemler önem kazanmıştı. Erzincan'da manevra yapan 4. Ordu.

Tanzimat ve Ordudaki Yenilikler

FAHRİ ÇOKER

Tanzimat Fermanı'nın önemli hükümlerinden biri de "Asker Alma Usulü"ne ilişkindir. Bilindiği gibi, 1363'te I. Murad Yeniçeri ordusunu teşkil ederek tarihte daimi orduların ilk örneğini vermiştir.

Uzun yıllar devleti zaferden zafere götüren yeniçerilik, 16. yy'ın ikinci yarısında başlayan duraklama dönemiyle bozulmuş, giderek varlığı devlet için bir sorun olmuştur. Devleti zayıflatan ve sürekli toprak kaybına neden olan bu sorun 1826'da ortadan kaldırılmalarıyla çözülmüş, "Asakir-i Mansure-i Muhammediye" adıyla yeni bir ordu teşkil edilmiştir. Ancak bu dönemde, asker alma usulü bir esasa bağlanmamış olduğundan her yıl veya gerek duyulduğunda mansure alay ve taburlarına alınacak eratın miktarı "Divân-ı Hümayun"da kararlaştırılarak taşra -İstanbul dışı- valilerine bildirilir ve bunlar tarafından belirlenen görevliler, şehir ve kasabaların ileri gelenleriyle temas kurarak istenilen miktardaki askeri toplarlardı.

Tanzimat Fermanı

Tanzimat Fermanı ömür boyu askerliği kaldırmakta ve bunun dört, beş yıl gibi bir süreyle sınırlandırılmasını istemektedir. Bu ana direktif çerçevesinde, 1837'de askerliğe ait bütün meseleleri görüşme ve çözüm merkezi olarak kurulmuş olan "Dâr-ı Şûrayı Askerî" tarafından "Kur'a Nizamnamesi" hazırlanırken 1843 tarihli "Ordunun Yeniden Düzenlenmesine Dair Ferman" ile evvelce teşkil edilen ve silâh altındaki askerin ihtiyacı karşılayamamasında silâh altına alınmaları nedeniyle muvazzaf ile aralarında fark kalmayan redif askeri muvazzafa geçirilerek muvazzaf askerlik beş yıl olarak sınırlanmıştır.

Çağın önde gelen askerî devleti sayılan Prusya'nın 1814'te yayınlanan "Askerî Düzenleme Kanunu" esas alınarak hazırlanan ferman hükümlerine göre, muvazzaf askerliğini tamamlayanlar redif sınıfına geçirilerek terhis edilecekler ve memleketlerinde iş ve güçleriyle meşgul olacaklardır. Ancak gerektiğinde askere çağrıldıklarında bildiklerini unutmamaları için yılda bir ay tabur merkezlerinde askerî eğitime tâbi tutulacaklardır. Bu şekilde muvazzaf askerlerden kurulan ordu "daimî", redifler ise "yedek" orduyu oluşturmaktadır.

Yeni Ordu Kuruluşu

Askerî teşkilâtta yapılan değişiklikle yurt sathında beş ordu kurulmuş olup bunların adları ve merkezleri şöyledir:

1. Hassa Ordusu (Asakir-i Hassa-i Şâhane)
2. Dersaadet Ordusu - İstanbul
3. Rumeli Ordusu - Manastır
4. Anadolu Ordusu - Harput
5. Arabistan Ordusu - Şam

1848'de "Kur'a Nizamnamesi"nin uygulamasına geçildiğinde merkezi Bağdat olmak üzere 6. Ordu teşkil edilmiş, diğer beş ordu isim yerine numarayla adlandırılmıştır. Ayrıca ordu merkezleri ve bölgelerinde yapılan değişikliklerde, 1.Hassa Ordusu (İstanbul ve Batı Anadolu) merkezi İstanbul, 2. Ordu (Tuna havzası) merkezi Şumnu, 3. Ordu (Rumeli, Bosna-Hersek) merkezi Manastır, 4. Ordu (Doğu Anadolu) merkezi Erzincan, 5. Ordu (Şam ve Halep vilâyetleri) merkezi Şam, 6. Ordu (Irak ve Hicaz) merkezi Bağdat olmuştur.

1 ve 3. Ordular 7'şer piyade, 5'er süvari ve 1 topçu alayı ile 7'şer talia (keşif) taburundan, 3. Ordu ayrıca bir kazak ve bir dragon alayından, 2, 4 ve 5. Ordular 6'şar piyade, 4'er süvari ve bir topçu alayı ile 6'şar talia taburundan, 6. Ordu ise 4 piyade, iki süvari ve bir topçu alayı ile dört talia

yardımıyla 17 Haziran 1826'da uygulamış ve Yeniçerilerin tümü kışlalarında imha edilmiştir. "Vak'a-i Hayriyye" olarak tarihe geçen bu olaydan üç gün sonra "Asakir-i Mansure-i Muhammediye" adlı yeni bir ordu kurulmasına başlanmıştı.

Asakir-i Mansure-i Muhammediye her biri 1.500 mevcutlu ve komutanı Başbinbaşı olan ve "Tertip" (alay) adı verilen 8 birlikten (toplam 12.000 er), her tertip sağ kolağası (önyüzbaşı) ve sol kolağası (kıdemli yüzbaşı) komutasında iki "Kol"dan (Tabur), her kol ise birer yüzbaşı komutasında altı "saf"tan (her saf 100 er) oluşturulmuştu. Bu teşkilatla birlikte "Muallem Asakir-i Mansure-i Muhammediye Nezareti (Bakanlığı)" kurulmuştu. Sekiz tertibin başına serasker paşayla nazır tarafından seçilen başbinbaşı rütbesinde bir subay atanmıştı. 15-30 ve bazen de 40 yaşında sakıncası olmayanlar kendi istekleriyle orduya girebilmekte, ancak hiçbir sebeple 12 yıldan evvel ayrılamamaktaydılar.

1828'de orduda kullanılan terimlerde değişiklikler yapılmış ve bu suretle Tertip, Kol ve Saf yerine "Alay", "Tabur" ve "Bölük" kelimeleri yer almıştı. Her alay 500 mevcutlu 3 Taburdan oluşacak ve başbinbaşılık kaldırılarak, Alaylara "Miralay" (Albay) ve Taburlara da bir binbaşı komutan olarak atanmıştı. Ayrıca her alaya bir "Kaymakam" (Yarbay), her tabura sağ ve sol adlı iki kolağası, yüzbaşıların komutasındaki bölüklere de iki Mülâzım (Teğmen) ve bir başçavuş verilmişti. Birliklerin çoğalmasıyla iki alay bir "Mirliva" (Tuğgeneral) komutasına verilerek "Liva"lar (Tugay) halinde teşkilatlandırılmıştı. Alaylar İstanbul ve Üsküdar'da olmak üzere "Hassa" ve "Mansure" adıyla iki kısma ayrılmış ve her birinin başına birer "Ferik" (Tümgeneral) atanmıştı. 1832'de "Hassa ve Mansure Ferikliği" "Müşirliğe" (Mareşalliğe) yükseltilmişti. Bu disiplinli ve iyi eğitilmiş ordu, ilk sınavını 1828-1829 Rus savaşında vermiş, vatan savunmasındaki değerini göstermiştir. II. Mahmud zamanında mevcudu 120.000 dolayına yükselen ordunun adı, sonradan "Asakir-i Nizamiye" olarak değiştirilmiş ve ayrıca Redif teşkilatı kurulmuştur. Daha önce Avrupa tekniğiyle ordusunu modernize eden Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'dan yardım istenmiş, Prusya'ya başvurulmuş, Alman eğitim sistemi benimsenmiştir. Ordu Avrupa'dan getirilen uzmanlarca çağdaş düzeye eriştirildi. Bir Alman subayı olan Moltke, Osmanlı ordusunda görev aldı. Açılan askeri okullara yeni dersler kondu. Mekteb-i Harbiye (Kara Harp

taburundan kurulmuştur.

Bu düzenlemeye göre Osmanlı Ordusu 36 piyade, 26 süvari, 7'si sahra, 4'ü kal'a olarak 11 topçu, 2 istihkâm, 1 sanayi alayı ve 36 talia taburundan ibaret olup mevcudu 150.000 kadardır. Muvazzaf askerlik hizmeti beş yıl olduğuna göre her yıl 30.000 kişi silâh altına alınıyor ve bu miktar er de terhis ediliyordu. Bu kurala uyularak beş hizmet yılını dolduran erlerin ilk terhis töreni 26 Mart 1844'te Selimiye kışlasında, Sadrazam, Serasker ve diğer devlet erkânının huzurunda yapılmış, deniz erlerinin de nizamiye askerleri gibi beş yıl hizmetten sonra terhisleri kararlaştırılmakla ikinci tören 1844 haziran ayında Haskôy Aynalıkavak sahasında yapılmıştır.

Taksim'de Topçu Kışlası.

Muvazzaf ordunun yanı sıra yedek orduda yapılan düzenlemeyle, her ordu mevcut piyade alayları sayısı kadar "Redif Dairesi"ne bölünmüş, her redif dairesinde dört taburdan oluşan bir piyade alayı ve mevcudu olduğu takdirde süvari ve topçu redif bölükleri teşkili öngörülmüştür. Bu şekilde yedek ordu, herbiri 800 mevcutlu 120 taburu bulmuştur.

Orduların Yönetimi ve Dâr-ı Şûra-yı Askeri

Orduların komuta ve yönetimiyle bir "Müşir/Mareşal" görevlendirilmiş, emrine "Reis-i Erkân/Kurmay Başkanı" olarak bir "Ferik/Korgeneral", fırkalar için ayrıca iki korgeneral, üç piyade, iki süvari ve bir topçu mirlivası/Tuğ-Tümgeneral verilmiştir. Ayrıca her orduda "Reis-i Erkân"ın başkanlığında bir "Ordu Meclisi" teşkil olunmuştur.

Yeni düzenlemelerde "Dâr-ı Şûrayı Askerî", 1843 tarihli bir nizamnameyle reorganize edilmiş, Serasker'e bağlı olarak teşkilât ve görevleri genişletilmiştir. Nizamnamesine göre Şûra, (Harbiye), (Nizam) ve (Levazım) olmak üzere üç daireden oluşmaktadır. Harbiye dairesi; askerî harekât, eğitim, asker alma ve terhis ve "Erkân-ı Harbiye-i Umumiye/Genelkurmay" tarafından hazırlanan kanun, ni-

YENİ KURULUŞLAR: 1887'de orduda yapılan düzenlemelerde topçu sınıfının güçlendirilmesi amaçlanıyordu. Tümen düzeyine yükseltilen topçu teşkilâtının yanısıra Redif ve Mustahfiz tümenleri kuruldu. Redif birlikleri ihtiyata geçmiş olan 26 yaşın üstündeki erlerden meydana gelmişti. Mustahfız birlikleri ise sadece sefer halinde kurulan 34 yaşın üstündeki erlerden oluşmuştu. O dönemde örgütlenmiş sarıklı Zuhaf askerleri.

Okulu) yine bu yıllarda açıldı (1834). Tanzimat devrinde (1834-1856) getirilen yeniliklerle ordunun da reorganizasyonunun ele alındığı görülmektedir. Tanzimat fermanında da açıklandığı üzere askerlik ödevi bir düzene kondu. Özellikle Kara ve Deniz Kuvvetlerinin güçlendirilmesi çalışmalarına hız verildi. Bu amaçla Osmanlı ordusunda teşkilat değişiklikleri yapılmıştır.

Beş yıllık askerlik süresine dayanan yeni teşkilâtla 1843'te kara kuvvetlerinin mevcudu beş orduya, 1848'de de altı orduya yükseltildi. Bunlardan ikisi İstanbul'da, üçüncüsü Makedonya-Bosna bölgesinde, dördüncüsü Doğu Anadolu'da, beşincisi Suriye'de, altıncısı ise Irak'ta kuruldu. Mevcudu 150.000'e yükselmiş olan bu ordu, İngiltere, Fransa ve Sardunya ile birlikte Kırım Savaşı'nda Rus ordusuna galip gelmişti.

Önceleri Fransız ordusu örnek alınarak yeniden düzenlenen ordu, Nizam ve Redif olmak üzere iki kısımdan meydana gelmekteydi. Nizam ordusu, 20 yaşında askere alınan ve 5 yıl hizmet eden erlerden oluşuyordu. Redif ordusu ise, Nizam ordusunda 5 yıl hizmet etmiş olan erlerden meydana gelmekteydi. Bu erler, 7 yıl daha Redif ordusunda hizmet ederlerdi. Nizam ordusu, Redif ordusuna göre daha iyi silâhlandırılmış ve eğitilmişti. Nizam ordusu, Redif ordusuna göre daha iyi silâhlandırılmış ve eğitilmişti. Nizam ordusu, Redif ordusuna göre daha iyi silâhlandırılmış ve eğitilmişti.

zam ve yönetmelik tasarılarını inceleme, Nizam dairesi; yükselme, atama, emeklilik ve her türlü özlük işleriyle ordularda görülüp hüküm ve cezalarının tâyini Padişah iradesi veya Seraskerin emrine bağlı olan ağır cezaları belirlemek ve kanunun tâyin ettiği derecede büyük dâvaları görüp hükme bağlamak. Levazım dairesi ve ordunun yiyecek, giyecek, içecek ve her çeşit askerî erzak ve malzemenin tedariki, imali, depolanması ve sarfının denetimiyle görevlidir.

Dâr-ı Şûra-yı Askerî, bir başkan ile bir müfti, 11 daimî ve 6 geçici üyeden oluşmaktadır. Başkan, Mareşal veya korgeneral rütbesinde olarak, daimî üyelerin ikisi korgeneral, üçü devletin üst düzey memurlarından, üçü de tuğ-tümgenerallerden Padişah tarafından atanır. Geçici üyeler albay veya tuğ-tümgeneral rütbesindeki subaylardan ordu komutanları tarafından seçilerek gönderilir. Nizamname, başkaca genelkurul ve dairelerde görüşülecek konuları, üyelerin dairelere taksimini, "Reisü'r-rüesa" denilen genel başkan ile daire başkanlarının görevlerini ve görüşme usullerini belirtmektedir.

Eğitim ve Öğretimde Yeni Aşama

Orduda yapılan yeni düzenlemeler uygulamaya konulduğu sırada, daha önce Avrupa'ya tahsile gönderilmiş olan subaylar eğitim ve öğrenimlerini tamamlayarak yurda dönmüşler, 1837'de açılan Harbiye Mektebi'nde ve yeni düzenlemenin uygulamasında görev almışlardır. Ayrıca Fransa ve Prusya'dan uzman subaylar getirtilmiş, bunlar Harbiye Mektebi'nde öğretmen olarak görevlendirildikleri gibi bu devletlerin ordularında piyade, süvari ve topçu sınıfları için uygulanan talimnameler dilimize çevriltilmiş ve ordularda uygulanmaya başlanmıştır. Özellikle 1849'dan itibaren Harbiye Mektebi'nden "Erkân-ı Harbiye-i Umumiye/Genelkurmay" subaylar mezun olmaya başlaması, seraskerlik dairesinde kurulan "Erkân-ı Harbiye-i Umumiye/Genelkurmay" ve ordulardaki kurmay subaylar ordunun yönetim ve eğitiminde yeni bir dönemin yürütücüleri olmuştur.

1890'larda Osmanlı ordusunda Piyade Neferi.

Deniz Kuvvetlerinde Durum

Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra devlet yeni dış sorunlarla karşı karşıya gelmiş, özellikle Navarin felâketi (1827) ve Rus savaşı (1828/29) Osmanlı deniz kuvvetlerinin bir düzene sokulması gereğini ortaya koymuştur.

Orduda Asakir-i Mansure-i Muhammediye'nin kurulmasıyla Bahriye için de bu adla sahil sancaklarından erler toplanmışsa da bunlarla donanmanın uzmanlık gerektiren bütün sınıflarını donatmak kabil olmadığından eski gelenek sürdürülmüş, sahil kasabaları ve adalarda yaşayan Osmanlı ve Rum gemicilerinden tedarik edilen ve "Mariner" denilen ücretli askerin hizmetinden bir süre vazgeçilememiştir.

Donanma askeri bu dönemde harp sınıfı erler, marinerler ve esnaf olarak üç sınıf halinde düzenlenmiş olup donanma seferden dönüşünde marinerler ve esnafa izin verilir ve gemiler tersaneye bağlanarak harp sınıfı erat Kasımpaşa kışlasında talim ve dinlenmeyle kışı geçirirlerdi.

1849'a kadar süregelen bu uygulamadan sonra Kur'a Nizamnamesinin yürürlüğe konulmasıyla Bahriye-

rak yapılan değişiklikler, Prusya-Fransa Savaşı'nda Prusya'nın galip gelmesi üzerine bırakıldı. Alman ordusunda uygulanan eğitim usullerine öncelik verildi. Savaş taktikleri ve kuruluşlarda değişiklikler yapılarak, modern silahların mevcudu artırılarak ordunun güçlendirilmesine özen gösterildi. Bu maksatla ordu, 1870 ve 1877'de iki kez yeniden teşkilatlandırılarak mevcudu 300.000 kişiye yükseltildi ve Yemen'de Yedinci Ordu kuruldu. 1877-1878 savaşında çok üstün Rus ve Romen kuvvetleri karşısında başarılı olamayan bu dönem Osmanlı ordusu her şeye rağmen Rumeli'de Plevne savunmasında ve Anadolu'da Kafkas Cephesinde Halyas-Zivin ve Topdağı'nda büyük kahramanlıklar göstermişti. Bu tarihlerde yedi ordu şu konuş bölgelerinde görev yapmıştı.

1. Ordu, karargâhıyla İstanbul; 2. Ordu karargâhıyla Edirne; 3. Ordu, karargâhıyla Selanik; 4. Ordu, karargâhıyla Erzincan; 5. Ordu, karargâhıyla Şam; 6. Ordu, karargâhıyla Bağdat; 7. Ordu, karargâhıyla San'a'da (Yemen vilayetinin merkezi) bulunuyordu.

Ordunun 1887 reorganizasyonunda ağırlık noktasını topçu sınıfı teşkil ediyordu. Bu düzenlemeyle topçu teşkilatı tümen düzeyine yükseltilmiş, ayrıca Redif ve Mustahfız tümenleri kurulmuş ve bu teşkilat barışta yedi orduyla iki bağımsız tümen olarak yeniden organize edilmişti. Buna göre imparatorluk toprakları da yedi ordu ve iki tümen dairesine (asker alma dairesi) ayrılmıştı. Her orduda iki nizamiye, dört redif, iki mustahfaz, bir nizamiye süvari ve bir nizamiye topçu tümeni bulunuyordu. Yalnız 3. orduda iki, 4. orduda bir nizamiye tümeni fazlaydı. Hicaz ve Trablusgarb'da da birer bağımsız tümen teşkil edilmişti. Osmanlı ordusu bir savaş esnasında 19'u Nizamiye, 20'si Redif, 10'u Mustahfız olmak üzere 49 Piyade, 7 Süvari, 5 Topçu Tümeni (ayrıca Bağımsız 3 Süvari Alayı, 3 Topçu Alayı ve 1 Topçu Taburu) seviyesine yükselebilmekteydi. 1897 Yunan Savaşı'na bu kuvvetlerin bir kısmıyla girmiş olan ordu, bir ay gibi kısa süre içinde Yunan ordusunu yenmeyi başarmıştı. Bu dönemde daimi orduyu teşkil eden ve barış kadrolarına göre kurulmuş Nizamiye birliklerine ilâve olarak, bir sefer halinde teşkil edilmek üzere silah, donatım ve eşyası depolarda 20-40 er tarafından muhafaza edilen ve bir kısım subayları barışta mevcut, Redif birlikleri de kuruluşlara dahil edilmişti. Redif birlikleri, nizamiye birliklerinden terhis edilmiş ve ihtiyata geçmiş olan 26 yaşın üstündeki erlerden kurulmaktaydı. İki yılda bir ay süreyle Tabur merkezlerinde eğitime tabi tutulan erler, bir

de muvazzaflık hizmeti 10, rediflik 5 yıl olarak saptanmış, 1851'de muvazzaflık süresi 8 yıla indirilerek her yıl kur'ayla 3000 erin Deniz Kuvvetlerine alınması kararlaştırılmıştır. Bu durum 1865'e kadar devam etmiş, bu tarihte topçu, porsun, dümenci ve ateşçi gibi sınıflarda hizmet gören yetenekli erlerden isteyenlerin terhis edilmeyerek gedikli olarak hizmetlerine devamını öngören bir iradeyle muvazzaf hizmet sekiz yıldan 6 yıla indirilmiş, buna karşı rediflik beş yıldan altı yıla çıkarılmıştır.

1853'te Rusya ile savaşta Osmanlı donanması, üç ambarlı 6 kapak, 11 fırkateyn, 8 korvet, 13 brik ve 5 uskuna'dan ibaret ve er mevcudu da 20.000 kişiydi. Bu arada Tuna nehrinde kullanılmak üzere ayrıca 60 duba inşa edilmiş bulunuyordu.

Bu dönemde subayların rütbeleri yaptıkları görev karşılığı olarak sırasıyla Süvari, Mülâzım Kaptan, Topçubaşı, Gemi Ağası ve Gemi Hocasından ibaretti. Bunların üstünde Bahriye'yi Divân-ı Hümayün'da temsil eden ve en üst düzeyde âmir ve komutan olan Kaptan-ı Derya, Tersane Emini, Tersane Kethudası ve sancak beyleri olarak Kapudane, Patrona ve Riyale adlarıyla üç amiral rütbesi mevcut olup ordu subaylarında olduğu gibi deniz subaylarının da rütbe ve hizmetlerinin derecelerinin belirtilmesi gerekli görülerek 1853'te sancak beylerine (Kapudane, Patrona ve Riyale) paşalık unvanı verilmiş, üç ambarlı süvarilerine Miralay/Albay'ın üstünde üç ambarlı süvarisi (Komodor), kapak süvarilerine Miralay/Albay, fırkateyn kaptanlarına Kaymakam/Yarbay, korvet kaptanlarına Binbaşı ve brik kaptanlarına sağ kolağası/Onyüzbaşı ağa denilmiştir.

1773/1776'da kurulan Bahriye Mektebi de, Padişahın dikkatle izlediği askerî düzenlemeden payını almış, 29 Mart 1841'de ikinci defa Kaptan-ı Derya olan Çengeloğlu Tahir Paşa'nın bilgi, beceri tâkip fikri yanında sonradan "Müşavir Paşa" unvanıyla Bahriye hizmetinde bulunan İngiliz deniz subayı Sir Walker'in çalışmasıyla kısa zamanda büyük gelişme göstermiştir. Özellikle, 1848'de okul nâzırlığına atanan Patrona Mustafa Paşa'nın döneminde Bahriye Mektebi, memleketin en ileri usullerle öğretim yapan okulu haline gelmiştir.

1861'de Abdülaziz'in tahta çıkmasıyla Donanmada büyük gelişme kaydedilmiş ve zırhlı gemilerden büyük bir filo vücuda getirildiği gibi çağın gerektirdiği teknik personelin yetiştirilmesine, deniz fabrikaları ve tezgâhlarının geliştirilmesine büyük gayret gösterilmiştir.

Sonraki Gelişmeler

Ordudaki 1843 düzenlemesinden sonra Avrupa ordularında görülen gelişme ve savaşlardan alınan dersler gözönünde tutularak bu kez yine Prusya'nın 1860'ta yaptığı düzenleme esas alınıp 1869'da Osmanlı ordusunda yeni bir düzenlemeye gidilmiştir.

18 Ağustos 1869 tarihli iradeyle yürürlüğe konulan "Kuvve-i Umumiye-i Askeriyeye Dair Nizamname" ile Osmanlı devletinin kara kuvvetleri "Nizamiye", "Redif" ve "Mustahfız" olarak üç kısma ayrılmıştır. Nizamiye kısmı iki sınıf olup birincisi dört yıl süre silâh altında tutulur. Bu dört yılı tamamlayanlar iki yıl süreli "İhtiyat" sınıfına geçirilerek memleketlerine gönderilir. Ancak bunlar mensup oldukları redif taburu bölgesi dışına çıkamazlar. Süvari ve topçular ihtiyat sınıfının birinci yılını da kıt'alarında silâh altında geçirirler. Bu suretle nizamiye kısmının silâh altında bulunanı 150.000, ihtiyatı 60.000 kişi olarak kara kuvvetini oluştururlar.

Redif kısmı; nizamiyede muvazzaflık sürelerini tamamlayanlar, yalnızlıkları anlaşılmasıyla memleketlerine salıverilenler, 32 yaşından büyük olanlar, ya da nizamî hizmetlerini bedel vererek ifa etmiş sayılıp bu sınıfa geçirilenlerden ibaret olup süresi altı yıldır. Bu düzenlemeyle evvelce 120 taburdan ibaret olan redif ordusu 240 tabura çıkarılmıştır ki her tabur 800 kişi hesabıyle 192.000 kişilik yedek bir ordunun eğitimi, silâh, cephane ve malzemesi tamam olarak bir sevk emrine hazır bir halde bulundurulması öngörülmüştür.

Mustahfız kısmına gelince, bunlar redif kısmında altı yılını tamamlayanlar olarak sekiz yıl süre bu kısımda kayıtlı bulunacaklardır. 32 yaşından 40 yaşına kadar yükümlülerden oluşan bu kısmın mevcudu 300.000 kişi olmakla Osmanlı ordusunun sefer mevcudu 210. 000 nizamiye, 190.000 re-

GERÇEKLEŞMEYEN İSTEKLER: *Osmanlı Devleti'nin toprak kayıpları sürerken yapılan düzenlemeler sonucunda belirli bir gelişme görülmüş, ordunun savaş gücünün yanısıra silah ve gereçlerinde de iyileşme gözlenmiştir. Ama bu konuda yapılan girişimlerin çoğu Trablusgarb ve Balkan Savaşları nedeniyle yarım kaldı. Bu savaşlar sonunda uğranılan yenilgiler ve ardından I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine yapılmak istenenlerin hiçbiri gerçekleşmedi. Bingazi Savaşı.*

dif ve 300.000 mustahfız olarak 700. 000 kişiyi bulmaktadır.

1869 düzenlemesinde ordular teşkilâtında, merkezi San'a olmak üzere Yemen bölgesinde teşkil edilen 3'er taburlu 5 piyade alayı, 8'er bölüklü 5 talia taburu ve 6 bölüklü 1 topçu alayından oluşan 7.Ordu'dan başka önemli bir değişiklik yapılmamış, sadece orduların mevcudunu artırıcı bazı düzenlemelere gidilmiştir.

Topçu Piyade Borazan Çavuşu.

8 Mart 1870 tarihli "Kur'a Kanunname-i Hümayûnu" ile de asker alma işlerinde yeni düzenlemeler yapılmıştır. Kanun, yedi bölümde 77 bend'den ibaret olup 1. bölüm, kur'anın genel hükümlerini. 2. bölüm, askerlik hizmetinden ayrıcalığı gerektiren sebep ve halleri, 3.bölüm, kur'adan kaçanlarla askerden kurtulmak için çalışanlar hakkında yapılacak işlemleri, 4. bölüm, kur'anın yapılması usul ve esaslarını, 5. bölüm, kur'adan sonra yapılacak işleri, 6. bölüm, gönüllü asker olmanın koşullarını, 7. ve son bölüm ise bedel verecek ve bedel alınacak kimselerin tâbi olacakları işlemi belirtmektedir.

Genel hüküm olarak, Osmanlı devletinin Müslüman tebeası askerlik hizmetiyle yükümlüdür. Muvazzaf hizmet 20 yaşında başlar 25'te biter. Vatandaşlar ya gönüllü olarak ya da kur'a ile askere alınırlar. Her redif taburu bir kur'a dairesi sayılır. Ordu meclisleri her yıl mart ayında bölgelerindeki şehir ve kasabalarda 20-25 yaş arası yükümlüleri nüfus kayıtlarından çıkararak duruma göre bunlardan kaçta biri silâh altına alınması gerektiğini, hangi kazalardan alınacak yeni erlerin hangi kıt'alara verilmek üzere nereye sevkedileceklerini saptar. Buna göre kur'a dairelerinde kur'a işlemine geçilir. Kur'a ve sevk işlemleri mayıs ayına kadar sonuçlandırılır.

Kanunnameye göre mevâli (kadılar), görevdeki şer'iye mahkemeleri hâkimleri, öğretimle görevli hocalar, cami ve mescitlerin imam ve hatipleri, tekke şeyhleri, belirli derslerden başarılı sınav veren medrese öğrencileri, Padişahın hizmetinde bulunan muzika efradı ve hademeler, Tıp okulundan doktorluk diploması alan hekimler, askerliğe yaramayacak şekilde sakat ve malül olarılar kur'aya sokulmaz ve asker edilmezler.

18'den aşağı ve 40'tan yukarı yaşta olmayan sağlam ve geçmişte hırsızlık ya da ırz ve namusa dokunan bir kabahat'den hüküm giymemiş bulunanlar gönüllü asker olabilirler. Ancak, deniz kuvvetleri için gönüllü kabul edilmez.

Askerî hizmete tâbi olanlardan isimlerine kur'a isabet edenler 15 bin kuruş bedel ödemek suretiyle nizami askerlik hizmetlerini yapmış sayılarak redife geçirilirler. Bu gibiler bedel sağlamak için evlerini, bağ, bahçe, tarla gibi taşınmaz mallarını, ya da çiftçilikle ilgili mal ve eşyalarını satamazlar.

Bu kanunnameye 29 Eylül 1870 tarihli nizamnameyle eklenen bir bend'le, redife geçirilenlerden mensup olduğu tabur silâh altına çağırıldığında bedel vermek isteyenler genç ve dinç iki hayvan beslemeyi ve bunları her ne zaman istenirse ilgili makama teslim etmeyi yüklendiği takdirde silâh altına alınmayacağı saptanmıştır.

14 Mart 1870'ten itibaren uygulanmasına başlanan Kur'a Kanunnamesi 17 yıl yürürlükte kalmış, 1887 tarihli Ahzıasker Kanunnamesi ile kaldırılmıştır.

1869 düzenlemesiyle Osmanlı or-

yeterli olduğundan halkı tarım ve ticaretten yoksun bırakmamak için Mayıs 1897 ortalarından itibaren gerek kalmamıştır.

1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine idari ıslâhata paralel olarak ordunun da modernize edilmesine, silah ve gereçlerle güçlendirilmesine başlandı. Fakat bu iş 1911'de İtalya ve 1912-1913'te de Balkan devletleriyle savaşa girilmesi nedeniyle yarım kaldı. İtalyan harbi denizaşırı bir bölge olan Trablusgarp'ta, Balkan harbi ise, kuvvetlerimiz seferberlik ve yığınağını tamamlamadan savaşa girmek zorunda kalındığı için kaybedildiğinden orduda yeniden ıslahata başlandı. Bu harplerde kara ordusu, 4 ordu halinde teşkilatlandırılmış 13 Kolordu (44 Piyade Tümeni ile 14 Süvari Tugayı) halindeydi ve mevcudu 270.000 kişi dolayında bulunuyordu. Ordumuzun ardı ardına uğradığı son yenilgiler üzerine yeniden ıslahata başlandıysa da bu kez de patlak veren I. Dünya Savaşı'na ittifaklar nedeniyle katıldığımızdan sonuç alınamadı. Başta Çanakkale olmak üzere gerek kendi cephelerimizde ve gerekse Galiçya gibi müttefiklerimizin cephelerinde ordumuz üstün başarılar kazandı. Ancak, müttefiklerimizin yenilgileri üzerine Türk Ordusu da yenik kabul edildi.

Mondros Mütarekesi'ne göre Türk Ordusu galip devletlerce 50.000 kişiye indirilmiş ve silahları da elinden alınmıştı. Galip devletler ordumuzu bu duruma sokarken diğer taraftan da mütarekenin 7. maddesine dayandıkları iddiasıyla istedikleri yerleri haksız olarak işgal etmişler ve nihayet Yunanlıları da 15 Mayıs 1919'da İzmir'e çıkartarak Türk vatanına saldırtmışlardı. Bunun üzerine Türk ulusu Atatürk'ün önderliğinde tekrar silaha sarılarak İstiklâl Savaşı'na başlamıştı. İlk kuvvetler milisler ve gönüllülerden oluştuğundan düşmanın muntazam ve üstün silahlarla donatılmış ordusuna uzun zaman karşı koyamayacağı için mevcudu az olmakla beraber eldeki muntazam kuvvetler silah altına alınan birkaç doğumla pekleştirilerek küçük fakat morali güçlü savaşkan bir ordu kurulmuştu.

1920'de milli mücadeleyi sürdüren Türk Kara Kuvvetleri sekiz kolordu halinde yirmi piyade tümeni, bir süvari tümeniyle iki süvari grubu ve bir süvari tugayından oluşuyordu.

Deniz Kuvvetleri

Orta Asya'dan batıya göç eden Türkler, Selçuklular döneminde İzmir ve Gemlik yörelerinde oluşturdukları deniz gücüyle 19 Mayıs 1090'da Bizans donanmasını yenerek Ege Denizi'nde

dusu 1877 Rusya savaşına 750.000 kişilik bir orduyla girmişse de savaş birliklerinin tabur ve nihayet alaylardan ibaret kalması yanında subay mevcudunun bu ordunun ancak üçte birine yetecek miktarda olması birliklerimizin bütün cephelerde kahramanca savaşmasına rağmen yenilgimizle sonuçlanmış, bunun üzerine kurulan bir komisyonca savaştan alınan derslere göre yeni bir düzenlemenin esasları saptanmıştır.

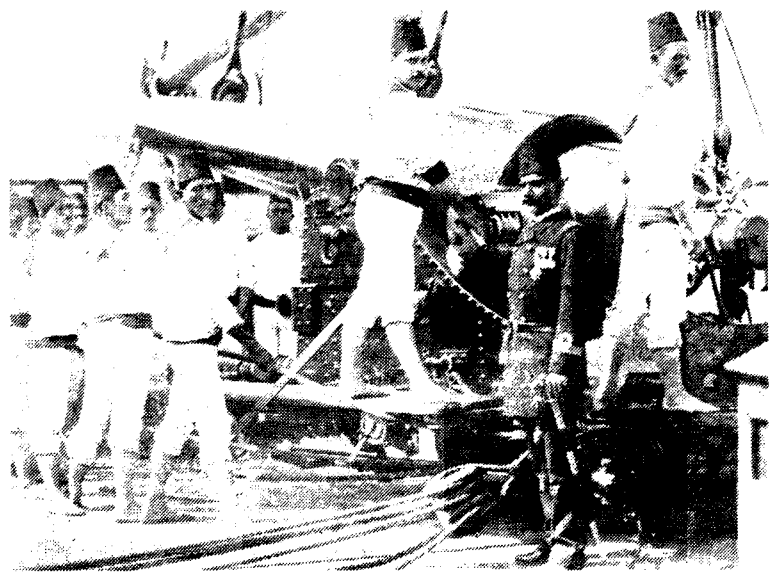
1879'da yürürlüğe konulan yeni düzenlemenin en önemli maddesi, orduda büyük birlik olarak, Avrupa ordularında olduğu gibi fırka'nın (tümen) kabul edilmesidir. Bir tümen iki liva/tugay (Süvaride üç), tugay iki alay, dört tabur (Süvaride beş bölük), tabur dört bölükten oluşmaktadır. Talia taburları kaldırılarak her nizamiye tümenine bağımsız olarak bir nişancı taburu eklenmiş, ordularda dörd..r bölüklü bir nakliye taburu ve bir telgraf bölüğü teşkil edilmiştir. Her ordu bölgesinde iki nizamiye ve bir süvari tümeni mevcuttur.

Bu düzenlemede, savaşta piyadeyle birlikte çalışacak topçu ve süvari birlikleri tümenler emrine verilmeyerek ayrı birlikler halinde tutulduğu gibi kolordu teşkilatı yalnız sefer için kabul edilmiştir. Ancak seferde iki tümen bir kolordu sayıldığına ve her ordu bölgesinde iki redifden başka iki mustahfız tümeni kurulması mümkün bulunduğuna göre Osmanlı Devleti'nin askerî kuvveti seferde 7 nizamiye, 12 redif ve 6 mustahfız olmak üzere 25 kolordudan oluşabilecektir.

Askerlik hizmeti süresi eskiden olduğu gibi 20-40 yaşları arası yirmi yıldır. Altı yıldan ibaret olan "Nizamiye" süresinin piyadede üç, diğer sınıflarda dört yılı silâh altında, kalan yıllar da "İhtiyat"da geçer. Altı yıldan sekiz yıla çıkarılan "Redîflik" süresinin yarısı "Mukaddem", diğer yarısı "Tâli" sınıfta geçirilmesi öngörülmüş, "Muhtahfızlık" süresi sekiz yıldan altı yıla indirilmiştir.

1879 düzenlemesinde Dâr-ı Şûrayı Askerî de kaldırılarak Seraskerlik teşkilâtı genişletilmiş, evvelce Şûra'nın görev ve yetkisi içinde bulunan tüm askerî iş ve işlemler Seraskerlik'te teşkil edilen dairelerin görev ve yetkisi içine alınmıştır. Bu arada, 4.Ordu merkezi Erzincan'dan Erzurum'a nakledilmiş ve ilk kez gerek nizamiye ve gerekse redif tümen, tugay, alay ve taburlarına numara verilmiş ve bundan böyle askerî kıt'alar numaralarıyla anılmaya başlanmıştır.

1879'dan sonraki düzenleme Osmanlı ordusu ve askerî okullarını geliştirmek üzere Almanya'dan getirtilen Kehler ve Von der Goltz paşaların hâ-

Bahriye Neferleri Zırhlı Top taliminde.

egemenliği ele geçirmeyi başarmışlardı. Çaka Bey'in bu ilk deniz zaferinden sonra Osmanlı Devleti'nin kuruluş tarihi olan 1299'a kadar Türklerin Karadeniz ve Doğu Akdeniz'de de girişimleri olmuştu. Anadolu Selçuklu Devleti'nin çöküşü sırasında oluşan 17'ye yakın Türkmen beyliği içinde Osmanlı, Karesi, Saruhan, Menteşe ve özellikle Aydınoğulları'nın Ege adalarına, Trakya, Makedonya ve Mora yörelerine büyük akınlar yaptıkları görülmektedir. Osmanlı Padişahı II. Mehmed, İstanbul'un zaptı ve Mora Rum Despotluğu ile Trabzon Rum İmparatorluğu'nun ortadan kaldırılması için donanmanın da gerekliliğine kanaat getirerek stratejik anlamda bir deniz gücü oluşturmaya karar verdi ve başta Gelibolu tersanesinde olmak üzere 174'ü savaş ve 200'ü ulaştırma amaçlı 374 parça gemiden kurulu büyük bir donanma vücuda getirildi. Donanma kısa zamanda Kuzey, Orta Ege ve Karadeniz'i tamamen Türk egemenliğine geçirdi. Barbaros Hayreddin Paşa'nın 1538'de kazandığı Preveze deniz zaferiyle Akdeniz egemenliği de elde edilmiş bulunuyordu. 1560 Cerbe deniz muharebesi tarihin kaydettiği kesin sonuçlu zaferlerden biri oldu. Bu yıllarda Donanma Devlet Filosu, Derya Beyleri Filosu ve Grup Ocakları Filosu olmak üzere üç filodan oluşuyordu. 1571'de Türk donanması İnebahtı'da Haçlı donanmasına yenildi. Ancak kısa zamanda Kılıç Ali Paşa komutasındaki donanma, Akdeniz egemenliğini tekrar ele geçirdi. 1770'te Çeşme ve 1827'de Navarin yenilgileri, bahriyemize güç günler getirdi. 1773'te ilk deniz okulu "Mühendishane-i Bahri-i Hümayun", 1852'de de Haddehane Çarkçı Ameliyat Okulu açıldı. II. Mahmud döneminde (1808-1839) biraz toparlanmakta olan donanma 1853-56 Kırım savaşının başında 10 Kasım 1853'te Sinop Limanı'nda Rus filosunun baskını sonunda yok oldu. Abdülaziz'in saltanat döneminde (1861-1876) İngiltere ve Fransa'nın hemen ardından 1875'te dünyada üçüncü gelen donanmasını hazırladıkları tasarılarla 1885'te yapılmıştır.

Barışta gerekli önlemler alınmadıkça savaşta sıkıntısı çekilen bir konu olarak redif debboylarındaki silâh, cephane ve her çeşit malzemeyle giyeceklerin iyi bir şekilde korunmasını sağlamak üzere "Redif Debboyları Kanunnamesi" kabul edilmiş, 1887'de yürürlüğe konulan "Asakir-i Nizamiye-i Şâhanenin Tertibat-ı Müteyemmene-i Cedideye Tevfikan Suret-i Ahzını Mübeyyin Kanunname"yle de, beş yıl birbiri ardına kur'a çektiği halde adlarına kur'a isabet etmeyenlerin redife geçirilmeleri usulü kaldırılarak bütün yükümlülerin silâh altına alınmaları sağlandığı gibi her redif dairesi bir tabur asker çıkaracak şekilde yeniden taksim olunmuştur. Başka sefer halinde her nizamiye ve redif tümeninde birer topçu alayı teşkili öngörülmesiyle 1890'da 1-5. ordularda 3 tugay üzerine 6 alaydan ibaret 1'er topçu tümeni kurulmuştur.

Orduda, Avrupa orduları düzeyinde en esaslı düzenleme, II. Meşrutiyet'in ilânından sonra 1909'da yapılarak rediflik kaldırılmış, barıştaki askerî kuvvetler seferdekilerin aynı olarak, ancak mevcutları yedeklerle artırılmak suretiyle yeniden teşkilâtlandırılmış, kolordu kuruluşu kabul edilmiş, Padişah sülâlesi dışında bütün Osmanlı tebeasının askerlik hizmetiyle yükümlü olacağı saptanmıştır. Düzenleme, ancak Balkan savaşından sonra tamamlanabilmiş ve I. Dünya Savaşı'na bu teşkilâtla girilmiştir.

Deniz ve Hava Kuvvetlerinde Gelişmeler

Abdülaziz döneminde (1861-1876) İngiltere'den sonra dünyanın ikinci deniz kuvvetini teşkil eden donanmayı II. Abdülhamid otuzüç yıl Haliç'e hapsederek tüketmiş, bu arada çıkan 1897 Yunan savaşında donanma hiçbir başarı gösterememiştir. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilânıyla, donanmanın yenilenmesi için hükümet ve o sırada kurulan "Donanma-yı Osmanî Muavenet-ı Milliye Cemiyeti" tarafından harcanan çabayla ihtiyacı kısmen karşılayacak bir deniz kuvveti vücuda getirilmiştir. Bu donanma ve personelin eğitimi için İngiltere'den getirtilen uzmanlar, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine yerini Alman uzmanlara bırakmıştır. Balkan ve I. Dünya savaşlarında gücünün yettiği varlığı gösteren bu donanma, İstiklâl savaşında ulusal kuvvetlerin emrine geçebilen küçük gemilerle ordunun silâh, cephane, teçhizat ve malzeme bakımından ikmali görevini özenle yerine getirmiş, deniz kuvveti, ancak cumhuriyetten sonra bugünkü varlığına kavuşmuştur.

Osmanlı Devleti'nin bir deniz kuvvetine sahip olmasından itibaren en yüksek makam olan "Kapdan-ı Deryalık" 1867'de kaldırılarak Bahriye Nezareti kurulmuş, donanmanın emir ve komutası "Kumanda Meclisi" denilen bir kurula verilmiştir. Sonradan bu meclis de kaldırılarak danışma niteliğinde "Tersane-i Âmire Meclisi", "Meclis-i Bahriye" ve "Şüra-yı Bahrî" gibi kurullar teşkil edilmiştir.

Bahriye Nezareti, önemlileri 1882 ve 1914 yıllarında olmak üzere zamanın gerektirdiği teşkilât değişiklikleriyle Osmanlı Devleti'nin son bulduğu 4 Kasım 1922'ye kadar görevini -devletin egemen olduğu bölgelerde- sürdürmüş, bu arada 23 Nisan 1920'de Ankara'da TBMM Hükümeti'nin kurulmasıyla Millî Müdafaa Vekâletinde bir "Bahriye Dairesi" teşkil edilmiştir.

Hava Kuvvetlerinin kuruluşu 1911'de Genelkurmay'da bir "Hava Şubesi"nin açılmasıyla başlamıştır. Fransa'ya iki subay gönderilerek pilot yetiştirildiği gibi 3 Temmuz 1912'de Safrakôy'de bir "Hava Okulu" kurulmuştur.

Türk pilotları birbirini izleyen Balkan, I. Dünya ve İstiklâl savaşlarında teknik imkânsızlara rağmen kendilerine düşen görevi başarıyla yerine getirmişlerdir.

Sonuç

Orduda I. Mahmut ve III. Mustafa dönemlerinde başlayan Batılılaşma hareketi Tanzimat ile daha da gelişmiş, kısa zamanda etkisini göstererek 1854 Kırım savaşında 200.000 kişilik gücüyle müttefik İngiltere, Fransa ve Sardunya ordularıyla eşdeğer bir savaş gücüne sahip olduğunu kanıtlamıştır.

Gerçekte, 1843, 1848, 1869, 1870, 1879 ve 1887 yıllarında yapılmış olan düzenlemeler ana hedeflere inemeyerek yüzeyde kalmakla beraber bunları sonraki gelişmeler için bir aşama kabul etmek yerinde olacaktır. □

KAYNAKÇA

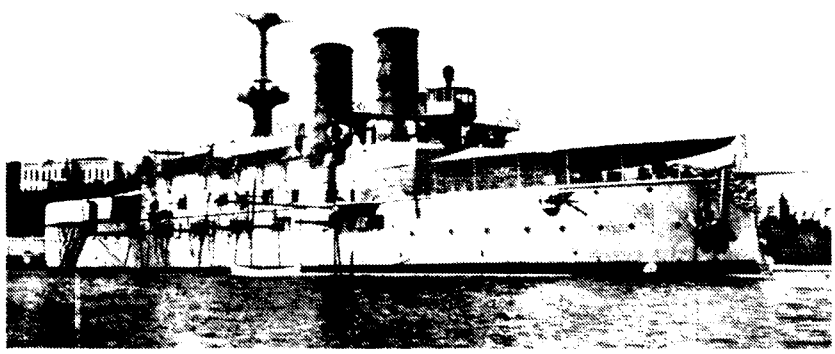
□ Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, İstanbul, 1924
□ ENGELHARDT E.D., *Türkiye ve Tanzimat*, İstanbul, 1922
□ KARAL E. Z., *Osmanlı Tarihi*, cilt V, Ankara, 1947
□ KAYNAR R., *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Ankara, 1954
□ Mahmut Şevket Paşa, *Osmanlı Teşkilât ve Kıyafet-i Askeriyesi*, İstanbul, 1909

ma, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra, 30 yıl Haliç'te hapsedilmekle II. Abdülhamid döneminde büyük kayıplara uğramış oldu. Bu donanma: zırhlanmış 7 Fırkateyn (muharebe gemisi), 8 Korvet (zırhlı kruvazör), 3 Duba (Monitor), zırhsız olarak 3 Fırkateyn, 7 Korvet, 2 Kruvazör, 29 Torpitobot ile 7 Navi (silah bakımından gambotun iki misli), 5 Gambot, 3 Kompozayt (bir nevi Gambot), 1 Kalyon, 1 Brik, 8 Tarak Dubası, 1 Skana ve 79 vapur gibi yardımcı gemilere sahip bulunuyordu. Zırhlı 7 Fırkateyn: Hamidiye, Osmaniye, Orhaniye, Mahmudiye, Aziziye ve Asaritevfik isimlerini taşıyor ve 11-13 mil hız yapabiliyorlardı. Yunanlıların Girit'e 10 Şubat 1897'de bir filo himayesinde asker çıkarmaları üzerine donanma halkın baskısıyla 19 Mart 1897'de büyük gösterilerle Haliç'ten Marmara'ya açıldı. Daha Haliç'ten çıkarken arızalanmaya başlayan gemilerin hız ve muharebe yetenekleri de kalmadığı anlaşıldığından Çanakkale'de demirleyerek Boğaz savunmasını desteklemelerine karar verildi. Bu suretle donanmanın Türk-Yunan savaşına katılmaması üzerine 1902'den itibaren İngiltere başta olmak üzere yabancı tezgâhlara Kruvazör, Muhrip ve Torpitobot tipinde yirmiye yakın gemi sipariş edildi. 1906-1907'de donanmaya katılan bu gemilere ilâveten Almanya'dan 2 muharebe gemisi ve 4 muhrip alındı. 19 Temmuz 1909'da kurulan Donanma-yı Hümayun Muavenet-i Milliye Cemiyeti'nin gemilerin alımındaki katkısı büyük olmuştu. 1911-1912 Trablusgarp Harbi'nde, 1912-1913 Balkan Harbi'nde yeterli deniz kuvvetine sahip olunmaması Onikiada'nın ve Rumeli'nin büyük bir kısmıyla Ege adalarının elden çıkmasına neden olmuştu. I. Dünya Savaşı'ndan hemen önce sularımıza sığınan Göben ve Breslau adlı Alman gemileriyle kuvvetlenen Türk Deniz Kuvvetleri Karadeniz'de, Çanakkale'de ve Marmara'daki düşman denizaltılarıyla mücadelede başarılar kazanmıştı. Ozellikle Çanakkale Boğazı önüne yığılan çok üstün İtilaf Devletleri deniz gücüne karşı Boğazın savunulmasında ve 18 Mart 1915 zaferinin kazanılmasında büyük rol oynamıştı. Türk donanması, 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'yle, 1918-1923 yıllarında düşman devletlerce Haliç'te gözaltına alınarak kaçakçılığı önlemek için Karadeniz'de 2, Ege'de, küçük gambot ile Marmara'da birkaç motorgambottan ibaret bırakılmıştı. 10 Ağustos 1920 Sevr Antlaşması'yla da Türk Donanması tamamen ortadan kaldırılmış oldu. Bununla beraber, Kurtuluş Savaşı sırasında, Türk bahriyelileri bulabildikleri tekneler ve düşmandan ele geçirilen bazı gemilerle deniz ulaşımını yeterli bir düzeyde devam ettirerek zaferin kazanılmasında paylarına düşeni gerçekleştirmişlerdi.

Türk Hava Kuvvetleri

1909-1910'da Avrupa ordularının kuruluşuna giren havacılığa, ilk defa Trablusgarp savaşında ihtiyaç duyuldu. Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa, Kur. Yb. Süreyya Bey'i bir "tayyare istasyonu ve mektebi" açmakla görevlendirdi ve Süvari Yüzbaşı Fesâ ve İstihkâm Teğmen Yusuf Kenan'ı Fransa'daki Havacılık Okulu'na öğrenime yolladı. Balkan Savaşı'nın çıkmasıyla yurda dönen havacılarımız, bu savaşın özellikle ikinci döneminde keşif uçuşlarıyla yararlı hizmetlerde bulunmuşlardı. I. Dünya Savaşı'na hazırlıksız giren Osmanlı ordusu, hava kuruluşlarının yönetimini Almanlara bırakmıştı. Sava-

DONANMADA İYİLEŞME: Çeşme ve Navarin bozgunlarından sonra donanmada yeni düzenlemeler başladı. Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'un açılması, ardından yeni gemilerle artan savaş gücü belirli bir gelişme sağlamıştı. Kırım Savaşı sırasında Sinop Limanı'nda Ruslar tarafından yokedilen donanma daha sonra tekrar düzenlendi. II.Abdülhamid döneminde ise 30 yıl Haliç'te hapsedilen donanma gücünden çok şey yitirmişti. Nitekim 1897'de Girit sorunu nedeniyle denize açılan gemilerin arızalanması ve birçok geminin savaş yeteneğini kaybetmesinden sonra İngiltere olmak üzere birçok ülkeye gemi sipariş edildi. 1909'da kurulan Donanma-yı Hümayun Muavenet-i Millive Cemiyeti'nin çabaları bu gemilerin alımında etkili olmuştur. Hamidiye (üstte), Mesudiye (altta).

HAVACILIKTA İLK ADIM: Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'nın girişimleri sonucunda açılan "tayyare istasyonu ve mektebi"nden sonra yurtdışına gönderilen havacılar özellikle Balkan Savaşı'nda keşif uçuşlarıyla etkili oldular. I. Dünya Savaşı sırasında yönetimin Almanlarda olduğu Hava Kuvvetleri değişik cephelerde başarı gösterdi. Dönemin sivil havacılarından Tayyareci Fethi Bey ve Belkıs Şevket Hanım.

şın başlangıcında mevcut 4-5 uçak, savaşın devamınca 18 bölüklük bir hava gücüne dönüşmüş ve Çanakkale, Filistin, Irak, Medine ve Kafkas cephelerinde görevlerini başarı ve kahramanca yerine getirmişlerdi. Müttefiklerinin yenilmesiyle silahtan arındırılan Osmanlı Devleti'nin elinde hava kuvveti olarak bir miktar uçak, pek az sayıda pilot kalmıştı. Damat Ferid Paşa'nın Anadolu'da gelişen kurtuluş savaşına karşı Maltepe'de oluşturmak istediği hava birliğine mensup pilotların uçakları ile birlikte kaçma girişimleri bir uçak dışında başarısızlığa uğramış, "Kuva-yı Havaiye Müfettişliği" de lağvedilmişti (25 Haziran 1920). 23 Nisan 1920'de Ankara'da TBMM Hükümeti kurulmadan önce, Erzurum'da Rus yapısı 13 kadar uçak ile "Konya Tayyare İstasyonu"nda 17 kadar çoğu işe yaramaz uçaktan oluşan hava teşkili mevcut bulunuyordu.

Jandarma Kuvvetleri

Türkler tarihte yeni bir devlet kurarken her seferinde güvenlik teşkilatını da birlikte oluşturmuşlardı. Göktürklerde "Yargan", Büyük Selçuklular'da "Şahne", Anadolu Selçuklularında "Subaşı"ve Osmanlılarda ise Yeniçeri ve Sipahi teşkilatlarına bağlı zabıta görevlileri olan "Subaşı", "sancak beyleri", "Mirimiran" ve Karakullukçular" güvenlik sorumlularıydı. Yeniçeri Ocağının lağvı üzerine zabıta görevi de kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye teşkilatına verilmişti. 3 Kasım 1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Humayunu (Tanzimat-ı Hayriye Fermanı) ile emniyet teşkilatı yeniden düzenlendi. Merkezi yönetime bağlı olarak her eyalette "Umur-ı Zaptiye" adı altında ve bugünkü anlamda ilk jandarma teşkilatının çekirdeği meydana getirildi. 16 Şubat 1846'da Seraskerliğe bağlı Zaptiye Müşirliği kurulmuş, Umur-ı Zaptiye teşkilatı bu makama bağlanmıştı. Ayrıca, Müşirliğe bağlı Divan-ı Zaptiye ve Tahkik Kurulu adı altında iki ayrı meclis kurulmuştu. 14 Haziran 1869'da Asakir-i Zaptiye Nizamnamesi yayınlanmıştı. Buna göre her ilin Süvari ve Piyade zaptiye askerleri bir Zaptiye Alayı kabul edilerek, Sancaklarda Taburlar, İlçelerde Bölükler teşkil edildi. 1879'da, Fransa'dan Asakir-i Zaptiye Nizamnamesi aynen alınmış, 1880'de de Zaptiye adı jandarma olarak değiştirilmişti. II. Abdülhamid, Avrupa devletlerinin baskısı üzerine 14 Nisan 1879'da Makedonya için ayrı bir Jandarma Nizamnamesi çıkarmış ve bölge jandarmasının ıslahı için yabancı subayların nezaretini kabul etmişti. Jandarma teşkilatı dışında ve ona yardımcı olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da mahalli aşiretler halkından 57 alaylık Hamidiye Süvari Alayları ile asayiş ve düzenin tesisine çalışılmıştı. 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi üzerine Rumeli'de görevli yabancı subaylar iade edilmiş ve bu teşkilat bütün ülkeye yaygınlaştırılmıştı. 1908'de ilk Jandarma Subay Okulu Selanik'te açılmış ve bir yıl sonra da, 1880'de "Jandarma Zaptiye Müşirliği" yerine teşkil edilmiş olan "Jandarma Daire Reisliği" lağvedilerek "Umum Jandarma Komutanlığı" kurulmuştu. I. Dünya Savaşı esnasında yurtta güvenliği sağlayan jandarma, Çanakkale, Suriye, Irak, Galiçya ve Kafkasya cephelerinde dış düşmana karşı Jandarma Alay ve Taburları halinde kahramanca savaşmıştı. Mütarekede Sadrazam Damat Ferid Paşa, Anadolu'daki milli ayaklanmaları bastırmak üzere 16 Mart 1919'da Jandarmayı Dahiliye Nezareti'ne bağlamıştı. TBMM'nin Ankara'da açılışını müteakip Jandarma, Milli Savunma Bakanlığı kuruluşuna verilmiştir. □

Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Kolluk Kuvvetleri

Zafer Toprak

Osmanlı Devleti'nde 1826 yılına değin güvenlik işlerinden Yeniçeriler ve sipahiler sorumlu olmuşlardı. 18 Haziran 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırılmış, yerine İstanbul'da Asâkir-i Muntazama-i Mansure ve Asâkir-i Muntazama-i Hassa ve 1834'te Anadolu ve Rumeli'nin bazı eyaletlerinde Asâkir-i Redife adıyla yeni bir askeri teşkilat kurulmuştu.

Yeni düzenlemeyle, yönetimin başına, eski örgütte Yeniçeri Ağası'nınkine benzer yetkilerle donatılmış Serasker adı verilen komutan geçirilmişti. Böylece, Payitaht'ın İstanbul cihetinde en büyük emniyet amiri Serasker olmuştu.

Ancak, Osmanlı'nın zaptiye örgütündeki karışıklık 1846'da kurulan Zabtiye Müşiriyeti'ne kadar sürdü.

1826-1846 arası, payitahtın İstanbul cihetinde düzeni Yeniçerilerin Karakol-hanelerini işgal eden Asâkir-i Mansure-i Muhammediye sağlıyordu. Üsküdar cihetinde o yörede konaklayan Asâkir-i Hassa aynı yetkiyle donatılmıştı. Kasımpaşa ve Eyüp cihetinde eskiden olduğu gibi denizciler görevlendirilmiş, Asâkir-i Muntazama-i Bahriye'ye yetki verilmişti. Galata, Beyoğlu ve civar mahallelerin asayişine Topçu Ocağı bakıyordu. Vaka-i Hayriye diye bilinen yeniçeriliğin kaldırılışında Topçu Ocağı'nın katkısı büyüktü. 1826 ertesi bu ocak geliştirilmiş, yeni usule göre topçu taburları ve alayları oluşturulmuştu. 1832'de Harbiye Levazım ve Barutha-neler İdaresi de bu ocağa katılmış ve adı Tophane Müşiriyeti olmuştu.

Öte yandan, Ağustos 1826'da yayınlanan İhtisap Ağalığı nizammanesiyle İstanbul'da eskiden beri var olan İhtisap Ağalığı örgütü genişletilmiş ve böylece bir İhtisap Nezareti kurulmuştu. Ancak, yeniden ihtisap neferi kaydedilmemiş, Asâkir-i Mansure'den otuz kişi kadar yüzbaşı, onbaşı ve nefer İhtisap Nazırlığı'nın hizmetine verilmişti.

Taşra'da öteden beri sipahiler güvenlik işlerinden sorumlu tutulmuşlardı. II.Mahmud döneminde sipahilerin tasfiyesinden sonra eski sipahilerden 20-30 bin kişilik bir inzibat kuvveti oluşturuldu. Değişik yörelerde alaylar kuruldu ve başlarına muvazzaf ya da eski sipahilerin aralarından seçilmiş subaylar getirildi. Bu sipahilerden oluşan askerler 1840'ların başlarında ilk zaptiye efradı kadrosunun çekirdeğini oluşturdu.

Zaptiye Müşiriyeti'nin kuruluşundan sonra tımarlı sipahilerin tümü emekliye sevkedildi. Eyaletlerde Asâkir-i Redif güvenliği sağladılar. 1843'de çıkarılan bir mevzuatla redifler Asâkir-i Mansure bünyesine alındılar. Beş yıl sonra redife ayrılan Asâkir-i Mansure, Osmanlı Devleti'nin yedek ordusunun ve taşranın kolluk kuvvetini oluşturdu.

Osmanlı güvenlik güçleri II. Mahmud sonrası önemli bir gelişme göstermişti. Ancak yeni oluşan örgütleniş biçimi çok karışıktı ve birçok makam ve mercie bağlı olması nedeniyle yeterince etkin olamıyordu.

GÜVENLİK İŞLERİNDE ÖRGÜTLENME: *Sipahilerin II. Mahmud döneminde tasfiye edilmesinden sonra eski sipahilerden 20-30 bin kişilik bir inzibat kuvveti kuruldu. Ancak Zaptiye Müşiriyeti'nin kuruluşundan sonra bunların tümü emekliye sevkedilerek, eyaletlerdeki güvenlik redif askerlerine bırakıldı. Fakat bir süre sonra bu örgütleniş biçiminde de birçok aksaklıklar görüldü ve sonunda 1845'te İstanbul'da Polis Teşkilâtı kurularak bir Polis Nizamnamesi yayımlandı. Kayseri Redif Kışlası.*

Bu düzensizliğe son vermek amacıyla 1845'te İstanbul'da polis teşkilatı kuruldu. Bu nedenle sefaretlere bir Tezkere-i Umumiye gönderildi; ayrıca bir Polis Nizamnamesi yayınlandı.

10 Nisan 1845 günlü tezkerede payitahtta halkın güvenliğini ve kentin düzenini temin amacıyla *Polis* tabir olunan bir kolluk kuvvetinin oluşturulduğu ve başına Tophane-i Amire Müşiri Mehmed Ali Paşa'nın getirildiği kaydediliyordu.

Aynı günlü nizamnamede ise polis adını taşıyacak bu yeni zaptiye örgütünün görevleri belirtiliyordu.

Zaptiye Müşiriyeti'nden Zaptiye Nezareti'ne

1846'da Zaptiye Müşirliği kuruldu. Müşiriyetin Zaptiye Nezareti adını aldığı 1879'a kadar güvenlik güçleri aynı çatı altında toplandılar. Bu nedenle bu döneme *Tevhid-i Zabıta* devresi denir.

Zaptiye Müşiriyeti'nin kuruluşunu bildiren resmî tebliğde öteden beri zabıta işlerinin seraskerlik tarafından yönetilmesinin, askerlerin asıl görevlerini ihmal etmelerine neden olduğu kaydediliyor ve bu nedenle kolluk kuvvetlerinin bağımsız bir makama bağlanmasının gerektiği belirtiliyordu.

Ayrıca bir de Zaptiye Meclisi oluşturuldu. Bir süre sonra bu meclis lağvedilerek yerine Divan-ı Zaptiye ve Meclis-i Tahkik adlı iki meclis kuruldu. Bu meclisler daha çok adlî işlerle görevlendirildiklerinden bir süre sonra Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'ye bağlandılar.

Yine 1846'da, ülkenin dört bir yanında, "zaptiye" ve sonradan jandarma adını alacak olan bir zabıta kuvveti kuruldu.

Başlangıçta Asâkir-i Nizamiye'nin usul ve kaidelerine göre yönetilen jandarma örgütü 1869 ve 1870'te çıkarılan nizamnamelerle yeni bir yapıya kavuşturuldu. Örgüt yapısı, görev ve yetkileri ayrıntılı bir biçimde düzenlendi.

23 Şubat 1870 günlü Dersaadet ve Mülhakatı İdare-i Zabıta ve Mülkiye ve Mehâkim-i Nizamiyesine dair bir nizamnameyle payitahtın kolluk kuvvetlerinde yeni bir düzenlemeye gidildi.

1879'da Asâkir-i Zaptiye'nin yönetimi Zaptiye Müşiriyeti'nden alındı ve Seraskerliğe verildi. Müşiriyet yerine kurulan Zaptiye Nezareti ise polis işleriyle yükümlü kılındı.

20 Kasım 1879 günlü tezkere Asâkir-i Zaptiye'yi jandarma usulüne göre düzenledi. Vilayetler için bir Jandarma Nizamnamesinin hazırlanması kararlaştırıldı. Bu nizamname hazırlanıncaya değin vilayetlerdeki güvenlik işlerine Seraskerlik bakacaktı.

Yeni kurulan Zaptiye Nezareti İstanbul ve mülhakatının güvenliğinden sorumlu tutuldu.

Kurulacak Jandarma Meclisi'nde üye ve vilayetlerdeki jandarma birliklerinde öğretmen olarak yabancıların da görevlendirilmesi ve yeni örgütün adının Jandarma olması kararlaştırıldı.

II. Meşrutiyet ve Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti

II. Meşrutiyet'le birlikte Zaptiye Nezareti'nin ıslahına çalışıldı. Ancak, II.Abdülhamid döneminde hafiye karargâhına dönüşmüş olan bu kurum, meşrutiyetin yeni düzenlemelerine uyum sağlamakta güçlük çekti. 31 Mart Vakası'ndan sonra Abdülhamid'in hal'iyle birlikte "istibdat" döneminin simgesi olan Zaptiye Nezareti de lağvedildi.

Polis işlerinin yönetimi Hareket Ordusu kumandanlarından Galip Bey'e verildi. Galip Bey polis ve jandarma müfettiş-i umumisi adı altında ülkenin güvenlik işlerini yönetmeye başladı. Polis kadrosu yeni elemanlarla takviye edildi. Hareket Ordusu subaylarından "polis zabiti" atandı. Mülkiye ve Hukuk mekteplerinden birçok genç polis kadrolarına alındı. Özellikle İstanbul polis örgütü gençleştirildi.

4 Ağustos 1909 günlü İstanbul Vilayeti ve Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Teşkilatına dair Kanun'la Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti kuruldu ve başına Galip Bey getirildi.

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Dahiliye Nezareti'ne bağlandı. İstanbul vilayetinin zabıta görevi İstanbul valisinin emir ve yönetiminde İstanbul Vilayeti Polis Müdüriyeti'ne verildi.

22 Aralık 1913 günlü Dahiliye Nezareti Teşkilat Nizamnamesi yayınlanıncaya kadar Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 17 Ağustos 1907 günlü Polis Nizamnamesi hükümlerince yönetildi.

1911'de istihbarat şubesi (Heyet-i İstihbariyye), 1913'te polis müfettişliği ve aynı yıl siyasi şube (Kısm-ı Siyasi Müdürlüğü) kuruldu.

II. Abdülhamid döneminde yabancı subayların da yardımıyla Rumeli'de kurulan jandarma örgütü başarılı olmuş, birçok etnik unsurun birarada yaşadığı bu bölgede güvenlik ve sükûn sağlanmıştı. Meşrutiyet'in ilanı üzerine Rumeli'deki yabancı subaylar ülkelerine dönmüşlerdi.

II. MEŞRUTİYET'TEN SONRA: II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Zaptiye Nezareti'nin düzeltilmesine çalışıldıysa da, bunda başarı sağlanamadı ve sonunda Nezaret lağvedildi. Polis kadrosu yeni elemanlarla takviye edildi. 1909'da da Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti resmen kurularak başına Hareket Ordusu komutanlarından Galip Bey atandı. Galip Bey.

31 Mart Vakası ertesi işbaşına gelen hükümet, Harbiye Nezareti'ne bağlı bir Umum Jandarma Kumandanlığı ihdas etti. Başına Hilmi Paşa'yı getirdi. Eskiden jandarma örgütünde hizmet görmüş yabancı subayların bir kısmı tekrar davet olundular.

Jandarma Müfettiş-i Umumiliği kurularak başına İtalyan Kont Robilan getirildi. Ülke altı müfettişlik bölgesine (İstanbul, İzmir, Trabzon, Elazığ, Bağdat ve Beyrut) ayrılarak her bölgeye birer yabancı müfettiş ve bunların mai-

POLİSİN EĞİTİMİ: 4 Ağustos 1909'da kurulan Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Dahiliye Nezareti'ne bağlandıktan sonra İstanbul vilayetinin zabıta görevi İstanbul Vilayeti Polis Müdüriyeti'ne verildi. Bu arada 1911'de İstihbarat Şubesi, 1913'te Siyasi Şube kuruldu. Aynı dönemde açılan polis mekteblerinde de polisin eğitimi sağlandı. Erzurum Polis Mektebi'nde diploma töreni.

yetine Türk subaylar verildi.

1903'te Rumeli'de başlayan ıslahat hareketleri sırasında Selanik'te bir Jandarma Zabit Mektebi açıldı. Alman Von Altzen okul müdürlüğüne getirildi. İtalyan ve Türk subaylardan oluşan bir tedris heyeti oluşturuldu.

Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelişinden sonra Jandarma Zabit Mektebi İstanbul'a taşındı. Balkan Harbi'nden sonra, 10 Temmuz 1913 günlü Jandarma Zabit Mektebi Nizamnamesi ile okul genişletilerek yeniden örgütlendi.

Rumeli ıslahatı sırasında ayrıca Jandarma Gedikli Erbaş Okulu ve Jandarma Er Okulları açılmıştı.

Jandarma er kadrosunun oluşturulması için ilk kez Selanik'te İngiliz subayların yönetiminde "Efrad-ı Cedide Mektebi" eğitime başladı. II. Meşrutiyet'le birlikte İzmir, Beyrut, Trabzon ve Bağdat gibi yörelerde de benzer okullar açıldı. 1913'te her jandarma alayında bir jandarma er okulu kuruldu.

Jandarma Gedikli Erbaş Okulu da ilk kez Selanik'te Jandarma Zabit Mektebi'nin yanında açıldı. II. Meşrutiyet'ten sonra bunların sayıları çoğaltıldı. 1913 yılında bu okullar jandarma alaylarında, Efrad-ı Cedide mektepleriyle birleştirildiler.

Osmanlı Devleti'nde öteden beri zabıta kuvvetlerine yardımcı çarşı ve mahalle bekçileri bulunuyordu. Bunların durumu 12 Mayıs 1914 günlü bir kanunla açıklığa kavuşturuldu. Bundan böyle şehir ve kasabalarda çarşı ve mahallelerde bekçi kullanılması zorunlu oldu. Bekçilerin seçimi ve ücretlerinin tayini mahallî idare heyetlerince yürütülecek; ücretler halktan toplanacaktı.

Aynı yıl, 2 Ağustos günlü bir kanunla köylerde ve kasabalar dışında inzibatı sağlamak, binaları ve mezruatı (ekinleri) korumak için bekçi kullanımı zorunluluğu getirildi. Bunlara *kır bekçileri* dendi.

Jandarma okullarında olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde ilk polis okulu Rumeli Islahatı sırasında, 1907'de Selanik'te kuruldu. Daha önceleri polislere meslekî bilgiler öğretmek için kurslar açılırdı.

Selanik Polis Mektebi Rumeli polis teşkilatının ıslahı için Belçika'dan çağrılan iki subayın yönetimine verildi.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Selanik Polis Mektebi kapatıldı. Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'nün kurulmasından sonra İstanbul'da bir polis okulu açıldı. Ardından Beyrut, Erzurum, Bağdat, Adana ve Trabzon'da da birer polis okulu kuruldu.

1907 tarihli Polis Nizamnamesi ayrıntılı ve iyi hazırlanmış bir mevzuat olmasına karşın II. Abdülhamid rejiminin birçok olumsuz unsurunu içeriyordu. Bu nedenle II. Meşrutiyet'le birlikte yeni bir nizamname hazırlandı. 21 Mayıs 1913 günlü Polis Nizamnamesi kapsamlı bir mevzuat olarak düşünülmüştü. Ancak, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi yüzünden kısmen yayınlanabildi.

Milli Mücadele ertesi TBMM Hükümeti, İstanbul'daki Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ni ve İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesini lağvetti.

1925 yılında Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü yerine Emniyet-i Umumiye Umum Müdürlüğü kuruldu. □

Osmanlı'nın Son Döneminde Hırsızlar, Dolandırıcılar, Yankesiciler

ZAFER TOPRAK

Osmanlı, Garblılaşma sürecinde Batı'dan günahıyla sevabıyla değişik kurumları benimsemiş; zihniyet değişimine uğramış; değerler kazanmış; bu arada "kôtü alışkanlıklar" edinmişti.

Hırsızlık, dolandırıcılık, yankesicilik alanında Batı'nın "ileri teknolojisi" Osmanlı'ya da ulaşmıştı. Bundan böyle Osmanlı polisi çok daha uyanık olmalı; uyarılmalıydı. Zabıta karşılaştığı olaylarla gün geçtikçe deneyim kazanıyordu. Artık, polis mektepleri ders kitaplarında "Batı teknikleri" ayrıntılı bir biçimde ele alınıyordu.

Osmanlı'nın son dôneminde bu tür "hayasızlıklar" genellikle on başlık altında toplanıyordu: *Kasa hırsızlığı; kapılara anahtar uydurarak hanelere, dükkânlara girmekle yapılan hırsızlık; pencerelerden emâkine dühul etmek suretiyle hırsızlık; yankesicilik; mantarcılık; tırnakçılık; tehditçilik; kaldırımcılık; kalpazanlık;* ve *karmanyolacılık.*

Kasa hırsızları maharet ve cesaretlerine gôre ikiye ayrılıyordu. Usta kasa hırsızları kasayı her zaman yüzünden açarlardı. İkinci derecede kasa hırsızları ise yeteneksizlikleri nedeniyle kasayı yanlarından, arkasından ya da yere indirerek altından delerlerdi. Bu tarzla kırılan bir kasanın tüm gôzlerine el sokmak mümkün olamayacağından yalnız açılan deliğin karşısında bulunan gôzdeki para mücevher ve esham aşırılabilirdi.

Kasa hırsızlarının ekserisi Yunanlıydı. Aralarında İtalyan, Fransız ve Avusturyalı olanlar da olurdu. Genellikle Galata, Beyoğlu, Tatavla ve Yenişehir'de vakit geçirirlerdi. Devam ettikleri kahveler ve meyhaneler polis tarafından bilinirdi. Kasa hırsızlarından Müslüman kesim Kasımpaşa, Tophane, Fatih, Topkapı, Şehremini ve Üsküdar taraflarında bulunurlardı.

Kasa hırsızları içerde çalışırken dışarıda bırakacakları gôzcüleri yani erketecileri etrafı tarassud ederlerdi. Yoldan geçen olursa, gôzcü içerdekilere ses çıkarmamaları, işi bir süre durdurmaları için "mortu" diye hafifçe seslenirdi. Eğer geçen sivil bir zabıta memuru ise "misniku" diye haber verilirdi. Baskın durumunda, ya da dükkân sahibi gelecek olursa müdafaaya hazırlanmaları ya da kaçmaları için "baçu" diye tehlikeyi içeriye ihbar ederlerdi.

Kasa hırsızları meslektaşlarını birbirlerine tanıtacakları zaman "yanis" derlerdi.

Kalpazan Kevork'un yakalanması.

Kapı hırsızları genellikle Ramazan, Donanma, Paskalya ve Yortu geceleriyle Ruz-ı Hızır, Sürre Alayı günü, On Temmuz bayramı gibi halkın genellikle sokaklara dôküldüğü günler ya da yazın yalılara, sayfiyeye, kôşklere gidildiği mevsimler faaliyete geçerlerdi.

Pencere hırsızları ekseriya akşam üzeri herkesin yemek sofrasında olduğu ya da sabaha karşı bekçilerin de uyuklamaya başladıkları zaman evlere girerlerdi.

Yankesiciler, Çarşıiçi, Kôprü başı, Kôprü üzeri, vapur iskeleleri, istasyonlar, tünel giriş ve çıkışları, Karakôy'de poğaçacının ônü, Borsa Hanı, Beyoğlu'nda cami ve kilise ônleri gibi mahallerde, donanma ve alaylarda halkın toplu halde bulunduğu durumlarda icra-i san'at ederlerdi.

Bunlar şahadet ve ortaparmaklarıyla çalışırlardı. Ceplerden çıkaracakları saati, para çantasını ya da tütün tabakasını daima bu iki parmak aracılığıyla aşırırlardı. Bazen, altın kordonları kesmek için yanlarında makas da bulundururlardı.

Mantarcı diye bilinen dolandırıcılar iki, üç kişi birlikte dolaşırlardı. Bunlar sefaretlerin ônlerinde pasaport çıkartmak için gelen ya da bilet almak üzere istasyonlarda, acenta ônlerinde toplanan ve vapura binen yolcular arasında faaliyet gôsterirler ya da o günkü deyişle "mantar yuttururlardı".

Dolandıracakları adamla kısa sürede ahbab kesilirler ve içlerinden biri adamcağızı bulunduğu mevkiden bir parça uzaklaştırırdı. O sırada ônceden hazırlanmış, içinde kalp altın paralar bulunan para çantası sezdirilmeden yere bırakılırdı. Dolandırıcı çantayı hemen kapar ve yanındaki gafil adama gôsterirdi. Ve güya parayı paylaşmak maksadıyla adamı tenha bir yere gôtürürdü. Çanta çıkarılıp tam paralar paylaşılacağı sırada mantarcının arkadan gizlice gelen arkadaşı telaş ve hiddetle onların üzerine atılır: "paramı çaldınız üzerinizi arayacağım" derdi. Tuzağa düşen saf adam gerçeği bilmediği için ônce kendisinin aranmasına razı olurdu. Para çantasını da çıkarır gôsterirdi. Parası kayıp pozlarına yatan adam safdilin para çantasına bakarken ustalıkla elindeki kalp paraları çarıtaya bırakır, oradaki sağlam paraları aşırırdı. Bu arada yanlışlıkla

üzerini aradığından dolayı adamdan af dilerdi. İşte bu sırada birinci mantarcı ikinciye "ben senin paranı çarpanı biliyorum; gel sana göstereyim" diyerek safdilden beş on dakika müsaade isterdi. Tabii bir daha dönmezdi.

Bir tür mantarcı olan *tırnakçılar*, genellikle iki yılda bir İstanbul'a gelen Cezair çingeneleriyle Hasköylü beş on Museviden oluşan bir kumpanyaydı. Bunlar para bozdurmak ya da bir şey almak bahanesiyle sarrafa ya da dükkâna girerler, parayı verip üst tarafını alacakları zaman verilen parayı beğenmezlerdi. Aynı zamanda Osmanlıca bilmiyormuş pozuna yatarak, ifade-i meram edebilmek için ellerini sarrafın ya da dükkâncının çekmecesine ya da para kutusuna sokarlar ve istedikleri parayı gösterme ayağına yatarlardı. İşte o anda son derece maharetle parmaklarının arasına aşıracakları parayı sıkıştırırlar ve pazarlıkta uyuşamayarak çıkar giderlerdi. Bazen de parayı sayarken hissettirmeden birkaçını aşırarak biçare sarrafa yahut dükkâncıya verdiği parayı tekrar verdirirlerdi.

Kaldırımcı denilen hırsızlar üç dört arkadaş dolaşırlardı. Bunların paltolarının astarıyla yüzü arasında dışardan farkedilmeyen birer torba bulunurdu. Bunlar peş peşe, örneğin bir kumaşçı dükkânına girer, değişik tür kumaşları çıkarttırırlardı. Dükkân sahibi ya da müstahdem müşterileri memnun etmek için sık sık tezgâhtan ayrılarak mal çıkarmak zorunda kalırdı. Dükkâncının bu denli meşgul olduğu bir sırada ilk giren kaldırımcı gözüne kestirdiği şeyleri hemen torbaya atardı. Ve pazarlıkta uyuşamayarak ya da çaldığı şeylere oranla çok daha ucuz bir iki şeyi alarak çıkar giderdi.

Tehditçiler bugünkü şantajcılara benzer bir faaliyette bulunurlardı. İmzasız ya da müstear nam yahut bir alamet-i farika ile şantajda bulunacakları kişiye mektup yazar; para sızdırırlardı.

Kalpazanlar, yabancı ülkelerde ya da Osmanlı topraklarında kalp Osmanlı ve yabancı para basarlar ve piyasaya sürerlerdi. Bunlar genellikle paranın kalp olup olmadığını anlayamayacak birtakım safdil satıcılara asalak olurlardı. Örneğin bir helvacıdan yüz dirhem helva almak için sağlam bir çeyrek verirdi. Tabii helvacı kırk para için çeyreği bozamayacağını söylerdi. Kalpazan bir okka almaya razı olurdu. Fakat helva tartılırken çeyreği geri alıp kalp mecidiyeyi sürerdi. Daha önce sağlam paranın sesini işitmiş olan helvacı aldığı parayı sağlam zannederek dikkatle muayene etmeksizin kesesine atardı. Böylece kalpazan hem bir okka helva hem de sağlam onbeş onaltı kuruş para kazanmış olurdu.

Hırsızlar arasında en tehlikelileri *karmanyolacı*lardı. Bunlar üç dört kişi bir olur geceleri ortalık tenhalaştığı zaman köşe başlarında beklerlerdi. Yoldan geçen birini gözlerine kestirdikten sonra bir yolunu bulur, üzerine atılırlardı. Süratle arka tarafından kollarından ve boğazından yakalarlar ve şiddetle boğazını sıkmaya başlarlardı. Talihsiz adam bağırmak isterse boğazı daha şiddetle sıkılır ve ağzına bir tıkaç takılırdı. Bu esnada karmanyolacılardan biri etrafı gözetler; diğeri ise son derece ustalıkla adamcağızın ceplerini boşaltırdı. Para, saat, kordon, yüzük, boyunbağı iğnesi ne bulursa toplar kaçardı.□

Adana'da şakilerin (Kara Halil Oğlu İbrahim ve iki arkadaşı) yakalanması.

Türklerin Şarlok Holmes'i Aman Vermez Avni

ZAFER TOPRAK

Abdülhamid döneminin jurnalcilik ve hafiyelik örgütleri Osmanlı için yeni bir ilgi alanı doğurmuştur. Polisiye öyküler, dedektif romanları giderek Osmanlı yazınına girmektedir. Bu tür literatürün müptelalarından biri de II. Abdülhamid'in kendisidir.

Hırsız-polis serüvenleri II. Meşrutiyet'le birlikte geniş bir okuyucu kitlesi bulur. Batı'dan gelen *Nat Pinkerton (Cinayet Yuvası; Kanlı Heykel; Ölüm Lokantası; Sahte Banknot; Erkek ve Kadın), Arsen Lupen (Esrarengiz Çanta; Arsen Lupen'in İzdivacı; Şarlokolmes'in Pençesinde; Balo Cinayeti; Kanlı Hamam Kurbanları; Kibar Serseri; Kâğıthane Cinayeti; Vadin Sokağı Cinayeti)* ve *Şarlok Holmes (Siyah Mantolular; Maskeli Süvari; Zevk Çılgınları; Sahte Prens; Hindistan Ormanlarında)* türü dedektif romanlarının çevirileri ilgiyle izlenir.

II. Meşrutiyet'in uluslaşma süreci ve Balkan yenilgisinin neden olduğu Turk unsuru milliyetçiliği kısa sürede "millî edebiyat"ı gündeme getirir. Osmanlı yazarı, Şarlok Holmes, Nat Pinkerton, Bil Karter, Lö Kok, Harri gibi Batı kahramanları karşısına rakip Türkleri çıkarmakta gecikmez. Daha Namık Kemal döneminde "Vatan yahut Silistre" türü kahramanlık menkıbeleri okuryazar kesimin beklentilerine yanıt verir. Ömer Seyfettin gibi edebî yönü güçlü olanlar Osmanlı geleneğinden esinlenerek "Eski Kahramanlar", "Yeni Kahramanlar" vb. öykülerle kitlelerin mobilizasyonunda önemli işlevler görürler. Ancak, Osmanlı "avam"ı çevresiyle bağlantılı, günlük yaşamından kesitler içeren sürükleyici öyküler peşindedir. Komutanların kahramanlıklarından çok, kendine yakın, "mahalle"den kahramanlar bekler. Trablusgarb ve Balkan Harbi yenilgiyle sonuçlanmıştır. Hiç olmazsa düş dünyasında bu tür yenilgileri telafi etme özlemindedir.

Bu özlemi giderecek olan Ebu'ssüreyya Sami Bey'dir. "Garb zabıtası hayatında" harikalar yaratan Şarlok Holmes, Nat Pinkerton, Nik Karter, Lö Kok, Harri gibi "zekâ-i fevkalade"lerin Şark'da da bulunduğunu kanıtlamak isteyen Sami Bey, on kitaplık *Türklerin Şarlok Holmes'i Aman Vermez Avni*'yi kaleme alır. Batı'nın dedektifleri geniş olanaklara sahiptir. Aman Vermez Avni bunlardan yoksun da olsa, "keskin şark zekâsı" sayesinde tüm engelleri bertaraf eder. "Sırf dimağının faaliyet-i dahiliyesi"ne güvenerek polislik mesleğini seçen Aman Vermez, genç yaşta (25 yaşındayken) üstlerinin dikkatini çeker. "En mühim veka'inin, en esrarengiz cinayâtın tetkik ve takibi" kendisine verilir. Cinayet zabıtasına girişinin beşinci yılı kendisine "aman vermez" lakabı verilir. Bu lakab ülkenin en sefil taifesine kadar yayılır. Aman Vermez Osmanlı yeraltı dünyasının korkulu rüya-

Kassandra Madenleri A.Ş. müdürü mösyö Chevalier'yi kaçıranların yakalanması.

sıdır. Sonraları faaliyet alanını "bir tabaka daha yükseklere tesmil ederek" artık Galata balozlarında, küplü meyhanelerde, bodrum kahvelerinde, kalafat yerlerinde görünmez olmuş, Konkordiya, Verdi, Kristal, Boğaziçi Bahçeleri, Onikiler Mehafili gibi "yüksek sosyete"nin gittiği yerlerde icra-i faaliyet eylemiştir.

Zabtiye Nezareti'nin değerli bir elemanı olan Aman Vermez görevini hiçbir zaman kötüye kullanmamıştır. Serkomiserlik maaşı yanı sıra ayda 1500 kuruş kadar da hafiye tahsisatı alan Avni tüm yaşamını mesleğine adamış; gece gündüz çalışmış ve bu nedenle daha kırk iki yaşındayken yıpranmıştır. Böylece, saçında, sakalında bir tane siyah kıl kalmamak suretiyle dâr-ı bekaya rıhlet etmiştir.

Aman Vermez Avni dizisinin ilk kitabı *Yanmış Adam*'dır (1913). Başlığın altında şu satırlar yer alır: "Türk polislerinin serfirâzı 'Aman Vermez Avni'nin defter-i hatırâtından istinsâh edilmiş vekayi-i müthişe-i cinaiyyeyi ve faillerinin suret-i derdest ve tevkiflerini tasvir eder külliyattır."

Her hafta düzenli olarak bir kitap yayınlanır. Dizinin diğer başlıkları şunlardır: *Kamelyanın Ölümü; Kanatlı Araba; Kara Katil; Kör Ebe; Mavi Göz; Sessiz Tabanca; Boyacı; Ölü;* ve *İskeletler Arasında.*

Ebu's-süreyya Sami Bey, Aman Vermez'in onluk dizisini tamamladıktan sonra bu kez kovalayanı bırakır, kaçandan yana bir dizi oluşturur. Dizinin kahramanı *Şark'ın Arsen Lupeni Faka Basmaz Zihni*'dir. Faka Basmaz birçok kez dönemin "en keskin zabıta memurlarından *Cin Hüseyin*'in elinden yakasını kurtarır. İstanbul'da yakmadığı can, yıkmadığı ocak kalmadığı halde bir türlü ele geçirilemez.

Faka Basmaz "yalnız İstanbul'un değil, bütün dünyanın en kurnaz, en ele avuca sığmaz; en mahir hırsızı"dır. Dizide yer alan olaylar "Fakabasmaz Zihni ismindeki fevkalbeşer mahlûkun akıllara hayret ve dehşet veren sergüzeştleridir." *Cin Ali, Fırlama Tevfik, Pamuk Müjgan* ve *Çolak Ahmed* dizinin diğer ünlüleridir.

Fakabasmaz Zihni tipini Ebu's-süreyya Sami yanı sıra Hüseyin Nadir de işlemiştir. Hüseyin Nadir *Fakabasmaz Zihni Cinayet Koleksiyonu*'nu hazırlamıştır. Hırsızlar kethüdası unvanını da taşıyan Fakabasmaz Zihni, Cumhuriyet yıllarına da sarkar. Dizinin son kitapları 1927 tarihini taşır. Külliyatın bulabildiğimiz kitapları şunlardır: *Karacaahmet Mezarlığı Cinayeti; Şimendifer Haydutları; Kanlı Balta; Kesik Kafa; Tarabya Cinayeti; Kadın Parmağı; Fakabasmaz Zihni'nin Çapkınlığı; Karacaahmet'te Korkunç Bir Gece; Fakabazmaz'ın Korkunç Sarayları; Ölüm Yolcusu; Karanlıklar İçinde, Kanlı Göz; Fakabasmaz Zihni'nin Türbedarlığı; Balıkpazar Sirkati; Yıldız Sirkati; Gizli Mahzen; Fakabasmaz'ın Manyetizma Oyunu; Fakabasmaz'ın Korkunç Mahzenleri; Fakabasmaz'ın Düğünü; Kadıköy Cinayeti.*

II. Meşrutiyet'in bir başka yerli polisiye dizisi *Beyoğlu Cinayâtı: Bir Polisin Hatıratı*'dır. Ebu'l-behzad'ın hazırladığı serinin ilk kitabı devrin ünlü umumhanelerinden birinde geçer ve *İki Kapulu'da bir Cinayet* başlığını taşır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında polisiye roman dizileri çeşnisi artar.

Cingöz Recai, "gayet kibar bir aileden yetiştiği ve yüksek tahsil gördüğü halde 'çalmak ve dolandırmaktan' hoşlanan asrî bir serseri, çapkın ve şuh bir dolandırıcı"dır. "Rakibi meşhur polis hafiyesi Mehmed Rıza'yı bile aciz bırakan yaman bir hırsızdır."

Türk Polis Hafiyesi Kartal İhsan Peyami Safa'nın Server Bedii müstear adıyla yarattığı bir kahramandır. "Kartal İhsan, hırsızların, dolandırıcıların, katillerin gözlerini o kadar yıldırmıştır ki dostları da, düşmanları da ona 'kartal' lakabını takmıştır. Kartal İhsan

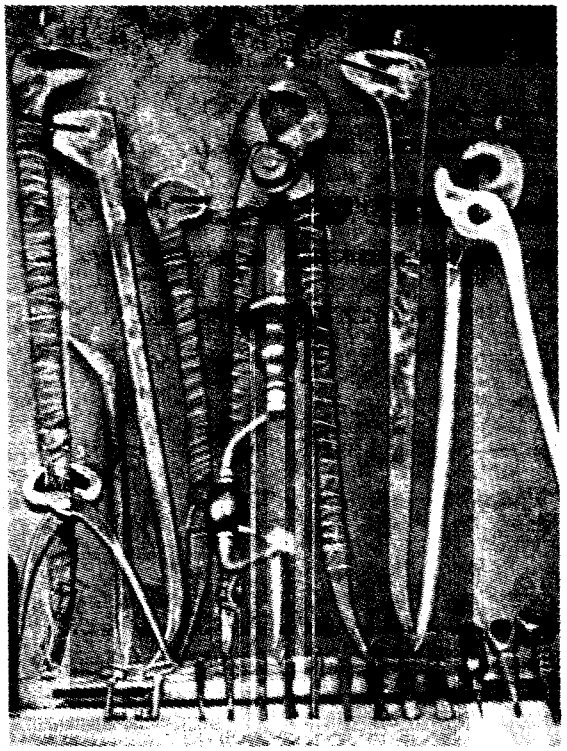

Yıldız Polis Mektebi Müdürü Ahmed Bey.

Beyoğlu Polis Müfettişi Miralay Cercil Bey.

Sirkeci Şimendiferi kasasındaki paraları çalan Arkeri ve soygun âletleri.

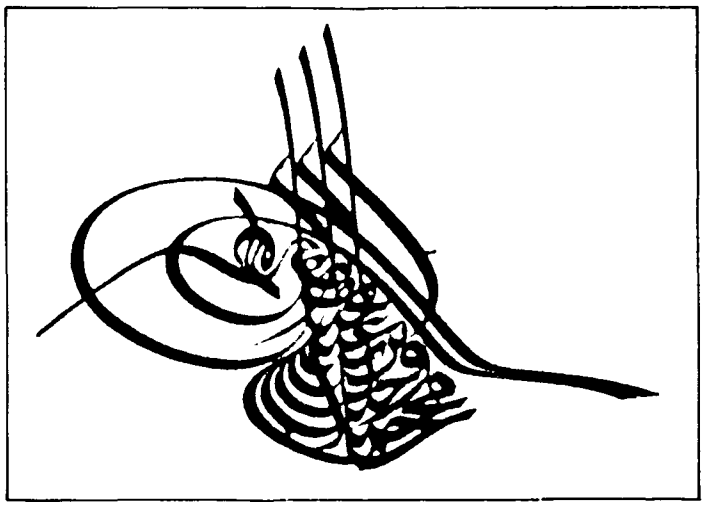
müthiş pençesiyle bir kere saldıracak olursa, en tehlikeli haydutları, en kanlı katilleri, en yaman hırsızları enseler." Kartal İhsan'ın tanıtım yazısında şu satırlar yer alır: "Türklerin iftihar ettiği bir zabıta memuru olan Kartal İhsan'la Avrupa'nın Şarlok Holmeslerini, Nat Pinkertonlarını, Nik Karterlerini mukayese ediniz. Göreceksiniz ki, bizim polis hafiyemiz, onlarınkinden kat kat daha kurnaz, daha tecrübeli, daha cesur ve daha azimkârdır."

İskender Fahreddin Sertelli'nin Behlul Dana takma adıyla yarattığı *Şeytan Hadiye* İngiltere'de, Londra'da icra-i faaliyet eyler. Bu dizi "dünyanın bu en müthiş zekâsının Londra'da da icra ettiği harikaları ve Londra hafiyeler kumandanı Mister Con'u mağlup eden son derece meraklı sergüzeştlerinden ibarettir." Şeytan Hadiye Mister Con'u ve İngiliz polisini yendikten sonra "en nihayet Mister Con'u kasa içinde hapsederek polis müdüriyetine gönderir."

Murat Ak Doğan'ın yarattığı *Orhan Çakıroğlu* "zamanımızın en meşhur polis hafiyesi"dir. "Dilden dile dolaşan muvaffakiyetleri bir darb-ı mesel kadar meşhur olmuştur. Orhan Çakıroğlu'nun feci, esrarengiz, korkunç ve akıllara hayret veren maceraları hayal mahsulü değil hayattan alınmış vak'alardır. Şarlok Holmeslerin bile halledemedikleri birçok meselelerin düğümlerini çözmüş, uğraştığı canilerin, soyguncuların ve kanunun mücrim addettiği kimselerin kurdukları tuzaklardan o derece mahirane bir surette sıyrılıp çıkmıştır ki zabıta memurları bile çok istifade edebilir."

Meşhur Türk Polis Hafiyesi Nahid Bey, İstanbul'un Arsenlupen'i Elegeçmez Kadri, Türkiye'nin Şarlok Holmes'i Yıldırım Sadi ve nihayet *Meşhur Polis Hafiyesi Aman Vermez Kadri* dönemin diğer hırsız-polis roman kahramanlarıdır. □

PADİŞAHLAR VE SADRAZAMLAR

VI. Mehmed'in (Vahideddin) tuğrası.

Padişahlık ve Sadrazamlık Kurumu

Necdet Sakaoğlu

ÇERÇEVE YAZILAR

☐ **II. Mahmud**
Cemil Koçak

☐ **Abdülmecid**
Cemil Koçak

☐ **Abdülaziz**
Cemil Koçak

☐ **V. Murad**
Cemil Koçak

☐ **II. Abdülhamid**
Doç. Dr. Engin Akarlı

☐ **Tunuslu Hayreddin**
Cemil Meriç

☐ **Midhat Paşa**
Prof. Dr. Ezel Kural Shaw

☐ **Said Halim Paşa**
Dr. Kurtuluş Kayalı

Bu konuda ayrıca *Devlet Yönetimi ve Yapısı, Siyasal ve Toplumsal Olaylar* **maddelerine bakınız.**

Padişahlık ve Sadrazamlık Kurumu

Necdet Sakaoğlu

Osmanlı Devleti'ni kuran akıncı uç beylerini 15. ve 16. yy saray tarihçileri Oğuz Han'a dayalı uzun bir silsileye bağlamışlardır. Bu tarihçiler, eski Türk töresindeki "Kutsal hanlık"la İslâmiyet'in "İmamlık"ını, padişahta birleştirmeyi gözeten tanımlamalarda bulunurlarken "Allah'ın emaneti olan halkı şeriata göre yönetmenin, İslâm dinini koruyup yüceltmenin" de padişahların görevi olduğunu vurgulamışlardır.

Asıl "Osmanlı Padişahı" tipini ise ilkin Fâtih Sultan Mehmed'in temsil ettiği kuşkusuzdur. O, kendisini Rumeli'nin ve Anadolu'nun, bir anlamda da Akdeniz havzasının hükümdarı (Roma İmparatoru: Çâsar) saymış; koyduğu yasalarla da padişahlık yetkilerini belirlemişti. Buna göre ülke, Osmanoğulları'nın mülküydü. Padişah, ülkeyi ve tebaayı dilediği gibi yönetme yetkisine sahipti. Şeriatla sınırlı olmakla birlikte, en geniş anlamda her kuvvetin kaynağıydı. Adına hutbe okunup para kesilen, en ağır cezayı (idam) veren, orduya başkomutanlık eden, büyük makamlara dilediğini atayan otoriteydi. Hatt-ı hümâyunu (yazılı buyruğu) kanun sayılıyordu. Bu yetkinlik, bir süre sonra halifelikle de berkitilmiş; sırası düştükçe padişahın tüm Müslümanlar üzerinde de söz sahibi olmasına gerekçe bulunmuştur. Değişmez biçimde benimsenen "es-Sultan ibnü's-Sultan Sultanü'l-berreyn ve Hâkânü'l-bahreyn" (karaların ve denizlerin sultanı) sanına, Yavuz Sultan Selim "Hâdimü'l-haremeynü'ş-şerifeyn" (Mekke ve Medine'nin hizmetçisi) kutsal sanını da eklemiştir. Sünnî hükümdarlara özgü "sultan"lık; eski Türklerdeki "han"lık, padişahların yanısıra başkalarına da verilebilen unvanlar iken, "Hünkâr" sanı salt padişaha mahsustu. Öteyandan, resmen 18. yy'da benimsenen halifelikle ilgili gözüken "Râsime-yi diniye" (Eyüp Sultan'da kılıç kuşanmak, Cuma selamlığına çıkmak, Mevlid Alayı, Mukaddes Emanetlerin korunması vs.) eskiden beri yapılmaktaydı. Padişahlığın Asyaî bir gelenek olan "yedi tuğ"u, dokuz veya oniki kat mehteri ile Livâ-i Sultanî'si (yeşil zeminde beyaz kılabdanla işlenmiş üç hilâlli bayrak); Halifelik'in "Sancak-ı Nebevî'si (Sancak-ı Şerif), "Padişah-Halife"yi simgelemekteydi. Padişahlığı Halifelikle özdeşleşmeye götüren gelişmelerde, kimi konularda fetvaya gerek duyulmasının da rolü oldu. Bu, padişahlık yetkilerinin bir Şeriat çemberine alınmasına yol açtı. Nihayet

KLASİK SARAY DÜZENİ: Osmanoğulları dünyadaki diğer hanedanlar arasında kendine özgü saray düzeni ve sürekliliği açısından ayrı bir yere sahiptir. Merkezden çevreye üçlü bir düzenle açılan Harem-Enderun ve Birûn etkinlikleri açısından zamana ve koşullara göre değişen kurumlardır. 19. yy'da büyük değişikliklere uğrayan bu düzenin tabii ki en önemli kişisi mutlakiyeti temsil eden padişahtı. Topkapı Sarayı'nda Arz Odusu önünde devlet ricali.

öyle bir noktaya gelindi ki tahttan indirmelerde Şeyhülislâm fetvalarına ihtiyaç duyuldu. Ulemâ telkinleriyle Osmanlı saltanat hukuku, şeriat kapsamında yorumlanmaya başlandı. Bu anlayış giderek katılaştı. Örneğin, II. Mahmud'u şehzadeliğinde eğiten hocası; "-Her insanın ettiğinden ahirette sual olunur. Amma padişahlar, mülkünde ve cemi memâlikinde mevcud âlâ ve ednâ ve sagir ve kebir ve ricâl ve nisâ ve ağniyâ ve fukaranın mecmuundan sual ve hesap olunur. Bunların cümlesi Taraf-ı Hak'dan padişaha emanet olunmuşdur." görüşünü, geleceğin padişahına telkin etmişti. Bu öğretiler, gelenek ve yasalarla birlikte hükümdara, dinî gerekçelere dayandırılmak koşulu ile atama, uzaklaştırma, savaş açma, öldürtme... gibi olağanüstü yetkiler tanıyor, tasarruflarından da Allah'a hesap vereceğini öngörüyordu.

Padişah olabilmek için "Hânedân-ı Al-i Osman"dan (Osmanoğulları Soyu), bir padişah oğlu olmak şarttı. Esasen kurumlar ve hukuklar da bu hânedâna bağlıydı: "Devlet-i Aliyye-yi Osmaniye" (Osmanlı Devleti), "Taht-ı Âlî" (Saltanat makamı), "Memâlik-i Mahrusâ-i Osmaniye" (Osmanlı ülkeleri), "Kavanin-i Osmaniye" (Osmanlı yasaları), "Tevârih-i Al-i Osman" (Osmanoğullarının tarihleri) (son dönemlerde bu "Osmaniye" deyiminin yerini "Hümâyûn", "Şâhâne" ve "Mülûkâne" sözleri almıştır.) Kısacası, temel ve birleştirici öğe Osmanoğullarıydı. Padişahlığın varlık nedenlerinden biri de "gazâ ve cihad"dı. Bunun en somut belirtisi Kılıç Kuşanma'ydı. Batılı hükümdarların tac giyme törenleri gibi vazgeçilmez olan bu törende, yeni padişah Hz. Peygamber'e veya büyük halifelere ait kutsal kılıçlardan birini, yapılan duâ ile beline bağlardı. Anlamı, temel görevinin başkomutan sıfatıyla "Dârü'l-harb"e (gayrimüslim ülkelerine) ve zındıklara (dinden çıkanlara) savaş açmak olduğuydu. "Dârü'l-İslâm"ın (İslâm ülkelerinin) bütünlüğü için de kendisini metbu tanımayan devletlerle savaşması doğaldı. Bu bağnaz görüşler, kapitülasyonlar gibi ekonomik, siyasal ve son zamanlarda da kültürel zorlamalar karşısında gülünçleşti ve çelişkili durumlar ortaya çıktı. Tanzimat'ta ise, Batı ile ilişkiler kimi konularda bağımlılığı düşündürecek bir kerteye ulaştı ama, yine de kılıç kuşanmak, İmamlık (halifelik) gelenekleri korundu.

Yetki ve protokol bakımlarından Yakındoğu (Sasanî, Abbasi ve Bizans, İmparatorluklarını hatırlatan özellikleriyle Osmanlı Padişahlığı, esas gücünü "padişah olmazsa düzen de olmaz" inanancından almaktaydı. "İnsanların birbirlerini yok etmelerinin biricik engeli padişahtı.") Tartışılmaz varlığı, ferman ve iradelerde açıktı: peygamberin şeriatını ayakta tutan Padişah-Halife'nin "buyurdum ki" kesin emrini yerine getirmemek, hem suç hem günahtı. Çünkü Halifelik ve kutsal kentlere (Mekke, Medine, Kudüs) sahip olmak, Padişah'a mânevî otorite sağlamaktaydı. Bununla birlikte Osmanoğulları'nın uzun zaman fazla önemsemedikleri, yıkılışa doğru sarılmakta yarar gördükleri resmî Halifelik statüleri İslâm ulemâsının tanımlamasına uymamaktaydı. Halifenin Arap ve Kureyş kabilesinden olması, ahalinin ulularınca seçilmesi gibi koşullar Osmanlı Padişahları için sözkonusu değildi. Esasen Halifelik, Yavuz Selim tarafından yetkileri kaldırılan Müstemsik-Billah ile kapanmıştı. Ama ulemaya göre "-Müslümanların bir imamının bulunması kaçınılmazdı." Dârü'l-İslâm'ın tek bayrak altında toplanması ülküsü hayâl olsa bile, daha fazla parçalanmayı önlemek ve görünüşte örtebilmek için ortak bir imamın varlığı kabul ediliyordu. Osmanlı padişahlarının imamlığı bu bakımdan bir değer taşımıştır. 1789 Aynalıkavak Tenkilnâmesi ise padişaha uluslararası anlamda halifelik sanı veren ilk resmî belge oldu. Böylece III. Selim, Osmanlı ülkelerindeki gayrimüslimlerin koruyuculuğunu üstlenen Rus Çariçesi'ne karşı, Rusya'da ve başka yerlerde yaşayan bütün Müslümanlar'ın koruyuculuğunu üstlendi.

Padişahlık'ın Geçirdiği Evreler

Bizans İmparatorluk sisteminden esinlendiği ileri sürülen ve altıyüz yılı aşan bir zaman boyutunda otuz altı kişinin hükümdarlık anlayışlarından izler taşıyan Padişahlık; kuşkusuz çok belirgin bir değişim süreci yaşamıştır. Orhan Bey'le Kanunî'nin, Fâtih'le II. Mustafa'nın, IV. Murad'la II. Abdülhamid'in, III. Osman'la Abdülmecid'in padişahlıkları arasında; koşullar, padişahlık anlayışı ve uygulamalar bakımından ortak yön pek sınırlıdır. Genelde, padişahlık kurumunun üç büyük dönem yaşadığı kabul edilir.

Beylik Dönemi'nde (1299-1453) Os-

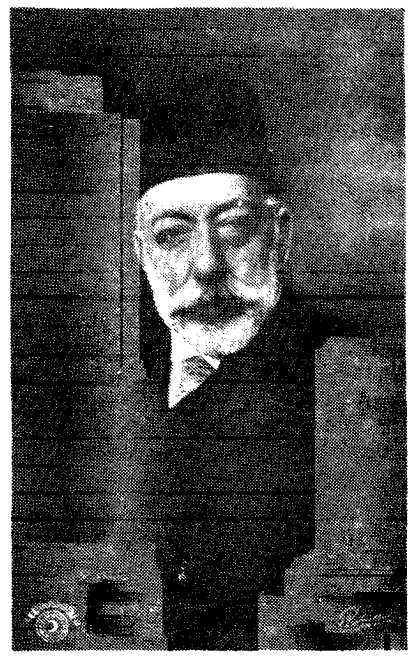

OSMANLI PADİŞAHI: Fatih Sultan Mehmed koymuş olduğu yasalarla belirlediği yetkilerle kendini Rumeli'nin ve Anadolu'nun hükümdarı saymış ve kendisinden sonra gelecek padişahların açtığı yoldan yürümelerini sağlamıştır. Bu nedenle, gerçek anlamda "Osmanlı Padişahı" Fatih Sultan Mehmed'dir. Ülkeyi ve tebayı dilediği gibi yönetme yetkisine sahip padişahın tüm Müslümanlar üzerinde söz sahibi olması da bir kural olarak kabul edilmişti.

manoğulları, Karaman ve Germiyanoğullarını hatırlatan tipik Anadolu beyleridir. Mütevazi "Bey" sanı, bir süre sonra "Han" ve "Sultan" unvanları alınarak terkedilirken Han-Sultanların, danışma ve karar organı Divan'ın başkanlığını, ordunun başkomutanlığını ellerinde bulundurdukları; yardımcıları ile samimi dayanışmada bulundukları dikkati çeker. Hükümdarlıkla ilgili kurumlar ve kurallar, millî ve askerîdir. Törelerde yasa ağırlığı vardır. Sâde bir protokol, Ahîlik ve Bektaşilik'le sıkı ilişkiler sözkonusudur.

Mutlak Birbaşılık (Monarşi) Dönemi'nde (1453-1839) Padişah-Halife, Divan başkanlığını Vezirâzam'a bırakmıştır. Vezirler ve beylerbeyleri yönetici bir zümre değil, vekil-memurlardır. Görevliler her yetkiyi padişahtan almış ve onun adına kullanmışlardır. Padişahın yasama, yürütme ve kimi durumlarda da yargı yetkisi şeriata dayanmaktadır. Başkomutanlığı devam etmektedir ama kendi altında bir Seyfiye (rütbeli asker) sınıfı yoktur. Askerlikle ilgisi bulunmayan vezirlere, eyâlet ve sancak yöneticilerine komutanlık yaptırılmaktadır. Bu dönemde mutlak yetki birikimi ve tekeli (birbaşılık) Padişahlık'ın başlıca çıkmazı olmuştur. Saraya ve padişaha yönelik ithamlar da giderek bu yetkilerin yerinde ve yeterince kullanılmadığı noktasında toplanmaya başlamıştır. Sözgelimi II. Selim'den itibaren padişahların pek seyrek ve isteksiz sefere çıkmaları; II. Mustafa'dan sonra hiçbirinin cepheye gitmemesi; ikide bir ayaklanmayı alışkanlık edinenlerin başlıca gerekçeleri olmuştur. Kimi padişahların ıslahat girişimleri ise herhalde hep bu yetki birikimi sıkıntısından kurtulmak düşüncesiyle ilgiliydi.

Otokratik Çağdaşlaşma ve Anayasal Birbaşılık (Meşrutî Monarşi) Dönemleri'nde (1839-1922) Batı örnek alınırken Padişahlık'a ayrıcalık tanınmamıştır. Padişahın dünyevî ve uhrevî yetkilerini temsil eden Sadrâzam'la Şeyhülislâm'ın yanına, askerî yetkisini temsil eden Serasker'in (başkomutanın) katılması bu yıllardadır. Padişahı da yasa lara bağlı bir yetkili durumuna sokmak gibi çetin bir işi üstlenen Tanzimat, siyasal rejimlerdeki program fikrini ve devlet disiplinini Saray'a da kabul ettirmiştir. 1839 Gülhâne Hatt-ı Hümayun'u, 1876 Kanun-ı Esasîsi; birer padişah fermanı olmakla birlikte her ikisinin de asıl amacı, Padişahlık yetkilerini kısmak ve dağıtmaktı. Bu çabalar

SON PADİŞAHLAR: Osmanlı Devleti'nin son yıllarında gelişen olaylar ve toplumsal yapıdaki değişimler padişahlık kurumuna da yeni biçimler vermişti. II. Meşrutiyet padişahı meşrutî bir hükümdar yapmış, işlevini değiştirmişti. V. Mehmed (Reşad) İttihat ve Terakki'nin amaçlarını gerçekleştirmek için bulduğu ideal ve yaşlı bir padişahtı. VI. Mehmed (Vahideddin) ise bahtsız olmasının yanı sıra suçlu da sayılan son padişah oldu.

sonunda, devlet ve siyaset kavramlarını, çağdaş bakışla kabule yanaşan bir padişah tipi ortaya çıkmıştır denebilir. Kaldı ki ötedenberi Osmanlı Padişahları'nın -çoğunlukla- yapısal yenileşmelere karşı koymak yerine öncülük ettikleri, özellikle de "tesâmüh"e (bütün dinlere ve ırklara karşı aşırı hoşgörü) önem verdikleri kabul edilir.

Osmanlı Padişahlığının İç düzeni

Dünyanın sayılı hânedanları arasında, yedi yüzyıllık sürekliliği ve özgün saray düzeniyle de Osmanoğulları'nın ayrı bir yeri vardır.

Bu düzen, başlangıçtan kapanışa dek özel yaşayışla devlet yönetimini iç içe örgütlemeyi gözeten bir prensibe bağlı kalmıştır. Klâsik saray, merkezden çevreye üçlü bir düzenle açılıyordu: Harem-Enderûn-Bir'ûn. Bunların etkinliği zamana ve duruma göre farklı grafikler çizmiştir. Örneğin, Fatih'ten itibaren güçlü padişahların saltanatları boyunca ağırlık Enderûn'dadır. Zevk düşkünü, çocuk veya deli padişahlar haremi ön plana çıkarmışlardır. Olağanüstü dönemlerde ve padişahlığın sarsıntı geçirdiği kısa devrelerde Birûn egemenliği sözkonusu olmuştur. Padişahtan başka hiçbir aktif erkeğin giremediği Harem, etkinliğini yüzyıllarca sürdürürken iç yapısındaki esrarı da saklamayı başarmış gözükmektedir. Harem'deki "Kraliçe" Vâlide Sultan'ın, padişaha mutluluk veren hasekilerle kadınefendilerin yönetime dolaylı etkileri ise çoğu zaman padişah, bazan da Ağalar aracılığı ile olmaktaydı. Mutlak padişahlık dönemi boyunca bu etki; dünyanın dört bucağından gelen çok farklı kültürlerdeki zeki ve becerikli kadınların varlığı sebebiyle zaman zaman bir baskı ağırlığı kazanabiliyordu. Fakat dış dünyadan habersiz ve kültür yoksunu Kafkasyalı câriyelerin doldurduğu 19. yy hareminin; Bâbıâli ile iktidar bölüşümü sürecindeki padişahlıkı etkilemesi artık çok zordu. Buna karşılık, Bâbüssaade Ağası'nın temsil ettiği Enderûn; padişahın resmî yaşayışını düzenleyen ciddi bir kurum niteliğini devletin çöküşüne koşut bir aşınma ile 19. yy'da bile ayakta tutabilmiştir. Birûn ise Harem ve Enderûn dışındaki bütün bir devlet demekti. Sadrâzam'dan asker ocaklarına kadar uzayan kadroları Tanzimat'la birlikte dipten doruğa değişmelere uğradı.

Padişahlık kurumunda asıl önemli şahsiyet, elbetteki padişahın kendisiydi. Büyük padişahlar çağının kapanışında, taht adayı şehzadelerin sancak valiliğine gönderilmemeye başlanması ve "Amûd-u saltanat-ı seniye" (Sultanlığın babadan oğula sıra izlemesi) geleneğinin terkedilmesi gibi iki esaslı neden akla gelmektedir. I. Ahmed'den sonra "Bil-irs ve'l-iştihkak" (soy sürme) ilkesi benimsenince 1617-1918 arasındaki üçyüz yılda, yirmi padişahtan yalnız ikisi (IV. Mehmed ve Abdülmecid) babalarından; diğerleri kardeşten, amcadan, kuzenden sonra tahta çıkmışlardır. Yine, I. Ahmed'den sonra başa geçenlerin kardeşlerini, yeğenlerini boğdurtması da birkaç istisna dışında görülmedi. Sultan İbrahim'den sonraki (1640-1648) yüzaltmış yıl zarfında öldürülen padişah da yoktur. Ama, eski vahşiyâne yöntemlerin yerini daha kötü sonuçlar veren "hapsetme" geleneği almıştır.

Böylece Osmanlı tahtı, rakiplerini ortadan kaldıran cesur ve becerikli şehzadelere değil; yıllarca "Kafes"te umutsuz yaşamış câhil ve pasif adaylara kalmıştır. 17. yy'ın sonlarından itibaren, II. Süleyman, II. Ahmed, I. Mahmud, III. Osman, III. Mustafa... gibi ileri yaşlarda ve çocuksuz şehzadelerin, yıllar boyu süren Şimşirlik (Şehzadelere özgü harem hapishanesi) karanlığından çıkarılıp tahta oturtuldukları görülür. Bu kapalı yaşama biçimini II. Süleyman "-Kırk yıldır bir karanlık yerde mahpus ve hayattan meyus iken yeniden dünyaya gelip gözüm açtım ve âlemi herc ü merc içinde buldum..." sözleriyle açıklamıştı. Kafes hayatına mahkûm şehzadelerin câriyelerle ilişkilerine çocuk sahibi olmamak koşuluyla müsaade ediliyordu. Bu yüzden, Abdülmecid'e gelesiye Osmanlı hanedanı dal kol salacak bir bünyeye kavuşamadı. Hatta, I. İbrahim ve II. Mahmud zamanlarında, bir süre tek erkekle temsil edilmek gibi tehlikeli yıllar geçirdi. 1725'ten 1758'e dek Osmanlı Sarayı'nda hiç çocuk doğmadı. Kafeste kırk yılını geçiren iyi yürekli I. Abdülhamid, devletin ve hanedanının geleceğini düşünerek uygulamaları hafifletmiş, Şehzade III. Selim ve II. Mahmud bu sâyede daha özgür ve çağdaş bir eğitimle geleceğe hazırlanmışlardır. Batılı prensler gibi yetiştirilen ilk Osmanlı Veliahdı Abdülmecid ise her türlü yeniliğe açık, Fransızca bilen, alafrangalığı benimsemiş kişiliğiyle tahta çıkmıştır. Gerçi babası II. Mahmud ve ondan öncekiler de ıslahat fikirlerine ilgi duymuşlardı. Fakat gecikmiş ve gelişigüzel atılımları, hayatlarını ve tahtlarını tehdit eden ayaklanmalarla noktalanmıştı.

Ocaklı, ulema ve Dersaadet halkı ittifakı, yenilikçi padişahların karşısındaki korkulu cephe idi. Bunların ittifakı bozulduktan sonra da Padişahlık'ı hedef alan başka odaklar her zaman mevcut olmuştur. III. Selim'in ve sonraki yedi padişahtan dördünün tahttan indirilmesi bu açıdan düşündürücüdür. Hal' vak'alarında değişmez gerekçe "Şeriat-ı garra"ya uymamak veya "cinnet"ti. Ayaklanmaların sıklaşması, Osmanlı hanedanına duyulan saygıyı ve padişahların kutsallığını da giderek yıprattı. Bir seferinde ayaklanmacıların: "-Padişah bir insan değil midir? Kim olursa olur... Konya'daki şeyh olsun. Kırım hanzâdesi olsun!" demeleri ilginçtir. 19. yy'da, sarsılan padişahlık otoritesi yeniliklerle berkitilmek istenirken "-Saltanat, millet için dehşet kaynağı değil, destek olmalıdır." görüşünün; Padişahlık'a gölge düşüren Sened-i İttifak'la aynı yıllarda gündeme getirilmesi rastlantı değildir. II. Mahmud, derebeyliğe dayalı adem-i merkeziyetçiliği öngören ünlü senedi etkisiz kılabilmeyi, bu görüşle bağdaştırdığı reformlarda görmekteydi. Ama, padişahlık anlayışı, üçyüz yıl önceki Kanunî'ninkinden farklı değildi. Dostane ilişkiler kurduğu krallara yazdığı mektuplarında tıpkı Kanunî gibi; "-Ben ki eşrefü'l-büldan ve'l- emsar ve es'adü'l-emâkin ve'l-aktar Kıble-i mesâcid-i âlem... Mekke-i Mükerreme ve Medine-i münevvere ve Harem-i Mescid-i Aksâ ve Kudüs-i Şerif-i mübârekin hâdim ve hâkimi ve bilâd-ı silsile-i muazzama ki İstanbul ve Bursa ve Edirne'dir. Anların ve Şam-ı cennet-meşamm ve Mısr-ı nâdiretü'l-usr ve külliyen Arabistan ve Afrika ve Berka ve Kayrevan ve Halebü'ş-şehbâ ve Irak-ı Arab ve Acem ve Basra ve Lahsa ve Deylem ve Rakka ve Musul... ve bilâd-ı Arnavudluk ve Eflâk ve Boğdan memleketleri ve tarif ve tavsiften müstağni nice büldan ve beka' ve emsar ve kal'anın Padişah-ı ma'delet-penah ve'şehriyar ve merhamet-destgâhı es-sultan ibnü's-sultan ve'l-Hâkân ibnü'l-Hâkân es-Sultanü'l-Gâzi Mahmud Hân ibnü's-Sultan el-Gâzi Abdülhamid Han ibnü's-sultan el-Gâzi Mahmud Hânım" diye yazıyordu. Aynı sırada, devletin resmi yayın organı *Takvim-i Vekayi* de sık sık "Tenbihnâmeler" yayınlamaktaydı:

"...Dünya ve ahiret selâmeti için herkesin üzerine âmir-i mutlak bir Sultan-ı zîşâna şer'an ve aklen tebaiyyet ve itaat vâcibdir...", "Tavâif-i halkın umuru zâlimelerin def' ve zararların men' için padişahın vücudu lâzımdır...", "Hükemâ, nâsın padişaha ihtiyacını deryada furtunaya tesadüf etmiş sefinenin reise ihtiyacına nisbet etmişlerdir...", "İtaat Âyet-i kerimesinde olan ulü'l-emirden murad, mülûk-i izâm olduğu muhtar-ı ulemâ-yı â'lâmdır. Padişaha itaat edüb tebaiyetinden dönmemek ve niçün şöyle böyle oldu ve bu böyle oluyor deyu itiraz olunmamak vecibe-yi uhde-yi diyanettir..."

Tanzimat, Padişahlık'ın başlıca geleneklerine ilişmedi. Topkapı Sarayı Bâbüssaadesi önünde tahta oturmak, biatleri kabul etmek, Eyüp'te kılıç kuşanmak, Sadrâzam'a mühür vermek, ibka ve tevcihatta bulunmak, Bayram ve Cuma selamlıklarına görkemli törenlerle çıkmak, Hass-ı Hümayun adı altında muazzam gelirlerle Mısır varida-

YENİLİKÇİ PADİŞAHLAR: *Osmanlı hanedanının şehzadeleri kafes hayatına mahkûm, yıllarını burada geçiren, burada yaşlanan kişilerdi. Ayrıca çocuk sahibi olmaları mümkün değildi. I. Abdülhamid bu uygulamaları hafifleterek şehzadelerin çağdaş bir eğitimden geçmelerini sağlamış ilk hükümdardır. III. Selim, II. Mahmud reformlardan, yenileşmelerden yana olmalarına rağmen, bunun bedelini ayaklanmalarla ya da canlarıyla ödemişlerdir. Abdülmecid ise Batılı prensler gibi yetiştirilen ilk veliahddı. Abdülmecid.*

tına sahip olmak, gittiği yerlerde atının ayakları altına değerli kumaşlar (pâyendaz) döşenmek... ayen korundu. Bununla birlikte zamanın gereklerine ayak uydurulması da sözkonusuydu. Abdülmecid, Tanzimat prensiplerine uyacağına yemin etmiş, halkla ilişkilerinde ise Batılı hükümdarları örnek almıştı. Ancak padişahlık anlayışı temelde aynıydı. Örneğin ülke hâlen (Memâlik-i Mahrusa-i Şâhâne) onundu. Halk da Tanrı'nın kendisine emaneti (vedîâ-yı ilahiye) idi. Sadrâzam, Şeyhülislâm, Serasker, nâzır atama ve uzaklaştırmaları padişahlık yetkisi içindeydi. Şu kadar ki, kanunlar ve nizamnameler gibi İradeler (Padişah buyrukları) de şeriata uydurulmak durumundaydı. Kısa zamanda; tebdil gezmeyen, giyim kuşam ve özel yaşayışında Batılılaşmayı benimseyen, Vükelâ toplantılarına katılan, kışla, tersane, mektep açılışlarında bulunan, ülkesi içinde ve dışında gezilere çıkan, yabancı nişanlar takan Tanzimat Padişahı, daha gerçek ve gerçekçi bir tip oldu. Eski "Şevketlû, Mehabetlû, Kerametlû, Devletlû Padişah" ın yerini, Batı'nın "majesteleri" ile bir ayarda düşünülebilecek bir "haşmetmeab" olarak aldı. Hatta bir zamandan sonra "Padişah" sanı bile resmî elkap arasında görülmez oldu. Son dönemde hânedan kavramı da "soy" kavramı ile yer değiştirmiş gözükmektedir. "Âl-i Osman"ın yerini "Hânedan-ı Âl-i Osman" almıştır. Resmî veliahd ve Veliahdlık Dairesi de yine son dönemlerde görülmüştür. Batı'daki Kraliçeliği, Osmanlı Sarayı'nda Vâlide Sultan üstlenirken şehzadelere de "Efendi" sanı verilmiş, özgür yaşamalarına ve aile düzeni kurmalarına müsaade edilmiştir.

Bu gelişmeler, Tanzimat'ın her alana yaymaya çalıştığı Batı hayranlığının izlerini taşır. Abdülmecid'in hoşgörüsünü ve demokratik yaklaşımlarını paylaşmaya gönüllü gözükmeyen Abdülaziz ve II. Abdülhamid'in yarım yüzyıllık döneminde, mutlakiyetçi padişahlık son kez gündeme gelmiştir. Bu yıllarda Bâbıâli'nin yönetime egemen olabildiği süreler sınırlıdır. "Padişahın, rey ve kararında müstakil olması", bir geri dönüştür ve bu, "arzû-yu Şâhane" deyimi kullanılarak yumuşatılmaya çalışılmıştır. Abdülaziz'in saltanatında, arzu-yu Şâhânelerin gerisinde Valide Sultan'ın, kültürsüz ve duygusal kadınefendilerle musahiplerin istekleri vardı. Osmanlı Sarayı, ülkenin ve ulusun yoksulluğuyla çelişen israf batağına da

SADRAZAMLIK: Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında sadrazamlık kurumundan söz edilemez. Vezir unvanı ise ilk kez Çandaroğulları ile tanınmıştır. Fatih Kanunnamesi de sadrazamı devletin en yetkili görevlisi tanımlamıştır. Görevi padişahın mutlak vekili olarak ülkeyi şeriata ve yasalara uygun bir biçimde yönetmek olan sadrazamlık 15. yy'ın ikinci yarısından sonra kurumlaşmaya başlamıştır.

yine bu mutlakiyetçi gidiş döneminde saplandı. Dört bin dolayında ahçı, seyis, hamlacı, hacleme, kuşbaz, canbaz, tütüncü, yâver, teşrifatçı, mâbeyinci... Matbah-ı Âmire'den her gün dağıtılan ortalama beşyüz tabla (6000 kab) yemek! Tanzimat'taki lüks düşkünlüğü, Padişahlık'a yöneltilen eleştirilerin başlıca konusuydu.

1876 Kanun-ı Esasîsi, "selâhiyet-i vâsiâ"ya (padişahlık yetkilerine) tebâyı ortak ederken, padişahın dünya Müslümanları'nın halifesi olduğunu da vurguluyordu. Böylece dünyevî yetkilerinin kısılmasından duyacağı eziklik, uluslararası bir onurlandırma ile unutturulmak istenmişti. (Oysa Tanzimat, gayrimüslim tebâyı sultana ısındırmak için "örfî hükümdarlık"a ağırlık vermişti.) Halifeliğin ve padişahlığın, hanedandan büyük oğula geçmesi, hanedan hukuku ve kişisel sorumsuzluk konularında devlet güvencesi ve hepsinden önemlisi atama ve tevcihler, para bastırma, hutbe okutma, savaş ve barış ilânı, başkomutanlık, infaz ve af, meclisi toplantıya çağırma ve tatil etme... gibi kutsal hak ve yetkiler Kanun-ı Esasî ile yine padişaha bırakılmıştı (md.2-6). Ne varki; "Habeşistan'dan gelen zencilerle Çerkezistan'dan gelen halayıkların ellerinde büyüdüklerini ve kendilerinden uzun boyutlu hizmetler beklenemeyeceğini" itiraf eden II. Abdülhamid, bu yetkileri azımsıyordu. Biri intihar, öteki çıldırma ile sonuçlanan iki hâl' olayının ardından Bâbıâli, Seraskerlik ve Meclisi Mebusan karşısında Padişahlık'ı zayıf görmekteydi. "Halife-i Müslimîn Zıllullahı fi'l-arz" ve "Zât-ı kudsiyet-i tâcidârî" benzeri İslâmcı ve mutlak padişahlık gereği unvanları kullanarak dünya Müslümanları'ndan güç almayı ve ülkede daha meşru ve baskıcı olabilmeyi gözetmişti.

II. Meşrutiyet ise padişahı meşrutî bir hükümdar yaptı. Bu dönemin iki padişahından V.Mehmed (Reşad), İttihad ve Terakki Fırkası'nın bu rol için uygun bulduğu ideal ve yaşlı bir aktördü. VI.Mehmed (Vahideddin) ise hem padişah hem halife olarak bahtsız ve suçlu oldu. İlginçtir ki son imzasını hânedanının adını kullanma cesaretini gösteremeyerek "Halife-i Müslimin" sanıyla attı.

Sadrâzamlık

Kuruluştan İtibaren Yetki ve Sorumluluk

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yılları için Sadrâzamlık kurumunun varlığından söz edilemez. İlk beylerin idarî ve askerî yardımcıları birer ideal arkadaşıdırlar. Veya tarihler böyle tanıtmaktadır. 14. yy'ın ikinci yarısında ortaya çıkan "Vezirlik" unvanının ilk temsilcileri ise Çandaroğulları ailesinden yetişmiştir. Bu aile, Osmanoğulları'nın sultanlığına koşut bir iktidar öğesi olabilmeyi, yüzelli yıl kadar sürdürmüştür.

Çandaroğulları'nın "Vezir-i evvel" unvanı ile tanınan üyesi ise II.Murad'a ve Fâtih'e hizmet eden Halil Paşa'dır. Yine o, yazgıları iktidar uğrunda baş vermek olan sayısız vezirâzamın da ilkidir.

Çifte hâkimiyet geleneğini 1453'te bozan Fâtih, kanunnâmesinde vezir-i evveli, devletin en yetkili görevlisi olarak tanımlamıştır. İslâm devletlerinde ise din ve dünya işlerinin ayrı ayrı ele alınıp şeriata göre yürütülmesi koşuldu. Bu açıdan, padişahın ülke ve tebaa sorunlarına eğilmede iki yardımcıya ihtiyacı vardı: Cismanî yetkileri kullanacak "Vezirâzam", dinî sıfat ve yetkileri temsil edecek "Müftü" (Şeyhülislâm). Vezirâzamın görevi, padişahın mutlak vekili sıfatıyle şeriata ve yasalara göre ülkeyi yönetmekti. Kanunî döneminde "Vezirâzam" unvanını resmen alan Vezir-i evvel (Birinci vezir) bu ağır sorumluluğu taşırken kendisine danışmanlıkta bulunan ve çoğu kararları bağlayıcı olan "Divan-ı Hümayun" vardı. Bu geleneksel kurul da Fatih'in kanunnâmesine kadar bir belirsizlik evresinden geçerek ancak 15. yy'ın ikinci yarısında kurumlaşmış, Kubbealtı'nda haftada dört gün Vezirâzam'ın başkanlığında çalışmaya başlamıştır.

Vezirâzamlığa atama ve uzaklaştırma Divan-ı Hümayun protokolüne bağlıydı. Makam boşalınca padişahın, Mühr-i Hümayun'u Vezir-i Sâni'ye (İkinci vezire) vermesi, istisnası ender görülen bir uygulamaydı. Böylece divânın öteki üyeleri de birer aşama ilerleyebiliyorlardı. Fakat azledilenin divana dönmesi ve bir daha sıraya girmesi mümkün değildi. Bu sistem 16. yy sonlarında değişti. Padişahlığın babadan oğula sıra izlemesi geleneğinin bırakıldığı sıralarda, bir Kubbenişîn'in (Divan toplantılarına katılan merkez veziri) veya taşra vezirinin Vezirâzamlığa atanması, azledilenin de gerektiğinde başka bir göreve gönderilmesi usulüne geçildi. Atama işlemi bir Hatt-ı Hümayun ile yapılmaktaydı. Bu ferman devlet erkânı önünde okunurdu. Üç tuğlu vezirlerden farklı olarak vezirâzama beş tuğ verilmekteydi. "Vekil-i mutlaklığı" ise önceleri yüzük biçiminde olan, son yüzyıllarda zincire bağlı altından örme bir kese içinde taşınan Mühr-i Hümayun ile devredilirdi. Mührü alan vezirâzam, bunu yanından ayırmaz, boynunda veya koynunda gece gündüz saklardı. Uzaklaştırma işlemi daha basitti ve mühür geri alınarak yapılırdı. Vezirâzam, her icraatından her an hayatıyla sorumluydu. Bu sorumluluk yalnızca padişaha karşıydı. Devlet işlerini "Ricâl-i devlet ve Ocaklı vesâir hizmet erbabını uydurup yürütmesi" kuralıdı. Müdahale edemeyeceği iki konu, Adliye ve Maliye idi. (Kazasker ve Defterdar, doğrudan arz'a girmek yetkisiindeydiler.) Padişah'ın katılmadığı seferlerde, Sancak-ı Şerif'i teslim alarak Serdâr-ı Ekrem (Başkomutan) olur, İstanbul'da ise devlet işlerini yürütmek üzere bir Kubbe vezirini Sadaret Kaymakamı bırakırdı. Sefere çıkarken kırk gün önceden İstanbul dışında ordugâhı kurdurur, askerin toplanmasını beklerdi. Otağının önüne tuğları dikilir, gelen birlikler huzurunda alay gösterirlerdi. Cepheye ulaşınca harp meclisini toplar, savaş durumuna göre de seraskerler atardı. Fatih Kanunnâmesi'nin klâsik dönem vezirâzamına tanıdığı yetkiler arasında vezir, kazasker, müftü, müderris dışındaki tüm atamalar, siyaseten idam cezası uygulama, tımar tevcihi, elçilerle görüşme ve antlaşma imzalama, savaşı dilediği gibi idare etme... de vardı. Padişah, arzlarını geri çevirmez fakat siyasetini beğenmezse gerekçe göstermeden azledebilirdi. Yetkileri saray dışında bütün ülkede geçerliydi. Sarayın Enderun bölümüne adımını attığı an ise hiçbir yetkisi kalmazdı. Haftada en az dört gün divan toplantıları için saraya gelir, toplantılardan sonra, görüşmeleri ve alınan kararları açıklamak üzere padişahın huzuruna çıkardı. Buna "arza girmek" deniyordu. 18. yy başlarında terkedilen bu geleneğin yerini, 1832'ye kadar "telhis" sunmak (görüş ve önerileri özet yazılarla duyurmak) usulü aldı.

HIZLI DEĞİŞİMLER: Tanzimat'tan sonra sadrazam olabilecek devlet adamlarında yeni nitelikler aranmaya başlandı. Bu biraz da 19. yy'ın Osmanlı Devleti'nde yaratmış olduğu değişimlerin bir ürünüydü. Avrupa'yı tanımak, dil bilmek, dünya diplomasisinden haberdar olmak gerekirdi. Oysa bunları üzerinde taşıyan devlet adamı pek azdı. Özellikle Mustafa Reşid Paşa toplam onüç kez ve onsekiz yıl iktidarda bulunmuş bir devlet adamıydı. Babıâlî'yi neredeyse ayrı bir kurum haline getiren Mustafa Reşid Paşa'ya "Halkın Reis-i Cumhuru" deniyordu.

II. Mahmud'a kadar vezirâzamların resmi kıyafeti, üzerine ince Hind tülbendi sarılmış ve dört parmak eninde sırma şeridi bulunan kallavî külah, "üst" denen dört kollu ağır sırma işleme (seraser) kaplı kürk, kuşak arasında padişahın hediyesi olarak taşınan murassa hançerdi. (Kıyafet yeniliklerinden sonra Sadrâzamlar sivil giysi ve redingot kullandılar.) Fâtih Kanunnâmesi, Vezirâzam'a bir milyon ikiyüz bin akçelik muazzam bir ödenek (has) öngörmüş, ayrıca "câize" adı altında yeni atanan görevlilerden ve valilerden rüşvet almasını da yasallaştırmıştı. "Paşa Kapısı" veya "Bâb-ı Âsafî" denen vezirâzam konağı, en büyük devlet dairesiydi. Kazaskerle birlikte Cuma Divanı, ikindi divanları ve diğer toplantılar burada yapılırdı. Kimi vezirâzamlar, kendi konaklarının yetersizliğinden, Sultanahmet Meydanı'ndaki İbrahim Paşa Sarayı gibi elverişli mekânlara taşınırlardı. Sadaret Kethüdası, Divan Efendisi, Mühürdar, Tezkireci vb. çok sayıda bürokrat, vezirâzama yardımcılık ederlerdi. Sefer zamanlarında bu kadroların bir bölümü ile "Daire ve Kapu Halkı" denen diğer yardımcı personel ve asker kendisine eşlik ederdi. Ancak 19. yy başlarında, Bâbıâli kurulduktan sonra Sadrâzamlık makamı ve kadroları sabitleştirilebildi.

Köprülüler'in İktidarından Tanzimat'a

Genelde, Enderun'dan yetişme ve

SADRAZAMLIKTA YENİ BİR DÖNEM: "sadrazam" unvanı Köprülü Mehmed Paşa'yla birlikte kullanılmaya başlanmıştır. Birçok koşul öne sürerek iktidar olan Köprülü, sertliği ve disiplini ile tanınmıştır. 1659 ile 1661 arasında sadrazamlık yapan Köprülü, yönetimini daha rahat sürdürebilmek için Divan-ı Hümayun çalışmalarını tatil etmiş ve yönetimi sırasında birçok askeri başarıya öncülük etmiştir.

devşirme kökenli merkez vezirlerine verilen vezirâzamlık zamanla seviye kaybına uğradı. Bu, Anadolu'dan sivrilen taşra vezirlerinin iktidara aday olmalarını hazırladı. Köprülüler dönemindeki parlayış, ikiyüz elli yıl önceki Çandarlıları hatırlatacak bir güç gösterdi. Eskiden vezirâzamların arada bir kullandıkları ve kendilerine tanınan olağanüstü yetkilerle ilgili olan "Sadrâzam" unvanını da Köprülü Mehmed Paşa, özel koşullu iktidarı için uygun gördü. Bu tarihten sonra, genellikle bu unvan kullanıldı. Köprülü, mutlak yönetimi için bir engel kabul ettiği Divan çalışmalarını da tâtil etti. (Divan-ı Hümayun, sembolik bir işlevle daha yüzyıl kadar varlığını korumuştur.) Damat İbrahim Paşa'nın çok kötü bir biçimde noktalanan görkemli iktidarından sonra ise Sadrâzamlık sönükleşmeye uğradı. 18. yy'ın silik padişahları, iç ve dış sorunları çözümleyememe açmazında sık sık sadrâzam değiştirmede avuntu aradılar. İşbaşına getirdiklerinin meziyet ve liyâkatlerinden çok, onlarla kişisel ilişkilerini gözettiler. Cephelerin çoğalması, savaşların uzaması sonucunda sadrâzamlar, serdarıekrem olarak sefere gitmemeye başladılar. Derebeyi kökenli vezirlerin cephe seraskerlikleri ağır yenilgilere neden oldukça, askerlikten anlar devlet adamları sadârete getirilip cephelere koşturuldu. III. Selim zamanında görüldüğü gibi, Sadrâzamlık peşpeşe birkaç kez cephede el değiştirdi. II. Mahmud'un sadrâzamı Reşid Mehmed Paşa'nın 1832'de Konya Savaşı'nda Mısır Vâlisi'nin ordusuna esir düşmesi kötü bir ders oldu ve bu tarihten sonra Serdarıekremlik, asker paşalara bırakıldı.

Sadrâzamlığın Kurumlaşması

II. Mahmud ülkeyi merkeziyetçi modelde yeni baştan örgütlerneye çaba harcarken Sadrâzamlığı da ayrı bir kurum görmekteydi. 1832'de Padişah-Sadrâzam resmî ilişkilerini kişisellikten çıkarttı. Yazışmaların Bâbıâli ile Mâbeyn (Saray Sekreterliği) arasında yapılmasını öngördü. 1838'de ise Sadrâzam Mehmed Emin Rauf Paşa'ya "Başvekil" sanını verdi. Sadaret Kethüdası "Umûr-ı Dâhiliye Nâzırı", Çavuşbaşı "Divân-ı Deâvî Nâzırı" oldu. Avrupa'ya ayak uydurma sürecinde sadrâzamlık hızla kurumlaşırken asıl işlevi de"siyaset belirlemek ve uygulamak" olmaktaydı. 1840 Bâbıâli yenileşmesinde Nâzırlıklar, Sadrâzamlığın mutlak vekillik tekeline ortak olmaya başladılar. Özellikle "Umur-ı Hariciye Nezareti", dış ilişkilerdeki ağırlığı sebebiyle Bâbıâlî bünyesinde, fakat bağımsızdı. Padişaha doğrudan sorumlu bir makamdı. Geleneksel yapıda Birun'un başı sayılan Sadrıâzamlık'la, nâzırlıkların saray dışında kurumlaşmaları; eski otokratik yönetimin biricik kurumu ve kurulu iken unutulan Divan-ı Hümayun'un yerini de "Şûra-yı Bâbıâlî", "Meclis-i Vükelâ" gibi ilk istişarî kurulların alması II. Mahmud'un Tanzimat'a bıraktığı bir reform mirası olmuştur.

Tanzimat'ın ilk yıllarında Bâbıâlî (hükümet) kavramı yerleşirken Sadrâzamlık da anonimleşmekteydi. 1843'te, has, câize, pişkeş, haraç vs. alması yasaklanarak sadrâzama maaş bağlandı. Aynı sırada bu makamın yetkileri de eleştiriye açıldı: "Re'y-i vâhid fikr-i münferid ile bunca mesalih-i mülk ü milletin idaresinin (tek oy ve tek görüşle yönetimin) hatadan uzak tutulamayacağı ileri sürüldü. Ama, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda yer verilmeyen mutlak vekillik konusuna Islâhat Fermanı'nda da bir açıklık getirilmedi. Buna karşılık Sadrâzamın ve nâzırların hayatları güvenceye alındı. II. Mahmud'un idama gönderdiği Benderli Ali Paşa'dan sonra, altmış yıldan fazla bir zaman (Midhat Paşa'nın eski bir sadrâzam olarak Tâif'de boğuluşuna dek) hiçbir sadrâzama ilişilmedi. Ancak, Sadaret'e geliş gidişler sıklaştı. Örneğin, Abdülmecid ile Abdülaziz'in otuzyedi yıllık dönemlerinde kırkbir değişiklik yapıldı. Bu, Sadrâzâmların uzun vâdeli işlere el atmadan günlük sorunlarla oyalanmalarının bir nedeni olmuştur. İnzivâ siyasetinden sıyrılan devletin, dış ve iç kamuoylarının ağır baskılarına katlanmak zorunda kaldığı bir dönemde padişahlar, kişisel duyarlılıklarının yanısıra, gelişmeleri de dikkate alarak pek sık sadrâzam değiştirmişlerdir. Bu makama getirilenler veya buradan uzaklaştırılanlar ise genellikle "İngiliz yanlısı", "Fransız yanlısı", "Rus yanlısı" tanınmakta, Düvel-i Muazzama elçileri, atamalarda ağırlık koymaktaydılar. Dış baskıların azaldığı nâdir ve kısa zamanlarda ise kamuoyunu memnun edecek şahsiyetler bulunmaya çalışılırdı. Sadrâzamlığa yükselmede ve seçilmede ise Müslüman olmak koşulu ile tebadan herkese yol açıktı. Atama, eskisi gibi bir Hatt-ı Hümayun'la yapılır, "Vezir-i gayret-semirim" diye başlayan bu belge, özel bir törenle Bâbıâli'de vükelâ ve ricâl önünde okunurdu. Mutlak vekillik simgesi yine "mühür"dü. Eskiye göre biricik fark, her Muharrem'de (yılbaşında) padişahın Bâbıâli'ye gelmesi ve bir söylevde bulunmasıydı. Sadrâzam (Meclis-i Vükelâ başkanı) bu söyleve cevap verir, hükümetin bağlılığını bildirirdi.

1850'li yıllarda hükümet organlarının düzenlenmesi gibi çetin bir sorun gündeme getirilebildi. Örneğin, Dahiliye Nezâreti'nin vilayetler üzerindeki merkezî denetimi kabul edildi. Bunun anlamı, o güne dek Sadrâzam'a karşı sorumlu bulunan vâlilerin, Dahiliye Nezareti'ne bağlanmalarıydı. Maarif, Nafıa ile Ziraat ve Ticaret Nezaretleri de bu yıllarda kuruldu. Meclis-i Vükelâ'nın kadrosu yeni nâzırlarla genişlerken Sadrâzamlığın yetkileri de giderek paylaşılıyordu. Devlet adamlarının Sadrâzamlıktan veya nâzırlıktan alındıktan sonra bir valiliğe veya Tanzimat mec-

lislerine atanmaları, bir süre geçince yeniden yönetimin başına getirilmeleri de bu sıralarda olağanlaştı. Bu nöbetleşmelerde "yanlılık" kadar, Avrupa'yı tanımak, dil bilmek, diplomasi deneyimi rol oynamaktaydı. Sayılan nitelikleri taşıyan devlet adamı ise pek azdı. En çok nöbete giren Mustafa Reşid Paşa ile Âli Paşa'ya "Bâbıâli Diktatörleri" deniyordu. Adı geçenler aynı zamanda Bâbıâli'nin saygınlığını neredeyse Saray'la eşitleyebilmişlerdi. Resmî ve özel temaslarda padişahın, Bâbıâli'yi temsil eden Sadrâzam'a bir saygı göstermesi de bu dönemde kuraldı. Mustafa Reşid Paşa, Sadrâzam veya Hâriciye Nâzırı değilken bile devlet üzerinde ağırlığını hissettiriyor, bu nedenle kendisine "Halkın Reisicumhuru" deniyordu. 1846-1871 arasındaki çeyrek yüzyılda toplam onüç defada onsekiz yıl iktidar makamında kalan Mustafa Reşid, Âli ve Fuad Paşalar, mutaassıp olmamalarına ve Batı'ya aşırı sempati beslemelerine karşın, reformları gerçekleştirirken tebaayı şeriat düzeninde yönetmeyi, Bâbıâli'yi ise gerçek anlamda yönetim bağımsızlığına kavuşturmayı amaç edinmişlerdi. Oysa bunların Sadrâzamlık'tan uzak kaldıkları kısa sürede işbaşına gelenler ve hele Mahmud Nedim Paşa gibi padişahlık otoritesini berkitmekten yana olanlar, Sadrâzamlığı, sarayın buyruğunda bir makam görmekteydiler. Abdülaziz'in 1871'den sonraki mutlakiyetçi gidişi, henüz hiçbir güvencesi bulunmayan Sadrâzamlık'ça frenlenemedi. Göreve getirilenler, padişahın keyfine uymak zorundaydılar. "Vekil-i mutlak" deyimi de unutuldu. Sadrâzam'ın başkanlık ettiği Meclis-i Vükelâ, şeklen bir kabineydi. Şeyhülislâm'ın, Serasker'in, Bahriye, Hâriciye, Adliye, Maarif, Maliye, Ticaret ve Ziraat, Nâfia, Zabtiye ve Evkaf Nazırlarıyla Sadaret müsteşarının, Şura-yı Devlet Reisinin, Rüsûmat Emini'nin, Defter-i Hâkânî Müdürü ile Şehremini'nin katılmasıyla toplanıyordu. Ama, sayılanlar arasında bir koordinasyon ve ortak sorumluluk yoktu. Sadrâzam, nâzırların seçiminde söz sahibi değildi. Bunlarla ilgili atama ve uzaklaştırma işlemlerini padişahın Hatt-ı Hümayun'larından öğreniyordu. Nâzırlar padişaha karşı sorumlu, fakat Sadrâzamlığa bağlı değildiler. Meclis-i Vükelâ'da ise genel siyasal durum görüşülür, istişarî kararlar saraya Sadrâzam'ca sunulurdu.

1876 olayları (Abdülaziz'in, V. Murad'ın hal' edilmeleri) deneyimli Sadrâzam Mütercim Rüşdü Paşa'nın dördüncü sadaretinde Kanun-ı Esasî'nin ilânı ise Midhat Paşa'nın ikinci sadaretinde gerçekleşti. Sadrâzamlık için özel maddeler ihtiva eden İlk Osmanlı Anayasası "Sadrâzam'ın, Şeyhülislâm'ın ve vükelânın padişah iradesiyle atanacağını", "Meclis-i Vükelâ'nın Sadrâzam başkanlığında toplanıp iç ve dış sorunları görüşeceğini", "Vükelâdan her birinin kendi dairesiyle ilgili önemli konuları Sadrâzam'a arz edeceğini" (md. 27-32) öngörüyordu. İlk kez, Batı'daki kabineleri hatırlatan bir sorumluluk ve koordinasyon kavramı düşünülmüştü. Ancak bu hükümler, II. Abdülhamid İstibdadında boşlukta kaldı. Adı geçen padişah, sorumluluktan kaçınayı tasarladığı kritik durumlarda Sadrâzam yerine, Hatt-ı Hümayunlarında "Başvekil" deyimini tercih etti. Sadrâzamlığın yetkilerini de Yıldız'da topladı. Saray-Bâbıâli dengesini, Saray lehine bozdu. Daha da ileri giderek nâzır atamalarında -Sadrâzamı da bir nâzır gibi gördüğünden- ona danışma gereğini bile çoğu kez duymadı. Bu küçültücü tutum, onuruna düşkün devlet adamlarının Sadrâzamlığa ilgi duymamalarına yol açtı. Küçük Said Paşa'nın sık sık tekrarlanan sadaretlerinde görüldüğü gibi, II. Abdülhamid bazan tehdit yollu garip yöntemlerle bu makama atamalar yaptı. Bir yandan da babası ile amcasının siyasetini izleyerek Batılı devletlerle ilişkileri iyiye götürecek isimler bulmaya çalıştı.

II. Meşrutiyet'te değişikliklerle yürürlüğe konan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, Heyet-i Vekile'yi (kabineyi) kurma ve bu kurulun başkanlığını yapma yetkisini "Sadrâzam"a vermişti. Sadrâzam'ın atanması ve uzaklaştırılması, parlamenter kurallara bağlanırken, padişaha Heyet-i Vekile kararlarını onaylamak ve yayınlamak yetkisi tanınmıştı. Sadrâzamlığın adamakıllı güçlendiği bu dönemde ise siyasal çalkantılar etkili olmaya başladı. Sadaret değişiklikleri kimi durumlarda aylar, haftalar, hatta günlerle hesaplanacak derecede sıklaştı. Bu, "fırka rejimi"nin bir gereğiydi. İttihad ve Terakki Fırkası'nın sahneden çekilmesinden sonra, II. Abdülhamid'in âciz ve gülünç bir taklitçisi görünümü veren VI. Mehmed (Vahideddin), yıkılış buhranında sık sık sadrâzam değiştirerek (dört yılda onüç kez) çözümler aradı.

Sonuç

19. yy'a dek padişaha karşı ülke yönetiminden, tebaanın güvenliğinden, dış politikadan ve savaşlardan kişisel sorumluluğu sözkonusu olan Sadrâzamların yerini, II. Mahmud'un reformcu girişimlerine oturan Tanzimat'la birlikte giderek "sorumlu hükümet"lerin alması önemlidir. 1839-1909 arasındaki yetmiş yılda altmışbeş sadaret değişikliği ile otuzüç devlet adamının bir veya birkaç kez bu makama getirilişi de, Osmanlı Devleti'nin yüzyıl süren düzen arayışı ve Batılılaşma süreciyle yakından ilgilidir. Kuramsal, biçimsel ve işlevsel açılardan en somut değişimleri de Sadrâzamlık ve ona bağlı Nezaretler yaşamışlardır. Fakat şu da kuşkusuz ki, sadrâzamlığın içteki ve dıştaki saygınlığı, her zaman bu makama getirilen kişilerle orantılı olmuştur. Altıyüz yıllık bir çizgide ise sadrâzamlığın, padişah lalalığından Serdarıekremliğe, Divan-ı Hümayun başkanlığından Bâbıâli hâkimiyetine, vekil-i mutlaklıktan parti iktidarı temsilciliğine ve hükümet başkanlığına uzayan bir süreçten geçtiği, bu uzun zaman boyutunda birinci derecede önem ve sorumluluk taşıdığı özellikle de otokratik çağdaşlaşmadan anayasal monarşiye geçişte tarihsel rol oynadığı görülmektedir. □

KAYNAKÇA

- □ Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, İstanbul, 1923
- □ Akçuraoğlu Yusuf, "Osmanlı Saltanatı Müessesatı Tarihine Dair Bir Tecrübe" *Bilgi Mecmuası*, 2, 1914
- □ Cevdet Paşa, *Tarih*, İstanbul, 1865
- □ GİZE Frederik, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Teşekkülü Meselesi." *Türkiyat Mecmuası*, I, 1925
- □ İNALCIK Halil, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi." *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIII/1, 1959
- □ İNALCIK Halil, "Osmanlı Padişahı", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XII/4, 1958
- □ KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt V-VIII, Ankara, 1976-1983
- □ ORTAYLI İlber, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara, 1970
- □ ORTAYLI İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 1983
- □ *Tanzimat*, İstanbul, 1940
- □ UZUNÇARŞILI İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, Ankara, 1948

II. Mahmud (1808-1839)

CEMİL KOÇAK

II. Mahmud 1808'de 24 yaşında tahta çıktığında, kendisini daha önce başlamış gelişmelerin ve iç çatışmaların içinde buldu; zaten tahta çıkışını da bizzat bu gelişmelere borçluydu.

Osmanlı Devleti'nde ıslahat (modernleşme) hareketleri esas itibariyle 18. yy'ın ikinci yarısında başladı. İmparatorluk uzun zamandan beri sürekli olarak toprak kaybediyordu. Bu toprak kayıplarının nedeni, imparatorluğun girdiği hemen hemen bütün savaşları kaybetmesiydi. Yani devletin içinde bulunduğu sorun, imparatorluğun askeri yönden güçsüzlüğüne en kısa zamanda bir çözüm bulunması sorunuydu. Elbette askeri sorunların temelde iktisadi, mali, sosyal, siyasal sorunlara bağlı olduğu da bir gerçekti. Bu sırada, az sayıda ve yönetici grup arasında dahi azınlıkta kalan bazı Osmanlı yöneticileri, karşı karşıya kaldıkları bu gerçek karşısında, (artık) imparatorluğun Batı karşısında -askeri yönden olduğu kadar diğer alanlarda da- geri ve zayıf kaldığını ve söz konusu güçsüzlüğün ancak güçlü Batı örneği çerçevesinde yeni girişim ve atılımlarda bulunulmakla, sözün kısası mevcut düzenin ve yapının ıslahıyla, çözülebileceği konusunda ilke kararına varmışlardı. Ancak düşünce planında bu yönde bir karara varmak, sorunları çözmek için gerekli, fakat yeterli değildi. Islahatçı yöneticiler açısından bir sorun da, düşündüklerini uygulamaya koyabilmek sorunuydu; dolayısıyla ıslahatçıların harekete geçmeleri için bir süre geçti.

Yöneticiler açısından tek olmasa da, acil sorun, imparatorluğun askeri yönden güçlendirilmesi sorunu olduğundan, modernleşme hareketi öncelikle askeri alanda, yani orduda başladı. Her şeyden önce, askeri alanda girişilen reformun temeli sadece Batı'nın üstün askeri teknolojisinin alınması ve uygulanması değildi. Fakat bunun yanısıra, aynı zamanda, o zamana dek Osmanlı Devleti'nin merkez ordusu niteliğine sahip olan, ancak uzun zamandan beri, sadece katıldığı savaşlarda sürekli ve üst üste yenilmekle kalmayıp, ama devlet içinde devlet haline de gelen ve merkezi yönetime karşı devamlı olarak isyancı bir nitelik taşıyan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sorunuydu da. Yeniçeri Ocağı, uzun zamandır askeri eğitim ve disiplin dışında kalmıştı; ancak Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılması, hem askeri hem de siyasi açıdan zor ve tehlikeli bir girişimdi.

II. Mahmud

Her ne kadar zayıflamışsa da, elde mevcut (ve artık ıslahının mümkün olmadığı anlaşılıp kabul edilen) tek askeri merkezi gücün tasfiyesi için, yeni bir (en az onun kadar güçlü) askeri güce ihtiyaç vardı.

Bu açıdan bakıldığında, 1789'da tahta çıkan (tarihimizde ıslahatçı olarak bilinen) III. Selim işi gayet yavaş tutarak ve ilk başta Yeniçeri Ocağı'na hiç ilişmeden, onun yanıbaşında yine bir silahlı güç ve askeri talim ocağı olarak düşünülen "Nizam-ı Cedid"i kurdu. Ocak uzun süre küçük ve önemsiz bir topluluk olarak kaldı. III. Selim, ordu içindeki modernleşmenin gerek askeri kesimde, yani Yeniçeriler arasında, gerekse toplumun değişik katları arasında yaratabileceği tepkileri hesap ediyor ve girişiminde acele etmekten kaçınıyordu. Bununla birlikte, yavaş da olsa, "Nizam-ı Cedid" gelişti. Düzenli ve sürekli talim yapan, askerlik sanatının gelişmeleri karşısında eğitilen bu ocağın dışında, dönemin askeri teknolojisinin gereklerinin yerine getirilmesi amacıyla çeşitli girişimlerde bulunuldu. Hatta askeri alanda başlayan ıslahat hareketleri idari, siyasi ve kültürel alanlarda da yayılmaya çalışıldı.

Ancak III. Selim'in reform girişimlerinde uyguladığı ihtiyatlı politikaya rağmen, korktuğu başına geldi ve 1807'de Kabakçı Mustafa isyanıyla tahttan indirildi.

III. Selim'in tahttan indirilmesi ve yerine IV. Mustafa'nın getirilmesiyle, ıslahat taraftarı yöneticiler önemli bir yenilgiye uğramış oldular. Yeni padişah ve III. Selim'e karşı isyanı bizzat yürüten Yeniçeri Ocağı, yönetime egemen oldu; hatta padişahla ocak arasında yazılı bir anlaşma yapıldı ve Saray Yeniçeri Ocağı'nın isyandan sorumlu olmadığını kabul ederken, ocak da siyasete ve yönetime müdahale etmeyeceği yükümlülüğünde bulundu.

19. yy başında Osmanlı Devleti'nin idari yönden bir büyük sorunu daha vardı. Bu da, devlet içinde devlet olan âyanlardı. Mahalli önderlik derecesini çok kez aşmış, bazen de fiilen yerel bağımsızlık noktasına varmış olan imparatorluğun değişik yerlerindeki âyan yönetimleri, uzun zamandan beri devletin merkezi yönetimiyle açık bir çatışma içine girmişlerdi. Merkez yö-

III. Selim

netimi, devletin sıyasi ve idari açıdan yönetimini olanaksız kılan ve fiilen de devletin parçalanması sonucunu doğuran bu tür ayrılmaların önüne geçmek istiyordu. Ancak merkez yöneticileri mahalli yöneticilere karşı sadece siyasi ve idari yönden değil, askeri yönden de güçsüz durumdaydılar. Bu nedenle aslında yerel yöneticilerle olan mücadelelerini (sağlam bir merkezi ordu gücü olmadıkça) kazanma şansları hiç yoktu.

Bu açıdan bakıldığında, III. Selim'le somut adımları atılan ve uygulamaya koyulan ordu içinde ıslahat, sadece devletin yitirilmiş eski topraklarının yeniden kazanılması ya da hiç olmazsa elde bulunan toprakların korunmasına yönelik bir hareket değil, fakat aynı zamanda Osmanlı merkezi yönetiminin yerel yönetimlere, âyanlara karşı askeri yönden güçlenmelerini amaçlayan önemli bir atılımdı.

Yeni ve düzenli bir ordu kurulması sorunu bir de şununla ilgiliydi: Osmanlı Devleti, 19. yy'ın hemen başında o zamana dek hiç görmediği bir başka ayrılmacı-parçalayıcı tehlikeyle karşılaştı. Bu sorun, milliyetçi akımların imparatorluğun değişik yörelerinde ağırlık kazanması sorunuydu. İmparatorluk gerçi o zamana dek yenilgiyle biten savaşlar sonunda epey toprak yitirmişti, ama devletin kendi sınırları içinde milliyetçilik akımları sonucunda isyanlar ve bağımsız devletlerin kurulma süreci sonucunda toprak kaybı 19. yy'a has bir olguydu. Dolayısıyla da, bu açıdan bakıldığında, içeride milliyetçi ayaklanmaları bastıracak yine düzenli, güçlü ve modern bir orduya şiddetle ihtiyaç vardı.

IV. Mustafa'nın saltanatı uzun sürmedi: Ruscuk Âyanı Alemdar Mustafa Paşa'nın himayesi ve gücü arkasında, reform yanlısı yöneticiler adeta bir karşı-darbe yaptılar ve 1808'de Mustafa Paşa'nın komutasında İstanbul'a giren askeri güçlerin himayesinde IV. Mustafa'nın yerine (bu karışıklıkta canını son anda kurtarmış olan) II. Mahmud'u padişah ilân ettiler. II. Mahmud da padişahlığını borçlu olduğu Alemdar'ı sadrâzam yaptı. Yeni yönetim kısa zamanda eski yönetimi tasfiye etmeyi başardı ve III. Selim'in bıraktığı yerden başlayacağını göstermiş oldu.

Ancak Rusçuk Âyanı Alemdar Mustafa Paşa'nın gücüyle saltanatın değişmiş olması ve kendisinin de sadrâzamlığa atanması, bir yandan da, merkezi yönetimde ve siyasal alanda âyanların oynadıkları rolü ve güçlerini kesinlikle ortaya koymaktaydı.

Söz konusu güç kendisini en iyi biçimde 1808'de, yani II. Mahmud'un tahta çıkışından hemen sonra imzalanan Sened-i İttifak ile de belli etmektedir. Anayasa hukuku tarihi açısından adeta bir başlangıç, bir dönüm noktası olarak kabul edilen Sened-i İttifak, bu bakış açısına göre tıpkı Magna Charta gibi, Osmanlı Devleti'nde anayasal gelişmelerin başlangıcı ve temeli olarak kabul edilmektedir.

II. Mahmud'un saltanatının daha ilk günlerinde saray ile yerel otoriteyi temsil eden âyanlar arasındaki anlaşmaya göre; merkezi otorite âyanların gücünü kabul etmekte, buna karşılık yerel otorite de merkezin otoritesine (belirli koşullar altında) bağlı kalacağını açıklamaktaydı. Ancak bu türden bir ittifak senedinin aslında belirli bir güç dengesi içinde zorunlu ve geçici bir uzlaşma olduğu da belli olmaktadır.

Yeniçeriler ve âyanlarla geçici olarak uzlaşan II. Mahmud, öncelikle Yeniçeri Ocağı'na alternatif yeni bir askeri ocak yaratmak amacıyla (Nizam-ı Cedid'in yerine) "Sekban-ı Cedid"i oluşturdu. Öte yandan, Yeniçeri Ocağı'nda da ıslahata gidildi; bu girişimler Sadrâzam Alemdar Mustafa Paşa'nın bir Yeniçeri isyanı dolayısıyla öldürülmesi ve Sekban-ı Cedid'in kaldırılmasıyla sonuçlandı.

II. Mahmud döneminde önemli dış siyasal gelişmeler de olmuştur: Bu sırada Osmanlı-Rus savaşının devamı (1809-1812), Sırp İsyanı (1804-1817), Yunan İsyanı (1815-1830), yine Osmanlı-Rus savaşı (1828-1829) ve bu savaşın sonunda Osmanlı Devleti'ne yeni toprak kayıplarına neden olan Edirne Antlaşması (1829), Cezayir'in Fransa tarafından işgali (1830) ilk sırada sayılabilir.

İç ve dış gelişmeleri kendi üzerinde toplayan bir önemli olay ise, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın isyanı (1831-1840) olmuştur. Bu isyan ve isyanın yarattığı olaylar, dönemin en önemli siyasal gelişmeleri arasındadır.

Edirne Antlaşması'yla Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması (ve bu surette Yunan isyanının amacına ulaşması) ve Cezayir'in Fransa tarafından işgali, imparatorluğun milliyetçi akımlar ve dış müdahalelerle nasıl parçalandığını gösteren bir örnektir.

Mısır'da Osmanlı yöneticilerinin özenip de bir türlü sürekli ve temelli olarak uygulayamadıkları ıslahatı başarıyla uygulayan Mehmed Ali Paşa, aslında sarayın merkezi otoritesinin fiilen dışında tipik bir âyandı. Belirli bir denge içinde padişahla uzlaşmakta ve gerektiğinde onun yanında yer almakta ama yine kendi açısından gerektiğinde saraya rağmen bağımsız tutumunu sürdürebilmekteydi.

II. Mahmud, merkezi otoritenin aldığı askeri ıslahat önlemleri sonucunda güçlendiğini düşündüğü bir sırada, tahta çıktığından beri beklediği anın geldiğine karar vererek, Sened-i İttifak'ın geçerliğini ortadan kaldırmak ve tüm âyanlara karşı harekete geçmek esas amacıyla, Mehmed Ali Paşa ile karşılaşmayı planladı. Bununla birlikte Mehmed Ali Paşa II. Mahmud'dan daha önce davrandı ve saraya karşı (türlü gerekçe ve bahanelerle) başkaldırdı. Böylece uzun zamandan beri Mısır'da ıslah edilen Mehmed Ali Paşa'nın ordusuyla, bir süredir II. Mahmud'un ıslah etmeye çabaladığı Osmanlı Ordusu karşı karşıya geldi.

Gerçekte en azından Mısır'ın bağımsızlığı peşinde olan Mehmed Ali Paşa (bir iddiaya göre de, gözü Os-

II. Mahmud.

manlı tahtındaydı) 1832'de Şam yakınında Osmanlı Ordusu ile ilk kez karşılaştı ve bu savaştan zaferle çıktı. Aynı yıl meydana gelen ikinci savaş da birincisi gibi sonuçlandı. Bu sırada Mehmed Ali Paşa'nın ordusu Konya'da idi. Bunun üzerine Osmanlı Devleti'nin bu iç sorununa, dışarıdan (büyük devletlerden) müdahaleler başladı. II. Mahmud, âyanlara karşı açtığı merkezi güç mücadelesinin tamamen ve kesin bir yenilgiyle sonuçlanmaması için, ilk etapta Rusya'ya başvurdu ve Rus askeri gücüyle ittifak kurdu. Bu tutum diğer Batılı büyük güçlerin olaya müdahalelerini hızlandırdı. Osmanlı Devleti'nin (zamanından önce) parçalanmasını önlemek için, büyük devletlerin önerisi bir uzlaşmaydı. Bu da gerçekleşti. Öte yandan, Rus ordusunun İstanbul ve çevresine ayak bastığı sırada Hünkâriskelesi Antlaşması imzalandı.

II. Mahmud, Mehmed Ali Paşa'ya karşı şansını bir kez daha denemeye karar verdi; yeniden güçlendiğini düşündüğü bir sırada (1839) Mısır Ordusu ile üçüncü kez karşı karşıya geldi, ancak bu kez de sonuç diğerlerinden farklı olmadı. Bu kez Mısır'da bağımsızlık ilân eden Mehmed Ali Paşa'nın ordusuna İstanbul yolu açılmış oldu. Osmanlı ordusunun bu son yenilgi haberini 1 Temmuz 1839'da II. Mahmud'un ölüm haberi izleyecektir.

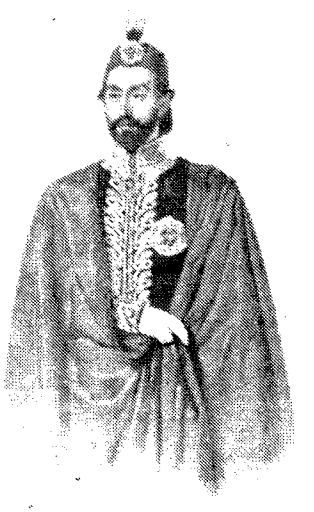
II. Mahmud döneminde 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının (Vaka-i Hayriye) düzenli, merkezi ve güçlü bir modern ordu yaratma yolunda yeterli bir adım olmadığı açığa çıkmıştır. Ticaret alanında dönemin en önemli girişimi olarak 1838'de imzalanan Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması; eğitim alanında ise, Harbiye ve Tıbbiye'nin açılması, Avrupa'ya öğrenci yollanmaya başlanması ve devletin ilk resmi gazetesi olan *Takvim-i Vakâyi*'nin yayınlanması gösterilebilir. □

II. Mahmud'un tuğrası.

Abdülmecid (1839-1861)

CEMİL KOÇAK

Abdülmecid.

II. Mahmud döneminde çözülmek bir yana daha da ağırlaşan iç ve dış sorunlar henüz 17 yaşında iken 1 Temmuz 1839'da tahta çıkan Abdülmecid'in karşısında duruyordu. Bunlar esas olarak birbirine yakından bağlı olmakla birlikte, içte modernleşme hareketinin devam edip etmeyeceği (ya da ne ölçüde devam edeceği), dışta ise halen devam eden Mısır sorunuydu (Nizip'te bozguna uğrayan Osmanlı Ordusu haberini, Osmanlı donanmasının da Mehmed Ali Paşa'ya iltihak ettiği haberi izlemiştir).

Abdülmecid'in içte cesur bir tutum aldığı, yenileşme hareketinin süreceğinin bir anlamda ilânı demek olan, 3 Kasım 1839 tarihli Tanzimat Fermanı'nın (Gülhane Hatt-ı Hümayunu) kabulüyle anlaşıldı. Tanzimat, kısaca, padişahın tek yanlı iradesiyle yeni bir düzenleme yapılacağına ilişkin bir vaaddi.

Tanzimat Fermanı'ndan sonra konuyla ilgili önemli girişimlerde bulunuldu:

a) Yönetimde: Daha II. Mahmud döneminde kurulmuş olan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye (daha sonra: Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye) Tanzimat döneminde, yeni döneme uygun kanunların hazırlanma yeri olarak düzenlendi. 1854'de Meclis-i Âli-i Tanzimat, ıslahatı düzenlemek ve denetlemek üzere kuruldu. 1855'te yüksek danışma meclisi niteliğinde Meclis-i Âli-i Umumî oluşturuldu. Tanzimat'tan sonra, merkezi yönetimin güçlenmesine yönelik olarak nezaretlerin kurulmaya başlanması önemlidir. Genel olarak yönetimde (merkezde ve taşrada) yeni düzenlemelere geçildi, yönetim sistemi değiştirildi. Mahalli idarelerin kurulması da bu döneme rastlamaktadır.

b) Hukukta: Geleneksel hukuk ve adli sistemin yanında yeni ve Batılı esaslara dayanan bir hukuk ve adli sistem kurulmasına başlandı. Geleneksel mahkemelerin yanına Ticaret ve Asliye Karma Mahkemeleri kuruldu; Ceza ve Ticaret Kanunu (tercümeyle) oluşturuldu. Böylece Tanzimat'ta geleneksel hukuk sisteminin ve kurumlarının yanında yer almaya başlayan Batılı hukuk sistemi ve kurumları doğmaya başlamıştır.

c) Maliyede: Vergilerin toplanma yönteminde yeni bir düzenlemeye gidildi; iltizam usulü kaldırıldı (sonra yeniden eski sisteme dönüldü). Basit de olsa bütçe yapıldı. Bununla birlikte mali bunalım o derece yoğundu ki, yabancı ülkelerden borç alınması için çeşitli girişimler yapıldı, uzun tartışmalardan sonra, borçlanmaya gidildi.

d) Orduda: Merkezi ordunun güçlendirilmesi yolunda, askere alma yöntemlerinde ve askeri düzenlemede değişikliğe gidildi. Askeri eğitim de Batılı esaslara göre yapılmaya başladı. Gayrımüslimlerin de askere alınması yolunda girişimlerde bulunuldu.

e) Eğitimde: Eğitim sorunlarının çözümü için, Tanzimat'tan hemen sonra Meclis-i Maarif-i Muvakkat kurulmuş, daha sonra Meclis-i Maarif-i Umumi oluşturulmuştu. Tanzimat döneminde eğitim alanında geleneksel eğitim sistemi ve kurumları yanında daha II. Mahmud döneminde başlamış olan, Batılı ve yeni eğitim kurumları açılması süreci devam etti. Böylece (tıpkı hukuk alanında olduğu gibi) eğitim alanında eski ve yeni birlikte ve birbirine karşıt olarak varoldular.

Tanzimat'ın temel sorunu, bir yan-

Abdülmecid'in Bâbıâli'ye gidişi.

dan merkezi devlet yönetimini sağlam biçimde kurmak, diğer yandan bunu sağlamak için modern düzenlemelere girişmek, ama eski ve yeni arasında bir denge kurulmasına da dikkat etmekti. Eski ve yeni arasındaki tüm çelişme ve çekişmeler dönem boyunca sürdü ve dönemin ana çatışma eksenini oluşturdu.

Abdülmecid döneminde Mısır sorunu önemini korudu: Dış müdahalelerin de etkisiyle, Mehmed Ali Paşa'nın sonunda askeri olarak yenilgiye uğramasının sonucunda, bir uzlaşmaya varıldı ve Mehmed Ali Paşa'ya Mısır'ın imtiyazlı valiliği resmen kabul edildi. Boğazlar hakkında 3 Temmuz 1841'de Londra Antlaşması imzalandı. Lübnan sorunu, Kırım Savaşı, Paris Kongresi ve Paris Antlaşması dönemin önde gelen dış gelişmeleri olarak kabul edilebilir.

28 Şubat 1856'da ilân edilen Islahat Fermanı hem iç hem de dış sorunların çözümünde izlenecek ana ilkeleri göstermesi bakımından önemlidir. Paris Konferansı sırasında ve antlaşmadan önce ilân edilmesi dolayısıyla fermanın, dış müdahalelerin önlenmesine yönelik bir amacı da vardı. Ancak esas olarak Tanzimat ile başlamış önemli yenileşme hareketlerinin bir değişime uğramadan devam edeceğini açıklamaktaydı. Yeni ferman, esasta Tanzimat'ın bir ölçüde tekrarıydı, bir ölçüde de yeni bazı esaslar getirmekteydi.

Islahat Fermanı döneminin en önemli girişimleri şunlar olmuştur: Eğitim alanında 1856'da Maarif Nezareti kuruldu. Daha önce başlanmış olan yenilikler genişletilerek uygulandı. 1858'de ilk kez İstanbul'da Kız Rüştiyesi açıldı. Mesleki ve teknik eğitimde ilerlemeler görüldü. 1859'da (bugünkü Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin temeli olan) Mekteb-i Mülkiye kuruldu. Ancak eğitim sisteminde ve kurumlarında bir merkezileşme olamaması sorunu bu dönemde de kendisini belli etti. 1863'te deniz ticaretine ilişkin bir başka kanun, 1879'da Teşkilât-ı Mehakim Kanunu, 1875'de Noterlik ve Avukatlık kurumunun kabulü yine önemle vurgulanmalıdır. 1858 (toprakta özel mülkiyet hakkını öngören) Arazi Kanunnamesi, 1871 Vilayet Nizamnamesi, 1878 Vilayet Belediye Kanunu dönemin önemli hukuk belgeleridir.

Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı dönemi, çok daha önce başlayan modernleşme hareketinin genişleyerek sağlamlaştığı bir dönem olarak kendini göstermektedir.

Bu dönemde de dış gelişmeler önemini duyurmuştur: Değişik zamanlarda ve yerlerde patlak veren iç isyanlar (Suriye ve Karadağ İsyanları) genellikle dış güçlerin müdahaleleriyle sonuçlanmıştır. Eflak ve Boğdan sorunu, Yunanistan ve Mısır ile olan anlaşmazlıklar (ve bu türden anlaşmazlıkların sonucunda dış müdahalelerin gündeme gelmesi) önemlidir.

Dönemin son önemli olayı ise, 1859'daki Kuleli Vakası'dır. Aslında bu olay, dönemin ıslahatçı karakterine karşı bir tepkiden ibarettir. Bir saray darbesi düzenlemek amacıyla kurulmuş bir gizli cemiyetin meydana çıkarılması sonucunda, cemiyet üyelerinin yakalanarak Kuleli Kışlası'nda sorguya çekilmesi sonucunda olaya bu ad verilmiştir. Cemiyetin kurucuları idama mahkûm olmuşlar (ancak cezaları küreğe tahvil edilmiştir), üyeleri ise çeşitli cezalara çarptırılmışlardır.

Abdülmecid'in mutlakiyetçi yönetimine karşı bir Meşrutiyetçi Saray darbesi olarak görülen, bir başka iddiaya göre de basit ve padişahın şahsına karşı yönelik bir girişim olarak yorumlanan Kuleli Vakası'nın kendisi bizzat tam olarak anlaşılamamış bir olay olarak kalmışsa da, sonucu bakımından bir önemi olmamıştır.

Abdülmecid 25 Haziran 1861'de ölmüştür.

Abdülaziz (1861-1876)

CEMİL KOÇAK

25 Haziran 1861'de 32 yaşında padişah olan Abdülaziz, Abdülmecid gibi Mutlakiyet yönetimi altında, başlamış olan modernleşme hareketlerine devam etti. 1868'de (bugünkü Danıştay'ın temeli olarak kabul edilen) Şurâ-yı Devlet (Devlet Şurası) açıldı. Şurâ; her türlü yasa ve tüzük tasarılarını incelemek ve hazırlamakla, her çeşit mülki işler hakkında kendisine verilmiş olan yetkiler içinde karar vermekle, mülki ve idari makamlar arasında çıkan ihtilafların merciini tayin etmekle, uygulanmakta olan yasa ve tüzükler hakkında devlet dairelerinden gelen yazıları yanıtlamak, memurları muhakeme etmek, padişah ve nazırlar tarafından kendisine sorulacak her türlü sorun hakkında görüş bildirmekle görevliydi.

1864'te kabul edilen ilk Vilayet Nizamnamesi'ne göre, devletin yönetim sisteminde değişikliğe gidilmektedir. Böylelikle süreç içinde vilayet sistemine geçilmiştir. Adli sistemde de yeni bir örgütlenmeye gidildi. 1878'de Mecelle çalışmaları tamamlandı. 1869'da Tabiiyet Kanunu çıkarıldı. Ordu içinde ıslahat girişimleri devam etti. Eğitim alanında 1869'da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi kabul edildi; bir yıl önce Galatasaray Sultanisi (Lisesi) açılmıştı. 1862'de Darülfünun fiilen, 1870'te ise resmen açıldı, ancak önemli bir varlık gösteremedi. 1866'da sivil bir tıp okulu olan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye açıldı. Bir yıl sonra Eczacı Mektebi faaliyete geçti. Mesleki okullar da açıldı; ilk kız öğretmen okulu 1870'te kuruldu. Eğitim alanında bu dönemde, okullar hem nicelik bakımından arttı, hem de okul programlarının düzenlenmesinde Batılı temeller üzerinde bazı adımlar atıldı.

Mali alanda, devletin içinde bulunduğu güçlükler artarak devam etti. Dış borçlanmaların ardı kesilmedi.

Bu sıralarda Mutlakiyetçi yönetime karşı "Genç Osmanlılar" tarafından temsil edilen Meşrutiyetçi muhalefet de gelişmiştir. Öte yandan, 1867'de Abdülaziz'in Paris ve Londra'yı da içine alan Avrupa seyahati (bir padişahın -aynı zamanda da Halifenin- Osmanlı tarihinde ilk kez yabancı ülkeleri ziyaretidir) ile, 1863'de Mısır ziyareti önemlidir.

Abdülaziz.

Abdülaziz döneminde de Osmanlı Devleti'nın dış sorunları öneminden hiçbir şey kaybetmeden sürmüştür: iç isyanlar (1861 Karadağ isyanı, Eflak-Boğdan Olayı, Sırbistan Olayı, Girit isyanı), Mısır'ın muhtariyet yolunda adımlar atmaya devam etmesi, Hersek isyanı, Bulgar isyanı dönemin önde gelen dış sorunlarıdır.

Diğer yandan, Osmanlıcılık, Türkçülük, İslâmcılık, Batıcılık gibi ayrımlı fikir akımları bu dönemde belirginleşmeye başlamıştır.

1876 ilkbaharında önce medrese öğrencilerinin ayaklanmasıyla başlayan karışıklıklar, (Rus yanlısı olarak bilinen) Sadrâzam Mahmud Nedim Paşa'nın azliyle sonuçlandı. Diğer yandan, Vükela Heyeti de değiştirildi (Midhat Paşa da heyete dahil olmuştu). Ancak bu geçici bir uzlaşmaya dayanıyordu ve Abdülaziz ile yeni heyet arasında tam bir güvensizlik mevcuttu. Bu güvensizlik Vükela Heyeti arasında bir padişah değişimi düşüncesini gündeme getirmiştir. Gerekli ittifaklar kurulduktan sonra Şeyhülislâm'dan alınan fetva (fetvaya göre, Abdülaziz "mecnun"du) sonucunda, 29 Mayıs'ta bir saray darbesiyle hal edildi ve Meşrutiyetçi bir yönetim kurulması konusunda kararsızlıklar içinde, ne ölçüde sağlıklı olduğu bir hayli kuşkulu V. Murad tahta çıkarıldı. □

Abdülaziz'in Fransa'da III. Napolyon'u ziyareti.

V. Murad (1876)

CEMİL KOÇAK

V. Murad 30 Mayıs 1876'da Abdülaziz'in tahttan uzaklaştırılmasıyla sonuçlanan bir saray darbesi sonunda padişah ilân edildi. Padişah olduğunda 36 yaşındaydı, ama saltanat süresi Osmanlı tarihindeki en kısa saltanat süresidir (sadece 93 gün).

V. Murad'ın tahta çıkarılması açık bir saray darbesiydi, ama bu kez de çatışan taraflar değişmemişti: Tahttan indirilen Abdülaziz'in simgelediği Mutlakiyetçilere karşı, bu kez Meşrutiyetçiler V. Murad'ın ardında bir ittifak kurmuşlardı. Ancak bu, aslında geçici bir ittifaktı, çünkü Abdülaziz'in hal'i ve V. Murad'ın padişahlığı konusunda anlaşmaya varmış yeni yönetim, kendi içinde bundan sonra izlenmesi gereken yön konusunda aynı ölçüde bir uzlaşmaya varamamıştı. Yönetimi devralan yeni kadro arasında söz konusu anlaşmazlık tohumlarının boy vermesi için zaman geçmesine gerek de kalmamıştır. Daha cülûstan hemen sonra ilân edilen Hatt-ı Hümâyun takip edilecek yeni yön konusunda belirsizlikle doluydu.

Yönetim içinde Meşrutiyetin ilânı konusunda görülen anlaşmazlıklara, bir de eski padişahın hal'inden birkaç gün sonra gelen ölüm haberini eklemek gerekmektedir. Resmi açıklamaya göre Abdülaziz 4 Haziran'da intihar etmişti (oysa rivayete göre de yeni yönetimce öldürülmüştü. Bu rivayet daha sonra II. Abdülhamid döneminde Yıldız Mahkemesi'nin kararıyla resmi bir içerik kazandı ve Abdülaziz'in intihar etmeyip, öldürüldüğüne resmen hükmedildi. Tabii bu da tamamen siyasi bir hükümdü. Hangi resmi açıklamanın doğru olduğu ise henüz tarihçilerin karşısında duran bir sorudur).

Abdülaziz'in ölüm haberi tepkisini de beraberinde getirdi: 15/16 Haziran'da Çerkes Hasan Vükelâ Meclisi'ni basmıştır. Çerkes Hasan baskın sırasında, Meşrutiyet ilânına sürekli olarak karşı çıktığı bilinen Serasker Hüseyin Avni Paşa ile birlikte birkaç kişiyi daha öldürmüş ve sonra yakalanarak idam edilmiştir. Çerkes Hasan - kendi iddiasına göre- Abdülaziz'in intikamını almış oluyordu, oysa olayın sonucu daha karmaşık bir gelişmeye neden olmuştur. Sonuçta Meşrutiyetçi yönetim kanadı, Mutlakiyetçilerin simgesi sayılan Hüseyin Avni Paşa'nın muhalefetinden kurtulmuş olmaktaydı. Bundan sonra Meşrutiyetin ilânı konusundaki çatışma, Midhat Paşa ile Mütercim Rüşdü Paşa arasında yoğunlaşmıştır.

V. Murad.

Gerçekte V. Murad'ın daha tahta çıkışında belirginleşmeye başlayan ruhi dengesizlikleri sırasında, yönetim büyük ölçüde V. Murad'ı padişah yapan kadronun elinde kalmış, ancak bu kadro içinde bir fikir birliği kurulamamıştır. Bu sırada 2 Temmuz'da başlayan Sırbistan-Karadağ isyanı dönemin önemli bir gelişmesidir.

V. Murad'ın "cinnet hali" hakkında önce Şeyhülislâmdan hal'ine ilişkin fetva alındıktan sonra, Mithat Paşa, Meşrutiyetin ilânı ve Kanun-ı Esasî hakkında Veliaht Abdülhamid Efendi ile görüşmüş ve söz konusu noktalarda kendisinden söz almıştır. Hal ve cülus daha sonra Vükela Meclisi'nde de kabul edilmiş ve 31 Ağustos'ta karar tatbik edilmiştir.

Abdülhamid aynı gün padişah olurken, V. Murad, hayatının geri kalan kısmını geçirmek üzere Çırağan Sarayı'na yollanmıştır (V. Murad, 29 Ağustos 1904'de yani hal'inden 28 yıl sonra ölmüştür). □

KAYNAKÇA

- BERKES Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, 1973
- DANİŞMEND İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV-V, İstanbul, 1972
- ERGİN Osman, *Türk Maarif Tarihi*, 5 cilt, İstanbul, 1977
- *Kanun-ı Esasi'nin 100. Yılı Armağan*, Ankara, 1978
- KAYNAR Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara, 1985
- KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, cilt: 5-8, Ankara, 1976-1983
- ORTAYLI İlber, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler*, Ankara, 1974
- ORTAYLI İlber, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara, 1979
- ORTAYLI İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 1983
- ORTAYLI İlber, *Gelenekten Geleceğe*, İstanbul, 1982
- SHAW Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, II, İstanbul, 1983

II. Abdülhamid (1876-1909)

ENGİN AKARLI

II. Abdülhamid, 21 Eylül 1842'de doğdu. Babası, Padişah Abdülmecid (1839-1861), annesi Tîr-i Müjgân Kadın-Efendi'ydi. Abdülhamid, 31 Ağustos 1876'da, 34. Osmanlı padişahı olarak tahta çıktı. Yaklaşık 33 yıl süren bir saltanattan sonra, 27 Nisan 1909'da tahttan indirildi. Kalan ömrünü önce Selanik, sonra Beylerbeyi'nde, konak hapsinde geçiren Abdülhamid, 10 Şubat 1918'de öldü.

Çocukluğu ve Gençliği

Abdülhamid'in çocukluğu ve ilk gençliği, Tanzimat Dönemi'nin en parıltılı yılları içinde geçti. Bu yılların acısı sonradan çıkan debdebesi, Abdülmecid'in sarayında da fazlasıyla hâkimdi. Ama Abdülmecid, bu kalabalık sarayın şaşaalı, neşeli ve savurgan ortamı içinde kendi halinde, sade bir hayat yaşadı.

Amcası Abdülaziz ve ağabeyi V. Murad'ın ardından tahtın üçüncü vârisi durumunda bulunan Abdülhamid, bütün şehzadeler gibi, sarayda özel eğitim gördü. Geleneksel eğitimin yanısıra, Avrupa kültürünün saraya kadar giren etkisiyle, Fransızca ve Batı müziği dersleri aldı. Bir yandan da marangozluk, tahta oymacılığı ve kakmacılığa merak sararak bu becerilerini zamanla övgüye yaraşır bir düzeye çıkardı.

Babasının ölümünden sonra (1861), saraydan ayrıldı. Maslak'taki köşkü, Tarabya'daki yazlığı ve Kâğıthane'deki çiftliği arasında, kendi halinde bir hayat yaşamaya başladı. Tutumluydu. Kendisine tahsis edilen aylığı ve çiftliğini işleterek, hem hatırı sayılır bir servet edindi, hem de para piyasaları ve işletmecilik hakkında deneyim ve bilgi kazandı. Eğlenceleri sınırlıydı. Sağlığına gösterdiği ve bütün ömrünce sürecek olan özen, içki ve aşırı zevklerden uzak durmasını sağladı.

Okumaya, edebiyata özel bir ilgi duymadı. Duygusal edebiyatın insan ruhu üstünde zararlı etkileri olduğuna inanırdı. Gezi ve keşiflere ilişkin yazıların herhangi bir romandan çok daha sürükleyici ve yararlı olduğunu düşünürdü. Ama polisiye romanları sever, bunları eğlendirici bulurdu. Tiyatro ve müziği de eğlendirici oldukları ölçüde severdi. Gamlı ve hüzünlü bulduğu Türk müziğinden hoşlanmazdı. Operet ve operet şarkıları en sevdiği tiyatro ve müzik türleriydi. Sevdiği birkaç şarkıyı çalabilecek kadar piyano da bilirdi. Abdülhamid'in bu zevkleri, padişahlığı sırasında da sürdü. Sarayının özel tiyatrosu, İstanbul'u sık sık ziyaret eden Avrupalı, özellikle İtalyan operet ve tiyatro sanatçılarının doğal uğrak yeri oldu.

II. Abdülhamid'in şehzadeliği.

Abdülhamid, tarihe, özellikle yakın tarihe de meraklıydı. Okumaktan çok, yakın tarihin önemli olaylarını ve kişilerini, bunları bilen kimselerden dinlemekten hoşlanırdı. Tarihin ibret sahnesi olduğuna inanırdı. Bu düşünceyledir ki, padişahlığı sırasında da tarih konularında sık sık sohbetler düzenleyecek, önemli sorunların tarihî gelişimine ilişkin belgelerden özel dosyalar hazırlattıracak, tarihçeler yazdıracaktı. Abdülhamid'in gençlik günlerinde gelişen bir başka meraklı da tasavvuftu. Bir ara Kadirî tarîkatına girdi. Soyut zevk ve bilgiye uzaklığına karşın, içten bir inançla din ve tasavvuf konularını tanımak, kavramak isterdi. Ama ilgisi daha çok din ve tasavvufun halk arasında yaygınlık kazanmış görünümlerine, biçimlerine yönelikti.

Saltanatının İlk Yılları

Meşrutî bir yönetimin kurulması, Abdülhamid tahta çıktığında, başkentteki siyasal ve aydın çevrelerinin en önemli tartışma konusuydu. Meşrutiyet düzenine geçilir, Hıristiyanlar'a da söz hakkı tanıyan bir Meclis kurulur, tebaaya din farkı gözetmeksizin eşit davranılacağına dair anayasal güvenceler verilirse, diplomatik baskının hafifleyeceği düşüncesi, o sıralarda sadrâzam olan Midhat Paşa'ya hâkimdi. Tam Tersane Konferansı öncesinde, bu düşünceyi destekleyen başka devlet adamları ve aydınlar da vardı. Ama Meşrutiyet salt diplomatik maksatlarla düşünülüyor değildi. Devlet yönetim örgütünün ve siyasî karar mekanizmasının işleyişinin belli esas ve usullere bağlanması somut bir ihtiyaçtı. Ayrıca, siyasî kararların oluşma sürecine toplum temsilcilerinin de bir ölçüde katılımı sağlanarak devleti daha sağlam bir toplumsal temele dayandırmak da belirgin bir ihtiyaçtı.

II. Abdülhamid'in bu ihtiyaçları takdir etmediğini düşünmek için neden yoktur. Tersine, "Esas Teşkilat" yapısının belirlenmesi için yoğun ve düzenli çalışmalar yapılmasına yardımcı olmuştur. Yukarıda değinilen diplomatik kaygıların etkisiyle hız kazanan bu çalışmalar sonucunda ortaya 1876 Anayasası ("Esas Teşkilat" yasası) çıktı. Bu yasa, uzun bir süre birbiriyle çatışıp durmuş olan siyaset odakları arasında nihayet varılan bir uzlaşma çerçevesi, bir ittifaktı.

İlk Osmanlı Meclisi 19 Mart 1877'de toplanmıştı. İki dereceli seçimle seçilen mebuslar genellikle vilayet İdare meclislerinde çalışmış, yörelerinde nüfuz ve saygınlık kazanmış kişilerdi. Görevlerine bilinçle sahip çıktılar. Yasama işlerindeki ve mali konulardaki sınırlı yetkilerini azami ölçüde kullanmak niyetinde olduklarını gösterdiler. 28 Haziran 1877'ye değin süren ilk dönemde Meclis'in önüne üç önemli konu geldi: Rusya'nın savaş ültimatomu hakkındaki görüşleri sorulduktan, Müslüman ve Müslüman olmayan üyeler ortak bir heyecanla hükümetin savaşı kabul etmesinden yana karar verdiler. Hükümetçe hazırlanan yeni Basın Yasası taslağı üstündeki görüşmelerde de mebusların çoğu ortak tavır aldılar; tasarıda öngörülen sansüre karşı çıktılar. Bu görüşler genellikle merkezden gönderilen mülki amir-

lerin geniş yetkilerinin sınırlandırılması ve yerel nüfusun yerel yönetime daha fazla katılması doğrultusundaydı. Ülkenin farklı şartlardaki çeşitli yörelerinin ortak ihtiyacı olarak beliren ve mülkî amirlerin keyfî yönetimine ilişkin örneklerle berkitilen bu görüşler, Osmanlı devlet adamlarını açıkça rahatsız etti. Öte yandan, yerel yönetime katılış ağırlıkları açısından Müslüman ve Hıristiyan mebuslar kendi aralarında anlaşmazlığa düştüler. Rusya'nın Hıristiyanlığı korumak gerekçesiyle Osmanlı Devleti'ne yönelttiği tehditlere birlikte karşı çıkan mebuslar için dinî cemaat kavramının her şeye rağmen hâlâ aşılamamış, duyarlı bir konu olduğu kendini gösterdi. Yine de Meclis, ilk dönemini normal süresi içinde tamamlayarak dağıldı (19 Haziran 1877).

İkinci dönem için yeniden toplanıldığında şartlar çok değişmişti. Ruslar savaşın gidişini lehlerine çevirmişlerdi. Meclis, hükümetten yenilginin hesabını soruyordu. Kimi meb'uslar, memleket temsilcilerine ancak iş işten geçtikten sonra danışılmaya kalkışıldığını, bu durumda Meclis'in yenilgiden ötürü sorumluluk taşımayacağını söyleyerek padişahı dahi eleştiriyorlardı. Eleştiriler belki doğaldı, ama ne padişah ne de herhangi bir Osmanlı üst-yöneticisi bunları hazmedebilirdi. Üstelik, Müslüman ve Hıristiyan mebuslar arasındaki tartışmalar, yenilgi gerginliği içinde, zaman zaman sürtüşmeye dönüşüyordu. Abdülhamid, var olan şartlar altında Meclis'in çalışmalarını etkin bir biçimde sürdüremeyeceğine hükmederek, Meclis'i süresiz tatil etti (14 Şubat 1878). Tarihimizin ilk parlamento deneyimi böylece sona erdi.

Kendine Özgü Yönetme Tarzı

Abdülhamid, iktisaden güçlü olmayan bir devletin yaşama şansının sınırlı olduğunu biliyordu. Ülkenin desteğine sahip olmayan bir devletin ise yok olmaya mahkûm olduğuna inanıyordu. Bu desteği sağlamak için, Abdülhamid, Müslüman tebaaya yöneldi. Eldeki sınırlı olanakların, hâlâ devlete sadık olduklarına inandığı Müslüman tebaa yararına kullanılmasına çalıştı.

Düzenli bir biçimde, bugünkü Anadolu ve Suriye'yi, bir ölçüde de Irak ile Arabistan'ı ve hatta Libya'yı içeren vilayetlere öncelik verdi. En deneyimli yöneticiler buralara gönderildikten başka, altyapı ve eğitim yatırımları da öncelikle buralara yöneltildi.

Müslüman unsurun desteğini pekiştirmek için, Abdülhamid, tarikatleri de kullandı. Ötedenberi İslâm ülkelerinde toplumsal örgütlenmenin temel birimlerinden olan tarikatler, 1880-1908 arasında büyük bir canlanma gösterdi. Bunların başlıca önderleri İstanbul'da toplandı, kendilerine çeşitli olanaklar tanındı. Bütün ülkeyi bir ağ gibi sarmış olan tarikatler, Abdülhamid'in elinde etkin bir iletişim ve propaganda örgütü haline girdi.

Abdülhamid döneminin bir başka şanssızlığı da 1878-1900 yıllarında bütün dünyada bir büyük iktisadî buhranın hüküm sürmesiydi. Buhranın Osmanlı ülkesindeki en büyük etkisi, dışsatım ürünlerinin önemli bir kısmının dünya piyasalarındaki fiyatlarının ve rekabet gücünün büyük bir düşüş göstermesi oldu. Öteki ülkeler, dışalım gümrük duvarlarını yükselterek kendilerini buhrana karşı bir ölçüde korurken, kapitülasyonlar yüzünden Osmanlılar bunu da yapamadılar. Yatırımlar durdu, tarımsal üretim düştü, devlet gelirlerinin büyük bir kısmını oluşturan tarımsal vergilerin toplanması aksamalara uğradı. Oysa Abdülhamid, devletin gerçek kurtuluşunu ülkenin tarımsal üretim potansiyelini artırmakta görüyordu. Gerek 1878'de kendisinin hazırladığı çalışma programı, gerekse 1880'de Nafıa Nezareti'nce hazırlanarak yürürlüğe konan iktisadî gelişme planı bunu açıkça göstermektedir. Demiryolu, karayolu, suyolu, liman, sulama tesisleri yapımına, toprak geliştirme çalışmalarına ve tarımsal kredilerin artırılmasına yönelik tasarıların gerçekleştirilmesi o şartlarda elbetteki çok güçtü. Bir yandan dış borç yükü ve kapitülasyonlar, bir yandan da dünya buhranı devletin elini kolunu bağlıyordu.

Abdülhamid Müslüman unsurun eğitimine de önem verdi. İlk ve ortaöğretimin Anadolu'da, Arap vilayetlerde, Müslümanların yoğun olduğu Balkan kent ve kasabalarında yaygınlaşması için hatırı sayılır bir çaba gösterdi. İstanbul'da ve başka büyük kentlerde daha üst düzeyli okullar da açıldı, eskileri genişletildi. Ayrıca, Arap aşiret önderlerinin çocuklarının öğretmen ve yönetici olarak yetiştirilmesi için İstanbul'da parasızyatılı bir okul açıldı. Müslüman zenginlerin özel okullar açması özendirildi, desteklendi.

Öte yandan, denetimin bütün sıkılığına rağmen, gittikçe yaygınlaşan eğitim ve okuma alışkanlığı ortaya yeni bir dinamik çıkardı. Abdülhamid'e karşı en güçlü muhalefet, devlete dolayısıyla kurulu düzene nitelikli uzmanmemur yetiştirmek üzere açılan-geliştirilen okulların öğrenci ve mezunları arasında oluştu. Ülkenin dört bir köşesinden hemen tamamı İstanbul'da bulunan bu okullara gelen yetenekli gençler, görece zengin ve kozmopolit İstanbul'da çağdaş hayatın görüntüleriyle karşılaştılar, yabancı-dil öğrendiler, el altından ve yüzeysel de olsa yeni fikirlerle tanıştılar. Sonra yine ülkenin çeşitli yörelerine, çoğu kez mahrumiyet şartlarında görev yapmak üzere dağıldılar. Gittikleri yerleri İstanbul'la ve kafalarındaki Avrupa ile karşılaştırdılar. Ülkenin yönetiliş biçimini sorgulamaya başladılar.

Sona Doğru

Nihayet, I. Dünya Savaşı'na giden o yıllarda, büyük Avrupa devletleri arasında oluşan katı bloklaşma, padişahın dışpolitikasını da geçersiz kıldı. 1904 İngiliz-Fransız İttifakı'na 1907'de de Ruslar katılınca Almanya için Osmanlı hükümetini avucunda tutmak

II. Abdülhamid padişahlık yaptığı dönemde.

büyük önem kazandı. Abdülhamid diplomatik manevra kaabiliyetini yitirdi; o zaman da dış politikayı tekelinde tutmasının içerideki gücü açısından hükmü kalmadı.

Aynı sıralarda, Abdülhamid'e karşı Avrupa'da mücadele eden ve Genç Türkler diye bilinen Osmanlı aydınları, çıkardıkları ve el altından ülkeye soktukları yayınlarla iyice etkili olmaya başladılar. Ülke içinde de genç memurlar ve özellikle genç subaylar arasında devletin Abdülhamid'in istibdadından kurtarılması için girişilen gizli dernek kurma çalışmaları yoğunlaştı. Derneklerin en etkilisi, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ydi.

Abdülhamid'e muhalefet, 1908 Haziranı nda askerî bir ayaklanma niteliğini aldı. Manastır ve Selanik'teki birlikler arasında başlayan hareket, hızla büyümek eğilimindeydi. Bir iç savaşa yol açmaksızın ayaklanmayı durdurmanın tek çaresi olarak, Abdülhamid, Anayasa'nın tüm maddelerini yeniden yürürlüğe koyduğunu ilan etti (23 Temmuz 1908). Kısa zamanda seçimlere gidilecek, Mebuslar Meclisi'nin yeniden toplanması sağlanacaktı. Ayrıca gizli polis örgütü lağvedilecek ve sansür kaldırılacaktı.

Tarihimizde II. Meşrutiyet'in ilanı diye bilinen bu olay başta İstanbul olmak üzere ülkenin bütün önemli kentlerinde hatta belki daha küçük merkezlerinde büyük sevinç gösterileriyle, şölenlerle karşılandı. Belli ki en azından toplumun kentli kesimi, ya da orta sınıfları, Abdülhamid'in baskılı yönetiminden iyiden iyiye bunalmıştı. Bu açıdan, Temmuz Devrimi, belli tabana dayanan bir hareketti. Öte yandan, eldeki Anayasa değiştirilmiş değildi; yeni padişah hâlâ hâkimiyetin kaynağıydı. Nitekim, Abdülhamid, 1876'dan sonra şimdi ikinci kez, tebaasına güzel haklar bahşeden bir kerim padişah olarak alkışlanıyordu.

Yeni meclis, 17 Aralık 1908'de, Abdülhamid tarafından görkemli törenlerle açıldı. Padişah, artık günlük siyasetten elini ayağını çekerek, sarayında devletin ve ülkenin birliğinin bir simgesi olarak oturmayı kabul etmiş görünüyordu. Kuvvetler ayrılığı ilkesine dayanan meşrutî parlamenter bir düzen için yol açılmış gibiydi.

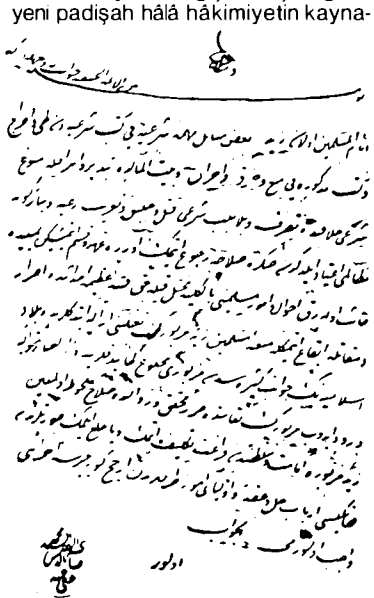
Ne var ki yürütme erkinin temsilcisi olan Bâbıâli (hükümet) ile, yasama erkini bütünüyle eline almaya kararlı gözüken Meclis arasındaki ilişkiler henüz belli teamüllere bağlanmış değildi. Yaşlı yönetim kadrosunun elinde bulunan hükümetle devlet ve ordunun genç yönetim kadrosunun desteği sayesinde ve pek de demokratik sayılmayacak yollardan Meclis'de çoğunluğu ele geçirmiş olan İttihat-Terakki Cemiyeti sürekli bir sürtüşme halindeydi. Her iki kadro da aslında aynı elitist, merkezci ve otoriter Osmanlı geleneğinin ürünüydü. Bu gelenekte yargı ayrılığına yer varsa da, yasamayı yürütmeden ayırmak kolay değildi. Bu yüzdendir ki iki kadro arasındaki sürtüşme, meclis-hükümet ilişkilerinin belirlenmesinden çok, padişahtan boşalan yeri doldurmak için bir otorite mücadelesiydi.

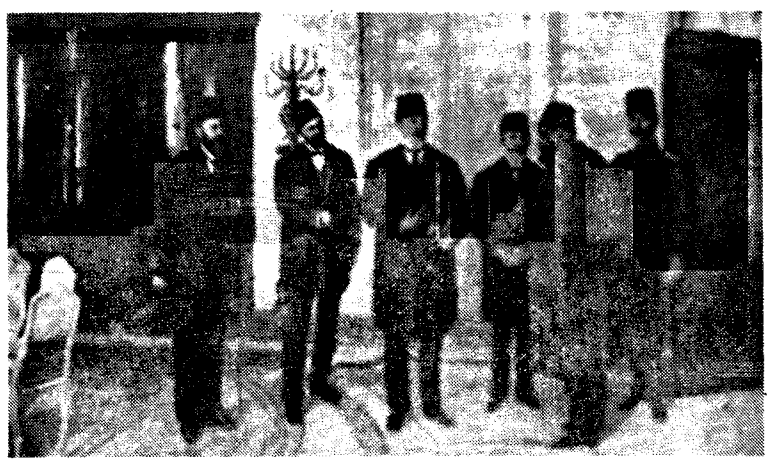
Böyle bir ortamda, muhalefetin güçlü yazarı Hasan Fehmi'nin 6/7 Nisan 1909 gecesi vurulması büyük bir tepkiye yol açtı. Kartopu gibi büyüyen tepki, rumî 31 Mart'ta (13 Nisan) kışladaki erat, erbaş ve alaylı subayların katılmasıyla silahlı ayaklanmaya ve gösterilere dönüştü. Birkaç kişi öldürüldü, yaralandı. Bu arada İttihatçı iki gazetenin işyerleri de tahrib edildi.

Bu arada, olayları öğrenen Selanik'teki 3. Ordu subayları derhal hareket geçerek, toplanan düzenli ve gönüllü birliklerle İstanbul üstüne hareket ettiler. Tarihimizde Hareket Ordusu diye bilinen bu birlikler, 23/24 Nisan gecesi İstanbul'a girmeye başladılar. Sonunda Hareket Ordusu 24 Nisan akşamı duruma tamamen hâkim oldu

31 Martçılarla bir ilgisi olmadığı, tersine olayların daha da büyümesini önlediği halde, II. Abdülhamid 27 Nisan 1909'da tahttan indirildi. Olayları açıklamak için büyük bir sebep gerekti. Bu büyüklük, Padişah'a yakıştırıldı.

Abdülhamid Selanik'e sürüldü. Üçbuçuk yıl orada, bir konakta, ailesiyle birlikte göz hapsinde kaldı. Balkan Savaşı sırasında, Selanik'in savunulamayacağı anlaşılınca Abdülhamid İstanbul'a nakledilerek bu kez Beylerbeyi Sarayı'nda göz hapsine alındı. I. Dünya Savaşı'nı eski padişah buradan izledi. Daha ilk silahların patladığı günlerde savaşın çok uzun süreceğini, boşuboşuna pek çok masum insanın kanının dökületeceğini ve zor da olsa İngiltere tarafının savaşı ergeç kazanacağını söyledi. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmemeyi başarabilmesi için dua etti, ama bir yandan da büyük devletlerin ne yapıp yapıp Osmanlıları savaşın içine çekeceğini belirtti. Osmanlı Devleti savaşa Alman tarafından girince, endişeleri son derece arttı. Savaşın Osmanlı Devleti ve İslâm âlemi için felaketle biteceğini düşündü. Abdülhamid bu sonun iyice yaklaştığı bir tarihte, 10 Şubat 1918'de Beylerbeyi'nde öldü. □

II. Abdülhamid'e Hal'i tebliğ ediliyor(Abdülmecid Efendi'nin yaptığı tabloya göre). Soldan sağa Amiral Arif Hikmet, Mebus Emanuel Karasu, Esat Paşa, İsmail Kemal, Miralay Galip Paşa. Abdülhamit'in hal'ine ilişkin fetva (solda).

Tunuslu Hayreddin Paşa

CEMİL MERİÇ

Tunus'un düşünce tarihinde iki ad: İbn Haldun, Hayreddin. Biri cihanşümül bir zekâ, İslâm irfanının son muhteşem fecri. Öteki geniş ufuklu bir devlet adamı, içtimaî ehramın en alt basamağından zirvelere tırmanmış. İkisi de mağlüp ve mustarip, ikisi de yalnız. İkisinin de meşhur olan: *Mukaddime*'leri. İbn Haldun, tarihle pençeleşen bir dev. Hayreddin, tarihin ifşâlarına kulak kabartan bir dinleyici. Benzeyen tarafları: ciddiyet, samimiyet, tecrübe. Avrupa *Akvemü'l-Mesâlik*'i yüz yıldan beri tanıyor. Biz bir devrin bütün bocalayışlarını, bütün arayışlarını dile getiren o vesika-kitaptan hâlâ habersiz. Önce yazarın hayat hikâyesine bir göz atalım:

Esir pazarından satın alınmış bir çocuk... Kanlıca'da geçen birkaç yıl... Sonra uzak bir ülkeye yolculuk, bir şark sarayı... ve Avrupa. Batının içtimâî müesseselerine hayranlıkla eğilen genç bir tecessüs. Kanma bilmeyen bir öğrenme aşkı. Ve tekrar... teceddüt humması içinde çırpınan Tunus'a dönüş. Batı irfanıyla bilenen bu çetin irade karşısında bütün kapılar kendiliğinden açılır. Tunus beyinin eski kölesi. Tunus'un Müdiri Reisi olur. Sonra yeniden Avrupa: Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya hükümdarları nezdinde çeşitli görevler, nihâyet zengin bir tecrübeyle İstanbul.

Hayreddin, Osmanlı efkâr-ı umumiyesinin meçhulü değildi. 28 Ağustos 1875'de yayımlanan *İttihad* gazetesi, paşanın ıslahatçı kişiliğini koltuk kabartıcı bir mukayeseyle mühürlüyordu: Devlet-i Aliyye için Reşid Paşa ne ise, bugünkü Tunus için Hayreddin Paşa odur. İktidar-ı ilmîsine gelince... *el-Cevâib* gazetesinde tefrika edilen *Akvemü'l-Mesâlik* en parlak delil. "Hikmet-i hükümeti bu eser-i celilden iktibas edenlerin bir büyük devlet idaresine muktedir olabilecekleri şüpheden vâreste". Oysa eser Paşa'nın "kudret-i şâmilesinden" bir nebzedir. Artık "sahib-i eserin siyasî kudretini" tasavvur edin.

Saraya yakın nüfuzlu dostlar da bu sitayiş taarruzunu sürekli telkinlerle destekliyorlardı. Devlet-i Aliyye buhran içindeydi. Padişah, meclisi dağıtmak zorunda kalmıştı. Garabetleriyle temayüz eden Vefik Paşa'nın yerine

Tunuslu Hayreddin.

Avrupa ahvalini bilen tecrübeli bir vezir aranıyordu. İstanbul'a gelir gelmez iltifat-ı şâhâneye mazhar olan Hayreddin, birkaç ay sonra mühr-ü sadarete nâil oldu.

Bu beklenmedik ikbâlin Osmanlı intelijansiyasında sevimsiz tepkiler uyandırması mukadderdi. Namık Kemâl için, Paşa'nın İstanbul'a gelmemesi çok daha hayırlı olacaktı. "Paşa belki Buhara veya Tahran'da bir iyi sadr-ı âzam" olabilirdi. Fakat "biz Tunus'dan memur dilenecek kadar" düşmemiştik (Menemenli Rifat Bey'e mektup, 5 Ekim 1878). Şâirin on dört gün sonraki mektubunda da şunları okuyorduk: "Hayreddin Paşa için, biz Tunus'dan vükelâ dilenmeye muhtaç değiliz dediğim ciddiydi; çünkü Tunus mâlûmât-ı siyasîyece bizden çok aşağıdır." 1 Kasım 1878'de daha tarafsız görünmeye çalışan Namık Kemal'e göre, "Hayreddin Paşa'ya ahlâkça vükelâmızın hiçbiri müsavi olamaz, fakat idrâkçe hepsi müsâvidir". Kemâl'in Paşa'yla muarefesi yokmuş, *Akvemü'l-Mesâlik*'i okumuş sadece, "o maskara *Akvemü'l-Mesâlik*'i".

Belki şâirâne bir öfke. Ama Kemâl büsbütün haksız da değildi: Osmanlıdan çok İslâmdı Paşa... Hayatı Tunus'ta geçmişti. Türkçe bilmiyordu. Yâni Devlet-i Aliyye ahvalinin yabancısıydı. Gönülden bağlıydı hilâfete. Çünkü âlem-i İslâmın en büyük temsilcisi, en güçlü desteği halifeydi. Hayreddin, Abdülhamid Han'ın iltifat ve itimadını kazandığı halde, sekiz ay sonra sadaretten ayrılmak zorunda kaldı. Kemâl'in *Akvemü'l-Mesâlik* düşmanlığı, Ali Suavi'ye duyduğu kinin uzantısı. Filhakika *Akvemü'l-Mesâlik* sarıklı ihtilâlcinin başucu kitaplarından biriydi.

Çağdaş bir Amerikan yazarının "hem siyaset tarihçileri, hem siyasî felsefeyle uğraşanlar için eşsiz bir terkib" diye tanıttığı bu vesîka-kitap 1867'de yayımlandı. Hayreddin eseri kaleme alırken devlet hizmetinde değildir. Ne var ki geçici bir küsuftu bu. Tekrar politikaya döneceğini biliyordu, henüz gençti (40-45 yaşlarında).

Kapaktaki isim: "Ülkeleri tanımak için en emin yol." Eser üç bölüme ayrılmıştı: Önce Mukaddime, sonra Avrupa'yı tanıtmaya çalışan I. kitap (342 s.), sonra: Dünyanın coğrafî bölgeleri, hicrî ve milâdi tarihlerin karşılaştırılması ve bol bol takriz. Kitabın ruhu: Mukaddime. Paşa hem Doğuya, hem Batıya seslenen bu müdafaanâmeyi bir yıl sonra Fransızcaya çevirtir. Abdurrahman Süreyya'nın 1878'de *Akvemü'l-Mesâlik* adıyla Türkçeleştirdiği Mukaddime'nin mükemmel bir İngilizce tercümesi de var: Leon Carl Brown, 1867.

Zaman ve Zemin

Tanzimat ricali, dahilî siyasetlerini Avrupa'ya sefaretler kanalıyla izaha alışıktılar. Osmanlı intelijansiyasının Batı dünyasıyla doğrudan teması 1867'den sonradır. Devlet-i Âliyye ile ihtilâfa düşen Mustafa Fazıl, emellerini gerçekleştirmek için Yeni Osmanlıları Paris'e çağırır. Batıya hicret eden bu ilk mülteciler kafilesi bütün siyâsi mülteciler gibi karışık bir topluluk: dürüst insanlarla üçkâğıtçılar bir arada. O bir avuç gurbetzede, çok geçmeden hiziplere bölünür. Her hizip Avrupa kamuoyunu kazanmak ister, Batının kiralık kalemlerinden faydalanmaya çalışır. Çıkarılan gazeteler kaçak olarak anavatana sokulur.

Tunuslu devlet adamının o toy ve mâcerâperest delikanlılarla herhangi bir münasebeti yoktur. Bununla

beraber *Akvemü'l-Mesalik* yazarını Tahtâvî'yi, Sadık Rıfat Paşa'yı, Afganî ve Muhammed Abduh'u... içine alan zincirin halkalarından biri sayabiliriz. Hayreddin kökleşecek olan bir geleneğin de kurucusu; başka bir deyişle, ülkesindeki ıslahat için Avrupa'dan yazılı olarak yardım isteyen ilk devlet adamı. Onu böyle bir sözcülüğe hem aldığı terbiye, hem de siyasî tecrübeleri hazırlamıştı.

İslâmı iyi tanıyordu. İbn Haldun'u, Mâverdî'yi, Gazalî'yi okumuştu. Gerçi Doğulu bir devlet adamı için tanınması gereken üç zirveydi bunlar. Ama Paşa'nın malûmatı çok daha derin, çok daha ihâtalı. Düşüncelerini savunurken rasgele bir devlet adamının tanıyamayacağı birçok fakihlerden de iktibaslar yapar: Mavak, İbn Abidin, Taftazanî, İbn Hayyim el-Cevziyye, İbn Akîl ve el-Harâfi gibi. Kitap şâirâne coşkunluklardan uzak, sıkı bir istidlâller zinciriyle örülü ve didaktik mâhiyettedir. İslâm arı'anesine gönülden bağlıdır yazar. Besmeleyle başlar ve takdîr-i ilâhiye teslimiyetle biter. Biçim de, ruh da İslâmî. Bir kelimeyle, Hayreddin kucağında yaşadığı dünyanın gerçek bir temsilcisi. Peki ama Avrupa'yı ne kadar tanıyordu?

Genç Hayreddin Tunus'a gelir gelmez yeni kurulan Mühendishane'ye (Ecole Politechnique) girmiş. Fransızca öğrenmeye başlamış, yabancı müşavirlerle tanışmıştı. Daha sonra iki defa Fransa'ya gitti ve uzunca bir zaman kaldı orada, birincisi (1853-56), ikincisi (1862-69). Bu uyanık devlet adamı elbette ki Avrupa'nın çeşitli çevreleriyle temasa geçecek, siyasî müesseselere dikkatle eğilecekti. Ama unutmayalım ki tecessüslerimize yön veren ihtiyaçlarımızdır. Hayreddin'in bu yabancı dünyayı, bütün ananeleri, bütün irfanıyla kucaklaması beklenemezdi. Bir an önce çözülmesi gereken meseleler vardı kafasında: İslâm ülkeleri neden geri kalmış, Avrupa niçin ilerlemişti? Bu yeni medeniyetten neler alabilirdik? Avrupa'da benzerlikler arıyordu Hayreddin. Dikkatini teferruat üzerinde dağıtmıyordu, hasbî tefekküre harcayacak zamanı yoktu. Temellere inmek lâzımdı önce.

Hal ve Akd Erbabı

Kanunların iki kaynağı vardı Hayreddin'e göre: akıl ve vahiy. Akıl, insanlığın ortak malıydı; adaletle hürriyet, aklın iki temel prensibi. İslâm dünyası adaletle hürriyeti baş tacı ettiği müddetçe yükselmiş, Hıristiyan dünya bu temel değerlere ihanet ettiği için karanlıklarda kalmıştı. Hatasını anlayan Batı adalet ve hürriyete dört elle sarıldı, terakki ve tekamülün merkezi oldu böylece. Bizse o kutsal ilkelerden yüzçevirdik, çöküşümüzün başlıca sebebi bu.

Evet Hayreddin Batıyı tanıyordu, ama bir İslâm olarak. Sadullah Paşa'lar ve Namık Kemâl'ler gibi coşkun ve hayalperest değildi. Amelî bir zekâ idi, günün mübrem ihtiyaçlarını düşünüyordu. Islahat demek hemen uygulanabilecek ve İslâmiyete ters düşmeyecek düzenlemeler demekti. Hudutlu bir tecessüs belki, ama uyanık ve ne istediğini bilen. Avrupa'daki icad ve keşiflerden uzun uzadıya söz eder, çünkü, bunlar bütün insanlığın. Çekinmeden benimsenebilirler. Malûmatfuruşluktan hoşlanmaz, verdiği bilgiler, herhangi bir mektep kitabından alınmışcasına kurudur. Eğitime büyük yer ayırır, çünkü İslâm dünyası için yeni kadrolara ihtiyaç vardır, meşrutiyeti takdir eder ama bu yönetim biçiminin üzerinde en çok durduğu yeri vekillerin sorumluluğudur.

Filhakika: Avrupa'da adaleti, hürriyeti, emniyeti sağlayan bir mesuliyet nizamı vardır; mesuliyet-i vükelâ. İslâmda millet meclisi yoktur. Ama bir "ehl-i hal ve akd" zümresi var. Eski İslâmın yükselişi bu zümrenin eseridir. Temsilî hükümet, idarecileri murakabe için bir vasıtadır sadece. İslâm cemiyeti, muhtelif içtimaî ve iktisadî menfaatlerin çatıştığı bir topluluk değildir: Kaynaşmış bir bütündür, havas ile avamdan ibaret bir bütün. Ehramın zirvesinde ise "hal ve akd erbabı" var Yani şeriatın temsilcisi olan ulemâ sınıfı.

Paşa'ya göre, İslâm devletlerinin zevali, ulemanın umur-ı siyasiyeye yabancı kalmaları yüzündendir. Hayreddin'i, böyle bir teşhise götüren âmil neydi acaba? *Türkiye ve Tanzimat* yazarı Engelhard'a göre: *Akvemü'l-Mesalik*'i, Abdülaziz Han'da görülen mutlakiyet temayülleri ilham etmiş. Türk aydınlarında müphem olarak beliren endişeleri dile getirmiş Hayreddin. Yani, "Mukaddime"nin ana fikirleri; "gerek payitaht'ta, gerek başlıca vilâyet merkezlerinde ara sıra hafif olarak su yüzüne çıkan" düşüncelerin programlaşmasından ibaret. Paşa der ki: En mükemmel insanın bile zaman zaman heveslerine, ihtiraslarına kapıldığı olur. Liyakatli bir hükümdar için "ümmetin umûr-ı hükümete iştiraki, vükelânın mesuliyeti", hükümet işlerinde murakabe, gerçek bir nimettir. Hele hükümdar liyakatsizse böyle bir murakabeye mutlak ihtiyaç vardır. İngiltere, mecnun bir hükümdar olan III. George zamanında en tehlikeli buhranları atlatışını böyle bir murakabeye borçlu değil mi? Thiers'in Napolyon için söyledikleri kulağımızda küpe olmalı: "Tek kişinin hükümeti, hükümdarın iktidar ve ehliyeti ne kadar yüksek olursa olsun, daima tehlikelidir." Fakihlerin hepsi aynı hükümde birleşir; Hükümdar, bazı haklarını, bir topluluğa veya birtakım insanlara vekâleten devredebilir. Hatta böyle bir devir, hükümdarlık haklarının en mühimlerinden biridir. Demek ki yapılacak şey, "Saltanat-ı Osmaniye"nin eski bir kanununu "tevsî ve ıslah etmekti". Engelhard, "Kanunnâme-yi Süleymani"yi hülâsa ettikten sonra "işte, der.. Müslümanlar arasında taammüm etmeye başlayan ve bilhassa maksadları, hatta teşkilâtı meçhûl bir nevi siyasî cemiyet olan Genç Türkiye'nin tercüman olduğu efkâr ve hissıyatın özü bu idi." (Ali Reşat tercümesi, s.133-135).

Süleyman Kanunnâmesi

Süleyman'ın ikbal ve ihtişamı bu kanunun eseridir, Hayreddin'e göre. Padişah, vükelâ ve havassını toplayarak bu kanun hükümlerine riayet edeceğini ve ettireceğini bildirmiştir. Sonra da yeminler.. Kanunu hazırlarken ülkesinin en büyük ulemasıyla istişare eden hükümdar bu kanunda aşağı yukarı şöyle der:

Devlet-i Aliyye'nin idaresi ulemanın ve vükelânın mesuliyeti altındadır. Saltanatın temeli şeriat olduğuna göre, padişah doğru yoldan inhiraf ederse, onu ikaz etmek ulema ve vükelâya düşer. Padişah herhangi bir karar almadan önce istişare etmek zorundadır; kötülüğü önlemek her Müslümanın vazifesidir. Bu işe en ehliyetli olanlar ise ulema ve vükelâdır. Çünkü ulema şeriat ahkâmını en iyi bilen zümredir; vükelâ ise *umûr-ı siyasiyye ve zamanın icablarına* vâkıf.. Padişah şeriat hükümlerine yan mı çizmiştir? Bu iki zümre hemen harekete geçecek, Padişah'ı ikaz edecektir. Hükümdar hatasını kabul ederse ne alâ.. Yoksa ordu kumandanları haberdar edilir. Keyfî davranışların arkası kesilmezse Padişah hal edilir. Tahta aynı âileden bir başkası çıkarılır.

Bir kelimeyle Avrupa'nın millet meclisinden beklediği görevi İslâm dünyası ulema ve vükelâ'ya yüklemiştir. Teftiş ve murakabe İslâmda Avrupa'dan çok daha mühimdir; çünkü yalnız dünyevî bir yükümlülük değil, dinî bir vecîbedir de. Süleyman Kanunnamesi'-

ne riayet edildiği müddetçe Devlet-i Aliyye yükselmekte devam etmiş; bu kanundan inhiraf, inkırazın başlangıcı olmuştur. Paşa ülkenin idbarını nizam-ı kadîmin bozuluşuna bağlar; İslâmın şiarı olan adalete gölge düşmüş, can ve mal emniyeti bulamayan Hıristiyan teb'a başka devletlerin himayesini arar olmuştur. Yabancılar için bulunmaz bir müdahale vesilesi.

Millet Meclisi

Gaile, gaile.. Tanzimat, yerinde tedbirlerle inkırazı önlemeye çalışır. Ne var ki yapılan ıslahatı yetersiz bulanlar da var. Aşırı hürriyetçiler Hıristiyan ekalliyetle birleşerek bir millet meclisi kurulmasını istiyorlar. Paşa, bu talebi meşrû bulur, ama nazarî olarak. Şüphe yok ki herkesin amacı bir: Teb'a-yı şâhanenin refah ve saadeti. Hürriyetçilerin niyetleri asil, emelleri hâlis. Ama bir hayalin kurbanıdırlar. Çünkü ülkenin gerçek durumunu bilmiyorlar. Başlıca hataları: Zamansız kurulacak bir millet meclisinin ne gibi tehlikelere yol açacağını düşünmemek. Aynı talep, Hıristiyan teb'a tarafından ileri sürülünce çok daha ihtiyatlı olmak lâzım. Bizden olmayanların iyi niyetlerine ne kadar güvenebiliriz? İstenilen hürriyetlerin verilmesi gayrımüslim teb'anın gizli emellerine hizmet etmek olmaz mı? Siyasî hürriyet demek teb'anın bütün haklardan eşit olarak faydalanması demek. Böyle bir eşitlik, ehliyeti olan herkesin en yüksek makamlara çıkabilmesi demek. Siyasî hürriyet.. iyi ama, önce devletin bekası. Bu hedefte birleşiyor muyuz? Vasıtalar üzerinde ayrılsak da beis yok.

Hayreddin, teb'a arasında böyle bir anlayış birliği olmadığına inanır. Devlet kendi kendini korumak zorundadır. Avrupa devletleri de sadece hanedan tebeddülü gibi, teferruat kabilinden bir tehlike ihtimalini düşünerek siyasî hürriyeti kısıtlamadılar mı? Oysa bizde tehlike çok daha ciddî. Ülkemizde çeşitli kavimler yaşamaktadır; bunların çoğu devletin resmî dilini bilmez ve kendi aralarında da anlaşamazlar. Bütün kavimlerin temsilcilerini bir araya toplayan bir meclis, Babil kulesine benzemeyecek mi? Bir kısım vatandaşları böyle bir haktan mahrum etmek ise, hakkaniyete aykırı. Demek ki Bâbıâli, teb'aya aşırı bir hürriyet vermemek ve millet meclisine iltifat etmemek zorundadır. Ama bu geçici bir durum: Ülke ilerlemektedir, yarın engeller kalkacak ve teb'aya geniş bir hürriyet verilecek ve istenilen meclis kurulacaktır. Liberalizme geçemiyorsak bunun başlıca sebebi Avrupa'nın müdahalesidir. Avrupa, Devlet-i Aliyye'nin kendi teb'ası üzerinde kaza hakkı olmadığını iddia edecek kadar insafsız.

Dikkate lâyık değil mi? Tanzimat'ın bütün büyük devlet adamları bir millet meclisi kurulmasını zamansız bulmaktadır. 1867'de, Midhat Paşa'nın meşrutî rejimi bütün fenalıkları önleyecek bir tedbir sayması Fuad Paşa'yı gülümsetir. "Bu zata öğretemedik ki, der.. politikada şâh-dârların (panacée) yeri yoktur."

İktisadi Görüşler

Devletin iktisadî hayata müdahale etmesi lüzumsuz. Adalet ve emniyeti sağlasın, yeter. Güven içinde yaşayanlar kollarının ve kafalarının var gücüyle çalışırlar. Ne hazin tezad? Liberalizme karşı olanlar Batı'dan gelen mamuller ve lüks eşya içinde yüzüyor. İktisadiyat için yıkıcı, siyasî bakımdan utandırıcı bir davranış. Düşünceye gümrük duvarı koymak abes. Mühim olan bir an önce iktisadî bağımsızlığa kavuşmak. Avrupa'ya hammadde verip, mamul madde almak iktisadî bir esaret. Böyle bir ihtiyaç hem istiklâlle bağdaşamaz, "hem de muhafaza-i nüfuz ve kudret" le. Hele "cihet-i ihtiyaç, levazım ve mühimmat-ı harbiyeye müteallik" ise.. Paşanın devlet anlayışı o çağın Avrupası'nda da geçerli, liberalizm de devletin vazife ve yetkilerini geniş ölçüde kısıtlar. Ona göre de en iyi hükümet, en az hükmedendir. Bir kelimeyle, İslâmî devlet görüşüyle liberalizmin prensipleri birbiriyle çatışmaz Her ikisi için de iyi devlet, masrafları ve vergileri asgarîye indirendir.

Bununla beraber Hayreddin'in İslâm ülkeleri için yeni sayılabilecek teklifleri de var: Meselâ İslâm ülkelerinin Avrupa'ya ucuz hammadde ihraç edip, oradan pahalı mamul madde alışını tenkit eder. Ülke, ürettiği malları, mamul madde haline getirmelidir. İthalâtla ihracat arasında denge kurulmalıdır. Devletin ithalâtı, ihracattan fazla olursa iflâsa sürüklenir.

Hayreddin'in tavsiye ettiği bir başka yenilik de Anonim Şirketler. Sermayenin rahatça tedavül edebilmesi için yollar yapılmalı, vilâyetler birbirine bağlanmalıdır. Hayreddin, sanayiin teşviki için sergilerin açılmasından, en iyi mamûl ve mahsullerin mükâfatlandırılmasından yanadır. Bir kelimeyle Paşa'nın iktisadi görüşleri, Avrupa'daki klâsik iktisat görüşlerine uygundur.

Devlet, iktisadî faaliyetleri köstekleyen engelleri ortadan kaldırmalıdır. Yazar, yerli sanayii korumak için bir tarife siyaseti takibetmenin lüzumundan bahseder. Bir kelimeyle iktisadî görüşleri Ricardo, Smith, Say istikametindedir. Ama tavsiyeleri daha çok ampirik bir mahiyet taşır. Yani Paşa, okuduğundan çok, Tunus'taki tecrübelerinden faydalanır. Unutulmasın ki Hayreddin'in tavsiyeleri de, tecessüsleri de amelî'yi ön pâna alır. Çağının iktisad nazariyelerinden ne kadar haberdardı bilmiyoruz. Kimleri okumuştu, kestirmek güç. Muhakkak olan şu ki devlet ve iktisadî faaliyetlerle ilgili görüşleri Avrupa'dan iktibas edilmiş

Tunuslu Hayreddin'in, Abdülmecid'den beylik menşurunu alması.

bir çözüm yolu olmaktan çok, İslâmî bir tepkiyi ifade etmektedir.

Hayreddin devletten ne istiyordu? Kanunları tatbik ettirmek ve teb'anın can ve mal emniyetini sağlamak. Bu telebi, çağının Avrupalı iktisatçıları pekalâ benimseyebilirlerdi. Sonra vergiler toplanmalı, memur maaşları muntazaman ödenmeliydi. Unutmayalım ki Hayreddin bir İslâm devlet adamıdır. O, insanı bir "homo ekonomikus" olarak ele almaz ve alamazdı da. O'na göre iktisadî faaliyet, devleti güçlendirecek bir faaliyettir, yani bir gaye değil bir vasıta. Bir yerde liberallerden çok merkantilistlere yakındır. İslâmın iktisadî çöküşünden, keyfî idareyi sorumlu tutar. Avrupa'nın bu sahadaki üstünlüğü ise meşrutiyetin eseridir. Bir kelimeyle, *Akvemü'l-Mesâlik* bir terkiptir. İslâm ve Batı düşüncesiyle, İslâm ve Batı müesseselerinin İslâmî plânda ampirik bir terkibi.

Zira muhatabı önce kendi dünyası, sonra da Avrupa'dır.

Avrupa'nın Üstünlüğü

Hayreddin de çağdaşı olan aydınlar gibi Avrupa'ya hayran. Batının fâikiyeti *Akvemü'l-Mesâlik*'in laytmotivlerinden biri. Kafasını kurcalayan sual şu: İslâm medeniyetiyle Hıristiyan medeniyeti aşağı yukarı aynı prensiplerden yola çıkmış. Neden birisi alçalırken öteki kemâlin zirvesinde?Avrupa'nın ilerlemesi çoğrafî bir sebepten mi? İklîmi mi daha güzel? Toprağı mı daha bereketli? Hayır. Irkî bir üstünlük de söz konusu olamaz. Hıristiyanlık desek? Ne münasebet. Avrupa'da dinle devlet ayrılmıştır. Eğer Hıristiyanlık dünyevî ilerlemeye sebep olsaydı, Papalık devletinin, Avrupa'nın en geri değil en ileri devleti olması gerekirdi. O halde "Avrupa'nın üstünlüğü", akdemiyetinin eseri. Başka bir söyleyişle geriliğimizin sebebi: "Adalet ve hürriyet esası üzere kurulan tanzimat ve tensikatdan müstentiç maârif ve fününda Avrupalıların terakki ve tekaddümü."

Daha sonra aynı suali başka bir ifadeyle tekrarlayan Avrupalı sosyologların vardığı hüküm de bu değil mi? Başka bir ifadeyle dedik. Çünkü bugünkü Batılılar için Batının üstünlüğünü yapan kapitalizmdir. Osmanlı neden kapitalizme geçememiş? Geçememiş, çünkü Avrupa ondan evvel davranıp müesseselerini kurmuş ve Osmanlı iktisâdiyatının o istikamette gelişmesini önlemiş (M. Rodinson, *İslâmiyet ve Kapitalizm).*

Paşa der ki: Adalet ve hürriyet olmadan Avrupa'nın seviyesine yükselemeyiz. Adalet ve hürriyet ise İslâmın temeli. Şüphe yok, ama Avrupalıların bu temel üzerinde kurdukları siyasî ve içtimaî müesseseleri de tanımalıyız. İslâm devletleri Batı müesseselerini neden benimsemesinler? Eğer bu müesseseler hikmete uygunsa? "Hikmet, Müslümanın kaybedilmiş malı" değil midir? Vaktiyle Avrupa bizi taklit etmişti. Şimdi de biz onu taklid edemez miyiz?

"Maslahat" Prensibi

Evet, şeriatın menşei ilâhîdir. Gayesi: hem dünyevî, hem uhrevî saadet. Ama şeriatın bütün hükümleri donmuş ve kalıplaşmış değildir ki. Sonra şeriat, fert veya hükümetin yapması veya sakınması gereken her şeyi teferruatıyla söylememiştir. Şeriatın açık olarak yasaklamadığı her fiil mübahtır. Bu mübahlar dünyasında hükümetlerin biricik rehberi, toplumun menfaati olmalıdır. Toplumun menfaati yani maslahat. Maslahat, mefsedetin zıddıdır, lügate göre. Sulh yolu, fayda demektir. Maslahat-ı mürsele; şeriat tarafından i'tibar, iptal veya ilga edildiği belli olmayan bir mes'elenin fakîhler tarafından hükümlendirilmesi.

Paşa'nın bu konuda başlıca kaynağı bir Hanbelî fakîhidir: İbn Kayyim el-Cevziyye. El-Cevziyye'ye göre; hükümetler, fıkhın açık prensiplerine karşı gelmemelidir. Ne var ki iyi olan, iyilik yolunda yapılmış olan her iş, gerçekte Allah tarafından vahy edilmemiş veya Peygamber tarafından söylenmemiş de olsa, şeriate uygundur. Şartlar değişir zamanla. Dün faydalı olan, bugün zararlı olabilir. Demek ki idare tarzı da, kanunlar da aynı kalamaz. Neyin eskidiğini, nelerin değiştirilmesi gerektiğini, toplumun yeni ihtiyaçlarını kim tayin edecek? Ehl-i hal ve akd. Yani ulemâ ile havas. Adına ister aydın diyelim; ister elit. Topluma yeni teklifler sunmak bu zümrenin görevidir. Sıhhatli bir reformun ilk şartı, ulema ile devlet adamları arasındaki anlaşma. Bunun için de ulemanın yaşadıkları çağı bütünüyle tanımaları lâzım. Kısaca, ilim adamları yol göstermelidir politikacıya. Fildişi kuleye çekilmemelidir. Hayreddin'in hedefini tek cümleyle hülâsa etmek kabil: İslâm kalarak çağdaşlaşmak. □

Tunuslu Hayreddin.

Midhat Paşa

EZEL KURAL SHAW

Midhat Paşa'nın kimliğinde ve reform anlayışında Tanzimat Devrinden Cumhuriyet dönemine geçişin somut bir örneğini buluruz. 1876 Kanun-ı Esasîsi'nin hazırlanmasında ve I. Meşrutiyet'in ilânında öncülük yapan Midhat Paşa, daha sonraki yıllarda ilerici ve tutucu görüşlerin belirlenmesinde mihenk taşı rolü oynar. Halkın idareye katılmasına yol açabilen bir düzen getirme uğrunda çalışmaları alkışlanırken başka bir düzeyde şeriat ve saltanatın temelini sarsıp Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasını hızlandırdığı tezi savunulur. Devrinin olayları ve düşünce akımları açısından bakıldığında Midhat Paşa'nın asıl tarihi yeri nedir?

Ahmet Şefik, geleceğin Midhat Paşası, İstanbul'da dünyaya geldi. Doğumu 1822'ye, II. Mahmud devrinde (1808-1839), Yunan İhtilâlinin başlangıcına, Osmanlı imparatorluğunda milliyetçilik kıpırtılarının hızlandığı senelere rastlar. Fransız ihtilâli ardından özgürlük özleminin gittikçe yayıldığı bu dönemde milliyetçilik hareketlerini olağan gören Avrupa kamuoyu, Osmanlıların Yunan ihtilalini bastırma çabalarını sert biçimde eleştirmişti. Avrupa, özellikle Fransa, derebeyliği 17. yy'da yenmiş, yerine orta sınıfın şansını deneyip yükselebileceği merkezi idareler yaratmıştı. Osmanlılar, II. Mahmud'un âyan sınıfını bastırmasıyla derebeylikten merkezi idareye geçme atılımını daha yeni yapmış, devlete hizmet edecek bürokrasi ve başıbozuk yeniçerilerin yerini alacak bir ordu kurmak planlama halindeydi. Ne var ki asrın başında düşünce ve idari kuruluş çağdaşlaşması hızla ilerlerken, eleştirinin sürekliliği ve ekonomik hamle yetersizliği Tanzimat devrinde geri kalmışlık psikolojisinin temelini attı.

Yetişme Yılları

Ahmed Şefik'in ailesi Rumeli'den, ulema sınıfındandı. Dedesi Rusçuklu Hacı Ali Efendi kadılık yapmış, babası Hacı Eşref Efendi de aynı mesleği seçmişti. Ahmed Şefik on yaşında Kur'an'ı ezberleyip hafız oldu. 1833'te babasının naib tayin edilmesiyle Vidin'de bir sene geçirdi, camide Arapça derslerini izledi. İstanbul'a dönüşünde Divan-ı Hümayun Kalemi'ne devam ederek altı ayda "Midhat" mahlasını kazandı. 1835-1836'da ailesiyle Lofça'ya gitti. İlerki yıllarda rakibi Ahmed Cevdet'le (Paşa) (1822-1895) orada tanıştı. 1837'de İstanbul'a döndüğünde Fatih camiinde geleneksel medrese derslerini izledi, aynı zamanda Farsça öğrendi. İlmiyeyle kalemiye sınıfları arasında derin bir eğitim farkı yoktu: birçok çağdaşı gibi kendi kendini yetiştirdi, Fransızca öğrendi.

Midhat Paşa özel katibiyle.

1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilânında Ahmed Midhat onyedi, yeni sultan Abdülmecid ise onaltı yaşındaydı. Mustafa Reşid Paşa'nın yetiştirdiği Mehmed Emin Âli Paşa (1815-1871) ve Fuad Paşa (1815-1869) merkezde ve Avrupa'da Tanzimat politikasını çizerlerken, İbrahim Şinasi (1826-1871), Ziya Paşa (1825-1880) ve nihayet Namık Kemal (1840-1888) yeni düzenin hem öncülüğünü, hem eleştirisini sağladılar. İşte bu ortamda Midhat Paşa merkezden uzakta valilik görevlerinde devrimci idareci şöhretini kazandı. Atamaların, yükselmelerin intisab yoluyla edinildiği bir dönemde Ahmed Midhat kendini göstererek, mali işlere vukufla hazineye para kazandırarak, ileri sürdüğü çözümlerin başarılı olduğunu ispatlayarak ilerledi. Pratik tecrübeyle günün soyut fikirlerini uzlaştırmak, vilayetten merkeze geçişte yerleşik nüfuz grubunu incitmeden fikirlerini kabul ettirebilmek Midhat Paşa'nın en nazik sorunu oldu. Belki İstanbul'dan uzak bulunduğu senelerin etkisiyle, Bâbıâli adabında alışması, yüksek mevkide olanlara aşırı hürmet gösterisinden sakınması, onun İstanbul'la olan ilişkilerini zayıflattı. Tarihe ismi 1876 Kanun-ı Esasisi ile kaynaşmış olarak aksettiği halde Midhat Paşa'nın eyaletlerde hizmeti, valilikleri ve bu alanda uygulama fırsatı bulduğu ilerici fikirleri, modern bir idareci ve devlet adamı örneği verme açısından ilginç olup 1876 Kanun-ı Esasisi için bir giriş sağlar.

Mithad Paşa.

İstanbul dışı tayinlerin sürgün sayıldığı bir devirde, Ahmed Midhat Rumeli'de geçen yılların da verdiği güvenle saraydan uzak görevleri hevesle kabullendi. 1844'te tahrirat kâtibi muavini olarak Şam'a, divan kâtibi olarak Konya'ya, daha sonraları Kastamonu'ya gitti. Doğudaki eyaletlerde değişik vazifelerde beş sene hizmet etti. Tanzimatın uygulanmasını teftiş için gönderildiği bölgelerde kâğıtta belirtilen genel prensiplerden pratik uygulamaya geçişin nasıl gerçekleştiğini izledi. Karşılaştığı sorunlar soyut genellemelerle çözümlenmediği zaman, yolsuzluklar ve çatışmalar sözle önlenemediğinde, Midhat etkin yeni çareler aramak zorunda kaldı. Arkadaşları İstanbul'da methiye yazarak üsluplarını geliştirirken Midhat vergi sisteminin ayrıntılarını öğrendi.

Devlet Hizmetinde

İstanbul dönüşünde Midhat sadaret mektubi kalemine girdi ve evlendi. Az sonra mazbata odası başhalifesi oldu. Bu vazifedeyken Arabistan ordusu müşiri olan Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın tutumunu teftişe gönderildi. Bir iltizam davasından çıkan problemleri halledip hazineye para kazandıran bu teftişten Kıbrıslı öfkelenip öc alacağı günü tasarlamaya koyuldu.

1853'te Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın sadrazam olması intikam fırsatı verdi. Midhat asayişi sağlamak için Rumeli'ye gönderildi. Altı ay dağlarda haydut takibinden sonra Midhat bölgeye sulh ve huzur getirmeyi başardı. Sert cezanın etkin gözdağı olacağına inanarak yakalanan eşkıyadan dördünü astırdı. Geri kalanlar ağır ceza hükmü giyerek İstanbul'a gönderildiler.

1839-1877 tarihleri arasında otuz dokuz sadaret değişimini on yedi kişi paylaştı. Sadaret mührünün el değiştirmesini yeni düzenler, yeni tayinler izledi. 1856'da Kırım Savaşı sona erince reform programı yeniden canlandı. Midhat Paşa hesaplarına para geçirmekle suçlandırılan Silistre ve Vidin valilerinin durumlarını teftişe gönderildi. Midhat, valilerin yolsuz hareketleri yanı sıra etkisiz olduklarını, değişik bölgedeki Bulgarların yabancı ajanlar etkisinde kalarak Osmanlı idaresine başkaldırdıklarını, örneğin Adliye kazasında polisin bile asayişi sağlayamadığını gördü.

Midhat, kazadaki köyleri teker teker dolaşarak, halkı yatıştırıp kanunları saymaya teşvik etti. Halkla doğrudan doğruya temas yoluyla idare Midhat Paşa'nın temel prensiplerinden biri olarak belirmeye başlamıştı. 1857'de Tırnova sarıcak meclisini toplayarak Çorbacı sınıfının reformuna kalkışan Midhat, "sancak meclisinin köy çorbacılığı hakkında aldığı müttefik karar"ı Bâbıâli'ye sundu. Bu karardan zarar görecek olan mültezim sınıfının karşı koymasıyla planlar suya düştü. Neticeden hayal kırıklığına uğrayan Midhat, 1858'de izin alarak Fransa'ya gitti. Kâtiplikleri sırasında öğrenmeye başladığı Fransızcasını ilerletme fırsatı bulmuş oldu. Otuz yedi yaşında ilk defa Osmanlı sınırları dışına çıkıyordu. Paris, Londra, Belçika ve Viyana'yı ziyaret eden Midhat, Âli ve Fuad Paşalara ilham kaynağı olan medeniyet merkezlerini hayranlıkla inceledi. 1859'da İstanbul'a döndüğünde tekrar Meclis-i Vâlâ başkâtibi olarak vazifesine devam edip kabiliyetini gösterebileceği yeni bir görev beklemeye koyuldu.

1859 Ekimi'nde Fransa, İngiltere, Avusturya ve Rus elçileri Bâbıâli'ye bir nota vererek Balkanlardaki ıslahatın yavaşladığından ve 1856 Islahat Fermanı'nın uygulanmadığından şikâyet ettiler. Bölgeyi iyi tanıdığı düşüncesiyle Meclis-i Vâlâ başkâtibi Midhat Efendi vezir payesine yükseltilerek Niş'e vali tayin edildi. Niş'te Bulgarların Sırbistan'a göçleri artmış, askeriyenin bunu durdurmak için müdahalesi etkisiz kalmıştı. İslâm ve Hıristiyan halk, eşkıya korkusu içinde yaşıyor, güvensizlik yüzünden kimse silahsız dolaşamıyordu. Eski tedbirler para etmeyince Midhat Paşa yeni usuller denemekten çekinmedi. Önce durumun sebebini araştırmak, sonra çare bulmak lâzımdı. Midhat Paşa değişik köy ve kasabalardan temsilciler çağırarak Müslüman ve Hıristiyan gruplarla görüştü, dertlerini dinledi. Bu görüşmelerden şu neticelere vardı: 1. Araba işleyebilecek yollar bozuk olduğu için halk ürünleri pazarlamakta zorluk çekiyordu. (Üstelik ürünlerin zamanında değerlendirilmemesi vergi kaybına yol açıyordu) 2. Son yıllarda artan eşkıyalık halkı bezdirmişti. 3. Vergisini ödeyemeyen halk, büyük çiftlik sahiplerine borçlanıyor, borçları gittikçe artıyordu. Bu durumda Sırbistan'da yolların durumu, sulh ve asayiş, Niş halkının göçüne sebeboluyordu. Ümitsizlik içindeki halk değişiklik istiyordu. Problemi çözecek yerde Osmanlı hükümeti sınır boyunda her köye yirmi-otuz asker koyup, bakımlarını köylülere yüklemişti. Askerleri gören göçü tercih ediyordu.

Midhat Paşa köy ve kasabaların ileri gelenleriyle görüşüp eğer işbirliği yaparlarsa dertlerinin sona ereceğini, askerleri geri göndereceğini anlattı. Kısa zamanda Niş'ten Sofya'ya şose yol döşenmeye başlandı, haydutlar da yakalanıp cezalandırıldılar. Sırbistan'a göçün serbest ilân edilmesine rağmen gidenler azalmıştı. Yeni valinin "Ahalinin ıslah-ı efkârı ile idare-i matlubenin hasılı" prensibi başarıyla uygulanmıştı. Halkın benimsediği, anlayarak katıldığı, tuttuğu bu idare biçimi "aydınlık" Batı medeniyetinde bile ender erişilen bir olaydı. İdareci ve devlet adamı Midhat Paşa, yerel, sosyal, ekonomik ve demografik gerçekleri inceledikten sonra uzlaştırıcı, olumlu bir tutumla halkın derdine ortak olmuş,

meselenin esasını kavrayıp başarıya yönelmişti. Üstünde durulmaya değer diğer bir nokta da Avrupa idari bozukluğa Müslüman-Hıristiyan davası gözüyle bakarken aslında problemlerin tanımlanmasında ve çözümlenmesinde din söz konusu olmamıştı.

Merkezi idareyi kuvvetlendirmenin önemini kavrayan Bâbıâli yol yapımını destekliyordu. 1863'te Meclis-i Vâlâ'nın yıllık raporu istikbalde Rumeli'de yapılacak yollardan bahisle Rusçuk demiryolu kontratının imzalandığını belirtiyordu. Niş eyaletinde yol yapımı ve tamiri bölgeye yeni bir hayat getirmişti. Başka idareciler isimlerini yaşatmak için cami, çeşme gibi hayrat yaptırırken Midhat Paşa ulaşıma öncelik tanıdı.

Vali atandığında Niş'te yeni bir hapishane yapılması kararlaştırılmıştı, fakat İstanbul daki vaatlerin yerine gelmesi için para gerekiyordu. Mevcut hapishanedekilerin "mahbus değil, adeta maktul" olduğunu belirten raporunda Midhat Paşa daha uygun fiata kısa sürede bir bina yaptırma olanaklarını ortaya serdi. Cezalıların duvarcı, marangoz olarak çalıştıkları yeni hapishane 300 yerine 100 kişilik oldu, ama asayişin düzelmesiyle daha geniş bir yere gerek kalmayacaktı belki.

Her ıslahat projesinin gerçekleşmesi, Bâbıâli'nin kabulüne bağlıydı. Midhat Paşa'nın merkezi ikna için yazdığı raporlar, öncelikle adalet, insani vazife, ekonomik ihtiyaç ve ilerde devlet ve halk için fayda konularını işliyordu. Rapor, problemi anlatmakla yetinmiyor, çözümü ayrıntılarıyla anlattıktan sonra gereken paranın hangi kanallardan elde edilebileceğini açıklıyordu. Kullandığı tabirler eski, fakat ne istediğini bilen bir işadamı gibi davranışı yeniydi.

Midhat Paşa ıslahata hükümetin öncülük etmesi gerektiğine inanmıştı. Hükümet dairesinde masrafı ve valiliğin debdebesini kısmak için odacı, bekçi, teşrifatçı sayısını azalttı. 19. yy'ın liberal, "laissez-faire"ci düşünce tarzına aykırı, şahsın seçme hakkını azaltan yenilikler getirmekten kaçınmadı. Düğünlerde değişik gelir grupları için masraf haddi koydurarak evlenmelerin ağır borçlanmaya yol açmasını önledi. Endüstrileşme hızını almış İngiltere'de nüfus artışı kaygısı başlarken, Midhat Paşa nüfus artışını teşvik etmeyi savunmaktaydı. Niş valiliği sırasında öksüzler için ıslahhane açmak, halka satılan hisse senediyle sermaye kurup Araba Şirketi başlatmak Midhat Paşa'nın insancıl ve pratik yönünü örnekliyordu.

Vergi toplama sorunu, Tanzimat hareketinin en zor davalarından biriydi. Mali işler İstanbul'dan atanan muhassıl-ı emvallerin emrine verilmişti, ama iltizamın kaldırılması ve imtiyaza bakmadan, ulema, âyan, çorbacı olsun, herkesten varlığına göre vergi alınması prensibi mali kargaşalık yaratmış, 1841 Niş'te Tanzimat vergi usulü uygulanması ayaklanmalara yol açmıştı. Vergi toplayabilmek için iltizam usulü az sonra geri getirilmiş, valilere vergi konusunda geniş yetkiler tanınmıştı. Vergi işlerinde kâtiplik senelerinde edindiği tecrübeye dayanan Midhat Paşa, halkı kışkırtmadan, gücendirmeden merkeze göndereceği vergi tutarını artırma usulleri aramaktaydı. Niş eyaletinde çareyi miri, yani devlete ait araziden alınan kira tipi vergiyi artırmada buldu. Özellikle ormanlardan faydalananlardan alınan bedel-i aşar vergisi hatırı sayılır bir meblağ oldu. Vergi dağılımı işi kaza meclislerince kararlaştırılıyordu. Vergilerin muntazam tahsil edilip merkeze ulaşması valinin önemli bir göreviydi. Verginin âdilane toplanmasını sağlamak için uygulamada kararlı bir tutum gerekiyordu. Yeni usule göre, vergi zamanı yaklaşınca her kaza, içindeki karye ve mahallelerden toplanması gereken vergilerin bir pusula veya listesini hazırlıyor, yerel seviyede köy meclisleri, muhtar, imam ve papazlar bu meblağın halktan hangi oranda toplanacağını kararlaştırıyordu. Vergi tahsilinde zaptiye kullanılmasından vazgeçilmiş, tahsildarın rolü de hesap tutmaya münhasır kalmıştı. Eskiden yeni nizamları uygulamakla görevli olanların bilmesi yeterli görülürken, Midhat Paşa, *Tuna* gazetesi vasıtasıyle emlak, bedelat-i askeriye, âşar gibi vergilerin nasıl toplanacağını halka açıkladı. Vergi nizamının yayınlanması, kullanılan usulleri keyfi olmaktan çıkarıyor, halka olan biteni anlama fırsatı veriyordu.

Bâbıâli'nin Desteği

Niş Valiliği, yoğun çalışmanın takdir gördüğü bir vazife oldu. Midhat, hem uygulamanın semeresini alıyor, hem de Bâbıâli'nin desteğini kazanıyordu. 1861'de Prizren bölgesi de Midhat Paşa'nın idaresine devredildi. Bölgedeki Arnavutlara zorla söz geçirmektense Midhat Paşa liderlerle görüşüp asayişi temin için bazı tedbirler alınması fikrini kabul ettirdi. Halk silah taşımaktan men edilecek, kan davaları nakdi ödemelerle halledilecek; yeni polis teşkilâtı uygulanacak; askerlik kaydı yeni kanuna göre yürütülecek; ve Müslümanlar, Hıristiyanların manastır işletmesine karışmayacaklardı.

1855-1863 arasında Gürcistan'dan ve Kırım'dan 300.000'i aşkın mülteci gelmiş, bunların büyük bir kısmı, belki bölgede Müslüman oranını artırma düşüncesiyle, Tuna boylarına yerleştirilmişti. Bu göçmen problemi Balkanların içinde bulunduğu şartlar altında kolay çözümlenemezdi. Midhat Paşa soruna eğildi: Sultan, şahsi hazinesinden bağışta bulundu; Niş, Sofya ve Selanik'ten toplanan parayla yardım sandıkları kuruldu, kısa zamanda göçmen köyleri meydana getirildi. Bunlara konut, ekin için tohum, tarlada çalışacak hayvan sağlamak gerekiyordu. Tuna sahillerinde bulaşıcı hastalık salgını çıktığında hekim ve ilaç yetiştirmek de bölge valisine düşüyordu. Yeni gelenlerle yerleşik halkı kaynaştırmak, eğitim ihtiyacını karşılamak uzun süreli planlama gerektiren davalardı. Midhat Paşa bu davanın altından çıkamadı. Göçmen problemi yıllar boyu halledilememiş, 1870'lerde Bulgaristan'daki ayaklanmalara önemli katkısı olmuştur.

1864'te Silistre, Vidin ve Niş'in idaresi birleştirilerek Tuna Vilayeti meydana getirildiğinde Rumeli'de uzun seneler tecrübe edinmiş Midhat Paşa'nın vali atanması olağandı. Zaten yeni Vilayet Nizamnamesinin hazırlanmasında Bâbıâli ye yardımcı olmuş, halka inme, halkın katılımıyla ıslahat uygulama yöntemini nizamnameye işlemişti. Midhat Paşa ortaya çıkan eyalet idaresini bir yenilik değil, Tanzimatın gerektirdiği idari ve mali düzenin uygulanması olarak görmekteydi. Gene de her yeni idari kanun, ulema sınıfını idari vazifelerden biraz daha uzaklaştırıyor, otoritesini azaltıyordu. Rumeli'de din açısından tarafsız bir politika izlenen bu devir, Osmanlılık prensibiyle imparatorluğu kurtarma çalışmalarının son safhasını belirler.

Yeni vilayet nizamnamesini hazırlayan devlet adamlarının öncelikle amacı etkin bir idare sistemi sağlamaktı. Valinin mali, idari, sivil, politik ve güvenlik yetkileri artırılmakla beraber, önemli dairelere atanmalar Bâbıâli'ye bırakılıyordu. Halka hizmet niteliği taşıyan eğitim, bayındırlık, adliye alanlarında valiye geniş yetkiler tanınmıştı. Aynı zamanda vali yerel meclislerle vilayet meclisi ve merkez arasında bağlantı sağlamakla görevliydi. Yeni kanunla idari teşkilat kesin bir düzene bağlanmış, üst-alt ilişkileri saptanmıştı. Birkaç köyden oluşan nahiye, başka nahiyelerle kaza'yı meydana getiriyor, kaza grupları liva (sancak) olarak düzenleniyor, livalar nihayet vi-

layet idaresinde toplanıyordu. Kullanılan terimler eski olmakla beraber, coğrafi durumu göz önüne alarak hazırlanan bu rasyonel plan, Fransız ihtilâlinin ilk yıllarında girişilen Fransız idari düzenini andırıyordu. Vilayetin idaresinde en önemli değişiklik, vilayet meclisinin oluşmasıydı. Başkanlığını valinin yaptığı meclise her sancaktan iki Müslüman, iki Hıristiyan (veya gayr-ı Müslim) âza seçilip gönderiliyordu. Yeni düzen, adli ve idari kolları ayırarak vilayet meclisinde ulema sınıfına yer vermiyordu Bu genel meclis, vilayet merkezinde senede bir toplanıp kırk günü aşmayan bir süre içinde bayındırlık, tarım ve ticaret gibi konularla uğraşıp, idari bölümlerde gereken ayarlamaları tartışacaktı. Ele alınan konuların vilayetin genel menfaatiyle ilgili olması öngörülürken meclisin sadece fikir beyanında bulunabileceği, İstanbul'un izni olmadan harekete geçilemeyeceği açıkça belirleniyordu.

Tuna Valiliği

Tuna valiliğine başlarken Midhat Paşa'nın kendi kadrosunu seçmesini Bâbıâli hoş görmüştü. Dışişleri kalemi önce Pavlaki Efendi, onu takiben Odyan Efendi'ye teslim edildi. Daha sonraları Şûra-yı Devlet âzâlığı yapacak olan Odyan Efendi. Ermeni cemaatinin ileri gelenlerindendi. Namık Kemal'in hayranlık gösterdiği şair Leskofçalı Galib Bey, İdari Meclis'te Midhat Paşa nın sekreterliğini yaparken, özel sekreterlik Kılıçyan Vasıf Efendi'deydi. Midhat Paşa ayırım yapmadan Polonyalı mültecileri yol mühendisi, Arnavutları muhafız olarak işe alıyordu. *Memalik-i Osmaniye'nin Mazi, Hal ve İstikbali* adlı risalesinde, Tuna valiliği dönemini özetlerken Midhat Paşa üstüne eğilmesi gereken dört konu ileri sürüyordu: 1. Slavları birleştirme (Pan-Slav) ideolojisinin yayılmasını önlemek. ihtilâlci çetelerin faaliyetine son vermek; 2. Bulgar gençlerinin eğitimiyle kültürel alanda Rus etkisini kaldırmak; 3. Bulgar kilisesinin durumu; 4. Hıristiyan halkın (aynı zamanda Müslüman tebaanın) yaşama standardını yükselterek aydın idare örneği vermekle Bulgarların dış propagandayı kabule olan eğilimini azaltmak. Balkanlardaki problemler zor olduğu kadar kökü sadece Osmanlı idaresinin yetersizliğine dayanmıyordu. Avrupa ulusculuk hareketleriyle dalgalanırken Rumeli'yi asayişe kavuşturmak zordu. 1867'de Avusturya-Macaristan çifte kraliyetini örnek alıp müşterek Türk-Bulgar imparatorluğu kurmak isteyen "eski" nesil Bulgarların yanı sıra tam bağımsızlık isteyen Bulgar gençler vardı. Ticaretin artışı, endüstrileşmenin yayılması, lonca sisteminde beliren çöküntüler, Tuna üstünde buharla işleyen vapurlar kullanılması, yeni bir ortam yaratmaktaydı.

Midhat Paşa asayişi kurmak için yerli halktan yirmi ile elli yaş arasındaki erkeklerden bir redif (ihtiyat) asker gücü, vilayet içinde sahil ve hudut karakolları kurdu. Köylerde, kasabalarda nizamiye askerine gerek kalmadan emniyet hissi yaratma yolunu seçti.

Değişik cemaatlar arasında uzlaşma daha uzak görüşlü politika gerektiriyordu. Midhat Paşa vazifeye başladığında vilayette devlet tarafından işletilen tek bir okul yoktu. Vilayet merkezi Rusçuk'ta Türk ve Bulgar çocukların karışık eğitim göreceği bir okul açıldı. Yeni açılan vilayet matbaası Türkçe ve Bulgarca alfabeler basarak mektepteki 3.000 çocuğa dağıttı. Amaç, her kaza ve köyde uygun bir bina bulup benzeri okullar açmaktı. Civarda bulunan vakıf gelirlerinin bazısı, avâriz toplanan yerlerde paranın bir kısmı, bayramlarda toplanan fitreler bu mekteplerin açılmasına ve öğretmenlere maaş sağlanmasına yöneltildiler. Para meselelerinde Midhat Paşa yerel kaynaklardan faydalanıp İstanbul'dan yardım istemediği müddetçe daha verimli çalışabiliyordu. Midhat Paşa, eğitimde ilerici, olumlu ve yararı görülebilen bir sistemi tutuyordu. Niş'teki ıslahhane başarılı olmuştu. Rusçuk'da bir benzeri açılmadan kuruluşun her yönü ayrıntılarla, madde madde açıklandı. Islahhaneye kabul şartları; gelir, gider ve mamul eşyanın tutarları ve idaresi, dersler, talebe davranışı, disiplin, yiyecek, giyecek, yatacak yerleri hep belirlendi. Okula onüç yaşından aşağı öksüzler alınacak, "yerli, yabancı, Türk, Bulgar" farkı gözetilmeyecekti. Aileler isterlerse kendi çocuklarını belli aidat ödeyerek bu mektebe gönderebileceklerdi. Geleneksel derslerin yanısıra, çocuklar zenaat öğrenecek, böyle loncaların zayıflamasıyla ortaya çıkan boşluğu devlet doldurmuş olacaktı.

1866 Haziranı'nda açılan Rusçuk matbaası, iki dilde basım yaparak resmi vesika, kitap, ders araçları için kullanıldı. Kısa süre sonra bir tarafı Türkçe, bir tarafı Bulgarca haftalık *Tuna* gazetesi yayınlandı. Bulgarların kullandığı din kitaplarının dışarıda basılması, Ruslarca propaganda vesilesi olarak kullanılmakta, bazı kitaplarda Rus Çarı, Bulgar Kralı unvanıyla tanıtılmaktaydı. Yeni matbaa bu türlü kitapların dışardan getirilmesi ihtiyacını gideriyordu. İyimser bir görüşle vali, halkın Çar yerine Sultan'a dua edeceğini öne sürüyordu. Genellikle din işlerine karışmamayı tercih eden Midhat Paşa, aydınlanma devrinin verdiği güvenle ilerlemenin sosyal düzendeki sefaleti yeneceğine inanıyordu. Hükümetle halk arasında kurulacak menfaat birliği sulh ve asayişin, ferahlık ve düzenin sırrı olacaktı.

Niş'te olduğu gibi Tuna vilayetinde de ulaşıma önem veren Midhat Paşa, şose, köprü ve kanal yapımını teşvik etti. Bir İngiliz şirketine Rusçuk-Varna demiryolu hattını döşetti. Niş'teki araba şirketi örnek tutularak sistem genişletildi, yollarda duraklamadan faydalanarak bir seri kirahane (han) tesis edilip bunun idaresi araba şirketine bırakıldı. Tuna nehrinde ticaret için dört vapurdan ibaret bir şirket kuruldu. Bu ve benzeri gelişmeler, *Tuna* gazetesi vasıtasıyla halka anlatılıyor, gelişmelerden iftihar payı çıkarmaları teşvik ediliyordu.

Tarımsal kesimin kredi ihtiyacı tefecilikle giderildiği müddetçe feraha kavuşması zordu. Midhat Paşa köylüyü kocabaşı, çorbacı, ağa sınıfına borçlanmaktan kurtarmak için menafi-i umum sandığı (veya memleket sandığı) teşkilatını kurdu. Toplanan âşar vergisinin yüzde 5'i bu sandığa yatırılacak, gereğinde köylü sandığa borçlanacaktı. Sandıkların işleyişi bilhassa alış-verişlerin makbuz karşılığı yapılması, yine *Tuna* gazetesinde halka açıklandı. Toprağın verimi arttıkça alınacak yüzde artacağına göre Midhat Paşa Avrupa'dan tarım makinesi getirterek, boş araziyi tarıma açarak ve imece usulünü kullanarak ziraati teşvik etti. Memleket sandıkları sonraki yıllarda Ziraat Bankası'nın öncüsü oldular.

1868 başlarında Meclis-i Vâlâ'nın Şûra-yı Devlet ve Ahkâm-ı Adliye olarak ikiye bölünmesiyle Midhat Paşa Şûra-yı Devlet reisliğine getirildi. Bu vazifesi sırasında ölçü ve tartının ondalık sisteme değiştirilip standarda bağlanması, maden işletmesi, İstanbul'da sanayi mektebi açılması ve Emniyet Sandığı'nın kurulması gibi konularda nizamnameler hazırlandı. Yeni kanun ve nizam tasarılarının Şûra-yı Devlet'te inceleme ve tartışma görmeden uygulanmaya konması; Midhat Paşa'nın sadrazamı Şûra-yı Devlet işlerine karışmaktan alıkoyması, Âli Paşa ile aralarının açılmasına sebeboldu. Slav çetelerini bastırmak için Filibe'ye gönderilen Midhat Paşa, yirmi günde asayişi temin edip dönünce

Bağdat valiliğine atandı.

Bağdat Yılları

Üç yıl süren Bağdat valiliği, Rumeli'deki valilik tutumunun yeni bir ortamda uygulanması niteliğini taşır. Öncelikle ihtisab ve bac vergilerini kaldırıp, Bağdat civarında arazi, hurmalık ve bahçelerinden âşar almak usulünü yerleştirdi. Araziyi tapuyla halka dağıtıp mahsulün cinsine göre vergi saptadı. Civarda aşiret ve kabileler arasında asayişi teminle merkezi hükümetin gücünü belirtme yolunda çalıştı. Basra tersanesinin tamiri ve ihyası, Fırat üzerinde vapur işletmeye başlanması, Dicle'nin taşmalarında zararı engellemek ve sulamayı düzenlemek için sed ve barajlar yaptırması, tulumba ve çeşmeler tesisi, telgraf hatları çekilmesi, Kâzımiye'de tramvay işletmesi, Türkçe ve Arapça *Zevra* gazetesinin çıkarılması, Islahhane kurulup çocukları başka zenaatların yanı sıra matbaacılık öğrenmeye teşviki, Midhat Paşa'nın Bağdat Vilayeti, yani Irak bölgesini refaha kavuşturma yolunda çalışmalarının yoğunluğunu gösterir. Midhat Paşa, 1869'da İran Şahı Nasıreddin'i ağırlamış, üç aylık süre içinde Şiilerce kutsal yerleri, özellikle Kerbela'yı ziyaretinde misafire refakat etmişti. İran parasının kıymetinden yüksek tedavülü işi bu sırada ele alınıp, asıl değerine göre ticari mal gibi değiş-tokuşu vezirler arası görüşmelerle kabul edildi. İmar için para sarfına rağmen, Midhat Paşa İstanbul'a külliyetli miktar gelir göndermeyi de başarmıştı.

1871'de Âli Paşa'nın ölümünden sonra Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazam olmasıyla Midhat Paşa'yı çekemeyenler, Bağdat vilayeti imarına ayrılan paranın da İstanbul'a gönderilmesi üzerinde ısrar edince vali istifa ederek İstanbul'a gelmiş, ordan hemen Edirne valiliğine tayin edilmişti. Mütercim Rüşdi Paşa dahil, Abdülaziz'i tahttan indirmeyi düşünenler, Midhat Paşa'nın etrafını almış, Hüseyin Avni Paşa'nın Seraskerliğe yükseltilmesi ise ümitleri körüklemişti. Devleti kurtarmanın ancak meşrutiyet yoluyla mümkün olduğuna inanan ve halka danışma, açık tartışma, özgürlük fikirlerini öngören Midhat Paşa, bir Kanun-ı Esasi layihası hazırlamıştı, fakat Abdülaziz'i hal'e hazır olanlar böyle bir hamleyi benimsemekten kaçınıyordu.

Kanun-ı Esasi'nin İlânı

1876 olaylar ve buhranlar zincirlemesini andırır. Abdülaziz'in hal'i, altı gün sonra Fer'iye sarayında "intihar"ı, yerine tahta geçen Sultan V. Murad'ın sinir buhranları, Rumeli'nin durumu, Midhat Paşa'nın konağında meclis-i vükelâ toplantısında Hüseyin Avni Paşa ve hariciye nazırı Reşid Paşa'nın Çerkes Hasan tarafından öldürülmeleri bir kargaşalık çıkmazı yaratmışken Midhat Paşa hazırladığı Kanun-ı Esasi müsveddesini öne sürme fırsatını bulmuştu. Şifa bulmasından ümit kesilen Sultan Murad yerine II. Abdülhamid'in Eylül başında tahta çıkmasını Midhat Paşa'nın ikinci sadareti ve nihayet Kanun-ı Esasi'nin ilânı izler. Meşrutiyete bir an önce kavuşma hevesi, Midhat Paşa'yı gece gündüz anayasa üzerinde çalıştırmış, fakat padişahın emniyet etmediği kişileri sürgüne göndermesini mümkün kılan 113'üncü maddeye, uyarmalara rağmen, göz yumdurmuştu.

23 Aralık 1876'da Bâbıâli meydanında Hatt-ı Hümayunla Kanun-ı Esasi ilanında Midhat Paşa nutuk vererek çağdaş medeniyete girişi kutluyordu. Aynı gün Haliç'te, Bahriye nezaretinde açılan Sefirler Toplantısı'na katılan büyük devlet temsilci ve elçileri, Bulgaristan ve Rumeli'deki durumu tartışıyor, sulh çaresi arıyordu. Anayasa ilanı, onlara Osmanlı tarihinde yeni bir sayfa açıldığını, Osmanlıların kendi kaderlerini çizmekte söz sahibi olduklarını belirtiyordu. 1877'de dışardan yapılan uzlaştırma tekliflerini Bâbıâli'nin reddetmesi üzerine Osmanlı-Rus savaşı başladı. 5 Şubat 1877'de sadaretten azledilen Midhat Paşa apar topar yurt dışına, İzzeddin vapuru ile Brindizi'ye gönderildi. II. Abdülhamid, 113. maddeden faydalanmakta gecikmemişti.

Midhat Paşa, İspanya'yı, Paris ve Londra'yı ziyaret edip Avrupa'da dolaştıktan sonra 1878 sonlarında Suriye valiliğine, oradan da Ağustos 1880'de Aydın valiliğine tayin edildi. 1881 Mayısı'nda Abdülaziz'in intihar etmeyip öldürüldüğü yolunda bir fesad tertibiyle Midhat Paşa tevkif edilerek İzmir'den İstanbul'a getirildi. Soruşturmayı Ahmed Cevdet Paşa'nın yönettiği, fakat adaletten yoksun bir mahkeme sonucu (gene İzzeddin vapuru ile) Taif'e sürgün gönderilen Midhat Paşa, 1884'te zindanda boğdurularak öldürüldü.

Midhat Paşa'nın hayatı, idareci ve siyaset adamı olarak iki yönlülük taşır. Özellikle eyalet hizmetinde, ileri görüşlü, hoşgörü sahibi, pratik, insancıl, mali işleri kavramış etkin bir idareci olmasına karşılık, merkezde genellikle otoriteye isyan eden, mantıksızlığa tahammülsüz, saray adâbına aldırmayan, merkez siyasetine ayak uydurmayı reddeden, başına buyruk bir insandır. Midhat Paşa'ya hangi açıdan bakılırsa bakılsın, neticede 62 yıllık ömrünü vatanı ve insanlık için, medeniyet uğruna sarfetmekten çekinmeyen, gözü pek, düşünce hayatıyla pratik davranışın uzlaştığı bir kişilik ortaya çıkar.

Hüseyin Avni Paşa ve Midhat Paşa.

Said Halim Paşa

KURTULUŞ KAYALI

Mehmed Said Halim Paşa eski Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın torunu ve Halîm Paşa'nın oğludur. 1863'te Kahire'de doğdu. Özel hocalardan Arapça, Farsça, İngilizce ve Fransızca eğitimi gördü. İsviçre'de üniversite düzeyinde siyasi ilimler okuduktan sonra İstanbul'a geldi ve 1888'de Şura-yı Devlet Azalığına tayin edildi. Jön Türk hareketiyle ilişki kurarak onlara maddi yardımda bulundu. Bu bağlantı yüzünden önce Mısır'a oradan da Avrupa'ya gitmek zorunda kaldı. II. Meşrutiyet'in ilânı üzerine ülkeye dönerek Meclis-i Âyan'a girdi. 1912 Temmuzu'nda İttihad ve Terakki Cemiyeti umumî kâtibi oldu. 1913 Haziranı'nda da sadrazamlığa tayin edildi. Sadrazamlığı sırasında Hariciye nazırlığını da uhdesinde bulunduran Said Halim Paşa 1915'te bu görevi Şura-yı Devlet Reisi Halil Bey'e (Menteşe) devretti. 1917 Şubatı'nda sadrazamlıktan azledildi. Mütareke döneminde ise Malta'ya sürüldü. Oradan ayrıldıktan sonra Roma'ya yerleşti ve bir Ermeni tedhişçinin suikasti neticesi 6 Aralık 1921'de öldü.

Said Halim Paşa'nın yaşantısı siyasi hareketlerle bağlantısının esnek olduğunu göstermektedir. Birkaç kişinin yazdığına göre üst düzeyde siyasetle uğraşmış, gündelik siyasal gelişmeleri teferruat olarak görmüştür. Devlet adamlığı tecrübesi ve olaylara belli bir perspektiften bakabilme yeteneği onu döneminin diğer düşünürlerinden önemli ölçüde ayırmıştır. Devlet adamlığı tecrübesi olaylara tümüyle soyut bir şekilde bakmasını ve sadece pragmatik hal çareleri aramasını önlemiştir. Siyasal yaşantısı ve soyutlama gücü bazı somut sorunlarda taraf tutmamasına yol açmıştır. Temel sorunu İslâm ve Batı sorunudur. Sosyal şartların belirleyiciliğini kabul etmesi çoğu konuya anlamlı yanıtlar getirmesi sonucunu doğurmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun sorunları üzerinde dururken bazı hususlarda hassas davranmıştır. Batı ve İslâm konularını esas alması Osmanlı toplumunun somut sorunlarını ve genelde İslâm dünyasının karşı karşıya kaldığı sorunları çözmek amacıyladır.

İçtimai Şartların Önemi

Osmanlı toplumunun sorunlarını çözümlemeye çalışırken bazı genellemeler yapmıştır. Bu genellemelerinde tarihsel ve toplumsal konular sürekli olarak gündemde olmuştur. Anayasa konusunu değerlendirirken siyasi gelişmelere nasıl baktığı da ortaya çıkmaktadır. 1969'da bir yazarın altını çizdiği "Sultan Hamid yaşamasaydı bile çağdaşları bir Sultan Hamid yaratırlardı" şeklinde özetlenebilecek düşüncesini daha geniş bir bağlamda yorumlamak denenmelidir. Said Halim Paşa İttihat ve Terakki'ye ilişkin olarak da benzeri bir değerlendirme yapmaktadır. Said Halim Paşa'nın düşüncelerini açıklığa kavuşturmak için sözü edilen nitelemesinin ayrıntılı olarak bilinmesi gerekmektedir: "Bir idare yalnız bir adamın veya bir partinin değil, bütün bir neslin eseridir. Sultan Hamid kendi adıyla yâdedilen 'İdare-i Hamidiye'nin tek âmili ve kurucusu değildi. Belki bu idarenin mühim âmillerindendi, fakat Sultan Hamid dünyaya gelmemiş olsaydı, muasırları başka bir Sultan Hamid'in meydana gelmesine sebep olacaklardı... 'İdâre-i Hamidiye'den dolayı yalnız Sultan Hamid değil, muâsırları da itham ve mesuliyet altında oldukları gibi, meşrutiyet idaresinden dolayı da en fazla itham ve mesuliyet altında bulunanlar İttihat ve Terakki değil, bugünkü nesildir. Çünkü her iki idare sırasında da muâsırları en tabiî dönemini aşan siyasal gelişmeleri açıklamakta bile ipuçları sunabilecek bir yorum yapmıştır.

Yakın dönem tarihini değerlendirirken zorunlulukların siyaset ve devlet adamlarının davranışlarını bütünüyle belirlediği şeklindeki kolaycı bir anlayışa da yönelmemiş her devrin en önemli sorumlularının en çok yetkiyi taşıyanlar olduğunu öne sürmüştür. İçtimai şartların yanında yöneticilere ve aydınlara önemli görevler yüklemiştir. En fazla sorumlu olanlardan bahsederken "en aydın ve en tecrübeli geçinenler" nitelemesini kullanmıştır. Bu düşüncesini daha iyi anlamak için sonraki tarih kesitinde de etkinliğini sürdüren bir anlayışın üzerinde durmak yararlıdır: "Tarih ile sabittir ki, en ileri milletler, istek ve düşünceleri liderleri tarafından en güzel anlaşılan ve yerine getirilen milletlerdir." Demek ki, Said Halim Paşa içtimai şartların önemini belirtmesine karşın aydınların ve tecrübelilerin dışında liderlerin toplum sorunlarının halledilmesinde önemli sorumluluklar taşıdığı düşüncesindedir. Bu nedenle de, değişik dönem liderlerini sadece içtimai şartların bir unsuru olarak değerlendirmemiş, onların işlevleri konusunda da genellemeler yapılabileceğini göstermiştir. Çıkardığı sonuçlardan bağımsız olarak Said Halim Paşa'nın son dönem tarihini yorumlama açısından bazı önemli saptamaları olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Hele İslâmcı yazarların son dönemdeki yeni görünümlü çoğu düşüncelerinin vaktiyle Said Halim Paşa tarafından telaffuz edilmiş olması da ilginçtir.

İçtimai şartların bir sonucu olarak gördüğü değişime her yeniliğin olumlu olarak nitelenemeyeceğini belirterek yaklaşan Said Halim Paşa anayasa konusunda da eleştirel bir açıdan değerlendirme yapmıştır. Ancak mutlakiyet idaresinin olumsuzluğu üzerinde dururken anayasaların amaçlanan değişiklikleri gerçekleştirememesini ülke şartlarının kavranılamamasına bağlamıştır. Meşrutiyet idaresinin somut olumsuzluklarına karşın Osmanlı toplumunun artık mutlakiyet idaresine dönemeyeceğine, dönmemesi gerektiğine işaret etmiş, meşrutiyet idaresinin ülke şartları çerçevesinde vazgeçilemez bir idare tarzı olduğunu savunmuştur. Zaten II. Meşrutiyet'in ilânını Osmanlı toplumunun öğünülecek vakaları arasında görmüştür. Anayasa üzerinde düşüncelerini açıklarken Türkiye'de gerçekleştirilmeye çalışılan değişikliklerin siyasal düzeyde de eleştirisini yapmıştır. Son dönemde Batı sorununun kapsayıcı bir biçimde kendisini gösterdiğini, diğer toplum sorunlarını ikinci plana ittiğini öne sürmüştür. Batı'nın ve Batılılaşmak eğiliminin gündeme gelmesiyle İslâmi kurumlar üzerinde en yıkıcı tesirlerin saptanabileceğini belirtmiştir. Nitekim uzun süre İslâmcıların en önemli konusu Batı ve Batılılaşma olmuştur.

Batı ve Batılılaşma

Said Halim Paşa'da belirleyici olan konu Batı ve Batılılaşma sorunudur. Batı'yı temelde bir medeniyet olarak görmekte, İslâm medeniyetinden ayrılınmaması gerektiğini düşünmekte-

dir. Batı düşüncesinin Batıcı aydınlar tarafından dahi anlaşılamadığını, gayet sathi bir Batı modeli sunulduğunu iddia etmektedir. Nesnel saptamalar içeren bu düşüncesine genelde İslâm dünyasının özel olarak da Osmanlı toplumunun karşılaştığı sorunları çözümlemeye çalışırken kısmen değinmektedir. Bir başka deyişle, Said Halim Paşa'da Batı toplumları konusundaki genelleme öncelikli değildir. Batı demokrasisinin temelini açıklarken demokrasinin oluşumunun ve siyasal partilerin işlevlerinin Osmanlı toplumunda aynı sonuçları doğurmadığını saptamış, ters sonuçların nedenlerini incelemiştir. Bu saptamasını somutlaştırırken de siyasal partilerin Batıda meclislerin işlemesini sağladıklarını Türkiye'de ise mebusların siyasal parti kurmaya çalıştıklarını öne sürmüştür. Osmanlı toplumunda bir demokrasi geleneği olduğunu, bu geleneğin İslâmiyetten kaynaklandığını, siyasal düşünce farklılığının zıtlaşma noktasına ulaşmadığı için siyasal partilere gerek bulunmadığını belirtmiştir. Batı ile Osmanlı toplumu arasındaki bazı temel karşıtlıkların altını çizmiştir. İslâmcı dünya görüşünü benimsediği için Batı'yı bir Hıristiyan medeniyeti şeklinde nitelemiş, yararlanılacak yanları dışında temelde İslâm medeniyetine düşman olduğunu söylemiştir. Batı medeniyetinin esasına nüfuz edemeyen Batılılaşmacı aydınların toplum gerçeklerine yabancı olduklarından bahisle edebiyat alanında, örnek göstermiştir: "Dikkat edilirse edebiyatımızda, ifade vasıtası olan kelimelerden başka Türklükle ilgili hemen hiçbir şey görülemez." Batı'nın gelişen bir medeniyet olduğu ve bazı özellikleri bakımından örnek alınabileceği, dolayısıyla Batı medeniyetinin doğru kavranması halinde yararlanılabilecek bir potansiyel oluşturduğu görüşünü benimsemiştir. Yararlanmacı anlayış çerçevesinde Batı medeniyetinin Osmanlı toplumu açısından işlevini değerlendirmesi zamanının kimi düşünürlerinden farklı değildir. Batılılaşma öncesi Osmanlı aydınlarını da eleştirmesine karşın Batıcı aydınların etkilerinin çok daha olumsuz olduğunu belirtmektedir. Türkiye'nin sorunlarından en çok sorumlu olarak aydınları göstermesi de Batılılaşma sorununa verdiği öncelikten kaynaklanmaktadır. Said Halim Paşa'da temel sorunlar, bu arada Batı sorunu da, bir aydın ve yönetici sorunu olarak belirginleşmektedir. Yönetici ve aydınlann sorunlara çözüm getirmeleri halinde ülkenin sağlıklı bir doğrultuya gireceği düşüncesindedir. İslâmlaşmak amacı da esas olarak Batılılaşma sorununu çözmeye yönelik-

Said Halim Paşa.

tir. İslâmlaşmanın önünde başka bazı temel engeller de bulunmaktadır.

Bürokrasi ve Aydınlar

Bir yazar "Gericiliğin Morfolojisi" başlığı altında Said Halim Paşa'nın düşüncelerini kısmen incelemeye çalışmıştır. Türk gericiliğinin temel özelliklerinden biri olarak da bürokrasi düşmanlığını göstermiştir. Said Halim Paşa yazdıklarıyla bürokrasi ve aydınlar konusunda hakikaten olumsuz nitelemelerde bulunmuştur. Osmanlı ve İslâm toplumlarının üst kesimlerinin demokrasi yanlısı olduğunu, alt kesimin de aristokratik değerleri savunduğunu belirtmiştir. Ancak Osmanlı toplumunda memur sınıfının Batı toplumlarındaki burjuva sınıfının gerçekleştirdiklerini başaramayacağını, kayıtsızlık, tevekkül, teslimiyet ve mes'uliyetten kaçınmak şeklindeki ruh haletlerine dayanarak ileri sürmüştür. Osmanlı toplumunda demokrasiyi, varolan demokrasiyi geliştirmek gereği üzerinde durmuştur. Osmanlı toplumunda anayasal hareketlerin özgürlük amaçlamasının samimi düşüncelerden kaynaklanmadığına, özgürlük sorununun Batı toplumlarındaki gibi algılanmaması gerektiğine dikkat çekerek hak ve özgürlükler için mücadelelerin aynı sonuca ulaşmadığını ve ulaşamayacağını savunmuştur. Türkiye'de memur sınıfın hak ve özgürlüklerin halk tarafından kullanılamayacağını anladığını, hak ve özgürlüklerden bu nedenle sadece kendisinin yararlanacağı düşüncesinde aldanmadığını ortaya koymuştur. Kadın konusunda yaptığı tahlille de içtimai zaruretler olmadığı için özgürlüklerin halkın yararlanamayacağı bir çerçeve oluşturduğunu belirtmiştir. Aydın sorununa bakış açısı en açık olarak *Mukallitliklerimiz* broşüründe ve anayasa konusundaki düşüncelerinde somutlaşmaktadır. Aydınların ülkenin içtimai muhitini tanımadıkları için toptan Batılılaşma yanlısı oldukları ve bu nedenlerle anayasa konusunda yanlışlıklar yaptıkları kanaatine ulaşmıştır. Said Halim Paşa'ya göre çoğu sorun konuların yanlış anlaşılmasından kaynaklanmaktadır. Batı medeniyeti kadar İslâm dini de yanlış anlaşılmıştır. Said Halim Paşa'nın eğitime verdiği önemi ve hatta "Türkiye'de fikir hayatı yoktur" düşüncesini bu bağlamda yorumlamak gerekmektedir. Nitekim döneminin hemen her düşün akımının Türkiye'de aldığı biçim konusunda eleştiri yapmıştır. Aydınların işlevini önemsemesi bu eleştirilerle de somutlaşmıştır. Yeni ortaya çıkan ırkçı düşünce de eleştirilerinin hedefi olmuştur.

Irkçılık

Düşüncelerinin önemli bir kısmı da milliyetçilik ve ırkçılığa ilişkin olanlardır. İslâmın temel eğitim olduğunu belirtmesi karşısında milliyet ve ırk sorunlarını ne biçimde değerlendireceği belirginleşmektedir. Irkçılığı olumsuz bir gelişim olarak nitelemekte ve kavmiyet sorununun öne çıkarılmasını eleştirmektedir. Irkçılık nazariyelerinin fikirleri büyülediğinden bahsetmektedir. Batı'dan gelen ırkçılık cereyanlarının bizdeki taraftarlarının kısa görüşlülüğe mahkûm olduklarını belirtmektedir. Ancak milliyetin ortadan kalkmayacağını savunmakta, "Bütün ilmi gerçekler gibi İslâmi gerçeklerin de vatanı yoktur" kanaatini ifade etmekte, "Nasıl bir İngiliz matematiği, bir Alman astronomisi, bir Fransız kimyası olmazsa; ayrı ayrı Türk, Arap, Acem yahut Hint Müslümanlığı da olmaz." demektedir. İslâmi gerçekler de ahlâk ve sosyal yapı bakımından tamamen İslâmi nitelikte fakat milli öğeler içeren kültürlerin meydana gelmesine neden olmaktadır. Fertlerin kendi dayanışmaları ölçüsünde İslâm milletleri arasındaki dayanışmaya önem verdikleri oranda daha iyi bir Türk, daha iyi bir Arap olacaklarını savunmaktadır. Said Halim Paşa'nın bu konudaki düşüncelerini daha nesnel bir biçimde saptamak için konuyla ilgili olabilecek diğer bazı düşüncelerini de değerlendirmek gerekmektedir. İslâm ülkelerinin ve bu arada Osmanlı toplumunun gerilemesine yol açan etkenlerin başında İslâmdan önceki gelenek

ve kurumların yaşatılmaya çalışılması gelmektedir. Bu durum İslâmı yozlaştırmıştır. Batı medeniyeti de temelde bir Hıristiyan medeniyetidir. İslâm ülkelerinin sorunlarının halledilmesini engellemesi ve İslâm ülkeleri açısından daha can alıcı sorunların belirmesine sebep olmuştur. İslâm ülkelerinde bu sorunların ortadan kaldırılması ve İslâm beynelmilelciliğinin hâkim kılınması gerekmektedir. Bunun yolu da İslâmlaşmaktan geçer. İslâmlaşmak ise tarih içinde kimi zaman İslâmlaşmak adına dinden uzaklaşmak şeklinde tezahür etmiştir. Said Halim Paşa bu görüşüyle Niyazi Berkes'in şeriatçılar şeriatta olmayan unsurları şeriata dahil ettiler şeklindeki saptamasını yıllarca önce yapmıştır.

Said Halim Paşa'nın Günümüzdeki Etkisi

Said Halim Paşa'nın kimi görüşlerinin isabetli teşhisler içerdiği şeklindeki nitelemelerin yanında dünya görüşü bakımından da etkili olduğu açık bir gerçekliktir. İslâm sorununu öncelikli bir sorun olarak ele alan hemen her çevrede Said Halim Paşa'nın etkisi sözkonusudur. Said Halim Paşa'nın temel yönelimi ülkenin sosyal gerçeklerini öne çıkarmak ve sorunlara teorik bir perspektifle bakmak şeklinde tezahür etmiştir. Ülke sorunlarından kopuk olmayan ve sosyal şartların etkisini önemseyen her tür İslâmcı akımın Said Halim Paşa'nın düşüncelerinin doğal uzantısı olduğu açıktır. Ülkenin somut şartları hesaba katıldığı zaman Said Halim Paşa'nın düşüncelerinin sentezci görüşlere de kısmen açık bir nitelik taşıdığı düşünülebilir. Said Halim Paşa kendi düşünsel doğrultusuna genelde uyumlu görülebilecek İslâmcı akımlara bile sağlıklı bir eleştiri çerçevesinde bakabilecek düzeyde bir düşünürdür. Onun için de Said Halim Paşa'nın düşünsel doğrultusu Abdülhamid yönetimine ve Osmanlı toplumuna eleştirel yaklaşımın potansiyelini taşımaktadır, ki Cumhuriyet dönemi İslâmcı akımı bu noktaya oldukça geç ve güç gelmiştir. Dolayısıyla onun etkilerini daha belirgin şekilde İslâmi görünümdeki gelişmelere mesafeli bir şekilde bakabilen ülkemiz İslâmcı yazarlarında görebilmek mümkündür. Bu bakımdan Sezai Karakoç'un Mehmed Akif'in düşüncesinin yaşanan gerçeklikten kaynaklandığı yargısı ve Ortadoğu toplumları konusundaki genellemeleri örnek olarak belirtilebilir. Etkinin bilinçli bir tercih olup olmamasının dışında düşünsel paralellik dikkat çekecek düzeydedir. □

Said Halim Paşa şûrâ-yı devlet reisiyken.

Said Halim Paşa Hariciye Nâzırıyken.

KAYNAKÇA

□ İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, IV, İstanbul, 1982
□ KURAN Ercümend, "Türk Düşünce Tarihinde Arap Kültürlü Aydın: Said Halim Paşa", *Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte*, Ankara, ty.
□ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, İstanbul, ty.
□ KÜÇÜKÖMER İdris, *Düzenin Yabancılaşması-Batılılaşma*, İstanbul, 1969
□ TUNAYA Tarık Zafer, *İslâmcılık Cereyanı-Meşrutiyetin siyasî hayatı boyunca gelişmesi ve bugüne bıraktığı meseleler*, İstanbul, 1962

RESİM

Sanayi-i Nefise hak sınıfı öğrencisi Mihran Efendi'nin bir manzara-i tabiiye çalışması.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Resmi

Kemal İskender

Bu konuda ayrıca *Süsleme ve El Sanatları* **maddesine bakınız.**

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Resmi

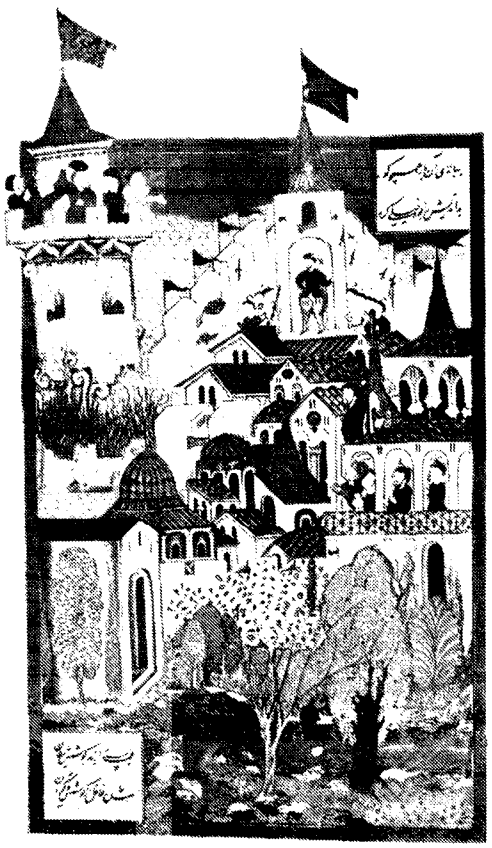
Kemal İskender

Tanzimat öncesi Osmanlı Türkiyesi'nde Batı türünde resim sanatına karşı gösterilen ilgi son derece sınırlıdır. İran-İslâm kökenli minyatür resminin Osmanlılaştırılması bağlamındaki etkinlikler de sadece saray ve çevresinde gerçekleştirilmiş bir olgudur.

Gerçekte Batı sanatıyla tanışma Fatih Sultan Mehmed zamanında başlamıştır. Bu anlamdaki ilk ürünler bugün biri Paris madalya koleksiyonu, diğeri ise Berlin Müzesi'nde bulunan, ilki Matteo de Pasti, ikincisi de Costanza da Ferrera tarafından yapıldığı sanılan madalyonlardır. 1460-1480 yılları arasında yapılan bu madalyonların ardından, Fatih'in isteği üzerine Venediklilerin 1480'de Türkiye'ye gönderdikleri ünlü sanatçı Gentile Bellini onbeş ay kaldığı İstanbul'da sarayın bazı odalarını süslemiş ve çeşitli resimler yapmıştır. Pek azı günümüze kalan bu çalışmalar arasında en önemlileri Londra'daki Victoria and Albert Müzesi'nde bulunan *Magni Sultani Mohamet II Imparatoris* ibareli bir madalyonla, gene Londra'daki National Gallery'de bulunan ünlü II. Mehmed portresidir.

Öte yandan Fatih'in Bellini Fatihi'nin pozunu anımsatan bir portresini yapmış olan ve Venedikli ressam Mastori Pavli tarafından yetiştirildiği zannedilen Sinan Bey'in yapıtları 18. yy'a kadar Osmanlı resim sanatının tek egemen türü olan minyatürün ilk yetkin örnekleri olarak görülür. Minyatür gerek Batı'da gerekse İslâm dünyasında, elyazması kitapların metinlerinin anlaşılmasını kolaylaştırmak amacıyla geliştirilmiş bir resim türüdür. Kur'an ve bazı hadislerin çeşitli şekillerdeki yorumları Türk ve İslâm dünyasında üçboyutlu resim ve heykelin gelişmesini engellemesi, Ortadoğu ve İslâm ülkelerinde minyatürün bütünüyle kendine özgü kurallar içinde gelişmesine neden olmuştur. Bu anlayış belirgin kenar çizgileriyle (kontur) sınırlandırılmış ve

MİNYATÜRLERDE GERÇEKÇİLİK: *İslâm dünyasında minyatürler elyazması kitapların metinlerini kolaylaştırmak amacıyla geliştirilmiş bir resim türüdür. Tarihi konu alan kitaplarda savaşlar, kabul törenleri, av sahneleri biçiminde işlenen minyatürlerde gözlem gücü ağır basar. Bazı minyatürlerde en ince ayrıntılar titizlikle işlenmiş, düz renklerle boyanmış alanlar derinlik duygusu uyandırmayacak bir biçimde düzenlenmiştir. Kimi zaman bu ayrıntılar "topografik bir düzenleme"yle sonuçlanmıştır. Sözgelimi Kanuni döneminde seferlere katılarak olayları çizen Matrakçı Nasuh'un eserleri buna örnektir. 1558 tarihli Süleymanname'den Belgrad Kalesi.*

ışık-gölgeden bağımsız düz renklerle boyanmış alanların derinlik duygusu uyandırmayacak bir şekilde organize edilmesi üzerine temellenir. Bu bağlamda doğadan soyutlanmış biçimler kalıplaşmış birer simge ya da nakış motifi olarak işlenir. Genellikle tarihi konu alan kitaplardaki Osmanlı minyatürlerinde çoğunlukla padişahların savaşlardaki başarıları, kabul törenleri, av sahneleri vb. gibi olaylar anlatılır.

16. ve 17. yy minyatürlerinin, gözlem gücünden kaynaklanan bir gerçekçilik sergilediği görülür. Dahası gerçeği -minyatürün kalıpçı yaklaşımı içinde de olsa- vermeye yönelik bu kaygunun yoğun bir şekilde hissedildiği bazı minyatürlerde, en ince ayrıntıların bile titizlikle işlenmesi çoğu zaman "topografik bir düzenleme"yle sonuçlanmıştır. Kanuni döneminin önemli seferlerine katılarak ordunun uğrak yerlerini resimleyen Matrakçı Nasuh'un minyatürleri bu yaklaşımın örnekleridir.

Fatih'ten sonra resimsel etkinliklerin yeniden canlanışı Kanuni dönemine rastlar. Zamanın en güçlü sanatçısı sayılan Nigâri; Kanuni, kaptan-ı derya Barbaros Hayreddin Paşa ve II. Selim'i çeşitli etkinlikler içinde ve kişilerle gösteren minyatürlerinde, minyatür-portre türünün en başarılı örneklerini vermiştir. Ayrıca, Şehnâmeci Seyyid Lokman'ın yazdığı *Şemail-i Âl-i Osman* adlı yapıtı süsleyen ve Nakkaş Osman'a atfedilen 12 adet padişah portresi de 16. yy Osmanlı minyatür sanatının başyapıtları arasında sayılır.

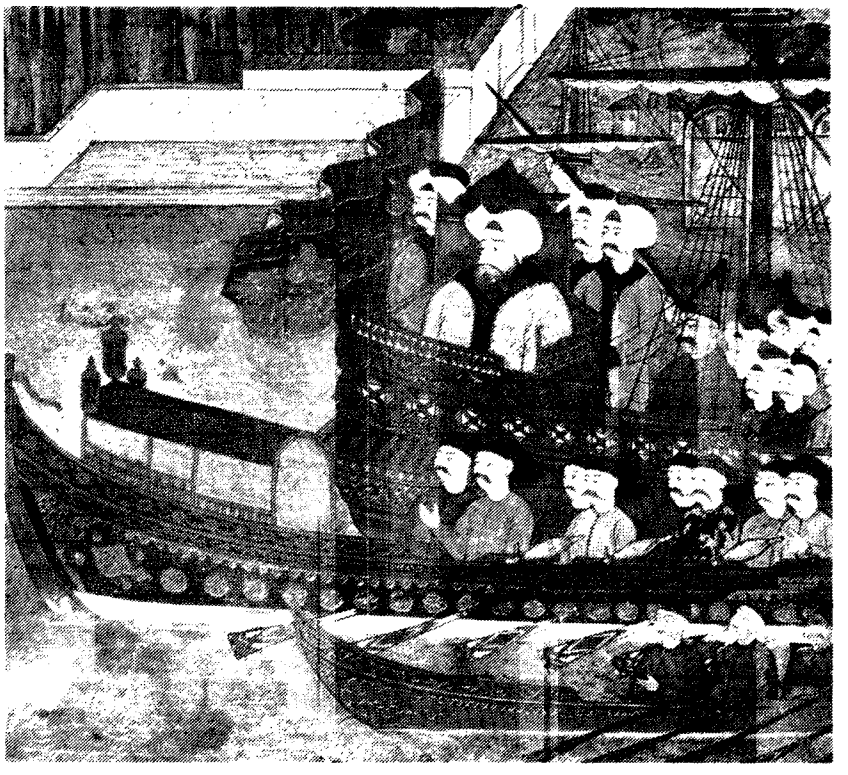
Minyatür sanatı *Süleymanname, Divan-ı Nadiri, Hünername, Surname-i Vehbi* gibi, 17. ve 18. yy'ın önemli albümlerinde olgunluk sürecinin doruk noktasını yaşamıştır. Bu gelişim sürecinin sonunda minyatür sadece yeni biçim ve teknik arayışlara yönelik bir boyut kazanmakla kalmamış, özellikle kompozisyonlara eklenen doğa görüntülerindeki perspektif uygulamaları ve bazı gölgelemeler aracılığıyla belli bir derinlik ve mekân duygusu yansıtır bir hale gelmiştir. Bağlı olarak da insan figürünün ele alınışında geleneksel kalıpçı yaklaşım kaybolmaya başlamıştır.

Levni ve Abdullah Buhari

18. yy'ın en ünlü iki nakkaşı, yeni yönelişlerde başı çeken Levni ve Abdullah Buhari'dir. Levni III. Ahmed'in dört şehzadesinin sünnet düğünleriyle sultanların evlenmelerini konu alan *Surnâme-i Vehbi* adlı albümdeki 137 adet minyatürde saray ve çevresindekilerin şenlik havası içindeki şamatacı ihtişamını "belgesel" denilebilecek bir yaklaşımla betimlemiştir. Geleneksel minyatürün kalıpçı anlaylışına göre gerçekleştirilmiş geometrik düzenlemelerin "resmîliğine" karşılık; saray ilerigelenlerinin, rakkaselerin, hanendelerin, sazendelerin, hokkabazların ve benzerlerinin tam bir "cümbüş" havası içinde boy gösterdiği *Surnâme-i Vehbi* minyatürleri dağınık bir etki uyandıran serbest ve zengin düzenleriyle dikkat çekerler. Figürler ise daha devingen, daha zarif ve kıvraktır. Sanat yazarı ve ressam Turan Erol'a göre bu minyatürlerde "gelenekle Avrupaileşmek arasında bocalayan imparatorluğun, geleneksel yapısı çözülmeye başlamış bir toplumun havasını buluruz."

Verimliliği ve coşkusuyla "çağının en parlak ressamı" olmaya hak kazanan Levni'ye karşılık Abdullah Buhari daha çarpıcı bir sanatçı kişiliği sergiler. Buhari çağdaşı nakkaşlardan, insan figürünü minyatür geleneğini bir hayli aşan hacimsel bir boyut içinde ele alınışıyla ayrılır. Buhari ölçülü bir tutumla da olsa, minyatürün "çizgisel" etkisinden tümüyle uzaklaşmaksızın hacimlendirme olasılıklarını araştırmıştır. Dahası Buhari, "Hamamda Yıkanan Kadın" adlı minyatürüyle, çıplak kadın figürünü olanca açıklığıyla işlemiş ilk Türk sanatçılarından biridir.

Levni ve Buhari gibi minyatür ustalarının geleneksel anlayıştan kısmen de olsa uzaklaşmalarında Batı sanatından kaynaklanan etkilerin yadsınamaz bir payı vardır. Ancak bu etki sınırsız olmadığı gibi kendi benliğinden vazgeçme anlamına gelen bir "kabüllenmenin" ürünü de değildir. Bu yüzden, Levni ve Buhari'nin hem Türk minyatür geleneğinin en son aşamasının hem de minyatürden yağlıboya resme geçiş aşamasının başlangıcında, Batı etkisini özümsemeye yönelik bir girişimin temsilcileri oldukları ileri sürülebilir.

BİR BÜYÜK USTA: Osmanlı klasik minyatürünün son büyük temsilcilerinden olan Levni (?-1732) minyatürlerinde geleneksel kalıplara uygun olarak klasik çizgiyi sürdürürken öte yanda da dönemine oranla hayli yenilikçi sayılabilecek arayışlar denemiştir. Minyatürlerinde doğa görüntülerine uyguladığı perspektif ve gölgelemelerle derinlik ve mekân duygusunu yansıtan Levni, edebiyatla da uğraşmış, şiirler yazmıştır. Levni'nin Surnamesi'nden "Haliç'te Gösteri".

SARAYDAN RESSAM: Son halife Abdülmecid Efendi saray ve sanat ilişkisini simgeleyen bir "saraylı" olarak dikkati çeker. Portre ve kompozisyonlarında yağlıboya resmin özelliklerini ustaca yansıtan Abdülmecid Efendi'nin "Harem'de Beethoven", "Sis", "Harem'de Goethe" gibi kompozisyonlarının yanısıra "Abdülhak Hamid" ve "Recaizade Ekrem" gibi portreleri vardır. Abdülmecid Efendi.

Sanatta Batı'ya Yönelişi Hazırlayan Etmenler

Tanzimat, resimde minyatürden, yağlıboyaya geçiş aşamasına rastlar. Bu, 18. yy resminin temel özelliği olan Batı etkisi-gelenek dengesinin Batı etkisi lehine bozulması Osmanlı Türkiyesi'nde "Lale Devri"yle başlayan İngiltere, Almanya ve Fransa gibi Batı dünyasının ileri ekonomi ve kültür modellerine öykünme önce ordudaki ıslahat hareketleriyle başlamış, ardından da bu ülkelere özgü kurum ve değerlerin ekonomi, kurumlar ve imparatorluk başkentindeki yaşam biçimine uyarlanabilmesi ancak 19. yy'ın ortalarından itibaren gerçekleştirilebilmiştir. Benzer Batılılaşma hareketlerinde de görüldüğü gibi, Batı anlayışına dönük resmin sokuluşu, tepeden inmedir, bireysel girişimlerle sınırlıdır, en geniş boyutlarına ulaştığı aşamada bile saray ve çevresinin dışına taşabilmiş değildir.

Halk plastik sanatlara karşı ötedenberi büyük bir tepki duymuş ve bu tepki zaman zaman devlet ilerigelenleri tarafından da paylaşılmıştır. Fatih'in portresini yaptırmakla birlikte böylesi bir ilgiyi çevresine yaymak için hiçbir girişimde bulunmamış olması dikkat çekicidir. Son derece sofu bir hükümdar olan II. Bayezid'in Bellini'nin Fatih portresini saraydan çıkarttırarak sattırması Osmanlı padişahlarının ne denli tepkisel davranışlar içine girdiklerini gösterir. Öte yandan Kanuni'yle birlikte Mohaç seferine katılan İbrahim Paşa da Budapeşte'den İstanbul'a getirterek sarayına koydurttuğu birkaç parça heykel yüzünden "Frenk" lakabıyla anılmış ve "halkı putperest kılmak"la itham edilmiştir. Islahatçı bir padişah olan II. Mahmud Batı'da geleneksellesen bir uygulamadan hareketle resmini yaptırtarak devlet dairelerine astırttığı için halk tarafından "Gavur Padişah" olarak adlandırılmıştı.

Oysa Tanzimat'la birlikte, halkta bir alışkanlık haline gelen bu Pavlow'su refleksi kırmak başlıbaşına bir zorunluluk haline gelmişti. Gene de Abdülaziz Avrupa gezisi sırasında gördüğü devlet adamları heykellerinden esinlenerek yaptırdığı anıt-heykelini kentin kalabalık bir meydanına değil sarayın bahçesine diktirebilmişti. Sanatsever bir padişah olan Abdülaziz ayrıca, aralarında deniz manzaralarıyla tanınmış Aywazovski'nin de bulunduğu bir grup yabancı sanatçıyı çevresine toplamış, Paris'ten satın aldırttığı resimleri Türkiye'ye getirtmiş, Ahmed Ali Efendi (Şeker Ahmed Paşa) ve Süleyman Seyyid gibi Türk resminin ustalarının Paris'teki öğrenim giderlerini karşılamıştır.

Yabancı ressamların İstanbul'a akın edişleri, sanatla sadece Zonaro'ya bir portresini yaptıracak kadar bir ilgi gösteren II. Abdülhamid döneminde de -bu sıralarda Batı'da gelişmekte olan oryantalist eğilimlerin etkisiyle- devam etmiştir. Ayrıca İstanbul'da Müze-i Humayun (İstanbul Arkeoloji Müzesi) ve Sanayi-i Nefise Mektebi (Güzel Sanatlar Okulu) gibi sanatla doğrudan ilgili kuruluşların açılması gene bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Bu etkinliklere ek olarak Âsar-ı Atika Nizamnamesi'nin (Eski Eserler Tüzüğü) çıkarılması, eski eserlerin yurt dışına kaçırılmasını -az da olsa- önlemiş ve bugünkü müzeye dünyanın en zengin koleksiyonlarından birini kazandırmıştır.

Son Osmanlı halifesi olan Abdülmecid Efendi sanatsever ve sanatçı kişiliğiyle saray-sanat ilişkisinin "timsali" bir saraylıdır. Türk resim sanatını konu alan çeşitli kaynaklarda ressamlığı yeterince önemsenmeyen Abdülmecid Efendi gerek portrelerinde gerek de kompozisyonlarında yağlıboya resmin teknik ve biçimsel özelliklerini ustaca özümsediğini kanıtlar. "Recaizade Ekrem" ve "Abdülhak Hamid" gibi portreleriyle "Haremde Goethe", "Haremde Beethoven" ve "Sis" gibi resimleri, bu ustalığın bellibaşlı örnekleridir.

"Asker Ressamlar"

19. yy Osmanlı Türkiyesi'nde orduyu ıslah etmek amacıyla kurulan bazı okullar, resim sanatının yerleşmesinde ve birçok ressamın yetişmesinde etkili bir rol oynamıştır. Mühendishane-i Berri-i Hümayun, Harbiye ve Hendese-i Mülkiye gibi okullar öğretim programlarında resim derslerine yer veren kuruluşların ilk ve en önemli örnekleri arasında sayılırlar. Bu okullar Türk resim tarihine "asker ressamlar" olarak geçen sanatçıların sanat formasyonunu kazandıkları ilk ve tek yerdir. Başarılı öğrencilere verilen Sanayi-i Nefise madalyası da bu kurumlarda resim öğrenimine ne kadar önem verildiğini gösterir. Önceleri üst düzeydeki eğitim kurumlarında başlayan bu uygulama kısa bir zaman sonra Darüşşafaka ve diğer bazı orta dereceli okullara da yansımış ve böylece Türk resminin başlangıç aşamasını besleyen bir başka kaynak yaratılmıştır. Dahası bunlarla da yetinilmemiş, yeteneklerini kanıtlayan öğrencilerin kendi alanlarında daha da derinleşmelerini sağlamak üzere Avrupa'ya gönderilmesine başlanmıştır. Örneğin, sadece 1835-1838 arasındaki üç yıllık sürede Avrupa'ya 22 öğrenci gönderilmiştir ki, bu, bir başlangıç aşaması için hiç de küçümsenebilecek bir rakam değildir. Gerçekte "Darüşşafakalı ressamlar" dışında bu dönem sanatçılarının büyük bir çoğunluğu Avrupa'da öğrenim görmüş kişilerdir. Aynı sıra-

larda Paris'te açılan, ancak bazı öğrencilerin diğerlerinin "zararlı faaliyetlerini" şikâyet etmesi üzerine kapatılan Mekteb-i Osmani, resim derslerine bir hayli yer veren öğrenim programına karşın, 10 yıllık ömrü nedeniyle verimli olamamıştır.

Kuşkusuz bu dönemde açılan okulların en önemlisi Türk sanatını gelecek yüzyıl boyunca yönlendirecek olan Sanayi-i Nefise Mektebi'dir. Cumhuriyetten sonra Güzel Sanatlar Akademisi adını alan bu okulun açılması, Osman Hamdi Bey'in babası İbrahim Edhem Paşa'nın sadrazamlığı sırasında tasarlanmış, ancak 1877'deki Osmanlı-Rus savaşının engel olması nedeniyle ancak 1883'te gerçekleştirilebilmişti. Osman Hamdi Bey'in müdürlüğünde daha çok azınlıklardan oluşan 20 öğrenciyle resim, heykel ve mimari dallarında öğrenime başlayan okulda tüm resim dersleri yabancı hocalar tarafından verilmekteydi. Desen Polonya asıllı Warnia Zarzecki, yağlıboya resim İtalyan asıllı Salvatore Valeri, heykel ise Yervant Osgan ya da diğer adıyla Oskan Efendi tarafından öğretilmekteydi. Eğitimde yabancıların görevlendirilmesi yetişmiş Türk ressamlarının olmayışından değil, sadece natürmort ve özellikle de manzara türlerinde çalışmış olan Türk ressamlarının temeli insan figürünün incelenmesine dayanan bir eğitim anlayışını yürütmekte yetersiz kalacakları kaygusundan kaynaklanıyor olsa gerekti. Nitekim de Türk resmine gerçek anlamda figürün girebilmesi için aradan uzun yıllar geçmesi gerekecekti. Bu gerçeğe rağmen Osman Hamdi Bey'in gerek Rum kökenli bir babadan gelişini, gerek de Düyun-ı Umumiye'de "Osmanlı Dayinler Vekili" olarak görev almasından hareket eden bazı kaynaklar "Şeker Ahmed Paşa gibi değerli Türk ressamları dururken resim eğitiminin yabancı ellere bırakılmasını" anlamlı bulmuştur. Hatta bunun nedenini Osman Hamdi Bey'in "gizli misyon"unda arayan görüşler bile oluşturulmuştur.

Sanat eğitiminin yaygınlaştırılmasıyla ilgili dikkate değer bir nokta da şudur: Sadece erkeklerin öğrenim görebildiği Sanayi-i Nefise'ye karşılık İnas (Kızlar) Sanayi-i Nefise Mektebi 1914 gibi bir tarihte açılabilmiştir. Bu girişim belli bazı resmî ya da resmî olmayan çevrelerin Batılılaşmak düşüncesi uğruna ağır bir tepki ya da eleştiriyle karşılanabilecek bir hareketten kaçınmadıklarını gösterir.

ÇARPICI BİR KİŞİLİK: *Eserlerinde insan figürünü minyatür geleneğinden bir hayli farklı olarak ele alan Abdullah Buhari'nin yaşamı hakkında fazla bilgi yoktur. Buhari'nin en önemli özelliği minyatürün "çizgisel" etkisinden uzaklaşmadan hacimlendirme olasılıklarını araştırmasıdır. Bunun yanısıra çıplak kadın figürünü ilk kez işleyen sanatçı da Buhari'dir. Abdullah Buhari'den "İki Kadın".*

Sanatla dolaylı olarak bağlantılı ya da doğrudan ilgili bu gelişmelerin yol açtığı birikimlerden sonra başlangıçta tek tük görülen sergi ve benzerleri gibi sanatsal etkinliklerin giderek artması kaçınılmaz bir olaydı. Bu etkinliklerin ilk örnekleri 1863'teki Sergi-i Osmani ve 1870-1873 yılları arasında Darülfünun'da açılan Kız Rüştiyeleri'yle Darülmuallimat (Kız Öğretmen Okulları) mezunlarının elişlerinin yer aldığı toplu sergilerdir. Türkiye'deki ilk gerçek sergi kişisel çabalarıyla yerli ve yabancı ressamların katılımını sağlayan Şeker Ahmed Paşa tarafından 1873'te düzenlenmiştir. Gene aynı ressamın 1875'te yinelediği ikinci bir karma sergide başta Osman Hamdi Bey ve Halil Paşa olmak üzere bazı Türk ressamlarının yer aldığı bilinmektedir. Aynı sanatçılar, İstanbul'da yaşayan azınlıkların kurduğu ABC Kulübü'nün 1880'lerin ilk yıllarında İngiliz Konsolosluğu'nun desteğiyle düzenlediği sergilere de katılmışlardır. Öte yandan Sanayi-i Nefise de kurulduğu yıllardan beri etkinliklerini göstermek amacıyla düzenli olarak gerçekleştirdiği sergilerle varlığını hissettirmiştir. Türkiye'deki ilk kişisel sergiyi ise 1900'de Pera Palas'ta Şeker Ahmed Paşa açmış, ayrıca 1890-1893 arasında da üç büyük karma sergi daha düzenlemiştir. Bu sergilere Türk sanatçılarının giderek daha fazla katıldıkları görülmekte, bu arada bilinen ünlülerin yanısıra Ahmet Ziya Akbulut ve Ömer Adil gibi adlara da rastlanmaktadır. 20. yy'ın başıyla Cumhuriyet'in ilanı arasındaki yıllarda sanatsal etkinlikler hızla artmıştır. 1908'de kurulan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti, bu etkinliklerde önemli bir rol oynamıştır. Üyeleri arasında Ahmet Ziya Akbulut, Hoca Ali Rıza, Halil Paşa, Hüseyin Zekai Paşa, Sami Yetik ve tüm "Çallı Kuşağı" izlenimcilerinin de bulunduğu Cemiyet 1911-1914 yılları arasında 18 sayı süren bir mecmua çıkarmıştır. Özellikle Hoca Ali Rıza, Ahmet Ziya, Sami Yetik ve Ruhi Arel bu mecmuada sık sık yazdıkları yazılarla bir yandan resim kültürünün yaygınlık kazanması için çalışırken, öte yandan da kendilerine özgü düşünce ve sanat anlayışlarını dile getirmekteydiler. Cemiyet, ayrıca, sonradan Galatasaraylılar Yurdu'na dönüştürülen İtalyanların "Societa Operraira" adlı salonunda 1916'dan başlayarak düzenli bir şekilde açtığı sergilerle

RESSAM, ARKEOLOG VE MÜZECİ: *Türk resminde figürü Batılı anlamda ilk kez kullanan Osman Hamdi Bey (1842-1910) çeşitli alanlarda yaptığı çalışmalar ve hizmetlerle Türk sanatına büyük emekler vermiş bir kişidir. Sadrazam İbrahim Edhem Paşa'nın oğlu olan Osman Hamdi Bey hukuk öğrenimi için gittiği Paris'te arkeoloji ve resim dersleri gördü, Boulanger ve Gérome gibi ressamlarla çalıştı. Gérome estetiğinin bazı özelliklerini yansıtsa bile Osman Hamdi'nin sanat anlayışı dönemin uluslararası oryantalist anlayışından kaynaklanır. Figürlerine dinsel mekânlar içinde yalnızlık duygusu veren Osman Hamdi, konularını işlerken Doğu kavramına çok önem vermiştir. Osman Hamdi Bey atölyesinde.*

de, ilerde Galatasaray Sergileri olarak bilinecek etkinlikleri başlatmıştır.

İki Meşrutiyet Arası: Şeker Ahmed Paşa Kuşağı ve "Primitifler"

Ortalama olarak 1850'lerde başlayan Batı anlayışına dönük Türk resminin genel gelişim çizgisini, Cumhuriyet'in kuruluşuna değin kesintisiz bir şekilde sürdürdüğünü varsayarsak eğer, bu dönemin ilk bakışta dikkati çeken başlıca özelliği şudur: 75 yılı aşan bu zaman dilimi içinde, Osman Hamdi Bey'den başka gerçek anlamda figür resmi yapan hemen hemen hiçbir ressam yoktur. Şeker Ahmed Paşa, "Primitifler" de dahil bazı ressamların manzaralarında ender olarak kullandıkları çok küçük boyutlu figürler ise figür resmi kavramı kapsamında irdelenebilecek bir nitelik taşımazlar. Türk sanatçılarının insan figürüne girmekteki çekingenliklerini manzaradan çok daha "zor" olan figür resmi konusunda yeterli bir öğrenim görmemiş olmaları ya da dinsel yasak ve geleneklere karşı çıkmak iradesizliğiyle açıklayabiliriz ancak. "Cesaretsizlik" özellikle minyatürü göz önüne alan bir kıyaslamadan sonra akla gelen bir deyimdir. Çünkü üçüncü boyutun sağlayabileceği benzetme olanaklarını bilinçli bir şekilde yadsıyan minyatürde bile temel anlatım aracı insan figürüdür. Manzara ve mimari görüntüler ikinci derecede bir rol oynayan öğelerdir. Oysa yeni resimle birlikte minyatürden farklı olarak gündeme gelen şey, bazan belli kişileri temsil etmiş olsa da, minyatürün şematikleştirilmiş insan figürü değil, belli bir insanın "tasviri" olma niteliğini taşıyan özel bir figürdür.

1970'lere kadar "Türk primitifleri" gibi yanlış bir başlık altında toplanan, bu tarihten sonra ise Batı'dan olduğu gibi aktarılan "hyper realism" ya da "foto-realizm" akımının etkisiyle "Türk foto-yorumcuları" olarak tanımlanan bir gurup sanatçı için en son "Darüşşafakalı Ressamlar" adı önerilmiştir. Prof. Adnan Çoker son yıllarda yaptığı bir araştırmada, bir ya da iki yapıtlarından fazlası bilinmeyen bu ressamların Darüşşafaka'daki öğrencilik kayıtlarını tesbit etmiş, gene aynı okuldaki bir uygulamadan hareketle bu ressamların söz konusu resimlerini resim derslerinde kendilerine temel olmak üzere verilen fotoğraflardan hareketle yaptıklarını saptamıştır. Prof. Çoker'e göre, öğrencilik yıllarından sonra hayata atılan "Darüşşafakalılar"ın resimsel etkinliklerinin bir ya da iki tabloyla sınırlı olmasının nedeni bu olgudur.

Gerçekte aralarında Hilmi Kasımpaşalı, Hüseyin Giritli, Fahri Kaptan, Salih Molla Aşkî, Ahmet Şeker, Ahmet Bedri, Ahmet Ziya Şam, Mustafa Şevki ve daha birçoklarının resimlerini Yıldız Sarayı, Yıldız Camii, Kâğıthane ve Anadolu yörelerine kadar uzanan yerlerin fotoğraflarından hareketle yaptıkları, daha önce saptanmış bir gerçekti. Fotoğrafı temel aldıkları için objektife bağlı bir perspektif düzeni ve biçim anlayışıyla yetinen Darüşşafakalılar, fotoğraf içinde raslantı sonucu yer almış insan figürünü ya ayıklamışlar ya da resmetmeye çalıştıklarında gerçekten ilkel ve beceriksizlik etkisi uyandıran sonuçlara katlanmak zorunda kalmışlardır. Figür konusundaki bu beceriksizlik, Darüşşafakalıların resim kavramından, doğayı gerçek bir şekilde yansıttığına inandıkları fotoğrafa özdeş bir olguyu anladıklarını gösterir. Kaldı ki bir okulun öğretim programının zorunlu kıldığı bir uygulama, söz konusu sanatçıların fotoğraf gerçeğini gerçek olarak değerlendirdiklerini de kanıtlamaz. Bu yüzden Darüşşafakalılar Batı'da başka bir tarihsel nedenle adlandırılan foto-realistlere benzetilemeyeceği gibi foto-yorumcu olarak da nitelenemezler. Çünkü fotoğraftan sadece renkli olmak ve yağlıboya tekniğinin yapısından kaynaklanan farklılıklarla ayrılan bu resimlerdeki yorum payı yok denecek kadar azdır. Osman Hamdi Bey ve Zekai Paşa gibi fotoğraflardan yararlanmış ancak bu yararı yoruma dönüştürebilmiş sanatçıların profesyonelliğiyle kıyaslandığında Darüşşafakalıların fotoğraf-bağımlılığının amatörce olduğu görülür.

Türk resminin figür engelini aşan ilk "istisnası" Osman Hamdi Bey'dir. 1857'de hukuk öğrenmek üzere gittiği Paris'te, arkeolojiyle de ilgilenen Osman Hamdi Bey, Boulanger ve Gérome gibi akademik-oryantalist sanatçıların atölyelerinde 12 yıl süreyle resim çalışmıştır. Yurda döndükten sonra resim etkinliklerinin yanı sıra, Müze-i Hümayun ve Sanayi-i Nefise'nin müdürlüklerini yaşamının sonuna kadar yürütmüş, birçok arkeolojik kazıyı da yönetmiştir.

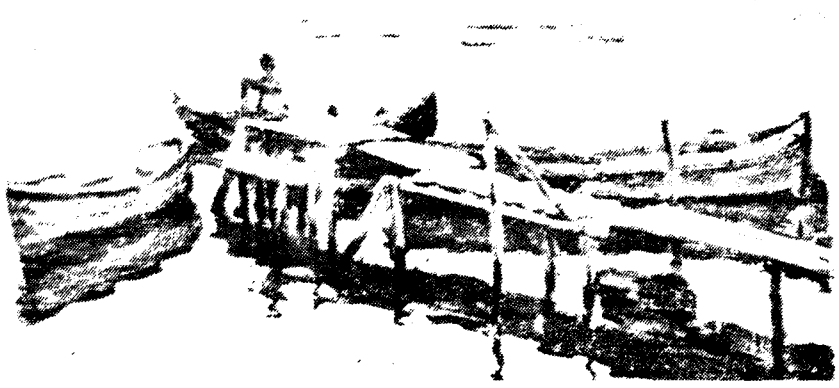
Osman Hamdi Bey'in üslubu Gérome estetiğinin belli bazı özelliklerini içermekle birlikte, genellikle ileri sürüldüğünün aksine Gérome'dan değil, 19. yy'ın ortalarında altın çağını yaşayan uluslararası oryantalizmin genel anlayışından kaynaklanır.

Sanatçı birçok resmi için, işlemek istediği konuların gereklerine göre önceden düzenlediği sahne ve pozlandırdığı figürlerden çektirdiği fotoğrafları kullanmıştır. Bu yüzden figürleri en hareketli pozları içinde bile hareketsiz görünürler. Ancak Osman Hamdi Bey'in yaklaşımı, diğer oryantalistlerden resimlerindeki Türk dinsel mimarisine özgü öğelerin etkili bir şekilde hissedildiği mekânlar içinde kendilerine özgü bir yalnızlık duygusunu yaşayan figürleriyle ayrılır. "Turbedar", "Kamlumbağa Terbiyecisi", "Silah Satıcısı" ve "Cami avlusu içindeki hocaları" konu alan tanınmış yapıtlarına yansıyan üslubu teknik açıdan realist, yaklaşım olarak ise romantik bir tutumun ürünüdür. Buna karşılık küçük boyutlu peysaj ve portrelerinde daha sıcak ve içten bir yaklaşımın ürünü olan bir biçim anlayışı sergiler. Bu resmiyetten uzak tutumunu en yetkin örneklerinden biri sayılan "Mimozalı Kadın" portresinde, Gérome akademizmini aşan iddiasız bir içtenliğe ulaşır. Gene bazı taslaklarında izlenimci anlayışın belli bazı özelliklerini de yakaladığı görülür.

Osman Hamdi Bey gerek bir arkeolog gerek de bir ressam olarak gerçekleştirdiği etkinlikleriyle ne denli uluslararası bir kişilikse, Şeker Ahmed Paşa da o denli ulusal bir figürdür. Bu yüzden son yıllarda sanatta ulusallığı ya da "bize özgü değerleri" savunan görüş tarafından "Türkiye'ye yabancı bir turist gözüyle baktığı" iddia edilen Osman Hamdi Bey'e karşı bir seçenek olarak değerlendirilmektedir.

Şeker Ahmed Paşa çağdaşlarının birçoğu gibi "asker ressamlar"ımızdandır. Asker ressamlar askeri okullardan yetiştikleri ve içlerinden bazıları gene bu okullarda öğretmenlik yaptıkları için bu adla nitelendirilirler. Şeker Ahmed Paşa gibi bir kısmı ise Avrupa'da da resim öğrenimi görmüştür.

Bu ressamların Batı anlayışına dönük Türk "resim sanatını yeni yöntemlerle ve ısrarla geliştirme" yolunda verdikleri çabanın önemi son yıllarda giderek daha fazla vurgulanmaya başlanmıştır. Asker ressamlar olayı "dünyada eşi olmayan bir olgu" olarak değerlendirilmektedir. Oysa asker ressamlar adı altın da geçen isimler arasında Şeker Ahmed Paşa gibi gerçek bir üslup kişiliğine sahip olanların sayısı çok azdır. Bunların bir kısmı da üslupsal niteliklerinden çok tarihsel örnekler oldukları için önemlidirler. Büyük bir çoğunluğunun çabaları da üslupsal gelişme bilinci taşımadığı için yağlıboyaya dayanan Batı resim tekniğini tanımakta yetersiz kalmışlardır. Böyle bir bilince sahip olsalardı eğer, zorunlu olarak figür resmi yapacaklardı. Kaldı ki bu dönemin ressamları arasında asker olanların sa-

MANZARA RESSAMI: *Osman Hamdi Bey gibi Gérome'un atölyesinde eğitim gören Halil Paşa (1857-1939) yaptığı Boğaz manzaralarıyla ışık ve hava berraklığını bir empresyonist gibi işleyen tablolarıyla tanınır. Buna rağmen yine de klasik ölçülerden ayrılamayan Halil Paşa, Türk resminde bir geçiş aşamasını temsil etmesi açısından önemlidir. Halil Paşa'nın bir tablosu.*

İSTANBUL TUTKUNU BİR İTALYAN: *1891 yılında İstanbul'a gelen ve saray ressamlığına atanan Fausto Zonaro özellikle İstanbul'un renkli görüntülerini ustalıkla tuale geçirmiş, Boğaziçi'ni görkemli tablolarını yapmıştır. Tarihî tablolar da yapan Zonaro İstanbul'un semtlerini, günlük yaşamını, insanlarını da resmetmekte büyük bir ustalık göstermiş bir ressamdır. 1911'de patlak veren Trablusgarb Savaşı'ndan sonra İstanbul'u terketmek zorunda kalan Zonaro 1929 yılında San Remo'da ölmüştür. Zonaro ve öğrencileri.*

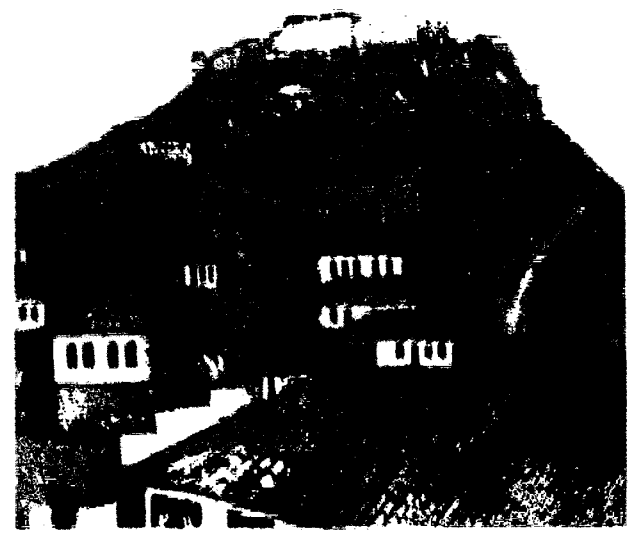

ŞEFİK
Yıldız Sarayı Yemek Salonu
72.5 × 91 cm. Yağlıboya tuval
İstanbul Resim ve Heykel Müzesi

yıca fazla olması da doğaldır. Çünkü başlangıçta askeri okullardan başka resim öğreten hiçbir kurum yoktur. Öte yandan askerler dönemin en aydın zümresi olduğu için Türkiye'ye yeni getirilmekte olan bir konuda -diğer Batılılaşma hareketlerinde de olduğu gibi- başı çekmelerinin şaşılacak bir yanı olmasa gerektir. Nitekim bu etkinlikler sadece askerliğe özgü kurumsal bir "olgu" olmadığı içindir ki asker ressamların ressamlığı Cumhuriyet'in ilk yıllarında son bulmuştur.

Şeker Ahmed Paşa, 1864'te resim öğrenimi için gönderildiği Paris'te Mekteb-i Osmani'den sonra Paris Güzel Sanatlar Akademisi'ne girerek Boulanger ve Gérome'un atölyelerinde resim çalışmıştır. Paris'te 1867'de açılan Uluslararası Fuar'daki bir sergiye Sultan Abdülaziz'in büyük boy bir karakalem portresiyle katılmış ve aynı yıl Paris'i ziyaret edişi sırasında resmi gören Sultan'ın beğenisini kazanmıştı. Yurda döndükten sonra bilinen etkinliklerinin yanısıra Sanayi-i Nefise'nin açılabilmesi için en az Osman Hamdi Bey kadar çaba harcamıştır.

Şeker Ahmed Paşa'nın Türkiye'de yaptığı ilk resimleriyle Avrupa'dan döndükten sonrakiler arasında belirgin bir farklılık vardır. İlk resimleri arasında sayılan "Tepe Üzerindeki Kale", ve "Talim Yapan Erler" adlı resimlerinde acemilikle naiflik arasında bölünmüş

ŞEKER AHMET PAŞA
Hisar ve Evler
65 × 46.5 cm.
Yağlıboya tuval
İstanbul Resim ve Heykel Müzesi

bir üslubu vardır. Öte yandan en tanınmış yapıtları arasında yer alan "Orman" ve "Geyikli Manzara"daki üslubu yer yer Courbet'yi anımsatan özellikler içerirse de genelde, dönemin belli başlı akımlarından ilkelsi bir realizm olarak tanımlanabilecek biçimciliğiyle ayrılır. "İlkelsi"liği doğa karşısındaki

HİLMİ KASIMPAŞALI
Yıldız Sarayı'ndan
89×1.76 cm. Yağlıboya tuval
İstanbul Resim ve Heykel Müzesi

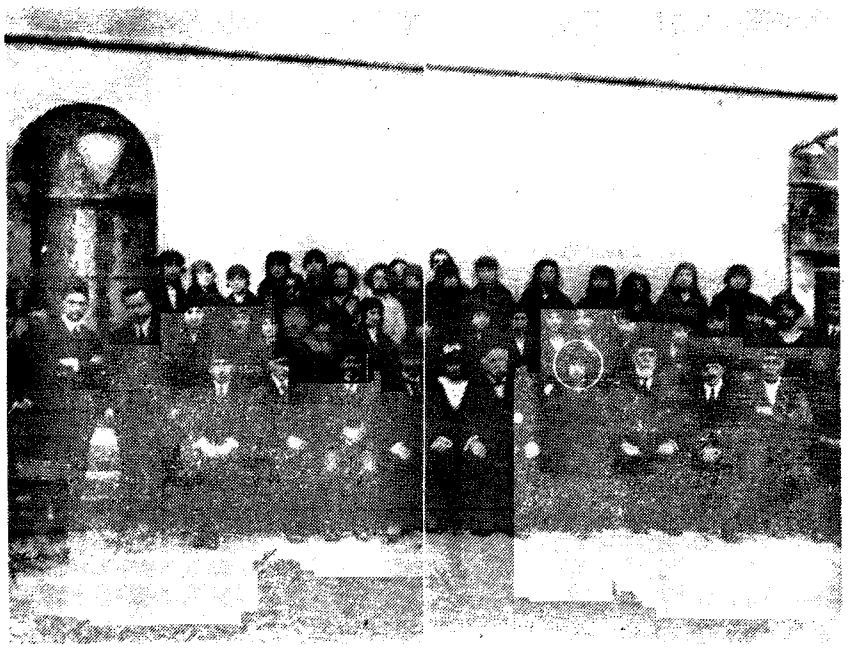
HÜSEYİN ZEKÂİ PAŞA Cami
87×115 cm. Yağlıboya tuval İstanbul Resim ve Heykel Müzesi

önyargısız tutumundan kaynaklanır. Özellikle boyanın düz ve pürüzsüz bir şekilde sürüldüğü natürmortlarında bu ilkelsilik, safyürekliliği çağrıştıran bir boyuta bürünür. Bu yönüyle resim kurallarını öğrenip de unutmuş gibi davranan Paşa'nın tavrı, Turan Erol'e göre " primitif diye adlandırılan çağdaşları gibi içtenlikli, doğaya saygılı, ayrıntıcı görünse de, nesneleri az sayıda ama için için zenginleştiren dokusal renk ilişkileri içine almayı başarır" ve "doğanın ürpertisini böylece yansıtır".

Türk resminin başlangıç aşamasının en önde gelen üç adından biri de Süleyman Seyyid'tir. Aynı eğitimden geçmesine karşın, Şeker Ahmed Paşa'dan farklı olarak zor koşullarda yaşamış, çeşitli okullarda resim öğretmenliği yapmış, aralarında Hoca Ali Rıza'nın da bulunduğu birçok öğrenci yetiştirmiştir. Ayrıca *İkbal* ve *Osmanlı* gazetelerine yazdığı yazılarla Cumhuriyet döneminde benzerleri çoğalan aydın-sanatçı tipinin de ilk örneğidir.

Portreler de yaptığı zannedilmekle birlikte, günümüze kalan birkaç manzarası dışında özellikle natürmortlarıyla tanınmıştır. Bunlar bile sayıca fazla değildir. Kapalı bir mekân ve sınırlı bir derinlik yanılsaması içinde işlediği natürmortları Türk resminde türünün aşılamayan örnekleri arasındadır. Bunlar geometrik ve sade düzenleri, son derece saf ve saydam renkleriyle belirginlik kazanırlar. Öyle ki nesnelerin gölgede kalan bölümleri bile saydam bir etki yaparlar. Teknik yetkinliği nedeniyle resimleri aradan geçen zamana rağmen kararmadığı gibi, benzerlerinde rastlanmayan yoğunlukta bir ışık etkisi de yaparlar.

Hüseyin Zekai Paşa, Şeker Ahmed Paşa ile Süleyman Seyyid'in çeşitli özelliklerini kendinde toplayan bir ressamdır. Çoğu çağdaşı gibi manzara ve mimari görüntüleri konu almıştır. En tanınmış resimleri arasında yer alan "Ayasofya Camii Hünkar Mahfili" adlı yapıtı tekdüze sayılabilecek bir renk uyumu içinde iç mekâna özgü dekor ve süsleme unsurlarını en ince ayrıntısına

SANAYİ-İ NEFİSE MEKTEBİ: *Kuruluşu ilk kez Osman Hamdi'nin babası İbrahim Edhem Paşa tarafından tasarlanan Sanayi-i Nefise Mektebi 1883'te açılmıştır. Cumhuriyet'ten sonra Güzel Sanatlar Akademisi adını alan bu kuruluşta önceleri tüm resim dersleri yabancılar tarafından verilmiştir. Yalnızca erkeklerin öğrenim görebildiği Sanayi-i Nefise'ye karşılık 1914'te kurulan İnas Sanayi-i Nefise Mektebi ise bu konuda atılan bir başka adım oldu. İnas Sanayi-i Nefise Mektebi öğretmen ve öğrencileri (sağda).*

kadar betimleyen titiz işçiliğiyle dikkati çeker. Öyle ki, loş bir mekân içinde yumuşak bir etki yaratacak şekilde işlenmiş olmasına karşın, bu ayrıntı zenginliğinin bütünün algılanmasını önlediği söylenebilir. Hüseyin Zekâi Paşa'nın son dönem resimlerinde görülen izlenimci tavır, Galatasaray sergilerinde izlemek fırsatını bulduğu Çallı Kuşağı ressamlarının etkilerine bağlanır.

Türk resminde Şeker Ahmed Paşa kuşağının ardından, Muallim Şevket (1856-1893), Hasan Rıza (1860-1912), Hasköylü Ahmet İhsan (1860-1939), Keçecizade Rıfat (1861-1939), Bayriyeli İsmail Hakkı (1863-1926), Üsküdarlı Osman (1866-1893) gibi 1860'lar doğumlu asker ressamlar kuşağı gelir ki, içlerinde en önemlileri Ahmet Ziya Akbulut, Hoca Ali Rıza ve Halil Paşa'dır.

Anlayış olarak kendinden önceki kuşağa daha yakın olan Ahmet Ziya Akbulut bütün yaşamı boyunca perspektifle ilgilenmiş, bu ilgisini de *Amel-i Menazır* (1896) ve *Fenn-i Menazır* (1912) adlı kitaplarıyla kanıtlamıştır. "Her şey perspektif için" ilkesinden hareketle, konu aldığı mimari öğeleri ve manzaraları hiçbir yorum payı katmadan, gerçekte olduğu gibi resmetmiştir. "Mihrimah Sultan Camii", "Sultan Ahmed Camii" adlı yapıtları, ayrıntıları alabildiğine titizlikle belgeleyen bir işçiliğin ürünüdür. "Topografik" diye tanımlanabilecek bu gerçekcilik anlayışı bağlamında çizgisel perspektif kurallarının uygulanmasına verilen öncelik, uzak ya da yakın olsun her ayrıntının eşdeğer bir biçimde ifade edilmesini gerektirir.

Hoca Ali Rıza ve Halil Paşa üslupsal açıdan Şeker Ahmed Paşa ile Çallı Kuşağı arasındaki geçiş aşamasını temsil ederler. Kendilerinden önceki kuşağın biçimsel kaygılarından bütünüyle

BİR PEYZAJ RESSAMI: *Figürlü resim yapmayan, ışık ve gölge renklerinde canlılığı bırakmayan, bazı özellikleri açısından empresyonist ilkelere uyan Hoca Ali Rıza (1864-1935) asker ressamların önde gelen isimlerindendir. Peyzajlarında "primitifler" gibi minyatüre kaçan bir üsluptan kaçınan Hoca Ali Rıza 1908'de kurulan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'ne de başkanlık etmiştir. Hoca Ali Rıza (karşı sayfada), bir deseni (sağda).*

RESİM SERGİLERİ: *Osmanlı Devleti'nde resim öğreniminin gelişimiyle birlikte sanat etkinlikleri de görülmeye başladı. Bu arada tek tük açılan sergiler ve benzeri etkinlikler resme olan ilgiyi artırdı. 1863'de Sergi-i Osmanî ve daha sonra Kız Rüşdiyeleri ve Darülmuallimat mezunlarının el işlerinin yer aldığı toplu sergiler bu dönemdeki etkinliklerdir. Mekteb-i Mülkiye'de resim sergisi.*

sıyrılamamakla birlikte, daha çok izlenimcilik kokan üsluplarıyla, bu türün Türkiye'deki öncüleri sayılırlar.

Hoca Ali Rıza Harbiye'de 30 yıl süreyle öğretmenlik yapmış ve bu arada birçok ressamın yetişmesine yardımcı olmuştur. Öğretmenliği sırasında, yaptığı çeşitli karakalem çalışmalarını taşbaskısıyla çoğaltarak "Meşk" defterleri oluşturmuş ve öğrencilerini bu defterlerden kopyalar yaparak eğitmiştir. Karakalem, suluboya, guaş, yağlıboyayla yaptığı ve başta Üsküdar olmak üzere çeşitli İstanbul semtleriyle çevre görüntüleri konu alan sayısız resim üretmiştir. Bu büyük verimin bir kısmıyla "Meşk" defterlerinin büyük bir çoğunluğu "kartpostal beğenisi" düzeyinde basmakalıp işlerdir. Hoca Ali Rıza'nın her şeye rağmen, doğa sevgisinden başka hiçbir kişisel heyecanın hissedilmediği yapıtlarıyla kendi isteği dışında bir Hoca Ali Rıza ekolü oluşturduğu söylenebilir.

Hoca Ali Rıza'nın resminde çağdaşlarında pek görülmeyen bir ustalık ya da uygulama rahatlığı görülür. Paletinden atamadığı koyu renkler onun bir açıkhava ressamı gibi, ışık-gölge değerlerini berrak ve saydam bir şekilde işlemesini engellememiştir. Üslubu giderek renklenmiş, fırçası serbestleşmişse de hiçbir zaman tam anlamıyla izlenimci bir düzeye ulaşmamıştır.

Ressam Halil Dikmen'e göre 19. ve 20. yy Türk resmini birleştiren bir köprü niteliğindeki Halil Paşa 1860'lar kuşağı asker ressamların son büyük temsilcisidir. 1880'de Paris'e gönderilmiş, 8 yıl süreyle Gérome ve Courtois'nin atölyelerinde resim çalışmıştır. Yurda döndükten sonra Sanayi-i Nefise'nin müdürlüğünü yapmış ve 1936'da Viyana'da açılan bir sergide "Mme X'in Portresi" adlı yapıtıyla kazandığı altın madalyayla da

NATÜRMORTÇU RESSAM: *Osmanlı Devleti'nde ilk resim sergisini açan Şeker Ahmed Paşa (1841-1907) manzaraları ve natürmortlarıyla tanınan ışık-gölge esasına dayalı realist bir anlayışla çalışan, manzaralarındaki figürleri doğayla birlikte küçük boyutlarda işleyen Şeker Ahmed Paşa'nın asıl adı Ahmed Ali olup, resim öğrenimini Paris Güzel Sanatlar Akademisi'nde yapmıştır. Şeker Ahmed Paşa.*

MÜFİDE KADRİ Güzin Duran'ın Portresi
41.5×34 cm. Yağlıboya tuval
İstanbul Resim ve Heykel Müzesi

OSMAN HAMDİ
Cami Kapısında
220×120 cm.
Yağlıboya tuval
İstanbul Resim ve Heykel Müzesi

uluslararası alandaki başarısını da kanıtlamıştır. Son yıllarını Mısır'da yoğun bir şekilde resim çalışarak geçirmiştir.

Halil Paşa'nın başlangıç dönemi yapıtları akademizme dayanan bir biçim anlayışı sergilerler. Paris'teki öğrenim döneminden izlenimciliğe yönelmiş ve gerçek üslubunu manzaralarında hissettirmiştir. Özellikle Çengelköy'de yaşadığı yıllarda yaptığı boğaz manzaralarında havanın berraklığını ve ışığın doğa üzerindeki değişen etkisini ölçülü bir izlenimci tavrıyla yansıtmıştır. Çallı Kuşağı izlenimcilerinin birçoğunda olduğu gibi, Halil Paşa da izlenimciliğe özgü açıkhava resminin gereklerini yerine getirmekle birlikte izlenimcilikle bağdaşmayan çizgi ve modle gibi hacimlendirme öğelerinden bütünüyle kurtulamamıştır. Özellikle Mısır'dayken yaptığı resimlerinde arttığı görülen bu olumsuz uygulamalardan ötürü izlenimciliğin gerisine düşmüş sayılır.

Halil Paşa Türk resminde bir dönemin (başlangıç) kapanışıyla bir diğerinin (izlenimcilik) açılışını temsil eder. Ondan 1880'ler doğumlu Çallı Kuşağına uzanan sanatsal evrim İmparatorluktan Cumhuriyet'e ve bir anlamda da asker ressamlardan sivil ressamlara geçiş süreciyle çakışır. Gerçi Ruhi Arel (1880-1931), Nazmi Ziya (1881-1937), Hikmet Onat (1882-1977), İbrahim Çallı (1882-1960), Feyhaman Duran (1886-1970), Avni Lifij (1889-1927), Namık İsmail (1890-1935) gibi izlenimcilerin etkinlikleri birçoğunun yurda döndüğü 1914'ten itibaren başlamışsa da gerek bunların sanat dünyasına mal olması, gerek de bu sanatçıların asıl etkinlikleri Cumhuriyet dönemine rastlar. ❑

SAĞLIK

Nevsal-i Âfiyet'in ilk sayısının kapağı.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları

Dr. Nuran Yıldırım

Bu konuda ayrıca *Bilim, Eğitim, Siyasal ve Toplumsal Olaylar* **maddelerine bakınız.**

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları

Nuran Yıldırım

Koruyucu sağlığın amacı bireyin ve insanlığın düzenli bir biçimde gelişmesini engelleyen nedenleri araştırmak, insanları onların etki ve zararlarından korumaktır. Bireysel sağlık ve toplum sağlığı olmak üzere iki yolda hizmet verir. Kişisel sağlığın korunmasında önem verilecek konular; yiyecek, içecek ve giyecekler, çalışma, dinlenme, beden temizliği, çevre ve konutların niteliği ve temizliğidir. Sosyal sağlığın korunmasında ise en önemli nokta bulaşıcı hastalıklardır. Bu dönemdeki savaşlar ve bunların sosyal bünyedeki olumsuz etkileri nedeniyle daha çok salgın hastalıklarla uğraşılmış ve koruyucu sağlık önlemleri uygulanmıştır. Bu koruyucu uygulamaların başında karantina gelir. Salgın hastalıkların bulaşmasını önlemek için karantina idaresi kurulur. İnfeksiyondan korunmak için ise aşı (aktif bağışıklama) ve serum (pasif bağışıklama) uygulamaları yapılır.

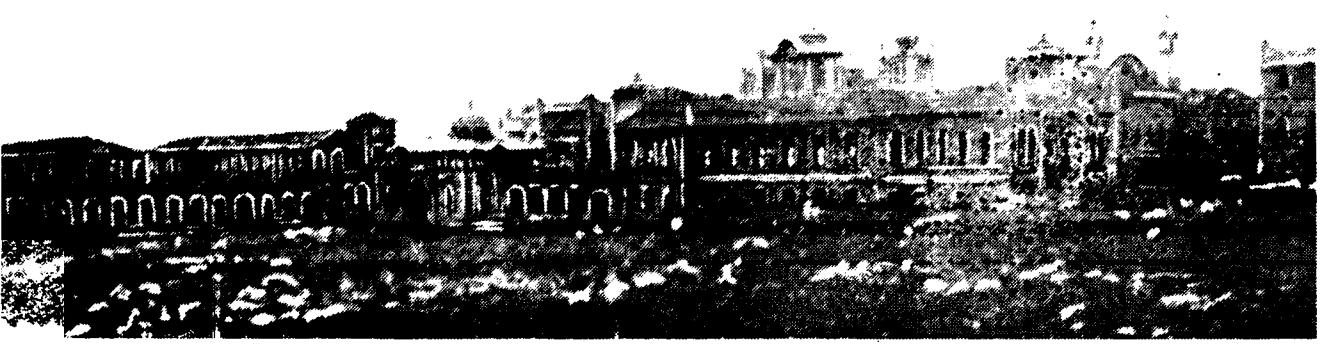
Halk Sağlığı Kurumları

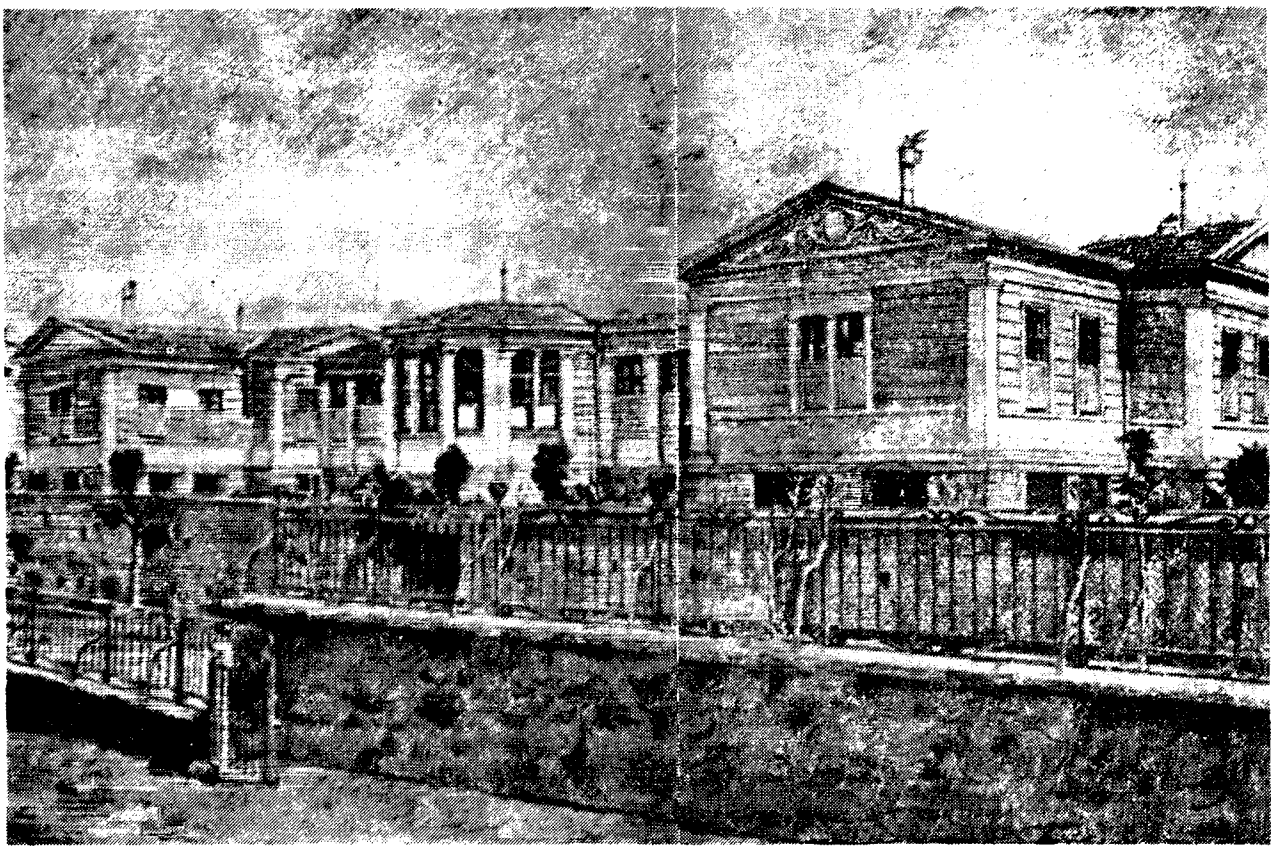
Halk sağlığının korunmasına yönelik resmî kurumlarımızın ortaya çıkışı çok eski değildir. Salgın hastalıklar önceleri Tanrı'nın gazabı olarak nitelendiriliyor ve bu belayı insanlara gönderen Tanrı'ya karşı tedbir almak yararsız, hatta isyan olarak kabul ediliyordu. 1820 veba salgınında, İstanbul'da, sur kapıları dışına yerleştirilen görevliler sadece çıkan tabutları sayıyorlar ve yatsı ezanından sonra minarelerde Sûre-i Ahkaf okutuluyordu.

Şehirlerimizde kolluk görevi yapan ihtisap ağaları, kadılar ve naibler yiyecek maddelerinin sadece saflığını ve kalitesini kontrol ediyorlardı ki böylece halka ucuz gıda sağlayarak şikâyetlere yer vermemiş oluyorlardı.

Toplum sağlığıyla ilgili ilk kurumumuz 1838'de resmiyet kazanan Meclis-i Tahaffuz'dur. 1840'tan sonra uluslararası bir nitelik kazanan bu kuruluşun amacı memleketi dışarıdan gelecek bulaşıcı ve salgın hastalıklara karşı korumak ve gerekli önlemleri almak olduğu için genel halk sağlığı üzerinde olumlu bir etkisi olmamıştır. Bu nedenle imparatorluğun sağlık durumu üzerinde araştırmalar yaparak, alınması gerekli önlemleri bildirmek, herhangi bir yörede çıkan bulaşıcı ve salgın hastalık hakkındaki tedbirleri hükümete teklif etmek, şehirler ve kasabalarda yapılıp satılan ve dışarıdan getirtilen her türlü yiyecek ve içeceklerle ilaçlardan dolayı halk arasında çıkabilecek olan anlaşmazlıkları halletmek gibi işlerle uğraşmak üzere 1881'de Meclis-i Sıhhiye-i Umumiye kurulmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda genel sağlığa yönelik ilk nizamname eczacılara aittir. "Beledî İspençiyarlık Sanatının İcrasına Dair Nizamname" adını taşıyan bu nizamname 49 maddeden meydana gelmiştir ve 22 Recep 1277/1860 tarihlidir. Bundan sonra yayınlanan "Memâlik-i Mahrusâ-i Şâhâne'de Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname"de (7 Rebiülâhır 1278/1861) bazı kayıt, şart ve istisnalar altında ta-

HALK SAĞLIĞI ÖRGÜTLENMESİ: *Osmanlı Devleti'nde halk sağlığının korunmasına yönelik resmî kurumların oluşması yeni sayılır. 1838'de Meclis-i Tahaffuz'dan sonra 1881'de Meclis-i Sıhhiye-i Umumiye'nin ve 1891'de İstanbul'da Hıfzıssıhha Komisyonu'nun kurulması bu yolda atılan ilk adımlardı. 1909'da oluşturulan Müessesâtı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti'nin amacı salgın ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmekti. Bu nedenle daha önce kurulmuş olan Haseki Nisa, Etfal, Beyoğlu Zükûr ve Nisa Hastaneleriyle Toptaşı Bimarhanesi de buraya bağlandı. Haseki hastanesi (yukarıda), Haydarpaşa Hastanesi (karşı sayfada)*

babet sanatının icrası hakkında hükümler getirilmiştir. Buna göre İmparatorluk dahilinde, Mekteb-i Tıbbiye'den veya yabancı tıp okullarından diploması olmayanlar hekimlik yapamazlar. 1286/1869'da yayınlanan 77 maddelik "Eczacılara Dair Nizamname"de de İstanbul ve Bilâd-ı Selâse (Üsküdar, Galata, Eyüp) dahilinde eczacılık yapmak ve eczane açmak bazı kayıtlara bağlanmıştır.

Eczanelere ait bu nizamnameler yayınlandığı sıralarda henüz tıbbî idare nizamnamesi yoktu. Ancak 3 Cemaziyelevvel 1288/1871'de "İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi" yayınlandı. Bu nizamnamenin 3. maddesine göre İstanbul'da ve diğer vilayetlerde Belediye Eczanesi adıyla birer eczane açılacaktı. Bu hükümle Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk belediye sağlık teşkilatı kurulmuş oluyordu. 1876'daki "Belediye Eczahaneleri İdaresi Nizamnamesi"ne göre de belediye eczaneleri diplomalı eczacıların yönetiminde ve mahalli hükümet tabiblerinin denetiminde bulunacak, doktor tarafından onaylanan yoksul hastaların reçeteleri de parasız olarak yapılacaktır.

1309/1891'de İstanbul'da görülen kolera salgını nedeniyle belediye reisi başkanlığında belediyede bir Hıfzıssıhha Komisyonu kurulmuştur. Şehrin sağlık işleri ve belediye hizmetleriyle ilgilenen bu komisyonun İstanbul'daki diğer on belediye dairesinde de şubeleri vardı. Bu komisyon sonraları kurulan Belediye Sağlık İşleri Müdürlüğü'nün esasını teşkil eder.

1286/1869'da Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye kurulur. Görevi; belediyelere hekim, eczacı, aşıcı ve ebe gibi sağlık personeli tayin etmek, yabancı ülkelerde sağlık eğitimi görmüş olanlara Osmanlı İmparatorluğu'nda çalışma izni vermek olan bu cemiyetin 11 asil üyesi vardı, haftada iki kez Tıbbiye'de toplanırdı ve konuşma dili Fransızcaydı. 1 Temmuz 1888'den itibaren, burada konuşmalar Türkçe yapılmaya başlanmıştır. Bu cemiyet 1906'da Meclis-i Maarif-i Tıb adını alarak Umum Mekâtib-i Askeriye Nezareti'ne bağlandı. II. Meşrutiyet'in ilânından (1908) sonra, Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye adını alan bu kuruluş 1912'de Sıhhiye Çavuş Mektebi'ni açmıştır. Ertesi yıl Küçük Sıhhiye Memurları Mektebi adı verilen bu okul 1920'de mütareke makamları tarafından kapatılmıştır. Bu meclis, seçiliş biçimi, uyumlu bir idareden yoksun oluşu, bağlı olduğu makamların karışıklığı nedeniyle lağvedilerek yerine Dahiliye Nezareti'ne bağlı olarak 1 Mart 1913'te kabul edilen "Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Teşkilâtına Dair Kanun-ı Muvakkat" ile Sıhhiye Müdüriyet-i Umumîyesi kurulmuştur. 1914'te

KARANTİNANIN KURULUŞU: İlk ciddi karantina uygulamalarına II. Mahmud döneminde başlanmıştır. Bu da karantinanın şeriata uygunluğu konusunda verilen fetvadan sonra olmuş ve ardından Meclis-i Tahaffuz-ı Ülâ'nın çekirdeğini oluşturduğu Karantina Meclisi kurulmuştur. Yüksek Karantina Meclisi, Hariciye Nazırlığı'na bağlı olduğu için başkanı da Hariciye Nazırıydı. Mecliste Müfettiş-i Umumi unvanı altında görev yapan kişiler de vardı. 1889'da ilk müfettiş Dr. Bartoletti Efendi'den sonra yerine geçen Dr. Koçoni (Michel Cozzonis) ve Bartın Karantina Şubesi'nin mührü.

çıkartılan özel bir kanunla Dahiliye Nezareti aynı zamanda Sıhhiye Nezareti adını da almış, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumîyesi, Karantina ve Hicaz Sıhhiye Daireleri bu nezaretin emrine verilmiştir. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumîyesi; vilayet sağlık müdürlükleri, kaza hükümet tabiblikleri kurmuştur. 1917'de de verem, frengi, çiçek gibi hastalıklardan korunmanın yollarını öğretmek; tifüs, sıtma gibi bitten ve sivrisineklerden geçen hastalıklarda bu zararlılarla mücadele biçimlerini bildirmek, yiyecek, içecek ve giyeceklerle, yatılacak ve oturulacak yerlerin temiz tutulmasını özendirmek için, Batıdaki emsalleri örnek alınarak, renkli tablolarla doğal büyüklükte balmumundan, ibret verici ve yol gösterici modellerle halkı koruyucu sağlık açısından eğitmek amacıyla bir Sıhhiye Müzesi açmıştır.

Salgın hastalıklarla mücadele ilk kez Dr. Reşad Rıza Bey'in Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Hıfzıssıhha Müdürlüğü sırasında, 13 Nisan 1914'te yayınlanan "Emrâz-ı Sâriye ve İstilâiye Nizamnâmesi" ile devletin görevleri arasına alınmıştır. Bu nizamname 1930'da Umumî Hıfzıssıhha Kanunu çıkıncaya kadar yürürlükte kalmıştır.

Halk sağlığıyla ilgilenen bu kuruluşların yanında 1839'da reorganize edilen Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne, 1867'de kurulan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, 1898'de hizmete giren Gülhane Tatbikat Okulu ve Seririyat Hastanesi'yle 1909'dan sonra Darülfünûn Tıp Fakültesi de eğitim ve öğretim görevleri yanında toplum sağlığını ilgilendiren durumlarda göreve çağrılıyorlardı.

1325/1909'da mevcut sağlık kurumlarının geliştirilip çağdaşlaştırılması, bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele etmek üzere Şehremaneti'ne bağlı Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti kurulmuştur. Buraya önceleri Haseki Nisâ, Etfal, Beyoğlu Zükûr ve Nisâ Hastaneleri'yle Toptaşı Bimarhanesi bağlıyken sonraları Darülaceze, Cerrahpaşa Zükûr Hastanesi, tebhirhaneler, merkezde açılan kimyahane, Karahisar Maden Suyu, Cerrahpaşa ve Nuhkuyusu Müşahedehaneleriyle Serviburnu Tahaffuzhanesi'nin idareleri de bu müesseseye verilmiştir. 1326/1910'da İstanbul'da yaygınlaşan kolera sırasında müessese tarafından Demirkapı, Şişli, Yenibahçe Kolera Pavyonları açılmış ve buraları da müessese tarafından idare edilmiştir.

II. Abdülhamid'in yardımlarıyla 1895'te açılan Dârülaceze'de zükûr (erkekler) ve inâs (kadınlar) olmak üzere iki hastane, bir bakteriyolojihâne ve ortadan bölmeli bir salgın hastalıklar pavyonu bulunuyordu.

Yurdumuz halk sağlığıyla uğraşan bağımsız bir sağlık kuruluşuna ancak TBMM Hükümeti zamanında kavuşabilmiştir. 20 Mayıs 1920'de kabul edilen 3 numaralı kanunla Umur-ı Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekaleti yani bugünkü Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı kurulmuştur.

Karantina ve Karantina Yönetimi

Çiçek, kolera, veba, sarıhumma, karahumma (tifo), racihumma ve humma (sıtma) gibi bulaşıcı ve salgın hastalıklardan birinin görüldüğü bir taşıma aracında yolculuk yapan veya bu hastalıklardan birinin salgın olduğu bir ülkeden gelen yolcu ve eşyaların girmek istedikleri ülkenin halkıyla temas etmeden önce belirli bir yerde veya gemilerinde geçirmek zorunda oldukları tecrit süresiyle uygulanan sağlık önlemlerinin tümüne karantina denir.

1831'de İstanbul'da başgösteren kolera salgını üzerine Galata Nazırı Sârım Bey, İstanbul'da bulunan dost devletlerin sefaret tercümanlarıyla bir toplantı yapar. Bu toplantıda Karadeniz'den gelen gemilere İstinye Körfezi'nde, İslâm ülkeleri ve Osmanlı gemileri için de Liman-ı Kebir'de (Boğaz'dan Karadeniz'e çıkarkan Rumeli Feneri işaret istasyonunun yanındaki koy) karantina uygulanması kararlaştırılır. Buraların nezaretiyle Kâmilizâde Mustafa Efendi görevlendirilir. Çok geçmeden İskenderiye, Kıbrıs ve Suriye'den başlayan kolera salgını üzerine Nisan 1835'te Çanakkale'de geçici bir tahaffuzhane kurulur. Çanakkale yakınlarındaki Sarı Sığlar Koyu'nda kurulan bu karantinahane çadırlardan meydana gelmişti. Bu önlemlere rağmen Çanakkale'de birkaç kolera vakası olmuş ve bu evler kordon altında tutularak hastalığın yayılması önlenmiştir. Aynı senenin sonunda hastalık görülmediği için karantina kaldırılmıştır.

Başbakanlık Arşivi'nde bulunan Karantina 2529 nolu, tarihsiz fakat 1837 yılına ait olması muhtemel bir arz tezkeresinden öğrendiğimize göre karantinanın müzakeresi için toplanan mecliste karantinanın dini ve idari iki yönü olduğu, bu nedenle önce fetva isten-

mesine ve sonra da Akdeniz, Karadeniz ve Boğazların uygun yerlerine, Eflak, Boğdan'a, dost ülkelerle sınırlarımız bulunan bazı yerlere, Anadolu'nun sınırlarına, ayrıca liman ve ticaret merkezlerine karantina uygulaması getirilmesi gerektiği padişaha arzedilmiştir. Bu belgenin üzerindeki padişah buyruğunda bu işleri yürütmekle Abdülhak Molla, Mehmed Es'ad Efendi, Selim Sâtı Paşa ve Fransız Dr. M. Bulard görevlendirilmiştir. Bu fermanla bizde ilk ciddi karantina uygulaması başlamıştır. II. Mahmud'un emriyle karantinanın şeriata uygun olduğu yolunda devrin Şeyhülislâmı Mekkîzâde Mustafa Âsım Efendi'den alınan fetva Başbakanlık Arşivi, No. 2544/1'de kayıtlıdır.

Başbakanlık Arşivi, Karantina 2528 nolu Sefer 1254/Mayıs 1838 tarihli arşiv ve eklerinde, Cemaziyelâhır 1253/Eylül 1837'de kurulan Meclis-i Tahaffuz üyelerinin maaş almaya başladıklarını ve Meclis-i Tahaffuz'un da Meclis-i Tahaffuz-ı Ûlâ (Yüksek Karantina Meclisi) ve Meclis-i Tahaffuz-ı Sâni (Yüksek Karantina Meclisi Bürosu) olmak üzere ikiye ayrıldığını görüyoruz. Meclis-i Tahaffuz-ı Ûlâ sonraları Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye adını alan Karantina Meclisi'nin, Meclis-i Tahaffuz-ı Sâni de bugünkü sağlık teşkilatının çekirdeğini teşkil etmiştir.

Abdülhak Molla'nın başkanlığında kurulan Meclis-i Tahaffuz-ı Ûlâ'da, karantinanın dini cephesiyle Es'ad Efendi, askeri cephesiyle de önceleri Selim Paşa ondan sonra da Namık Paşa ilgileniyordu. Ayrıca biri asâyiş ve düzen diğeri de ticaret ve yabancılarla ilişkilere bakan iki üyesi daha vardı. Bu meclisteki Osmanlı üyelerin sayısı zamanla 6'ya, sonra da 8'e kadar çıkmıştır.

Sefer 1254/Mayıs 1838'de II. Mahmud tarafından kadı ve naiblere gönderilen bir emirde Osmanlı ülkelerinde karantina usulünün uygulanmaya başladığı ve İstanbul'un sıhhi kordon altına alındığı bildirilmiştir.

Zilkade 1255/Ocak 1840'da Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'nın önerisi üzerine Almanya, İngiltere, Avusturya, İspanya, İsveç, Norveç, Rusya, Fransa, Hollanda, Belçika, İtalya, Yunanistan, ABD ve İran delege yollamışlar, böylece Yüksek Karantina Meclisi uluslararası bir görünüm almıştır. 25 Rebiülevvel 1256/27 Mayıs 1840'da bütün delegelerin katılmasıyla bir karantina nizamnâmesi hazırlanarak Türkçe ve Fransızca yayınlanmıştır.

Yüksek Karantina Meclisi Hariciye Nazırlığı'na bağlı bulunduğundan devamlı başkanı hariciye nazırıydı. Karantina nazırlarına reis-i sâni (ikinci başkan) denirdi. İlk nazır olan Abdülhak Molla'dan sonra Mustafa Hıfzı Paşa, Mehmed Lebib Efendi, Baki Efendi, Emin Efendi, Saffet Efendi, Ahmed Efendi, Fevzi Efendi, Arif Bey, Ahmed Midhat Efendi, Dr. Cenab Şehabeddin, Dr. Kasım Izzeddin, Said Bey (1919-1923) başkanlık yapmışlardır.

Yüksek Karantina Meclisi Bürosu'nda bir başkâtip, bir yazı kâtibi, bir mümeyyiz, kayıt memuru, bir çevirmen, yabancı dillerde yazabilen bir kâtip, sağlık işleriyle uğraşan bir hekim, tahaffuz (koruma) işleriyle uğraşan ikinci bir hekim, 4 hizmet eri ve sağlık memurları bulunuyordu. Meclis emrindeki hekim sayısı gerektiği zaman artırılabiliyordu. Karantina Meclisi'ne giren ilk hekim Dr. Minas'tır. Onu 1839'da Dr. L. Robert izler. Bu iki hekime Tahaffuzhâneler Müdürü titri verilmiş, bunlardan sonra bu unvan başka hiç kimseye verilmemiştir. 1846'dan sonra meclisteki Osmanlı üyelerden Müfettiş-i Umumi unvanını taşıyan kişi bu görevi yürütmüştür. İlk Müfettiş-i Umumi Dr. Bartoletti Efendi'dir. 1889'da emekli olunca yerine Dr. Koçoni (Michel Cozzonis) geçmiş ve onu damadı Duka Paşa, Zitter, Cenab Şehabeddin, Kasım İzzeddin ve A. Fuad Bilgen gibi hekimler izlemistir.

Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye adını alan karantina idaresi 1914'te Dahiliye ve Sıhhiye Nezareti'ne bağlanarak Hudut Sıhhiye Müdüriyet-i Umumîyesi adını almış, Mütarekede müttefikler tarafından, Beynelmüttefikîn Sıhhi Kontrol Dairesi adı altında yeniden kurulmuştur. 1923'te Lozan Antlaşması'nın 114. maddesine dayanılarak ortadan kaldırılmıştır. Yerine bir yıl kadar İstanbul ve Boğazlar Karantina Müdürlüğü kurulmuş, 1924 Nisanı'nda da Hudut ve Sevahil Sıhhiye Müdüriyeti adını almıştır.

1883'te yayınlanan "Cerâim-i Sıhhiye Nizamnâmesi"nin 1. bölümü bulaşıcı hastalıkların bildirilmesiyle bu konudaki genel hükümleri, 2. bölümü de bu hükümlere uymayanlara verilecek cezaları içerir. Bu nizamnâme Osmanlı İmparatorluğu'nun karantinaya verdiği önemi gösterir.

Bizde karantina hakkında basılan ilk eser, kuruluş döneminde karantina toplantılarına katılan Takvimhâne görevlerinden Cezayirli Hamdan bin Osman tarafından yazılan *İthâfü'l-Musannifîn ve'l-Üdebâ fi Mebâhisü'l-İhtirâz ani'l-Vebâ'dır* (İst. 1252/1836). Hamdan bin Osman bu kitabını önce Arapça yazarak II. Mahmud'a takdim etmiş, beğe-

HİCAZ SAĞLIK EKİBİ: *Hicaz'a giden hacıların sağlık sorunları 1866'da İstanbul'da toplanan Uluslararası Sağlık Konferansı'nda alınan bir kararla gündeme geldi. Bu kongrede Hicaz'da çıkan kolera salgınları üzerine buraya bir sağlık ekibinin gönderilmesine karar verilmiştir. Ardından 1911'de Hicaz Sıhhiye İdaresi kurularak başına Dr. Kasım İzzeddin getirildi. Burada başlatılan çalışmalar sonunda Mekke'de başlayan ve tüm dünyaya yayılan kolera salgınları önlenebilmiştir. Hicaz'a giden ekip.*

ULUSLARARASI SAĞLIK KONGRESİ: *İstanbul'da 1866'da toplanan Uluslararası Sağlık Kongresi'nde alınan birçok karar Osmanlı Devleti'nde hızlanan koruyucu sağlık uygulamalarını hızlandırdı. Tahaffuzhane'nin kurulması, karantina işlemlerinin modernleştirilmesi ve daha birçok koruyucu uygulama bu kongreden sonra düzenli hale sokuldu. Uluslararası Sağlık Konferansı üyeleri. Ortadaki fesli kişi Kongre Başkanı Salih Efendi'dir. Yanda Salih Efendi.*

nen padişah halkın da yararlanabilmesi için Türkçeye çevrilmesini istemiştir. Yazarı tarafından yapılan Türkçe çevirisi, Arapçasıyla birlikte basılmıştır.

Hicaz Sıhhiye İdaresi

1866'da İstanbul'da toplanan Uluslararası Sağlık Konferansı'nda her yıl hac mevsiminde Hicaz'a bir sağlık ekibi gönderilmesine karar verilmiş ve ilk heyet ertesi yıl gönderilmiştir. Fakat Hicaz'da ardarda ortaya çıkan kolera salgınları üzerine 1312/1895'te Mekke'de oldukça geniş bir sağlık teşkilatı meydana getirilmiş ve 1911'de de Hicaz Sıhhiye İdaresi kurularak başına Dr. Kasım İzzeddin getirilmiştir. 1914'te Dahiliye Nezareti aynı zamanda Sıhhiye Nezareti adını da alınca, bu idare, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi ve Karantina İdaresi'yle birlikte bu nezaretin emrine verilmiştir.

Hicaz Sıhhiye İdaresi'nin çalışmaları sayesinde dünyanın dört bir tarafından buraya gelen hacı adayları arasında Mekke'de patlak veren ve tüm dünyaya yayılan kolera salgınları önlenmiştir.

Bizde hacılara sağlık bakımından bilgi vermek için yazılan ilk eser Mustafa Reşid Efendi ve Mustafa Behçet Efendi'nin *Tertib-i Ecza* (İst. 1232/1817) adlı kitapçıklarıdır. Hacı adaylarının gerektiğinde başvuracakları bir sağlık rehberi niteliğindedir. Ayrıca Hicaz Ordusu Hümayun tabibi Miralay Mustafa Hâmi'nin yazdığı *Menâfiü'l Hüccâc* (İst. 1272/1856) adlı kitapta Mekke'nin iklimi ve buralara mahsus hummaların tedavisi, hacıların yakalandıkları diğer hastalıklarla kolera anlatılmakta ve ilaçlar verilmektedir.

Tahaffuzhaneler

Tahaffuzhane, koruma evi, karantina yeri anlamına gelir. Memleketi dışarıdan gelecek bulaşıcı ve salgın hastalıklara karşı korumak için gerekli sağlık önlemlerinin alındığı kurumlara denir.

1831'de İstanbul'da ve 1835'te Çanakkale'de kurulan geçici tahaffuzhaneler istisna edilirse 1839'da Meclis-i Tahaffuz emrine verilen Kuleli Kışlası ilk tahaffuzhanemiz sayılır. 1842 sonlarına kadar tahaffuzhane olarak kullanılan Kuleli Kışlası'nda Karadeniz ve Akdeniz'den gelen gemiler karantinaya tabi tutulurdu.

1255/1839'dan sonra Küçükçekmece'de 1259/1843'ten sonra Kartal'da ve 1260/1844'ten itibaren de Anadolu Kavağı'nda tahaffuzhaneler kurulduğuna dair arşiv belgeleri vardır (Başbakanlık Arşivi, Karantina 2548, Tıp 154, 1180, 577, 351).

1309/1893'teki kolera salgını üzerine Şehremaneti tarafından Beykoz, Sivriburun'da bir tahaffuzhane yaptırılmıştır. 1909'da Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhiye'ye verilen bu tahaffuzhaneye bir de etüv yerleştirilmiştir. Böylece bir hastane hüviyetine giren bu tahaffuzhane zamanında tek salgın hastalıklar hastanesi olmuştur. Şüpheli vakalar ve koleralılar Eylül 1910'dan itibaren buraya gönderilmeye başlanmış ve ilk beş ay içinde 939 hasta tedavi edilmiştir.

Ağustos 1911'de Harbiye Nezareti'ne teslim edilen Sivriburun Tahaffuzhanesi bu tarihten sonra askerî tahaffuzhane olarak kullanılmıştır.

1862'ye kadar faaliyette bulunan tahaffuzhaneleri şöylece sıralayabiliriz: Eflâk, Aydın, Bolu, Bursa, Edirne, Erzurum, İzmit, Kuşadası, Kütahya, Niş, Samsun, Selânik, Silistre, Tekirdağ, Trabzon, Vidin, Alâiye, Ankara, Antalya, Balıkesir, Bergama, Çeşme, Diyarbakır, Edremit, Eskişehir, Filibe, Gelibolu, İsparta, İzmir, Kayseri, Kıbrıs, Konya, Manastır, Manisa, Menteşe, Rodos, Serez, Sinop, Sakız, Sivas, Şam, Tırnova, Bilecik, Bodrum, Elmalı, Erdek, Finike, Girid, Niğbolu, Safranbolu, Ziştovi, İskenderun, Beyrut, Bingazi, Lazkiye, Gazze, Haleb, Mersin, Kilis, Preveze, Sisam, Varna, Adana, Kudüs, Malatya, Sayda, Avlonya, Ayvalık, Bağdat, Basra, Kars, Midilli Adası, Musul, Muş, Batum, Birecik, İstanköy, Hersek, Biga.

1866'da İstanbul'da toplanan Uluslararası Sağlık Konferansı'ndan sonra bunlara ek olarak pek çok modern tahaffuzhane daha kurulmuştur. 1911'de de yeni tahaffuzhaneler açılmıştır.

Tebhirhaneler

Tebhirhane; giysi ve eşyalarla ev, işyeri gibi mekânları bitten ve pislikten temizlemek amacıyla kurulan dezenfeksiyon istasyonu, temizleme evi demektir. Salgın ve bulaşıcı hastalıkların hüküm sürdüğü zamanlarda hastalığın görüldüğü yerde eşyayı ve hastanın giysi-

lerini dezenfekte etmekle görevli kuruluşlardır. Buralarda eşyalar yüksek derecede buhardan geçirilir. Eşyayı buhar altında bulunduran makinelere tebhir aleti yani etüv denir. Tebhirhaneler bulaşık ve temiz olmak üzere iki bölümdür. Ayrıca her tebbirhanede özel arabalar bulunmaktadır. Dezenfekte edilecek eşya bulaşık tarafın arabalarıyla getirilir, temiz tarafınkilerle sahibine götürülür.

1893'te İstanbul'da görülen kolera salgını sırasında Şehremaneti tarafından Üsküdar Açıktürbe'de, Tophane Pazarkapısı'nda ve Gedikpaşa'da olmak üzere üç tebhirhane kurulup çalışmaya başlamıştır. Koruyucu sağlık hizmetlerinin en yararlı yöntemlerinden biri olan dezenfeksiyon böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanmaya başlamıştır. Kolera devam ettiği süre içinde bu tebhirhanelerden çok yararlanılmıştır. Salgın geçtikten sonra kendi haline terkedilen tebhirhaneler 1911'de Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti'ne devredilmiştir. Bu tarihten sonra onarılıp yenilenmişler, sıhhî malzeme ve teknik donanımları yapılmıştır. Bu tebhirhaneler sadece İstanbul'da değil hükümet tarafından yapılan başvurular gereği taşrada da görev yapmışlardır. Trabzon, Zonguldak, Çatalca ve civarı, manevra bölgelerine görevli memurlarla ecza ve dezenfeksiyon cihazları gönderilmiştir.

1907'de 24.348 temizleme, 46.882 etüv, 1908'de 17.803 temizleme, 62.912 etüv, 1325/1909'da 22.999 temizleme, 6.569 etüv, 1326/1910'da 89.970 temizleme işlemi yapılmıştır. 1910'da; ev, okul, araba, tramvay arabası, tünel arabası, hamam, apartman, han, otel, bekâr odası, dükkân, kayık, şirket ve idare vapuru olmak üzere toplam 89.970 temizleme işlemi yapılmış, ayrıca 182.631 parça eşya da etüvden geçirilmiştir.

1910 İstanbul kolera salgınında tebhirhaneler, Fındıklı ve Balat gibi hastalık kaynağı halini alan yerlerde yapılan dezenfeksiyonla kısa zamanda koleranın söndürülmesini sağlamışlardır.

1894'te Haseki Hastanesi'nde bir tebhirhanenin inşa edilmeye başlandığını, getirtilen etüvün montajı için yapılan yazışmaları 26 Recep 1310/14 Şubat 1893 tarihli Şehremaneti 1 ve 2699 numaralı Şûra-yı Devlet kararından öğreniyoruz. 1905'te Dârülaceze'de de bir tebhirhane açılmıştır. Dışarıdan getirtilen bu etüvlerden sonra Bahriye Merkez Hastanesi Operatörü Dr. Ancelo Bohor, 1895'te, Tersane-i Âmire fabrikalarında Çarkçı Kolağası Mehmed Ali ile birlikte, basınçlı buğu ile işleyen ilk yerli etüvü yapmıştır. Bu yerli etüvlerden biri Mayıs 1315/1899'da hizmete giren Hamidiye Etfal Hastahane-i Âlisi'nin etüv dairesinde kullanılıyordu. Bahriye subaylarından bir makinist ve dört bahriye erinin görev yaptığı bu dairede önce çamaşırhaneden gelen temiz çamaşırlar, sonra da pavyonlardan toplanan kirli çamaşırlar dezenfekte edilip yıkanmaya gönderilirdi. Ayrıca o gün hastahaneye yatırılanların giysileri de etüvden geçirilirdi.

1913'te çıkarılan Vilâyet İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi'ne eklenen bir fırka ile bulaşıcı ve salgın hastalıkların önlenmesi için vilayet ve sancak belediyelerince tebhirhane yaptırılması, kazalarda nüfusa göre formol cihazı, pulverizatörler ve dezenfeksiyon ilaçları sağlanması emredilmiştir.

1. Dünya Savaşı sırasında az bulunan etüvleri ordunun ihtiyaç duyduğu yerlere götürmek olanaksızdı. Dr. Abdülkadir Lutfi (Noyan) erlerin eşya ve giysilerini ekmek fırınlarında dezenfekte etmek yöntemini getirdi. Fırın bulunmayan yerlerde tandırlar kullanıldı. Isısı ayarlanamayan fırınlarda zaman zaman giysiler yanıyordu, tandırların da kapasitesi çok düşüktü. Orduda dezenfeksiyon konusunda en önemli buluşu 1916'da 3. Ordu Sivas Menzil Mıntıka Sertabibi Dr. Ahmet Fikri (Tüzer) yapmıştır. Ancak onun buğu sandığı adını verdiği dezenfeksiyon usulünden sonra 3. Ordu tamamen bitten kurtulabilmiştir. Daha sonra Tokat Hastanesi Sertabibi Dr. Hüseyin de bir buğu fıçısı yapmıştır. Kurulan gezici tathir (temizleme) müfrezelerinde seyyar buğu sandığı başarıyla kullanılmıştır. Ayrıca hemen hemen her kaza ve nahiyede kurulan ve evin büyüklüğüne göre 1 ile 3 arasında buğu sandığı bulunan tebhirhanelerde 1917-18 yılının 13 ayında 2.225.262 kişinin giysileri dezenfekte edilmiş ve 2.283.095 kişi de yıkanmıştır.

Kurtuluş Savaşı'nda da küçük dezenfeksiyon müfrezeleri kurularak kıtalar sürekli dezenfekte edilmiş, ayrıca büyük sevkiyat merkezlerinde de dezenfeksiyon istasyonları kurulmuştur.

Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklar, Bunlarla İlgili Sağlık Uygulamaları

Veba

Taun adı da verilen veba çok eski devirlerden beri Hindistan, Çin gibi Uzakdoğu ülkelerinde andemik olarak bulunan bir hastalıktır. Zamanla ticaret yollarıyla Uzakdoğu'dan Orta Asya'ya, Mezopotamya ve Yakındoğu'ya ulaşmış ve ticaret merkezlerine yerleşmiştir. Buralardan da İskenderiye, İstanbul, Rusya, Anadolu üzerinden Afrika ve Avrupa'ya bulaşmıştır.

Fatih İstanbul'u zaptetmeden önce buralarda veba (Peste) salgınları olduğu biliniyordu. 1453'ten sonra da değişik aralıklarla veba salgınları görülmüştür. 1803, 1811, 1812-3, 1815 ve 1822 yıllarında da İstanbul'da çok sayıda ölümlere yol açan salgınlar olmuştur. Memleketimizde görülen son büyük salgın 1836-37'de olmuştur ki ölü sayısı 20.000-30.000 olarak tahmin edilmektedir. Bu salgında hastalar kısmen Kız Kulesi'nde kurulan Mat'un Hastanesi'nde tecrit edilmişlerdir. Burada vebalıların tedavisiyle Fransız hekim M. Bulard görevlendirilmiştir. M. Bulard'ın *De La Peste Orientale* (Paris 1839) isimli bir kitabı da vardır. 1841, 1847, 1849, 1869, 1899, 1919, 1920 ve 1923'te yurdumuzda ufak çapta görülen vebanın yayılması 1837'de uygulanmaya başlanan karantinayla önlenmiştir. 1929'a kadar pek az kişide görülen veba bu tarihten sonra tamamen yok edilmiştir.

TEBHİRHANELER: *Dezenfektasyon istasyonu anlamına gelen tebhirhaneler salgın hastalıklar sırasında önem kazanan kuruluşlardır. Osmanlı Devleti'nde ilk dezenfektasyon istasyonu 1893'te İstanbul'da görülen kolera salgını sırasında kuruldu. Salgından sonra kendi haline terkedilen tebhirhaneler 1911'de Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhıye Müdüriyeti'ne devredilmiş, ardından taşrada da benzeri örgütlenmelere gidilmiştir. Gedikpaşa'daki tebhirhane.*

1895'e kadar vebanın mahiyetini ve sebebini bilmeyen insanlık bu korkunç ve öldürücü hastalığa karşı aklına gelen her çareye başvurmuştur ki bunların en etkilisi karantinadır. 1895'de Calmette ve Borrel ölü kültürle bir aşı hazırlamışlardır. Sonraları değişik çeşitleri yapılan bu aşı bizde ilk kez 1920'de Müderris Dr. Refik Bakter ile Mustafa Hilmi Bey tarafından hazırlanmıştır.

Kolera

Kolera (Choléra épidémique) 19. yy başlarına kadar Hindistan'ın Ganj Nehri kıyılarında ve özellikle Bengale Eyaleti'nde mevcutken bu yüzyılın ilk çeyreğinde Hindistan dışına çıkarak epidemi (salgın) ve pandemiler (kıtalararası salgınlar) yapmıştır.

Hindistan'da başlayan ilk kolera pandemisi zamanın ulaşım olanaklarının yavaşlığı nedeniyle İstanbul'a ancak 1831'de ulaşabilmiş, 1832'de ise tüm Osmanlı İmparatorluğu'na yayılmıştı. Bu sırada Hekimbaşı olan Mustafa Behçet Efendi (1774-1834) henüz mikrobu keşfedilmemiş olan kolera-morbüs'ten korunmak ve hastalığın belirtileriyle seyri hakkında bilgi verip halkı uyarmak amacıyla *Kolera Risalesi* (İst. 1831) adında bir kitapçık yazar. Devlet büyüklerine, sivil ve askeri görevlilerle mahalle muhtarlıklarına dağıtılır.

Bizde ilk karantina bu salgın nedeniyle uygulanmıştır. Mustafa Behçet Efendi'nin uyarılarıyla Karadeniz'den gelen gemiler İstinye'de, Akdeniz'den gelenler de Büyükliman'da karantinaya alınmışlardır.

İstanbul'da çıkan 1847-48 salgınında hastalanan 9.237 kişiden 4.275'i ölmüştür. Bu salgın nedeniyle sabık hekimbaşı İsmail Efendi de bir *Kolera Risalesi* (İst. 1847) yazmıştır. Fakat İsmail Efendi koleranın bulaşıcılığına inanmamaktadır. 1854-55 salgını İstanbul'da bir buçuk yıl kadar sürmüştür.

1865'te Hicaz'da başlayıp Akdeniz limanları, Karadeniz ve Irak'a yayılan salgın İstanbul'a da bulaşmış, söndürülmesinde gayret sarfedenlere kolera madalyası verilmiştir. Tarihimizde sağlıkla ilgili ilk madalyadır. Bu salgın nedeniyle Tıbbiye Mektebi olan Humbarahane Kışlası kolera hastanesi olarak kullanıldığından Tıbbiye'nin bir bölümü Hasköy'e, bir bölümü de Gülhane'ye taşınmıştır. Yine bu salgın sebebiyle İstanbul'a gelmiş olan birkaç rahibe Galata Kuledibi'nde bir dükkân kiralayarak sokaklarda düşüp kalan koleralıları arabalarla buraya getirip tedavi etmişlerdir. Salgın bitince burası Belediye tarafından Altıncı Daire-i Belediye Mecruhîn Hastanesi adıyla hizmete girmiş, daha sonra da Beyoğlu Zükûr Hastanesi adını almıştır. Ayrıca yine bu salgın nedeniyle İstanbul'da 1866'da Galatasaray'da Uluslararası Sağlık Konferansı toplanmış, 17 devletin katıldığı bu konferansa Hekimbaşı Salih Efendi başkanlık etmiştir. Burada alınan kararlar üzerine Meclis-i Umur-ı Sıhhiye 1867'den itibaren her sene hac zamanında Hicaz'a bir sağlık ekibi göndermeye başlamıştır.

1871-72'de Rusya'daki salgın nedeniyle Kavaklar'da Rus gemilerine sıkı bir karantina uygulanmasına rağmen İstanbul'da kolera salgını olmuştur.

1893'te yine Rusya'dan denizyoluyla gelen salgın önce Galata'da başladı ise de, tüm şehre yayıldı. Bu salgın oldukça hafif seyrettiğinden bazı hekimler hastalığın kolera olmadığını ileri sürmüşlerdir. Bu nedenle kurulan komisyon şehir sularının incelenmesi için bir bakteriyoloji laboratuvarı açılmasını kararlaştırmıştır. Bu sırada bir yıl önce Fransa'dan dönen iki Türk Bakteriyoloğu Dr. Zühtü Nazif ve Dr. Rıfat Hüsameddin birbirinden ayrı olarak hastaların dışkılarındaki kolera mikrobunu ayırıp hastalığın kolera olduğunu kanıtlamışlardır. Bu salgın sebebiyle davet edilen Dr. Chantemesse de, Türk doktorlarının kolera salgınını teşhis ettiklerine tanık olmaktan kıvanç duyduğunu bildirmiştir. Bu salgında İstanbul 1. ve 2. Belediye Daireleri Sultan Selim'de, 3. Daire Şehremini'nde, 4. Daire Kuruçeşme'de, 6. Daire Beyoğlu'nda, 8. Daire Beykoz'da, 9. Daire Üsküdar'da, 10. Daire de Haydarpaşa'da koleralılar için geçici hastaneler kurmuşlardır. Bu salgının en önemli etkisi İstanbul'da Bakteriyolojihane-i Şâhâne'nin açılmasına neden olmasıdır. Ayrıca belediye hekimleri çoğaltılmış, İstanbul'un çeşitli belediye dairelerine 80-100 kadar hekim atanmıştır.

1907-1915'te memleketimize Rus hacılarıyla gelen kolera İstanbul'a kadar yayılmış, bu sıralarda Şehremini olan Op. Dr. Cemil Topuzlu'nun çalışmalarıyla önlenebilmiştir. 1910'da şiddetlenen salgın nedeniyle Demirkapı, Nuhkuyusu, Şişli ve Yenibahçe'de her biri 24'er yataklı 4 pavyon inşa edilmiştir. Bunlar yetersiz kalınca Şehremaneti Avrupa'dan Döker Sistemi'nde 4 adet

açılır kapanır seyyar hastane daha getirtmiş ve bunlar da Demirkapı, Gülhane Bahçesi'ne kurulmuştur. Bu salgın nedeniyle Dr. Besim Ömer ve Dr. Âkil Muhtar, *Kolera Hastalığında İttihazı Lâzım Gelen Tedâbir ve Etibbaya Rehber* (İst. 1327/1909) adıyla bir kitap yayınlayarak hekimleri kolera hakkında aydınlatmaya çalışmışlardır. Ayrıca Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'de kolera üzerinde ciddi çalışmalar yapılmış ve bildiriler hazırlanmıştır.

1916'da Akkâ, Beyrut, Şam'da, 1918'de de Mısır'da kolera salgınları görülmüş, bu tarihten sonra da ortadan yok olmuştur.

Koleranın etkeni 1883'te R. Koch tarafından Mısır'da bulunmuştur. Bu tarihten sonra kolera aşısı üzerinde pek çok bilim adamı tarafından yapılan çalışmalar sonunda ölü mikroplardan etkili aşılar yapılmıştır. Kolera aşısı 1902'de geniş ölçüde Japonya'da uygulanmış ve sonra da yaygınlaşmıştır. Bizde ilk kez Balkan Savaşı sırasında uygulanan kolera aşısı Gülhane Hastanesi'nde Bakteriyolog Dr. Reşad Rıza ve Mustafa Hilmi beyler tarafından hazırlanmıştır. Ordumuzdaki uygulamanın çok iyi sonuç vermesi üzerine bunu izleyen I. Dünya Savaşı'nda da ordumuza kolera aşısı uygulanmıştır.

Tifo

Tifo (Karahumma) yurdumuzda tek tük görülen hastalıklardandır. Daha çok savaş yıllarında salgınlar yapmıştır.

1909'da Dr. Burhaneddin (Noyan) tifo aşısı konusunda bir konferans vermiş, bu konferanstan sonra Mahmud Şevket Paşa'nın ayırdığı tahsisatla kısa zamanda tifo aşısı hazırlanmıştır. İlk kez Gülhane Bakteriyoloji Muallimi Dr. Mustafa Hilmi Bey (1880-1967) tarafından 1912 sonlarında Çatalça Cephesi'ndeki ordumuza uygulanmıştır. Alman ordusundaki 116.481, Fransız ordusundaki 127.048 tifoluya karşılık Türk ordusunda sadece 8.608 tifolu erin bulunması aşının başarıyla uygulandığını göstermektedir. Balkan Savaşı'nda kolera ve dizanteri büyük salgınlar yaptığı halde ordumuzda tifo salgını olmayışı Alman ve Fransız ordularından önce uygulanan tifo aşısıyla mümkün olmuştur.

Temmuz 1915'te Erzurum'da, daha sonra da Sivas ve Merzifon'da açılan aşı laboratuvarlarında tifo, kolera, dizanteri aşıları yapıldı. Ayrıca İstanbul'dan gönderilen fazla miktardaki aşı yanında ordu laboratuvarlarında da 381.000 kişiyi aşılamaya yetecek 953 kg tifo aşısı üretilmiştir.

1915 Temmuzu'nda Erzurum'da ortaya çıkan küçük bir paratifo A salgını üzerine aşı sadece tifo basiliyle değil, paratifo A ve B basilleriyle birlikte karma bir aşı halinde yapılmaya başlandı ve böylece devam etti.

Tifüs

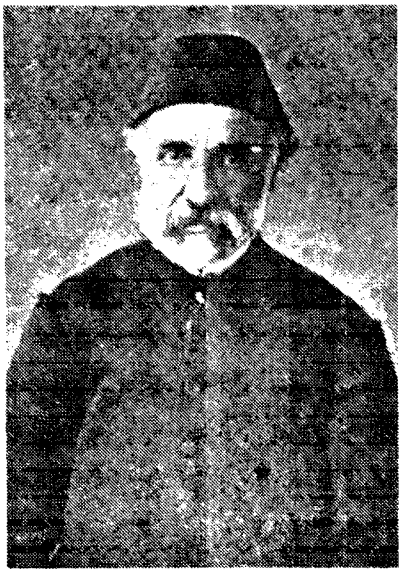
Tifüs (Typhus épidémique, lekeli humma, lekeli tifo) eski kaynaklarda diğer ateşli hastalıklar ve özellikle vebayla karıştırılmıştır. 1546'da Fracastor, A. Paré ile başlayan ayırıcı tanı ancak 19. yy'da açıklığa kavuşturulmuştur.

15-18. yüzyıllarda Avrupa'da savaş ve açlık yıllarından sonra tifüs salgınları ortaya çıkmıştır. 1854 Kırım Savaşı sıralarında özellikle Fransız ve Türk askerleri arasında tifüs salgını görülmüştür. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda her iki orduda ortaya çıkan tifüs salgını 40.000 dolayında askerimizin ölümüne neden olmuştur. Balkan Savaşı'nda Çatalca'daki ordumuzda görülen kolera ve dizanteri salgınları geçtikten sonra 1912 sonları ve 1913 başlarında tifüs vakaları görülmeye başlar. Balkan Savaşı'nda ordumuzda büyük kayıplar verdiren tifüsle yapılan etkili mücadelede başarılı olunmuş, fakat hemen ardından başlayan I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki erler arasında geniş tahribat yapan tifüs memleketin içlerine kadar yayılmıştır.

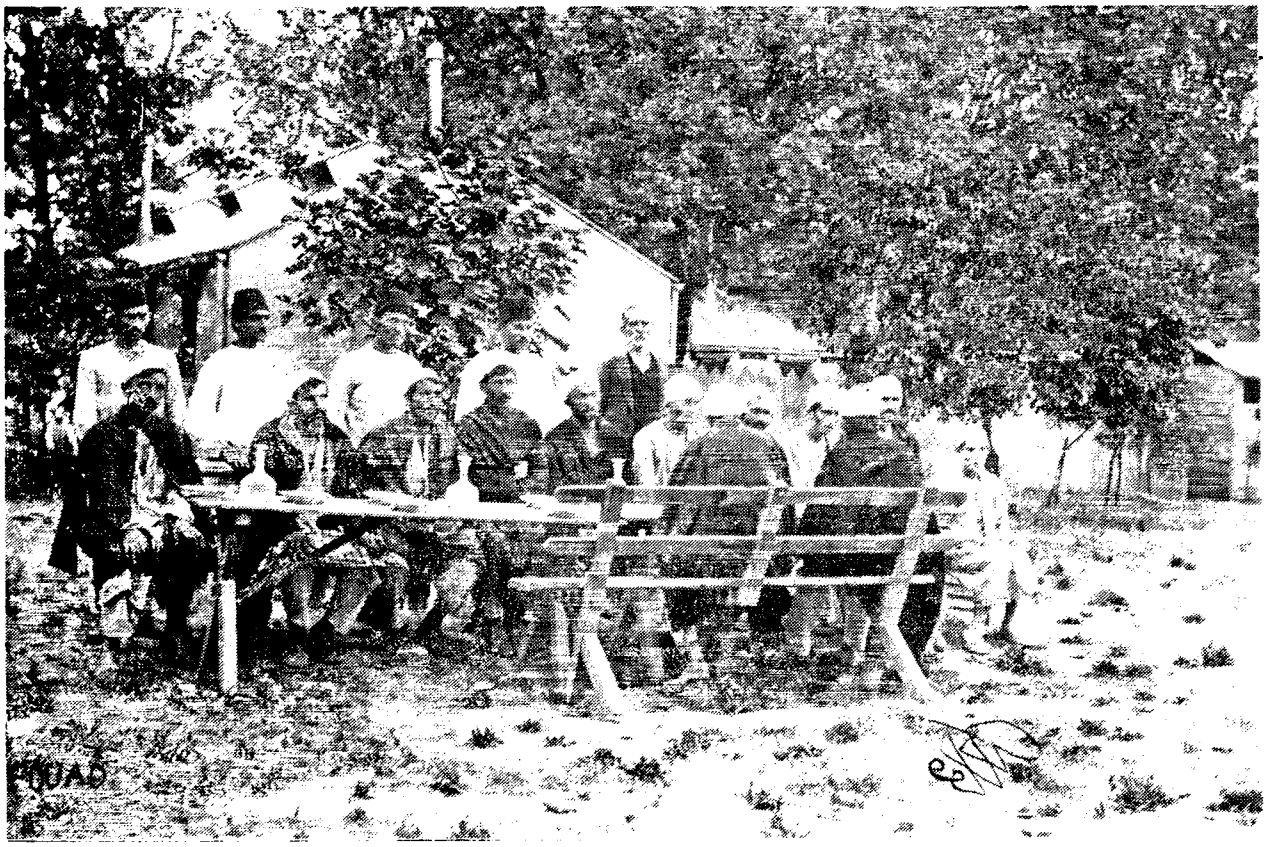
1909'da Charles Nicolle, Comte ve Consil tifüsün bitlerle bulaştığını tespit etmişlerdir. Bunun üzerine dezenfeksiyon yöntemiyle bitler yok edilmeye çalışılmış ve bu amaçla bir bit mücadelesi başlatılmıştır. Önceleri Dr. Abdülkadir (Noyan) ekmek fırınlarını ve tandırları kullanarak çare bulmaya çalışmış, Kafkas Cephesi'nde bulunan 3. Ordu Sivas Menzil Mıntıka Sertabibi Dr. Ahmet Fikri (Tüzer) seyyar ve sabit olmak üzere buğu sandıkları, Tokat Hastanesi Sertabibi Dr. Hüseyin de seyyar buğu fıçısı yaptırarak bit mücadelesine etkili çözümler getirmişlerdir.

Tifüse yakalananların bir daha bu hastalığa tutulmamaları aşı üzerinde çalışmaları yoğunlaştırmış, öldürülmüş virüsle hazırlanan aşı yanında insan kanından aşı hazırlanıp uygulanması da düşünülmüştür. Bu konuda ilk adımı atanlar 1913'te Charles Nicolle, 1916'da Dr. Reşad Rıza'dır. Dr. Reşad Rıza'nın önerileriyle hazırlanan tifüs aşısı, Dr. Abdülkadir (Noyan) tarafından Irak Cephesi'nde Bağdat'ta, 3. Ordu Sıhhiye ve Emraz-ı Sâriye Mücadelesi Heyeti Reisi Dr. Tevfik (Sağlam) tarafından Kafkas Cephesi'nde 28 Mart 1915'te Hasankale'de uygulanmıştır. Dr. Hamdi Suat (Aknar) da aynı yöntemi Erzincan'da uygulamıştır. Bu yöntem Alman ordularında dahi denenmiştir. Fakat bu aşının daha önce başkaları tarafından denenen bütün aşılarda olduğu gibi koruyuculuk süresi kısaydı.

1914-15 kışında en yaygın halini alan

FRENGİYE KARŞI MÜCADELE: *Osmanlı Devleti'nde frengi 1810'dan sonra görülmüş ve 1877 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra artarak salgın haline gelmiştir. Fuhuşu kontrol altına alma amacıyla açılan genelevlerden sonra 1869'da Beyoğlu Altıncı Daire'de fuhuşla mücadele için bir komisyon kurularak başına Dr. Serviçen Efendi getirilmiştir. Serviçen Efendi.*

tifüs 1917 başından sonra dezenfeksiyon gereçlerinin çoğalması nedeniyle önemli ölçüde azalmıştır. Tifüs ancak Dr. Cox'un 1939'da hazırladığı kendi adıyla anılan aşı ve 1944 haşere öldürücü olarak kullanılmaya başlanan DDT sayesinde yok edilmiştir.

Cox tipi tifüs aşısı bizde ilk olarak 1943'te Prof. Dr. Kemal Plevnelioğlu tarafından Gülhane Hastanesi'nde hazırlanıp uygulanmıştır.

Raci Humma

Bitlerle buluşan bu hastalık uzun asırlar diğer bulaşıcı hastalıklar ve lekelihummayla karıştırılmıştır. Bizde de ilk kez 1901'de Süleyman Numan Paşa tarafından Gülhane Hastanesi Dahiliye Servisi'nde birkaç şüpheli vaka tespit edilmiştir. Balkan Savaşı'nda hafif, I. Dünya Savaşı'nda ise özellikle Kasım 1914-Eylül 1918 arasında oldukça şiddetli salgınlar yapmıştır. Raci Humma'nın etkili ilacı neosalvarsan 1915 baharından itibaren kıta tabibliklerine kadar gönderilerek sıkıntısı çekilmeden kullanılmıştır.

Kurtuluş Savaşı'nda azalan bir biçimde görülen raci humma güneydoğu illerimizde uzun süre vakalar halinde sürmüştür. Bu hastalık yapılan etkili bit mücadelesiyle tamamen önlenmiştir.

Dizanteri

Özellikle savaş yıllarında ortaya çıkan açlık ve sefalet nedeniyle salgınlar yapmıştır. I. Dünya Savaşı sırasında Kafkas Cephesi'ndeki 3. Ordu'da 1915-1918 yılları arasında dizanteriye yakalanan 12.642 kişiden 5.942'si ölmüştür. Dizanteri teşhisi konanlar derhal tecrit edilmiş, gerekli dezenfeksiyon önlemleri uygulanmış ve sık sık dizanteri enfeksiyonu görülen kıtalarda dizanteri aşısı uygulanmıştır. Dizanteri serumu da oldukça geniş ölçüde kullanılmıştır.

Cüzam

Osmanlı İmparatorluğu'nda eskiden beri salgın hastalıklardan olduğu kabul edilen cüzama yakalananlar için 15. yy'da Edirne'de açılan Leprozeriyi (cüzam evi) İstanbul, Bursa, Kıbrıs ve Girit'te açılanlar izlemiştir. Leprozeri bulunmayan şehirlerde ise dış mahallelerden biri cüzamlıları tecrit için ayrılmış ve buralara miskinler tekkesi denmiştir.

İstanbul'da 1514'te kurulan Üsküdar Cüzamhanesi 1816'da II. Mahmud devrinde esaslı bir onarım görmüş, 1843'te de Abdülmecid tarafından onartılmıştır. Uzun yıllar hizmet veren bu kuruluş 1923'te hastaları yeterli bakım görmediği gerekçesiyle lağvedilmiştir.

29 Ağustos 1892'de Viyana'da toplanan Zührevi Hastalıklar Kongresi'ne delege olarak katılan Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin Deri Hastalığı ve Frengi Kliniği Muallimlerinden Dr. Hüseyin Hulki Bey'in burada Avrupa'nın ilk cüzamevinin Osmanlı İmparatorluğu'nda yapıldığını ifade etmesi böyle bir sağlık kuruluşunun varlığından haberleri olmayan Batılılar tarafından takdirle karşılanmıştır.

Frengi

1492'de keşfedilen Amerika'dan gelen ve 1495 Napoli Kuşatması'yla Avrupa'ya yayılan frengi bu tarihlerde Avrupa'yla ilişkilerimizin azlığı nedeniyle memleketimizi etkilememiştir.

***KOLERA:** Koleraya karşı önlem alınıp, karantina uygulanması ilk kez 1832'de yayılan salgın nedeniyle olmuştur. Bu sırada hekimbaşı olan Mustafa Behçet Efendi'nin halkı uyarmak amacıyla yayınladığı Kolera Risalesi, daha sonra, gelen gemilerin karantinaya alınması bu konuda atılan ilk adımlar oldu. Bundan sonra dönem dönem başlayıp yayılan koleraya karşı giderek daha gelişmiş önlemler alınmış ve bunlar taşrada da uygulanmıştır. 1911'de İstanbul'daki kolera salgınında Gülhane Bahçesi'nde kurulan geçici kolera hastanesinde nekahetten çıkmış hastalar (karşı sayfada) ve hastane görevlileri (yukarda). Bu salgında hastaların çoğu Akil Muhtar'ın uyguladığı müshil-i sınai adlı bir serum sayesinde iyileştirilmiştir.*

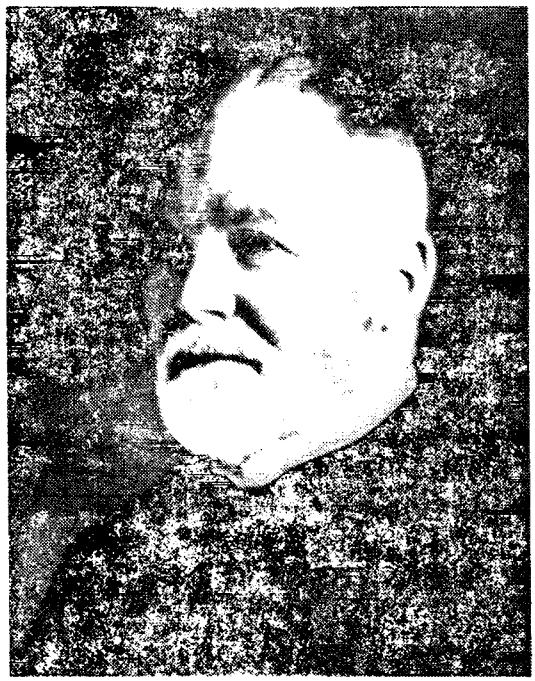
Yurdumuzda frengi 1806-1812, 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşlarından sonra işgal edilen yörelerimizde görülmeye başlamıştır. 1854 Kırım ve 1877-78 Osmanlı-Rus savaşlarından sonra artarak salgın haline gelmiştir.

Karadeniz kıyılarından Rusya'ya fırıncılık yapmaya gidenler frengiyi daha çok Sinop ve Kastamonu çevrelerine yaymışlar, hastalık buralardan diğer bölgelere atlamış, kalıtımsal frengi sonucu ölü doğumlar, süt çocuğu ölümleri artmış ve okul çocuklarında da görülmeye başlamıştır.

1854 Kırım Savaşı'nda sonra, fuhuşu kontrol altına almak için harekete geçilmiş, 1856-58 senelerinde İstanbul'da ilk genelevler açılmıştır. Buralarda daha çok Rum, Ermeni, Yahudi kadınlarıyla dışarıdan gelen yabancı fahişeler çalışıyordu. Bu yabancı uyruklu kadınların özgürlükleri kısıtlanacağı endişesiyle kontrolleri yapılamıyordu. Paşa konaklarında çalışan aşçılar, ayvazlar, müstahdemler buralardan aldıkları frengiyi ailelerine bulaştırmak suretiyle salgının öncülüğünü yapmışlardır.

1869-1870'de Altıncı Daire-i Belediye'de (Beyoğlu) fuhuşla mücadele için bir sağlık komisyonu kurulmuş ve Dr. Serviçen Efendi burada görevlendirilmiştir. Kendisinin bu konuda hazırladığı bir rapor Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'de tartışılmıştır.

1878'de Dr. Michael, genelevlerde çalışan kadınların sağlık kontrolünden geçirilebilmeleri için Altıncı Daire-i Belediye (Beyoğlu) Reisliği'ne başvurmuştur. Dr. Michael ile Muallim Dr. Miralay Agop Handanyan bu konuda bir rapor hazırlamışlardır. Bu raporda; genel sağlığın temininin hükümetin esas görevi olduğu, frenginin insan sağlığı üzerinde önemli etkileri bulunduğu, bu nedenle Beyoğlu ve Galata'da bulunan genelevlerin sürekli teftiş edilip, fahişelerin sağlık kontrollerinin yapılması gerektiği bildirilmiştir. Bunun üzerine Şehremanetiyle Cemiyet-i Mülkiye-i Tıbbiye arasında yapılan yazışmalar sonunda cemiyet tarafından hazırlanan talimatname Şûrâ-yı Devlet'çe onaylanarak padişahın 6 Şubat 1879 tarih ve 480 numaralı tezkiresiyle Şehremanetine bildirilmiştir. Yürürlüğe giren bu Emrâz-ı Zühreviye Nizamnamesi'ne göre Altıncı Belediye Dairesi Müdüriyeti başkanlığında bir heyet kurularak genelevlerdeki kadınların sağlıklarının düzeltilmesi ve bulaşıcı hastalıkların yayılmaması için gerekli önlemler alınacaktı. Bu amaçla 1879'dan itibaren yeteri kadar hekim, memur ve belediye çavuşu görevlendirilerek genelevler teftiş ve fahişeler de muayene edilmeye başlanmıştır. Hekimler tarafından tedavisine gerek duyulan kadınlar için bir hastane ve kolay muayene edilebilmeleri için de biri Beyoğlu'nda, diğeri Galata'da olmak üzere iki muayenehane açılması bu talimatname hükümlerinden olduğu için Altıncı Daire-i Belediye Nisâ Hastahanesi adıyla bir de hastane açılmıştır. Fakat burada gerekli tıbbi aletler ve laboratuvar bulunmadığından uzun süre bir tecrithane gibi kullanılmıştır. Bu hastaneye 14 Ekim 1909'da bulunduğu yere nisbetle Beyoğlu Nisâ Hastanesi adı verilmiştir. Talimatnamede sözü edilen muayenehanelerin açılıp açılmadığı hakkında bir bilgi yoktur. Hastane 1909'da Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhiye'ye devredilmiş, bina onarılarak mikroskop alınmış, salvarsan ve cıvalı ilaçlar temin edilmiştir. Ayrıca müessese tarafından Beyoğlu'nda bir de muayenehane açılmıştır.

GENİŞ ÖNLEMLER: *Fuhuşla mücadele Komisyonu'nun kurulmasından sonra frengiyle ilgili önlemler devam etti. 1889'da İstanbul'da göreve başlayan Alman dermatolog Ernst von Düring Tıbbiye'de Deri Hastalıkları profesörlüğü yaptı. Bu arada Anadolu'yu gezerek, taramalarda bulundu ve hekimlere kurslar verdi. Düring'in önerileri üzerine Kastamonu, Bolu, Bartın, Düzce ve Cide'de frengi hastaneleri açıldı. Ernst von Düring.*

1883'te ordumuzun reorganizasyonu için Almanya'dan getirtilen Baron von der Goltz (1843-1916) pek çok kura neferimizin frengili olduğunu tespit ederek frengiyle mücadele edilmesi gerektiğini padişaha bildirir. Bunun üzerine başvurulan Alman dermatoğu Unna, Ernst von Düring'i (1858-1944) önerir. 1889-1902'de Osmanlı İmparatorluğu'nda görev yapan von Düring'e Tıbbiye'de Deri Hastalıkları ve Frengi Dersi ve Polikliniği Profesörlüğü, Haydarpaşa Askerî Hastanesi Başhekim Yardımcılığı, Ankara ve Kastamonu İlleri Genel Sağlık Müfettişliği görevleri verilir.

1896'da Kastamonu ve yöresinde yüksek oranda frengili olması nedeniyle mücadelenin buradan başlatılmasına karar verilir. 1897'de Kastamonu Vilayeti ve Bolu Sancağı Frengi Mücadele Teşkilatı Nizamnamesi hazırlanarak yürürlüğe girer.

Dr. von Düring 16 doktor ve 2 eczacıdan oluşan bir ekiple Anadolu'yu at üzerinde kasaba kasaba 14 kez taramış ve gittiği yerlerde hekimlere kurslar vermiştir. Onun önerileriyle Kastamonu, Bolu, Bartın, Düzce ve Cide'de yeni frengi hastaneleri yapılmasına karar verilmiştir. Böylece frengili hastalar çağın gereklerine göre tedavi altına alınmışlardır. Bu çalışmaları nedeniyle Mirmirânlık (sivil paşalık) rütbesi verilen von Düring 1902'de Kiel'de kurulan dermatoloji kürsüsüne profesör olarak gitmiştir.

1897 nizamnamesi 1910'a kadar işlemiş, bu tarihte Kastamonu Vilayeti'nde Teşkil Olunacak Memleket Hastanelerine ve Seyyar Heyet-i Tıbbiyeye Dair Nizamname yürürlüğe girmiştir.

TBMM Hükümeti, Umur-ı Sıhhiye ve Muâvenet-i İctimâiye Vekaleti'nin 1337/1921 tarih ve 90 nolu kanunuyla (Frenginin Men-i Sirâyet ve İntişârının Tahdidi) bütün frengililerin devlet tarafından parasız muayene ve tedavi edilmeleri esası kabul edilmiştir. Bu kanunla 1897'de kurulan Kastamonu Vilayeti ve Bolu Sancağı Frengi Mücadele Teşkilâtı da lağvedilmiş oldu. Devlet hastanesi haline getirilenlerin dışındaki Boyabat, Ayancık ve Bartın Frengi Hastaneleri de dispansere dönüştürüldü.

Osmanlı hekimlerinin illet-i efrencî, maraz-ı efrencî, dâü'l-efrenc (Fransız hastalığı) ve Frenk uyuzu dedikleri frengiden söz eden ilk hekimimiz Cerrah İbrahim b. Abdullah'tır. 911/1505'te istinsah edilen *Alâ'im-i Cerrâhîn* adlı yazma eserinin son bölümünde frengi hastalığı ve tedavisinden bahseder. Tanzimat'tan sonra 1845-46'da İstanbul'da basılan yazarı bilinmeyen bir *Frengi Risalesi* vardır. Hekimbaşı Hayrullah Efendi'nin 1844'te basılan belsoğukluğu hakkında bir kitabı olduğunu biliyoruz. Ahmed Said Bey'in *Tarih-çe-i İllet-i Efrenc* (İst. 1287/1870) adlı eserinde frengi, belsoğukluğu ve uyuz hastalıkları hakkında bilgi verilmektedir. Tıbbiye'nin Müfredât-ı Tıb dersi muallim muavini Hafız Mehmed'in çevirdiği 1271/1854 tarihli *Mecmua-i Dâü'z-Zühreviye* adlı elyazma kitapta da frengi anlatılmakta ve frengi çıbanlarının elle yapılmış resimleri bulunmaktadır.

Sıtma

Anadolu'da sıtma (Malaria, humma, humma-i merzegî) antik çağdan beri görülmekteydi. 17. yy sonlarında Avrupa'da sıtmaya karşı kullanılan kinini biz 18. yy'da Bursalı Ali Münşî'nin 1732'de yazdığı *Risâle-i Hasiyyet-i Kınakına* (Tuhfe-i Aliye) adlı eseriyle tanımış olduk. 19. yy'da yurdumuzda sıtma salgınları vardı. 1857'den sonra Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne'de ve Tıbbiye'de sıtmanın çeşitli sorunları devrin bilgileri ışığında incelenmiştir.

Balkan Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli bir bölümü sıtmadan perişan bir durumdaydı. 1910'dan itibaren sıtmayla mücadele için parasız kinin dağıtılmasına başlanmıştır. Nüfusumuzun hemen hemen dörtte üçü sıtmadan kıvranırken, I. Dünya Savaşı'nın çıkması durumun ciddiyetini artırdı. Orduda alınan önlemlerin yanında 1917'de kinin tedariki ve ucuza satılması hakkında bir kanun çıkarıldı. Fakat yine de sıtma salgın bir hal aldı. Dört sene içinde ordumuzda 412.000 er sıtmaya yakalandı, bunların 20.000'i öldü. Askerlerimizin bir bölümü de portör (taşıyıcı) olarak geri döndüler. Özellikle Hicaz, Irak ve diğer sıcak ülkelerden dönen askerlerimiz Malaria Tropica'nın yayılmasına neden olmuşlardır. Bu dönemde sıtmayla mücadele sadece kinin dağıtmaktan ibaret olmuş, 1917'de Kafkas Cephesi'nde bulunan 3. Ordu'da ilk kez kinin kartı kullanılmıştır.

Kurtuluş Savaşı'nda Bursa, Eskişehir, Afyon, Haymana, Ankara yöresi, Porsuk ve Sakarya bataklıkları civarında çarpışan ordumuzda sıtma artmaya başlamış ve koruyucu kinin dağıtılarak önlenmiştir. Tedavinin takibi sayesinde orduda sıtma vakaları en aza indirilmiştir. Daha sonra Ankara, İzmir, Aydın, Adana, Antalya, Diyarbakır, Samsun, Trakya ve hatta İstanbul'da yaygınlaşmaya başlayan sıtmayı önlemek için Darülfünûn hocalarının da ka-

tıldığı bir Sıtma Mücadele Komisyonu kurulmuştur. Bir seneye yakın bir zaman içinde çeşitli bölgelerden getirtilen sivrisinekler Tıp Fakültesi Parazitoloji Kürsüsü'nde incelenmiş ve türleri belirlenmiştir. Sıtma Mücadele Komisyonu 1924'te Sıhhiye Vekili Dr. Refik'in (Saydam) başkanlığında yaptığı toplantıda hazırlanan program gereği sıtmanın yoğun olduğu yerlerden başlayarak her sene genişletilmek üzere sıtma mücadele teşkilatı kurulmuştur.

Verem

İnsanların toplu olarak yaşamaya başladıkları zamanlardan beri varolan verem (Tüberküloz), Osmanlı İmparatorluğu'nda da etkili olmuş, hatta II. Mahmud, Abdülmecid gibi padişahlar bile bu hastalıktan yaşamlarını yitirmişlerdir.

Veremin bulaşıcı olduğu ilk kez 1865'te Jean Antoine Villekin tarafından öne sürülmüş, 1882'de Robert Koch tüberküloz basilini izole etmiştir. İstanbul'da 1885'te Edwin von Millingen, 1887'de Selanikli Dr. Rıfat Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin yayın organı olan *Gazette Médicale d'Orient*'da bu konuda birer yazı yayımlamışlardır.

1890'da Koch'un tüberkülini tedavi vasıtası olarak ilan etmesi tüm dünyada olduğu gibi İstanbul'da ilgiyle karşılanmış, fakat Alman Hastanesi'nde denenen tüberkülin tedavisinden olumlu bir sonuç alınamamıştır. Sağlık işleriyle yakından ilgilenen II. Abdülhamid, Dr. Horasancı, Dr. Feyzullah, Dr. Naim ve Dr. von Düring'den oluşan bir ekibi Berlin'e göndererek tüberkülini öğrenmelerini istemiştir. Berlin'de incelemelerini bitiren ekip dönüşünde hazırladığı ve 1891'de *Gazette Médicale d'Orient*'da yayımlanan raporda yararları yanında zararları da bulunan tüberkülinin kullanma iznini ancak padişahın verebileceğini belirtmişlerdir.

1887'de Robert Phillips Edinburgh'ta ilk tüberküloz dispanserini kurmuş, bizde de Rus Hastanesi hekimlerinden Dr. Stchhépotiew, Büyükada, Heybeli, Burgaz ve Kınalıada'dan oluşan Prens Adaları'nın sanatoryum kurulması için çok uygun olduğunu belirtmiş, fakat ilk sanatoryumumuz ancak 1924'te Heybeliada'da açılabilmiştir. İlk çocuk sanatoryumu ise 31 Ağustos 1906'da Hamidiye Etfal Hastahane-i Âlisi'nde açılmıştır.

II. Abdülhamid, Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin 8 Şubat 1895 tarihli toplantısında başhekimi Dr. Mavroyani Paşa aracılığıyla veremden nasıl korunacağının tartışılarak durumun açıklığa kavuşturulmasını istemiştir. Konuyu tüm boyutlarıyla inceleyen Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne raporunu padişaha sunmuştur. Buna göre; tüberküloz Bacille de Koch'dan meydana gelen bulaşıcı bir hastalıktır. Basilin hastalık yapabilmesi için organizmanın yetersiz olması gerekir. Bulaşmanın önlenmesi ve eğilimli kişilerin sağlığı düzeltilerek bu hastalıktan korunmak mümkündür. Bu rapor üzerine veremin yayılmasını önlemek için hastane, tutukevi ve tutuk yerlerinde veremliler ayrılmaya başlanır. Her birine birer tükürük hokkası verilir. Kışla ve okullarda yerlere tükürmek yasaklanır.

Yurdumuzda tüberkülin yapımı ve uygulaması Veteriner Muallim Dr. Osman Bey tarafından 1910-13 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Dr. Osman Nuri 1905'te bakterilerle birarada verem basillerinin ayrılması için özgün bir yöntem bildirmiş ve bu yöntem Ch. Dopter ve E. Sacquepée tarafından yazılan *Précis de Bacteriologie* adlı kitapta literatüre geçmiştir.

I. Dünya Savaşı'nın sonuna doğru artan veremle mücadele için 1918'de İstanbul'da Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti kurulur. Başkanlığına da Dr. Besim Ömer Paşa seçilir. Haydarpaşa'daki Tıp Fakültesi'nin yakınlarında bir iki baraka kuran dernek, burasını bir dispanser gibi kullanmış ve mütarekeden sonra kapanmıştır.

Verem hakkında yazılan kitaplara bir göz atacak olursak, bunların başında Dr. Kilisli Rıfat'ın (Kardam) *Verem Kâbil-i Şifadır* (İst. 1905), Dr. Reşat Rıza'nın *Veremi Herkes Bilmelidir* (İst. 1912, 2. bas. 1919), Dr. Hüsamettin Şerif'in *Verem Teşhis ve Tedavisi* (İst. 1921) ve Dr. Behçet Salih'in *Verem Nasıl Başlar ve Veremden Kurtuluş ve Korunma Çareleri Nelerdir* (İzmir, 1922) gelir.

Çiçek

Çiçek hastalığı İÖ 7. yy'da Çin'de ve Hindistan'da biliniyor, İran ve Mısır'da da tanınıyordu. Hastalık Haçlı Savaşları'yla (1096-1270) Avrupa'ya yayılmıştır. 16. yy'da çoğalan çiçek hastalığı İspanyollar tarafından Amerika'ya götürülmüştür. Asya ile Avrupa arasında göç ve kervan yolu olan Anadolu çiçek hastalığından çok etkilenmiş-

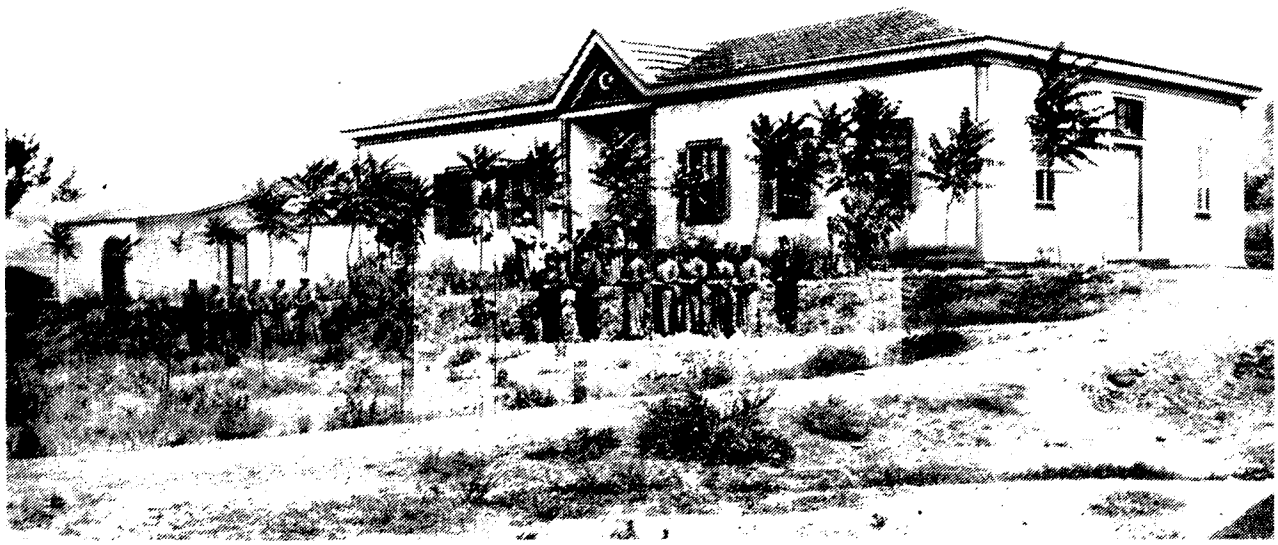
ÇOK ESKİ BİR HASTALIK: *Çiçek hastalığı eski bir hastalık olarak bilinir. Bu hastalığın Avrupa'ya yayılması Haçlı Savaşları'ndan sonra olmuştur. Bu hastalıktan ilk korunma da oldukça eskidir. Aşının Anadolu'da ne zaman uygulandığı da bilinmemektedir. Ancak Türklerin uyguladığı çiçek aşısının Avrupa'da da ilgi gördüğü bir gerçektir. Tanzimat'tan sonra ise çiçek aşısı konusunda irade ve nizamnameler yayımlanmış, Abdülmecid döneminde aşının yaygınlaştırılması konusunda çalışmalar yapılmış, 1872'de de Marko Paşa başkanlığında toplanan Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye Meclisi Aşı enspektörlüğü kurulmasını sağlamış ve başına da Hüseyin Remzi Bey'i getirmiştir. Marko Paşa (solda) Hüseyin Remzi Bey (sağda).*

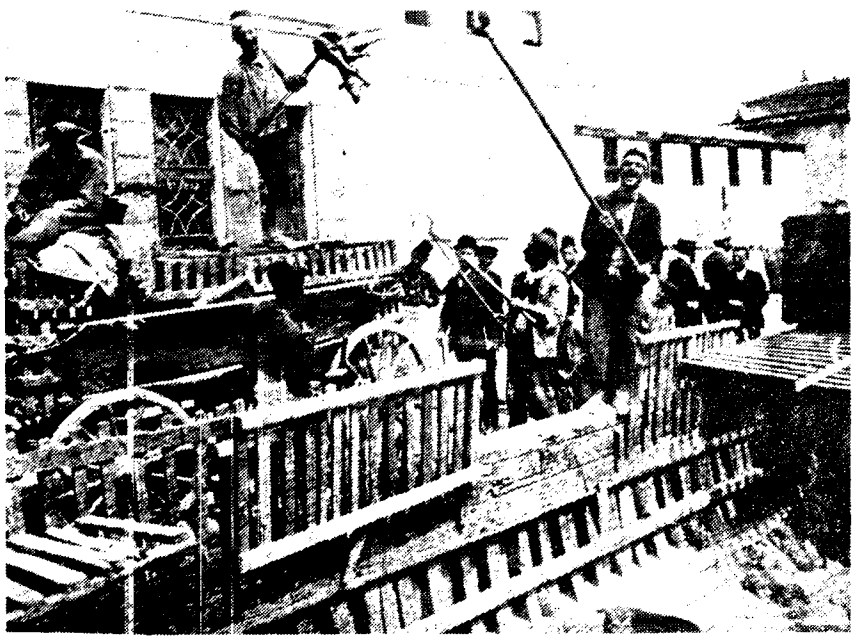

KUDUZLA MÜCADELE: *Osmanlı Devleti'nde kuduzla mücadele 1910'da İstanbul'daki başıboş köpeklerin toplanmasıyla başladı. Ancak kuduz aşısına her zaman büyük önem verilmiş ve 1886'da Pasteur Enstitüsü'nün kuruluş masraflarına katılan Osmanlı Devleti, bu buluşu öğrenmek üzere Paris'e bir heyet göndermiştir. Zoeros Paşa, Hüseyin Remzi Bey ve Kaymakam Veteriner Hüsnü Bey'den oluşan bu heyet Pasteur'e 1. dereceden Mecidiye Nişanı vermiş ve Enstitü'ye 10.000 frank bağışlamıştır. Zoeros Paşa (Ortada), Hüseyin Remzi Bey (Sağda) ve Hüsnü Bey (Solda) Paris'te.*

tir. 1845'te İstanbul'da, 1847-1887 arasında Anadolu'nun pek çok şehrinde, 1870-1871'de İstanbul'a Rumeli'den gelen yeni erler arasında görülmüş, 1873, 1894-95'te İstanbul'da çiçek salgınları olmuştur. 1872'de İstanbul'da bir aşı enspektörlüğü, 1892'de Telkih-i Cüderî Ameliyathanesi (Çiçek Aşısı Yeri) kurulmuştur. 1895'te Mekke'de çıkan salgının ertesi yılında burada da telkihhane (aşı istasyonu) açılmıştı. 1912 ilkbaharında İstanbul'da 1914-1918 yıllarında I. Dünya Savaşı sırasında yer yer, 1919-1923 yıllarında da Kayseri başta olmak üzere diğer şehirlerimizde özellikle göçmenler arasında çiçek salgınları görülmüştür.

Çiçek hastalığından korunma yolunda yapılan ilk uygulamalar doğuda başlamıştır. 11. yy başlarında Çinliler hastalığı hafif geçiren çocukların yanına sağlıklı çocukları koyarlar veya çiçekli çocukların burunlarından aldıkları cerahatli kabukları toz haline getirip üfleyerek aşı yaparlardı. Bu usul zamanla bazı değişikliklere uğrayarak Asya'ya yayılmış ve Kafkasya'da çok rağbet görmüştür. Bu yolla Anadolu'ya kadar gelen çiçek aşısının Anadolu'da hangi tarihte uygulanmaya başladığını kesin olarak bilmiyoruz. Tarihlerimizde Anadolu'dan gelen bir aşıcının 1090/1679'da İstanbul'daki çocuklara çiçek aşısı yaptığına dair kayıtlar vardır. 18. yy başlarında Edirne'de de yapıldığı bilinen bu aşıya telkih-i cüderî (çiçek aşısı), çiçeklendirme, variolation ve inoculation adları verilir. Hafif çiçek çıkaranlardan alınan cerahat çiçek çıkarmayanların derisi çizilerek sürülür. Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanan bu yöntemden ilk söz eden İstanbullu Dr.

KUDUZ PAVYONLARI: *İstanbul'da kurulan kurumların yetmeyişi ve o dönemlerde taşrada kuduz hayvanlar tarafından ısırılan kişilerin İstanbul'a gönderilmeleri çok güç olduğundan imparatorluğun diğer yerlerinde de kuduz hastaneleri açılmaya başlandı. 1905'te Selânik'te, 1917'de Sıvas'ta ve daha sonra Şam'da açılan tedavi merkezleri buna örnek verilebilir. Selânik Dâü'l-kelb (kuduz) pavyonu (üstte). Ve İstanbul'da itlâf ekipleri.*

Emanuel Timonius'dur. 1714'te yayınlanan Latince eserinde Türklerin yaptığı çiçek aşısını açıklamıştır. Bu kitapçık 1745'te Almancaya da çevrilmiştir. Emanuel Timonius'dan hemen sonra Lady Montague da Türk usulü çiçek aşısının Avrupa'da tanıtılmasını sağlamıştır. III. Ahmed zamanında İstanbul'da İngiliz Sefiri olan Lord Vortley Montague'nun eşi olan Lady Montague yıllarca Türkiye'de kalmış ve bu arada memleketimizin sosyo- kültürel durumunu da incelemiştir. 1763'te Londra'da yayınlanan ve birçok dillere çevrilen *Şark Mektupları* adlı eserinde 1717 senesine ait 31. mektupta Türklerin çiçek hastalığını asıyla önlediklerini belirterek bu usulün İngiltere'de de uygulanmasını tavsiye etmektedir. Lady Montague üç aylık oğlunu İngiltere'den getirttiği Cerrah Maitland'a Türk usulü çiçek aşısıyla aşılatmıştır. Maitland İngiltere'ye döndüğünde 1722'de bu aşı hakkında iki kitap yazmıştır. İki kez basılan bu eser Almancaya da çevrilmiştir.

Önce Emanuel Timonuis ve sonra da Lady Montague tarafından güncel bir konu haline getirilen Türk usulü çiçek aşısı Avrupa'da hekimler tarafından hükümlüler üzerinde denenerek olumlu sonuçlar alınmış ve İngiliz kraliyet ailesinin de bu aşıyla aşılanması, aşının İngiltere'den Rusya'ya, İsveç'ten İtalya ve Fransa'ya kadar yayılmasına neden olmuştur. Edward Jenner de vaccination usulünü buluncaya kadar inoculation yapmıştır.

Edward Jenner'in (1749-1823) uyguladığı vaccination, vaccination Jennerium, cow-pox, telkih-i bakarî, Cennar aşısı veya asıl çiçek aşısı adları verilen

BAKTERİYOLOJİ LABORATUVARLARI: *Osmanlı Devleti'nde salgın ve bulaşıcı hastalıkların bakteriyoloji işleri için bir laboratuvar kurulması ilk kez Paris'ten gelen Dr. Chantemesse tarafından önerilmiş ve ilk örgütlenme Demirkapı'daki bir ahşap binada başlamıştır. Daha sonra bu binanın yetersiz kalması üzerine Nişantaşı'nda çalışmalarını sürdüren bakteriyoloji laboratuvarında önemli çalışmalar yapılmış, yerli difteri serumu üretilmiştir. Nişantaşı/Çifte Bakkallar Bakteriyoloji Laboratuvarı.*

usulde, inek çiçek aşısıyla aşılanmış ve aşısı iyi tutmuş çocukların aşısından aşı kalemiyle cerahat alınarak sağlıklı kişiler aşılanmaktaydı. Jenner bu usulde ilk aşıyı 14 Mayıs 1796'da uygulamıştır. İstanbul'da da 23 Aralık 1800'de yapılmıştır.

Edward Jenner'in 1798'de yayınlanan *Çiçek Aşısı, Sebep ve Tesirleri* adlı kitabı bizde ilk kez Mustafa Behçet Efendi (1774-1834) tarafından 1801'de *Risâle-i Telkîh-i Bakarî* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Şânizâde Ataullah Efendi (1771?-1826) de 1812'de yazdığı *Miyârü'l-Etibbâ* adlı kitabında Alosio Careno'nun vaccination üzerine yazdığı risalenin bir çevirisini vermiştir. Dışarıdan aşı getirme, saklama zorluğu ve pahalılığını dikkate alan Şânizâde Ayazağa Köyü'nde bulunan çiçekli ineklerden alınan maddeyle aşıladığı kişilerden aldığı cerahati başkalarına bulaştırarak pek çok insanı aşılamıştır. Bu şekilde aşı maddesi elde edebileceğini padişaha arzetmişse de düşmanlarının kıskançlığından gerçekleştirememiştir.

Tanzimat ile birlikte sağlık alanında başlayan atılımlara paralel olarak çiçek aşısı konusunda da irade ve nizamnameler çıkarılıp uygulamaya konulmuştur. 1839'da çiçek aşısı uygulamasıyla Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne görevlendirilir. 1840'ta aşının parasız yapılması yolunda bir irade çıkar ve Dr. İstefanaki Bey aşıcı olarak tayin edilir. 1847'de Cerrahhane Müdürü İsmail Paşa yerli hayvanlardaki virüslü aşıyı yeniler fakat ilk aşılamalardaki şiddetli reaksiyonlardan korkularak tekrar dışarıdan aşı getirtilmeye başlanır.

Yüzünde çiçek hastalığının izlerini taşıyan I. Abdülmecid İstanbul'da 1845'te çıkan şiddetli çiçek salgınıyla yakından ilgilenir ve aşının yaygınlaştırılmasını sağlar. Aşı yapmak için nöbet yerleri kurularak gezici hekimler görevlendirilir. Boğaziçi'nde oturanlara kayıkla dolaşan bir hekim aşı yapardı. Ayrıca Anadolu'ya fenni aşı yapacak aşıcılar yollanmış (Başbakanlık Arşivi, Tıp 243, 363, 543, 595, 1823, 1130) ve eyalet, sancak ve kazalardan öğrenciler getirtilerek Tıbbiye'de aşıcı olarak yetiştirilmişler ve bunlara aşıcı muavini unvanı verilmiştir.

15 Mayıs 1872'de Dr. Marko Paşa başkanlığında toplanan Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Meclisi tarafından çiçeğe karşı aşıcılar tarafından aşı mayası doldurulan kalemler hazırlanması ve gerektiğinde Avrupa'dan getirtilen aşıların uzak yerlere zamanında gönderilebilmesi için Aşı Enspektörlüğü kurulmuş ve bu göreve Dr. Hüseyin Remzi Bey tayin edilmiştir.

1880'de Dr. G. Battista Violi (1849-1928) Beyoğlu, Aynalı Pasaj No 15'te Etablissement Vaccinogéne veya Institut Vaccinogéne adını verdiği özel bir aşı evi kurarak buzağıdan inek çiçeği aşısı elde etmiştir.

Menâfiü'l-Etfâl (İst. 1846) adında yazarı belli olmayan bir çiçek aşısı risalesi Türkçe, Ermenice, Rumca ve Yahudice olmak üzere dört dilde bastırılarak dağıtılmıştır. Besim Ömer Paşa'nın *Çiçek Hastalığı ve Su Çiçeği* (İst. 1310/1892), Dr. Hüseyin Remzi Bey'in *Aşı Dersi* (İst. 1311/1893-94) ve *Amelî ve Nazarî Aşı Dersi* (İst. 1312-1894-95) adlı kitapları da bu konudaki ilk basmalardır.

Telkih-i Cüderî Ameliyathanesi ve Telkihhane

1872'de kurulan Aşı Enspektörlüğü'nün başına getirilen Mekteb-i Tıbbiye İlm-i Hayvanât Muallimi Miralay Dr. Hüseyin Remzi Bey 1889'da resmi bir telkihhane (aşı evi) açılması için bir layiha hazırlar. Buna göre hazırlanacak aşı cam borulara doldurularak istenilen yere gönderilebilecekti. Şûra-yı Devlet'in de onayladığı bu layiha gereği 23 Temmuz 1892'de İstanbul'da önce Telkih-i Cüderî Ameliyathanesi sonraları Telkihhane-i Şâhâne, Telkihhane-i Osmanî adları verilen çiçek aşısı hazırlama istasyonu açılmıştır. Yeni bina yapılıncaya kadar aşı Tıbbiye'de Tufeylât-ı Hayvaniye (Parazitoloji) Laboratuvarı'nda hazırlanmış, Telkihhane 1894'te Tıbbiye'nin nebatat bahçesinde yapılan özel binasına taşınmıştır. 1900'de Telkihhane içinde bir aşı mektebi de açılmış ve haftada iki gün pratik ve bir gün de teorik dersler verilmiştir. Telkihhane açılmadan önce ithal edilen çiçek aşısı burada en yeni yöntemlerle hazırlanıp yurda dağıtılmaya başlanmıştır. Hüseyin Remzi Bey ve onun ölümünden sonra yerine geçen Zühdü Nazif Bey burasını enspektör sıfatıyla idare ettiler. Onları takip eden Dr. Rıfat Hüsameddin Bey, Dr. Violi, Dr. Kemal Muhtar (Özden) ve Dr. Şerafeddin (Kam) beyler Telkihhane Müdürü unvanını aldılar.

Telkihhane 1892-1913 arasında toplam 7.260.784 kişiye çiçek aşısı hazırlamıştır. 1914-1919 arasında 27. 688.449 kişi için aşı hazırlanmış, Anadolu'ya posta kesildikten sonra Hilaliahmer (Kızılay) vasıtasıyla 1920'de 566.000, 1921'de 1.770.000, 1922'de ise 1.283.000 kişilik aşı gönderilmiştir. Savaş sırasında İtilaf Devletleri önce bir sağlık heyeti göndererek Telkihhane'yi inceletmişler, sonra da orduları ve göçmenler için 1917-18'de 181.220 ve 1918-19'da da 29.800 olmak üzere toplam 211.020 şişe aşı almışlardır.

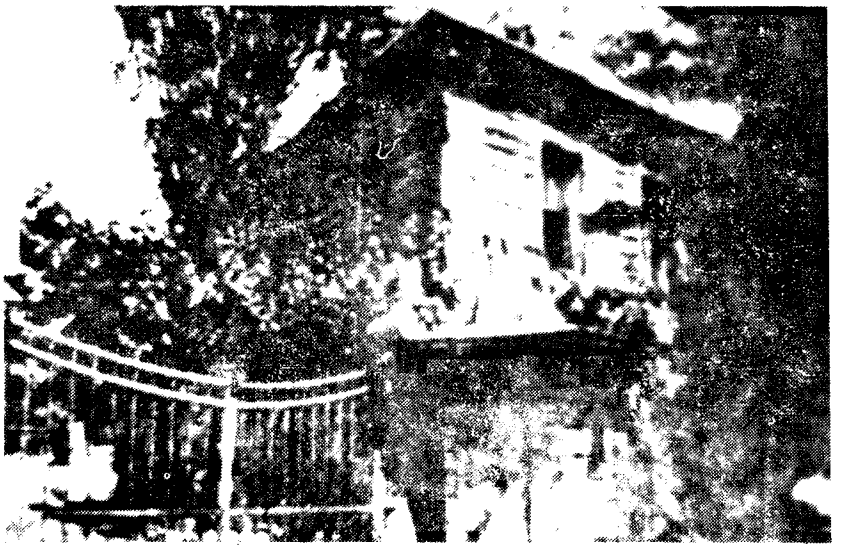
İstanbul'daki bu telkihhaneden başka Mekke, Basra, San'a, Bağdat ve Şam'da da aşı müesseseleri açılmıştır. Ayrıca İstanbul'dan yeteri kadar aşı gönderilemediğinden Muallim Dr.Server Kâmil ve Dr. Asım tarafından 1917 Haziranı'nda Sivas'ta ayda 200.000 kişiye aşı yapabilecek kapasitede bir çiçek aşısı istasyonu kurulmuş ve burada 7 ayda 841.820 kişilik aşı üretilmiştir. Şam ve Bağdat aşı müesseseleri 1913'te lağvedilmiştir. Sivas'taki ise daha sonra Sivas Sıhhî Müesseseleri adını almış ve ordu için çiçek, tifo ve diğer aşıları hazırlamıştır. Bir ara ordu Söke'ye giderken askerlere burada Dr. Tevfik İsmail (Gökçe) tarafından hazırlanan veba aşısı yapılmıştır.

Telkihhane 31 Haziran 1934'te kapatılarak yerine Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü açılmıştır.

Kuduz ve Dâü'l-Kelb Ameliyathanesi

Yurdumuzda kuduz vakalarının görülmesi 1586 yıllarına dayanır. 1696'da Afyon'da kırktan fazla kişiyi ısıran bir vaka vardır. 1852'de ise Antalya'da 128 kişiyi ısıran bir kuduz vakası bilinmektedir. Tüm dünyada olduğu gibi bizde de bu şekilde vahşi hayvanlardan ehli hayvanlara, onlardan da insanlara bulaşan kuduz ancak 1885'de Louis Pasteur'ün (1822-1895) uygulamaya başladığı kuduz aşısıyla önlenebilmiştir.

Bizde kuduzla mücadele 1910'da Şehremini (Belediye Başkanı) olan Tevfik Bey'in İstanbul sokaklarındaki başıboş köpekleri toplattırmasıyla başlar. Kısa sürede toplanan 80.000 köpek Hayırsız Ada'ya gönderilir. Verilen fetva gereği bunlar öldürülmeyerek burada aç susuz bırakılırlar ve birbirlerini yiyerek telef olurlar. Bu olay zamanın iç ve dış basınında büyük ilgi görür ve tartışmalara neden olur. Daha sonra şehremini Op.Dr. Cemil Paşa (Topuzlu) bu toplama işine devam etmiş 30.000'e yakın köpeği yavaş yavaş imha ettirmiştir.

İLK KUDUZ KURUMU: Osmanlı Devleti sınırları içinde ilk kuduz kurumu İstanbul Sirkeci'de Demirkapı'da açıldı. Ancak taşradan İstanbul'a gidiş geliş çok zor olduğu için ısırılan kişilerin buraya gelmesi bir hayli güç oluyordu. Ayrıca işin içine birçok bürokratik işlem de girmekteydi. Dr. Remlinger kuduz bir köpek tarafından ısırılan ve siyasi bakımdan şüpheli görülen bir kişinin İstanbul'a gönderilebilmesi için 71 kişinin fikirlerini yazıp imzaladıkları iki metre boyunda bir evrak gördüğünü belirtir.

Pasteur'ün kuduz aşısına büyük önem veren Osmanlı İmparatorluğu 1886'da Pasteur Enstitüsü'nün kuruluş masraflarına katılmıştır. Bu yılda hem Osmanlı Hükümetinin bağışlarını sunmak ve hem de bu yeni buluşu öğrenmek üzere Paris'e üç kişilik bir heyet gönderilir. Tıbbiye'nin Dahiliye Kliniği Muallimi Zoeros Paşa (1843-1917), Miralay Hüseyin Remzi Bey ve Kaymakam Veteriner Hüsnü Bey'den oluşan heyet 6 Haziran 1886'da Paris'e varır, II Abdülhamid'in gönderdiği 1. dereceden Mecidi nişanını Pasteur'e, 10.000 Fransız Frangı tutarındaki bağışı da enstitü kurmaya çalışan ilgililere teslim eder. Altı ay kadar Paris'te kalan bu komisyon özel dersler alıp laboratuvarlarda çalışarak kuduz aşısının hazırlanıp uygulanmasını ve o zamanki bakteriyolojiyi öğrenmişlerdir. Aralık 1886'da dönen heyetin verdiği rapor üzerine II. Abdülhamid'in iradesiyle 1887'de İstanbul'da Dâü'l-kelb ve Bakteriyoloji Ameliyathanesi adıyla bir kuduz müessesesi kurulur, başına da Dr. Zoeros Paşa getirilir. Dr. Ahmed Sadi ve bir ara da Dr. Celal Muhtar Zoeros Paşa'ya muavinlik ederler. Doğunun ilk kuduz enstitüsü olan bu kuruluş Pasteur metoduyla ilk aşılamayı 3 Haziran 1887'de yapmıştır. bu müessesede kuduz yanında bakteriyoloji çalışmaları da yapılmıştır. İstanbul suları (Bend ve Terkos), İstinye'de üretilen sanayi buzlarıyla çevredeki dağlardan getirtilen kar ve buzlar bakteriyoloji açısından incelenmiştir. İstanbul'da ortaya çıkan influenza, İzmit'te görülen sığır vebasıyla ilgili araştırmalar da yapılmıştır. 1893'te Bakteriyolojihane açılıncaya kadar burası bakteriyolojiyle ilgilenen tek kuruluştu. Bu tarihten sonra çalışmalarını sadece kuduz üzerinde yoğunlaştırmıştır.

1899 yılı ortalarında Kuduz Müessesesi Müdürlüğü'nden alınan Zoeros Paşa'nın yerine Paris'ten Dr. Auguste C.Marie getirtilir. İstanbul'da bir sene kalan Marie'den sonra yerine Dr. P. Remlinger görevlendirilir. On yıl çalışan Remlinger'den sonra Dr. Paul Simond (1911-14) ve Dr.Haim Naum (1914-22) müdürlük yapmışlardır.

Kuduz Müessesesi açılmazdan önce 1886'da yedi, 1887'nin ilk altı ayında da bir vatandaşımız Paris'e giderek kuduz tedavisi görmüştür. İstanbul'daki bu kuduz laboratuvarında ilk oniki yılda 2350 kişi tedavi edilmiştir.

Kuduz Enstitüsü 1934'de Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi'ne bağlanmış ve burası merkez olmak üzere kuduz istasyonları kurularak ku-

ENSTİTÜ MÜDÜRÜ: 1900-1910 yılları arasında İstanbul Bakteriyoloji ve Kuduz Enstitülerinin müdürlüğünü yapan Dr. Paul Ambroise Remlinger bu süre içinde önemli hizmetler vermiş bir hekimdir. Enstitünün Nişantaşı'ndan Anadolu yakasına taşınmasında II. Abdülhamid'in intanî bir hastalığa yakalanma korkusunun olduğunu söyleyen Remlinger, bunda da özellikle Nişantaşı'nın Yıldız'a yakın bir yerde olmasının rol oynadığını öne sürer.

duzla yaygın bir biçimde mücadele edilmiştir. Kuduz hayvanlar tarafından ısırılanların İstanbul'a gönderilmeleri o zamanki şartlarda pek güç olduğundan 1905'te Selanik'te, 1917'de Sivas'ta ve Şam Merkez Hastanesi'nde kuduz laboratuvarları kurulmuştur. Sivas Daü'l-kelb Tedavihanesi ve Çiçek Aşısı Darülistihzarı adıyla açılan Sivas'taki müesseseyi kurmak için İstanbul'dan Haim Naum çağrılmış, burada 7 ayda 87 ısırılmış vaka tedavi edilmiştir. Ayrıca ordu merkezlerinde de asker hekimlerin yardımıyla kuduz tedavi yerleri çalışıyordu.

Bakteriyolojihane-i Osmanî

1893'te İstanbul'da çıkan kolera salgını üzerine II. Abdülhamid bu salgına karşı ne gibi tedbirler alınabileceğini Pasteur'e sormuş ve önerilen tedbirleri uygulayabilecek bir hekimin gönderilmesini istemiştir. Bunun üzerine Paris'ten Dr. André Chantemesse Türkiye'ye gönderilmiştir. Dr. Chantemesse gerekli sağlık önlemlerini bildiren bir raporu padişaha sunarak bakteriyoloji işleri için ayrı bir laboratuvar kurulmasını tavsiye etmiştir. Bunun üzerine Demirkapı'daki Tıbbiye'nin bahçesine ahşap bir bina yapılmış ve Bakteriyolojihane burada çalışmaya başlamıştır. Mekâtib-i Askeriye Nezareti'ne bağlı olan bakteriyolojihaneye Fransız Dr.Maurice Nicolle müdür, Zühtü Nazif de müdür yardımcısı olarak atanmıştır.

Nicolle bakteriyolojihanede pratik ve teorik kurslar vererek bakteriyolog ve veterinerler yetiştirmiştir. Bu kurslara devam edenler arasından, Dr. Refik, Dr.Ziya Seyfullah, Dr.Süleyman Nuri, Haziran 1895'te bakteriyolojihanede görevlendirilmişlerdir. Bu müessese kurulmadan önce öğrenciler bakteriyoloji öğrenimi için Almanya ve Fransa'ya gönderiliyorlardı. Burada ayrıca sıtma mücadelesi kursları da açılmış ve işe ilk başlayan sıtma mücadele şefleri buradan yetişmiştir.

Açılışından iki yıl sonra 1895'te binanın difteri serumu hazırlanması için yetersiz olduğu belirtilmiş ve bakteriyolojihane Nişantaşı/Çiftebakkallar'da bir konağa taşınmıştır. 1895'ten itibaren burada Dr.Nicolle Serumu adı verilen yerli difteri serumu üretilerek Ocak 1899-Kasım 1900 arasında imparatorluğun çeşitli yörelerine 3750 şişe difteri serumu gönderilmiştir. Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılan ilk bağışık serumdur.

Kasım 1897'de Çatalca'da salgın haline gelen sığır vebası için Dr. Nicolle ve Veteriner Adil Bey sığır vebası serumu hazırlamışlardır. Bakteriyolog Veteriner Refik Ali Rıza (Uğur) ve Nikolaki Bey tarafından yerinde uygulanan serumdan olumlu sonuçlar alınmıştır.

14 Temmuz 1913'ten önce bakteriyolojihanede insan hastalıklarına karşı sadece difteri serumu hazırlanmış bu tarihten sonra dizanteri, kolera ve veba aşıları da üretilmeye başlanmıştır. 1915'de 2.684.790 ml tifo, 2.185.070 ml kolera, 52.235 ml veba ve 1.775.360 ml dizanteri aşısı ve az miktarda gonokok aşısı yapılmıştır. Yine bu sıralarda difteri, dizanteri, tetanos serumu ve 1920'de de meningokok serumu hazırlanmıştır.

1901'de Dr. Nicolle'ün istifasıyla Daü'l-kelb Laboratuvarı Müdürü Dr. Remlinger'e buranın da müdürlüğü verilmiştir. Bakteriyolojihane 1911'de Çemberlitaş'a nakledilerek genişletilmiş, müdürlüğüne de Dr. Paul L. Simond getirilmiştir. 1914'te kontratı biten Dr. simond'un yerine Dr.Refik (Güran) getirilmiştir.

II. Abdülhamid'in emriyle 5 Temmuz 1900'de hizmete açılan Hamidiye Etfal Hastane-i Alisi'nde bir bakteriyoloji laboratuvarı ve Kızıl, Kuşpalazı Serumlarıyla Çiçek Aşısı Darülistihzarı da faaliyete başlamıştır. Tıbbiye'de kurulan bakteriyolojihaneyi, Bahriye Merkez Hastanesi, Gülhane Tıp Tatbikat Mektebi ve Hastaneleri, Haydarpaşa Askeri Hastanesi ve Selânik Hastanesi'nde kurulan bakteriyolojihaneler izlemiştir. Ayrıca İmparatorluğun çeşitli yörelerinde açılan tahaffuzhanelerde de bakteriyoloji laboratuvarları kurulmuştur. İstanbul dışında ise, İzmir (1916), Şam ve Sivas'ta da bakteriyoloji müesseseleri açılmıştır. 1911'de kurulan Erzincan Serum Laboratuvarı'nda sığır vebası serumu hazırlanmış ve 1921'de Ankara'da açılan teşhis ve muayene laboratuvarı da sığır vebasıyla savaşmıştır.

Bakteriyolojihane-i Baytarî

Dr. M. Nicolle 1901'de İstanbul'dan ayrılınca, hayvan hastalıklarının araştırılması, aşı ve serumlarının hazırlanması için, Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti tarafından Sultanahmet'te bulunan Mülkiye Baytar Mektebi içinde

kurulmuştur. Burada Veteriner muallim Adil Mustafa müdür, Dr. Nikolaki muavin ve Veteriner Refik de asistan olarak görevlendirilmişlerdir. Daha önce Bakteriyolojihanede birlikte çalışan Nicolle ile Adil'in ortak çalışmalarının sonuçları 1899, 1901 ve 1902'de *Annales L'Enstitute Pasteur*'de yayınlanmıştır. Hemen hemen her satırı orijinal buluşlarla dolu olan bu yazılar bugün bütün bakteriyoloji kitaplarına klasik bilgiler olarak geçmiştir.

Bakteriyolojihane-i Baytarî kurulduktan sonra Bakteriyolojihane-i Şâhâne sadece insan hastalıklarıyla uğraşmaya başlamış ve burada üretilen sığır vebası serumu da artık Bakteriyolojihane-i Baytarî'de üretilmeye başlanmıştır. Veteriner öğrencileri için bakteriyoloji derslerinin de verildiği bu müessesede ayrıca 1910'da yüksek etkide bir şarbon serumu, koyun çiçeği aşısı, 1911'de ise şarbon aşısı hazırlanmıştır.

1904'te genç yaşta vefat eden Adil Bey'in yerine Dr. Refik getirilmiş onun da çok geçmeden bir kazada ölmesi üzerine de buraya Dr. Nikolaki müdür olmuştur.

Sultanahmet'te faaliyet gösteren Bakteriyolojihane-i Baytarî'nin İstanbul'dan hiç eksik olmayan sığır vebasının yayılmasına neden olduğu düşünülerek 1909'da Anadolu Yakası'na taşınması uygun görülmüştür. Bu amaçla 1910'da Pendik'te bir yer alınarak inşaata başlanmıştır.

1913'te ayrılan Dr. Refik Bey'in yerine Fransa'dan Prof. Paul Forgeot getirilmiş, I. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla yurduna dönünce yerine Ahmet Şefik (Kolaylı) vekalet etmiştir.

Balkan Savaşı nedeniyle yapımına ara verilen yeni bina 1914'te bitmiş ve buraya taşınan müessese I. Dünya Savaşı sırasında sığır vebası serumu, mallein, tüberkülin ve şarbon aşısı hazırlamıştır. İstanbul'un işgali ihtimali üzerine Eskişehir'de bir Serum Darülistihzarı kurulmuş ve Şefik Bey bir ekiple buraya gitmiş, düşman Çanakkale'den çekilince geri dönmüştür. Eskişehir'deki serum müessesesi de Yunan işgali nedeniyle Kırşehir'e, sonra da Ankara'ya taşınmıştır. Buradaki Etlik Bakteriyoloji Enstitüsü Şefik Bey tarafından kurulmuştur.

Bakteriyolojihane-i Baytarî'nin bugünkü adı Pendik Veteriner Kontrol Araştırma Enstitüsü'dür.

Ayrıca I. Dünya Savaşı sırasında bir de Askerî Bakteriyolojihane-i Baytarî kurulmuştur.

ZOEROS PAŞA: Mekteb-i Tıbbiye'de İç Hastalıkları Küniği'nde hocalık yapan Zoeros Paşa 1842'de Beyrut'ta doğmuş, çocukluğunu Filibe'de geçirmiş, tıp öğrenimine İtalya'da başlamış ve İstanbul'da tamamlamıştır. 1899'a kadar Kuduz Muessesesi'nde yöneticilik yapan Zoeros Paşa, Tıbbiye'de Cemil Paşa (Topuzlu) ve Tevfik Salim Paşa (Sağlam) gibi daha sonra öğretim üyeliği yapacak kişilerin hocalığını yapmıştır.

Sonuçlar

Tanzimat ile Cumhuriyet arasındaki dönemde yapılan koruyucu sağlık uygulamalarının başında karantina gelir. Hicaz dolayısıyla sık sık bulaşıcı ve salgın hastalıklara hedef olan imparatorluk önce karantina uygulaması başlatarak memleketi dışarıdan gelebilecek bulaşıcı ve salgın hastalıklara karşı korumuş ve bunların Osmanlı İmparatorluğu vasıtasıyla Avrupa'ya yayılmasını da önlemiştir. Avrupa'da salgın hastalıklara karşı ortak ve tek tip önlemler uygulamak için toplanan Uluslararası Sağlık Konferanslarının ilki ancak 1851'de Paris'te toplanmıştır. Oysa Osmanlı İmparatorluğu'nda daha 1840'ta Meclis-i Tahaffuz-ı Ülâ 13 yabancı de-

legenin katılmasıyla uluslararası bir mahiyet almıştı.

Karantina çalışmalarının ardından imparatorluğun genel sağlığının düzeltilmesi yolunda çalışmalar başlatılarak Telkihhane-i Şâhâne, Dersaâdet Dâü'l-kelb Ameliyathanesi gibi kurumlar açılmaya başlamıştır. Bizde pek çok sağlık kurumunun yabancılar eliyle kurulup yönetilmesine karşılık, Türkler tarafından kurulan Telkihhane diğerlerinden daha başarılı olmuş kendisinden bekleneni fazlasıyla vermiştir. Kuduz tedavisi için kurulan Dâü'l-kelb Ameliyathanesi Doğunun ilk kuduz enstitüsüdür. Burada 1903'te kuduz virüsünün Berkefeld süzgecinden geçtiği, Laborant Hamidi Efendi'nin bilgi ve maharetiyle Dr. Remlinger ve Dr. Rıfat Bey tarafından gösterilmesi tıp dünyasında ilgiyle karşılanmıştır.

Başta Bakteriyolojihane-i Şâhâne olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan bakteriyoloji laboratuvarlarında halk sağlığı ve koruyucu hekimlikle ilgili muayeneler yapılmış, hastalıklar ve salgınlar zamanında teşhis edilerek gerekli önlemler alınmıştır.

İmparatorluk dahilinde açılan aşı ve serum hazırlama kurumları ihtiyaç duyulan yerlere koruyucu aşı ve serumlar göndererek başarıyla çalışmışlardır. Zamanla ortaya çıkan malzeme yetersizliği ve sık sık yer değiştirilmesi bu kurumların gelişmesini engellemiştir. Ancak uygun yerlere yerleştirilenler sürekli bir gelişme gösterebilmişlerdir.

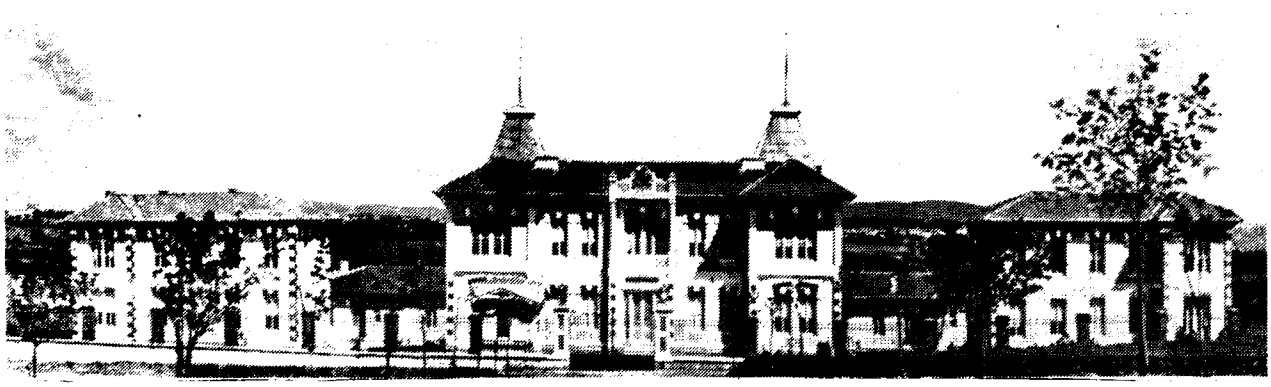
Bitle bulaşan hastalıkların yayılmasını önlemek için etkin bir bit mücadelesi yapılmıştır. I. Dünya Savaşı'nda giysi ve eşyalar fırın ve tandırlarda dezenfekte edilmiş, Dr. A. Fikri Tüzer'in icad ettiği buğu sandığıyla orduda gezici dezenfeksiyon ekipleri kurulmuştur. İstanbul'da açılan tebhirhaneler de salgın hastalıklarda başarılı çalışmalar yapmışlardır.

Bit tifüsüne karşı koruyucu olarak kullanılan ilk aşının Dr. Reşad Rıza tarafından hazırlanması bakteriyoloji tarihimiz için övünülecek bir olaydır. Bu dönemde mikrobiyoloji Fransa ve Almanya hariç diğer ülkelerle paralel bir gelişme göstermiş, mikrobiyologlarımız savaşlar, göçler ve imkânsızlıklar içinde başarıyla görev yapmışlardır.

Bütün bunların yanında aşama aşama, belediye sağlık teşkilatıyla devlet sağlık teşkilatı yani Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı kurularak halkın sağlığının korunması devletin görevleri arasına alınmıştır. □

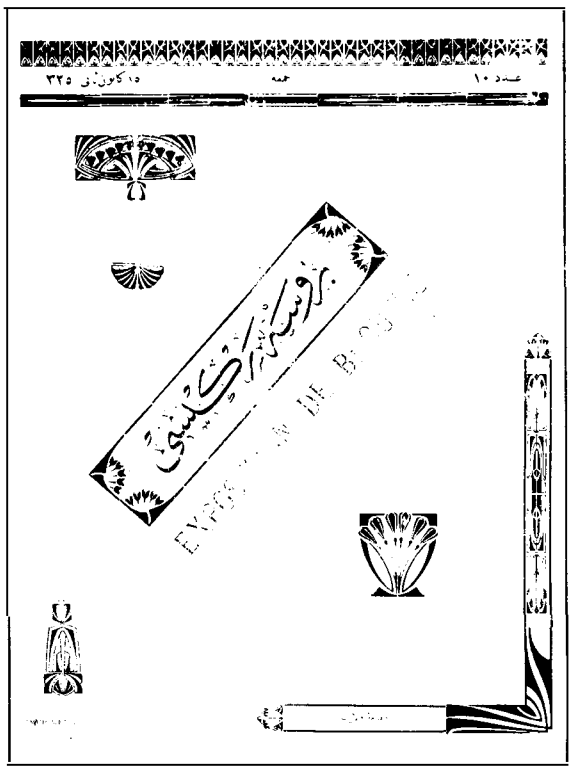
KAYNAKÇA

Aristidi (Paşa), *Mufassal Hıfzıssıhhat*, I-II, İstanbul, 1327/1911, 1332/1915
Besim Ömer (Akalın), "Bakteriyolojihane-i Şâhâne", *Nevsâl-i Afiyet*, İstanbul 1315/1899-1900
Galib Ata (Ataç): "İstanbul'da Veba Salgınları", *Tıp Fakültesi Mecmuası*, 2 (3) 1919
Hamidiye Etfal Hastahane-i Âlisi İstatistik Risalesi, 1318
İstiklâl Harbi Sıhhî Raporu (336-337-338 Mudanya Mütarekesine Kadar), İstanbul, 1341/1925
NOYAN Abdülkadir, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarım*, Ankara, 1956
Osman Ergin, *İstanbul Tıp Mektepleri Enstitüleri ve Cemiyetleri*, İstanbul, 1940
Rıza Tahsin (Gencer), "Osmanlı Teşkilât-ı Sıhhiyesinin Tarihçesi", *Sıhhiye Mecmuası*, 13, 1922
SAĞLAM Tevfik Salim, *Büyük Harpte 3'üncü Orduda Sıhhî Hizmet*, İstanbul, 1941
Server Kâmil, *Kafkas Cephesi Harbinde Lekeli Humma*, Sivas, 1916
ŞEHSUVAROĞLU Bedi N., "Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Tarihçesi ve 1 Ocak 1306 (1890) da Osmanlı İmparatorluğunda Çalışan Sağlık Personeli", *Sağlık Dergisi*, 25 (1) 1951
ŞEHSUVAROĞLU Bedi N., "Türkiye Karantina Tarihine Bir Bakış", *Sağlık Dergisi*, 25, 1951
ŞEHSUVAROĞLU Bedi N., "Tarihi Kolera Salgınları ve Osmanlı Türkleri", *Tıp Fakültesi Mecmuası*, 17 (2) 1954
ŞEHSUVAROĞLU Bedi N., "Türkiye Karantina Tarihine Giriş" I-IV, *Tıp Fakültesi Mecmuası*, (3-4) 1957, (1) 1958, (1) 1959
ŞEHSUVAROĞLU Bedi N., "Memleketimizde -Frengi Tarihçesi", *Yeni Asya*, 2 Mart 1971
TERZİOĞLU Arslan, "Türk Usulü Çiçek Aşısının 18. Yüzyılda Avrupa'ya Yayılması", *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, 44, 1981
TERZİOĞLU Arslan, "Türk Usulü Çiçek Aşısının Orijini ve Avrupa'ya Yayılması", *Bifaskop*, 5 (12), 1984
TOPUZLU Cemil, *32 Sene Evvelki, Bugünkü, Yarınki İstanbul Mevzulu Konferans*, İstanbul, 1944
TOPUZLU Cemil, *80 Yıllık Hatıralarım*, İstanbul, 1951
UNAT E. Kadri, *Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viroloji*, İstanbul, 1970
UNAT E. Kadri, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Mikrobiyoloji Tarihçesi Üzerinde Bir Deneme", *Mikrobiyoloji Bülteni*, 4 (3), 1970
UNAT E. Kadri, "Osmanlı İmparatorluğunda Aşı ve Serum Hazırlama Müesseseleri" *Türk Tıp Alemi*, 1 (2), 1970
UNAT E. Kadri, "Türkiyede Tıp Mikrobiyolojisinin Son Yüzyıldaki Gelişimi (1881-1981)", *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi*, 12, 1981
ÜNVER A. Süheyl, *Türkiye'de Cüzam Tarihi Hakkında*, İstanbul, 1934
ÜNVER A. Süheyl, "Türkiye'de Veba (Taun) Tarihçesi Üzerine", *Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı Dergisi*, 5 (18), 1935
ÜNVER A. Süheyl, *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve tarihi*, İstanbul, 1948
ÜNVER A. Süheyl-Bedi N.Şehsuvaroğlu, *Türkiye'de Cüzam Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul, 1961
YILDIRIM Nuran, "Alâ'im-i Cerrâhîn Üzerine Bazı Yeni Bilgiler", *I. Uluslararası Türk-İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, 14-18 Eylül 1981, Bildiriler*, İstanbul 1981
YILDIRIM Nuran, "Türkçe Basılı İlk Tıp Kitapları Hakkında", *Journal of Turkish Studies In Memorian Ali Nihad Tarlan*, 3, 1979

HAMİDİYE ETFAL HASTANESİ: 1900'da II. Abdülhamid'in emriyle açılan Hamidiye Etfal Hastanesi'nde bulaşıcı ve salgın hastalıklar için çalışmalar yapıldı. Kurulan Bakteriyoloji Laboratuvarı'nın yanı sıra kızıl, kuşpalazı serumlarıyla, Çiçek Aşısı Darülistihzarı da yine bu hastanede faaliyete geçmiştir.

SANAYİ

Bursa Sergisi için yayımlanmış broşurun kapağı.

Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu
Doç. Dr. Zafer Toprak

Tanzimat'ta Osmanlı Sanayii
Doç. Dr. Zafer Toprak

II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayii
Doç. Dr. Zafer Toprak

ÇERÇEVE YAZI

☐ **Islah-ı Sanayi Komisyonu**
Adnan Giz

Bu konuda ayrıca *İktisadi İlişkiler, İktisadi Yapı, Tarım Kırsal Yapı ve Ormancılık ve Ulaştırma ve Haberleşme* **maddelerine bakınız.**

Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu

Zafer Toprak

Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihi çalışmalarında 19. yy. ticaret sözleşmeleri genellikle Tanzimat'ın menfi hanesine kaydedilen gelişmelerdir. Bu sözleşmelerle kapitülasyonların korunmasında Batı ülkelerine ya da o günkü deyişle Düvel-i Muazzama'ya yeni ayrıcalıklar tanındığı ve gündeme gelen serbest ticaret ortamının Osmanlı "sanayii"ni çökerttiği vurgulanır. Osmanlı'nın sanayileşememesi, ya da geri kalmışlığı dış ticaret ilişkilerindeki serbestiyete bağlanır; korumasız kalan yerli "sanayi"in yok olup gidişiyle, Batı'daki metropollere bağımlı, çarpık bir ekonomik yapının oluştuğu ileri sürülür.

Kökeni Genç Osmanlılara ve Ahmet Midhat'a kadar uzanan bu eleştirel yaklaşım II. Meşrutiyet döneminin "millî iktisat" politikasıyla daha da belirginleşmiş: Cumhuriyet yıllarında Kadro çevresinde, resmî tarih görüşünde; ve 60'lı 70'li yıllarda düşün yelpazesinin farklı uçlarında bulunan yazar çevrelerinde geniş ölçüde benimsenmiştir.

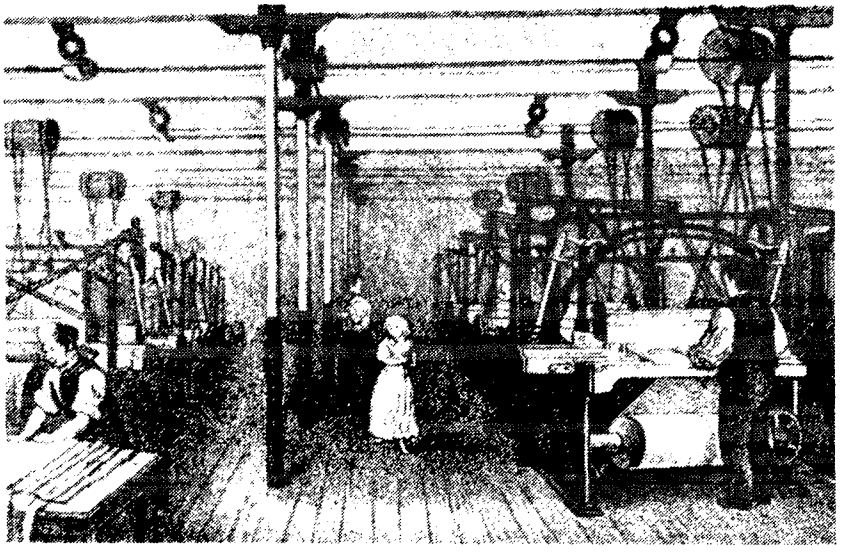
Bizce, ultra-nasyonalist, merkantilist bir iktisat anlayışından kaynaklanan bu görüşler gelişme iktisadı açısından eleştirilere açıktır.

Diğer bir deyişle, bağımlılık ilişkilerinin politik belirleyiciliği iktisadî kaygılara üstün gelmiş; Osmanlı Devleti'nin çözülüşü iktisadî gelişmelerde de olumsuz sonuçların aranmasına neden olmuştur.

Oysa, siyaset ve iktisadın birlikteliğini unutmaksızın, siyasi gelişmelerden özerk bazı iktisadî açılımlarla Osmanlı toplumunun son yüzyılı ele alındığında, hiç de karamsar olmayı gerektirmeyecek bir senaryo yazılabilir. Başka bir deyişle, 19. yy. ticaret sözleşmeleri farklı bir bağlamda ele alınabilir.

Koruyucu Gümrük Politikalarının Anlamı

Serbest ticaret politikalarının karşıtı olabilecek, spesifik, selektif, seçici, koruyucu gümrük politikaları, ya da merkantilist dış ticaret politikaları, gelişme sürecinin belirli bir aşamasında, diğer birçok etmenle birlikteliği gözardı edilmediği takdirde, anlam kazanır. Yoksa durağan bir ekonomik ve toplumsal kuruluşu yüksek gümrük duvarları ardında harekete getirmek, sanayileştirmek olanaksızdır. Belirli koşulların

BAĞIMSIZ SANAYİLEŞME ÖRNEĞİ: İngiltere bağımsız bir iktisadi gelişme süreci içinde sanayileşen tek ülke sayılabilir. Ancak İngiltere'nin sanayileşmesi bile o yılların Avrupa ekonomisinden ve dolayısıyla dünya ekonomisinden bağımsız değildir. İngiltere'den sonra sanayileşen diğer Avrupa ülkeleriyle ABD'nin konumları da bir ölçüde İngiltere'ye göre belirlenmiştir. Ama bu bile dünya ölçeğinde biçimlenen bir işbölümünden ayrı tutulamaz. 1840'larda İngiltere'de pamuk imalat atölyesi.

oluştuğu, duragan yapının çözülmeye başladığı, ekonominin parasallaştığı meta üretimine geçildiği bir aşamada koruyucu bir iktisat politikası ekonomiyi yönlendirme aracı olarak kullanılabilir. Gelişmeyi koruyuculuğa indirgeyen bir yaklaşım dünyanın hiçbir ülkesinde başarılı olmamıştır. Nitekim ne Fransa'nın Colbertizmi, ne Almanya'nın Kameralizmi bu ülkelerde sanayileşmeyi başlatabilmiştir.

Gelişme, büyüme ve sanayileşme sürecinde tarihsel bağlamda bazı gerçeklere burada değinmek isteriz.

İlk önce "bağımlılık" ilişkisini ele alalım. Bağımsız bir iktisadî gelişme, olsa olsa sanayileşme sürecini başlatan İngiltere için sözkonusu olabilir. Diğer bir deyişle, dış etmenlere görece bağımsız, dolayısıyla organik bir gelişmenin tek örneği İngiltere'dir. Sanayileşmede önder ülkeyi izleyen diğer Avrupa ülkeleri ve ayrıca Amerika, İngiltere'den bağımsız olarak düşünülemez. Bağımlılık ilişkisi, merkez-çevre ilişkisi uç noktaya götürüldüğünde tarihsel bağlamda tüm dünyanın merkezi İngiltere'dir. İngiltere'nin ardından gelen ve sanayileşen ülkeler konumlarını İngiltere'ye göre belirlemişlerdir. Dünya ölçeğinde bir işbölümüne ayak uydurmak zorunda kalmışlardır.

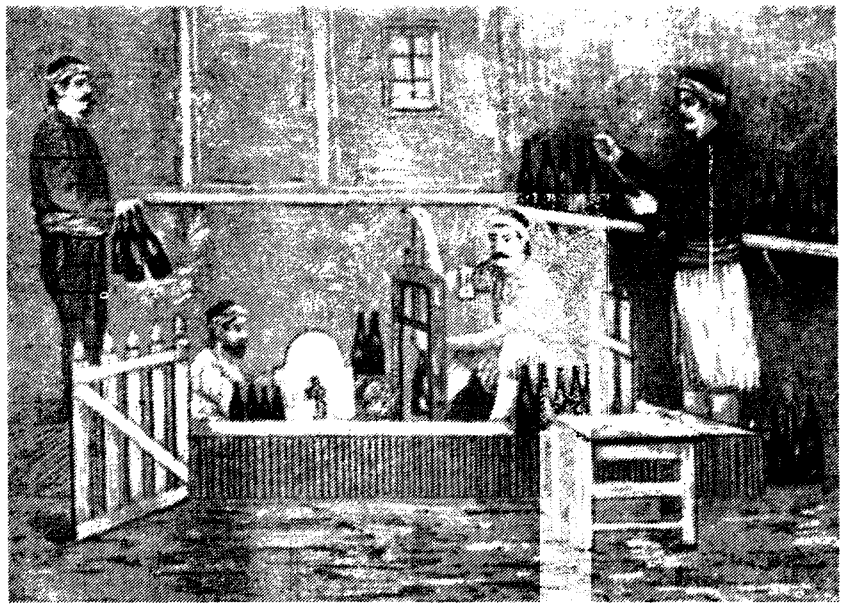
Ancak bu söylediklerimiz, İngiltere'nin tek etken, diğer ülkelerin edilgen olduğu anlamına gelmez. İngiltere'nin sanayileşme süreci *dahi*, Avrupa gerçeğinden ve dünya ekonomisinden soyutlanarak ele alınamaz.

Kısaca, kapalı kapılar ardında sanayileşme gerçekten çok bir ütopyadır. Koruyucu politikalar ancak, gelişme potansiyelini yönlendirici olabilir. Yoksa korumacılık gelişme dinamiğini bağrında taşımaz.

Öte yandan sanayileşme, sektörel bir iç sorun olamaz. Sanayileşme, diğer sektörlerle yoğun bir etkileşim sonucudur. Batı'da "ticarî devrim"i, "tarım devrimi"ni, "nüfus devrimi"ni görmezlikten gelerek "sanayi devrimi"nden söz edilemez.

Yeni kıtaların fethi, atlantik ötesi ticaret, Avrupa'ya değerli maden akımı ve fiyat devrimi, putting-out ve manifaktüre geçiş,kırsal kesimde çitleme, pazar için meta üretimi, toprağın toplulaşması, tarımda verim artışı, artık-işgücünün tarım dışı uğraşlar için bir emek-havuzu oluşturması, hızlı nüfus artışı, nüfus çoğunluğunu oluşturan kırsal kesimde tarım dışı mal ve hizmet talebinin yoğunlaşması, üniter para düzenine geçiş, banka ve kredi kurumlarının gelişmesi, para benzeri dolaşım araçlarının kabul görmesi, banknot tedavülü, ticari sermayenin sinai sermayeye dönüşmesi ve benzeri gelişmeler sanayileşme için gerekli ortamı yaratmışlardır. Diğer bir deyişle sanayileşme topyekün bir gelişme sorunudur. Ülke ekonomisinin bütünselliği gözardı edilerek sanayileşme gerçekleştirilemez.

Özetlersek Osmanlı ekonomisinin gelişmesi ve sanayileşmesi için toplumda, ticaret, tarım, nüfus, ulaşım-iletişim ve kurumsal düzenlemelerin birlikteliğini aramak gerekir.

BİR DÖNÜM NOKTASI: *Osmanlı toplumunun sosyo-ekonomik yapısının değişiminde Tanzimat önemli bir dönüm noktasıdır. Tanzimat'la birlikte tarımda meta üretimine geçişin önkoşulları yaratıldı, üniter para sistemiyle birlikte, para ve kredi sistemleri oluştu ve iç ve dış ticaretin gelişimi için yasal, kurumsal düzenlemelere gidildi. Bütün bu olgularla birlikte kapalı Osmanlı ekonomisi dış pazara açılarak yeni gelişmelerin maddi temeline dayanak oldu. 1890'larda Bursa'da bir maden suyu imalathanesi.*

Tanzimat ve Ticaretin Gelişimi

Nüfus gibi doğal bir etmen bir yana bırakılırsa, Tanzimat iç ve dış ticaretin gelişimi, tarımda meta üretimine geçiş, üniter para sistemine yöneliş ve para ve kredi kurumlarının doğuşu, iktisadî entegrasyon için gerekli ulaşım-iletişim ağının oluşturulması ve Ticaret Kanunnamelerinden Ticaret Odalarına yasal ve kurumsal düzenlemelere girişilmesi açısından bir dönüm noktasıdır. Ve 19. yy. ticaret sözleşmeleri bu dönüşümü hızlandıran etmenler olarak görülebilir.

Her şeyden önce 19. yy. ticaret sözleşmeleri Osmanlı tarımının geçimlik yapısını çözmüştür. Provizyonist klasik Osmanlı ekonomik düzeni parasallaşmış, pazar göstergeleri ve piyasa güdüleri toplumda "iktisadî rasyonalite"yi egemen kılmıştır. Kendi yağıyla kavrulan, kapalı Osmanlı ekonomisini dış pazara açmış, üreticiye "tevekkül" yerine "kazanç" özlemini aşılamıştır.

Tezkere usulünün, yed-i vâhid ya da tekel alım satım işlemlerinin ve dahilî gümrüklerin kaldırılması kırsal kesimde üreticiyi önemli ölçüde rahatlatmış; ticaret sözleşmeleriyle başlangıçta yabancı tüccara tanınan ayrıcalıklar giderek yaygınlaşmış; iç ticaret engellerden arındırılmıştır.

Özetlersek, provizyonist klasik Osmanlı iktisadî düzeni 19. yy. boyunca çözülmüş, parasallaşma, ticarileşme, pazar göstergelerinin ve piyasa güdülerinin ekonomide etkinliği giderek artmıştır. Tüm bu gelişmeler olmaksızın Osmanlı'nın sanayileşmesi olanaksızdır. Geçimlik yapının çözülmediği, pazar entegrasyonunun gerçekleşmediği bir ortamda sanayileşmeden söz edilemez.

Osmanlı ekonomisinin 19. yy.'da pa-

NÜFUS VE SANAYİLEŞME: Genel olarak sanayileşme bir "tarım devrimi"yle birlikte demografik yapıda çok hızlı değişimleri de beraberinde getirdi. 18. yy'a kadar süren Avrupa'nın klasik, durağan demografik yapısı bundan sonra hızla değişmiş ve 1700'lerde 100-120 milyon olan Avrupa nüfusu 1900'larda 450 milyona ulaşmıştır. Buna karşılık benzer toplumsal gelişmelere sahne olmayan Osmanlı Devleti'nde bu yapı durağanlığını 20. yy'ın ortalarına yani Cumhuriyet dönemine kadar sürdürmüş ve gerçek anlamda demografik değişim 1950'lerden sonra hızlanmıştır.

rasallaşmasına ve ticarete açılmasına karşın, Batı türü bir sanayileşme dinamiğinden yoksun olduğu açıktır. Bunun nedenlerine eğilirken sanayileşmenin bazı temel "girdi'lerini, ya da maddî ortamını değerlendirmek gerekir.

Her şeyden önce, sanayileşme sektörler arası uyumu gerektirir. Batı'nın "sanayi devrimi" ile "tarım devrimi" arasında yakın bir bağ vardır. Sanayileşme sürecinde, özellikle başı çeken İngiltere'nin deneyiminde, 18. yy. "tarım devrimi"nin, çitleme (enclosure) hareketinin yadsınamaz bir etkisi görülür. Oysa, Fransa'da benzer bir gelişimin olmayışı sanayileşmesini geciktiren temel nedenlerden biridir.

Toprakta özel mülkiyetin pekişmesi, işletme ölçeğinde toplulaşma-yoğunlaşma, tarım dışına itilen bir emek fazlalığı, tarımda verim artışı sonucu kentleri besleyecek bir artığın oluşması sanayileşme için zorunludur. İngiltere bunu yaşamıştır. Oysa Fransız Devrimi, mülkiyet ilkesini savunurken küçük üreticiye arka çıkmış, elindekiyle yetinen köylünün geleneksel tekniği sürdürmesine neden olmuştur.

Sanayileşme, "tarım devrimi" yanısıra bir "demografik devrim" gerektirir. Avrupa'da "klasik demografik yapı" 18. yy.'a değin sürmüştür. Yüksek doğum ve ölüm oranları Avrupa nüfusunu yüzyıllardır dengede tutmuştur. 1700'lerden sonra "kriz ölüm oranı" -açlık, savaş ve salgın hastalıklar nedeniyle ölümler- düşmeye başlamış; onu normal ölüm oranlarındaki düzelme, beslenmedeki etkinlik vb. nedenler ölüm oranlarının aşağıya çekilmesinde etkin olmuştur. Böylece, doğum oranlarındaki düşüşe rağmen, 1700'lerde 100-120 milyon olan Avrupa nüfusu 1900'lerin başında 450 milyona yaklaşmıştır.

Osmanlı toplumu her iki "devrim"-'den de nasibini alamamıştır. Gerek nüfusta, gerekse tarımda radikal dönüşümler Cumhuriyet döneminde, 1950'li yıllarda dinamik bir nitelik kazanmıştır. Her iki faktörde gecikme çok değişik nedenlere bağlanabilir. Ancak, Osmanlı'da yapısal darboğazlar vardır. Sanayileşme öncesi "pazar ekonomisi" çok geç gündeme gelebilmiştir.

19. yy. dünya haritasında ülkelerin nüfus yoğunluğuna bakıldığında Osmanlı topraklarının -belki Balkanlar hariç- beşeri sermaye açısından ne denli yoksul olduğu görülür.

Düşük nüfus yoğunluğu toprakta mülksüzleşme ve yoğunlaşma-toplulaşma sürecini engellemiş, tarımda bir emek fazlası oluşamamıştır. Tarım dışı sektörlerin işgücü talebi karşılamamış, emek açığı nedeniyle ücretler görece yüksek kalmıştır.

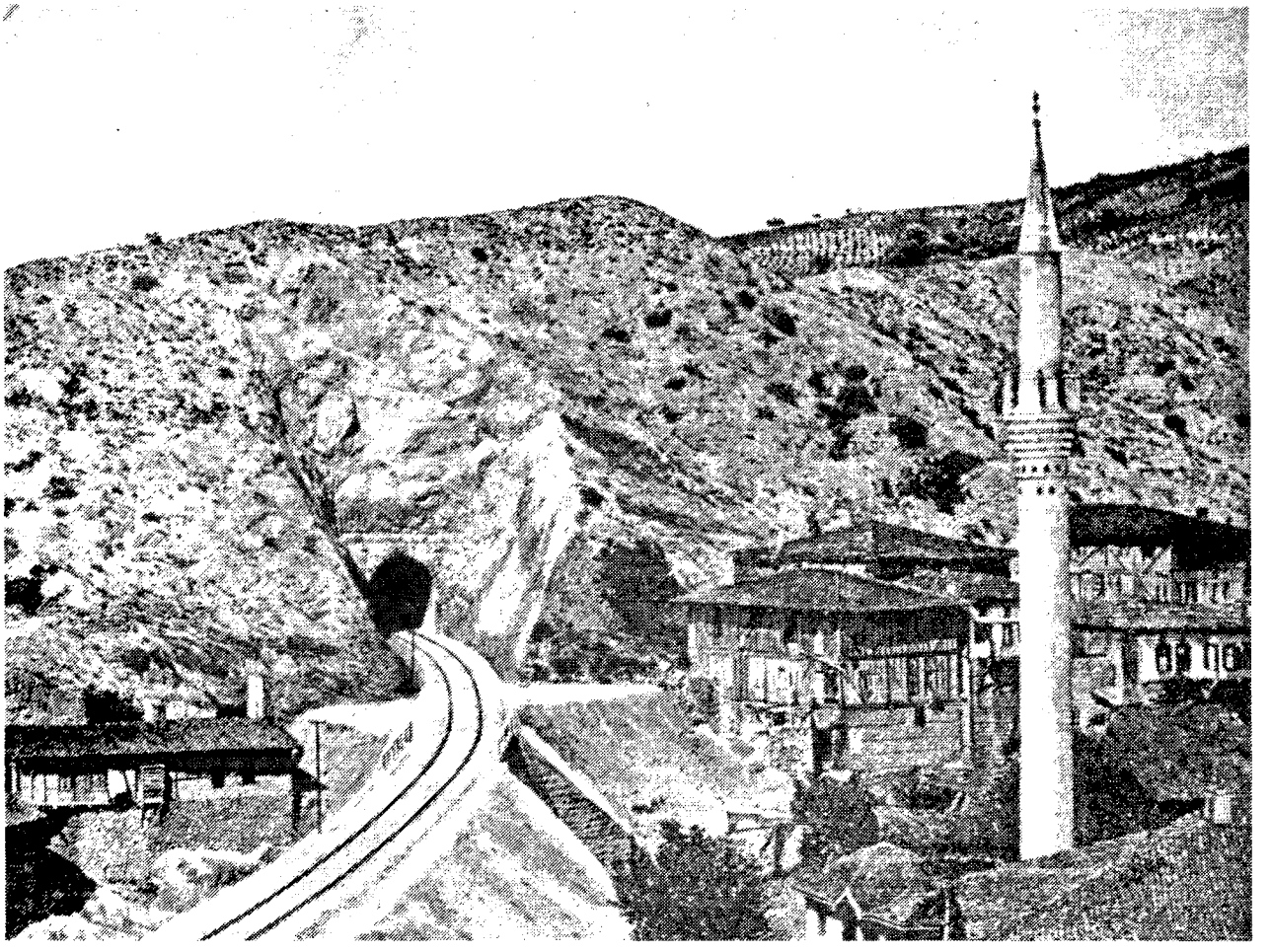
Öte yandan küçük üreticiliğin yaygınlığı ve yöresel bağlılığı, emeğin ülke ölçeğinde akışkanlığını sınırlamış; yörelere göre farklı ücret düzeyleri oluşmuştur. Bunda şüphesiz, iletişim ve ulaşım araçlarının yetersizliği de önemli bir rol oynamıştır.

Nüfus yoğunluğunun düşük ve toprağın kıt olmadığı bir ortamda, mülkiyet-tasarruf biçimlerinde ve işletme büyüklüklerinde zamanla radikal dönüşümler görülmemiş, "küçük üreticilik" etkin olmuştur. İşletme ölçekleri büyütüldükçe, emeğin maliyeti nedenivle getiri sınırlı kalmıştır.

"Tarım devrimi"nin oluşmamasında diğer önemli bir faktör "coğrafya" olmuştur. Anadolu'nun içerlek yöreleri, ya da hinterlandı, pazara entegre olabilmek için demiryolunu beklemiş; meta üretimine bir türlü geçememiştir. Geçimlik yapı ancak pazara açılabilen kıyı bölgelerde ya da maliyet hesapları elveren deve kervan yolları üzerlerinde çözülebilmiştir. Bu nedenler endüstriyel bitki üretimini de geciktirmiştir.

Osmanlı Toplumu ve Sanayileşme

Sanayileşmede, tarım ve nüfus gibi "arz"a yönelik boyutların yanısıra "talep" faktörünü belirleyici etmenler de etkin olmuştur. Sanayileşme öncesi İngiltere, fizyolojik geçim düzeyi ötesinde pazarda satın alma gücüne dönüşebilecek gelirlerin yaygın olduğu bir ülkedir. Diğer bir deyişle bu ülkede mal

GERİ KALMIŞ TARIMSAL YAPI: *Osmanlı toplumunda tarımda emek fazlasının oluşmaması, küçük üreticiliğin yaygın ve yöresel oluşu nüfus yoğunluğunun azlığı vb. faktörler tarımda gelişmeyi engellemiştir. bua eklenecek bir diğer faktör de "coğrafya"dır. Gerçekten imparatorluğun geniş topraklarında ulaşım yetersizliği, pazara açılma konusunda güçlükler yaratmış, bu da değişik endüstriyel bitkilerin üretimini engellemiş ve dolayısıyla tarımsal üretimin sanayileşmeyle oluşacak bağının oluşmasını engellemiştir. Ancak 19. yy'ın sonuna doğru ulaşımda görülen gelişmeler eski yapıyı çözmüş, pazara açılmayı kolaylaştırmıştır. 1890'larda Ankara yöresinde demiryolunun geçtiği bir yerleşme yeri.*

ve hizmet talebi, üretim ve hizmet arzını özendirici bir ortam yaratmıştır.

Mal ve hizmet talebinin güdük kaldığı bir ortamda maliyeti düşürücü geniş ölçekli üretim kapasiteleri oluşmamış; "zanaat" her zaman "sanayi"e tercih edilmiştir.

Geleneksel Osmanlı toplum yapısının çözülmekte gecikmesi, bilgi beceri sahibi işgücünün oluşmasını, teknolojik transfer için gerekli düşün ortamının gelişmesini engellemiştir. Teknik eğitimdeki gecikme sanayileşme için gerekli teknik kadroların yurt dışından çağrılmasını zorunlu kılmıştır.

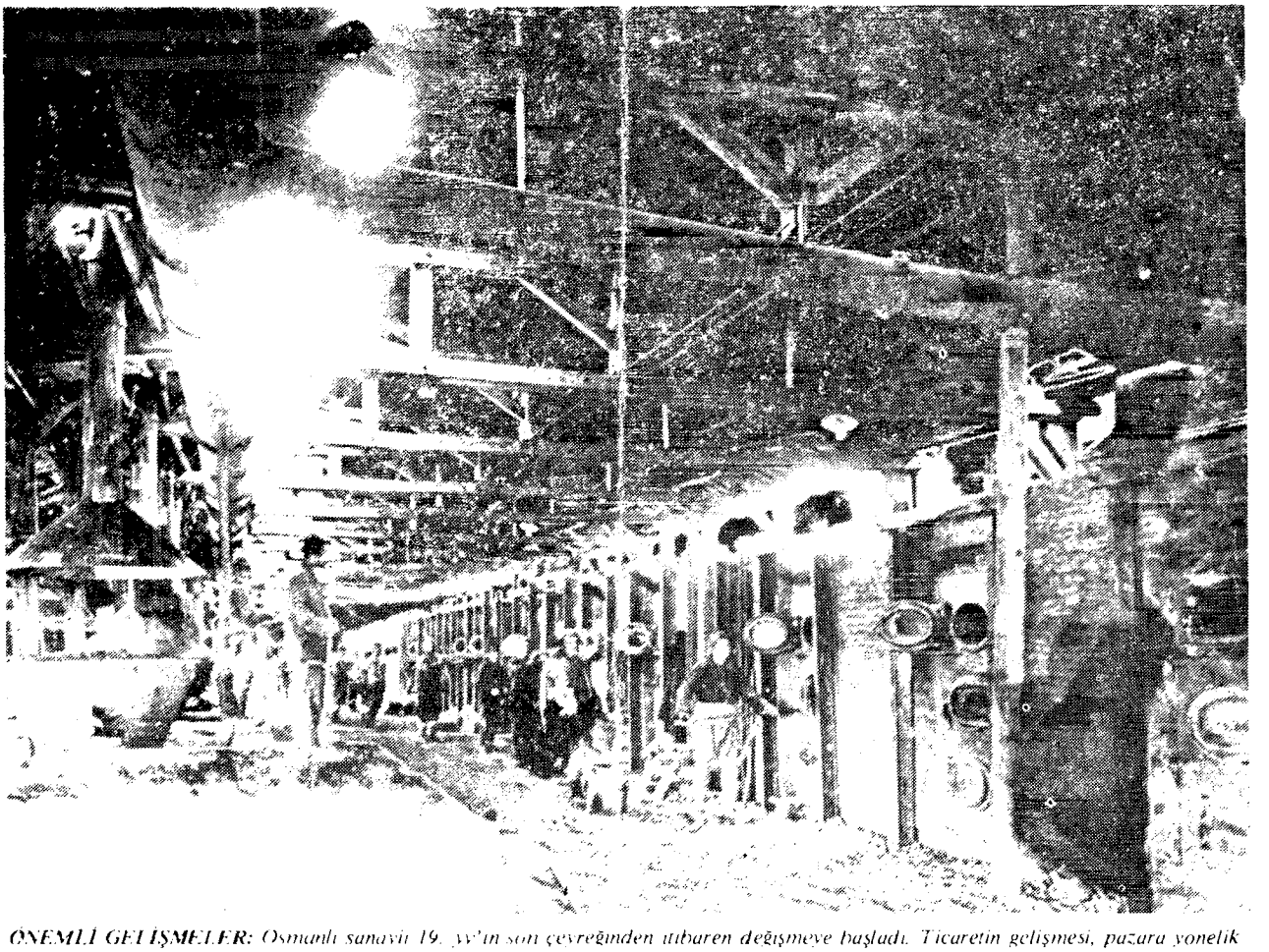
Zanaatın durağan yapısı; zaman, verimlilik, kârlılık gibi kaygılardan uzak üretim süreci, eşgüdüm,uyum ve dakiklik gerektiren fabrika çalışma koşullarına tercih edilmiştir. Lonca geleneğinin paternalist yapısı, Osmanlı'yı "amele" olmaktan caydırmıştır. Osmanlı reayası "proleterleşme"yi gerektiren bir mülksüzleşme, bir yoksullaşma yaşamamıştır.

Zihniyet sorunları da Osmanlı'da sanayileşmeyi geciktiren etmenler arasında yer almıştır. Toplumun hakim katmanlarının "kapıkulu" geleneği maddî üretimi hakir görmüş; "amele" toplumun en aşağı katmanı olarak kalmıştır. Bu nedenle işçilik çoğu kez İmalât-ı Harbiye'nin mirî fabrikalarında bir tür angarya olmuştur. "Devlete kapulanmak" her gencin gönlünde yatmış; kılıç kuşanmak, ya da kalemefendisi olmak toplumda geçerakçe uğraşlar olarak bilinmiştir.

Sanayileşme Girişimleri

Osmanlı Devleti'nin son döneminde sanayileşmeye yönelik girişimler, çoğu kez Batı'daki gelişmelere bir özlemi ifade etmiştir. *Islah-ı Sanayi Komisyonu, Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı,* vb. gelişmeler sanayileşmeyle ilgili değişik sorunlara eğilirken ülkenin maddî koşullarını çoğu kez gözardı etmiştir.

Ülkenin geniş ölçekli üretim birimleri İmalât-ı Harbiye fabrikaları ise ordunun ve devlet yönetim kademelerinin ihtiyaçlarını karşılamakla yetinmiş; yük-

ÖNEMLİ GELİŞMELER: *Osmanlı sanayii 19. yy'ın son çeyreğinden itibaren değişmeye başladı. Ticaretin gelişmesi, pazara yönelik imalat sektörünün doğması, ulaşımın etkinleşmesi gibi olgular sınırlı da olsa bir ön-sanayi'nin biçimlenmesini sağladı. Değişik üretim dallarında yeni yatırımlara girildi. Bunların arasında önemli bir alan da madencilik oldu. Balya-Karaaydın madenlerinde izabe tesisleri.*

sek maliyetlerle üretim yapan piyasadan bağımsız, pazarda oluşan fiyatlara son derece duyarsız bir devlet sanayii olarak kalmıştır.

Başlangıçta, XIV. Louis Fransası'nın Colbertist devlet girişimciliğini anımsatan bu fabrikalar Cumhuriyet'le birlikte Devlet Sanayi ve Maadin Bankası'nın temel varlığını oluşturmuş; Sanayi Ofisi ertesi Sümerbank bünyesinde giderek iktisadî etkinlik kazanmışlardır.

Bu gelişmelere karşın 19. yy.'ın son çeyreğinden itibaren Osmanlı'da, sınırlı da olsa, bir ön-sanayi'in doğuşu izlenmiştir. Ticaret alanında gelişme, parasallaşma, kurumsallaşma, ulaşım ve iletişim araçlarının etkinleşmesi pazara yönelik bir imalat sektörünün ilk filizlerini vermesine neden olmuştur. İmalat atölyeleri, dokumacılık, debbağcılık gibi alt sektörlerde gelecek vaadeden bir açılıma yol açmış; bu alanlarda Batı'dan bilgi beceri getirtilmiştir. 1913-15 sanayii sayımları sonuçları bu alanda kısmi gerçeği yansıtmaktadır.

Özetlersek, kırsal kesim çözülmeksizin, tarım ağırlıklı geleneksel iktisadî yapı dönüşüme uğramaksızın, ekonomide pazar ilişkileri belirleyicilik kazanmaksızın, parasallaşma ülke ölçeğinde gerçekleşmeksizin sanayileşmeyi beklemek olanaksızdır.

"Osmanlı 19. yy.'da liberal bir dış ticaret politikası izlemeseydi Osmanlı sanayileşirdi" türü bir yaklaşım gelişme iktisadının temel normlarına ters düşer. Koruyucu politikalar gelişme dinamiğinin oluştuğu ortamlarda anlam kazanır. Bu dinamikten yoksun bir ortamda korumacılık olsa olsa "inertia"yı sürdürmeye yarar.

Osmanlı'nın 19. yy.'da izlemiş olduğu liberal dış ticaret politikası, yarattığı tüm çarpıklıklara karşın bir iktisadî gelişmeye yol açmıştır. 1820-1914 arası dış ticaret hacmindeki büyüme gelişme olmaksızın açıklanamaz.

Öte yandan Osmanlı Devleti hiçbir zaman sömürge olmamış, bağımsızlığını yitirmemiştir. Batı'nın sömürgeciliği, ardından emperyalizmi Osmanlı'yı olumsuz etkilemişse de, 19. yy. Osmanlı iktisadî gerçeklerinden günahıyla sevabıyla Osmanlı yönetimi sorumlu olmuştur. □

Tanzimat'ta Osmanlı Sanayii

Zafer Toprak

Osmanlıda zanaat ölçeğinden fabrikaya geçiş 19. yy'da gündeme gelir. Devletin öncülüğünde gerçekleştirilen fabrika üretimi giderek modernleşen ordunun gereksinimini karşılamaya yöneliktir. Bu nedenle Osmanlı sanayiinin ilk örnekleri pazar göstergelerinden bağımsız, maliyet kaygısından uzak, devlet siparişleriyle çalışan fabrikalardır. 17. yy Fransası'nda Colbert'in girişimlerini, ya da Alman kameralizminin devletçiliğini anımsatır.

Dokuma ve deri sektörleri Osmanlı sanayileşme sürecinde başı çeker.

Devlet tarafından işletmeye açılan ilk iplik ve dokuma fabrikaları Harbiye Nezareti ya da Hazine-i Hassa gibi devlet örgütü çatısı altında uzun zaman faaliyetlerini sürdürürler ve Cumhuriyet'le birlikte 1925'te kurulan Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın malvarlığına dönüşürler.

Feshane Fabrikası

İlklerden biri Defterdar (Feshane) Fabrikası'dır. 1826'da yeniçerilik kaldırılır. Yeni Osmanlı ordusu, Asakir-i Mansure-i Muhammediye kurulur. Ordunun yeni donanımında fes giydirilmesi kararlaştırılır. Bir süre bu ihtiyaç Tunus'tan karşılanır. Ancak 1835'de, Kadırga'da Hazine-i Hassa'ya ait bir konakta bir fes imalathanesi kurulur.

Bir süre ilkel bir teknolojiyle çalışan bu Darüssınaa, 1839'da Abdülmecid'in bir fermanıyla Haliç'te III. Selim'in kızkardeşi Hatice Sultan'ın ikametine ayrılmış olan sarayın fer'iye kısmına taşınır.

Başlangıçta fes örmekle yetinen bu imalathaneye sonradan aba ve halı tezgâhları da getirilir. Dokumacılığa başlanır. Dinkleme için organik enerjiden yararlanılır: hayvanla dönen dolaplar kullanılır. Bu amaçla imalathanede kırk kadar katır beslenir.

Feshane 1843-1851 döneminde yeni teknolojiyle donatılır: genişletilir; buhar gücü ve makine kullanımına geçilir. Böylece bir dokuma fabrikası niteliği kazanır. İngiltere, Fransa ve Belçika'dan getirtilen bir buhar ve buhar gücüyle çalışan iplik, dokuma ve apre makineleri fabrikaya yepyeni bir çehre kazandırır.

1840'lı yıllar Tanzimat devrinde başlayan ufak ölçekte sanayileşme dönemidir. Feshane yanısıra İzmit Çuha, Hereke ve Bakırköy fabrikalarının da kuruluşları aynı tarihlerdedir.

1849'a kadar Feshane Fabrikası'nı Darphane-i Âmire yönetir. Bu tarihlerde fabrika kısmen, devlet dışında pazara da açılmıştır. Kumaş ve fes satışları için Vezneciler, Çarşıiçi, Tophane ve Beşiktaş gibi semtlerde kiralanan dükkânlarda halka satış yapılır.

1849'da Hazine-i Hassa, Bakırköy Fabrikası'yla Feshane Fabrikası'nı yönetimine alır. Feshane 1866'da yanar. 1868'de tekrar faaliyete geçer. 1877'de genişletilir: teknolojik yeniliklerle donatılır.

93 Harbi, ya da Osmanlı-Rus Savaşı'nda Bulgaristan'daki İslimiye fabrikaları yitirildikten sonra Feshane Bâb-ı Seraskeri emrine verilir. Bundan böyle 1921 Mart'ına kadar 44 yıl Levazımat-ı Umumiyye-i Askeriye'nin çatısı altında yer alır.

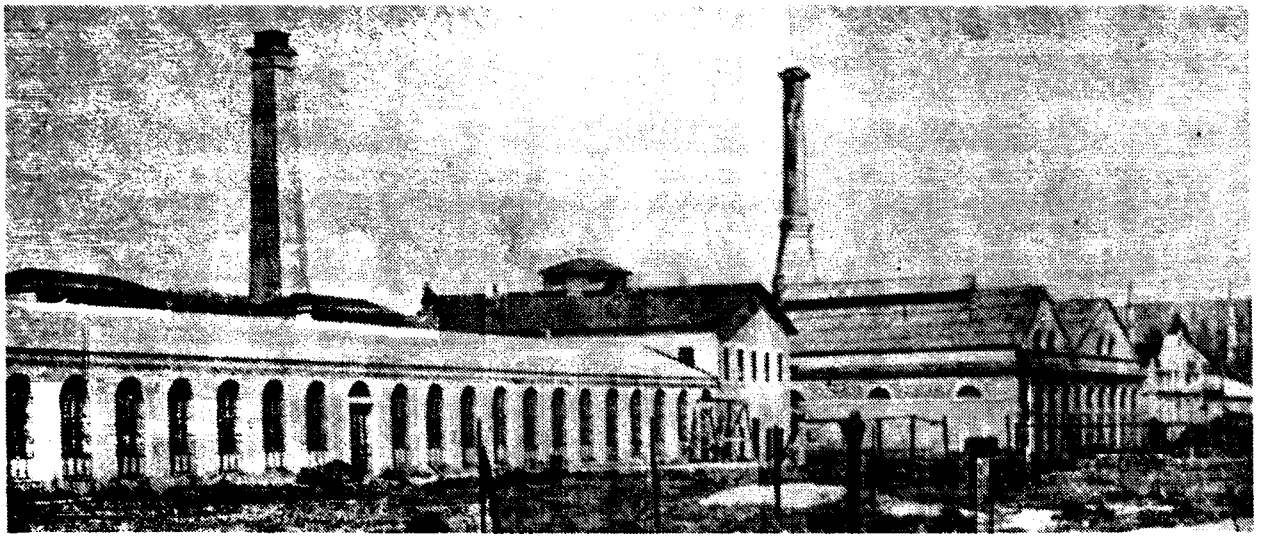
Feshane Fabrikası'nın kuruluşu daha eski olsa da Osmanlıda kurulan ilk inorganik enerjili fabrika Basmahane ya da Bakırköy Bez Fabrikası'dır. Çevirici (mihanikî) güç kullanan bu fabrika Barutçubaşı Ohannes'ten devralınan tezgâhlarla kurulur. Hazine-i Hassa'ya bağlı bu fabrikada, yine Barutçubaşı Ohannes'in nezaretinde çadır ve amerikanbezi üretilir.

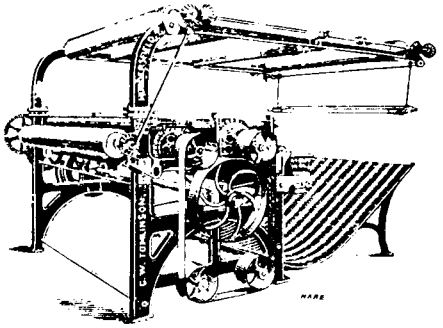
1850'lerin başında adı Basmahane-i Âmire olur. Avrupa'dan yeni makine, techizat getirtilir: ustalar çağrılır. Fabrika genişletilerek basma üretimine başlanır. Ancak, basma çok pahalıya mal olur. 1850'lerin ortalarında basmadan vazgeçilerek bez üretimine ağırlık verilir. Yeni tezgâhlar getirtilir ve yabancı ustaların nezareti altında günde yüz topun üzerinde bez üretilir.

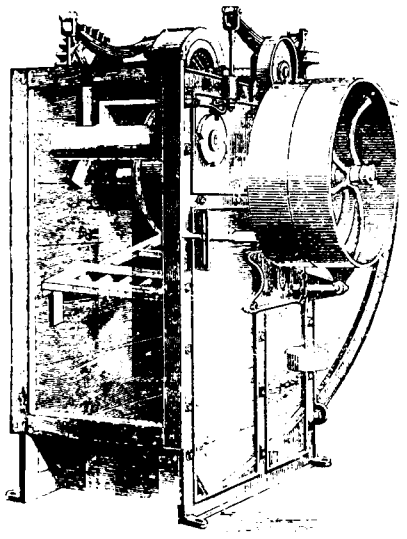
1867'de Nizamiye İdaresi (Harbiye Nezareti) emrine verilen Basmahane'de, zamanla yabancı ustalara yol verilir, yerli sanatkârlar işe alınır. Makinelerin idaresi de Bahriye'den çarkçı zabitlere tevdi edilir.

Fabrikada bir zamanlar havlu ve hamam takımları, ipekli bezler de üretilmişse de, sonraları çadır bezi, çadır astarı, amerikanbezi, elbiselik bez ve çadır kolanında uzmanlaşılmıştır.

1921 Nisanı'na kadar 54 yıl Harbiye Nezareti bünyesinde faaliyet gösteren

FABRİKAYA GEÇİŞ: Osmanlı Devleti'nde ilk fabrikalar genellikle devlet örgütü çatısı altında etkinlik göstermişlerdir. Devletin işletmeye açtığı iplik ve dokuma fabrikalarından ilki olan Feshane fabrikasının imalathane denebilecek ilk nüvesi 1835'te Kadırga'da Hazine-i Hassa'ya ait bir konakta kuruldu. Daha sonra Haliç'te Hatice Sultan'a ait sarayın ilk bölümüne geçen fabrika 1840'tan sonra yeni teknolojiyle donatıldı. Feshane-i Âmire Osmanlı Devleti'nde ilk fabrikalardandır. Feshane-i Âmire (üstte), makineler (solda).

Hereke Fabrikası

Tanzimat döneminde devletin ihtiyacını karşılamaya yönelik fabrikalardan bir diğeri Hereke Fabrikası'dır.

1840'lı yılların ikinci yarısında, Ohannes ve Bogos Dadyan biraderler İzmit Çuha Fabrikası'nı kurarlarken, Serasker Rıza Paşa'nın izniyle Hereke'de kendi adlarına bir fabrika girişiminde bulunurlar. 50 pamuklu ve 25 ipekli canfes tezgâhından oluşan fabrika bir süre sonra emlâk-ı hakanî'ye intikal eder ve saraya bağlı olarak işletilir.

Fabrikanın ipekli kısmı özellikle saray için üretimde bulunur. Bu açıdan Fransa'nın Gobölen Fabrikası'na benzetilir.

1850'de ipekli kadife ve mobilyalık (kemhane) jakarlı kısımları kurulur. Pamuklu dokuma tezgâhları Zeytinburnu (Bakırköy) fabrikasına taşınır.

Hereke, 1875'de piyasaya yönelir. Kapalı Çarşı'da mağaza açar, ancak kısa bir süre sonra kapatmak zorunda kalır.

1891'de halı üretimine geçer. Gördes ve Demirci'den ustalar getirtilir. Bunlar bir süre, İstanbul'da, sarayda ustalar yanında staj görürler, Hereke'de önce Gördes ve Demirci halıları dokunur; giderek desenler zenginleştirilir. 1900'de Gobölen tipi halılara geçilir. Binbir çiçek, sırmalı Gördes Hereke'de dokunan halılar arasındadır.

1902'de 20 dokuma tezgâhı ve yardımcı makineleriyle bir çuha kısmı eklenir. 1905'de ise Hereke bünyesinde bir fes imalathanesi birimi açılır.

1918'de fabrika genişletilerek yünlü dokuma kısmı 52 tezgâha çıkarılır. Bundan böyle Hereke bir yünlü dokuma fabrikası görünümündedir.

Bir süre Maliye Vekaleti'ne bağlı olarak çalışan fabrika 1925'te Sanayi ve Maadin Bankası'na intikal eder.

Diğer Fabrikalar

İzmit Aba Fabrikası Tanzimat'ta kurulan fabrikalardan bir diğeridir. Ordunun ihtiyacını karşılayan bu fabrika 1906'ya kadar üretimde bulunur. 1908'de tekrar faaliyete geçen İzmit Fabrikası yeni makinelerle donatılır.

Dokuma yanısıra deri devletin el attığı diğer sektördür.

1810'da Debbağhane-i Âmire'ye dönüşecek olan tesisin kuruluş tarihi 1800'e kadar uzanır. Bu tarihte debbağ esnafından Hamza, Beykoz deresinin Boğaz'a karıştığı noktadaki su değirmeninin çarhlarından yararlanarak bir debbağhane kurar. Zamanına göre epey ileri sayılan bu kuruluş 1810'da devlete intikal eder.

fabrika, Defterdar Fabrikası'yla birlikte önce İstanbul Fabrikaları Umum Müdürlüğü'ne, 1923'te de Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğü'ne devrolunmuştur.

Harbiye Nezareti bünyesinde yer alan işletme 1842'de makinelerle donatılır. Palamut ve çamkabuğu öğütmeye mahsus değirmenler konur. 60 beygir gücünde bir buhar makinesinden güç elde edilir. 70 deri kuyusu ve iki taş değirmeniyle takviye edilir.

1884'te, deri fabrikasının yanına günde 260-300 çift kundura üretecek bir tesis eklenir.

1912'de Debbağhane-i Âmire'de günde ortalama 100 deri işlenir, kundura kısmında ise el imalatı günde ortalama 250 çift kundura üretilir.

Bu tarihte Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'nın girişimiyle fabrika revizyona tabi tutulur: genişletilir. Avrupa'dan debağat makineleri getirilir. Kundura kısmı üretimi günde 1000 çifte çıkarılır. Güç kaynağı olarak 90 beygirlik iki dizel motoru ilave edilir.

I. Dünya Savaşı sırasında ordunun deri ve kundura ihtiyacının karşılanmasında fabrikanın büyük payı vardır.

Milli Mücadele ertesi fabrika Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğü emrine verilir. 1925'te Sanayi ve Maadin Bankası'na devredelir.

Ordu ve sarayın ihtiyacını karşılayan dokuma ve deri fabrikaları Cumhuriyet'in devraldığı belli başlı sınai kuruluşlardır. Bunların çoğu Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye İdaresi'ne bağlı fabrikalardır. Fes ve Çuha Fabrika-i Hümayunu, İzmit Aba Fabrikası, Debbağhane-i Âmire, Basmahane-i Âmire (Bakırköy Bez Fabrikası) bunların belli başlılarıdır. Hereke Fabrika-i Hümayunu emlâk-ı hümayundandır, Saray'a bağlıdır.

Savaş Sanayii

Dokuma ve deri yanısıra devletin 19. yy'da el attığı diğer alan savaş sanayiidir.

III. Selim dönemine kadar her türlü savaş araç gereci devletin gözetimi altında ilgili esnafa sipariş edilir. Bu dönemden itibaren Tophane'de devlet kendi top ve tüfeğini üretir. Tophane fabrikaları giderek genişler. 1880'lerin ortalarında barut üretimi ve satışı da Tophane'ye ayrıcalık olarak verilir. Tüm bu girişimler Tophane Nezareti'ne bağlı bulunur. III. Meşrutiyet'te savaş endüstrisi İmalat-ı Harbiye Müdüriyeti çatısı altında toplanır.

İmalat-ı Harbiye Müdüriyeti'ne bağlı top, tüfek, marangoz, fişek, tapa, "imalat-ı mütenevvia", barut ve siyah burat fabrikaları vardır.

Top Fabrikası Tophane'dedir. Top ve topla ilgili her türlü araç gereci üretir. Gerektiğinde tamir eder. Zeytinburnu'nda kurulu Mermi Fabrikası, kal'a ve seyyar toplar için cephane üretir. Tophane'deki Tüfek Fabrikası mavzer tüfek imal eder ve Martini tüfeklerini mavzer sistemine dönüştürür. Marangoz Fabrikası da Tophane'dedir. Cephane sandıkları, fişek sandıkları ve ordu için gerekli her türlü tahta aksamı üretir. Zeytinburnu Fişek Fabrikası Alman teknolojisiyle mavzer fişekleri yapar. Karaağaç'ta bulunan Tapa Fabrikası top mermileri için tapa, bir tür kovan üretir. Bu fabrikada şehremaneti için fişek de üretilir. Zeytinburnu İmalat-ı Mütenevvia Fabrikası ordunun demir ve çelik alet edevat aksamını yapar. Topların kundaklarıyla ilgili aksam da bu fabrikada hazırlanır. Dumansız barut üreten Barut Fabrikası top ve tüfekler için barut hazırlar. Siyah Barut Fabrikası ise gerek ordu, gerekse sanayi ve ticaret erbabı için siyah barut üretir. □

SAVAŞ SANAYİİ: Osmanlı Devleti'nde 19. yy'da gelişen bir sanayi dalı da savaş sanayi oldu. III. Selim döneminden itibaren Tophane'de üretilen top ve tüfekten sonra, barut üretim ve satışı da Tophane'ye verildi. II. Meşrutiyet'ten sonra İmalat-ı Harbiye Müdüriyeti altında toplanan savaş sanayi, savaş sırasında Alman teknolojisi ile donatılmıştır. Bursa Silahhanesi (solda), mavzer tüfeklerinin imaliyle görevli miralay Rıfat Bey (sağda).

II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayii

Zafer Toprak

Tanzimat dönemi Osmanlı aydını klasik iktisattan yanadır. Karşılıklı üstünlükler ilkesine inanır; Osmanlının tarımda uzmanlaşması gerektiğini vurgular.

Sakızlı Ohannes Paşa, Portakal Mihâil Paşa Mülkiye'deki derslerinde tarımdan yana çıkarlar; sanayileşmeyi kaynak israfı olarak görürler. Liberal iktisat 19. yy Osmanlı iktisatçılarının ortak noktasıdır. Smith, Ricardo, Bastiat esin kaynaklarıdır. Geleneksel kapalı, geçimlik Osmanlı ekonomisinin ancak liberal bir iktisat politikasıyla çözülebileceğine inanırlar.

Yüzyılın sonunda Mehmed Cavid, gümrük duvarları ardında sanayileşme girişiminin ülkeyi yoksullaştıracağını savunur. Çarpık, cılız, rekabet gücünden yoksun bir sanayi ülke için yüktür. Himayecilik ülkedeki mal fiyatlarının yükselmesine neden olur. Bir ülkede fiyatlar artarsa o ülkede yaşam güçleşir.

Oysa, Cavid Bey'e göre, tarım bir servettir. Osmanlı tarım ve ticaretini geliştirerek ileri ülkeler arasında yer alabilir. Sanayi bu gelişim sürecinde kendiliğinden doğar.

İşbölümünün insanlığın en büyük ilerleme unsuru olduğunu kaydeden Cavid Bey, uluslararası düzeyde işbölümünde Osmanlının payına tarım sektörü düştüğünü ileri sürer. Tarım kesimine sermaye akıtılmalı, ülke toprakları en geniş biçimde ekilip biçilerek tarımsal üretim artırılmalıdır.

19. yy. Osmanlı düşünürleri arasında sanayileşmeden yana tek tük örnekler görülebilir. Tercüme Odası'ndan Şerif Efendi, Osmanlı Devleti'nin salt tarım ülkesi olarak görülmesine karşı çıkar. Mizancı Murad tarımın yanısıra sanayie de ağırlık verilmesini önerir. Ahmed Mithad ve Musa Akyiğitzade sanayileşmenin iktisadî bağımsızlık için zorunlu olduğunu vurgularlar.

Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi (İzmir, 1907) sanayileşmek için Osmanlı topraklarında geniş olanaklar olduğunu, sorunun sermaye ve kurumsal örgütleniş yetersizliğinden kaynaklandığını yazar. Sanayileşmenin beraberinde tarım ve ticaret sektörlerinin de gelişimini getireceğini savunur.

1908 Devrimi ve Sanayileşme

Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası 1908 Devrimi'yle birlikte "İstibdat"ın son bulduğu, sanayileşme için gerekli ortamın oluştuğu kanısındadır. Oda'ya göre kentlerde, işsiz, güçsüz, sefalet ve zaruret içinde yaşayan pek çok Osmanlı umudunu sanayileşmeye bağlamıştır. Sanayi binlerce Osmanlıya geçim kapısı açacak; düşkün halkı yoksulluktan kurtaracaktır.

Meşrutiyet'in ilanıyla her türlü sanayileşme engelinin ortadan kalktığını savunan Oda, Osmanlı sermayedarlarını girişimci olmaya çağırır.

1908 Devrimi'nin ilk yıllarında sanayileşmenin önemini vurgulayan bir başka kesit Türkçülerdir. *Türk Yurdu* dergisinde yazan Rus asıllı toplumcu düşünür Parvus, Türkiye'nin Avrupa'nın

SANAYİLEŞME TARTIŞMASI: Osmanlı aydınları arasında sanayileşme tartışması genelde iktisadi politikaların tartışıldığı bir bağlam içinde ele alınmıştır. Gerçekte, liberal ekonomi politikası 19. yy Osmanlı iktisatçılarının savundukları bir politikaydı. Sakızlı Ohannes, Mihâil Portakal gibi iktisatçıların görüşü bu yöndeydi. İttihat ve Terakki'nin ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey de koruyucu bir politikayla sanayileşmenin olanaksızlığını savunur. Cavid Bey'e göre temeli tarım ve ticarete dayalı bir ekonomik model içinde sanayi de kendiliğinden gelişecektir. Şerif Efendi, Ahmed Midhat ve Akyiğitzade Musa gibi yazarlar ise sanayileşmenin zorunluluğunu vurgulamışlardır. Cavid Bey (solda) ve Ahmed Midhat.

malî boyunduruğu altında olduğunu; bu durumdan ancak sanayileşerek kurtulunabileceğini söyler. Parvus, büyük sanayiden yanadır ve bunu Osmanlı kendi malî olanaklarıyla gerçekleştirmelidir.

II. Meşrutiyet'le birlikte gazete ve dergiler sanayileşme sorununu tartışırlar. Bu sırada Bâbıâli'nin gündemine sanayii teşvik politikası gelir.

Sanayileşmeyi özendirmek amacıyla, girişimcilere "imtiyaz" ya da "inhisar" türü ayrıcalıklar önerilir; iki teşvik yasa tasarısı hazırlanır.

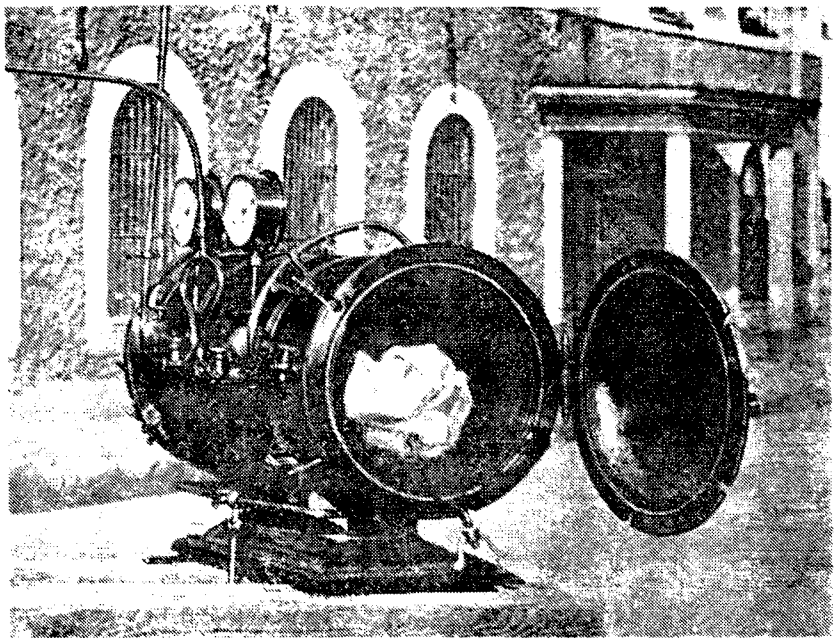
1913 Aralık'ında Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı yayınlanır. Onu 1914 başlarında Teşvik-i Sanayi Talimatnamesi izler. 1 Ocak 1917'de Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatının Suret-i Tatbiki Hakkında Nizamname çıkarılır.

İlkin fes, şeker, cam, billur, kâğıt, mum gibi bazı malların üretimine "imtiyaz" verilmesi, ya da bu malların "inhisar"a alınması önerilir. Özellikle kapitülasyonlar nedeniyle böyle bir yola sapma gereği duyulur. Gümrük vergilerinin yükseltilemediği bir ortamda "inhisar" yoluyla işletmeler kuruluş aşamasında kırıcı rekabetten korunmak istenir.

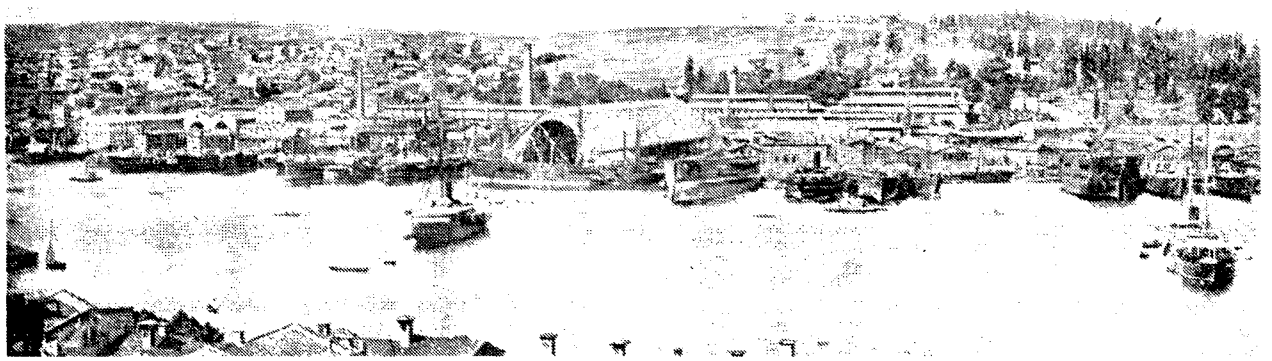
Ancak, "imtiyaz" ve "inhisar" yöntemleri eskiyi hatırlatır. Yasakçı bir politika izlemektense özendirici olmak yeğlenir. Bu doğrultuda teşvik tedbirleri hazırlanır.

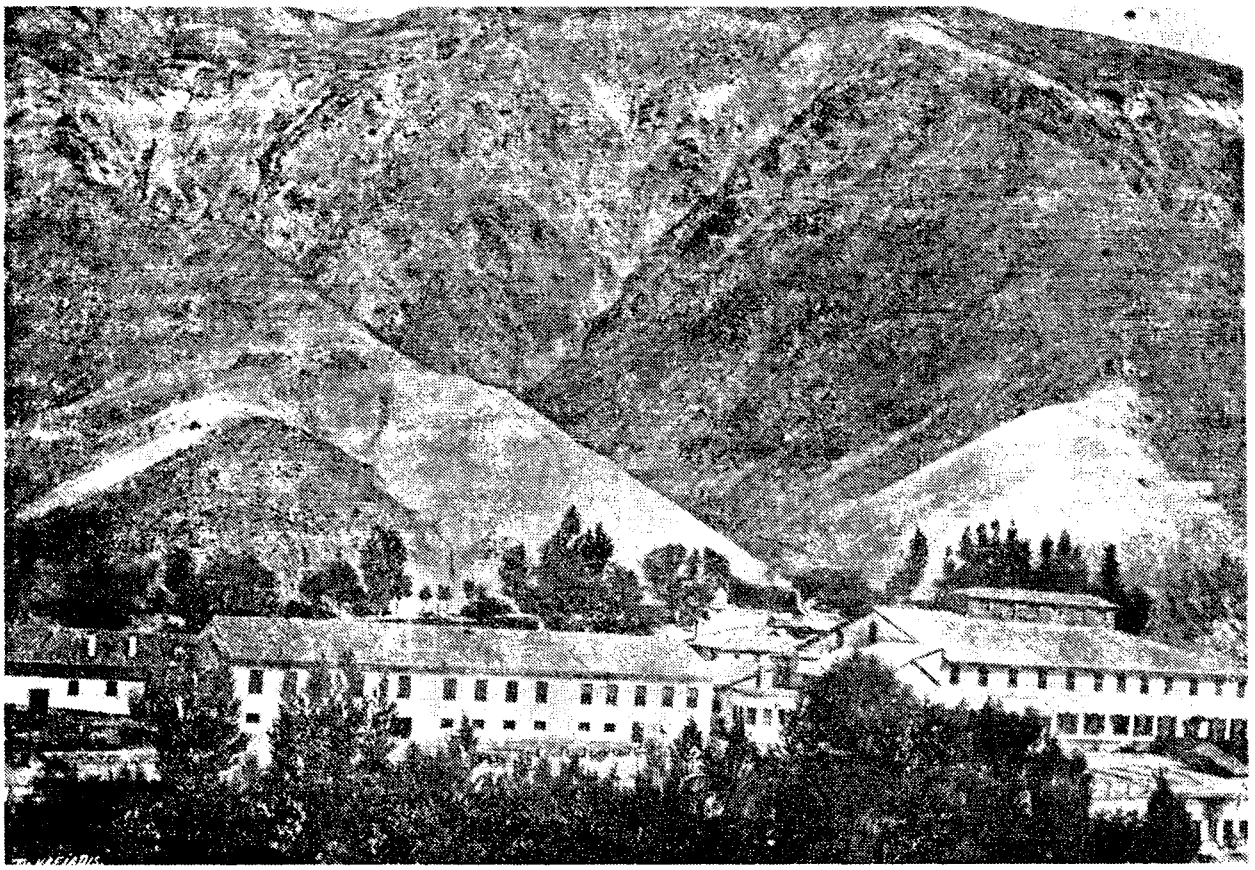
1909 tarihli "Sanayiin terakkisi hakkında kanun layihası" sanayileşmenin önemini vurgular; Avrupa mallarıyla rekabet edebilmesi için Osmanlı sanayiine bazı ayrıcalıklar tanınması gerektiğine değinir.

Layiha, Tanzimat Dairesi ve Ticaret ve Nafıa Nezareti'nde değişikliğe uğrar ve 1911 başında Meclis'te görüşülmeye başlar. Bu arada Meclis'ten tek maddelik bir yasa geçirilerek süresi dolmuş eski teşvik unsurlarına süreklilik kazandırılır. Fabrikaların kuruluş ya da genişletilişleri sırasında getirilen makine araç gereçleri için eski yasanın yürür-

SANAYİİ TEŞVİK: Sanayii teşvik sorunu II. Meşrutiyet'le birlikte gündeme gelmiştir. 1913'teki Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı'nın ardından Teşvik-i Sanayi Talimatnamesi'nin ve daha sonra Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatının Suret-i Tatbiki hakkında nizamname çıkartılması bu yolda atılan önemli adımlardı. Avrupa mallarıyla rekabet edebilmesi için Osmanlı sanayiine bazı ayrıcalıklar tanınması da bu sırada olmuştur. Yine bu dönemde yeni kurulacak fabrikalarla, genişletilecek tesislerin araç gereç, makine aksamı ve kimyevi madde gibi hammaddelerinin ithalinde vergiden muaf tutulması alınan önemli kararlar arasındadır. Tersane-i Âmire (altta), Tersane-i Âmire imalatı bir tebhir aleti etüv (üstte).

GELİŞEN DERİCİLİK: Osmanlı Devleti'nde dericilik imalatının tarihi 1800'lere kadar uzanır. Bu yıllarda Beykoz civarında kurulan debbağhane bir süre sonra devlete devredilmiş ve 1842'de yeni makinelerle donatılmıştır. Kundura üretecek yeni bir tesisin eklenmesinden sonra üretimi artan fabrika genellikle ordu ve sarayın ihtiyacını karşılıyordu. Ordunun ihtiyacını karşılayan kuruluşlardan Erzincan yakınında 4. Ordu aba fabrikası.

lükten kalktığı tarihten itibaren ödenen gümrük rüsumunun geri verilmesi kararlaştırılır. Yeni kurulacak ve genişletilecek fabrikalar için gerekli araç, gereç, makine ve hammaddelerin taşınmasında kullanılacak dekovil ve havai hatlar ve bunların parçalarının ve tarım aletlerinin, kimyevi gübrenin gümrük resminden muaf tutulması uygun görülür.

Yine aynı yıl, bütçe yasasıyla, Osmanlı topraklarında fabrika kuranlardan alınan on lira ruhsat resmi kaldırılarak girişimcilerin vergi yükü hafifletilir.

Teşvik mevzuatı Mebusan Meclisi seçimlerinin uzun süre yapılamaması nedeniyle kanun hükmünde kararname ya da "kanun-ı muvakkat" şeklinde çıkarılır. Bu, Meclis'te görüşülmeye başlanan son tasarının geliştirilmiş şeklidir.

Hammaddelerin ya da yarımamul maddelerin niteliğini değiştiren, en az 5 beygir çevirici güçle çalışan, en az bin liralık bina, araç gerece sahip, yılda en az 750 işgünü tutarında işçi (ortalama 3-4 işçi) çalıştıran fabrikalar mevzuat kapsamına girer. Hükûmetten imtiyaz alan şirketler kapsam dışıdır. Büyük çoğunluğu yabancı sermaye tarafından kurulan bu şirketlerin sözleşmelerinde kendilerine özgü bağışıklık ve ayrıcalıkları vardır.

Yukarıdaki koşullara sahip olmayan kuruluşlar ancak sınırlı ölçekte bağışıklık ve ayrıcalıklardan yararlanabilirler. Ayrıca, halı tezgâhlarıyla, elişi halı, mensucat ve dantela üretenlere de bazı bağışıklıklar tanınmıştır.

Fabrikalara Tanınan Muafiyet

1913 mevzuatı teşvik tedbirlerinden yabancıların da yararlanabileceğini hükme bağlamışken, Dünya Savaşı yıllarında çıkarılan bir kanun-ı muvakkat la bağışıklık ve ayrıcalıkların yalnız Osmanlı tebasına ve Osmanlı anonim şirketlerine hasredilmesi kararlaştırılır. O güne kadar kazanılmış haklar mahfuz tutulur.

Mevzuat kapsamına giren fabrikalara tanınan bağışıklık ve ayrıcalıklara göre, fabrika ve müştemilâtının kurulacağı ve genişleyeceği alan boş miri arazi olduğu takdirde, bu topraklar, devlet tarafından parasız olarak fabrika sahiplerine devredilecektir. Ancak bedelsiz verilecek arazi beş dönümü aşamaz. Bu topraklar vakıf arazi ise "mukataa-i zemin" sağlandıktan sonra fabrika sahibine verilir.

Fabrikayla arazi ve binalardan emlâk (arazi ve musakkafat) vergisi, temettü vergisi, binaların bulundukları yerlere ait bedel-i öşr, hükümet, vilayet, müstakil mutasarrıflık ve belediyece konan ek resimler, İdare-i Vilayet Kanun-ı Muvakkatı'nda belirlenen "meb-

lâğ-i muayyene-i seneviyye", ruhsatname harçları ve belediye inşaat resmi alınmayacaktır.

Fabrikaların, kuruluşları ya da yayılmaları sırasında gerek duyacakları "ateş ve akis tuğlalar, demir, petrol, makine, alât ve edevât" Osmanlı topraklarında yeter ölçüde üretilinceye değin dışardan gümrük ödemeksizin ithal edilebilecektir. Bu tür gümrük bağışıklıkları yeni değildir. Makine ithalatının gümrük resminden muaf tutulması 1860'lı yıllarda kurulan Islâh-ı Sanayi Komisyonu'nca önerilmiş ve 1873'te Bâbıâli'ce benimsenmiştir. 1911'de çıkarılan yasayla da bu bağışıklık sürdürülmüştür.

1913 mevzuatı fabrikalara gerekli hammaddelerin, yurt içinde çıkarılamaması, yetişmemesi ya da üretilememesi koşuluyla, ithalini gümrük ödemeksizin serbest bırakır.

Fabrikaları ana yol, liman ve demiryoluna bağlayan ara yolların yapımı ve bu yollarda kullanılacak taşıt araçları için gerekli demir malzeme, araç gerecin ithali gümrüksüz yapılacaktır. Ara yol, boş mirî araziden geçiyorsa, söz konusu toprak fabrika sahibine bedelsiz devredilir. Mülk arazi ise fabrikatör arazi sahibiyle uzlaşarak bu toprakları satın alabilir. Uzlaşma sağlanamadığı takdirde istimlak hükümleri uygulanır ve toprak fabrikatöre devredilir.

Çevirici gücün fabrika yöresine getirilmesi için fabrika sahibi mirî araziye ve yol kenarlarına, üçüncü kişilerin çayır ve tarlalarına herhangi bir resim ya da ücret ödemeksizin direk dikebilecektir.

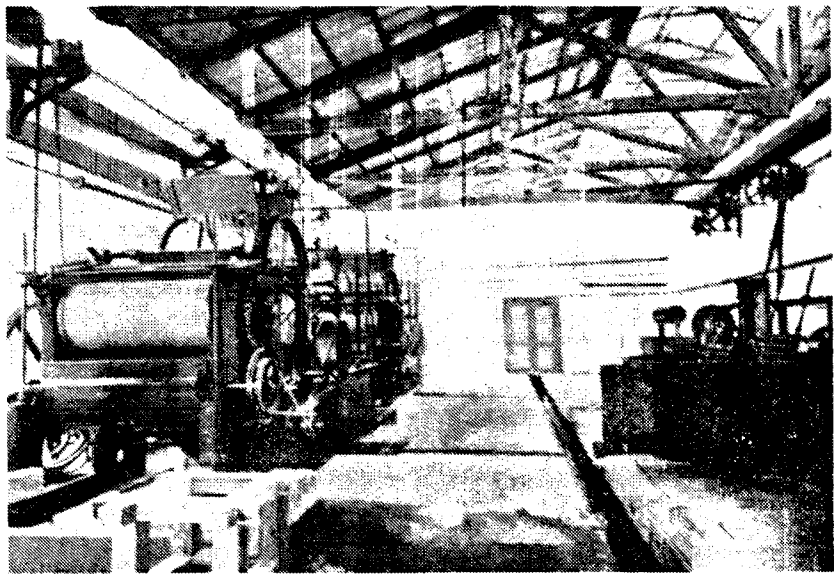
Fabrikaların yukarıdaki bağışıklık ve ayrıcalıklardan yararlanabilmeleri için, ruhsatname tarihini izleyen dört yıl içinde üretime geçmiş olmaları gerekir. Yoksa bağışlanan arazi geri alınır, muaf tutuldukları vergi ve resimler ödetilir.

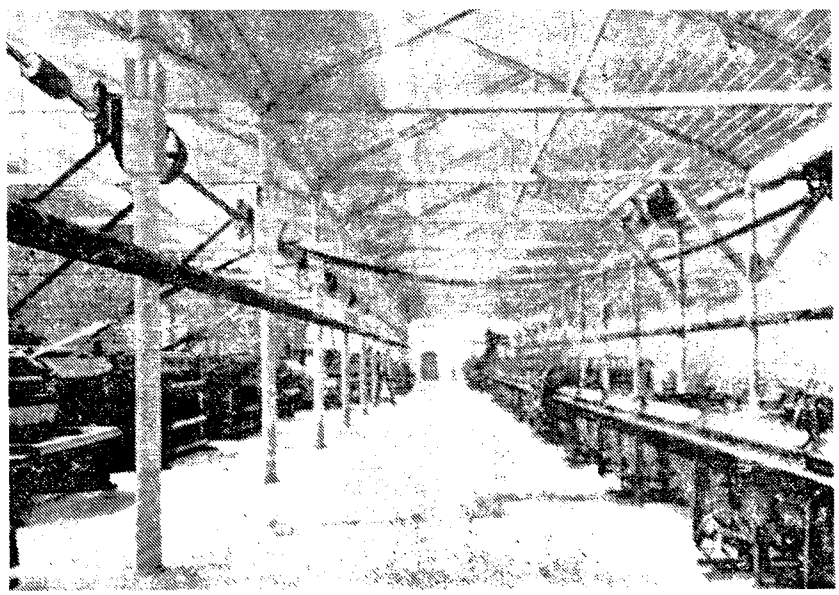
Öte yandan, mevzuattan yararlanan fabrikalar, faaliyete geçtikten sonra, Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin onaylayacağı bir gerekçe olmaksızın, iki yıl süreyle işi durdurdukları takdirde, tüm bağışıklık ve ayrıcalıklar kaldırılır.

1913 mevzuatı Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan tüm fabrika ve tezgâhların ihraç edecekleri mallar için gümrük bağışıklığı getirir. Bu ilke aslında 19. yy'ın ikinci yarısında uygulanmaya başlanmıştır. 1876'da iplik fabrikaları mamulleri % 1'lik ihraç resminden muaf tutulmuşlardır. Ertesi yıl aynı ayrıcalık deri sanayiine de tanınmıştır. 19. yy'ın ikinci yarısında, imalat sanayii alanında verilmiş ruhsat ve imtiyazların hemen hepsinde ihracatı gümrük rüsumundan bağışık tutan bir madde bulunur.

Mevzuatın diğer önemli bir boyutu hükümet alımlarında yerli sanayi ürünlerine öncelik tanınmasıdır. Bâbıâli, gerek duyduğu mallar için "mümkün olduğu derecede mamulât-ı dahiliyyeyi tercih edecek"tir.

Yerli sanayi ürünlerine öncelik sorunu 1909 ve 1910 tasarılarında da gündeme gelmiştir. 1909 layihasında Osmanlı malları % 10 daha pahalı olsa da, ithal malları yerine tercih edilecektir. 1910'da bu oran % 15'e çıkarılır. An-

HEREKE FABRİKASI: *Feshane fabrikasından sonra kurulan İzmit Çuha Fabrikası kurulurken, bu fabrikayı kuranlar Serasker Rıza Paşa'nın izniyle Hereke'de de kendi adlarıyla bir fabrika daha da kurdular. İpekli kısmının özellikle saray için üretimde bulunduğu bu kuruluş 1875'ten sonra piyasaya yöneldi. Daha sonra halı ve çuha üretiminde bulunan fabrika 1918'de yenilenerek üretim kapasitesi artırıldı. Hereke çuha (üstte), çuha ve fes fabrikasının içi (altta).*

FABRİKALARA AYRICALIK: *II. Meşrutiyet'ten sonra yürürlüğe giren birçok mevzuat fabrikalara çeşitli ayrıcalıklar tanımıştır. Bunlar arasında fabrikanın inşa edildiği arazi ve binaların sağlanmasındaki kolaylıklardan, ithal edilecek makine ve yedek parçanın getirilmesine, hatta yurtiçinde üretilmeyen hammaddenin ithalindeki gümrük muafiyetine kadar bir dizi teşvik sayılabilir. Ahırkapı kereste fabrikasının içi (sağda), Reji Fabrikasının deposu (karşı sayfada).*

cak 1913 mevzuatında böyle bir oran yer almaz. 1917 tarihli nizamnamede ise, fiyat farkı ve kalitesi ne olursa olsun yerli ürünlerin tercih edileceği belirtilir. Hükümetçe gerek eksiltme, gerek pazarlık suretiyle alınacak malların miktarı ülkedeki kapasitelerin üzerinde ise Bâbıâli öncelikle yerli malı satın alacak, talebin karşılanmayan geri kalan kısmı ithal mallarıyla karşılanacaktır.

1913 mevzuatı bağışıklık ve ayrıcalıklardan yararlanma süresini onbeş malî yılla sınırlamıştır. 1913 mevzuatı 1927'de yayınlanan Teşvik-i Sanayi Kanunu'na kadar yürürlükte kalır. 1917'de hazırlanan sanayi istatistiklerine göre bu tarihte 117 sınaî kuruluş mevzuattan yararlanmaktadır. Bunların 63'ü İstanbul'da, 15'i İzmir'dedir.

1913 Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı ve ona ilişkin talimatname ve nizamname, II. Meşrutiyet öncesi imalat sanayiinde dağınık bir surette uygulanagelmekte olan bağışıklık ve ayrıcalıkları aynı mevzuatta toplar. Bu arada bazı yeni özendirici unsurlar getirir.

Ancak, geliştirilen mevzuatın önemli bir eksiği vardır. Kuruluş ve işletme sermayesi sorununa her üç metinde de değinilmez. Oysa sanayileşme her şeyden önce para gerektirir.

Öte yandan, sınaî üretimin temel girdilerinden emek konusunda da mevzuat herhangi bir yenilik getirmemiştir. Bilgi beceri sahibi işgücünün nasıl sağlanacağı mevzuatta yer almaz. Osmanlıda sermaye yanı sıra vasıflı emek de kıttır.

1913, 1915 Sanayi Sayımları

II. Meşrutiyet yıllarında istatistiğin giderek önemi artar. Nezaretler kendi ilgi alanlarında istatistiksel çalışmalar yaparlar. Meşrutiyet yönetimi sonucu kamuoyuna bilgi aktarma gereği istatistiği daha da önemli bir araca dönüştürmüştür.

Bu doğrultuda, sanayii teşvik mevzuatı ertesi Bâbıâli ülkedeki sınaî mal varlığının boyutlarını saptamaya koyulur. Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bağlı Sanayi Müdüriyet-i Umumiyesi "sanayi umurunun tanzim ve ıslahı" için bir sanayi istatistiği düzenler.

Sanayi müfettişlerinden Mösyö Durand ve Mühendis Fuad Bey'in birlikte yürüttükleri sanayi sayımı İstanbul, İzmir, Manisa, Bursa, İzmit, Karamürsel, Bandırma ve Uşak'ı kapsar. Toplanan bilgiler 1917'de *1329, 1331 Senelerî Sanayi İstatistiki* adı altında yayınlanır.

İstatistikte, Meşrutiyetin başlangıcından beri iktisadi alanda sarfedilen çabaların ve kapitülasyonların kaldırılışının sanayileşmek için gerekli ortamı oluşturduğu kaydedilir.

1913 ve 1915 sayımlarında çevirici güçle birlikte en az on işçi, ya da çevirici güçsüz yirmi işçi çalıştıran işyerleriyle, 24 saatte en az 100 kental tahıl öğüten değirmenler ve sürekli ondan fazla işçi çalıştıran sabun fabrikaları yer alır.

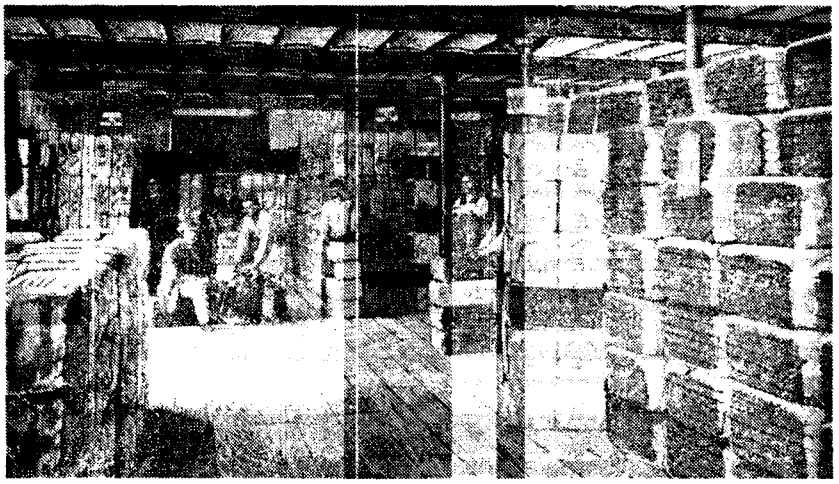
İstatistikte sınaî kuruluşların, sayısı, boyutları, yöresi, çevirici gücü, türü, motor sayısı, diğer araç gereçler, üretim miktarı, üretimin ithalat, ihracat ve tüketime oranla durumu, çalışanların nitelikleri, ücretleri ve çalışma saatleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmektedir.

Sayım Osmanlı topraklarının sınırlı bir alanında gerçekleştirilmiş; ispirto-

TABLO 1

1915'te Sanayi İşyerlerinin Türlere Ayırımı ve Toplama Oranla Yüzdesi

Sanayi Türü	Asli Kuruluş Sayısı	Asli ve Tali Kuruluş Sayısı	Toplama Oranla Yüzdesi: Asli Kuruluş	Toplama Oranla Yüzdesi: Asli ve Tali Kuruluş
Gıda sanayii	75	78	28.6	27.7
Toprak sanayii	17	21	6.4	7.5
Deri sanayii	13	13	4.9	4.6
Ağaç sanayii	24	24	9.0	8.5
Dokuma sanayii	73	78	27.5	27.7
Kırtasiye sanayii	51	55	19.4	19.6
Kimya sanayii	11	13	4.1	4.3
Toplam	**264**	**282**	**99.9**	**99.9**

lu işçiler, ayakkabı, hazır elbise, çamaşır gibi bazı kesimler istatistik kapsamına alınmamıştır. Ancak, yine de Osmanlı sanayii üzerine genel bir fikir verilebilecek niteliktedir.

Osmanlı topraklarında sanayi kuruluşlarının önemli bir kısmı İstanbul ve İzmir çevresindedir. Adana ve Tarsus'daki dört iplik fabrikasıyla bazı kentlerdeki un ve deri fabrikaları dışında Anadolu'nun başka yörelerinde sınaî kuruluşa pek rastlanmaz. Suriye'de istatistikte yer alabilecek işyerleri olmasına karşın savaş nedeniyle sayım dışı bırakılmıştır.

Sayım sırasında istatistikleri toplayanlar bir dizi güçlükle karşılaşırlar: Fabrika sahipleri sanayi sınırlarını açıklamak istemezler. Osmanlıda her türlü sayımın ardından yeni bir vergi yükümlülüğü geldiğinden, çekimser davranırlar.

Öte yandan, kuruluşların çoğunda düzenli kayıt yoktur. Kayıtlar ve hesaplar üstünkörü tutulur. Osmanlıda sayı, muhasebe, zaman gibi yaşamı düzenleyen pratikler yeterince gelişmemiştir.

Bilançolar değişik takvim yöntemlerine göre tutulmuştur. Kimisi Ocaktan Ocağa, kimisiyse Marttan Marta bilanço düzenler.

İstatistikte yer alan aslî kuruluşların sayısı 1913 ve 1915 yılları için sırasıyla 252 ve 264'tür. Ayrıca aynı yıllar için 17 ve 18 talî kuruluş görülür. Toplam sayılar bundan böyle 269 ve 282'dir.

Gıda sanayii grubu tüm işyerlerinin % 27,7'sini oluşturur. Bu oran Osmanlı ülkesinin tarımsal yapısından kaynaklanır. İkinci sırada yine 27,7'lik bir oranla dokuma sanayii yer alır. Bu da tarım girdili bir sanayi koludur. Pamuk, yün, koza gibi hammaddeleri işler. % 19,6'lık bir oranla kırtasiye sanayii üçüncü sıradadır. Bu grupta oranı yükselten basımevleridir. Sayıları 42'yi bulur. Deri sanayii % 4,6 ile sonda yer alır. Bu işkolundaki kuruluşlar sanayi sayımına giremeyecek ölçüde küçük birimlerden oluşmaktadır.

İstatistiğin kapsadığı sanayi kuruluşlarının % 55'i İstanbul ve çevresinde yer alır. Onu % 22 ile İzmir kenti izler. Dokuma sanayii kuruluşlarının % 71'i İstanbul ve İzmir dışındaki kentlerde kurulmuştur. Kırtasiye sanayii başlığı altında yer alan "matbaa ve sair kâğıt imalâtı"nın % 100'ü İstanbul ve İzmir'de gözükür.

İstatistik kapsamına alınan işyerlerindeki çevirici gücün toplamı 20.977 beygir gücüdür. 264 işyerinin her birine ortalama 85 beygir gücü düşer. Çevirici gücün % 75,9'u buhar makinelerinden elde edilir. İkinci sırada % 12,8'le içten yanmalı motorlar yer alır. Elektrikli motorlar % 6,4'le üçüncü sıradadır. Su gücü ise % 4,8'dir.

En fazla çevirici güç kullanan fabrikalar toprak, gıda ve dokuma sektörlerindedir. Kırtasiye sanayii 9,4 beygir gücü ortalama takatla çevirici güç kullanımı açısından son sıradadır.

Buhar makinelerinin en yaygın olduğu alt sektörler değirmencilik, çimento, iplik ve dokumacılıktır.

İşyerlerinde kullanılan yakıt çoğunlukla madenkömürüdür. Büyük ölçüde iç kaynaklardan sağlanır. Kok kömür, benzin ve petrol gibi diğer yakıt türleri ithal edilir.

1913 yılı için derlenen istatistikte, sayımı yapılan 252 işyerinden 239'u çalışmaktadır. 1915'te ise sayıma giren işyeri adedi 265'e yükselirse de, işleyen kuruluş sayısı 182'ye düşmüştür. Bu düşüşün nedeni savaştır. Hammadde ve yakıt sıkıntısı çekilmektedir; seferberlik nedeniyle işgücünün bir kısmı cepheye sevkedilmiştir.

İstatistiğin kapsadığı kuruluşlarla 1913'te 16.975 kişi çalışırken bu rakam 1915'te 14.060'a düşmüştür. Faaliyette bulunan işletmelerde % 31 düşüş varken çalışanların sayısının % 17 azalması üretimi durdurulan kuruluşların görece küçük ölçekli işletmeler olduğunu gösterir.

Çalışanların büyük çoğunluğu dokuma ve gıda sanayilerinde gözükür. Dokuma sanayiinde çalışanların toplam işgücüne oranı 1913 ve 1915 yılları için sırasıyla % 46 ve 48'dir. Bu rakamlar gıda sanayiinde % 25 ve % 28'dir. İşgücü açısından savaştan en çok etkilenen işkolları kimya ve toprak sanayileridir. Savaşla birlikte gıda, deri ve dokuma sektörlerinde çalışanların oranı yükselmiştir.

TABLO 2

Sanayi Kuruluşlarının 1915'te Bölgelere Göre Dağılımı

Sanayi Türü	İstanbul ve Çevresi	İzmir Kenti	Diğer Yerler	Toplam
Gıda sanayii	45	23	10	78
Toprak sanayii	20	1	—	21
Deri sanayii	11	2	—	13
Ağaç sanayii	15	9	—	24
Dokuma sanayii	15	8	55	78
Kırtasiye sanayii	44	11	—	55
Kimya sanayii	5	8	—	13
Toplam	155	62	65	282

İstatistikteki kuruluşların 1913 ve 1915 yılları üretimi değer olarak sırasıyla 6.708.168 ve 7.570.468 Osmanlı lirasıdır. 1915'te enflasyon henüz emekleme aşamasındadır. Bu nedenle artış büyük ölçüde reeldir.

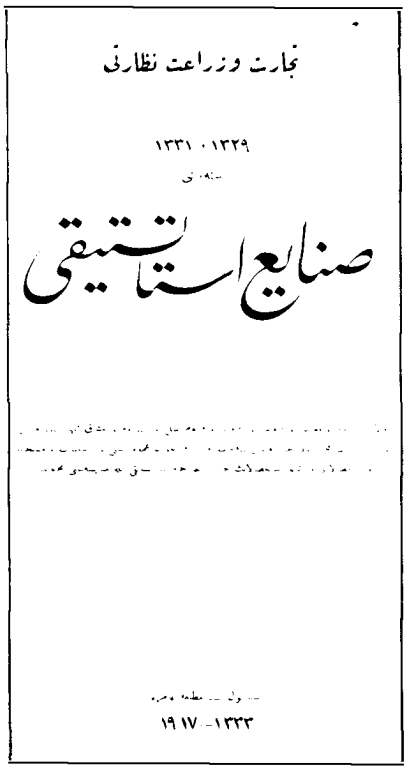
Ancak, 1919 sayımında, pamuk ipliği imalatı ve pamuklu dokuma gibi önemli bir kalemin üretimi değer olarak belirtilmemiştir. 1913'ten 1915'e gıda sanayii üretiminde % 16, deri sanayiinde % 96 artış görülür.

İstatistiğin verilerine göre en fazla değer gıda sanayiinde yaratılır. Onu dokuma sanayii izler. Üçüncü sırada basımevleri nedeniyle kırtasiye sanayii yer alır. Deri sanayiinde % 96'lık artış, Beykoz Fabrikası'nın üretimine hız verilmesinden kaynaklanır.

Osmanlı sanayiinde yaratılan değer içersinde değirmenciliğin önemli bir payı vardır. Toplam değerin içinde bu kesimin payı 1913 ve 1915 yılları için sırasıyla % 32 ve % 44'tür. Değirmenciliği de içeren gıda sanayiinin aynı yıllar için oranı % 69 ve 70'tir.

İstatistikte sınaî ürünleri tüketiminde dış ticaretin payını saptamak amacıyla yurtiçi üretimin tüketime oranı verilmiştir. Bu hesaplamada yalnız İstanbul, Galata, Haydarpaşa ve İzmir limanlarının ithal ve ihracatı değerlendirilmiştir.

İstatistik kapsamına alınan yörelerde, geçimlik kesimin dışında önemli bir un açığı gözükür. Örneğin İstanbul'da değirmenlerde öğütülen unun tüketime oranı % 53'tür. İzmir'de bu oran %

تجارت وزراعت نظارتی

۱۳۳۱ - ۱۳۲۹

صنایع استاتیقی

۱۹۱۷ - ۱۳۳۳

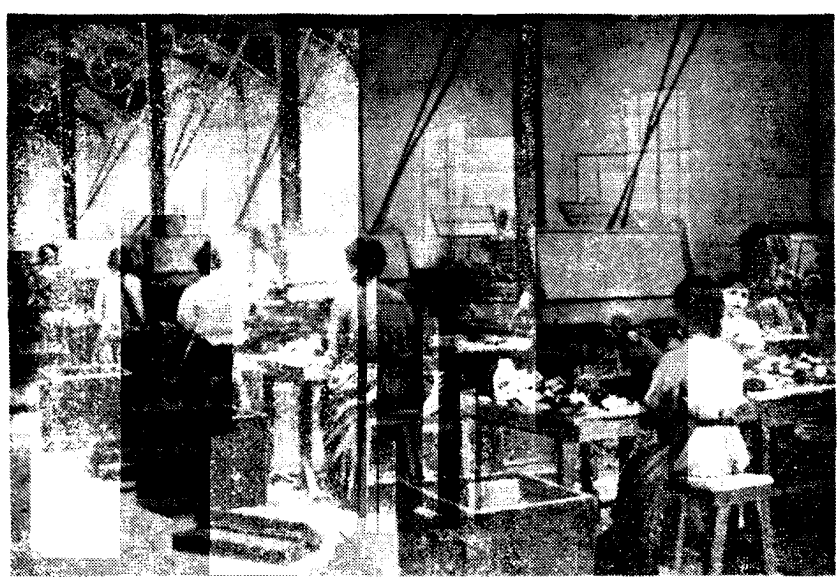
SANAYİ SAYIMLARI: Sanayi teşvik tedbirlerinin yanısıra imparatorluk içindeki sınai malvarlığının saptanması da II. Meşrutiyet yıllarındadır. Nezaretlerin kendi ilgi alanları dahilinde yaptıkları çalışmaların yanısıra sanayi müfettişlerinden Mösyö Durand ve Mühendis Fuad Bey'in yürütmüş oldukları sayım İstanbul, İzmir, Manisa, Bursa, İzmit, Karamürsel, Bursa ve Uşak'ta yapıldı. Bu çalışmalar 1917'de bir kitap haline getirildi. 1329-31 yılları Sanayi İstatistiki.

96'ya kadar yükselir. İstanbul'da değirmenciliğin gelişememesinin nedeni, Rusya ve Romanya unlarının rekabeti yanı sıra Anadolu'dan yeterli ölçüde buğday gelmemesidir.

1916 yeni gümrük tarifesine değin ithal malı buğday ile una aynı oranda rüsum ödendiğinden, tüccar buğday yerine un ithal etmeyi daha kazançlı bulmuştur. Değirmencilik bu nedenle yeterince gelişememiştir. Yeni gümrük tarifesi düzenlenirken bu durum göz önünde bulundurulmuş, una yüksek bir ithal resmi konarak, un ithalatı fiilen yasaklanmıştır.

Son olarak, istatistikte işletmelerin mülkiyetiyle ilgili bilgiler yer alır. 1915'te 264 kuruluştan 214'ü gerçek ki-

İSTATİSTİK SONUÇLARI: Yapılan istatistiklere göre gıda sanayi tüm işyerlerinin % 27.7'sini oluşturur. Bundan sonra yine % 27.7'lik oranla dokuma ve ardından % 19.6'yla kırtasiye, % 4.6 ile dericilik gelir. Sanayi kuruluşlarının % 55'i ise İstanbul ve çevresindedir. Küçükçekmece kibrit fabrikasında kibrit doldurulması.

şilere aittir. 28 kuruluş anonim şirket olarak kayda geçmiştir. Özellikle büyük sermayeyi gerektiren çimento, bira, pamuklu dokuma gibi sektörlerdeki işyerleri anonim şirketler tarafından kurulmuştur. İşletmelerin 22'si hükümet ve Hazine-i Hassa'nın elinde gözükür. Bunların büyük bir kısmı dokuma sektöründe yer alır.

İstatistikte gerçek kişilere ait işyerlerinin etnik dağılımı yer almıyorsa da, *Sanayi* dergisinin sahibi İbrahim Pertev'in yaptığı inceleme sonucu bu işletmelerin % 19,6'sının Türk-İslâm unsurunun mülkiyetinde olduğu, % 80,4'ünün ise gayrımüslimlerin elinde bulunduğu ortaya çıkar.

Özel kişilerin üzerinde gözüken 29 değirmenden 24'ü, 9 makarna fabrikasından 8'i, 18 şeker ve tahin imalathanesinden 16'sı, konserve fabrikalarının tümü gayrımüslimlerin elindedir.

Ancak, savaş yıllarında dağılım büyük ölçüde Türk-İslâm unsurunun lehine gelişir. Bunun nedeni, *Sanayi* dergisine göre, "intibah-ı sınaî"dir.

Sanayileşme Özlemi ve Sınaî Örgütlenme

II. Meşrutiyet yıllarında sanayileşmeyi sürekli vurgulayan yayın organı *Sanayi* dergisidir. Batı'daki sanayi devriminin Osmanlılarca anlaşılmadığını ileri süren dergi, Tanzimat'ın idarî, mülkî, askerî bir dizi ıslahât hareketlerine giriştiğini, bilim ve tekniğin yayılması, sanayiin kurulması doğrultusunda herhangi bir girişimde bulunmadığını kaydeder.

Sanayi'e göre, sanayileşemeyen Osmanlı toplumu 20. yy'da ağır bir iktisadi esaret altındadır. Osmanlı milleti artık uyanmalı, sanayileşmelidir. 20. yy her şeyden önce bilim ve sanayi yüzyılıdır. 20. yy'da ulusal varlık ancak sanayileşerek sürdürülebilir.

Sanayi çevresi I. Dünya Savaşı'nın iktisadî bağımsızlığı elde etmek için büyük bir fırsat olduğunu söyler.

Milli Fabrikacılar Cemiyeti Osmanlı fabrikatörlerini bünyesinde toplayan bir dernektir. 1917 başında, çoğu İttihatçı ve aynı zamanda mebus olan fabrikatörlerin kurdukları dernek, sanayi alanında özel girişimin (teşebbüsât-ı şahsiyye-i sınâiyye) gelişmesini amaçlar.

Tokat mebusu ve Milli Şayak Fabrikası sahibi Hüseyin Rıza Bey, Divaniye mebusu ve Halat Fabrikası sahiplerinden Halit Süleyman Bey, Lazistan mebusu ve Sûfîzade İmalathanesi sahibi Sudi Bey, İzmit mebusu ve Şişe ve Konserve Fabrikaları sahiplerinden Ziya Bey, Karesi mebusu ve Yağ ve Alçı Fabrikası sahibi Ferhat Bey, Niğde mebusu ve Deri Fabrikası sahiplerinden Kalinoğlu Ananyas Efendi, davavekili ve Kereste Fabrikası sahibi Selahattin Refik Bey, Kereste ve Sun'i Taş Fabrikaları sahibi Benun Değirmenciyan Efendi ve Reşatpaşazade Ali cemiyetin kurucularıdır.

Milli Fabrikacılar Cemiyeti, ülkenin gerek duyduğu sınaî işletmelerin kuru-

TABLO 3
Çevirici Gücün Sanayi Kuruluşlarının Türlerine Göre Dağılımı

	Çevirici Güç		Yüzde Oranı		
Sanayi Türü	Sayı	Beygir Gücü	Çevirici Güç Sayısına Oranla	Beygir Gücüne Oranla	Ortalama Takat
Gıda sanayii	110	7.893	29.4	37.6	71.7
Toprak sanayii	22	3.837	5.9	18.2	174.4
Deri sanayii	27	961	7.2	4.6	35.5
Ağaç sanayii	25	513	6.7	2.4	20.5
Dokuma sanayii	102	6.247	27.2	29.8	61 2
Kırtasiye sanayii	75	705	20.0	3.4	9.4
Kimya sanayii	13	821	3.5	3.9	63.0
Toplam	**374**	**20.977**	**99.9**	**99.9**	**56.1**

TABLO 4
1913 ve 1915'te Çalışanların Sektörlere Göre Ayırımı

	Çalışanların Toplamı		Yüzde Oranı	
Sanayi Türü	1913	1915	1913	1915
Gıda sanayii	4.281	3.916	25.2	27.8
Toprak sanayii	980	336	5.8	2.4
Deri sanayii	930	1.270	5.4	9.0
Ağaç sanayii	705	377	4.1	2.8
Dokuma sanayii	7.765	6.763	45.8	48.0
Kırtasiye sanayii	1.897	1.267	11.2	9.0
Kimya sanayii	417	131	2.4	0.9
Toplam	**16.975**	**14.060**	**99.9**	**99.9**

TABLO 5
1913 ve 1915'te Sanayi Sektörlerinin Değer Olarak Üretimi (Milyon Kuruş)

	Üretim		Yüzde Oranı	
Sanayi Türü	1913	1915	1913	1915
Gıda sanayii	459.6	531.9	68.2	70.3
Toprak sanayii	13.4	2.7	1.9	0.3
Deri sanayii	32.0	62.6	4.8	8.3
Ağaç sanayii	11.1	5.9	1.6	0.8
Dokuma sanayii	100.3	90.8	14.9	11.9
Kırtasiye sanayii	37.5	46.2	5.6	6.1
Kimya sanayii	16.9	17.0	2.5	2.2
Toplam	**670.8**	**757.0**	**99.9**	**99.9**

SANAYİ DERGİSİ: İbrahim Pertev'in sahibi olduğu "Sanayi" dergisi özellikle II. Meşrutiyet yıllarında sanayileşmeyi önemle vurgulayan bir dergidir. Bu dergiye göre Osmanlı milleti için sanayileşme hayati bir olgudur. Ekonomik bağımsızlıktan yana olan dergi, Tanzimat'ın idari alanda birçok yenilik getirdiği ama sanayileşme konusunda geri kaldığı görüşündedir. Sanayi dergisinin ilk sayısı (solda), 14. sayısı (sağda).

labilmesi için vatandaşlar arasında işbirliği ve güçbirliği sağlamayı amaçlar. Dernek girişimci Osmanlıları biraraya getirerek ortak girişimlere önayak olacaktır.

Ayrıca, ülkede sanayiin gelişmesi, sanayi erbâbının himayesi ve özellikle Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun ülke gereklerini karşılayacak şekilde düzeltilmesi için yasama ve yürütme organları nezdinde gerekli girişimlerde bulunacaktır.

Dernek faaliyete geçer geçmez ilk iş olarak bir anket düzenler. Vilayetlere, mutasarrıflıklara ve belediyelere gönderilen soru kâğıdında yöredeki mevcut fabrikaların miktarı, türü, çevirici gücü ve bu gücün türü, yıllık üretimi, ustabaşı ve işçi miktarı, bunların milliyet ve uyruğu, aldıkları ücret, yerel girişimcilerce uygun görülen fabrika türleri, yöredeki su kuvveti ve bundan faydalanma olanakları sorulur.

Anket sonucu elde edilen bilgilere göre düzenlenen raporda, ülkede bol miktarda bulunan tiftik yapağıdan yararlanılarak dokuma fabrikaları kurulabileceği, yetersiz düzeyde bulunan un değirmenlerinin geliştirilmesiyle Romanya ve diğer ülkelerden un getirtilmesine son verilebileceği kaydedilir.

II. Meşrutiyet yıllarında Avrupa'dan sanayi uzmanları getirtilir ve sanayi müfettişi olarak göreve atanırlar. İstanbul'daki sanayi mektebinin Avrupa'daki benzerleri düzeyine çıkarmak amacıyla Almanya'dan Lucatsch çağrılır. Ziraat ve Ticaret Nezareti Müessesât-ı Sınaiyye Genel Müfettişi, Macar uyruklu Turdahi ile birlikte çalışan Luctasch Bâbıâli'ye önerilerde bulunur. Makinistlik, şoförlük, kunduracılık, elektrik mühendisliği ve ziraat makinistliği şubelerinin açılmasını tavsiye eder.

Osmanlı topraklarının diğer yörelerinde de valiler ve ordu mensuplarının gayretleriyle benzer gelişmeler izlenir. Yeni mekteplerin kurulması ya da eskilerinin genişletilmesi için girişimlerde bulunulur.

Örneğin, Suriye'de 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa ve Vali Azmi Bey'in çabalarıyla yeni sanayi mektepleri açılır. Hayfa, Kudüs, Yafa, Beyrut ve Şam'daki sanayi mekteplerinin geliştirilmesi amacıyla Almanya'dan Offenbourg Sanayi Mektebi müdürü Dr Stücker getirilerek önerileri alınır.

TABLO 6

Sanayi Kuruluşlarının Mutasarrıfları, Müslüman-Türk ve Gayr-ı Müslim Unsurlar Arasında Dağılımı

(1915)

		Mutasarrıfları			
				Özel Kişi	
Sanayi Türü	Kuruluş Sayısı	Hükümet	Anonim Şirket	Türk-İslam	Gayr-ı Müslim
Gıda sanayii	75	1	8	8	58
Toprak sanayii	17	1	5	3	8
Deri sanayii	13	1	1	2	9
Ağaç sanayii	24	—	—	4	20
Dokuma sanayii	73	18	10	9	34
Kırtasiye sanayii	51	1	—	15	35
Kimya sanayii	11	—	4	1	7
Toplam	264	22	28	42	172

Yurtdışında Mesleki Öğretim ve Teknik

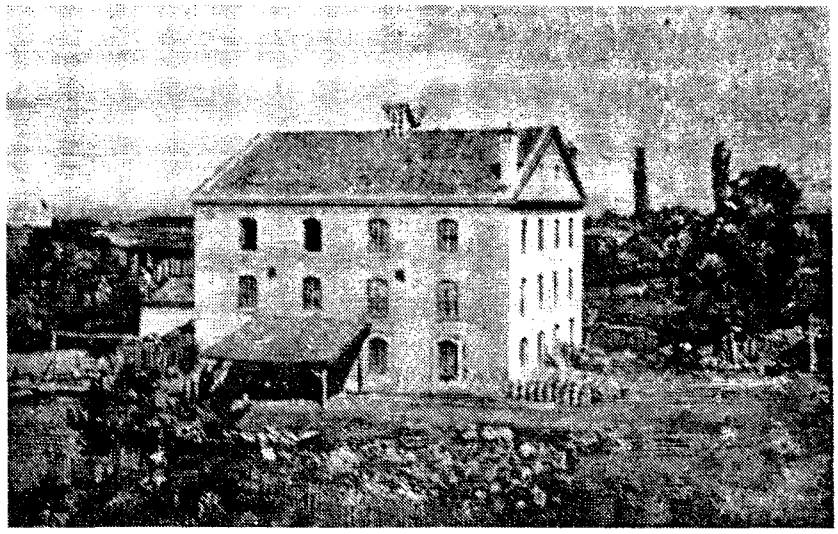
Dünya Savaşı yıllarında Bâbıâli Alman hükümetinden, 12-18 yaşları ara-

sında 10.000 kadar Türk gencinin mesleki ve teknik öğrenim görmek üzere Alman fabrikalarına kabul edilmesini talep eder. Alman sanayi odaları bu öneriyi benimser. İki hükümet arasında bir protokol imzalanır.

Hazırlanan protokolde, Türk gençlerinin Alman köylerinde, ya da orta büyüklükte kasabalarda üç, dört yıl eğitilmeleri öngörülmüştür. Bu öğrenciler olanaklar elverdiği ölçüde, pansiyoner olarak Alman öğretmenlerinin konutlarına yerleştirilecek, giyim, kuşam ve beslenmeleri, eğitimlerini üstlenen Alman fabrikalarınca karşılanacaktır. Türk öğrenciler öğrenimlerini tamamladıktan sonra, eğitimleri sırasında masraflarını karşılayan fabrikalarda bir, iki yıl ücretsiz çalışacaklardır. Bu genel protokol yanısıra nezaretler kendi ihtiyaçlarını karşılamak üzere, Almanya'ya öğrenci, işçi ya da teknik eleman gönderirler.

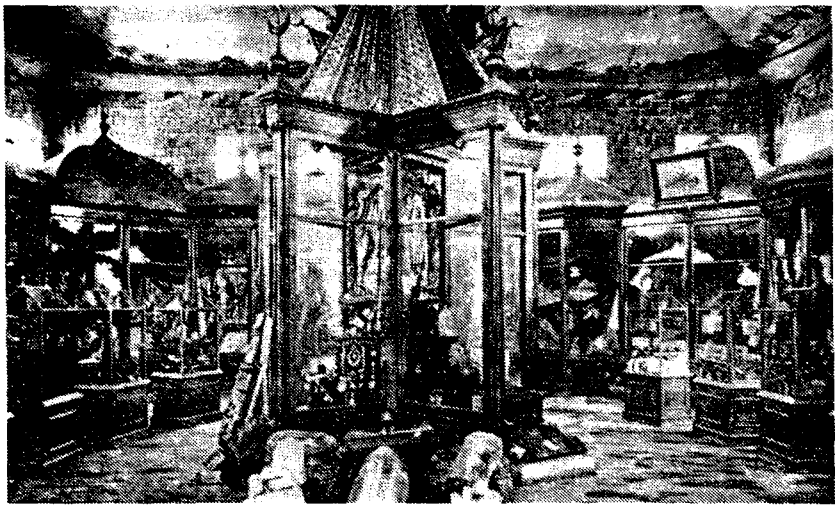
Harbiye Nezareti, Levazımât-ı Umumiyye Dairesi müessese ve fabrikalarıyla, kolordu sanayi takımları ve askeri fabrikaları ve Seyr-i Sefain fabrikaları için debbağ, kunduracı, saraç, makinist, dokumacı, boyacı, iplikçi, terzi ve makastar olarak yetişecek 200 kişiyi iki yıl süreyle, masrafları Harbiye Nezareti'nce karşılanmak üzere Almanya'ya yollar.

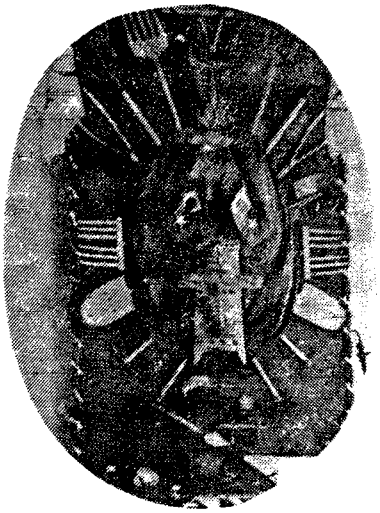
Ziraat ve Ticaret Nezareti, sanayi mektebi mezunlarının bir kısmını takım tezgâhları üzerine çalışmak için Almanya'da Luvveh fabrikasına gönderir. Bu

DEĞİRMENCİLİK ÖNDE: Yapılan sanayi sayımlarına göre değirmenciliğin Osmanlı sanayiinde yaratılan toplam değer içerisindeki payı 1913'te % 32, 1915'te ise % 44'tür. Bu da tarıma dayalı bir sanayinin oluştuğunu ve yaygınlaştığını göstermektedir. Bir buhar değirmeni (solda), Eskişehir'de bir değirmen (üstte).

SERGİLER: Osmanlı Devleti'nde çeşitli dönemlerde düzenlenen sergiler belirli bir sanayileşme bilincini de yansıtır. Gerek yurtdışında katılınan gerekse yurtiçinde düzenlenen sergiler özellikle 1900'lü yıllardan sonra belirli bir amaca doğru yöneldi. Bu ise bir anlamda sanayileşme bilincini yarattı. Bursa sergisi ziraat şubesinde bir arına (sağda), Şikago sergisinde sergilenen Osmanlı ürünleri (solda).

gençler üç yıl bu fabrikada çırak olarak çalıştıktan sonra, başarılı oldukları takdirde Wittenberg Politeknik Okulu'na keydedilirler. Yurda dönüşlerinde Sanayi Mektebi'ne şef olurlar.

Bahriye Nezareti tersane çıraklarından yetenekli olanları Alman fabrikalarında ihtisasa gönderir.

Maarif Nezareti Darüleytam öğrencilerinden 200 genci madencilik eğitimi görmek üzere Almanya'ya sevkeder. Bu öğrenciler eğitimlerini maden ocaklarında işçi olarak çalışarak görürler.

Nezaretler yanısıra, Osmanlı ticaret ve sanayi odaları da Almanya'ya öğrenci gönderir. Terzilik, kunduracılık, marangozluk, demircilik, dülgerlik ve boyacılık öğrenecek olan bu gençler dört yıl süreyle Almanya'da kalacaklardır.

Öğrenim için Almanya'ya Osmanlı genci gönderen diğer bir kuruluş Türk-Alman Cemiyeti'dir.

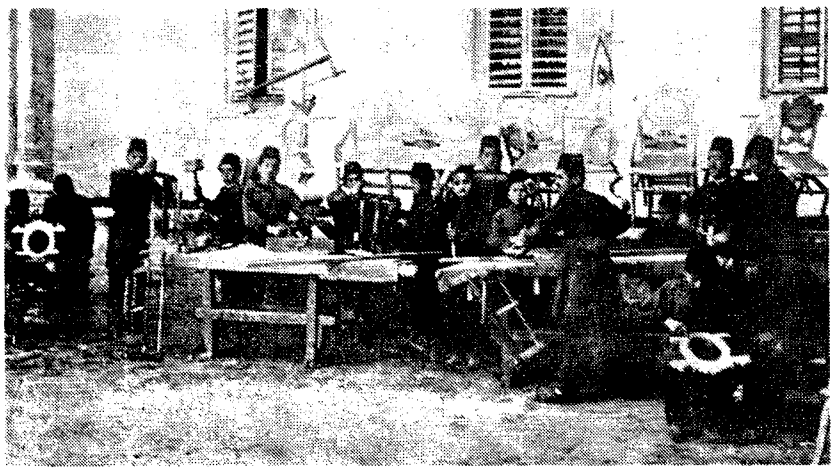
II. Meşrutiyet dönemi Osmanlıda sanayileşme bilincinin oluştuğu yıllardır. Osmanlı geri kalmışlığın iktisadî nedenlerine eğilir. Sanayileşmenin kaçınılmazlığını görür.

Ancak, iktidardaki İttihatçı kadrolar bilinçsiz bir sanayileşme politikasının ülke çıkarlarına ters düşeceği kanısındadırlar: Osmanlıda sermaye yetersiz, işgücü arzı kıttır. Koruyucu gümrük tarifeleriyle sanayii kurmak mümkünse de her türlü koruyucu politikanın üretimi artıracağı söylenemez.

İttihatçılara göre, sanayileşirken önemli ölçüde yabancı sermayeye gerek duyulacaktır.

Tarımla sanayiin ilişkisini kuran İttihatçılar sanayie gereğinden fazla önem verilmemesini önerirler. Koruyucu duvarlar ardında pahalı sınaî mal üretilirse, sanayi kökenli tüketim mallarının fiyatları yükselir; fiyatlar maliyet enflasyonuna yol açar; genel olarak ülkede hayat pahalılaşır. Öte yandan, ihracata dönük tarım ve sanayi malları uluslararası piyasalarda rekabet gücünden yoksun kalır; ihracat günden güne düşer.

Bilinçsiz sanayileşmenin doğuracağı bir başka sakınca, İttihatçılara göre, tarımdan sanayie aşırı nüfus kaymasıdır. Böylece tarlalarda işgücü açığı oluşur; tarımda üretim düşer. Kentlerin ve sanayi sektörünün beslenme sorunu doğar. Zaman zaman açlıkla karşı karşıya kalınır. □

SANAYİ MEKTEPLERİ: II. Meşrutiyet'ten sonra İstanbul'daki sanayi mektebinin düzeyini yükseltmek ve bu mektebin benzerlerini diğer illerde de açmak için birçok girişimde bulunuldu. Hayfa, Kudüs, Yafa, Beyrut ve Şam'da kurulan mekteplerin geliştirilmesi için de özellikle Almanya'dan uzmanlar getirildi. Bu arada birçok öğrenci de mesleki eğitim görmek üzere Almanya'ya gönderildi. Sivas Hamidiye Sanayi Mektebi öğrencilerinin çalışmaları (üstte marangoz, ortada terzi, altta kunduracı sınıfı).

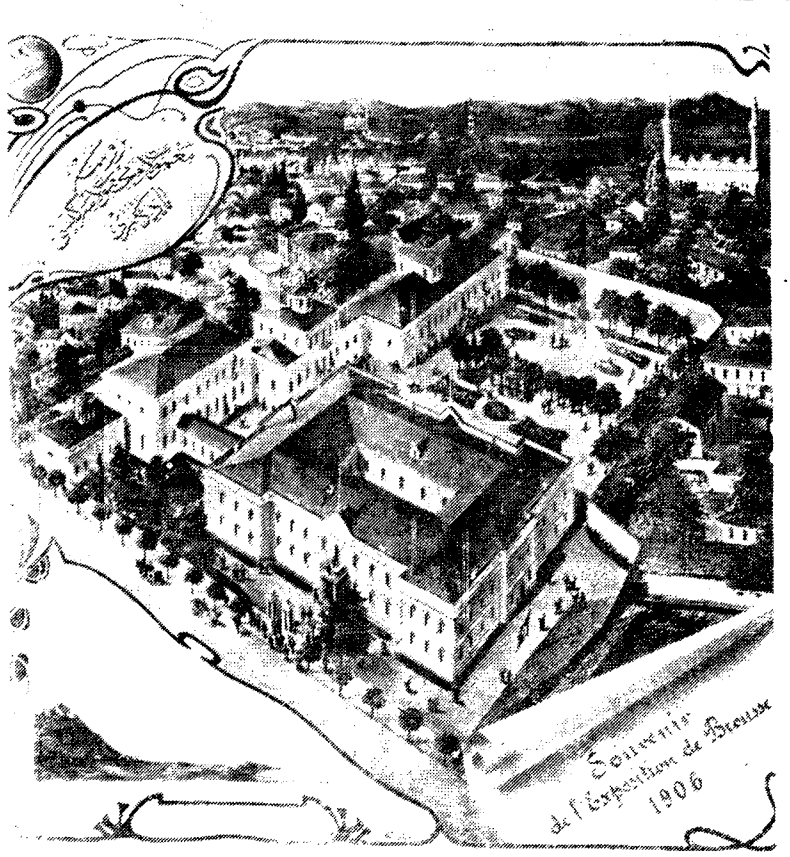
Medeniyet, Tango! Demek Değildir

Medeniyet, tango! demek değildir. Bir memleket zahirî değil hakikî medeniyette ileri gitmek için fen ve san'ata ehemmiyet vermesi; fen adamlarını, san'at amillerini takdir, onlara yüksek mevki ayırması lazımdır. Mesai-i milliyeyi yalnız birkaç şubeye hasreden, bütün bütçesini yalnız bir iki daireye tahsis eden, tevcihat, rütbe, paye ve nişanlarını yalnız askerlere, memurlara hasreden bir devletin hakâik-i asrîyeye karşı zihniyeti kıvâmsız binaenaleyh medeniyet-i asrîyede geri sayılması lazımdır. Mevzu-u bahsimiz amelemizdir... [Türkiye] Nasıl şimdiye kadar yalnız asker ve memurîni düşünüp hayatta sakat, medeniyette amelmânde kaldıysa bundan sonra daha ziyade sanayi, erbab-ı sanayi ve amelesini düşünerek hayatta kuvvet bulsun. Medeniyet ve terakkî yolunda dev gibi yürüsün. Asrımız fen, sanat, fabrika ve amele asrıdır. Fen için zemin, sanat için zaman, fabrika için imkân, amele için kanun ve saadet yaratalım. Şimdiye kadar memleketimizde, apolet, kadife koltuk yukarıda kalmış; yalnız bunlar itibar görmüştür. Şimdi yeni bir devre giriyoruz. Bu yeni devirde artık san'at, fabrika, sanatkâran ve amele yukarıya kalkmalıdır. Yeni Türkiye'nin istikbali, hayatı, selameti, umran ve saadeti başlıca bu rehâkâr amillerin elindedir. Bunları takdir edelim ve ileri gitmesi için yolları geniş açalım, geniş tutalım. Artık anlamamız lazım: Milletlerin bekası için fabrika ve sanayi ve bunları çeviren ve işleten sanatkâran ve ameleye ihtiyaç vardır. Bunlarsız herhangi bir millet medeniyet ömründe diğerlerine esir ve günün birinde mutlaka ölmeye mahkümdur. İşte böyle elim bir akıbete uğramamak için şimdiden hazırlanalım, sanayi ve amele meselesini asrî bir zihniyetle istikbal edelim. □

Sanayi (1918)

Şimdiye kadar memleketimizde bir "sanayi meselesi" yoktu. Fakat bugün zaman onu da doğurdu. Bundan böyle memleketimizde sınâatın terakkisi için millî kuvvetler; kollar, kafalar, sermayeler, kalemler harekete geçecektir. Çünki 20. asrın milletleri için hakikî zafer, asıl kurtuluş; servet veren, kudret ve şüküh temin eden âmil sınâattadır. Bu hakikâtı görmemekte ısrar nihayet bir millet için intihardır, gözler açık ölüme karşı yürümektir.

İbrahim Pertev (1918)

Bursa sergisi.

Cihan Harbi Yıllarında Beylik Fabrikalarda Çalışan İşçilerin Durumu

Bu devlet şimdiye kadar sanatkârlarını, amelesini lâyıkı vechile düşünmemek, doğrusunu ister misiniz, onları daima aç bırakmak siyasetini takip ve tatbik etmiştir. Zavallı sanatkârlarımızın, işçilerimizin, beylik fabrikalarda 15, 20 kuruştan fazla yövmiyeye nâil oldukları yok. İmalât-ı Harbiye, Seyr-i Sefain, Tersane, şömendifer fabrikalarında amele yövmiyeleri pek dün... Buralarda öyle ustalar var ki pek muktedir, pek mâhir, pek müsteid, çalışkan... yirmi, otuz, kırk yıldan beri devlete hizmet ettiği halde yövmiyesi hâlâ 15 ile 20 kuruş arasında!.. Hele değirmen, kömür madenleri gibi yerlerde çalışan amelemizin hâli pek perişan, pek sefil... Bu zavallılara verilen yövmiye pek az... Yavan ekmeğine bile kifayet etmiyor.

... Yövmiyelerin azlığından nâşi her tarafta amelemizin, sanatkârlarımızın, işçilerimizin hâli pek acınacak bir haldedir. Bilhassa şu zamanlarda tasavvur edin. Familyası, dört beş çoluk çocuğu olan bir usta, bir amele 20 kuruş ile çalıştırılıyor. Gezdiğim beylik fabrikalarda görüyorum. Zavallı işçilerimiz hep iskelete döndüler. Çalışmak, tezgâh döndürmek değil, ayakta duracak halleri yok. Zavallılar dört sene hep askerlikle istihdam olundular. Kimi 30, kimi 50, kimi 100 para ile fabrikalarda çalıştılar. Açlıktan, sefaletten imanları gevredi.

Ameleye, sanatkârlara yapılan bu gadr, bu bakımsızlık nedir, doğrusu bilemiyorum. Memurun kâtibin canı can da bunlarınki patlıcan mı yoksa? □

İbrahim Pertev (1918)

Sanayi, sanayi, sanayi, sanayi
Bu kudretle halk etmiş insanı sânî
Ki yoktan yaratmak şiâr-ı hüdâdır
Ki insan da vardan yaratmakla mübdî

Demektir bu kudretle câri beşerde
Ezilmez, bükülmez, yıkılmaz menâbî
Demektir ki varlık sanayi'le kâim
Demektir ki kudret sanayi'le bâri

Süleymanpaşazade Sâmi (1914)

Islah-ı Sanayi Komisyonu

ADNAN GİZ

Islah-ı Sanayi Komisyonu, Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yy'ın ikinci yarısında kurulan ve adından anlaşılacağı gibi bu yüzyılda son derece gelişen Batı sanayiinin baskısı altında çökmüş bulunan yerli sanayimizin kurtarılması çarelerini araştıran, fakat kısa süre çalışabilen bir kuruluştur.

Osmanlı ekonomisi üzerinde önemli bir etkisi olmadığı halde bu devre ait ekonomi literatüründe adı sık geçen bu kuruluşun özelliği, yerli sanayiin içine düştüğü zor ve çaresiz durumu, ilk kez devlet ve özel sektör temsilcilerinin birlikte incelemiş ve elle tutulabilecek bazı gerçeklere ulaşmış ve tedbirler önermiş olmasıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuşkusuz kendisine özgü bir sanayi, gümrük, ithalat ve ihracat düzeni, hatta sınai mamullerin bir tür standardizasyonu vardı. Ama Batı'da 18. yy'da başlayan ve birden hızlanan sınai gelişme karşısında habersiz, ilgisiz ve geri kalınmıştı. Günümüzde çeşitli yorumları yapılan bu geri kalışın en kısa ifadesini, o çağda yurdumuzu gezen iki yabancının sözlerinde bulabiliriz. 18. yy'da Osmanlı İmparatorluğu'na gelen İngiliz elçisinin eşi Lady Montagu "Türkler ticaret ve sanayiden hoşlanmıyorlar" hükmünü verirken, 19. yy'da Türkiye'ye gelerek zamanın Padişahından iltifat gören ve bir Osmanlı Tarihi yazan Alphonse de Lamartine "Osmanlılar bir şeyi yıkmazlar, ama ıslah etmemek suretiyle zamanın yıkmasına meydan verirler" diyordu.

Bu geri kalışın ilk ve acı gerçekleri III. Ahmed, III. Selim, II. Mahmud devirlerinde ve sürekli yenilgiler sonucu savaş sanayiinde duyulmuş ve görülmüş, yapılan bazı hamleler ve tesisler neticesiz kalmışlardı. Bıçak kemiğe dayanınca sanayiyle uğraşan halkın feryatları duyulacak ve elde kalan varlıkları kurtarabilmek için alınan tedbirler arasında bu komisyona da yer verilecekti. Dışa borçlanma ve savurganlık devrini açıp sürdüren Abdülmecid genç yaşta ölünce, yerine geçen kardeşi Abdülaziz'den iyi şeyler umulmuş ve saltanatının ilk döneminde (1861-1868) bazı olumlu hareketler de görülmüştü. Bunların en önemlisi yıllarca % 3 olarak bırakılan gümrük resminin 1863'te % 8'e çıkarılmasıydı. Yine bu dönemde İstanbul'da bir sanayi sergisi açılacak, Midhat Paşa'nın öncülüğüyle, gedik ve lonca düzeninin sona ermesinden sonra duraklayan çırak ve kalifiye işçi yetiştirme sorununu karşılamak için sanayi okulları kurulacaktı.

Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-u Belediye* adlı değerli eserinde Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun hangi tarihte kurulduğuna dair bir belge bulunmadığını belirterek 1864-1866 arasında çalışmaya başladığını, bir duraklama devresi geçirdikten sonra 1868'de yeniden faaliyete geçtiğini ve 1873'te dağıtıldığını açıklamaktadır.

Komisyonun kuruluş amacı "İstanbul sanayicilerinin uzun süreden beri maruz kaldıkları çöküntüyü önlemek ve kalkınmalarını sağladıktan sonra uygulanan tedbirleri memleketin öteki bölgelerine götürmek" şeklinde özetlenmektedir. Komisyonun beşi devlet memuru, dördü tüccar ve sanayici olmak üzere dokuz daimi üyesi ve gerektiği zaman toplantılara çağrılan dokuz tabii üyesi vardı. Daimi üyeler "Evkaf mümeyyizi Halil Razi Efendi, askeri ümeradan Hakkı Bey, eski kaymakamlardan Mustafa Efendi, kolağası Cemal Bey, Ferruhşadzâde Mehmed Bey, tüccar ve sanayicilerden Hacı Raif Efendi, Mehmed Efendi, Antuvan ve Nasrî efendilerdi."

Komisyon Başkanlığına getirilen Ali Rıza Bey, mabeyn kâtipliği, evkaf nazırlığı gibi görevlerde bulunmuş bilgili ve tecrübeli bir devlet adamıydı. Ülkemizde ticaret ve sanayi odalarının kurulmasını sağlayan Küçük Said Paşa'dan önce, yerli sanayiin içinde bulunduğu şartları ve o gün için alınması gerekli önlemleri iyi kavramıştı. 1878'de kurulan Âyan Meclisi üyeliğine getirilmiş ve 1905'de 92 yaşında ölmüştür.

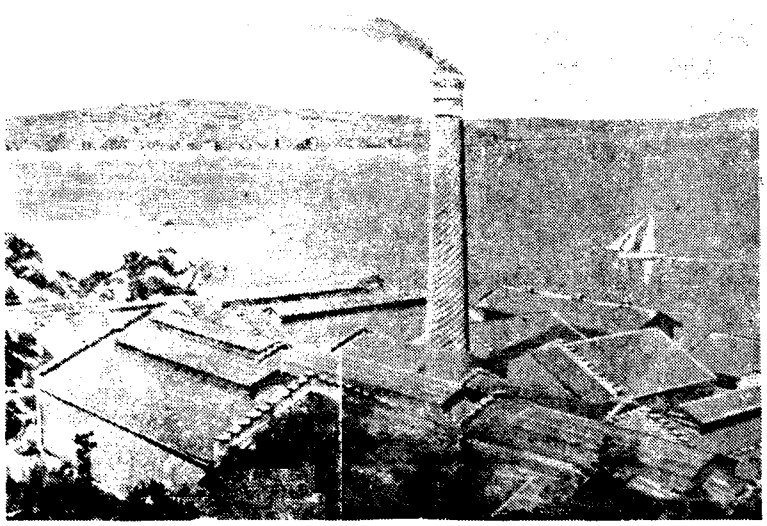
Komisyon'un Çalışma Konuları

Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun tüzük ve çalışma programında belli başlı şu konulara yer verilmişti:

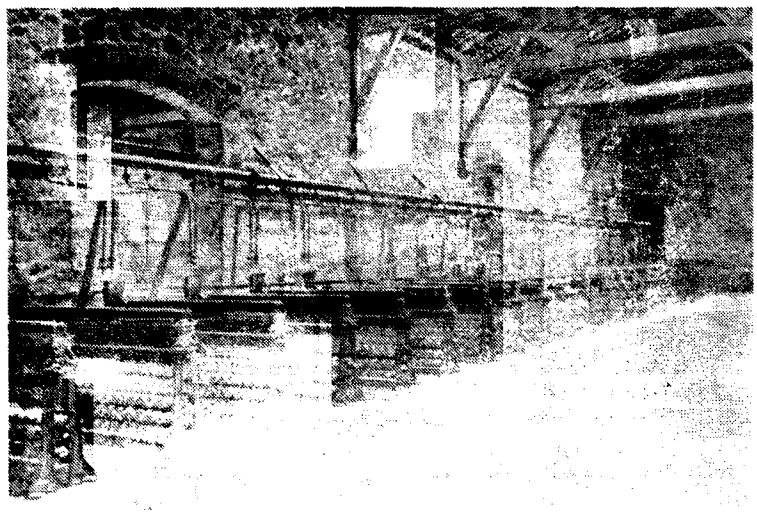
a) Komisyon üyeleri, cuma ve pazardan başka her gün en az beş saat çalışacak ve boş vakit geçirmeden her türlü sanat şubelerinin en kısa zamanda gelişmesi çarelerini arayacak ve olumlu buluşlarını meydana koyarak ödüle hak kazanacaklardır.

b) Esnafın eskisi gibi ayrı ve dağınık olarak sanatlarını icra etmelerinde yarar yoktur. Aralarında sermaye toplayarak bir şirket kurmaları ve birlikte çalışmaları gerekmektedir. Simkeşane, saraçhane, altınvarakçı esnafı ve İstanbul'un çeşitli yerlerindeki tabakhaneler bu şekilde birleştirilecek ve onlar gibi birleşme dilekleri komisyona havale edilen mumcu, demirci, dökümcü, doğramacı, cedikçi, divitçi ve mürekkepçi esnafının ve bundan sonra dilekleri havale edilecek olanların sanat ve hallerine göre durumlarının düzenlenmesine çalışılacaktır.

c) Kurulan şirketler bir yönetim kurulu tarafından yönetilecek, esnaf kethüdaları kurulun başkanı, güvenilir işadamları da kurul üyesi olacak, kendilerine şirketin sâfi kârından uygun pay verilecektir.

Paşabahçe ispermeçet fabrikası.

Paşabahçe ispermeçet fabrikası mum eritme ve döküm makineleri.

d) Devletin ihtiyaçlarını bu şirketlerin mamullerinden karşılamak için komisyona her daireden bir memur atanacak, bunlar komisyonun tabiî üyesi sayılacaktır. Hangi daire mal alacaksa, o daire temsilcisinin katılmasıyla durum incelenerek mazbatalar düzenlenecektir.

e) Sanayi mamullerinin sürümü ve değeri, gayet saf, halis, dayanıklı ve bununla beraber güzel ve gösterişli yapılmasına ve fiyatlarının da ucuz olmasına bağlıdır. Komisyon çalışmalarının temel ilkesi olan bu prensibin bir an önce sağlanmasına çalışılacak ve hemen sağlanması mümkün olmayan işlerin yerli ve yabancı uzmanların yardımıyla derece derece gerçekleştirilmesine olağanüstü bir çaba harcanacaktır. Bu arada bilgi sahiplerinin ileri sürdükleri makul tekliflere önem verilecektir.

f) Sanayi mamullerinin bilirkişiler ve uzmanlar marifetiyle ölçü ve miktarları, kâr hadleri tesbit edilerek, mümkün ve münasip olanların satış fiyatları da tayin olunarak gazetelerle yayınlanacak ve bu düzene giren sanayicilerin hiçbir vakit bozuk ve uygunsuz şeyler yapmasına meydan verilmeyecektir. Noksan, kalp ve hileli şeyler yapan ve satanlar olursa komisyonun ihtarıyla Şehremaneti tarafından cezalandırılacaktır.

g) Her kim yeni bir şey ihtira (icat) ederse komisyona sunacak, lâyık görülürse kendisine imtiyaz verilecektir. Sanayicilerin arasında sanatlarının birbiriyle olan ilişkileri bakımından bir anlaşmazlık çıkarsa komisyon bir veya iki bilirkişi çağırarak anlaşmazlığın giderilmesine çalışacaktır.

h) İstanbul'da bal ve yağmumu yapanlar birleşerek şimdilik 15.000 altın sermayeyle, Hazine-i Hassa tarafından yaptırılarak uzun süreden beri boş duran fabrikada çalışmalarına müsaade edilirse ucuz ve çok iyi ispermeçet mumu yapacaklarını ve tüm demirciler de birleşerek 25.000 altın sermayeyle makine ve alet imaledeceklerini bildirmiş ve bu konularda verdikleri dilekçeler komisyona havale edilmiş olduğundan, umuma faydalı olan bu işlerin desteklenerek meydana getirilmesi, komisyonun takdir edilmesine yol açacaktır.

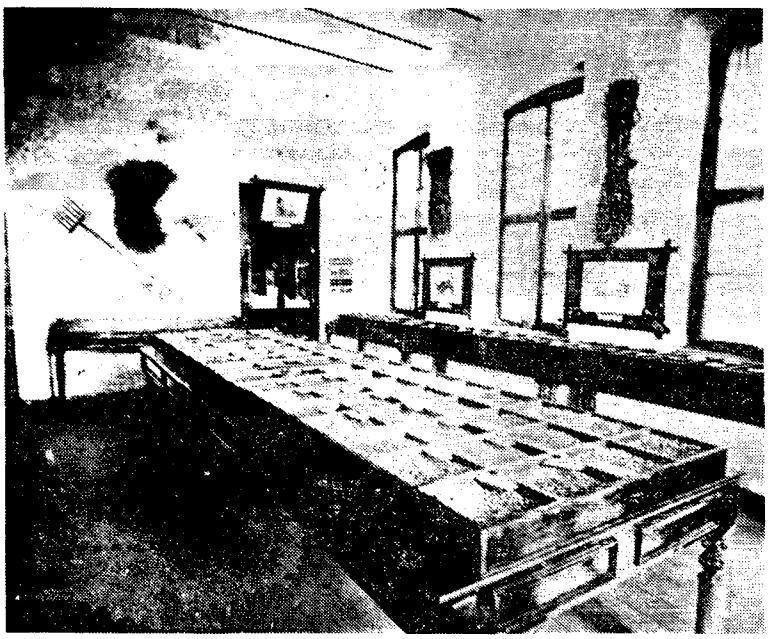
i) Sanayimizin gelişmesi için padişahın gösterdiği ilgi duyulup etrafa yayıldıkça memleketin öteki şehirlerindeki esnafın da sanatlarını geliştirmesine vesile olacağı umulduğundan Ankara sofu ve buna benzer taşra mamulâtı hakkında gereken uyarmaları yapmaya komisyon yetkili bulunacaktır.

Islah-ı Sanayi Komisyonu, başlangıçta bu gibi girişimlere alışık olmayan sanayici ve esnaf tarafından kuşku veya ilgisizlikle karşılanmış olabilirdi. Ali Rıza Bey, 1286/1867 tarihli bir raporunda sanayici ve esnafın durumunu şöyle anlatıyordu: *"Esnafın yoksulluğu sermaye bulmalarına engel olduğu gibi cehalet ve taassupları da çağdaki ilerlemeyi kavramaya ve bu ilerlemenin sağladığı çıkarları gözleriyle görmedikçe bu gibi şeylere ısınmalarına imkân vermemektedir. Bu yeniliklerden biraz yararlananlar bile bir süre kuşku ve tereddüt içinde kaldıklarından, bu hallerin sona ermesine kadar gaflet sahiplerinin uyarılması ve eğitilmesi gerekmektedir."*

Komisyonun uyarıcı ve birleştirici çalışmalarından ilk yararlanan İstanbul'un fethinden hemen sonra kurulan, fakat Tanzimat dönemindeki deri mamulleri ithalatından çok zarar gören İstanbul deri sanayicileri olmuş ve 10.000 altın sermayeli bir şirket kurmuşlardı. Dericilerin bu girişimini gören bal ve yağmumu imalcileri, ardından madenî eşya yapan dökümcüler de birer şirket kurmak üzere komisyona başvuracaklardı.

Edirne sergi-i umumi salonu.

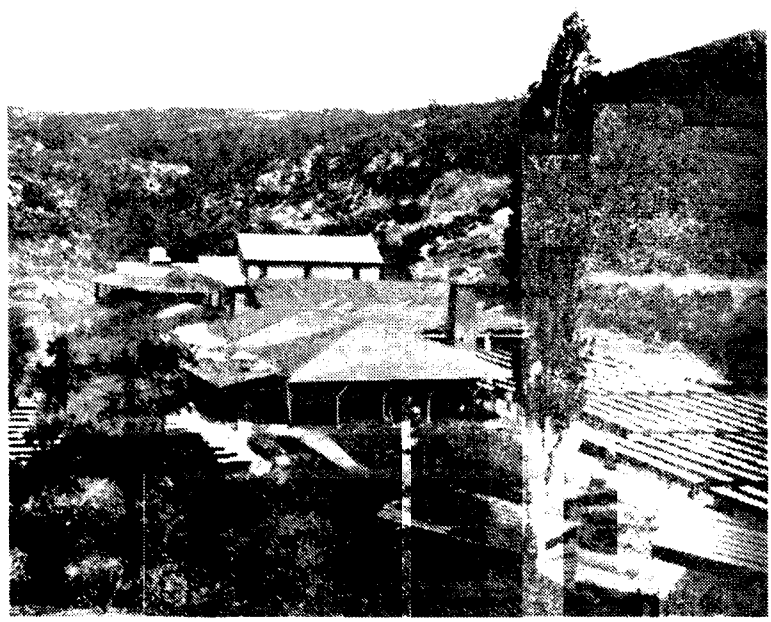
Edirne sergisi hububat salonu.

Islah-ı Sanayi Komisyonunun tutumu ve çalışması hakkında bir fikir edinmek için, dökümcülerin başvurusunu ve alınan sonucu kısaca izlemekte yarar vardır.

Komisyon tutanağına göre "İstanbul'un çeşitli semtlerinde çalışan İslâm ve Hıristiyan dökmeci esnafı yaptıkları başvuruda, ötedenberi imal ettikleri mamulleri şimdi yeni usullerden yararlanarak yapabilmek için bir şirket kuracaklarını bildirmiş ve devletten yardım olarak ithal edecekleri alet ve eşyanın altı yıl süreyle gümrük ve damga resminden muaf tutulmasını, çalıştırdıkları usta ve işçilerden yetenekli olanların eğitilmesi amacıyla açacakları okula, Süleymaniye'de mimar Sinan Türbesi yakınındaki yanık mektep arsasının verilmesini ve binanın yapımı masrafının da bu mektebin vakfından karşılanmasını" istemişlerdi (Başbakanlık Arşivi. Şûrâ-yı Devlet: 48).

Komisyonun inceleyerek uygun gördüğü başvuru, Şûrâ-yı Devlet (danıştay) tarafından onaylanarak, sadaret makamına sunulmuş ve padişahın iradesi alınmıştı.

Abdülaziz devri yönetiminin, parasızlık, borçlanma, isyanlar gibi büyük felâketlere sürüklendiği son yıllarında, sanayiin korunması gibi önemli bir çalışmanın yürütülmesi imkânı kalmayınca Islah-ı Sanayi Komisyonu 1873'de dağıtılmıştı. Görevlerinden bir kısmının belediyeye verilmesi düşünülmüş, bir kısmı da Şûra-yı Devlet nafia dairesine aktarılmıştı. Komisyon üyelerinin 7600 kuruş tutan aylıkları ise hazineye alınacaktı. □

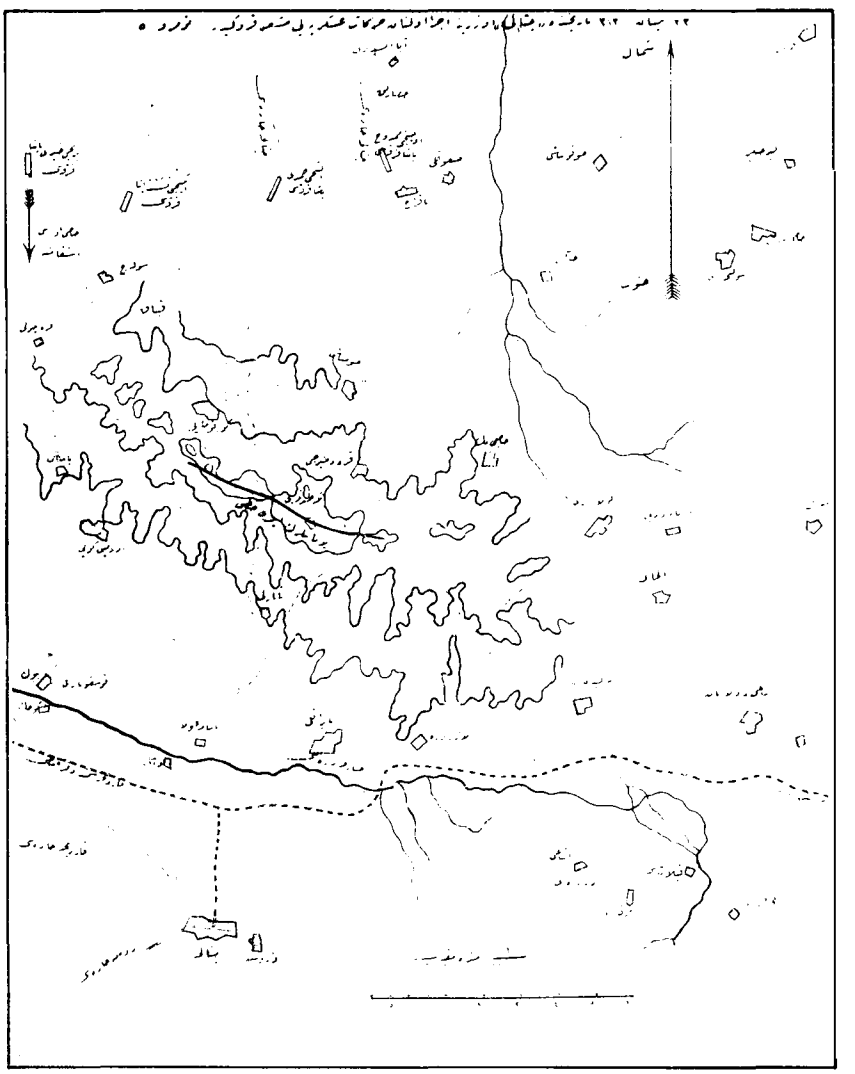

Goksu tuğla ve kiremit fabrikası.

KAYNAKÇA

□ ERGİN, O N., *Mecelle-i Umur-ı Belediye,* İstanbul, 1922
□ *İstanbul Sanayi Odası dergisi,* İstanbul, Kasım-Aralık 1968
□ KARAL, E.Z., *Osmanlı Tarihi,* c.VII, Ankara, 1983
□ SARÇ, Ö.C., *Tanzimat,* İstanbul, 1940

SAVAŞLAR VE ANTLAŞMALAR

21 Nisan 1897/98'de Çatalca'ya yapılan askeri harekâtın krokisi.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Savaşlar ve Antlaşmalar

Em. Tümg. Cemal Özkan

Bu konuda ayrıca *Dış Politika ve Diplomasi, Mütareke ve Milli Mücadele, Siyasal ve Toplumsal Olaylar* **maddelerine bakınız.**

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Savaşlar ve Antlaşmalar

Cemal Özkan

Osmanlı İmparatorluğu'nun Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar devam eden tarih kesiti, "çökme ve parçalanma" dönemine rastlamaktadır. 1792 Yaş Antlaşması'ndan başlayarak 1922'de son Osmanlı padişahının yurdu terk etmesine kadar süren "çökme ve parçalanma" dönemi, daha "gerileme" döneminde (1683-1792), Rusya ve Avusturya ile yaptığı bir seri savaşlarla Karadeniz, Akdeniz ve Hint Deniz yollarında kaybettiği inisiyatifi sonunda tamamen çöküp dağılan imparatorluğun, dış ve iç etkenlerle parçalara ayrılmasını içermektedir. Dahilde, 1839 Tanzimat Fermanı'yla girişilen ıslahat hareketleri, bu çöküşü önleyememiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını hızlandıran savaşlar, özellikle Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar uzanan tarih şeridinde yoğunluk kazanmıştır. Bu hareketli dönemin savaşlarına ve açılan Türk cephelerine, her savaş öncesi iç ve dış politik ortamın çok kısa bir panoramasının yapıldığı "genel durum" ile değinilmiş ve harekâtın özetlenmesine ise "özel durum ve harekâtın icrası" bölümünde yer verilmiştir.

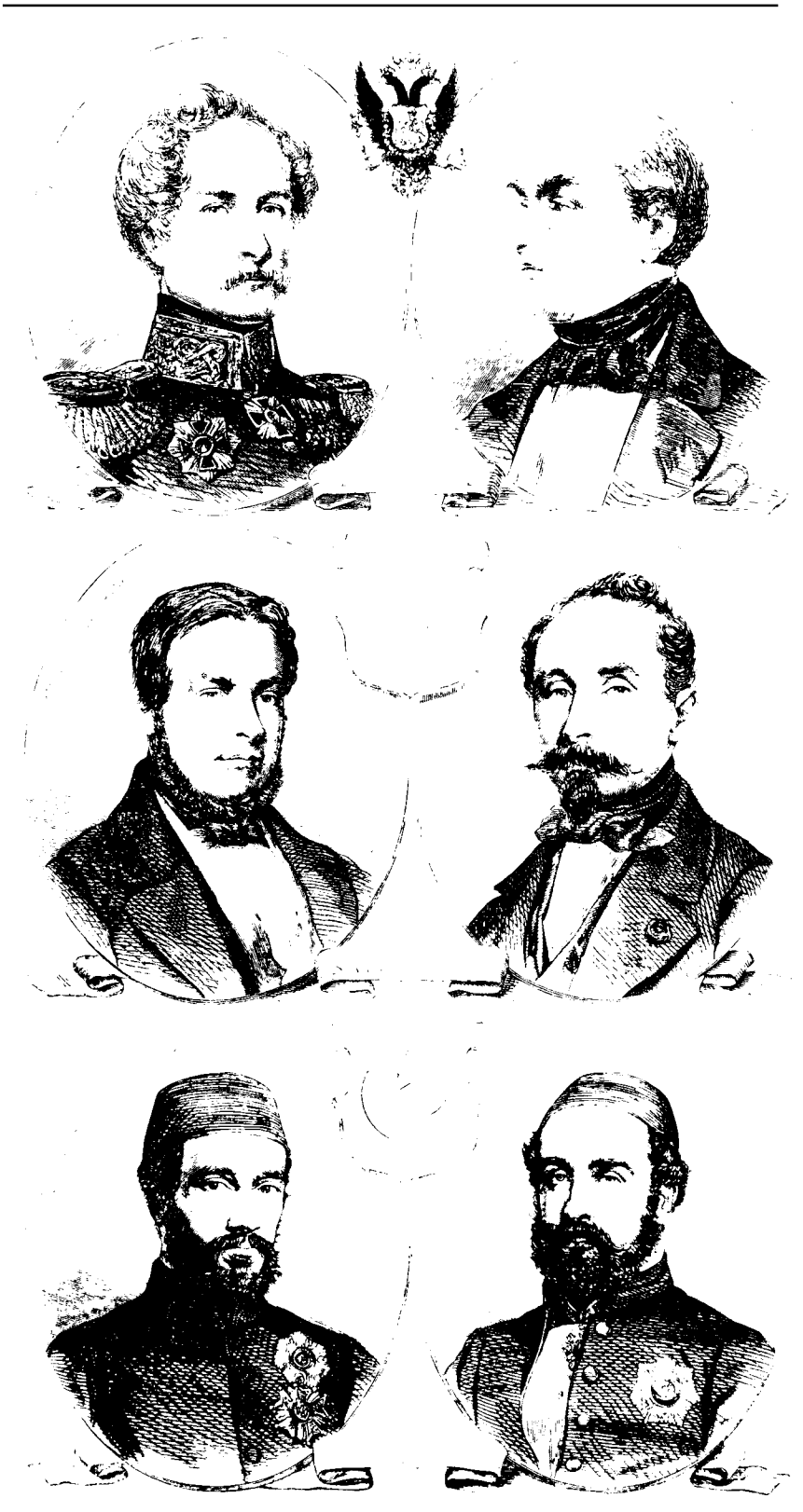
1853-1856 Kırım Savaşı

Genel Durum: Osmanlı devleti, gerek içte Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılıp (1826) yerine henüz esaslı bir ordunun kurulamaması ve Navarin baskınında (1827), donanmanın yitirilmesi, gerekse dışta Mora İhtilâli'nin başlaması (1826) ile en âciz ve zayıf bir duruma düşmüştü. Rusya, bu durumdan yararlanarak açtığı savaş (1828-1829) sonunda Edirne'yi ele geçirmiş ve Lüleburgaz-Tekirdağ dolaylarına kadar ilerleyerek İstanbul'u tehdit etmeye başlamıştı. Bunun üzerine İngiltere ve

KIRIM SAVAŞI: *28 Şubat 1853'te Prens Mençikof'un Kudüs ve Ortodoks kilisesinin imtiyazları hakkında vermiş olduğu notanın reddedilmesinden sonra, Rusya'nın Eflâk ve Boğdan'ı işgal etmesi Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya savaş açmasına yolaçtı. Önce Rumeli ve Kafkas cephesinde başlayan savaş daha sonra İngiliz, Fransız ve Sardunya kuvvetlerinin de katılmasıyla Kırım'da devam etti. 16 Aralık 1855'te yenilgiye uğrayan Rusya barışa razı oldu ve 25 Şubat 1856'da Paris Barış Antlaşması yapıldı. Balaklava'da Osmanlı birlikleri (üstte), Paris Barış Konferansı'na katılan delegeler (karşı sayfada) en altta solda Âli Paşa ve yanında M. Cemil Bey.*

Fransa, duruma müdahale etmişler ve neticede Edirne Antlaşması'yla (14 Eylül 1829) Prut Nehri yine hudut kabul edilmek suretiyle Ruslar Boğazlarla Balkanlardan uzaklaştırılmış ve Eflak-Boğdan kurtarılmış bulunuyordu. Bu savaştan üç yıl sonra (1832) Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın isyan ederek Anadolu'ya kadar ilerlemesiyle zor duruma giren Bâbıâli'ye Rusların yardım karşılığında Boğazlardan tavizler elde etmesini öngören Hünkâr İskelesi Antlaşması'nın (8 Temmuz 1833) yapılması, Osmanlı Devleti'ni adeta Rusya himayesine sokmuştu. İngiltere ve Fransa tekrar müdahalede bulunarak Mısır meselesini çözümlemişler ve Boğazlar Mukavelesiyle (13 Temmuz 1841) de Hünkâr İskelesi Antlaşması'nı ortadan kaldırmışlardı. Osmanlı Devleti'nin Tanzimat-ı Hayriye (1839) ile ekonomik ve sosyal düzeni iyileştirmeye ve özellikle Fransız subaylarının nezaretinde de ordusunu kuvvetlendirmeye başlaması Rusya'nın emellerine ters düştüğünden Rus Bahriye Nazırı Prens Mençikof İstanbul'a gelerek (28 Şubat 1853) Bâbıâli'ye Kudüs ve Ortodoks kilisesinin imtiyazları konusunda sert bir nota vermişti. Osmanlı Devleti'nin bu notayı reddetmesi üzerine Mençikof, siyasi ilişkileri keserek (21 Mayıs 1853) Rusya'ya dönmüş ve aynı gün Eflâk ve Boğdan işgal edilmişti. Bunun üzerine Osmanlı Devleti Rusya'ya 4 Ekim 1853'te harp açmıştı. Bu savaşın ilk safhası Rumeli ve Kafkas cephesinde, ikinci ve son safhası da müttefik İngiliz, Fransız ve Sardunya kuvvetleriyle müştereken Kırım'da cereyan etmişti. Osmanlı ordusu sefer mevcudu 290.000 kişi dolayında olup Rumeli ve Anadolu ordusu şeklinde iki komutanlıktan oluşmaktaydı. Serdar-ı Ekrem Müşir Ömer Paşa komutasındaki Rumeli ordusu 140.000, Müşir Abdi Paşa komutasındaki Anadolu ordusu ise 146.000 kişi dolayındaydı. Buna karşılık savaşın başında Rumeli Harekât alanındaki Rus kuvvetleri 128.000, Anadolu harekât alanındaki kuvvetleri ise 160.000 kişi dolayında bulunuyordu. Osmanlı halkının morali, cesaret ve fedakârlığı çok yüksek bir düzeydeydi. Rusların Karadeniz'deki egemenliğinin gerek Balkanlarda ve gerekse Kuzey ve Kuzeydoğu Anadolu'da yapılacak savaşlardaki etkisi büyük olacağı için her iki tarafta deniz kuvvetlerini güçlendirmeye özen gösteriyordu. Karadeniz kıyılarıyla İstanbul Boğazı'nı korumak üzere Os-

OSMANLI-SIRP SAVAŞI: Rusya'nın Balkanlarda yürütmüş olduğu Panislavist siyaset 1870'lere gelindiğinde değişik biçimler almaya başladı. Bu tarihlerde Sırbistan'a gönüllü adı altında subay ve erlerin yollanması huzursuzluğu daha da artırdı. Temmuz 1876'da önce Sırbistan, ardından Karadağ Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açtı. Osmanlı ordusu Vidin, Niş, Yenipazar yörelerinden saldırıya geçen Sırp kuvvetlerini yenilgiye uğratarak Belgrad üzerine yürüdü. Bunun üzerine Sırp Prensi Milan araya büyük devletlerin girmesini istedi. Duruma Rusya da müdahale etti. Sonunda Sırbistan'ın Osmanlı Devleti'ne bağlı bir prenslik olması koşuluyla antlaşma imzalandı. Osmanlı-Sırp Savaşı'ndan bir görünüm (sağda) ve Sırp Prensi Milan.

manlı Donanması Karadeniz'de devriye görevine çıkarılmıştı. Piyale Osman Paşa komutasındaki bir kısım donanma Sinop Limanı'ndayken 30 Kasım 1853'te Rus donanması tarafından baskına uğratılarak tamamen imha edildi.

Özel Durum ve Harekâtın İcrası

Rumeli Cephesi: Ruslar, 3 Kasım 1853'te Vidin tarafındaki kuvvetlerini de kullanarak Osmanlı Ordusuna taarruz ettiler. Ancak yenilerek geri çekildiler. 5 Ocak 1854'te Kalafat civarındaki Çatana'da tekrar yenilgiye uğratıldılar. 23 Mart 1854'te yeniden ileri harekâta başlayarak Maçin ve Köstence'yi işgal ettiler, Silistre'yi ise kuşattılar. Avusturya'nın müdahalesi ve İstanbul Antlaşması'yla 14 Haziran 1854 Eflâk ve Boğdan'ın Avusturya tarafından işgal edilmesi üzerine Ruslar kuşatmayı kaldırarak çekildiler.

Anadolu Cephesi: Batum ordusunun 24 Ekim 1853'te baskınla ele geçirdiği Şekvetil'i (St.Nikola) geri almak için Rusların 18, 19 Kasım ve 13 Ocak 1854'teki taarruzları başarısız olmuşsa da Gümrü çevresinde 16 Kasım 1854'ten beri devam eden harekât, Osmanlı ordusu için mağlubiyetle sonuçlandı. İngiltere ve Fransa 12 Mart 1854'te Osmanlı Devleti'yle ittifak antlaşması imzalayarak 27 Martta Rusya'ya harp ilan ettiler. Buna rağmen Rusların Doğubeyazıt kesimindeki taarruzları başarılı oldu ve Osmanlı ordusu 29 Temmuz 1854'ten itibaren Erzurum'a doğru geri çekilmeye başladı. Ancak, Tiflis bölgesinde Şeyh Şâmil olayının gelişmesi üzerine Rus kuvvetleri de Iğdır'a kadar bölgeyi boşalttı. 16 Haziran 1855'te Kars'a karşı Rusların başlattığı kuşatma harekâtı, hiçbir yerden yardım ümidi de kalmadığından 25 Kasım 1855'te sonuç verdi ve şehir teslim oldu. Kars'a tahsis edilen Rus kuvvetlerini kendi üzerine çekerek onları kuşatmada zayıflatacağı düşüncesiyle Sohum'a 7 Ekim 1855'te başlatılan Osmanlı çıkarma harekâtı da bekleneni vermediğinden bu kuvvetler de 21 Kasım 1855'te geri alındılar.

Kırım Çıkarması ve Buradaki Muharebeler: İlk olarak Fransa ve İngiltere'den gönderilen kuvvetler Gelibolu'ya çıkarılarak toplanma yeri olan Varna'ya karadan sevk edildiler. İngiliz ve Fransız donanmaları Rus donanmasını baskı altında bulundurmak için Mart 1854 sonunda Karadeniz'e açıldı. İlk çıkarma 15 Eylül 1854'te eski kale bölgesine yapıldı. Dört gün içinde İngiliz, Fransız ve Türk kuvvetlerinden oluşan 58.000 kişilik müttefik ordusu karaya çıkarılmış oldu. Bu sırada Kırım'da Prens Mençikof komutasında 50.000 kişilik bir kuvvet bulunuyordu. 19 Eylül 1854'te Sivastopol istikametinde gelişen ileri harekât şehrin kuşatılmasına dönüştü. 1854 Aralık'ından başlayarak ayrıca 60.000 kişilik bir Osmanlı ordusu, dört ay içinde Gözleve'ye çıkarıldı. Bu sırada, Piemonte (Sardunya) Krallığı da 25 Ocak 1855'te İngiliz, Fransız ve ardından Osmanlılarla anlaşma imzalayarak savaşa katıldı. Sivastopol'a karşı yapılan birçok saldırıya rağmen şehir ele geçirilemedi. 18 Mayıs 1855'e kadar Müttefiklerin Kırım'daki kuvvetlerinin toplamı, 200.000 kişiyi (115.000 Fransız, 32.000 İngiliz, 55.000 Türk) geçmişti. Savaşlar süresince Ruslar da 200.000 kişilik takviye almışlardı. Nihayet üç günlük şiddetli bir bombardımanın sonunda Ruslar, 10 Eylül 1855'te Sivastopol'u boşaltmak zorunda kaldılar. 17 Ekim 1855'te şehir tamamen müttefiklerin eline geçti ve barış için öneriler ve görüşmeler başladı. Avusturya'nın da müdahalesi üzerine Rusya, 16 Aralık 1855'te barışa razı oldu. 25 Şubat 1856'da Osmanlı Devleti, Rusya, İngiltere, Fransa, Piemonte, Avusturya ve Prusya'nın katılmasıyla Paris Barış Antlaşması yapıldı. Bu suretle Osmanlı Devleti'nin en büyük kazancı, Avrupa devletler topluluğuna dahil olması ve topraklarıyla bağımsızlığının garanti altına alınmasıydı. Diğer devletlere göre en büyük kazanç, Rusya lehine bozulmakta olan devletler dengesinin yeniden tesisi olmuştu. Buna karşılık Eflâk, Boğdan ve Sırbistan'a ait imtiyazlar genişletilmiş, Os-

manlı Devleti'ne şeklen bağlı hale getirilmiş olan bu eyaletlerin dokunulmazlığı Batı devletlerinin garantisine verilmişti.

Osmanlı-Sırp ve Karadağ Savaşı (1876)

Genel Durum: Bosna-Hersek ayaklanması, Bulgaristan olayları ve Avrupa devletlerinin isyancıları desteklemeleri Sırbistan ve Karadağ'a cesaret vermişti. Özellikle Rusya, Balkanlarda Panslavizm (İslavcılık) propagandasını hızlandırmıştı. Avusturya ise Bosna-Hersek'i ele geçirmek ve hatta Selanik'e kadar Arnavutluk'la Makedonya'ya egemen olmak istiyordu. Rusya, daha da ileri giderek Sırbistan'a gönüllü adı altında subay ve erler yollamaya başlamıştı. Sırbistan, Karadağ'a her türlü yardıma hazır olduğunu bildirmiş ve bu suretle aralarında birlik ve beraberlik sağlanmış bulunuyordu. Osmanlı hükümeti, 9 Haziran 1876'da Sırbistan'da durumun açıklanmasını istedi. Sırbistan, Bosna-Hersek ayaklanmasının bastırılmamasının memleketinde huzursuzluk yarattığından bahisle bu görevin kendi ordusuna devredilmesini önerdi. Osmanlı hükümetinin bunu kabulü imkânsızdı. Sırbistan, önerisine alacağı cevabı bile beklemeden 1 Temmuz 1876'da ve bir gün sonra da Karadağ, Osmanlı Devleti'ne harp açtı. Son zamanlarda meydana gelen olaylar halkı çok etkilediği için İstanbul'da ve memleketin her yerinde "Gönüllü Birlikleri" teşkil ediliyor ve savaşın kazanılmasına büyük ölçüde destek olunuyordu. Rusya ve Avusturya, Osmanlıların savaşı kazanmaları halinde statükonun muhafazası, yenilmelerinde ise Osmanlı Devleti'nden pay alınması konusunda gizlice anlaşmışlardı.

Özel Durum ve Harekâtın İcrası: Savaşın ilanından sonra 2. Ordu dairesini teşkil eden Tuna ili ve 3. Ordu dairesini teşkil eden Rumeli illeriyle 1. Hassa dairesini teşkil eden İstanbul ve çevre illerdeki kıtalar seferber edilmiş, gönüllü birlikler kurulmuş ve Mısır Hıdivi İsmail Paşa bir tümen gücünde bir kuvvetle harekâta katkıda bulunmuştu. Bu suretle 100.000 kişi dolayına yükselen Osmanlı ordusu, beş birlik halinde teşkilatlanmış olup üçü Sırbistan'a, ikisi Karadağ'a karşı görevlendirilmiş ve sefer komutanlığına Serasker ve Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Paşa atanmıştı. Buna karşılık Sırp ordusu 35.000'i muntazam ve gerisi gönüllü olmak üzere 150.000, Karadağ ordusu da 40.000 kişiden oluşuyordu. Savaş, Sırpların ve Karadağlıların saldırısıyla başladı. Seçkin komutanların yönetimindeki Osmanlı ordusu; Vidin, Niş ve Yenipazar yörelerinden saldırıya geçen Sırp kuvvetlerini yenilgiye uğratarak Belgrat üzerine yürüdü ve harekâtı Sırp topraklarına geçirdi. Bunun üzerine Sırp Prensi Milan, 24 Ağustos 1876'da büyük devletlerin aracılığıyla mütareke istedi. Karadağ ile savaşlar ise gerek arazi ve gerekse bu ulusun cengaverliği nedeniyle sonuç vermiyordu. Osmanlı devleti, kendi koşullarının yerine özellikle İngiltere tarafından iletilen önerileri kabul etmediğinden Sırbistan geçen süre içinde ordusuna çekidüzen vererek 25 Eylül 1876'da tekrar saldırıya geçti. Sırplar yine yenildiler. Rusya, Prens Milan'ın isteği üzerine duruma müdahale ederek 31 Ekim 1876'da İstanbul'daki elçisi vasıtasıyla 48 saatlik bir nota verdi. Sırbistan ve Karadağ ile şartsız iki aylık bir mütareke yapılmadığı takdirde Osmanlı Devleti'yle ilişkilerini keseceğini bildirdi. Bunun üzerine Bâbıâli Rusya ile bir savaşı, mevcut durumda uygun görmedi ve Sırbistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bir prenslik olması koşuluyla mütarekeyi kabul etti (28 Şubat 1877). Ancak, Karadağ ile Bosna-Hersek'teki olayların önü alınamadı.

1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI: *Tersane Konferansı'ndan sonra Rusya'nın Karadağ ve Bosna-Hersek'teki kışkırtmaları durmadı. Bu arada büyük devletler Osmanlı Devleti'ne baskı yaparak Balkan eyaletleriyle ilgili önerilerinin kabulünü istediler. Bunların başında gelen Rusya, Karadağ Prensliği için bazı taleplerde bulundu. Bâbıâli'nin bunları reddetmesi üzerine Rusya 24 Nisan 1877'de savaş ilan ederek, Balkan ve Kafkas cephelerinde harekâta başladı. Şubat 1878'e kadar süren bu savaş sonunda 3 Mart 1878'de Ayastefanos Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma sonunda Romanya, Sırbistan ve Karadağ bağımsızlıklarına kavuşuyor, Bulgaristan prensliği kuruluyor, Batum, Kars, Ardahan ve Doğubeyazid Ruslara bırakılıyordu. Tuna Cephesi Komutanı Abdülkerim Nadir Paşa (sağda) ve 27 Haziran 1877'de Tuna Cephesi (altta).*

PLEVNE SAVUNMASI: Rus Çarı Grandük Nikola'nın Tuna nehrini aşıp, Şıpka Geçidi'ni ele geçirmesi üzerine Tuna Cephesi Batı Komutanı Osman Paşa Plevne'yi savunmaya memur edildi. Ruslar Plevne'ye üç kez saldırdılar. Osman Paşa 4 ay 23 gün savunduğu Plevne'yi sonunda Rus kuvvetlerine bırakmak zorunda kaldı. Rus kuvvetleri bundan sonra Yeşilköy'e kadar inecek ve savaşın da sonu gelecekti. Gazi Osman Paşa'nın Plevne düştükten sonra Çar Nikola ile karşılaşması.

Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878)

Genel Durum: Rusya, Osmanlı Devleti'nin Sırbistan ile mütarekeye razı olmakla gösterdiği iyi niyete rağmen, Bulgaristan'da meydana gelen olayları bahane ederek işe karışmak gerektiğini diğer devletlere bildirdi. Bunun üzerine 22 Aralık 1876'da İstanbul'da bir konferans toplandı. Ancak, konferansta alınan kararlar yararına olmadığından Osmanlı Devleti'nce kabul edilmedi. Rusya'nın Karadağ ve Bosna-Hersek'teki kışkırtıcı davranışları devam edi-

KAFKAS CEPHESİNDE YENİLGİ: Doğu'da Ahmed Muhtar Paşa komutasında mevzilenen Osmanlı Ordusu, Melikof komutasındaki Rus Kafkas ordusunun 24 Nisan 1877'de başlattığı harekâtı engelleyemedi. Ardahan ve Oltu'yu ele geçirdikten sonra Kars kalesini kuşatan Ruslar Erzurum'a doğru ilerlediler. 18 Kasım'da Kars'ı ele geçiren Ruslara karşı direnen Erzurumluların gücü 31 Ocak 1878'de tükendi ve Erzurum Ruslar'a terkedildi. Savaş her cephede kaybedilmişti. Kafkas cephesinde Büyük Yahni Meydan Muharebesi.

yordu. 31 Mart 1877'de büyük devletler, Londra'da bir protokol imzaladılar. Buna göre, Balkan eyaletlerinde Hıristiyan halk lehine yapılacak ıslahata karşılık Osmanlı sınırları garanti ediliyordu. Bu arada Rusya, Karadağ prensliğiyle ilgili bazı önerilerinin kabulünü istiyordu. Osmanlı Devleti'nin gerek protokolu ve gerekse önerileri reddetmesi üzerine Rusya, 24 Nisan 1877'de harp ilan ederek Balkan ve Kafkas cephelerinden harekâta başladı. Bu sırada İstanbul'da 30 Mayıs 1876'da Abdülaziz'in yerine tahta geçirilmiş olan V. Murad'ın indirilmesiyle II. Abdülhamid sultan ilan edilmiş bulunuyordu (31 Ağustos 1876).

Özel Durum ve Harekâtın İcrası: Balkan (Tuna) Cephesi: Abdülkerim Nadir Paşa komutasındaki Türk orduları, karargâhı Şumnu'da bulunan Doğu Tuna ordusu olarak tertiplenmişti. Seyyar ordunun mevcudu, Tuna güneyindeki kalelerdeki sabit birlikler hariç 160.000 kişiydi.

Romanya'nın bağımsızlık isteğinin reddi üzerine tarafsızlıktan vazgeçerek hudutlarını açması, Çar'ın kardeşi Grandük Nikola komutasındaki 420.000 kişilik Rus ordusunun Tuna nehrini kolayca güneye aşmasına ve 19 Temmuz 1877'de Şıpka Geçidi'ni ele geçirmesine neden olmuştu. Bu durumun meydana gelmesi üzerine Tuna Cephesi Batı Komutanı Osman Paşa, verilen emirle (18.500 er ve 58 top) Plevne'yi savunmaya memur edilmişti. Plevne'yi geride bırakarak Balkan dağlarından daha güneye inmeyi sakıncalı bulan Ruslar, 20 Temmuz 1877-12 Eylül 1877 arasında üç defa Plevne'ye saldırıda bulunmuşlarsa da hiçbirinde başarılı olamamışlardı. Başka yerden yardım göremeyen ve lojistik destekten tamamen yoksun kalan Plevne Komutanı Osman Paşa, 10 Aralık 1877'de savunma hatlarını yarma teşebbüsünün de başarısız kalması üzerine daha fazla zayiat vermemek için, 4 ay 23 gün kahramanca savunduğu Plevne'yi Rus kuvvetlerine bırakarak teslim olmuştu. Plevne'yi ele geçirmekle son engeli de aşan Rus ordusu, 6 Şubat 1878'de Yeşilköy'e kadar ilerlemişti. Böylece savaşı kaybeden Osmanlı Devleti, 3 Mart 1878'de Ayastefanos Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmış ve Antlaşma hükümlerine göre de Romanya, Sırbistan, Karadağ bağımsızlıklarına kavuşmuş; Doğu Rumeli ve Batı Trakya ile Makedonya'yı içine alan Bulgaristan prensliği kurulmuş; Batum, Kars, Ardahan ve Doğubeyazıt harp tazminatı karşılığı olarak Rusya'ya terk edilmişti.

Kafkas Cephesi: 4. Türk ordusu komutanı Ahmed Muhtar Paşa, seyyar ordusunu Gümrü-Kars-Erzurum, Erivan-Iğdır-Doğubayazıt-Eleşkirt, Ardahan-Oltu istikametlerini kapamak üzere orta, sağ ve sol kanat olmak üzere üç grub halinde tertiplemiş, asıl kuvvetleriyle orta bölgeyi savunmayı ve düşmanı iç hat manevrasıyla mağlup etmeyi tasarlamıştı. Orgeneral Loris Melikof komutasındaki Rus Kafkas ordusu, 24 Nisan 1877'de sınırı aşarak 19 Mayıs'ta Ardahan'ı, 4 Haziran'da Oltu'yu ele geçirdi ve Bardız-Soğanlı dağı hattına ulaştı. Kars Kalesi'ni kuşatarak Erzurum istikametinde ileri harekâtına devam etti. 9 Kasım 1877'de Ahali tabyasıyla Aziziye tabyasına taarruza başladı. Minarelerden müezzinlerle uyarılan Erzurumlular, başta Nene Hatun olmak üzere kadınıyla erkeğiyle, eline geçirdiği satır ve baltalarıyla düşmana saldırarak Rus birliklerini geri püskürttüler. 18 Kasım'da Kars'ı ele geçiren Ruslar, Erzurum'u kuşattılar. Bir taraftan kıtlık, diğer taraftan tifüs salgını savaş gücünü bitirmişti. Bunun üzerine 31 Ocak 1878'de mütareke yapılarak Erzurum Ruslara teslim edildi. Batıda (Tuna Cephesi) da durumun aleyhimize dönmesiyle savaş her iki cephede de kaybedilmiş oldu. Esasen, savaş sırasında, cephelerdeki bazı Rus birliklerinin çekilmesini sağlamak için 11/12 Mayıs 1877'de Sohum'un kuzeyindeki Gudauti'ye yapılan çıkarmadan da beklenen sonuç gerçekleşmemişti.

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı

Genel Durum: 1828 Osmanlı-Rus seferinden bitkin çıkmış olan Osmanlı Devleti'nin, Yunan bağımsızlığını kabul etmek zorunda kaldığı 24 Nisan 1830'dan sonra, içte parti kavgalarına sahne olan Yunanistan bir türlü kendisine bir kral seçememiş ve sonunda Ortodoks olmalarına rağmen hükümdarlığa Bavyera Kralı Louis'in oğlu Katolik Othon'u (Otto) (1832) getirmek zo-

runda kalmıştı. 1853-1856 Kırım Harbi'nin başlaması üzerine uzun zamandan beri sakin duran küçük Yunan krallığı, Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü zor durumdan faydalanarak topraklarını genişletmek maksadıyla Epir ve Tesalya'yı ayaklandırarak ele geçirmek istiyordu. Yanya ve Tırhala dolayları kanlı olaylara sahne oldu. Bâbıâli'nin Atina hükümetinden olayların açıklanması, ayaklanmaya katılan subayların geri alınarak derhal cezalandırılmaları ve Osmanlı topraklarına yapılan tecavüzlerin kesinlikle durdurulması talebine karşılık "ihtilalin milli ve dini hissiyata dayandığı, hatta bütün hükümetlerin bu hissiyata riayetle mükellef oldukları" şeklinde cevap alınması, İngiltere ve Fransa'nın da tavsiyesiyle iki devlet arasında politik ilişkiler kesildi, 1 Mart 1854'te idari, siyasi ve askeri yetkilerle görevlendirilen Hariciye Nazırı Fuad Paşa 1 Nisan 1854'te isyanı bastırmaya muvaffak oldu. İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu toprak bütünlüğü konusundaki uyarılarının Kral Othon tarafından dikkate alınmaması üzerine Pire Limanı 1854 Mayıs ayı sonunda bir Fransız-İngiliz kuvveti tarafından işgal edildi. Bundan sonra Yunanistan Osmanlı arazisine gönderdiği çeteleri geri çekmeye ve tarafsızlığını ilana mecbur oldu.

1862 isyanında I. Othon devrilip I. Yorgi Yunan tahtına geçti. Bu münasebetle İngiliz himayesinde bulunan Yunan denizindeki yedi ada (Korfu, Paksos, Ayamavro, Zanta, Kefelonya, İtaki, Serigo), İngiltere hükümeti tarafından Yunanistan'a hediye edildi (29 Mayıs 1864). Bâbıâli de bunu resmen tanıdı (8 Nisan 1865).

Yunanlılar, Megali-İdea denilen ve bütün Rumların Yunanistan'a bağlanmasından oluşacak ve İstanbul'u merkez edinerek büyük bir imparatorluk kurmak hayalinden kendilerini kurtaramadıkları için Yunan milliyetçilerinin Osmanlı topraklarında devamlı olay yaratmalarına neden olmuştur. Bu cümleden olarak Giritli Rumlar 2 Eylül 1866'da Yunanlıların kışkırtmasıyla Girit Adası'nın Yunanistan'a katıldığını ilân ettiler. Bunun üzerine isyanı bastırmak ve Müslüman halka acımasızca yapılan şiddet eylemlerini önlemek üzere adaya gönderilen Ömer Paşa olayları tamamen bastırmaya muvaffak olmuşsa da başta Rusya olmak üzere Prusya, İtalya ve Fransa'nın plebisit yapılması gibi istek ve girişimlerinin ardı kesilmediği için 6 Ekim 1867'de Sadrazam Âli Paşa Girit'e gelerek yönetime Hıristiyanların da katılması ve bazı vergi istisnalarını içeren "1868 Islahat Fermanı"nı yayınlamıştır. Ancak ana hedef, adanın Yunanistan'a ilhakı olduğundan bu ıslahat hareketine de memnun olmadıklarından Rumlar, tekrar ayaklanmışlarsa da meseleyi barışçı yollarla çözümlemek ve Osmanlı-Yunan savaşını önlemek isteyen büyük devletler, 18 Şubat 1869'da Paris'te bir konferans topladılar. Yunanistan'ın adaya karışmaması, çetecilerin dağıtılması ve kaçakçılıkta kullanılan Yunan gemilerinin silahtan arındırılması gibi Bâbıâli'nin istekleri kabul edilerek anlaşma sağlandı. 1877-1878 Rus savaşından Osmanlı Devleti'nin yenik çıkmasından yararlanmak isteyen Girit Rumları yeniden ayaklandılar. 12 Ekim 1878'de Hanya'nın hemen kuzeydoğusundaki Halepa mevkiinde Avrupa devletleri konsoloslarının kontrolu altında kurulan komisyonun hazırladığı ve Giritli Rumlara büyük ödün sağlayan atlaşma imzalandı. Buna göre ada valisi veya müşavirinin Rumlardan olacağı, Genel Meclis'in çoğunluğunun da Rumlardan teşkil edileceği, ada gelirlerinin adaya sarfedileceği, kalanın İstanbul'a hazineye gönderileceği taraflarca kabul ediliyordu. Bu antlaşmaya ve Berlin Antlaşması'nın 24. maddesi uyarınca 21 Temmuz 1881'de Tesalya ile Yanya'nın Narda (Arta) kasabalarının terk edilmesine rağmen Yunanistan tatmin olmamış ve Fransızların 1881'de Tunus eyaletini işgal, İngilizlerin Mısır'ı istila etmeleri ve Doğu Rumeli ilinin 1885'de Bulgaristan'la birleşmesi sonucunda Bulgaristan'ın büyümesinden cesaretlenen ve ataklığı artan Yunanlılar, 1888'de Girit Rumlarını tekrar ayaklandırdılar. Bu sefer ayaklanma, tam bir iç savaşa dönüştü. Bâbıâli adaya takviye birlikleri, Yunanistan'da gönüllüler yolladıkları için, Girit bir savaş alanına dönüştü. Avrupa büyük devletlerinin (Düvel-i Muazzama: İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'dan oluşan altı devlet) müdahalesiyle olaylar, Halepa Antlaşması'nın tekrar yürürlüğe konmasıyla yatışır gibi oldu. Ancak Yunanistan'dan büyük sayıda gönüllü, silah

ve cephane yardımı alan ve dağlara sığınarak örgütsel çalışmalara devam eden isyancılar, bir ihtilal meclisi ve buna dayanarak bir de Girit hükümeti kurdular. Kral Yorgi ve bakanlarının halkoyunun baskısıyla Girit sularına bir Yunan zırhlısını göndermeleri, muvazzaf Yunan ordusu subay ve erlerinden resmi görevlerini bırakıp Girit'e gitmeleri, diğer kara sınırlarında çete faaliyetleri, Epir ve Makedonya isyanları, Osmanlı Devleti'yle Yunanistan'ı bir çarpışmanın eşiğine getirmişti. Büyük devletlerin ısrarıyla Girit'e Hıristiyan bir genel vali gönderilmesi de bir işe yaramadı ve isyan, 1897 Ocak ayında adanın her yanını sardı. Sayısı yedi bin kişiyi geçmeyen Girit'teki asayiş kuvvetlerinin memleket için önemli kuvvetlerle desteklenmesi gerekiyordu. Fakat büyük devletler buna imkân vermiyorlardı. Bu yüzden, ayaklanma bastırılamadı ve Hanya yakınlarında kamp kuran isyancılar Yunan bayrağı çekerek Girit'in Yunanistan'a katıldığını ilan ettiler. Hanya'daki Yunan Genel Konsolosunun Atina'ya çektiği bir telgrafa cevaben hükümetin harp gemileri gönderme kararında olduğu bildirilmiş ve 10 Şubat 1897'den itibaren de uygulamaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti, 14 şubat 1897'de ordunun dörtte birine seferberlik emri vermesine rağmen, Yunanlılar kararlarını değiştirmediler. Büyük devletler 2 Mart 1897'de Yunan hükümetine harbin önüne geçmek için harp gemileriyle karadaki birliklerini Girit'ten çekmesini tebliğ ettiler. Yunanistan'ın bu isteğe yanaşmaması üzerine her iki tarafın asker göndermesine mani olmak için ada, ablukaya alındı ve emaneten bu devletlerce işgal olundu. Bu suretle ada, muhtar bir yönetim altına girdi. Şüphesiz Yunanistan bu sonuçtan memnun olmadı ve Türklerle Girit'te savaşamayacağı düşüncesiyle Makedonya ve Epir topraklarında döğüşmekten başka çıkar bir yol göremedi. Yunan Kralı Yorgi, bir felâketle karşılaşsa bile tahtını kurtarmak için Tesalya sınırındaki çete faaliyetlerini 9 Nisan 1897'den itibaren artırdı. II. Abdülhamid Girit meselesinde büyük devletlerin adayı tahliye için verdikleri altı günlük mühlete uymayan, sınırları önce çetelerle sonra ordu birlikleriyle tecavüze cür'et eden Yunanistan'la, Serasker Rıza Paşa'nın harekât planı tasarısını kabul ederek, 17 Nisan 1897'de siyasi münasebetlerini kesmiş ve Alasonya ordusu komutanına derhal taarruz hareketlerine başlamasını emretmiştir.

TRABLUSGARB SAVAŞI: *Osmanlı Devleti'nin 1910'lardan sonra Balkanlarda düşmüş olduğu politik durum bir hayli kaygı vericiydi. Bu arada hem Avusturya hem Rusya İtalya'ya bazı tavizler vermiş ve Bâbıâli'ye karşı harekete geçmesi için uygun bir zemin yaratmışlardı. 26 Eylül 1911'de, İtalya Osmanlı Devleti'ne vermiş olduğu notada Trablusgarb'ı istemiş ve iki gün sonra da bölgeye asker çıkarmıştı. Tobruk, Derne, Trablus ve Bingazi şehirlerini ele geçiren İtalyan birlikleri karşısında başarı kazanamayan Osmanlı kuvvetleri sonunda bölgeden çekilmek zorunda kaldı. İmzalanan Ouchy Antlaşması'yla da Trablusgarb İtalyanlara terkedildi. Trablusgarp cephesi (yan sayfada), Derne cephesi (üstte).*

Özel Durum ve Harekâtın İcrası: Osmanlı devleti 14 Şubat 1897'de ilan ettiği kısmî seferberlikle 1., 2. ve 3. ordunun tamamıyla 4. ordunun yalnız Trabzon redif tümenini seferber etti. Yunanistan'a karşı yürütülecek harekât, Mareşal Goltz (binbaşı iken) tarafından 1886'da hazırlanan plan, kısmen değiştirilerek icra edilmiştir. Müşir Edhem Paşa komutasındaki 58.379 piyade, 1.560 süvari, 3.754 topçu olmak üzere 62.692 mevcutlu Alasonya ordusu (7 piyade tümeni, 1 bağımsız süvari tümeni, 1 bağımsız ihtiyat tugayı ve ordu bağlı birlikleri) Tesalya harekât bölgesinde; Ferik Ahmed Hıfzı Paşa komutasında 28.100 mevcutlu Yanya kolordusu (2 piyade tümeni ve Preveze müstahkem mevki topçusu) Epir harekât bölgesinde; Yunanlıların 42.256 mevcutlu Tesalya ordusuyla (ikişer tugaylı 2 Piyade Tümeni) 22.438 mevcutlu Epir Tümeni'ne (iki piyade Tugayı) karşı ilk tecavüzün politik mülahazalarla düşmandan gelmesi ve bilahare gerekli taarruz hareketine başlanması ana fikrine göre tertiplenmişti. 1897 Martının ikinci haftasında başlayan sınır tecavüzlerinin gittikçe şiddet ve boyutlarını genişletmesi üzerine 17 Nisan 1897'de Osmanlı hükümeti Yunanistan'a karşı harp ilan etmiş ve Seraskerlikçe (Harbiye Nazırlığı) aynı gün saat 16.00'da Alasonya ordusuna verilen taarruz emriyle başlayan ileri harekât sonucunda Türk ordusu sınır muharebelerinde düşmanı hezimete uğratmış, 25 Nisan 1897'de Yunan topraklarında Yenişehir'e, sonraki harekât ile de Velestin, Tırhala ve Çatalca bölgelerine 6 Mayıs 1897'de egemen olmuştur. Bu arada, harekât alanı dışında olmak üzere, Kavala güney kıyılarından 17 Nisan 1897'de gizlice karaya çıkan ve Dedeağaç-Selanik demiryolunu tahriple görevli bir yüzbaşı komutasındaki 150 kişilik Yunan birliği de imha edilmiştir. Çatalca muharebelerini kaybeden Yunan ordusunun (2 Piyade Tümeni, 2 Suvari Alayı ve gönüllülerden oluşan 29.143 personel) Dömeke sırtlarında savunma yapacağı anlaşıldığından Alasonya ordusu (4 Piyade, 1 Süvari Tümeni, 2 Piyade Tugayı ve ordu topçu-

sundan oluşan 53.100 personel) hazırlıklarını bitirerek 16 Mayıs 1897'de taarruza başladı. Düşman bu mevzilerde de yenilgiye uğratıldı ve son derece tehlikeli bir duruma sokuldu. Furka Derbendi ve Lamya'da da tutunamayarak Termopil'e doğru çekilmek zorunda kaldı. Epir'de Yanya kolordu bölgesinde, düşmanın 19 Nisan 1897'de Narda Nehri'ni geçerek başlattığı muharebeler; Laros geri çekilmesi, Beşpınar, Halazmara taarruzlarıyla Gribova ve Preveze savunmaları olarak sürmüş ve ateşkes kararıyla son bulmuştur. Bilhassa Tesalya bölgesindeki kritik durum üzerine Yunanlıların 19 Mayıs 1879'da Mütareke talebiyle 20 Mayıs 1897 saat 15.15'ten itibaren ateşkese taraflarca karar verilmiştir.

Trablusgrap Savaşı (1911-1912)

Genel Durum: 1911 olayları arifesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç ve dış siyasi durumu çok bozuktu. Gerçekten Osmanlı Devleti, Kıbrıslı Derviş Vahdeti'nin İttihad-ı Muhammedi derneği ve Ahrar Fırkası tarafından (İstanbul'daki bazı askeri birliklerin de katılmasıyla) meydana getirilen 31 Mart (13 Nisan 1909) olayı ve bu hareketin 24 Nisan'da Rumeli'den gelen Mahmud Şevket Paşa komutasındaki birliklerce bastırılması, 27 Nisan'da II. Abdülhamid'in tahtından indirilip yerine Veliaht Reşad Efendi'nin (V. Mehmed) getirilmesi, bu sırada Adana'da Ermenilerin, Suriye'de Dürzilerin, 1911'de Yemen'de İmam Yahya'nın, 1 Nisan 1910'da Arnavutların başlattıkları ayaklanmalar, Balkan milletlerinin özellikle Rusya tarafından kışkırtılmaları sonucu hasmane hareketlerini yoğunlaştırmaları ve içte parti kavgalarının Bizans'ın son günlerini hatırlatan bir görünüm alması sonunda çok zayıflamıştı. Dış politikada da durum iyi değildi. Avusturya Bosna-Hersek'e, Rusya ise Boğazlar'a karşılık İtalya'ya ödün vermişti. Bu suretle siyasal yönden hazırlanan İtalya, 26 Eylül 1911'de Osmanlı Devleti'ne verdiği bir notayla Trablusgarp'ın teslimini istemişti. Bâbıâli'nin ödün verici karşılığına rağmen, 28/29 Eylül 1911 gecesi Trablusgarp'a İtalyan çıkarması başlatılmıştı.

Özel Durum ve Askeri Harekâtın İcrası: Osmanlı Başkomutanlığı 29 Eylül 1911 tarihli telgrafında, hükümetce İtalya'ya verilecek bazı ekonomik ödünler için Avrupa devletlerine başvurulacağı, kıt'aların istihkâmlar yerine uygun kesimlere mevzilenerek, iki taraf arasında bir orta hat bırakılması ve kazanılacak zamanda gönüllü birlikler teşkili emrediliyordu. Halbuki İtalyan donanması, bu sırada 30.000 kişilik ilk çıkarma kademesiyle Trablusgarp kıyılarına yanaşarak bombardımanlara başlamış bulunuyordu. Bölgeyi savunmakla görevli tümen çok zayıf bir durumdaydı. Çıkarma harekâtı karşısında dört piyade, bir süvari ve bir topçu alayından oluşan 4.000 mevcutlu bu kuvvetin başarılı bir kıyı savunması yapması mümkün değildi. Nitekim karaya çıkan İtalyan ordusu, 4-21 Ekim 1911 arasında Tobruk, Derne, Trablus, Bingazi ve Homs şehirlerini ele geçirdi. Anavatandan katılan Türk subaylarının gayretleriyle sonradan 15.000 dolayına ulaşan gönüllü kuvvete karşı 13 Kasım 1911'e kadar İtalyan birliklerinin mevcudu 130.000'i aşmıştı. Buna rağmen İtalyanlar gemi topçusunun menzili dışına çıkamamışlar ve savaş sonuna kadar kıyı kesiminden uzaklaşamamışlardı. Başta Binbaşı Mustafa Kemal olmak üzere Trablusgarp'a gönüllü olarak koşan ve hiçbir çıkar düşünmeden mücadeleye atılan yüzlerce Türk subayı, Osmanlı hükümetinin bilgisi dışında, bu savaşa katılarak Tobruk'ta, Derne'de ve çeşitli kesimlerde yerli halkın da katkısıyla büyük başarılar kazanmışlardı. Ancak Balkan Savaşı'nın başlaması üzerine, Osmanlı Devleti 15 Ekim 1912'de Ouchy Antlaşması'yla esasen hiçbir destek sağlayamadığı kuvvetlerini bölgeden çekerek Trablusgarp'ı İtalyanlara terketmişti.

OSMANLI-YUNAN SAVAŞI: Yunanlıların Girit halkını isyana teşvik etmesi Bâbıâli ile ilişkilerin gerginleşmesine yolaçmıştı. Yunanlıların Bâbıâli'ye Girid'e muhtariyet verilmesi konusunda yapmış oldukları önerinin reddedilmesi üzerine Yunan hükümeti Girid'i işgal etmek üzere asker ve gönüllü gönderdi. Albay Vassos komutasındaki birlikler adaya çıkarak, Girid'i Yunanistan'a ilhak ettiklerini ilân ettiler. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti 17 Nisan 1897'de savaş ilân etti. Müşir Edhem Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu önce Milona muharebesini kazandı, ardından Yenişehir ve Tırhal'ı ele geçirdi. Dömeke'nin zaptından sonra da Atina yolu açılmış oldu. Yunanlılar savaşa son verilmesi için araya büyük devletlerin girmesini sağladılar, sonunda 20 Mayıs 1897'de antlaşma imzalandı. Müşir Edhem Paşa (üstte), Vassos (altta).

Balkan Savaşı (1912-1913)

Genel Durum: 19. yy'ın ikinci yarısında, Balkan devletleri arasında Türklere karşı birleşme denemeleri yapıldı. Fakat Bulgarlar, krallarına, Sezar anlamına gelen Çar adını vermişlerdi. Büyük Bulgaristan'la da yetinmeyerek "çargrad (İstanbul) bizimdir" marşını söylüyorlardı. Yunanlılar ise, kendilerini Bizans'ın mirasçısı kabul ediyorlardı. Sırplara gelince, onlara da Ege'de denize çıkmak istiyorlardı. Birbirine düşman ve her biri ayrı emeller güden Balkan devletleri arasında bir de kilise anlaşmazlığı mevcuttu. Bütün bunlara rağmen Rusya'nın büyük çabaları ve Osmanlı Devleti'nin iç durumu nedeniyle geçici de olsa, Bulgarların 13 Mart 1912'de Sırplarla, 29 Mayıs 1912'de de

Yunanlılarla askeri antlaşmalar yapmaları mümkün olmuştu. Osmanlı Devleti ayrıca Trablusgarp'ta İtalya ile savaş halinde bulunuyordu. İtalya, Türklerin bölgedeki direncini kırmak için üstelik 24 Nisan 1912'de Onikiada'yı işgale başlamıştı. Osmanlı Devleti, bu şartlar altında İngiltere ve özellikle Rusya'nın güya savaş çıkmayacağı garantisine güvenerek Rumeli'de 70.000 kişilik bir kuvveti terhis etmişti. Halbuki Balkan devletleri bu tarihten dört ay önce savaşa karar vermişler ve Bâbıâli, Rusya'nın kendisini uyutmak istediğinden habersiz bir gaflet içine girmiş bulunuyordu. Osmanlı Devleti'nin parçalanması halinde kendinin de bu bölünmeden bir pay alamama endişesine kapılan Karadağ, Balkan devletleri (Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan) arasına Ağustos 1912'de katılmakta gecikmemiştir. Balkan devletlerinin 13 Ekim 1912'de verdikleri notayı kabul etmeyen Osmanlı Devleti 16 Ekim 1912'de Bulgaristan'a, 18 Ekim 1912'de de Yunanistan'a harp ilan etti. Karadağ Prensliği'yle esasen 7 Ekim 1912'den beri harp hali mevcuttu.

Özel Durum ve Harekâtın İcrası: 1. Balkan Savaşı başladığı sırada Osmanlı Silahlı Kuvvetleri bilinen konuş bölgelerinde yedi orduyla Trablusgarp, Mekke ve Asir'deki birer bağımsız tümenden oluşuyordu. Deniz kuvveti olarak elde Barbaros ve Turgutreis adında 10 biner tonluk 2 zırhlı, 4 küçük harp gemisi, 2 kruvazörle 6 muhrip bulunuyordu. Cephe gerisi ulaşımı ve ikmal sisteminin bozukluğu nedeniyle seferberliğini yapmada çok geciken Osmanlı ordusu, savaşa elverişsiz şartlarda girmişti.

Edirne-Kırklareli arasından taarruza geçen Bulgar kuvvetleri, 21-23 Ekim 1912'de Pınarhisar, 28 Ekim-1 Kasım 1912'de Lüleburgaz muharebesini kazanarak Osmanlı ordusunu bozguna uğratmış ve Çatalca'ya kadar ilerlemişti. Yunanlılar Preveze ve Selanik'i ele geçirmiş ve Gökçeada, Limni, Taşoz, Nikarya, Midilli ve Sakız adalarını işgal etmişti. Sırplar ise güneye doğru ilerleyerek Üsküp ve Manastır'ı almıştı. Bu suretle ne Batı Rumeli'yi koruyacak Osmanlı Batı ordusu ve ne de Bulgarların Boğazlar istikametindeki taarruzlarına karşı Trakya'yı savunacak 1. ve 2. Doğu Orduları yaptıkları savaşlarda başarılı olabilmişti. Türk tarihinin hemen hiçbir devrinde Osmanlı ordusu bu derecede ağır bir yenilgiye uğramamıştı. Çatalca önlerine kadar gelen Bulgar ordusu, daha ileriye gidemeyeceğini anladığından Osmanlı Devleti'yle ateşkes anlaşmasını imza etmişti (3 Aralık 1912).

Osmanlı Devleti, Londra Antlaşması'yla da (30 Mayıs 1913) Midye-Enez hattı batısında kalan Balkan ve Trakya topraklarını terkediyor, Arnavutluğun bağımsızlığını kabul ediyor ve Ege adalarının geleceğini de büyük devletlere bırakıyordu. Bu savaşa Bulgarlar 10 Piyade Tümeni, Yunanlılar 8 Piyade Tümeni ve 1 Süvari Tugayı, Kara-

BALKAN SAVAŞLARI: *Trablusgarb Savaşı'ndan sonra Balkanlarda denge Osmanlı Devleti'nin aleyhine olarak bozulmaya başladı. Balkan devletlerinin tümü Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını ve bundan kendilerine düşecek payı bekliyorlardı. 13 Ekim 1912'de Balkan devletlerinin verdikleri notayı kabul etmeyen Osmanlı Devleti önce Bulgaristan'a, ardından da Yunanistan'a karşı savaş ilan etti. Saldırıya geçen Bulgarlar Pınarhisar'ı ve sonra Lüleburgaz muharebelerini kazanarak Çatalca'ya kadar ilerledi. Yunanlılar da Selanik'i ve birçok adayı ele geçirdi. Bu ağır yenilgi sonunda aralık ayında bir ateşkes imzalandı. Ancak daha sonra Balkan devletleri arasında çıkan anlaşmazlıktan yararlanan Osmanlı ordusu Edirne'yi kuşatarak Bulgarlardan geri aldı. Balkan Savaşı'nda Edirne (üstte) ve Hadımköy'den görüntüler (altta).*

DÜNYA SAVAŞINA DOĞRU: *Balkan savaşındaki yenilgiden sonra orduda yeni düzenlemelere gidildi. Almanya'dan Liman von Sanders başkanlığındaki heyete geniş yetkiler verildi. Enver Paşa Harbiye Nazırlığına atandı. Almanya'nın safında yerini alan Osmanlı Devleti için patlayacak bir savaşta İttifak devletlerinin kaderini paylaşmaktan başka çare yoktu. Liman von Sanders.*

dağlılar 4 Piyade Tümeni, Sırplılar ise 10 piyade ve 1 Süvari Tümeniyle katılmışlardı. Eğer Osmanlı ordusu seferberlik hazırlıklarına zamanında başlamış olsaydı şüphesiz düşmana iki kat üstünlük sağlayabilirdi. Fakat yabancıların etkisiyle, barışı koruyabileceğini sanarak bu ilk savaşa Balkan kuvvetlerinden 1/3 oranında eksik girmişti. Yunan Deniz Kuvvetleri tonaj ve gemi sayısı bakımından zayıf olmakla beraber son zamanlarda alınan Averof muharebe gemisiyle Osmanlı Donanması'na nitelik yönünden üstünlük sağlamıştı.

1. Balkan Savaşı sonunda Balkan devletleri arasında özellikle Makedonya (Selanik, Manastır ve Kosova vilayetlerini kapsayan yarısı Müslüman, diğer yarısı çeşitli ırk ve milliyete sahip Hıristiyan topluluğundan oluşan 4 milyon nüfuslu bir bölge) konusunda çıkan anlaşmazlık üzerine Bulgar ordusu 29 Hizaran 1913'te Sırbistan ve Yunanistan'a savaş açmışsa da 31 Temmuz 1913'te mütareke istemek zorunda kalmıştır. Bu fırsattan yararlanan Osmanlı ordusu 2. Balkan Savaşı'yla Edirne'yi kurtarmış ve Trakya'daki bugünkü sınıra kadar ulaşmıştı.

I. Dünya Savaşı (1914-1918)

Genel Durum: İki yüzyıldan beri devamlı olarak toprak kaybeden ve son yüzyıldır da gelişen milliyetçilik akımlarına ters düşen Osmanlı İmparatorluğu'nu, artık yaşatmanın güç ve gereksiz olduğuna kanaat getiren İngiltere, paylaşmanın daha çok yarar sağlayacağına inanıyordu. 1908'de VII. Edward, Çar II. Nikola ile Reval'de yaptığı görüşme sonunda Almanya'ya karşı savaşmasına karşılık İngiltere'nin Boğazlara ait Rus isteklerine engel olmayacağını bildirmişti. Bu durumda Alman İmparatorluğu'yla Osmanlı İmparatorluğu arasında doğal olarak politik ve askeri bir uyum doğdu. Balkan Harbi yenilgisi üzerine ordusunu reorganize etmek isteyen Osmanlı Devleti, Almanya'dan Tümgeneral Liman von Sanders başkanlığında yeni bir heyet getirtti (13 Aralık 1913). Almanya'da iki yıl ataşelik yapan Enver Paşa bu sırada Harbiye Nazırlığına atandı (4 Ocak 1914). Türkiye, Avrupa'da mevcut iki ittifak sisteminden şüphesiz kendisini aralarına almak istemeyen itilaf devletlerine değil de Almanya'nın taraf olduğu İttifak devletleri safına katıldı (2 Ağustos 1914) ve silahlı tarafsızlıkla birlikte seferberlik ilan etti (3 Ağustos 1914). Saraybosna olayından (28 Haziran 1914) sonra Avrupa'da kaçınılmaz hale gelen savaş, 28 Temmuz'da Avusturya-Macaristan'ın Sırbistan'a savaş açmasıyla başladı. Ardından Almanya'nın 1 Ağustos'ta Rusya'ya, 3 Ağustos'ta Fransa'ya, 4 Ağustos'ta da, İngiltere'nin Almanya'ya harp ilan etmesiyle kısa zamanda bir dünya savaşına dönüştü. Harbiye Nazırı Enver Paşa 3 Ağustos 1914'de Türk Ordusu Başkomutanlık Vekaletine atandı. 10 Ağustos'ta Çanakkale Boğazı'ndan içeri giren iki Alman gemisine (Goben ve Breslau) "Yavuz ve Midilli" isimleri verilerek Türk bayrağı çektirildi. Alman Amiral Souchon da Türk Donanması birinci komutanlığına atandı. 29 Ekim 1914 sabahı onbir parçadan oluşan bu donanma Karadeniz'de Odesa, Sivastopol ve Novrosiski limanlarını bombalayarak Türkiye'yi fiilen savaşa sokmuş oldu. 1 Kasım'da Ruslar'ın Türk Doğu sınırlarından taarruza geçmesi ve 3 Kasım'da da İngiliz ve Fransız donanmalarının Çanakkale boğaz tabyalarını bombardıman etmesi üzerine Osmanlı İmparatorluğu da 11 Kasım 1914'te resmen harp ilan etti. Bu suretle dört imparatorluğun yıkılmasına ve dört hanedanın çöküşüne neden olan I. Dünya Savaşı yangını, Osmanlı İmparatorluğu'nu da içine almış oldu.

Özel Durum ve I. Dünya Savaşı'nda Türk Cepheleri: I. Dünya Savaşı'nda Türk Ordusu, aşağıda genel hatları açıklanan yedi cephede savaştı:

Doğu Cephesi: Bu cephede harekât, 1 Kasım 1914'te Rus ordusunun sınırı geçmesiyle başladı. Üç kolordu (7 Piyade ve 2 Süvari Tümeni), bir ihtiyat suvari kolordusu (4 Aşiret Süvari Tümeni), bir Seyyar Jandarma Tümeni, Erzurum Müstahkem Mevkii ve 22 Hudut Taburu'ndan oluşan 3. Ordu 190.000 kişiye yaklaşmaktaydı. Rus Kafkas Ordusu da üç kolordu (3 Piyade ve 3 Süvari Tümeni, 1 Batum Kıyı Tümeni, 9 Piyade ve 2 Süvari Tugayı), ilerde birer tugay haline getirilecek olan 13 Piyade Taburu, Kars ve Batum Müstahkem Mevkilerinden oluşuyordu. Rus ordusu 7-12 Kasım 1914'te Köprüköy ve 17-20 Kasım 1914'te de Azap muharebelerini kaybederek geri çekildi. Ancak Türkler de ağır kayıp verdiği için takip yapamadı. 8-10 km. daha geride uygun mevzilerde yeni bir Rus taarruzu için tertiplendi. Avusturya ve Almanya'nın ısrarıyla Avrupa cephesi üzerindeki Rus baskısını azaltmak için, 22 Aralık-15 Ocak 1914'te her türlü lojistik destekten yoksun 3. Ordunun bizzat Enver Paşa'nın yönettiği ve düşmanı bir kolorduyla tesbit ederken iki kolorduluk kuvvetle kuzeyden kuşatmayı öngören taarruzu tam bir bozgunla sonuçlandı. 60.000 kişinin soğuk ve ti-

piden kaybına neden olan Sarıkamış faciası üzerine Türk Ordusu, Tutak-Narman hattına (Azap Mevzii) çekildi. Ruslar'ın Erzurum istikametinde sürdürdükleri harekât, 1. (27 Nisan-12 Mayıs 1915) ve 2. (10-12 Haziran 1915) Tortum savaşlarında yenilgileriyle sonuçlanmış ise de Ağrı bölgesinde başarıya ulaştı ve Malazgirt (11 Mayıs) ile Van'ı (16 Mayıs) elde ettiler. 24 Eylül 1915'te Rus Kafkas orduları başkomutanlığına Grandük Nikola atanmış ve ordu mevcudu 700.000 kişiye ulaşmış bulunuyordu. 3. Türk Ordusu ise 64.000 kişilik mevcuduyla 300 km.lik bir cepheyi savunuyordu. Rusların merkez kesimde başlattıkları taarruzlar uzun ve kanlı savaşlara neden oldu. Erzurum (16 Şubat 1916) ve Muş (17 Şubat 1916) düştü. 1917'de de devam eden savaşlar sonunda Erzincan ve Trabzon dahil Doğu Anadolu'nun büyük bölümü Ruslar'ın eline geçti. Rusya'da iktidara gelen Bolşevikler, harpten çekilme kararı almaları üzerine 22 Aralık 1917'de yapılan mütarekeyle Doğu Anadolu'yu boşalttılar. Ancak bu yerleri Ermenilerin istilası üzerine Şubat 1918'de ileri harekâta geçen 3. Ordu, Doğu Anadolu'yu kurtardı. 3 Mart 1918'de Sovyetler Birliği'yle yapılan Brestlitovsk Antlaşması'yla da 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nda kaybedilen Kars, Batum ve Ardahan illeri, geri alındı.

Irak Cephesi: Doğu Cephesi gibi Türkiye'nin savaşa girmesiyle açılmıştır. Irak ve Basra Bölgesi, petrol kaynakları ve Abadan'daki rafineri nedeniyle İngiltere için büyük önem taşıdığından Türkiye'nin Almanya safında savaşa gireceğinin anlaşılmasıyla Avrupa'ya gönderilmek üzere Hindistan'da teşkil edilen 6. Tümenin 16. Tugayı, 23 Ekim 1914'te Bahreyn Adası'na çıkarıldı. Barış zamanında, Musul ve Bağdat'ta bulunan ikişer Tümenli 12. ve 13. Kolordular, yığınak planına göre İstanbul ve Doğu Cephesine hareket edeceklerdi. Ancak, İngiliz çıkarması üzerine Kolordunun Basra'daki 38. Tümeni yerinde bırakıldı. 12. Kolordu ise Suriye'de teşkil edilen 4. Ordu emrine gönderildi. Bağdat'taki 4. Ordu Müfettişliği, Irak ve Havalisi Komutanlığı adını aldı. Türkiye ile Rusya arasında savaşın başlamasıyla birlikte Bahreyn'e gönderilen İngiliz Tugayı'ndan birer müfreze Fav ve Muhammara bölgelerine çıkarılarak Basra'nın denizle bağlantısını kesti. Tugayın büyük kısmı ise Şattülarap üzerinden Abadan güneyine çıkarıldı (8-10 Kasım 1914). 13 Kasım'da 6. İngiliz Tümenine ait 18., 27 Kasım'da da 17. Tugayın gelmesiyle düşman kuvvetleri Irak'ta üstünlüğü ele geçirdi. Arap erlerin firar etmesi ve yerli halkın düşmanca hareketleri sonunda zayıflığı artan Türk kuvvetleri Basra'yı bırakarak (23 Kasım) Kurna mevziine çekildi. 38. Tümen komutanı başta olmak üzere 48 subay ve 900 dolayında erin esir düşmeleri üzerine Güney Irak tamamen İngiliz kuvvetlerince işgal edildi (9 Aralık 1914). Bundan sonra Türkler Basra'yı, İngilizler Bağdat'ı işgal için birliklerini takviye ettiler. Türk kuvvetleri 4 Piyade Tümeni, 1 Süvari Tugayı ve 2 Aşiret Tugayı; İngiliz birlikleri ise 4 Piyade ve 1. Süvari Tugayı düzeyine yükseldiler. İngilizler 28 Eylül 1915'te 1. Kutülammare savaşında, Türkler ise çekildikleri Selmanıpak mevziindeki savunma muharebesinde başarı kazandılar. İki kolordu (13 ve 18.) düzeyine yükseltilen ve bu sırada 6. Ordu adını alan Irak Umum Kumandanlığı'nın İngilizlerin çekildikleri Kutülammare mevziine karşı gerçekleştirdiği taarruzlar sonunda, düşman muhasaraya alındı (5 Aralık 1915). 4.5 aylık direnişten sonra 29 Nisan 1916'da General Townshend başta olmak üzere 5 general, 481 subay ve 13.000 dolayında er, Türk kuvvetlerine teslim oldu. Osmanlı ordusunun doğu yan ve gerisini tehdide başlayan iki Rus kolordusu ve bu kuvvetlere ait bir Süvari Tümeni, Bağdat kuzeydoğusundaki Hanikin'e yaklaşmışsa da (3 Haziran 1916) 13. Kolorduca girişilen karşı taarruz sonunda, Kasrışirin ele geçirildi (8 Haziran) ve Kirmanşah yönünde ilerlendi. Ancak lojistik yetersizlikten ötürü daha ileri gidilemedi. İngiliz kuvvetleri, Ruslara karşı ikinci bir cephede savaşan Türk kuvvetlerinin bu durumundan yararlanarak Bağdat'ı aldı (11 Mart 1917). Mütarekeden sonra 3 Kasım 1918'de de anlaşma koşullarını ileri sürerek Musul'u elde etti.

Filistin Cephesi: Almanlar Süveyş Kanalı'nın ele geçirilmesiyle İngilizlerin Avrupa cephesinin Hint birliklerince takviye edilmesine engel olmak, Türkler ise Mısır'da tekrar egemenlik kurarak İslâm âlemindeki saygınlıklarını artırmak istiyorlardı. Ancak 200 km.lik Sina Çölü'nü geçmek için kuvvetli bir lojistik destek gerekmekteydi. Bu açık

SARIKAMIŞ'TA BİNLERCE ÖLÜ: I. Dünya Savaşı'nda yedi cephede savaşan Osmanlı ordusunun en çok kayıp verdiği cephelerden biri de Doğu cephesidir. Avrupa cephesindeki Rus baskısını azaltmak için Almanya ve Avusturya'nın da ısrarlarıyla Rus kuvvetlerini kuzeyden kuşatmayı amaçlayan Enver Paşa'nın Sarıkamış harekâtı bozgunla sonuçlandı. 60.000 kişinin kaybına neden olan bu faciadan sonra Ruslar Erzincan ve Trabzon dahil Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümünü ellerine geçirdiler. Enver Paşa, Kayzer Wilhelm ile birlikte.

imkânsızlığa rağmen Almanların baskısıyla Filistin Cephesi açıldı. Bu cephedeki harekâtı, 1. Kanal Seferi, 2. Kanal Seferi ve İngiliz genel karşı taarruzu halinde incelemek mümkündür.

1. Kanal Seferi: Bu harekâtın Bahriye Nazırı Cemal Paşa komutasındaki iki tümenle daha takviye edildikten sonra 9 Tümene ulaşan iki kolordulu (6 ve 8.) Suriye'deki 4. Ordu görevlendirildi. Kanala taarruz 8. Kolorduca icra edildi. Kolordu 14/15 Ocak 1915'te Birüssebi'den hareketle Ocak ayı sonunda üç kol halinde kanal doğusuna vardı. Kanal Geçiş Harekâtı: 2/3 Şubat gecesi Timsah Gölü ile Acı Göl arasından yapıldı. Burası kanalın İngilizler tarafından en kuvvetle tutulan bir kesimiydi. Geçiş harekâtı, kanalın batısına geçebilen 500-600 kadar Türk kuvvetinin de imhası üzerine başarısızlığa uğradı ve 4. Ordu birlikleri Sina Çölü'nü boşaltarak Gazze-Birüssebi-Maan hattına çekildi.

2. Kanal Seferi: Başarısızlıkla sonuçlanan 1. Kanal Seferi'nden sonra kanala tekrar taarruz için hazırlıklara başlandı. İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin 25 Nisan 1915'te Gelibolu Yarımadası'na çıkarılmaları üzerine 3 Tümen Suriye'den alınarak Çanakkale cephesine gönderildi. 23 Nisan 1916'da yapılan Katya baskınında 300'e yakın İngiliz subay ve eri esir alındı. Haziran 1916'da Mekke Şerifi Hüseyin ve oğlu Faysal'ın yönettiği isyan bastırılamadı ve kutsal Mekke şehri isyancıların eline geçti (9 Temmuz 1916). Böyle bir ortamda seferi kuvvet (20.000 kişi ve 5.000 deve) Alman Albay Von Kress komutasında olarak 16 Temmuz 1916'da el-Ariş'ten hareket etti. Kanal bölgesinde 4. Piyade Tümeni, Anzak Kolordusu ve 1 Süvari Tümeninden oluşan İngiliz kuvvetleri bulunuyordu. Türk kuvvetlerinin Romani Tahkimli mevzilerine karşı 4 Ağustos 1916'da başlattığı taarruzların başarısızlığı üzerine geri çekilmeye karar verildi. İngilizlerin takibi sırasında iki kuvvet arasında cereyan eden savaşlar sonunda Türk kuvvetleri 14 Ağustos 1916'da el-Ariş'te toplandı. İngilizler takip harekâtından vazgeçtiler. Bu suretle 2. Kanal Seferi de bir sonuç getirmedi. Ancak, Alman sevk ve idaresinin arzusu gerçekleşerek İngilizlerin kanal güvenliği için bölgeye büyük kuvvetler ayırma zorunluluğu doğdu.

İngiliz Genel Karşı Taarruzu: 2. Kanal Seferi yenilgisinden sonra İngiliz birlikleri Türk zayıf örtme birliklerini atmak suretiyle 22 Aralık 1916'da deniz kuvvetlerinin desteğinde taarruz ederek el-Ariş'i geçirdiler. Türk birlikleri Gazze-Şeria-Birüssebi hattında savunmak için Sina Çölü'nden tamamen çekildiler. İngilizler, bu mevzie karşı yaptıkları 1. Gazze (26 Mart 1917) ve 2. Gazze Muharebesini (19 Nisan 1917) kaybettiler. Bu savaştan kısa bir süre önce Bağdat'ın İngilizler tarafından işgali (11 Mart 1917) Arap ülkelerinde Türklere olan saygınlığı azaltmış ve Arap halkındaki ayaklanmalar artmıştı. Avrupa Cephelerinden (Galiçya, Romanya ve Makedonya) dönen birliklerle Halep'te 7. Türk Ordusu kurulmuş ve Irak'taki 6. Ordu ile birlikte Yıldırım

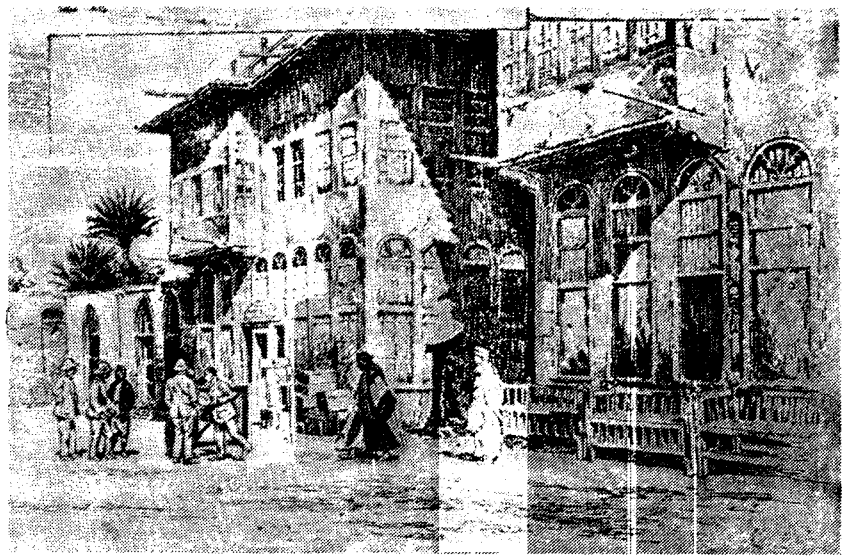
KANAL SEFERİ: Cemal Paşa Suriye ve Filistin bölgesinde bulunan 4. Ordu komutanlığına atandıktan sonra Süveyş Kanalı'yla ilgili büyük hazırlıklara girişti. Gerçekte kanal üzerinde egemenlik kurma düşüncesi Almanlardan geliyordu. Almanlar özellikle Hindistan üzerinden gelen İngiliz birliklerinin Avrupa'ya geçmesini engellemek için bunu istiyorlardı. Cemal Paşa Mısırlıların da kendileriyle birleşecekleri inancındaydı. Cemal Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Tih çölünü büyük güçlüklerle aştı. Ama İngilizler de boş durmuyordu. Baskın biçiminde düzenlenen harekâta karşı koydular. Sonunda Cemal Paşa geri çekilme emri verdi. Böylece harekât başarısızlıkla sonuçlanmıştı. "Süveyş'e doğru" (altta), Cemal Paşa (sağda).

Orduları Grubu halinde yeni bir teşkilat yapılmıştı. 4. Ordu ise Suriye ve Batı Arabistan'ın kıyı ve geri bölgelerinin güvenliğini sağlayacaktı. General Falkenhayn komutasındaki Yıldırım Ordular Grubu'nun savunduğu Gazze-Birüssebi mevziine karşı General Allenby komutasındaki İngiliz kuvvetlerinin taarruzu (31 Ekim-7 Kasım) başarı sağladı ve mevzi yarıldı. Bundan sonra Yıldırım Ordular Grubunun (7 ve 8. ordu) çekildiği Kudüs-Yafa mevzii 8 Aralık'ta Yafa-Lut mevzii 19 Eylül 1918'de (bu sırada Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığına Liman Von Sanders getirildi) yarıldı. 7. Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa, düşmanı Bisan'da durdurmayı başardı. 1 Ekim'de de Şam'ın düşmesiyle Liman Von Sanders, Yıldırım Orduları Grubu komutanlığını Mustafa Kemal Paşa'ya devrederek ayrıldı. 25 Ekim 1918'de Halep, İngiliz ve Arap kuvvetlerinin eline geçti. Mustafa Kemal Paşa emrindeki kuvvetlerle düşmanı İskenderun-Cerablus mevziinde durdurmaya çalıştı. Bu hat Türk Kurtuluş Savaşı sırasında milli sınırı teşkil etti.

Çanakkale Cephesi: Yunanistan, Balkan Harbi'nde ele geçirdiği adaları sağlama bağlamak ve Türkleri Ege Denizi'nden uzaklaştırmak; Rusya, büyük insan kaynağını İtilaf devletlerinin silah ve malzeme fazlasıyla donatmak; İngiltere ise, Avrupa'da savaş, mevzi harbine dönünce bütün kuvvetini buraya yığmak yerine Çanakkale veya Balkanlarda yeni bir cephe açmak suretiyle hareket harbi olanaklarından yararlanmak, Osmanlı başkentini ele geçirerek onu Almanya'dan ayırmak ve kararsız Bulgaristan'ı İttifak devletlerine katılmaktan alıkoymak düşüncesindeydi. Türklerin Süveyş Kanalı'na yaptığı taarruzun (3 Şubat 1915) başarı kazanamaması üzerine Mısır'daki bir kısım İngiliz kuvvetlerinin Boğazlarda kullanılması olanağı doğdu. Bu maksatla donanma, evvela Çanakkale Boğazı'nı geçecek ve arkadan sevk edilecek kuvvetlerle İstanbul alınacaktı. Bu ana fikir doğrultusunda İtilaf Devletleri Donanması (12'si İngiliz, 4'ü Fransız olmak üzere 16 muharebe gemisi, 6 muhrip, 14 mayın arama tarama ve 1 uçak gemisi) 19 Şubat 1915 sabahı, Müstahkem Mevki Methal Grubu Bataryalarını (Methal Grubunda; Ertuğrul, Seddülbahir, Kumkale, Orhaniye Bataryaları ile Erenköy civarında yerleştirilmiş bir kısım Seyyar Obüs bataryası, Merkez Grubunda ise; Anadolu ve Rumeli bataryaları bulunuyordu) bombardımana başladı. İkinci bombardıman hava muhalefeti nedeniyle 25 Şubat'ta tekrarlandı. 26 Şubat-17 Mart arasında düşman donanması mayın arama tarama faaliyetinde bulundu. 17/18 Mart gecesi Nusret mayın gemimiz Erenköy koyunu ve Boğazı mayınladı. Müttefik donanmanın büyük taarruzu 18 Mart saat 11.15'te ilk atışlarla başladı. Saat 18.00'e kadar devam eden çok şiddetli savaşlar sonunda İtilaf donanmasının 3 muharebe gemisi batmış, 2 muharebe gemisiyle 1 muharebe kruvazörü de ağır yara almıştı. Bu şekilde Türklerin kesin zaferi olarak tarihe geçen bu büyük "Boğaz Savaşı", yedi saat sürmüş oldu. Bu yenilgiden sonra karaya asker çıkararak Gelibolu Yarımadası'nı ele geçirmeye karar veren müttefikler, General Hamilton komutasında 29. İngiliz Tümeni, Anzak Kolordusu (2 Tümenli), İngiliz Deniz Tümeni ile 1. Fransız Tümeninden (75.000 subay ve er) oluşan (savaşın devamında Mısır'da ihtiyatta tutulan Hint Tugayından başka daha 10 Tümen görev aldı) bir kuvvetle 25 Nisan 1915 sabahı esas çıkarma yeri Seddülbahir ile ikinci çıkarma yeri Arıburnu bölgelerine karşı harekâta başladılar. Türkler, Gelibolu'yu savunmak üzere General Liman Von Sanders komutasında 5 Piyade Tümenli 2 Kolordu (3. ve 15.) 1 Süvari Tugayı, 1 Jandarma Alayı ile Tekirdağ'da teşkil edilerek Bigalı'ya intikal eden 19. Piyade Tümenini tahsis etmiş bulunuyorlardı. Savunma planı, kıyıda zayıf kuvvetlerle gözetleme, çıkan düşmanı geride tutulan büyük kısımlarla karşı taarruz yaparak denize dökmek şeklinde kabul edilmişti. Seddülbahir bölgesine çıkan 29. İngiliz Tümenini, 26. Piyade Alayının 3. Taburu; Arıburnu'na çıkan Anzak Kolordusunu da, ordu ihtiyatındaki 19. Tümene bağlı 27. Alayın, Tümen komutanı Yarbay Mus-

IRAK CEPHESİ: *Savaşla birlikte İngilizlerin Basra körfezinden hareketle Şat deltasında ilerlemesine karşı koyamayan Osmanlı kuvvetleri geri çekilmeye başladı. İngilizlerin amacı Bağdat'ı ele geçirmekti. Ancak Kutülammare'de şiddetli bir direnişle karşılaştılar. General Townshend teslim oldu. 10 Aralık 1916'da tekrar taarruza geçen İngilizler karşısında Osmanlı kuvvetleri uzun bir süre dayandı. Fakat İran'dan çağrılan 13. kolordunun gelmekte gecikmesi üzerine Bağdat boşaltıldı. Böylece Musul hariç bütün Irak İngilizlerin eline geçti. Kutülamare (üstte), Townshend (altta).*

tafa Kemal'in kendi insiyatifiyle, Kocaçimen Tepesi üzerinden yaptığı karşı taarruz durdurmuştu. Bundan sonraki günlerde çok şiddetli savaşlar oldu. Her seferinde üstün kuvvetlerle saldıran düşman, Türklerin inatçı savunması karşısında ezildi. Müttefik kuvvetlerin 7-8 Ağustos 1915'te Anafartalar (Suğla limanı) bölgesine yaptığı çıkarma da Albay Mustafa Kemal komutasındaki birliklerce başarısızlığa uğratıldı. Bunun üzerine mağlubiyeti kabul eden Müttefikler, en son birlikleriyle 8/9 Ocak 1916'da Çanakkale cephesini tahliye ettiler.

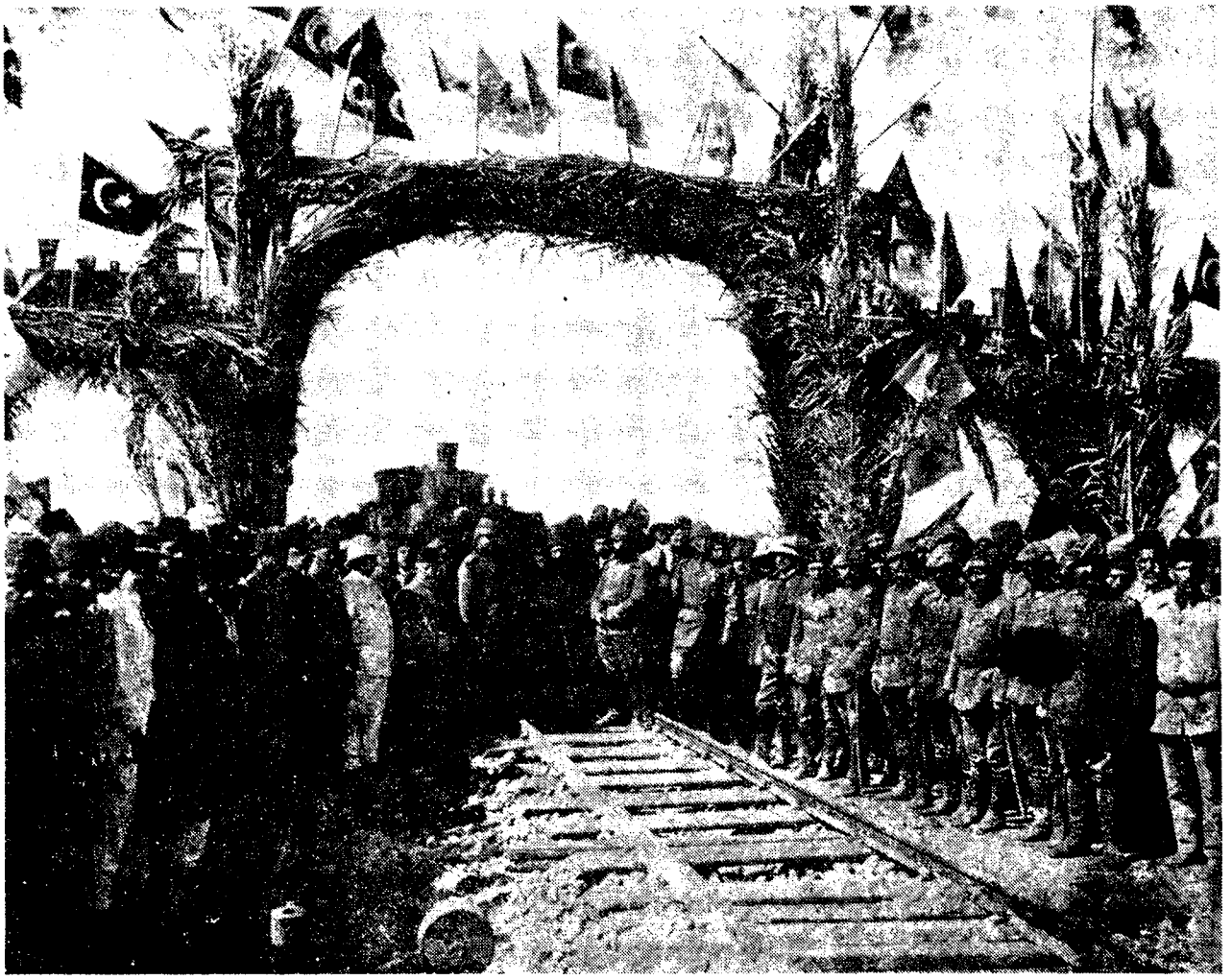
Avrupa Cepheleri: Müttefiklerin Çanakkale bölgesini boşaltmalarından sonra serbest kalan, morali ve eğitimi yüksek Türk birliklerince özellikle kritik durumdaki Doğu Cephemizin takviyesi gerekirken Başkomutan Vekili Enver Paşa, harbin kesin sonucunun Avrupa Cephelerinden alınacağını varsayarak 15. Kolorduyu Temmuz 1916 sonlarında Galiçya'ya; 6. Kolorduyu Eylül 1916'da Romanya'ya; 20. Kolorduyu da yine aynı ay içinde Makedonya'ya gönderdi.

Galiçya Bölgesi: Temmuz 1916'ya kadar Almanların Verdün'deki baskısını hafifletmek için Rusların yaptığı taarruzlar, özellikle Alman, Avusturya-Macaristan kuvvetlerinin oluşturduğu Güney Ordusu kesiminde (Brossilov taarruzları) çok büyük güçlüklerle durdurulabildi. 15. Türk Kolordusu (19 ve 20. Tümen), 22 Ağustos 1916'da Güney Ordusu Cephesinde 1. Bavyera İhtiyat Tümeniyle Alman Hofmann Kolordusu arasında savunma mevziine yerleşti. Başarılı savunma yaparken genel durum icabı gerideki bir mevzie çekilme harekâtı sırasında (6 Eylül) ağır kayıp verdi. Kolordu bu yeni mevziinde çok üstün Rus kuvvetlerinin taarruzlarına, her seferinde büyük zayiata rağmen karşı koydu. Rusya'daki ihtilal nedeniyle 1917 Martı'ndan sonra düşman taarruzları zayıfladı. Alınan karar gereğince 15. Kolordu en son birlikleriyle 11 Eylül 1917'de yurda döndü.

Romanya Bölgesi: Romanya, uzun süre devam ettirdiği tarafsızlığını, Brossilov taarruzlarının Avusturya-Macar cephesinde sağladığı büyük başarı üzerine bozarak, 27 Ağustos 1916'da itilaf devletlerine katıldı ve Avusturya-Macaristan sınırını aştı. Kısa sürede Transilvanya'nın büyük bir bölümünü işgal ederek Galiçya cephesinin gerisini etkilemeye başladı. Bunun üzerine Alman, Avusturya, Bulgar ve Türk birliklerinden oluşacak Orgeneral Falkenhayn komutasındaki kuvvetle Romen ordusuna taarruza karar verildi. 6. Türk kolordusu (25 ve 15. Tümen), 12 Eylül 1916'da başlayan Dobruca taarruzuna karargâhıyla Sofya'da bulunan Mackenzen ordusu emrinde olarak 1 Eylül'den 6 Ekim'e kadar parça parça taşınarak katıldı. 6. Kolordu, bütün bu bölgedeki savunma taarruz savaşlarında başarılı oldu. Harekâtın sona ermesiyle 4-25 Aralık 1917'de 25. Tümen İstanbul'a, Haziran 1918'de de 15. Tümen Köstence'den vapurla Batum'a taşındı.

Makedonya Bölgesi: Bulgaristan'ın Sırbistan'a harp ilan etmesi (23 Eylül 1915), Almanı, Avusturya-Macaristan'ın Eylül 1915 sonlarında Osmanlı İmparatorluğu ile bağlantı kurma girişimlerinden olarak Sırbistan'a taarruz edip Belgard'ı ele geçirmeleri üzerine İtilaf Devletlerinin Yunanistan'a danışarak Selanik'e kuvvet çıkarmalarına neden oldu ve Sırbistan cephesi, Makedonya cephesine dönüştü. Bir yıl sonra Makedonya cephesinde İtilaf Devletlerinin kuvveti 15 Piyade Tümeniyle (5 İngiliz, 4 Fransız, 6 Sırp) bir Fransız Süvari Tugayına; İttifak Devletlerin kuvveti ise, 1. ve 2. Bulgar ordusuyla 11. Alman Ordusu seviyesine yükseldi. Almanların isteği üzerine 20. Türk Kolordusu da (evvela 50. Piyade Tümeni ve daha sonra 46. Piyade Tümeniyle Kolordu Karargâhı) 2. Bulgar Ordusu emrinde olarak 21 Eylül 1916'dan itibaren Serez batısından Ege kıyılarına kadar olan bölgede savunma görevi aldı. Irak ve Filistin cephelerindeki kritik durum nedeniyle Nisan 1917'den itibaren 20. Kolordu yurda döndü.

Hicaz Cephesi: Arap Yarımadası'na egemen olmak isteyen İngiltere ve onun kışkırttığı asilere karşı savaşlara sahne olan bir cephedir. Hicaz'da Şerif Hüseyin, Asir'de Seyit İdris, Yemen'de İmam Yahya, Necd ve Şammar'da İbn Suud ile İbn Reşid bulunuyordu. Büyük umutlarla 11 Kasım 1914'te ilan edilen Cihad (Kutsal Savaş) Libya'da Senusiler ve Yemen'de İmam Yahya dışında pek ilgi görmemişti. Şerif Hüseyin ve İdris İngiliz dostu, İbn Suud da el altından İngilizlerle dostluk siyaseti güdüyor, İmam Yahya İngilizlerin yarımadada egemenlik kurma olasılığını da dikkate alarak onlarla arayı açmak istemiyordu. İbn Reşid ise tam bir Türk dostuydu. 1914'te, Hicaz Bölgesi'nde Mekke'de 22. Piyade Tümeni; Medine'de muhafız komutanlığı; Asir bölgesinde Ebha'da 21. Piyade Tümeni; Yemen bölgesinde 7. Kolordu karargâhı ve 39. Piyade Tümeni San'a'da, 40. Piyade Tümeni Hudeyde'de bulunuyordu. Buna karşılık Aden'de bir İngiliz birliğiyle (topçuyla takviyeli) İngiliz yanlısı kabilelerden parayla toplanabilecek 25.000 yerli asker; Asir'de yine parayla desteklenen 10-15.000 piyadeyle 24-30 toptan oluşan asî bir kuvvet; Hicaz'da ise 50.000 kişi dolayındaki Şerif Hüseyin (ve oğulları) kuvveti çoğu pek düzenli olmayan düşman birliklerini oluşturuyordu. Mekke Şerifi, harbin başında Osmanlı Devleti'ne bağlı kalacağını bildirdiği halde özellikle 10 Temmuz 1916'da yayınladığı ihtilal bildirgesiyle açıktan açığa başkaldırdı. Hatta Medine, Cidde, Mekke ve Taif garnizonlarında saldırılarla daha önceden fiili durum yarattı. Medine'nin Suriye ile bağlantısını kesme girişimleri, Medine'ye yapılan taarruzlar (9, 10 12 Haziran 1916) ve diğer Arap eylemleri; zamanında alınan tedbirlerle ve 25 Haziran, 31 Temmuz, 15 Ağustos ve 26 Kasım 1916'da Hicaz'da gerek Fahreddin Paşa kuvvetleri ve gerekse genellikle Hicaz Kuvve-i Seferiyesince girişilen harekâtla Medine'nin Kızıldeniz'deki iskelesi Yanbu'ya uzanan yolun açılmasını amaçlayan savaşlar, başarılı oldu. Bununla beraber Güney Hicaz'da saldırılarını sürdüren Şerif Hüseyin, birbirinden uzak ve yardımsız kalan Cidde'yi 16 Haziran'da, Mekke'yi 9 Temmuz'da ve Taif'i de 22 Eylül 1916'da ele geçirdi. Güney'de İngilizlerle birlikte sağladıkları bu başarıya rağmen genel olarak Bir-i Derviş-Bir-i Manşi hattına yerleşerek düşmanı Yanbu iskelesinden uzaklaştıran Türk kuvvetlerinin Medine savunmasını kuzeyden de tehdit etmeyi ve Kızıldeniz'in başlıca iskele ve limanlarını (el-Vech ve Akabe gibi) ele geçirmeyi amaçlayan Şerif Hüseyin ve oğulları (Ali, Faysal, Abdullah ve Zeyd) eylemlerine devam etti. Bilhassa Medine'deki kuvvetlerin ve dolayısıyla bölgedeki Türk askeri varlığının sürdürülmesinde yegane etken olan kara ulaşım vasıtası Hicaz demiryolunun Arap-İngiliz-Fransız işbirliği sonucu kesilmesini hedef alan saldırılar yoğunlaşarak sürdü. 23 Ocak'ta İngiliz donanmasının bombardımanıyla başlayan taarruz sonucunda 26 Ocak 1917'de Vech liman kenti, 6 Temmuz 1917'de de Akabe üssü Arapların eline geçti. Bil-

hassa Akabe'nin düşmesi, İngilizlerin yardımıyla kurulan "Kuzey Arap Ordusu"na dış destek imkânlarını artırdığı gibi Maan-Medine demiryolu boyundaki Türk birliklerinin tecrit edilme tehlikesini de yarattı. Bundan sonra Hicaz demiryoluna tahrip saldırıları, savaş sonuna kadar meşhur İngiliz casusu Lawrence yönetiminde daha da şiddetlenerek devam etti ve Mondros Mütarekesi'yle (30 Ekim 1918) Hicaz, Asir ve Yemen, tamamen boşaltılarak harekâta son verildi.

İran Cephesi: Genel olarak yukarıda açıklanan Irak Cephesiyle ilişkisi olan tali bir cephe görünümündedir. Bağdat yönünde görevlendirilen iki Rus kolordusunun yakın tehdidi, Irak'taki Osmanlı ordusunun doğu yan ve gerileri için tehlikeli olmaya başladı. 8 Mayıs 1916'da 13. Türk Kolordusunun (2 ve 6. Tümenlerle bağımsız Süvari Tu-

İNGİLİZLER HİCAZ'DA: *İngiltere Arap Yarımadası'na egemen olmak için verdiği savaşta yerli halkı, kabileleri kullanmaktan kaçınmıyor, hatta bunları silahlandırıp Osmanlı ordusuna karşı savaşa sokuyordu. Mekke Şerifi bile önce Osmanlı Devleti'ne bağlı kalacağını söylemesine rağmen sonraları İngilizlerin yanında yeraldı. İngilizler Vech liman kentini ve Akabe'yi ele geçirdikten sonra Osmanlı ordusunu mahsur durumda bıraktılar. Bu arada casus Lawrence de Arap kabilelerini yöneterek Hicaz demiryolunu tahribe yönelik saldırılarda bulunuyordu. Bi'rüsseb'i Demiryolu'nun açılışı (üstte), Lawrence (altta).*

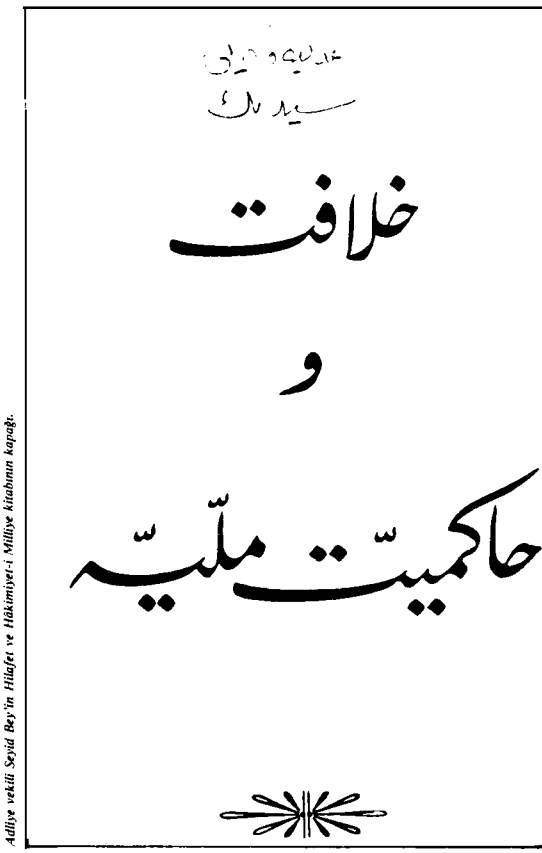

ÇANAKKALE'DE ZAFER: *Kanal seferinin başarısızlığa uğramasından sonra İngilizler Mısır'daki İngiliz birliklerinin Boğazlarda kullanılmasını amaçladılar. Çanakkale Boğazı'ndan geçirecekleri kuvvetleriyle İstanbul'u ele geçirmek istiyorlardı. Ancak bu amaçla Çanakkale Boğazı'na gelen İtilaf kuvvetlerine ait donanma güçlü bir direnişle karşılaştı. Birçok taarruz sonunda başarısızlığa uğrayan İtilaf donanması geri çekilerek, Çanakkale cephesini tahliye etmek zorunda kaldı. Bu direniş Osmanlı ordusunun yokluklar içinde yarattığı bir zaferdi.*

gayı) özellikle 1. Rus Kafkas Süvari (Baratav) kolordusunun bu harekâtını onlemekle görevlendirilmesi sonunda 10 Ağustos 1916'da Hemedan'ı ele geçirerek başarı kazanması, Enver Paşa'nın bu kolordunun Türkistan'a kadar ilerlemesi gibi daha cür'etli bir kararına neden oldu. Ancak, Kolordu Komutanı Ali İhsan Paşa, İngiliz ileri harekâtıyla geri çekilme yollarının kesileceğini bildirmesi ve Bağdat'ı İngilizlerin ele geçirmesiyle 26 Şubat 1917'de Hemedan boşatıldı ve 13. Kolordu Diyale Nehri gerisinde Irak Cephesine dahil olarak savunmaya devam etti.

I. Dünya Savaşı'nın üçüncü yılında bile bütün cephelerde zafere ulaşma azmini sürdüren Osmanlı İmparatorluğu, Makedonya Cephesinin çökmesi ve Bulgaristan'ın 29 Eylül 1918, Avusturya-Macaristan'ın 3 Kasım 1918, Almanya'nın 11 Kasım 1918'de teslimiden sonra 30 Ekim 1918'de Mondros mütarekesini imzalamak zorunda kaldı. Bundan sonra Mustafa Kemal'in önderliğinde Türk İstiklal Mücadelesi başladı. ☐

SİYASAL AKIMLAR

Adliye vekili Seyid Bey'in Hilafet ve Hâkimiyet-i Milliye kitabının kapağı.

Batıcılık
Dr. Şükrü Hanioğlu

Osmanlıcılık
Dr. Şükrü Hanioğlu

Türkçülük
Dr. Şükrü Hanioğlu

İslâmcılık
Prof. Dr. Şerif Mardin

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İslâmcılık Tartışmaları
İsmail Kara

Bu konuda ayrıca *Basın, Batılılaşma, Düşünce Akımları, Eğitim Milliyetçilik Akımları, Siyasal Partiler ve Tanzimat* **maddelerine bakınız.**

Batıcılık

Şükrü Hanioğlu

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yenileşme çabalarıyla başlayan bir hareket olmakla birlikte, özel olarak II. Meşrutiyet sonrasında ortaya çıkan bir düşünce hareketine Batıcılık (Garbcılık) adı verilmektedir. Daha evvelki hareketin yaratıcı ve savunucularına özel bir isim verilmediği halde, bu dönemdeki düşünce hareketinin temsilcilerine Batıcılar (Garbcılar) denilir.

Batılılaşma Çabaları

Osmanlı İmparatorluğu, özellikle Avrupa güçleri karşısında düşmeye başladığı kötü durum çerçevesinde, uzun bir süre sistem içinde çözümlemeye çalıştığı sorunların aslında çok daha derinde yatan nedenlerden kaynaklandığı sonucuna vararak mevcut sistem dışından da düzeltme çarelerinin ithalinin araştırılmasına başlamıştı. Bu, Osmanlı yönetimi için temel bir değişiklikti. Çünkü o zamana kadar tüm sorunlar sistemin kendine özgü kurallarının yeterince uygulanmamasına bağlanmıştı. Şimdi, yönetim sürekli olarak küçümsediği bir yapıyı en azından inceleme ve onun kendisi karşısında elde ettiği başarıların nedenlerini araştırma davranışı içine girmiştir. Nitekim, bu hareketlerin başlamasından bir süre sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli Avrupa ülkelerine daimî elçilikler tesis ettiğini göreceğiz.

Osmanlı yöneticilerinin bu aşamada arzuladıkları değişim, Batı'nın üstün olduğu kanaatine varılan teknolojisinin İmparatorluğa ithalinden ibaret olmuştur. Avrupa'ya çeşitli sebeplerle gönderilen elçi ve temsilcilerin bıraktıkları sefaretname veya seyahatnamelerde ise çok değişik bir temayla karşılaşıyoruz. Bu eserlerde, değişik özellikler göstermekle birlikte karşılaşılan yapının her alanda üstün olduğu işlenmektedir. Bu, doğal olarak yönetimin beklentisinden daha derinde bir değişiklik isteminin gündeme gelmesine yol açmıştır. Çünkü, Batı'yla belirtilen temasa geçen seçkinler, Batı'nın üstünlüğünün tartışılmaz ve Batı'daki yenilikler alınmadığı takdirde çağın gerisinde kalmanın mukadder olduğu sonucuna varmakla birlikte, kendi mevcut sistemlerini ve geleneksel değerlerini bu yapının karşısında tamamen âciz olarak yorumlamaya başlamışlardır. Bu da sorunun Osmanlı yöneticilerinin arzuladığı şekilde basit bir teknoloji ithali düzeyinde kalmasını önlemiştir.

Kısa bir süre içinde her yönüyle Batı teknolojisi, düşünce sistemi ve aktarılmaya çalışılan kurumlarıyla Osmanlı İmparatorluğu'na girmeye başlamış ve Osmanlı seçkinlerinin geniş bir kısmı-

BATI'NIN ÜSTÜNLÜĞÜ GÜNDEMDE: *Osmanlı toplumunda Batı ya da daha başka bir genellemeyle Avrupa, imparatorluğun güç duruma düştüğü yıllarda tartışılmaya başlandı. Çeşitli Avrupa ülkelerinde daimi elçiliklerin kurulmaya başlanması, Avrupa'da gözlenmeye başlanan teknolojik üstünlük ve toplumsal hayatın farklılığı Osmanlı yöneticilerinde değişik özlemleri yarattı. Böylece Batı teknolojisi ve bunun yanısıra düşünce sistemiyle değişik kurumları Osmanlı İmparatorluğu'na girmeye başladı. "Alafrangalık" özellikle seçkinler arasında yayıldı. Batı tarzı bir yaşam belli kesimlerde imrenilir bir konuma girdi. Yıldız'da merasim dairesinde müzik salonu.*

nı kendi taraftarı haline getirmiştir. Bir yazar, 1860'lardan itibaren en çok konuşulan sözün "Alafranga" olduğunu belirtmektedir ama, seçkinler arasında bu yaygınlık çok daha evvel ortaya çıkmıştır.

Her alanda görülmeye başlanan bu değişikliğin kuşkusuz yalnızca yeni silahların ithali, yeni eğitim kurumlarının kurulması ve şehirlilerin kıyafetleriyle sınırlı kalmadığını tekrar belirtmemiz gerekir. Sonuçta bu değişim kendi toplumsal gerçekliklerinin dışında, üstelik onunla çatışan bir realiteyi gözlerinin önüne getiren ve onu gerçekleştirmeye çalışan bir seçkin grubunu ortaya çıkartmıştır.

Bu etkiyle ortaya çıkan değişim de her alanda gözlenebilir. Edebiyatta eski anlayışı bir kenara bırakarak Batı akımları çerçevesinde yazılan eserler, kısa sürede diğerlerine göre çoğunluğu sağlamışlardır. Mimari bu değişimden nasibini fazlasıyla almıştır, tarihyazıcılığında bile Batı yöntemi egemen olmaya başlamıştır. Ancak, şüphesiz en önemli değişim siyasal seçkinlerin bu alandaki tutumu olmuştur. Nitekim, Tanzimat benzeri bir siyasal hareketin gerçekleşmesi ancak Batılılaşma fikirlerini benimseyen bir kadronun yönetim kademelerine gelebilmesine bağlıydı.

Burada belirttiğimiz gelişme, dikkati çektiği gibi, seçkinleri kapsayan bir olgudur. Gerçekten de halkın Batılılaşma hareketini yakından izlediği ve onun destekçisi olduğu ileri sürülemez. Nitekim, bu alarıda gerçekleştirilmeye çalışılan ıslahat hareketlerinin pek çoğuna ve pilot bölgelerde uygulanmaya başlanılan Tanzimat'a da çeşitli tepkiler gelmiştir. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal bakımdan örgütlenişin avam/havass (seçkinler/kitle) şeklinde bir özellik göstermesi, seçkinlerin oynadığı toplumsal rolün çok daha önemli olması sonucunu doğurmaktadır. Bu bakımdan, görülen tepkiler ve bazen kısa fasılalara rağmen aydınların önemli bir bölümünün desteğini arkasına alan Batılılaşma hareketleri sonunda, Osmanlı İmparatorluğu'nun çehresini kısa süre içinde değiştirmeye muvaffak olmuşlardır. 1839'dan itibaren modernleşme taraftarları yönetimde üstünlüğü ellerine almış ve kısa aralarla istedikleri değişiklikleri gerçekleştirmeye başlamışlardır. Bu değişiklikler sonunda doğan neticeleri ise üç temel alanda toplamamız mümkündür:

Batı'ya Yönelişin Sonuçları

İlk olarak, Avrupa ile çok daha sıkı ilişkiler başlamış ve sonuçta 1856'da Osmanlı Devleti, Avrupa dengesinin unsurlarından biri haline gelmiştir. Ticaret alanında, Avrupa mallarının ülkeye girişini kolaylaştıracak anlaşmalar birbirini izlemiştir. Bunların en ünlüsü 1838'de İngiltere ile imzalanan ticaret anlaşmasıdır.

İkinci olarak, Batı'nın teknoloji alanındaki üstünlüğü tartışma alanının dışına kaymıştır. Artık, bunun ithal edilip edilmemesi temel münakaşa konusu değildir ve Batı'dan en hoşlanmayan yöneticiler bile bu politikada herhangi bir değişiklik yapmamışlardır.

Nihayet, üçüncü olarak Batılılaşma hareketleri, toplumun siyasal mücadele eksenini değiştirmiş ve bu hareketlere taraftar olan, geleneksel değerlerin artık anlamlılığını yitirdiğini savunan kimselerle bunun toplumun hassas dengesini bozduğunu iddia eden gruplar arasındaki amansız bir mücadeleyi başlatmıştır. Siyasal mücadele Osmanlı (ve daha sonra Türk) toplumunda uzun süre böyle bir ikilinin savaşımı şeklinde cereyan etmiştir. Kendilerini ilericiler olarak tanımlayan ve karşılarındaki grubu da gerici sıfatıyla tavsif eden birinciler adım adım toplumun çehresini değiştirecek değişimleri yapmışlardır.

İlk aşamada, modernleşme taraftarları eskinin yanında yeniyi kurmaya ve onu güçlendirmeye çalışmışlardır. Medreseler muhafaza edilmekle birlikte onun yanında yeni, Batılı yöntemlerle eğitim yapan kurumlar kurulmuştur. Yenileşme yanlısı gruplar sürekli olarak ikinci kurumları geliştirmeye çalışmışlardır ama, geleneksel müesseseler de gitgide içine daha kapalı bir hale gelerek varlıklarını sürdürmüşlerdir. İkinci aşamada ise artık bu tür bir telifçilikten vazgeçilerek bazı kurumların yerine yenilerinin açıldığını veyahut tamamen şekil değiştiren müesseselerin ortaya çıktığını görmekteyiz.

Bütün bu değişimlerin yarattığı diğer bir önemli sonuç ise toplumda seçkinler kültürüyle halk kültürü arasındaki uçurumun büyümesidir. Seçkinlerin kendilerini diğer toplum unsurlarının önünde ve onları aydınlatmakla görevli olarak görmeleri, iki tarafın yaklaşımının arasındaki farkı büsbütün artırmıştır.

Batılılaşmaya Tepkiler

1860'lardan itibaren Batılılaşma çabalarına karşı bir kısım tepkilerin seçkinler içinde de yoğunlaştığı görülüyor. Yeni Osmanlılar diye adlandırdığımız kimseler -Batı'nın üstünlüğünü inkâr etmemekle birlikte- teknoloji dışındaki alanlardaki aşırı Batılılaşma davranışlarını eleştirmeye yönelmişler ve geleneksel değerlerle modern değerlerin bir sentezini ortaya çıkartmaya çalışmışlardır. Ancak, bir süre sonra bu tür çabalar aydınlar arasında bulduğu taraftarları kaybetmeye başlamıştır. Şemseddin Sami gibi yazarlar, Hayreddin Paşa gibi sadaret makamına gelebilmiş telifçileri çok ağır bir dille eleştirmişlerdir. Onlara göre, bu tür bir telifçilik tamamen anlamsızdır; geleneksel değerlerle bir şimendiferi götürmeye imkân bulunmadığı gibi sıtmayı dahi tedaviye çalışılamaz. O takdirde bunları tamamen eski eserler uzmanlarına bırakarak Avrupa medeniyetine dönmek ve onu alınak gerekmektedir. Nitekim, bu eleştiriler sonrasında iki tarafın durumlarını daha açık olarak belirlediklerini ve telifçilik fikirlerinin oldukça basit bir düzeye indiğini görüyoruz.

Kuşkusuz, II. Abdülhamid dönemi Batılılaşma hareketleri bakımından oldukça önemli bir zaman dilimini oluşturur. Başta Sultan olmak üzere yönetim, Avrupa (Batı) kültürünün etkisinin olumsuz ve zarar verici olduğu konusunda hemfikirdir ve geleneksel değerlerin işlenmesine büyük önem verilmektedir. Ancak, bir yandan da modern eğitim kurumlarının açılmasına büyük bir ağırlık verilmekte ve eğitim yaygınlaştırılmaya çalışılmaktadır. Buna ilâveten artık tartışmanın temel konusu olmaktan çıktığını belirttiğimiz teknoloji ithali de bütün hızıyla devam etmektedir.

İşte, yönetimin bütün karşı çıkışına rağmen, modern eğitim kurumlarının kurulması ve yeni yöntemler üzerine çağdaş bilgileri aktarması Batılılaşma taraftarlarının miktarının büyük boyutlara varmasıyla sonuçlanmıştır. Yönetim, Batılılaşma taraftarlığı olayını bir siyasal boyuta bağladığı için -ve siyasal faaliyet ve kontrol altında bulunduruldugundan- bu gelişmenin oldukça yavaş olduğu sonucuna varmıştır. Ancak, kendi geliştirdiği eğitim kurumları bu alanda önemli bir sosyalizasyon işlevini üstlenmişlerdir. Bu dönemde yetişmekle birlikte, içinden çıktıkları

toplumsal gerçekliğin tamamen dışında bir yapıyı düşleyebilen ve onu gerçekleştirmeye çalışan kimseler de bunun göstergesidir. Atatürk, bu dönemde yetişmiş bir kimseydi, gene aynı dönemde II. Meşrutiyet sonrası Batıcılar olarak ortaya çıkan grubun lideri olacak Doktor Abdullah Cevdet'in, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne öğrencisi olduğunu gözden uzak tutmamamız gerekir.

II. Meşrutiyet Dönemi ve Batıcılar

24 Temmuz 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet'in arkasındaki gücün, yani Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti'nin (bu tarihten sonra yeniden İttihad ve Terakki adını alacaktır) modernleşme taraftarlarının çoğunlukta olduğu bir örgüt olduğu açıktır. Ancak, gerek bu örgütün vatan kurtarıcılık iddiasıyla siyaset sahnesine çıkışı ve tüm toplumu temsil etme iddiası, gerek çok radikal davranışlar içine girmeyi sakıncalı görmeleri sonucunda İttihad ve Terakki, her şeyin önünde Batılılaşma konusundaki tezleri inceleyen bir örgüt olmamıştır. Ama buna karşılık gelenekçi grupların bir kısmı onlara böyle bir sıfatı yakıştırmışlardır. *Volkan* gazetesi İttihatçıları anlamak için *"birkaç herif-i nâşerif"* (birkaç dinsiz herif) şeklinde bir sıfat kullanmaktadır.

Buna karşılık, II. Meşrutiyet dönemi Batılılaşma problemini toplumun en temel sorunu olarak gören ve kendilerine Garbçılar adı verilen bir grup, bu hareketin düşünce çerçevesini çok daha belirgin bir biçimde ortaya koymuşlardır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Batılılaşmanın bir zorunluluk olarak görülmesi II. Meşrutiyet dönemine özgü bir olay değildir. Ancak, bu düşüncelerin sistematik bir hale getirilmesi ve toplumun birinci sorunu olarak sunulması bu dönemde gerçekleşmiştir.

1908 Meşrutiyeti'nden hemen sonra Garpçılar adı verilen kimselerin yoğun bir faaliyete başladıklarını görüyoruz. İlk olarak İstanbul'da yayımlanan *Mehtab* (kapatılınca *Şebtab* adıyla yayımlanmıştır) adında bir derginin bu düşünce taraftarlarının forumu haline getirildiğini görüyoruz. Bu derginin temel teması, Batılılaşmanın ihmal edilmesi halinde İmparatorluğun kısa sürede çökeceğiydi. Dergi bu alanda geleneksel kesimlerden gelen eleştirileri de cevaplıyor ve bu çevrelerin programlarının İmparatorluğun çöküşünü hızlandıracağı görüşünü savunuyordu.

Söz konusu dergide genellikle imzasız yazıları yayımlanan eski bir Jön Türk olan Doktor Abdullah Cevdet'in Mısır'da çıkarmaya devam ettiği *İçtihad* dergisinin de bu konuları fazlasıyla işlediği görülüyor. Abdullah Cevdet, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihatçılarla olan anlaşmazlıkları nedeniyle ülkeye hemen dönmedi ve bir süre *Mehtab* dergisiyle *Yeni Tasvir-i Efkâr* gazetesinde Batılılaşmanın gerekliliği ve İslâmiyetin bu alandaki olumsuz tesirleri konusunda yazılar yazdı. Aynı şahsın 1908'de Mısır'da bastırdığı bir tercüme de bu alanda büyük tartışmaları başlatmıştı. Reinhardt Dozy adlı Hollandalı (arşivlerimizde yanlışlıkla Danimarkalı olarak belirten vesikalar bulunur) bir tarihçinin *Essai sur l'histoire de l'Islamisme* adlı eserinin *Tarih-i İslâmiyet* ismiyle çevrilerek yayımlanması, gelenekçi kesimlerin büyük tepkisine neden oldu. Tercümeye eklediği bir bölümde Abdullah Cevdet, İslâmiyetin toplumsal gelişme önünde en önemli engel olduğunu ileri sürmüştü.

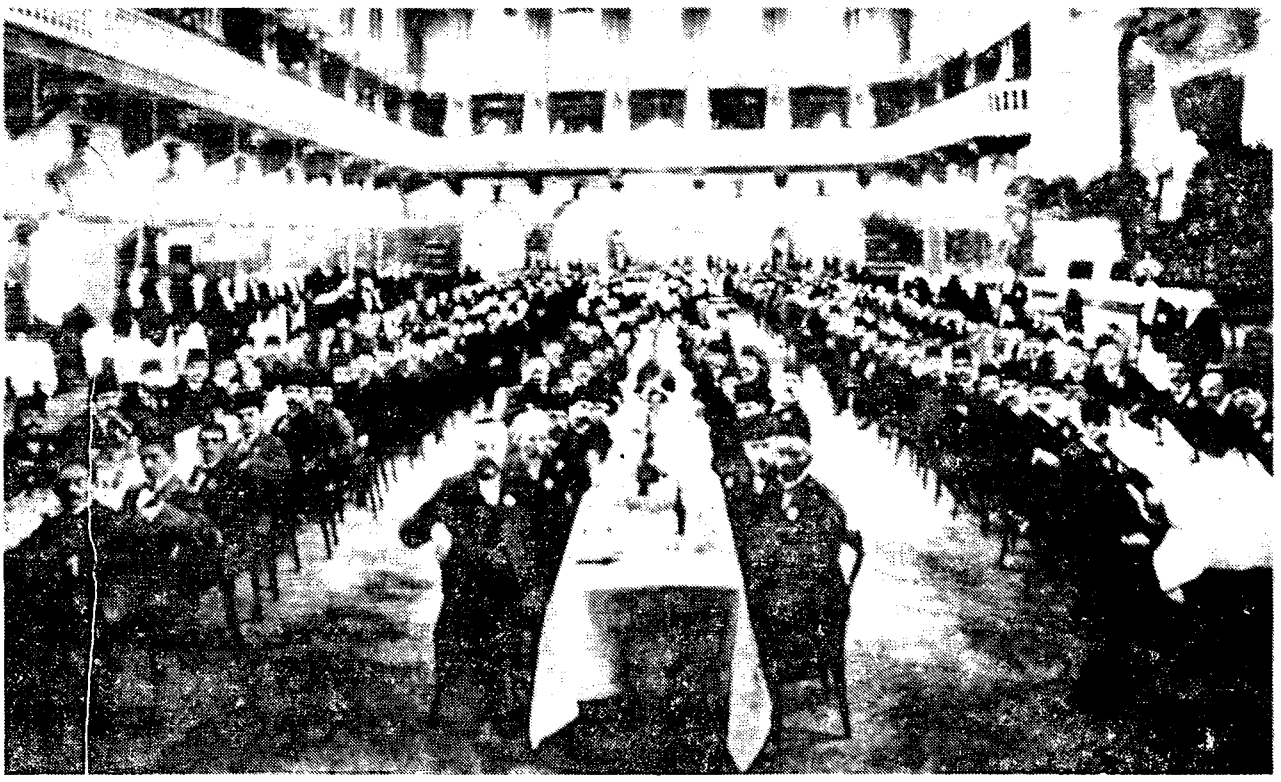

TEPKİ UYANDIRAN BİR BATICI: *Abdullah Cevdet özellikle İslâmiyet konusunda yazmış olduğu yazılar ve savunduğu düşüncelerle tepki uyandırmış bir yazardır. Eski bir Jön Türk olan Abdullah Cevdet, gerek çıkarmış olduğu "İçtihad", gerekse Batıcı yazarların toplandığı "Mehtab" dergisinde savunduğu tezlerle İslâmiyet'in toplumsal gelişmenin önünde bir engel olduğunu öne sürmüştür. Abdullah Cevdet.*

Batıcıların Tezleri

Abdullah Cevdet, 1910 sonlarında İstanbul'a döndü ve 1904'te Cenevre'de kurduğu, daha sonra Kahire'de yayımladığı dergisini İmparatorluğun başkentinde çıkarmaya başladı. *İçtihad*'ın başkentte çıkan ilk sayısı 1 Haziran 1327 (1911) tarihini ve 24 numarasını taşımaktaydı. Bu tarihten itibaren Batılılaşmanın tüm önde gelen isimlerinin söz konusu dergi etrafında toplandıklarını görüyoruz. Bunların başında Celâl Nuri ve Kılıçzade Hakkı Beyler gelmektedir. *İçtihad,* Garbçıların tezlerini çok daha açık bir biçimde ortaya koymalarını sağlamaktaydı. İlk kez olarak, Batı'nın üstünlüğünün tartışılmaz bir temele, bilime dayandığı dolayısıyla ona karşı çıkmanın saçma olduğu işlenmekteydi. Başyazarının ifadesiyle ya "biz Avrupa'ya gitmeliydik" ya "Avrupa bize gelecekti" (yani topraklarımızı işgal edecekti). Garbçılara göre Batı'yla bizim aramızdaki ilişki cahille akıllı, zenginle fakir, kuvvetli ve zayıf arasındaki münasebete benzemekteydi. Abdullah Cevdet, Garbçılığa doğuracağı mahzurlar nedeniyle karşı çıkanları eleştirirken, bu kimselerin sorununu, Krupp güllesiyle çarpışmaya çalışan balkabağının arzusuna benzetiyor ve bunun da tıpkı verdiği örnekteki gibi "tatlı fakat boş bir hülya" olduğunu belirtiyordu.

Batılılaşma taraftarları, bu tartışılmayacak gerçeğe Osmanlı toplumunun yönelmesini önleyen husus olarak, geleneksel değerler ve din kurumunu görmektedirler. Onlara göre geleneksel değerler tamamen önemlerini kaybetmişlerdir ve çağın gereklerine ters düşen bu değerlerden toplumu kurtarmak gerek-

SİYASAL YANI: Batılılaşma hareketlerinin siyasal yanı Batı'da varolan düşünce sistemini benimseyen ve bunun Osmanlı düşünce yapısında da uygulanmasını isteyen birtakım aydınların etkinlikleriyle gelişti. Ancak bunun sonucunda bir bakıma yanlış sonuçlar doğuracak bir ikilem doğdu. Bir yanda Batı'yı savundukları için kendilerine ilerici diyen bir kesim, öte yanda da buna karşı olan ve gerici diye tanımlanan bir kesim. Bu yanlış ikilem günümüze kadar sürecekti. Osmanlı seyyahlarına (turist) Budapeşte'de verilen yemek.

mektedir. Örneğin misafirperverlik bu tür değerlere güzel bir örnek teşkil etmektedir ve bedeviyet dönemlerinde anlamlı olabilen ama toplumsal değişimlerle tamamen anlamsız hale gelen bu gelenek terkedilmelidir.

İkinci konudaki tezler ise Batıcıların ikinci önemli tezini oluşturmaktadır. Onlara göre din kurumu ve onun çevredeki etkinliği toplumsal gelişmenin önündeki temel engeldi ve İmparatorluğun yegâne kurtuluş çaresi olan Batılılaşmanın gerçekleşebilmesi için dinin toplumda kesin olarak ikincil bir role geçirilmesi gerekmekteydi.

Bu konudaki hücumları Batıcıları oldukça zor durumda bırakmıştır. Özellikle Meşihat'ten yapılan çeşitli şikâyetler sonucunda Batıcı yazarların çeşitli yazıları takibata uğramış, bu nedenle dergileri sık sık kapatılmış, çeşitli ad değişiklikleri ve düzgün olmayan bir arayla çıkmak zorunda kalmıştır.

Batıcıların çeşitli makalelerinde ve kitaplarında sürekli olarak geleneksel değerlerden tamamen arınmış, din kurumunu bir bâtıl itikat olarak gören ve bunların yerine yeni (Batılı) değerleri ikame eden bir tipin profilini çizmeye çalıştıkları görülmektedir. Sürekli olarak işlenen bu tipler bazen bir hocayla tartışan Tıbbiye talebesi, bazen halkı eğitme gayreti içine giren Avrupa'da tahsilde bulunan bir talebe olmaktadır. Ancak, belirttiğimiz gibi, ortak noktalar bellidir. Bu da Batıcıların toplumdaki değerleri reddeden yeni bir fert yaratma isteklerinin tezahüründen başka bir şey değildir. Nitekim, aynı dönemde Batıcılar tarafından Avrupa adâb-ı muaşeretini anlatan ve onun Osmanlı toplumuna uyarlamasını yapmaya çalışan tercümelerle karşılaşıyoruz. Bunların en genişlerinden biri, daha sonra Abdullah Cevdet tarafından Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilecektir.

Batıcıların işlediği üçüncü bir tez ise gene geleneksel değerlerden kaynaklandığını ileri sürdükleri özel girişim eksikliğiydi. Bu kimselere göre bu konuda yeni bir etik oluşturmak gerekliydi. Toplumun, dünyevî değerleri küçümseyen kanaatleri değiştirilmeden bu alanda gelişmeyi beklemenin anlamsızlığı açıktı.

Batıcıların "Programı"

Bu kimselerin programları olarak kabul edilebilecek bir yazı dizisinin ise dergilerinin 55. ve 57. sayılarında yayımlandığını görüyoruz. 1912'de yapılan bu program, genellikle yabancı yazarlar tarafından Abdullah Cevdet'e atfedilmiştir. Aslında plan, Batıcıların uzun süredir dergilerinde işledikleri tezlerin genel bir hülâsasından ibarettir ama yazarı bu kesimin önde gelen isimlerinden olan Kılıçzade Hakkı'dır. Pek çok kimse tarafından özellikle Atatürk reformlarının bir taslağı olarak kabul edilen taslakta ileri sürülen hususlar şu noktalarda toplanabilir:

Plânın ilk maddesi, hanedan mensuplarının ve özellikle şehzadelerin eğitimiyle ilgili olup, Avrupa ülkelerinde olduğu gibi genç şehzadelerin orduda görev almaları istenmektedir.

2. maddede modern değerlerin, geleneksel değerlerin yerini nasıl alacağı konusunda enteresan bir teklif yapılmakta ve binaların üstüne asılan "Yâ Hafız" levhası altına bir de sigorta şirketinin levhası asılması önerilmektedir.

3. maddede, önemli bir istek olarak Bizanslıların başlığı olarak tanımlanan fesin terkedilmesiyle yerine yeni bir ulusal başlığın alınması ve askerî kalpakların dahi değiştirilerek bunların yerine atalarımızın kullandığı başlıklara benzer fakat çağın "nezaketine" uygun bir başlık kabulü teklif olunmaktadır.

4. maddede, kadınlara çeşitli hakların verilmesi ve dinî makamların bu konuya karışmamaları istenmektedir.

5. madde, aynı hususta bazı arzuları dile getirmektedir.

6. madde, tekke ve zaviyelerin ilgası hakkındadır.

7. maddeye göre, medreseler kapatılarak yerlerine Batı yöntemlerine göre eğitim yapan kurumlar kurulacaktır.

8. maddede, gene, geleneksel bir kısım alışkanlıkların terkinin gerekliliğine işaret edilmektedir. 9. ve 11. maddeler yeni bir etik yaratma düşüncesi etrafındaki teklifleri ele almakta, 10. madde ise cemiyetlerin yönetim işiyle uğraşmamalarını önermektedir.

12. madde, Meşihat'te yapılacak bir reformla bu kurumun modernleşme taraftarlarının bir destekçisi durumuna getirilmesini istemektedir.

13. madde, orduda yapılması düşünülen reform hakkındadır. 14. maddede ise bütün mezheplerin tek bir mezhep çatısı altında birleştirilmesi teklif edilmektedir. 15. maddede, dilde yapılması düşünülen reformun sınırları tartışılmaktadır. 16. maddede, özel girişimin toplumun belirleyici bir unsuru olması gereğine işaret edilmektedir. 17. madde, geleneksel değerlerin bırakılması konusundaki istekleri tekrar dile getirmektedir. 18. maddede ise kanunlarda çağın gereklerine uygun reformların yapılması istenmektedir.

Oldukça ilginç bir programı, cezaî takibata uğramamak için yer yer gülünç örneklerle işleyen bu yazı dizisi, Osmanlı toplumunun tamamen dışında bir toplumsal düzenin özlemine tercüman olmaktadır. Yazarı ve onu bu alanda desteklediğine kuşku bulunmayan arkadaşları, söz konusu değişikliği diğer bir siyasal yapı içinde düşünmemektedirler ama, canlandırabildikleri hayal mevcut düzenle tamamen çelişki içinde olmaktadır.

Batıcılar, özellikle İslâmcılarla sürekli tartışmalar içinde faaliyetlerini sürdürürken beklenmeyen bir tartışmanın onları ikiye ayırdığını ve bu noktadan itibaren onların temel mücadelesinin Batının nasıl alınması etrafında başlayan iki kutup arasında cereyan ettiği görülüyor. Balkan Savaşı'nın tüm kamuoyunda derin tesirler yaratan etkisi bütün düşünce akımlarında olduğu gibi Batıcılarda da daha radikalleşme şeklinde bir davranışı doğurmuştur.

"Kısmî Batıcılar" ve "Tam Batıcılar"

Bu koşullar altında *İçtihad* mecmuasında yayımlanan bir yazısında Celâl Nuri, Batı'nın Osmanlı toplumuyla hiçbir zaman dost olmadığını ve bundan dolayı, Batılılaşma gayretlerinin Batıya rağmen sürdürülmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Ertesi sayıda kendisine cevap veren Abdullah Cevdet ise bu görüşün tamamen yanlış olduğunu, bizim Batının bir talebesinden başka bir şey olmadığımızı belirtmiş ve bir tek medeniyet bulunduğunu, bunun da Avrupa medeniyeti olduğunu, dolayısıyla bunu gülü ve dikeniyle almak mecburiyetinde bulunduğumuzu ileri sürmüştür. Kendisine göre, Batı'nın yalnızca şimendiferlerini, yollarını, tayyarelerini alarak kültürünü almamaya imkân bulunmamaktadır. Yapılması gereken, tam anlamıyla Batılılaşmaya çalışmaktır.

İşte iki liderin bu görüşleri etrafında toplanan Batıcıların, "kısmî Batıcılar" ve "tam Batıcılar" adı verilen iki gruba ayrıldıklarını görüyoruz. Birinci grup *İçtihad* mecmuası çevresinde düşüncelerini yaymaya devam ederken ikinci grup, Celâl Nuri'nin liderliğinde *Serbest Fikir* (çeşitli kapatılmalar halinde *Uhuvvet-i Fikriye*) dergisini yayımlamaya başlamıştır. Her iki grup, Batı'nın nasıl alınması gerektiği fikrini tartışırken, artık eski rakipleri olan İslâmcılarla uğraşmayı bir kenara bırakmışlar ve birbirlerinin tezlerini çürütmeye çalışmışlardır.

Celâl Nuri ve arkadaşları, "tam Batıcılık" adı verilen görüşün Osmanlı Devleti'nin Batı'nın bir uydusu haline gelmesinden başka bir anlam taşımadığını ve bu konuda bir sınırın konması gerekliliğine işaret etmişlerdir. Celâl Nuri yazılarında, geleneksel değerler içinden olumlu olanları seçerek bunlardan yararlanmaya çalışmanın da gerekliliği üzerinde durmuştur.

"Tam Batıcılar" ise sorunun Buharalı veya Avrupalı olmak olduğunu ve kararımızı vererek bunlardan hangisini olacağımızın belirlenmesinden başka yapılacak bir şeyin bulunmadığını ve İmparatorluğun çöküntüden kurtarılması için yapılması gerekenin Avrupalı olmak olduğunu belirtmişlerdir.

Her iki grubun, yalnızca sınırlarının ne olacağı konusunda anlaşamadıkları Batılılaşmanın gerçekleşebilmesi için yaptıkları öneriler genellikle açık biçimde karşımıza çıkmamaktadır. Batıcılar yayın faaliyetinde daha ziyade eleştiriler yapmakta, fakat amaçlarını gerçekleştirmek için neler yapılması gerektiği üzerinde fazlaca durmamaktadırlar. Ama belirginleşebilen istekler içinde ilk olarak eğitim sisteminde değişiklik yapılarak hayatla savaş verebilecek ve dinî sınırlamaları aşabilen kimselerin yetiştirilmesi teklif edilmektedir. İkinci olarak Batıcılar, arzuladıkları değişimin gerçekleşmesinde gördükleri en önemli engelin, yani dinin, bu alandaki engellemesini aşabilmek için biyolojik materyalist yayınların Türkçeye aktarılmasına ve bu yolda yeni neşriyat yapılmasına özen göstermişlerdir.

Batıcıların Başlıca Yayınları

Meşrutiyet döneminde bu alandaki en önemli derleme, çeşitli biyolojik materyalist yazarlardan Abdullah Cevdet'in yaptığı bir derlemedir. *Fünûn ve Felsefe ve Felsefe Sânihaları* adındaki bu eser ve aynı yazarın *Fenn-i Ruh*... adlı kitabı, söz konusu amaç konusunda en önemli çalışmaları oluştururlar. Gene *İçtihad* dergisinde, eski Yunan materyalistlerinden başlayarak, Darwin ve Newton'a kadar çeşitli düşünürlerin özellikle dinle çatışan düşüncelerinin nakledildiği yazılarla karşılaşıyoruz. Darwin teorisi konusunda, bu dergi aracılığıyla Batıcılar, İslâmcı yayın organlarıyla önemli tartışmalara girmişlerdir.

Bunun yanı sıra, ahlâkın dinden bağımsız bir olgu olduğunun ispatlanması arzusu çerçevesinde, Sanfani gibi daha basit yazarların eserlerinin Türkçeye çevrildiğini görüyoruz.

Bütün bunlardan, Batıcıların toplumda arzuladıkları değişmeyi sağlamak konusunda oldukça basit ve yukarıdan aşağıya doğru gerçekleşecek bir program düşündüklerini anlamamız mümkün olmaktadır. Sorun hemen he-

men her yerde yeni bir tip yaratma olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Belirttiğimiz hususlardan kolayca anlaşılabileceği gibi Batıcılar, siyasal olmaktan oldukça uzak bir program üzerinde çalışmışlardır. Nitekim Batıcıların bir bölümünün daha sonra Kurtuluş Savaşı'nı destekleyip, bir bölümünün ise İstanbul hükümetlerinde görev yapmaları, onların temel sorunlarının toplumdaki siyasal sorunlar olmadığını bize göstermektedir. Ayrıca, İttihat ve Terakki'nin özellikle savaş dönemi içinde gerçekleştirmeye çalıştığı ıslahat hareketleri ve bilhassa yasal reformlar herhalde Batıcıların isteklerine uygun davranışlardı ama, aynı tarihlerde siyasal bakımdan bu örgütle fazla olumlu ilişkilerde bulunmayan Abdullah Cevdet ölümle tehdit edilerek dergisi *İçtihad*'ın faaliyeti durdurulmuştu.

Savaş başında, Batıcıların en önemli yayın organının siyasal nedenlerle kapatılması bu kimselerin faaliyetini oldukça azaltan bir gelişme olmuştur. Ancak, bunun yanı sıra savaş koşullarının ve örfî idarenin bu koşullar içinde sakıncalı olarak kabul ettiği önemli tartışmalara yol açabilecek neşriyata izin vermemesi de bu kimselerin eylemlerini asgariye indiren bir diğer nedendi. Bu nedenle mütareke dönemine kadar, Celâl Nuri'nin *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*'ndaki yazıları ve Abdullah Cevdet'in *İkdam* gazetesinde kısa süren başyazarlığı dışında, konuya temas eden yayınlar fazla değildir ve savaş dönemi bu kesim açısından oldukça durgun geçen bir zaman dilimi olmuştur.

Batıcıların bu dönemdeki etkilerine bakacak olursak, bunun bir hayli yoğun olduğunu belirtmemiz gerekiyor. Bir kere bu görüşün temsilciliğini yapan temel yayın organının tirajının genellikle iki bin civarında dolaştığı, belli dönemlerde beş bine kadar ulaştığı gözüküyor ki, bu, oldukça önemli bir rakamdır. Üstelik bu rakam yönetimle pek de iyi geçinmeyen ve sık sık kapatılan bir dergiye ait bulunduğundan önemi daha da artmaktadır, çünkü içinde desteklenen bazı yayın organları için söz konusu olan resmî aboneler yoktur. Bu derginin büyük tartışmalar yaratan bazı sayılarının üç baskıya varan yeniden yayımlanma oranlarına ulaştığını da müşahede ediyoruz ki, bu da o dönem için çok rastlanan bir durum değildir. Ayrıca okuyucu mektuplarına ayrılan köşelerin devamlı olarak

"TAM BATICILIĞA" KARŞI: Abdullah Cevdet ile birçok konuda anlaşmazlığa düşen bir Batıcı olarak Celâl Nuri, Batı'nın Osmanlı toplumuyla hiç dost olmadığını ve bu nedenle Batılılaşmanın Batı'ya rağmen sürdürülmesini, ancak bu konuda bazı sınırlar konulmasını öne sürmektedir. Celâl Nuri'ye göre "tam Batıcılık" yanlıştır, geleneksel değerler içinde toplumun gelişimi için yararlı olanlar alınmalı ve korunarak geliştirilmelidir. Celal Nuri İleri.

ilginç ve ateşli yazılarla dolu bulunması, çevredeki ilginin pek küçümsenecek bir nispette olmadığını bize gösteriyor. Ayrıca belirtilmesi gereken, derginin siyasal bir boyutu da -bazı çok istisnaî yazılar haricinde- taşımadığıdır. Bu açıdan da gösterilen ilgi tamamen Batılılaşma konusundaki yazılara gösterilmektedir. Nitekim, Şerif Hüseyin dahi ayaklanma nedenlerini gösteren bir beyannamesinde, bunun sebeplerinden birisinin de *İçtihad* mecmuasının İmparatorluğun başkentinde din aleyhine yaptığı neşriyat olduğunu belirtmişti. Doğal olarak bu siyasal boyutu ağır basan olayda Batıcıların doğurduğu tepki çok sınırlı bir rol oynamıştır ama, bu davranış bize yaratılan tartışmaların yoğunluğunu göstermektedir. Ayrıca, önceleri *Sırat-ı Müstakim* ve daha sonra onun isim değiştirmesiyle ortaya çıkan *Sebilü'r-Reşad* dergilerinin hemen her sayısında Batıcılarla girişilen bir tartışma görülür. İslâmcılar, Batıcıların iki kutbunu da şiddetli biçimde eleştirirken tam Batıcıları ve liderini toplumdaki bütün değerleri tahrip etmeye çalışmakla, kısmî Batıcıları ise geleneksel değerlerden yararlanabilme gayretleri çerçevesinde kendi kendilerine yeni değerler ve yeni bir din yaratmaya çalışmakla itham etmişlerdir.

Mütareke Dönemi ve Batıcılar

30 Ekim 1918'de başlayan Mütareke dönemi, İmparatorluğun son dört yılını ve onun kurtarılması amacını taşıyan düşünce akımlarının da nihaî tezlerini kapsar. Bu dönemde Batıcılar tekrar dergilerini çıkarma olanağı bulmuşlardır. Ancak, bu kez karşımıza, ilk çıkış dönemiyle kıyaslarsak oldukça zayıf bir yazar kadrosu çıkmaktadır.

Bu dönemde hemen bütün yazılarının Abdullah Cevdet tarafından yazıldığı *İçtihad* dergisi, temel sorununu din kurumunun eleştirisi olarak belirlemiştir ve gene sık sık kapatılmaktan kurtulamamıştır. Başyazarın aynı zamanda İstanbul hükümetlerinde siyasal görevler aldığı düşünülürse, derginin din aleyhine yayınlarının doğurduğu tepki daha kolay anlaşılabilir. Ayrıca bu dönemde, söz konusu dergi eski döneme kıyasla çok daha politik bir yayın or-

"PROGRAM" ÖNEREN BATICILAR: *Batıcıların 1912'de yayımlamış oldukları program ötedenberi savundukları tezlerin genel bir özeti olarak bilinir. Oldukça ilginç olan programda önerilen toplumsal düzen Osmanlı toplumunun dışında bir yapıyı arzulayan Batıcıların özlemlerini dile getirmektedir. Kılıçzade Hakkı Bey.*

ganı durumuna da gelmiş ve İttihatçıların eleştirisi vazifesini de üstlenmiştir.

Diğer önemli Batıcı liderlerin sürgünde bulunmaları veyahut Anadolu hareketi yanında tavır alarak Batılılaşma konusu üzerinde ağırlıklı biçimde durmamaları da dönemin bu kimseler açısından etkili olmasını önlemiştir.

Batıcıların Cumhuriyet Üzerindeki Etkileri

Gördüğümüz gibi, Batıcılık aslında devletin nasıl kurtarılabileceği konusunda Osmanlı İmparatorluğu'nun aydın tabakasının geliştirdiği tezlerden birisiydi. Büyük çapta Osmanlı aydınları, Batı'yı bir güç ve Batılılaşmayı güçlülük karşıtı olarak düşünmüşlerdir. "Batılılaşamazsak mahvoluruz" şeklindeki bir düşüncenin sürekli işlenen tema olması bize bunu gösteriyor. Batılılaşma konusunda temel değişimlerin başlatıldığı 1839'dan sonra, 1878'e kadar, toprak kayıplarının durma eğilimi göstermesi ve Osmanlı Devleti'nin Batılı müttefikleriyle giriştiği Kırım harbini -herhangi bir toprak kazancı sağlayamamakla birlikte- kazanması, bu fikrin İmparatorluğun çöküşünü durdurmakta etkili olduğu görüşünün doğmasına neden olmuştu. Ancak, 1878 krizinin büyük toprak kaybıyla geçiştirilebilmesi bu inancı büyük çapta sarsmıştır. Zaten, bunu takip eden yıllarda yönetimin Batılılaşmayı yalnızca teknik alanda tutmaya çalıştığını da gördük. Japonların 1905'te kazandıkları Port Arthur zaferi ve Rus donanmalarını batırmaları bu alandaki farklı etkileri doğurmuştu. Batılılaşma taraftarları bir Asya devletinin düvel-i muazzamanın bir temsilcisini yenmesinin temel nedeni olarak Japonya'nın Avrupa'ya açılmasını gösterirken, gelenekçi kesimler bunun sebebini bu ülkenin Batılılaşmayı kendi gelenekleri ni koruyarak yalnızca teknolojik modernleşmeyi başarmasında bulmuşlardır. Ama, Batılılaşma konusundaki tezler sürekli olarak devletin kurtarılması perspektifinden ele alınmıştır. Aynı şekilde bu özelliğin bütün II. Meşrutiyet döneminde de devam ettiğini gördük.

Cumhuriyet'in yeni bir siyasal yapıyı örgütlemesiyle birlikte Batılılaşma yolundaki tezlerin devleti kurtarma gibi bir perspektiften değil, yalnızca yeni bir toplumsal yaşam yaratabilme amacıyla ortaya atıldığını görüyoruz. Kısacası, artık ortada kurtarılacak bir İmparatorluk bulunmamaktadır.

Bununla beraber, Cumhuriyet'le birlikte Batıcı görüşlerin oldukça geniş bir işlenme ve tartışılmasıyla karşı karşıya kalıyoruz. Meşrutiyet döneminde oldukça büyük zorluklarla yayın faaliyetinde bulunan bu kimseler, yeni dönemde oldukça rahat bir neşriyat dönemi geçirmişlerdir. *İçtihad* mecmuası, sahibinin ölüm tarihi olan 1932 sonlarına kadar tezlerini işlemeye devam etmiştir. İki eski ünlü Batıcı, Celâl Nuri ve Kılıçzâde (Kılıçoğlu) Hakkı, milletvekili olarak meclisin çeşitli komisyonlarında görev yapmaktadırlar. Abdullah Cevdet'in de benzer bir göreve gelebilmesi ihtimali belirmişse de, gelişmeler böyle bir durumu imkânsız hale getirmiştir.

Cumhuriyet'le başlayan reformlar Batılılaşma taraftarlarını oldukça memnun etmektedir. Aynı zamanda kendilerinin Meşrutiyet döneminde gördükleri tepkiler nedeniyle yayımlamaya muvaffak olamadıkları kitaplar tercüme edilerek piyasaya çıkmıştır. Bunların en önemlileri, Holbach ve Voltaire tercümeleriyle yeni "Adab-ı Muaşeret" rehberleri olmuştur.

Bu şekilde, İmparatorluğun yüz yıla yakın bir süredir gerçekleştirmeye çalıştığı dönüşüm, yeni bir siyasal yapı içinde realize olurken, II. Meşrutiyet döneminin düşünce hareketlerinden Batıcılık da, yeni yapı içinde etkili olabilen ve tezlerinin bir bölümü dikkate alınan akım olmuştur. □

KAYNAKÇA

a. Batıcıların çıkardığı dergiler: 1. *İçtihad* (1904-1932), (Cenevre, Kahire, İstanbul), *(İşhad, İştihad, Cehd* ve *Âlem-i Ticaret ve Sanayi,* adlarıyla çıkmıştır.), 2. *Mehtab* (1911), *(Şebtab* adıyla da yayınlanmıştır.), 3. *Serbest Fikir* (1913), *(Uhuvvet-i Fikriye* ve *Hürriyet-i Fikriye,* adlarıyla da yayınlanmıştır.), 4. *Takib ve Tenkid* (1914)

b. Batıcıların yazı yazdığı dergiler: 1. *Tenkid* (1910), 2. *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası* (1916-)

c. Kendileriyle tartışmalara giren dergiler: 1. *Sırat-ı Mustakim* (1908-), (Daha sonra *Sebilü'r-Reşad* adıyla devam etmiştir.), 2. *Hikmet* (1910)

b. Batıcıların Önemli Yayınları:

- Abdullah Cevdet, *Fenn-i Ruh: Dimağ ve Ruh, Tefekkür-Vicdan-Dimağ ve Tefekkür,* İstanbul, 1911
- Abdullah Cevdet, *Fünûn ve Felsefe ve Felsefe Sânihaları,* Istanbul, 1912
- Abdullah Cevdet, *Mükemmel ve Resimli Âdab-ı Muaşeret Rehberi,* İstanbul, 1927
- Celâl Nuri, *Harbden Sonra Türkleri Yükseltelim,* İstanbul, 1917
- Celâl Nuri, *İştirâk Etmediğimiz Harekât,* İstanbul, 1917
- Celâl Nuri, *Muhabbet mi? Husumet mi?* İstanbul, 1916
- Celâl Nuri, *Mukadderat-ı Tarihiye,* İstanbul, 1914
- Doktor Cemil, *Mahşerde Bir Hutbe,* İstanbul, 1915
- Kılıçzade Hakkı, *Akvemü's-Siyer Münâsebetiyle Son Cevab,* İstanbul, 1915
- Kılıçzade Hakkı *İtikâdât-ı Bâtılaya İlân-ı Harb,* İstanbul, 1916
- Lütfi Simavî, *Teşrifât ve Âdab-ı Muaşeret Rehberi,* İstanbul, 1913
- Osman Şefik, *İçtihad-ı Medenî,* Istanbul, 1913

c. Önemli Tercümeleri:

- Baron Holbach, *Akl-ı Selim,* İstanbul, 1928
- Sanfani, *Tıbbiyeli ve Nişanlısı,* İstanbul, 1912
- Voltaire, *Rahib ve Meslier'nin Vasiyetnâmesi Hakkında,* İstanbul, 1924

d. Kendilerine Yönelik Eleştirileri İçeren Yayınlar:

- Aksekili Ahmed Hamdi, *Bilinmesi Elzem Hakikatler,* İstanbul, 1916
- Yusuf Suad, *Akvemü's-Siyer: Cevab* İstanbul, 1916

Konuyla İlgili Genel Okuma:

- BERKES Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* Ankara, 1973
- HANİOĞLU M. Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi,* İstanbul, 1981
- SAFA Peyami, *Türk İnkılâbına Bakışlar,* İstanbul
- TUNAYA Tarık Zafer, *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri,* 1960
- ÜLKEN Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,* İstanbul, 1979

Osmanlıcılık

Şükrü Hanioğlu

Özellikle Fransız İhtilâlinden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun sorunlarından başlıcası haline gelen çeşitli unsurların bağımsızlık hareketlerini ve İmparatorluktan kopma çabalarını, her türlü etnik milliyetçin üzerinde Osmanlılık kavramı yaratarak önlemeye çalışan siyasal ve düşünce hareketine "Osmanlıcılık" denilmektedir.

Yeni Bir Kimlik İhtiyacı

Osmanlı İmparatorluğu'nun genişlediği topraklar üzerinde çeşitli din ve etnik kökenlere bağlı çok sayıda grubun bulunduğunu ve bütün bu grupları Osmanlı siyasal sisteminin oluşturduğu bir denge içinde örgütlenmeye çalışıldığını görüyoruz. Bu çok sayıda gruplar daha sonra Osmanlı yöneticilerinin "millet sistemi" adını verdikleri bir sistem çerçevesinde örgütlenmişlerdir. Buradaki millet terimi bizim bugün kullandığımız anlama gelmeyip, "dinî cemaat" anlamında sarfedilmektedir. Sonuçta, Osmanlı İmparatorluğu içindeki çok sayıda grup "Müslüman milleti" veya "Ortodoks milleti" şeklindeki kategoriler altında örgütlenmiş olmaktaydılar. Doğal olarak "Ortodoks milleti" içinde Rum veya Bulgar olmak -Fransız ihtilâli öncesinde fazlaca önemli olmayan- bir alt kategori olmaktadır. Fakat, daha sonra bu gruplar arasında büyük bir mücadelenin başladığı görülecektir.

Bu sistem, Fransız İhtilâli sonrasına kadar büyük bir güçlükle karşılaşmamıştır. Ancak, bu dönemden itibaren Osmanlı yöneticilerinin iki temel neden yüzünden bu alanda önemli sorunları

OSMANLI ANAYASACILIĞI: Osmanlı anayasacılığı Batı ülkelerinde gelişen anayasa hareketlerinden farklı bir gelişme göstermiştir. Burada temel yaklaşım Osmanlılar arasında mutlak eşitliği sağlayarak imparatorluktan kopmaları önlemekti. Bu anlamda 1876'da Kanun-ı Esasi'nin ilanı, Tanzimat ricâliyle Midhat Paşa'nın Osmanlılık siyasetlerinin vardığı en üst nokta olarak ele alınabilir. Fakat II. Abdülhamid yönetiminin belirginleştiği tarihten itibaren bu siyasetin ikinci plana geçtiği gözlemlenebilir. II. Abdülhamid.

AKÇURA'YA KARŞI: Yusuf Akçura'nın "Türk" gazetesinde Osmanlıcılığa karşı çıkan yazılar yazmasından sonra buna cevap veren Ahmed Ferid (Tek) (1877-1972) Osmanlılığın birleştirici bir işleve sahip olduğunu öne sürer. Akçura'nın Türk milliyetçiliği fikrinin radikal olduğunu, bunun diğer unsurların milliyetçilik hareketlerini de hızlandıracağını savunan Ahmed Ferid'in bu görüşleri birçok Osmanlı aydını arasında taraftar buldu. Ahmed Ferit Tek.

göğüslemek durumunda kaldıkları gözlenmektedir.

Bu nedenlerden ilki, Fransız İhtilâli ve daha sonraki koalisyon dönemi savaşları sırasında Fransa'da yeşeren milliyetçilik fikirlerinin tüm Osmanlı-dışı Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı Avrupa'sında da yayılmaya başlamasıdır. Özellikle savaşın yansıdığı Yedi Ada kanalıyla bu fikirler Balkan topraklarında yayılmaya başlamıştır.

1815 Viyana Kongresi sonucunda özellikle Kutsal İttifak devletleri tarafından ve onlara İngiltere ile Fransa'nın katılmasıyla Beşli İttifak'ça önlenilmesine çalışılan milliyetçi hareketler adına ilk patlama, bu kongrenin ve oluşturulmaya çalışılan yeni Avrupa dengesinin dışında kalmayı yeğlemiş olan Osmanlı Devleti'nde meydana gelmiştir. Yunan İsyanı (1812-1829) birçok bakımdan büyük önem taşımaktadır. Bir kere, milliyetçilik fikriyle başlayan bir hareket sonucu Osmanlı İmparatorluğu'nda bir bölgenin koparak bu bölgede yeni bir devletin kurulmasının ilk örneğidir. İkincisi, hareketin arkasında çeşitli bölgelerde şubeler açmış olan bir milliyetçi-ihtilâlci cemiyetin bulunması (Etniki/Filiki Eterya), olayın boyutunun çok farklı olduğunu bize gösterir. Üçüncü olarak, bu bağımsızlık Osmanlı İmparatorluğu içindeki diğer unsurlara da ilham veren bir hareket olmuştur.

Osmanlıların kurmuş olduğu dengenin karşılaştığı ikinci büyük güçlük ise devletin bir modernleşme sürecinin içine girmiş olmasından kaynaklanmaktaydı. Devletin bu çabası ve modern teknolojiyle eskiden ulaşamadığı çevresine ulaşmaya başlaması, o zamana kadar İmparatorluğa bağlı ama kendisine erişilemediği için âdeta özerk yaşayan çeşitli grupları yönetime karşı mücadele içine sokmuştur. Tabiî, bunlara eklenmesi gereken bir önemli nokta da Osmanlı yönetiminin bu tür hareketlerle uğraşabilecek ve bu alanda uluslararası baskıya karşı durabilecek güce sahip olmayışıdır.

İşte bu noktadan itibaren, Osmanlı yöneticilerinin yeni bir kimlik yaratma ihtiyacını hissettiklerini görüyoruz. Aslında, Osmanlı yöneticilerinin gelişmekte olan milliyetçilik hareketlerinin farkında olmadıkları, bunun için de çağın en güçlü düşünce akımının karşısına Osmanlıcılık gibi suni bir milliyetçilik çıkararak olayı baştan kaybettikleri tezi çok yerinde değildir. Bu kimseler çok iyi farkında oldukları bu akımın karşısına ancak üst kimlik verebilecek bir milliyetçilikle çıktıkları takdirde zor da olsa başarı sağlayabileceklerini düşünmüşlerdir.

Başta Tanzimat olmak üzere, bütün modernleşme hareketleri, bir yandan Batı tipi kurumları Osmanlı İmparatorluğu'nda oluşturmaya çalışırlarken diğer yandan da Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan çeşitli unsurlar arasındaki farkları ortadan kaldırma çabası içine girmişlerdir. Başta hukukî alandaki olmak üzere, reform hareketlerinin arkasında bir Osmanlı ferdi yaratma çabası da kolaylıkla görülür. Tanzimat ricali sürekli olarak böyle bir tipin yaratılması için gayret göstermişlerdir.

Burada düşünülenin, bizim bugün anladığımız anlamda milliyet kavramının ikinci plana düşürülmesiyle bunun üzerinde bir Osmanlılık kavramı yaratılması olduğunu belirtmek gerekir. Başka bir deyişle, Osmanlı yöneticileri Rum, Bulgar, Arap, Arnavut olma gibi özellikleri bugün bizim hemşehrilik olarak nitelediğimiz bir kategoriye dönüştürmek, asıl önemli olanın Osmanlı olmak olduğunu vurgulamak istemişlerdir.

Osmanlıcılık Düşüncesine Karşı

Buraya kadar anlattıklarımız, kuşkusuz, olayın belli bir perspektiften, yani Osmanlı yönetimi açısından görünümüdür. İmparatorluk içindeki unsurlar açısından ise bu görünümün bir hayli farklı olduğuna işaret etmemiz gerekir.

Özellikle Müslüman olmayan gruplar açısından Osmanlılık fazla anlamlı bir kategori olmayıp, yalnızca kendilerinin bağımsızlık hareketini önlemeye yönelik yapma bir kimlik niteliğindeydi. Nitekim bu kimseler arasında Osmanlılık kavramının hiçbir zaman fazla bir yaygınlık göstermediği göze çarpıyor. Kişiler bir kere kendilerini Bulgar, Sırp veya Yunanlı şeklinde bir kimlikle niteledikten sonra bu çeşit bir üst kategoriye ilgi duymamaktaydılar.

Ancak, özellikle Müslüman unsurlar arasında Osmanlılığın bir süre kabul edilir bir kategori olarak varlığını sürdürdüğünü görüyoruz. Bir süre sonra ise bu gruplar arasında da milliyetçilik fikirleri büyük bir yaygınlık göstermeye başlamıştır.

Osmanlı yönetimini hayrete düşüren bir olay olarak tüm Arnavutların aralarındaki din çatışmasını bir kenara bırakarak Latin harflerini almak için kongre topladıklarını görüyoruz. Bunun gibi, 1881'de Mısır'daki mitinglerde Türk aleyhtarı bildiriler dağıtılıp "Yaşasın Araplar-Kahrolsun Türkler" şeklinde, yani olayı tamamen milliyet boyutunda algılayan sloganların kullanıldığına tanık olunmuştur. Bu, artık Osmanlıcılık yaklaşımının bu unsurlar arasında bile hızlı bir düşüşe yönelmeye başladığını bize gösteriyor.

Anayasacı Hareket

Osmanlı anayasacılığının temelleri

araştırıldığında, bunun Batı ülkelerdeki benzerlerinden önemli bir farklılık gösterdiği görülür. Bu hareket, kuşkusuz ki Sultan'ın yetkilerini sınırlama amacını taşımaktadır. Ama Batı'da bu hareketin arkasında gördüğümüz temsil sorunu, sözkonusu örnekte temel etken değildir. Burada önde gelen fikrin Osmanlılar arasında mutlak eşitliği temin ederek parlamenter bir yapı içerisinde imparatorluktan kopmaların önüne geçmek olduğuna işaret etmek gerekir. Ancak, burada da aydınlar ve yönetim adamları arasında sürekli tartışmalara yol açan hassas bir nokta vardı. Acaba, herkesi eşitleyerek temsili artırmak, kopma hareketlerini önleyici bir etki mi doğururdu, yoksa bunun sonucunda daha rahat bir ortam bulan ayrılıkçı hareketler daha mı kolay başarıya ulaşırdı? İşte bu sorunun 1860 sonlarından itibaren yoğun tartışma konularından biri haline geldiğini görüyoruz.

Doğal olarak belirtilmesi gereken önemli bir husus ise sözkonusu düşünce karşısında imparatorluğun egemen unsuru olan Türklerin tutumudur. Türk unsuru devletin çöküşünü önlemeyi kendi temel sorunsalı haline getiren tek unsur olduğu için, Osmanlıcılık siyaseti onu oldukça farklı şekillerde etkilemiştir. İlk olarak, çok uluslu bir imparatorluğun çöküşünün ancak her türlü ayrılığı önleyen bir kategori sayesinde önlenebileceğine inanan Türkler, Osmanlılık siyasetinin savunucusu olan tek grubu oluşturmaktaydılar. İkinci olarak bu düşünce Türklerin doğrudan kendi milliyetçiliklerine yönelmelerini uzun süre önlemiştir. Ancak, her şeye rağmen hiç değilse Osmanlı yapısını muhafaza etmekle birlikte bu yapı içinde Türk unsuruna ağırlık tanıma fikri artık gündeme gelmeye başlamıştır. Nitekim ilk Kanun-ı Esasî metnine önemli tartışmaların sonucunda imparatorluğun resmî dilinin Türkçe olduğu yolundaki bir ifadenin konulduğunu görüyoruz.

II. Abdülhamid Dönemi ve Osmanlıcılık

1876 Kanun-ı Esasîsi'nin ilanı, bir anlamda Tanzimat ricalinin ve Midhat Paşa'nın Osmanlılık siyasetlerinin vardığı en üst noktadır. II. Abdülhamid idaresinin belirginleştiği 1878'den itibaren bu siyasetin ikinci plana geçmeye başladığı görülmektedir.

Yönetim, bu dönemde özellikle Müslümanların oluşturduğu çevrede birliği (Panislâmizm) sağlamaya çalışırken, diğer çevrede de sadık unsurları denge için kullanma cihetine gitmiştir (Arnavutlar gibi). Osmanlılık bir siyasal ideal olarak ortadadır ama, pratikte bu siyasetin Tanzimat sonrası işlerliğini yitirdiği de ortadadır.

Buna karşılık yönetime alternatif olma iddiasında olan ve yurt içindeki ortamın elverişsizliği nedeniyle siyasal düşünce üreticileri durumuna geçen muhalifler açısından Osmanlılık siyasetinin önemli bir alternatif olarak kabul edildiğini görüyoruz.

Osmanlılık siyasetinde bu dönemde karşımıza çıkan en önemli fikir adamı Tunalı Hilmi Bey olmaktadır. Tunalı Hilmi, İmparatorluğun tek kurtuluş çaresinin bütün ulusal bağlantıları aşacak bir Osmanlı kimliğinin yaratılmasında bulmakta ve bunu sağlayan bir devlet modelini alternatif olarak sunmaktadır. Ancak, bu şahsın da hutbelerinde, makalelerinde tüm diğer yazarlara karşı savunduğu bu değerin, yani Osmanlılık kavramının bir birlik sağlayıcısı olarak kullanıldığı ve zaman zaman da Türk olma karşılığı olarak ele alındığı gözleniyor.

Gene dönemin çeşitli yayın organlarında (yurt dışında) bir siyasal ideal olarak Osmanlılığa işaret edildiğini görüyoruz. Hattâ, *Meşveret* gazetesi bu ideali göstermek için çeşitli unsurların temsilcilerinden oluşan bir başyazarlık kadrosu oluşturmuştu. Fakat bu çabalara İmparatorluğun diğer unsurları tarafından olumlu cevaplar verildiğini söylemek son derece zordur. Yabancı müdahalesini sağlamak için isyan hareketlerini yoğunlaştıran Hıristiyan unsurlar için Osmanlılık olayı tamamen bir efsane şekline dönüşmüştür ve bu kavramı kendi ulusal değerleri üzerinde gören sözkonusu unsur mensupları büyük bir azınlıktan ibarettirler. Aynı şekilde Müslüman unsurlara bağlı, fakat Türk olmayan kimselerin kendi milliyetçilikleriyle Osmanlılık ideali arasında kararsız kaldıkları bir dönem göze çarpıyor. Nitekim İbrahim Temo, Derviş Hima (Maksut İbrahim) gibi kimseler bir yandan Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti için çalışırken, diğer yandan Arnavutluk bağımsızlığı için çalışan örgütlere para yardımında bulunuyorlar. Benzer gözlemleri İsmail Kemal Bey için de söylemek mümkündür. Ancak, bu kimseler süreç içinde yavaş yavaş kendi milliyetçiliklerine doğru bir seyir izlemişlerdir.

Bu arada, Mısır'da yayımlanan bir gazetede ilk defa Osmanlılık, Panislâmizm ve Türkçülük siyasetlerinin tartışma konusu haline getirildiğini görüyoruz. Bu gazetede (*Türk* gazetesi) on iki sayı süren bir tefrika yayımlandığı ve buna cevaben önde gelen iki önemli Osmanlı aydınının yazılar yazdığını izliyoruz.

Tefrikanın yazarı, Yusuf Akçura Bey'dir. O, Osmanlı İmparatorluğu'nun önünde üç alternatifin bulunduğunu belirtmektedir. Bunlardan birincisi

TEK KURTULUŞ OSMANLILIKTA: *Osmanlıcılığın önemli düşün adamlarından Tunalı Hilmi, Osmanlı Devleti'nin tek kurtuluşunun bütün ulusal değerleri aşacak bir Osmanlı kimliğinin yaratılmasında görmektedir. Cenevre Üniversitesi'nde pedagoji eğitimi gören Tunalı Hilmi, bir ara İttihat ve Terakki'nin genel sekreterliğini de yaptı. Yayımlamış olduğu "Hutbe" adlı broşürlerde görüşlerini açıklayan Tunalı Hilmi daha sonra Türkçülüğü benimseyerek değişik çalışmalarda bulundu. Tunalı Hilmi.*

uzun süre yürütülmeye çalışılan Osmanlılık siyaseti, ikincisi bir İslâm birliği meydana getirmek, yani Panislâmizm siyaseti, üçüncüsü ise "ırk esasına müstenid (dayalı) Türk milliyetçiliği" yapmaktır. Ilginç olan bir husus, üçüncü şık gibi bir alternatifin, çok küçük yaşta Osmanlı İmparatorluğu'na gelmekle birlikte, hiç değilse toplumsallaşma sürecinin aile bölümünü Rusya'da geçiren bir kimse tarafından öne sürülmesidir. Kuşkusuz, pek çok Osmanlı aydını bakımından bir siyasal ideal olarak benimsenen Osmanlılık şeklindeki değer, Akçura için pek daha az şey ifade etmekteydi.

Ona verilen cevaplardan biri, Ahmed Ferid (Tek) tarafından verilen karşılık, bizim bakımımızdan önemlidir. Ahmed Ferid Bey, "Mektub" başlıklı bir yazısında, devletin önündeki alternatiflerden Osmanlılık siyasetinin modası geçmiş ve başarıya ulaşması imkânsız olarak gösterilmesini, buna karşılık diğer iki seçeneğin çeşitli sakıncaları olmakla birlikte denenmesinde yarar olabileceğini ileri süren Akçura'ya karşı çıkmaktadır.

Yazara göre, İmparatorluğun sınırları içinde yaşayan her unsura Osmanlılığı kabul ettirebilmenin imkânsızlığı ortadadır. Ama her siyasetin mahzurlu yanları olabilir. İşte bu mahzuruna rağmen Osmanlılık, sınırlı da olsa, sonunda istenilen birleştiricilik görevini sağlayacağı için onun dışında bir siyasete yönelmek büyük hatadır.

Bu görüşün pek çok ileri gelen Osmanlı aydınınca büyük ilgiyle karşılandığını ve pek çok kimsenin Türk milliyetçiliği fikrini çok radikal, diğer unsurların milliyetçilik hareketlerini de hızlandırarak imparatorluğun çöküşünü kolaylaştıracak bir düşünce olarak kabul ettiklerini belirtmemiz gerekir. Genel kanaat, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok sayıda unsurun ahenkli işlemesi sonucunda yürüyen bir mekanizmaya sahip olduğu ve bunun herhangi bir unsura ağırlık verilerek bozulmasının tüm sistemi altüst edeceği şeklindedir. Dergilerde sık sık Osmanlı İmparatorluğu'nun bir transatlantiğe benzetilmesi şeklinde teşbihlerin yapıldığını görüyoruz. Bunlara göre, her unsur bu transatlantiğin belli bir bölümünde görev yapmaktadır. Bunlardan herhangi birinin görevini yapmaması veya gemiyi terketmesi, geminin karaya oturmasından başka bir sonuç doğurmayacaktır. Bu, kuşkusuz, iki taraflı bir kılıçtır. Bir yanda gayr-ı Türk unsurlara milliyetçilik yapmamaları çağrısını işlerken diğer yandan da Türklere milliyetçilik yerine Osmanlı ideali etrafında birleşmenin tavsiye edilmesiyle karşı karşıyayız.

II. Meşrutiyet Sonrası Osmanlıcılık Fikirleri

II. Abdülhamid'in muhalifleri tarafından en çok işlenen temalardan birinin de, onun Osmanlılık siyasetinin önleyicisi olduğu şeklindeki iddia olduğunu görüyoruz. Muhalifler, onun yönetiminin ortadan kaldırılması ve bütün unsurlara belli bir oranda temsil hakkı veren Meclislerin açılmasıyla sorunun çözümleneceğini ve uzun bir aradan sonra da bu siyasetin yeniden başarıyla yürütülebileceğini belirtiyorlardı.

24 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet ilan edildiğinde, sözü geçen kimselere göre yeniden bu siyasete dönüş süreci de başlamış olmaktaydı. Nitekim Meşrutiyet'in ilanını takip eden ilk günlerde Osmanlılık ideali etrafında gerçekten göz yaşartıcı gösteriler yapılmıştır. Çeşitli unsurlar, hürriyet meydanlarında yaptıkları konuşmalarda kendilerinin her şeyden öte Osmanlı olduklarını, kötü ve karanlık günlerin geride kaldığını belirtmişlerdir. Ayrılıkçı Makedonya çeteleri şehirlere dönmekte, valiler tarafından öpülerek karşılanmakta ve silahlarını teslim ederek artık Osmanlı gibi yaşamak istediklerini belirtmektedirler. Osmanlı gazetecilerine göre Sandinski gibi bir çete reisi bile sorunun Osmanlılığı önlemeye çalışan politikalardan doğduğunu, artık her unsura temsil hakkı tanıyan bir yapı içerisinde problemlerin bitmiş olduğunu söylemektedir. Çeşitli gösterilerin hemen arkasından dinî liderler birbiriyle kucaklaşmakta, çeşitli dillerde yazılmış eşitlik ve kardeşlik dövizleri meydanları süslemektedir.

Ancak, sorun bir temmuz sabahı Makedonya dağlarında patlak veren isyanla sonuçlandırılacak kadar basit değildir ve çok geçmeden mevcut hürriyet sarhoşluğu atlatıldığında problemin oldukça derin olduğu herkesçe kavranmıştır. Bir kere, bağımsızlık almak için savaşan kesimlerin derdinin Osmanlı parlamentosunun tesisi olduğu şeklindeki düşünce, olayın Türk unsuru perspektifinden görünümünden başka bir şey değildi. Gerçekte, Bulgar komitecileri için böyle bir parlamento hiçbir değer taşımamaktaydı ve kendilerinin Osmanlılık konusundaki ilk açıklamalarının tamamen gayr-ı samimi olduğu kısa süre sonra ortaya çıkacaktı. İkinci olarak, böyle bir parlamentoda görev alan mebuslar dahi bu zemini kendi milliyetçilikleri için kullanmaya çalışmaktan çekinmemişlerdir. Kısa bir süre sonra ise imparatorluğa yalnızca bir hâkimiyet-i siyasiyeyle bağlı bulunan Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanı ve çetecilerin kanlı savaşlarını yeniden başlatmaları, sorunun göründüğünden çok daha zor olduğunu gözler önüne sermiştir.

Ayrıca, ilginç bir durum olarak, çeşitli etnik gruplar tam eşitlik halinde kendilerinin mevcut imtiyazlarını kaybedeceklerini farkederek eski imtiyazlarını koruma cihetinde ısrar etmekteydiler. Nitekim, eğer 1908 İhtilâli sonrasında seçimler herkesin eşit birer Osmanlı olduğu varsayımına dayandırılarak unsurların durumu hiç düşünülmeksizin yapılsaydı, Meclise çok daha fazla sayıda Türk temsilci girecekti. Ancak, bazı yerlerde çeşitli unsurlar belli bir azınlık seviyesine ulaştıkları için kendilerine diğer unsurlara karşı kontenjan tanınmasında ısrar etmişlerdir. Buna Rum cemaatının İzmir için ısrarlı istekleri örnek gösterilebilir.

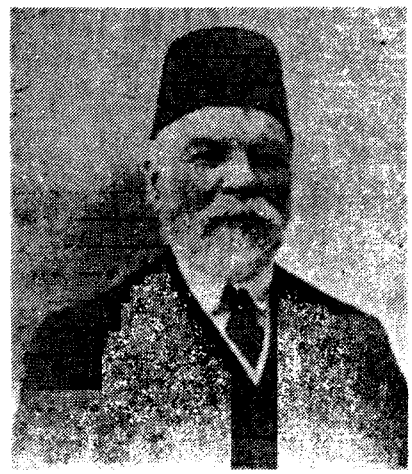
Nihayet, Osmanlılık siyasetine en büyük darbeyi vuracak olan gelişme kapıdaydı. Türk aydınları da bu siyasetin, diğer unsurların kendi milliyetçiliklerini yapmalarını önlemediğini gördüklerinden daha açık Türk milliyetçiliği fikrine yönelmeye başlamışlardı. Osmanlılık idealiyle itirazlar sürdürülmekte, hâlâ transatlantik misalleri verilmektedir ama, güçlenen bu yeni milliyetçilik karşısında bu kimselerin günden güne azınlıkta kalmaları da gözlenen bir hususdur. Süleyman Nazif Bey, Türkçülük siyasetinin taraftarlarını "Cengiz hastalığı" adında bir hastalığa müptelâ olmakla suçlamaktadır. (Aynı tarihlerde *Türk Yurdu* dergisi "Cengiz Han" başlıklı bir yazı dizisini tercüme şeklinde yayımlamaktadır.) Ve bu kimselere ülkede yaşayan şahısların damarlarında hususî bir kanın dolaştığını, bunun da "Osmanlı kanı" olduğunu söylemektedir. Ama 1913'ten sonra bir tek parti olarak yönetimi eline geçirecek olan İttihat ve Terakki örgütünde bu düşüncenin tam anlamıyla egemen olması karşısında Osmanlıcılık taraftarlarının söyleyebilecekleri fazla bir şey kalmamıştır.

1912-1913 Balkan Harpleri ise Osmanlıcılık siyasetine büyük bir darbe daha vurmuştur. Bu savaşta kısa süre içinde "Avrupa-yı Osmanî" adı verilen toprakların kaybedilmesi sonucunda imparatorluk yalnızca büyük bir küçülmeyle karşı karşıya kalmış olmayıp, aynı zamanda çok uluslulugundan da çok şey kaybetmiş oluyordu. Artık imparatorluk içinde Ulah (Romen), Sırp ve Bulgar gibi Müslüman olmayan unsurlarla Arnavutlar gibi bir kısmı Müslüman unsurlar hiç kalmamış, Rum unsurun miktarı da büyük bir azalma göstermişti. İmparatorluk içinde fiilen varolan iki unsur dışında -geri kalan alt düzeydeki etnik gruplar bir kenara bırakılırsa- Türkler büyük çoğunluğu oluşturmaktaydılar. Bu unsurlardan Ermeniler nüfusun çok küçük bir kısmını meydana getirdikleri gibi, hiçbir vilâyette önemli bir orana ulaşamıyorlar; en çok oturdukları bölgede bile nüfusun yarısının oldukça altında bir kesim oluşturuyorlardı. Geri kalan tek önemli unsur, Araplardı. Ancak, bu unsurun Müslüman oluşu Osmanlılık kadar dinî bağlılığı işleyen siyasetlerin de bu konuda işletilebileceğini düşündürüyordu.

Ama yönetim bunlardan hiçbirini uygulama cihetine gitmedi. Balkan Harplerinde Türkler, yönetimin ideologuna göre artık "biz" şeklinde değil de "ben" şeklinde savaşmışlardır. Osmanlılığın boş bir siyasal idealden ibaret olduğu ve Türkler dışında kimseyi bağlamadığı görülmüştür. O halde yapılması gereken, Türk unsurunun kendi millliyetçiliği peşinde giderek imparatorluğu güçlendirmesi ve mevcut diğer unsurların da bu güçlenen imparatorlukta daha fazla refah payı almalarıdır.

İlginç olan diğer bir durum, çeşitli unsurların Türk milliyetçiliği -Osmanlılık- kendi milliyetçilikleri arasında kurdukları dengeler ve ileri sürdükleri fikirlerdir. Genellikle imparatorluk içindeki çeşitli unsurların temsilcileri, gelişen Türk milliyetçiliği karşısına mevcut siyasal ortamı ve güçlerini, kendi milliyetçiliklerini çıkarmaya uygun göremedikleri dönemde Osmanlılık idealine sarılmışlardır. Ancak, sözkonusu şartlar kendileri açısından elverişli olduğu anda, kendilerince bir değer ifade etmeyen bu kalkanı bir kenara bırakarak kendi milliyetçiliklerine yöneldikleri görülüyor.

Ziya Gökalp ve arkadaşlarına karşı Mecliste Osmanlılık gösterileri yapan

İsmail Kemal'in Avlonya'da 1912'de Arnavutluğun bağımsızlığını ilân ederek ilk devlet başkanı olması, gene yönetimin siyasal ideologuna karşı aynı siyasal ideali savunan Sâtı el-Husri'nin mütareke döneminde Arap vilâyetlerinde Arap milliyetçiliğinin önde gelen bir lideri şekline dönüşmesi bu durumun ilginç örnekleridir. Bu konuda istisnalara rastlanmaktadır ama, bunların azınlıkta bulunduğunu belirtmek gerekir.

Osmanlıcılığın Sonu

Bir siyasal ideal olarak Osmanlıcılık 1913'ten sonra zaten çok sınırlı bir kullanıma sahne olmuştu. Bu dönemden sonra iktidarı tekelleştirerek elinde bulunduran yönetim -buna inanmamakla birlikte- Osmanlıcılık konusunda bazen görüşler ileri sürmüş ve bu kavramdan bir toplumsallaştırma aracı olarak yararlanmak istemiştir. Fakat bu yararlanmanın son derece sınırlı kaldığını belirtmek gerekir.

I. Dünya Savaşı sırasında Türk milliyetçiliği düşüncesinin ön plana çıktığı, kısmen de bir araç olarak Panislâmizm siyasetinin devreye sokulmaya çalışıldığı gözleniyor. Ama bu savaş bittiğinde Osmanlıcılık da artık tamamen sona ermiştir. Çünkü, artık böyle bir toplumsallaştırma aracıyla sistem içinde tutulmaya çalışılan unsurlar sözkonusu değildir ve siyaset ilmi literatüründe "kabuk değiştirme dönemi" adı verilen böyle bir dönemde İttihatçıların hiçbir değer vermemekle birlikte gene de vazgeçemedikleri bu idealin tamamen bir kenara bırakıldığı görülüyor. Bu, bir imparatorlukla beraber, ancak o çerçevede anlamlı olan yüzyıllık bir siyasal idealin de sonu demektir. □

HEM OSMANLICI HEM MİLLİYETÇİ: *Osmanlıcılık kimi zaman bazı aydınlar için bir ideal olmasına rağmen özellikle Türk olmayan aydınlar için bir belirsizlik yaratmıştır. Bu aydınların kendi milliyetçilikleriyle Osmanlılık idealleri arasında bocaladıkları çok sık görülmüştür. Sözgelimi, Meclis-i Mebusan'da Ziya Gökalp ve arkadaşlarına karşı Osmanlıcılığı savunan İsmail Kemal'in 1912'de Arnavutluğun bağımsızlığını ilan ederek ilk devlet başkanı olması böyle bir çelişkiyi yansıtır. İsmail Kemal Vlora.*

KAYNAKÇA

- AKÇURAOĞLU Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara, 1976
- CLEVELAND L., *The Making of an Arab Nationalist: Ottomanism and Arabism in the Life and Thought of Satı'-el-Husri*, 1971
- HANİOĞLU Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul, 1981
- KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.VII-C.VIII, Ankara, 1983
- KAYNAR Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara, 1954
- *Macedonia: Documents and Material* (Bulgaristan'ın döküman yayını), 1979
- MARDİN Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908*, İstanbul, 1983
- TUNALI Hilmi, *Murad*, 1317/1901
- TUNALI Hilmi, *Bir Geçmişin Yadigârı: Onuncu Hutbe*, 1327/1911

Türkçülük

Şükrü Hanioğlu

Osmanlı İmparatorluğu'nda, özellikle II. Meşrutiyet sonrasında gelişen Türk Milliyetçiliği konusundaki düşünce akımına "Türkçülük" denilmektedir. Bu akım, Cumhuriyet döneminde de aynı adla anılmış ve temel sistematiğini değiştirmekle birlikte süreklilik göstermiştir. Ancak, Türkçülükle asıl kastedilen II. Meşrutiyet dönemindeki düşünce hareketi olmaktadır.

Milliyetçilik Hareketleri ve Türkçülük

Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'da yaygın hale gelmeye başlayan milliyetçilik hareketleri öncesinde, içinde yaşayan çok sayıda etnik grup ve ulusu "millet sistemi" adı verilen bir yapı içinde örgütlüyordu. Bu sistem içinde, topluluklar dinî cemaatler şeklinde beliriyordu. Yani, Osmanlı yönetimi açısından Yunan toplumu değil, Ortodoks milleti vardı.

Ancak, 1789 Fransız İhtilâli sonrasında milliyetçilik fikirlerinin Avrupa'da yayılması ve Balkanlarda da etkili olmaya başlaması Osmanlı İmparatorluğu'nun, sorunlarına yeni ve çok önemli bir diğerini ekledi. Kısa sürede İmparatorluğun Hıristiyan unsurları arasında etkili milliyetçilik hareketleri görülmeye başlandı. Bu hareketler içinde Yunan ayaklanması sonuçta bağımsız bir Yunan devletinin kurulmasıyla neticelenince Osmanlı ülkesindeki unsurların bu alandaki faaliyetleri çok artı. Kısa süre içinde, Yunan, Sırp, Ulah (Romen) milliyetçilikleri hızla gelişti. Bunları Bulgar milliyetçiliği ve daha sonra gelişen Arap ve Arnavut milliyetçilikleri takip etti. Arap ve Arnavut milliyetçiliklerinin başlaması Osmanlı Devleti bakımından sorunun çok daha kritik bir evreye gelmiş olmasının kanıtıydı. Çünkü, Osmanlı İmparatorluğu'nun milliyet unsurunu bir kenara bırakarak dinî açıdan yapmaya çalıştığı organizasyon artık Müslüman unsurlar açısından dahi problemler yaratmaktaydı. Nitekim, Prizren'de Arnavut alfabe kongresi, Müslüman, Katolik ve Ortodoks Arnavutların konu üzerinde birleşmelerini sağladı. Osmanlı yönetimi, özellikle Müslüman Arnavutların bu konudaki davranışını yorumlamakta güçlük çekmiştir. Ama, daha sonra bu kimselere Latin harfleriyle yazı yazmanın şer'an sakıncalı olduğu konusunda yapılan çeşitli telkinlere karşı onlar davranışlarından vazgeçmemişlerdir. Artık, bu kimseler için önemli olan çeşitli dinlere sahip olmanın ötesinde Arnavut olmak oluyordu.

MİLLİYETÇİLİK HAREKETLERİ: *Fransız İhtilâli'nden sonra yayılan milliyetçilik akımları, etkisini Balkanlar'da da gösterdi. Yunan ayaklanmasıyla hızlanan süreç Sırp, Romen, Bulgar ve Arnavut milliyetçiliğini de etkiledi. Arap ve Arnavut milliyetçilikleri ise Osmanlı Devleti'nde din unsurunun da değişik sorunlar yarattığını göstermektedir. Sözgelimi Mısır'da Türklere karşı gelişen hareketler ve Arap unsurunun öne çıkarılması din faktörünün birleştirici olmaktan çıktığını ortaya koymuştur. Arnavutları boğazlayan Sırp redif askerleri.*

1880'li tarihlerde de Mısır'da yapılan mitinglerde göstericilerin "Kahrolsun Türkler, Yaşasın Araplar" şeklinde sloganlar kullandıklarını arşiv vesikalarından öğreniyoruz. Görüldüğü gibi, burada insanların kendilerine vermeye başladıkları kimlik tamamen milliyet boyutuna dayanmaktaydı.

Ancak, gelişen bu milliyetçilik hareketlerine karşılık, imparatorluğun Türk unsurunda benzeri bir davranışa rastlamıyoruz. Bu hareketin Türk unsuru içinde geç belirmesinin temel nedenleri, imparatorluğun çoğunluğunu oluşturan bu grubun onu sürdürmeyi ve kurtarmayı düşünen tek topluluk olmasıyla ümmet yapısının etkisinden kaynaklanmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş süreci karşısında, kendi ulusal bağımsızlık çabalarına hız veren çeşitli unsurlara karşı, yalnızca Türkler imparatorluğu birarada tutmak şeklindeki bir düşünceye sahip çıkmaktadırlar. Bu nedenle yönetim tarafından, geliştirilmeye çalışılan Osmanlılık, yani imparatorluk içinde yaşayan fertlerin kendilerini bağlı bulundukları etnik grubun tamamen üzerinde birer Osmanlı ferdi olarak kabul etmeleri şeklindeki düşünce yalnız Türkler tarafından kabul edilip gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Bunun yanısıra, İslâm dininin milliyetten ziyade ümmet anlayışı üzerinde durması da Türklerin bu düşünceye yönelmesini frenleyen ikinci bir nedendi. Ancak, bu ikinci nedenin rolünü fazla abartmamak gerekir. Çünkü, aynı durumda bulunan Arap ülkelerinde milliyetçilik fikirleri Türklerden çok önce başlamıştır.

Yurt Dışında Türkçülük

Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk unsurları, tüm unsurları Osmanlılık ideali etrafında toplamaya çalışırken, yurt dışındaki Türkler arasında milliyetçilik fikirlerinin etkili duruma gelmeye başladığını görüyoruz. Özellikle 1860'tan itibaren Rusya'daki Müslümanlar arasında, Türk milliyetçiliği fikirleri yoğun ilgi görmeye başlamıştır.

Bu ilginin nedenini ise iki etkiye bağlayabiliriz. İlk olarak bu bölgede yaşayan Türkler için, bağlı bulundukları milliyetin üzerinde yaratılmaya çalışılan bir Osmanlı ideali sözkonusu değildi. Ve bu kimseler o bölgede azınlık olarak yaşadıklarından kendilerine çok daha kolay milliyete dayanan bir kimliği verebiliyorlardı. İkinci olarak, Rus Çarlığı, Osmanlı Devleti'ne nazaran Batı düşüncesine daha açık bulunduğundan, milliyetçilik fikirleri bu imparatorlukta çok daha etkin bir yayılım göstermekteydi ve Rus Çarlığı içinde yaşayan Türkler dışındaki gruplarda da (Finlandiyalılar, Polonyalılar gibi) yoğun milliyetçilik hareketleri görülmekteydi. Nitekim, Osmanlı İmparatorluğu içinde ancak, Türk unsurunun ehemmiyetine değinme şeklinde bir yaklaşım başladığı zaman, Rusya'daki Türkler arasında bu fikir etrafında tartışmalar yapılıyor, *Ekinci* ve *Tercüman* (Bahçesaray) gibi gazeteler bu şekilde yorumlayabileceğimiz düşünceleri yaymaya çalışıyorlardı.

OSMANLI ÖNCESİ TÜRK TARİHİ: *Osmanlı öncesi Türk tarihini tartışma belli bir tarihe kadar üzerinde hiç durulmayan bir konu olmuştur. 1869'da Mustafa Celaleddin Paşa'nın yayımladığı kitapta Osmanlılar öncesi Türkler üzerine bilgiler verilmiştir. Polonya asıllı Paşa'nın bu kitabından sonra Şıpka kahramanı diye anılan Süleyman Paşa'nın Tarih-i Âlem'i benzer konuları içeren bir kitaptır. Süleyman Hüsnü Paşa, Harbiye Mektebi Nazırı'yken.*

Türk Unsuruna Ağırlık

Belirttiğimiz gibi, Osmanlı İmparatorluğu içindeki Türkleri milliyetçilik fikrine yönelmekten alıkoyacak çeşitli fren mekanizmaları bulunmakla beraber, Osmanlılık içinde Türk unsuruna ağırlık verme gibi bir eğilimle karşılaşmaya başlıyoruz.

İlk olarak daha önce hiç üzerinde durulmayan bir konunun, yani Osmanlı öncesi Türk tarihinin tartışma konusu haline gelmeye başladığını izliyoruz. Bu konuda bilhassa Macar asıllı Türkologların da çok önemli etkisi bulunduğunu belirtmemiz gerekir. 1869'da, Mustafa Celâleddin Paşa adında bir devlet görevlisinin *Les Turcs Anciens et Modernes* adlı bir kitap yayınladığını görüyoruz. Bu kitap daha evvel Joseph de Guignes ve Arthur Lumley Davids gibi yazarların üzerinde durduğu bir konuya değinen ve Osmanlı ülkesinde yayınlanan ilk kitap olmaktaydı. Celâleddin Paşa, kitabının büyük bölümünü modern Türklere ayırmakla birlikte, bu kavmin Osmanlılar öncesi de tarihte önemli roller oynamış olduğuna değiniyordu. Bu kuşkusuz, tarih yazıcılığını Osmanlı tarihi veya İslâm tarihi şeklinde inhisar ettirmiş bulunan Osmanlı tarih yazıcılığında çok önemli bir değişimin göstergesiydi. Fakat, Paşa'nın asıl adının Constantin Borzecki oluşu ve Polonyalı iken Osmanlı hizmetine giren bir kimse oluşu olayın ehemmiyetini bir hayli azaltıyor. Çünkü, bu şekilde kitap, Osmanlı düşüncesinin dışında ve milliyetçilik fikirlerine oldukça yakın bir çevreden kaynaklanan tezlerin ürünü oluyordu ki onu ortalama bir Osmanlı kitabı olarak kabul etmemiz bir hayli zordur. Ancak, yirmi yılı biraz aşkın bir süre sonra benzer tezleri Harbiye Mektebinde ders veren zabitlerden Süleyman Paşa'nın *Tarih-i Âlem,* 1876 adlı eserinde göreceğiz ki, bu, gerçek anlamda değişimin başladığını bize gösterecektir.

Gene, bilhassa 1880 sonrasında günlük gazete ve dergilerde 'Türk' kavramının eskisine nazaran oldukça farklı bir bağlamda kullanılmasına şahit olmaktayız. Gazetelerde, sık sık "Türk millet-i necibesi" şeklinde sıfatların kullanılması bize bunu gösteriyor. 1898'de, daha sonra Selânik'te Osmanlı Hürri-

TÜRKLERİN ÖNEMİ: *1880'lerden sonra gazete ve dergilerde Türk kavramına farklı yaklaşıldığı görülmektedir. "Türk millet-i necibesi" biçiminde sıfatların da kullanılması bu tarihten sonradır. Araştırmacı bir yazar olan ve Meclis-i Mebusan'da bir dönem Bursa mebusluğu yapan Mehmed Tahir Bey Arapça yazan birçok yazarın dahi aslında Türk olduklarını öne sürerken, Necip Asım (Yazıksız) Leon Cahun'dan uyarladığı Türk Tarihi'nde Türklerin eski kavimlerle olan akrabalıklarını incelemiştir. Necib Asım (sağda), Bursalı Mehmed Tahir (solda).*

yet Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer alacak olan Bursalı Mehmet Tahir Bey'in, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri,* adlı bir kitabı yayınladığı görülüyor. Mehmet Tahir Bey, eserlerini Arapça yazmış olmalarından dolayı Arap medeniyetinin sözcüsü olarak kabul edilen pek çok yazarın aslında Türk olduklarını ve ilmin gelişmesinde Türklerin çok önemli roller oynadıklarına işaret etmişti. 1900'de ise Necib Âsım Bey'in Léon Cahun'un, *Introduction à l'Histoire de l'Asie* adlı eserinden geleneksel tarih kitaplarındaki bilgileri ekleyerek uyarladığı *Türk Tarihi*'nin ilk cildi neşrolundu. Bu kitap, Türklerin, Osmanlı öncesi tarihini ve Moğollar gibi kavimlerle olan akrabalıklarını detaylı bir biçimde incelemesi bakımından son derece önemlidir.

Bütün bu gelişmeler son derece ehemmiyetli olmakla birlikte, Türk milliyetçiliği fikrini açık biçimde ortaya koymaktan çok imparatorluk içinde Osmanlı kavramına en fazla bağlanmış ve kendisine bunun dışında bir kimliği yakıştırmamış olan bu unsura ehemmiyet verilmesi fikri bu eserlerin ortak noktasıdır. Aynı dönemde, Türk yazarlar tarafından Osmanlı kelimesinin kullanımı ve olumlu yorumlanması Türk kelimesininkinden en az birkaç kat daha fazladır. Üstelik devlet yazışmalarında da Türk kelimesi çok nadir olarak ortaya çıkarken, Osmanlı kelimesi hep tercih edilmiştir.

İmparatorluğun resmî dilinin de 1876 Kanun-ı Esasîsi ile Türkçe olarak kabul edilmesi bu yönde bir gelişme olarak kabul edilebilir.

Benzer eğilimler, yurt dışında Jön Türkler tarafından yayınlanan muhalefet gazetelerinde de görülmektedir. Örneğin, *Osmanlı* gazetesi ilk sayısında Sultan'a hitaben yazdığı bir arizada, Türk unsurunun iyi özelliklerine işaret ederek artık bu unsurun dahi isyandan başka bir çaresinin kalmadığını belirtiyor ve Türklerin tüfek içindeki kurşun gibi oldukları, kolay kolay yerlerinden kıpırdamadıkları fakat bir kere yola koyulduktan sonra da yol alabildikleri kadar gittikleri şeklindeki bir benzetmeyle konuyu kapatıyordu. Ancak, gerek ülke içinde gerekse yurt dışındaki muhalefette her şeyin üzerinde bulunan bir Osmanlılık idealinin varlığından bahsetmemiz gerekir. Bu o kadar her şeyin üzerindeydi ki, Tunalı Hilmi gibi aslında Türk milliyetçiliği konusunda son derece ısrarlı olan kimseler bile yazılarında bu fikirlerini Osmanlılık lehine tekzip etmeden duramıyorlardı.

Balkan Milliyetçiliğinin Etkileri

1878 Berlin Antlaşması'nın, Makedonya ile ilgili hükümleri bu bölgede gelişmekte olan milliyetçilik hareketlerinin eylem boyutunu artırmaları sonucunu doğurmuştu. Özellikle, yabancı büyük devletlerin duruma müdahalesini sağlayabilmek amacıyla, bölgedeki unsurların çete ve isyan faaliyetlerini büyük boyutlara vardırması dolaylı olarak Türk milliyetçiliği fikirlerinin gelişimine de tesir etmiştir.

Bir kere, Osmanlı ordusunun önemli bir bölümü bu bölgedeki çete faaliyetini önlemek için yoğun bir faaliyet gösteriyordu ve Türk kökenli subaylar isyan hareketleriyle iki hususu görmeye muvaffak oluyorlardı. İlk olarak, kendilerine en büyük siyasal ideal olarak anlatılan Osmanlılığın tesirinin Türk unsuru dışındaki gruplarda ne kadar zayıf olduğu açıkça izlenebiliyordu. İkinci olarak ise, bu isyancıların kendi milliyetçi hareketleri uğruna nasıl bir mücadeleyi göze aldıklarını görmek Türk subaylarını derinden etkiliyordu. Nitekim, Kâzım Karabekir, Kolağası Niyazi Bey gibi önemli simalar bize üzerlerinde doğan bu etkiyi anılarında naklediyorlar. Niyazi Bey, kendilerini en çok etkileyen olayın 1903 Bulgar ayaklanması ve bu ayaklanmanın arkasındaki milliyetçilik fikirleri olduğunu naklediyor. Gene bu dönemde, yurt dışında yayınlanan muhalif gazetelere, bu bölgedeki subaylardan gönderilen ve millî marş eksikliğinden duyulan utancı belirten yazıların bolluğu durumu teyit edici mahiyettedir.

Irk Esasına Dayalı Türk Milliyetçiliği ve Tartışmalar

Balkanlarda bu gelişmeler sürerken, 1904'te Mısır'da yayınlanan *Türk* adındaki bir gazetede, "Üç Tarz-ı Siyaset" adlı bir tefrikanın yayınlandığını izliyoruz. Tefrikanın yazarı, Rusya'dan, Osmanlı ülkesine göç etmiş ve Harbiye mektebinde okuduktan sonra fesatçılarla işbirliği yaptığı iddiasıyla, Trablusgarb'a sürülmüş ve oradan Paris'e kaçmış bir Jön Türk, Yusuf Akçura Bey'di.

Yusuf Akçura, ilk defa olarak bu makalede Osmanlı İmparatorluğu'nun önünde üç alternatif bulunduğundan bahsederek bunlardan bir tanesinin de "ırk esasına müstenit (dayalı) Türk mil-

liyetçiliği yapmak'' olduğunu belirtmişti.

Bu, sorunun ilk defa olarak bu derece açık biçimde ortaya konulmasıydı ve Osmanlıcı kanattan önemli tepkilere neden oldu. Kendisine cevap veren yazarlar, Osmanlılık idealinin üstünlüğüne ve bir unsurun kendi milliyetçiliğini yapmasının, imparatorluğun diğer unsurlarını da bu alanda teşvik edeceğini, dolayısıyla zaten sallantıda olan yapının bu şekilde çökeceğini savundular. Ama, tartışma artık Türk unsuruna ağırlık verilmesi gibi bir eksenden çıkarak, tamanuyla bir milliyetçilik problemi şekline gelmiş bulunuyordu. Nitekim, Yusuf Akçura ve onunla aynı görüşleri paylaşanlar, kendilerine yöneltilen eleştiriler karşısında sessiz kaldılarsa da yakın gelecek onların düşünce hayatında büyük ilgiyle karşılanmalarıyla neticelenecekti.

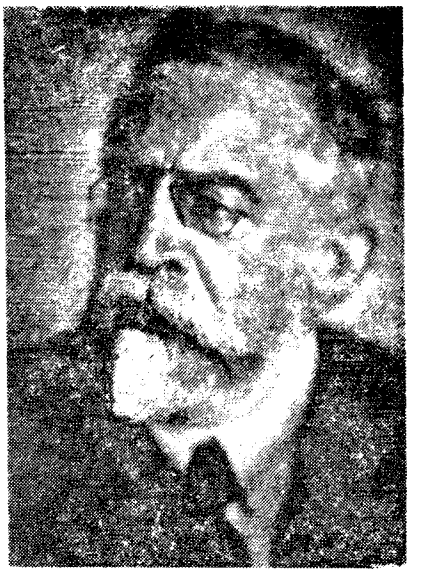
II. Meşrutiyet ve Türkçülük Cereyanı

II. Meşrutiyet'le siyasal düşüncenin ani bir patlama göstermesi ve yurt dışındaki muhalefet gazeteleri sütünlarından dışarıya çıkarak tüm kamuoyunda tartışılmaya başlanması kısa süre içinde bu akımlar içinde en etkili olacak birisinin de ortaya çıkmasına neden oldu.

Daha 18 Aralık 1908'de, aralarında Yusuf Akçura'nın da bulunduğu bir kadronun Türk Derneği'ni kurduklarını görüyoruz. İttihat ve Terakki de bu örgüte geniş ilgi duymakla birlikte, Meşrutiyet sonrasında yeniden canlandırılmaya çalışılan Osmanlılık ideali çerçevesinde, böyle bir organizasyonla beraber hareket etmesinden çekindiği için bu alâka ortak çalışma şekline yönelmemiştir.

1911'de ise bir yandan Selânik'te yayınlanan *Genç Kalemler* mecmuasının bu yönde bir faaliyeti sürdürdüğünü diğer yandan ise 31 Ağustos 1911'de Türk Yurdu Cemiyeti'nin kurulduğunu görüyoruz. Kısa süre sonra bu cemiyet yeni kurulan Türk Ocağı adlı örgüte katılmıştır. Aynı grup, bu kez Türkçülerin yayın organı olarak *Türk Yurdu* adında, geniş kapsamlı bir dergiyi yayınlamaya başlamıştır. Bu derginin yazı kadrosu, düşünce hareketleri içindeki en geniş ve önemli kadrodur. Ziya Gökalp Bey, Yusuf Akçura, Ahmed Agayef, Mehmet Fuat (Köprülü), Hüseyinzâde Ali Bey gibi yazarlarla dergi bir anda Osmanlı kamuoyunda büyük tesir oluşturmuştur.

GELİŞEN TÜRKÇÜLÜK: Osmanlı Devleti'nin önünde üç alternatif olduğunu öne süren Yusuf Akçura, bunlardan birinin "ırk temeline dayalı bir milliyetçilik" olduğunu belirtir. II. Meşrutiyet'ten sonra aralarında Yusuf Akçura'nın da olduğu bir grup Türk Derneği'ni kurmuş, ardından kurulan Türk Ocağı ise Türkçü görüşlerin yayılmasında etkili olmuştur. Türkçülerin yayın organı olan Türk Yurdu ise Türkçülerin en geniş kadrosunun yer aldığı bir organdı. Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Ahmed Agayef, Fuad Köprülü ve Hüseyinzade Ali Bey gibi isimler bu derginin yazarlarıydı. Yusuf Akçura (sağda), Ahmed Ağaoğlu (solda), Fuad Köprülü (altta).

Türk Yurdu incelendiğinde karşımıza çıkan ilk tema, Türklere, Osmanlılık dışında ulusal bir kimlik verme gayreti olmaktadır. Dergi, "Osmanlı Bayrağı altında şuursuz bir hayat geçirmekte olan Türklere'' böyle bir şuur kazandırmayı birinci amaçları olarak ortaya koymaktadır. Bundan dolayı dergi Osmanlı öncesi Türk tarihinin, geleneklerinin, kurmuş olduğu devletlerin incelenmesi faaliyetine girişmiştir. Dergi, başta I éon Cahun olmak üzere çeşitli Türkolog ve müsteşriklerin bu alandaki eserlerini tefrikalar halinde okuyucularına sunmakta ve bunlar büyük bir ilgiyle karşılanmaktadır. Osmanlılık taraftarı yazarlardan, "Cengiz Hastalığı'' adı verilen bir hastalığa yakalanmış oldukları yolunda eleştiriler alıyorlarsa da imparatorluğun Türk unsuru içinde büyük bir heyecan yaratılmaya muvaffak olunmuştur. Bir yazar, durumu "yeni bir ırkın keşfi'' olarak yorumlamaktadır.

Türkçüler, milletleşmenin gayet doğal bir olgu olduğunu belirtmektedirler. Bütün dünyada görülmekte olan bu akımın Türkler için istisna kabul etmesi onlarca imkânsız görülmektedir. O halde yapılması gereken bu alanda belirtilen şuurun kazandırılması olacaktır.

Osmanlılığın bir millet teşkil edip et-

OSMANLILIKTAN KOPMA: Balkan Savaşı'ndan sonra gelişen toplumsal süreç Türkçülüğü yalnızca kültürel bir akım olmaktan çıkararak, siyasal yanı ağır basan bir hareket haline getirdi. Türkleri birleştirmek, lisan ve hars milliyetçiliğine dayalı bir Türkçülük ve bunun için siyasal bir organizasyon... gibi düşünceler birçok yazarın geliştirdiği fikirler oldu. Bunların arasında Ziya Gökalp, Ömer Seyfeddin ve Tekin Alp gibi yazarlar vardı. Ömer Seyfeddin

mediği yolunda muhalifleri tarafından ortaya atılan tezi Türkçüler, Osmanlı milleti veya milliyetinin olamayacağını ve Osmanlılığın yalnızca bir devletin adı olabileceğini belirtmektedirler.

Bu arada, Balkan Savaşı'nın imparatorluk kamuoyunda büyük şok yaratan neticeleri Türkçülerin bu alandaki tezlerini çok kuvvetlendirmiştir. Bu savaşta Osmanlılık idealinin fazla bir anlam taşımadığı açıkça görülmüştür. Bu mücadelede, Osmanlı toprakları içinde yaşayan Bulgarlar, Rumlar, Sırplar birer Osmanlı gibi değil de birer Bulgar, Yunan veya Sırp gibi davranmışlardır. İkinci olarak, artık Osmanlı İmparatorluğu, Doğu Anadolu'da, hiçbir vilâyette yüzde 20'nin üzerinde bir nüfus yoğunluğuna sahip bulunmayan Ermeni azınlıkları dışında gayrımüslim bir nüfusa da sahip değildir. Batı Anadolu'daki Rum nüfus ise, kaybedilen topraklardaki Rum adedine göre çok ehemmiyetsiz bir orana düşmüştür. Dolayısıyla, Osmanlılık siyasetiyle birarada tutulmaya çalışılan çok sayıda unsurdan da artık bahsetmek mümkün değildir. Bunların dışında kalan Arap unsuruna yaklaşma açısından ise Osmanlılık ideali yerine İslâm ve hilâfet makamının kullanımı daha yararlı gözükmektedir.

Bir Türkçü yazar yeni durumu Tanzimatın aldatan perdesinin açılması sonucunda korkunç gerçeğin apaçık ortaya çıktığı, millî bir mefkûre (ülkü) olmaksızın milyonlarca insanı birarada bulundurmanın imkânsız olduğunun açıkça görüldüğü şeklinde yorumlarken, Ziya Gökalp de Türklerin bu muharebede ilk kez "biz değil ben varım" diyebildiğini ifade etmektedir.

Gözden kaçırılmaması gereken nokta Türkçülüğün artık yalnızca kültürel bir akım olmaktan çıkarak aynı zamanda siyasal boyutu ağır basan bir hareket haline gelmesidir. Bunun için, Türkçüler ilk hedef olarak, siyasal bir Türk birliğini öngörmektedirler. Yapılması gereken ilk iş, Osmanlı İmparatorluğu içindeki Türklerde ulusal bir şuur uyandırmak, onları harekete geçirmek gerekmektedir. İkinci olarak, bütün Türkleri birleştirmek yolunda eyleme geçilmelidir. Ancak, lisan ve hars bir Türk milliyeti doğurabileceğine göre yapılması gereken, bir lisan birliği oluşturmak -Türkçülerin büyük çoğunluğu bu birlik için İstanbul Türkçesinin temel alınması fikrini savunmaktadırlar- ve bu lisan ve hars etrafında Türkleri tek bir siyasal organizasyon içinde toplamaya çalışmaktır.

Bu organizasyonun sınırları ve içine alması gereken kavimler konusunda Türkçüler farklı fikirler geliştirmişlerdir. En önemli fikirleri ileri sürenler Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin ve Tekin Alp'dir. Bu alandaki fikirler karşımıza iki farklı teklifi çıkarmaktadır: Bunlardan ilki, Mançu, Moğol, Fin ve Türk bütün Turanî kavimleri kapsayan bir büyük Turan fikridir. Bu, İşkodra'dan, Çin denizine kadar, Norveç dağlarından Pekin'e kadar ulaşacak olan bir siyasal organizasyon olacaktır. İkinci olarak, bu dört kavimden yalnızca birisini yani Türkleri kapsayacak bir siyasal organizasyon düşüncesi karşımıza çıkıyor. Buna göre, bu yapı Osmanlı ülkesiyle, Rus ve Çin memleketlerindeki Türkleri toplayacaktı ki buna da Küçük Turan adı veriliyordu. Her iki fikirde de Turan'ın bir milletler topluluğu olmadığı fikri altı çizilerek işleniyordu. Bu yapı millî varlığının bilincine varacak olan bir kavmin toplanması olacaktı.

Ortaya çıkan tartışmalar akla hemen Alman birliğinin kurulması öncesindeki, Küçük Almanya ve Avusturya'yı da tüm unsurlarıyla içine alacak Büyük Almanya tartışmalarını getirmektedir ki, Türkçülük düşüncesi de bu dönemde milliyetçilik fikriyle beraber açıkça görüldüğü gibi bir "pan" hareketi şekline dönüşmüştür.

I. Dünya Savaşı'na giriş ve özellikle Rusya ile karşı kamplarda yer alma, Türkçülerin siyasal ideallerinin daha fazla gündeme gelmesine yol açmıştır. Onlar, savaş sonunda Rus Çarlığının çökmesi sonucunda Türklerin birliğini sağlayabilecek koşulların ortaya çıkabileceğini savunmaktadırlar. Bu arada unutulmaması gereken önemli bir husus Türkçülüğün İttihat ve Terakki'nin dolayısıyla devletin resmî ideolojisi haline getirilmiş olmasıdır. Bu açıdan, Türkçülük diğer düşünce akımlarına göre çok daha değişik ve önemli bir mevkide yer alır.

Türkçüler ve Diğer Akımlar

Resmî bir ideoloji haline gelen Türkçülük diğer düşünce akımlarıyla önemli tartışmalara girmiştir. Bunların başında, doğal olarak onun Osmanlıcı zihniyetle mücadelesi gelir. Bunun üzerinde yeri geldiğince durduk. İkinci olarak, Türkçülerin temel bir mücadelesi İslâmcılarla olmaktaydı. İslâmcılar, Türkçülüğü bir "dava-yı kavmiyet" olarak yorumluyorlardı. Onlara göre İslâmda böyle bir dava güdülemezdi ve anlamsızdı. Bu itiraza karşılık Türkçüler, İslâmiyetin, kavmiyetten vazgeçilmesi şeklinde bir düşünce getirmediğini, pekâlâ hem Türkçü ve hem de İslâmcı olmanın mümkün olduğunu be-

lirterek "Türk milletinin millet mefkûresinin Türklük, buna mukabil ümmet mefkûresinin İslâmcılık" olduğunu ileri sürüyorlardı. Aynı görüş kendilerine *Türkçü-İslâmcılar* adı verilen fakat, Türkçü fikirlere daha yakın oldukları anlaşılan grup tarafından işlenmiştir.

Türkçüler Garpçılar (Batıcı) ile de Batı'nın taklidinin dereceleri ve milliyetçilik konularında tartışmalara girmişler. Osmanlı Devleti'nin Doğulu olduğunun unutulamayacağını, ama Batı'dan da mutlaka yararlanılması gerektiğini savunmuşlardır. Zaten, Ziya Gökalp'in eseri aynı zaman muasırlaşmak (çağdaşlaşmak) arzusunu da taşımaktadır. Ama, bu cevaplar Batıcıları tatmin etmemiştir. Özellikle, Gökalp'in, kaide-an'ane konusunun mutlaka açıklığa kavuşturularak birbirinden ayrılması ve bu çerçevede alıntılar yapılması düşüncesini tepkiyle karşılamışlardır.

Meşrutiyet Sonrası Türkçülük

Mondros Mütarekesi'yle birlikte Osmanlı kamuoyunun büyük değişikliğe uğraması, Türkçülük fikirlerinin savunucusu ve onu devletin resmî ideolojisi haline getirmiş olan İttihatçı liderlerin yurt dışına kaçışları Türkçüleri çok zor durumda bırakmıştır. Özellikle, 1913 Mahmud Şevket Paşa suikasti sonrasında sesini çıkartamaz olan muhalefet, şimdi İttihatçılara ve onların ideolojisine açıktan hücuma başlamıştır. Türkçülük de bu arada en çok eleştiri alan konu olmaktadır. Birçok makalede, Türkçülerin sayesinde milletin "millî" sözünden bıktığı ileri sürülmektedir. Ve Türkçülük ya da milliyetçilik fikirlerinin bu dönemdeki gelişimi iki ayrı yerde olmuştur. Bunlardan birincisi Anadolu hareketi içindedir. Gerçekten de I. TBMM'nin üyelerinin pek çoğu kendilerini "Ziya Gökalp Bey'in manevî talebeleri" olarak görmekteydiler. İkinci olarak, İttihatçılar yurt dışındaki faaliyetlerinde bu düşünceyi siyasal alanda işler hale getirmeye çalışmışlar ancak bundan olumlu sonuçlar alamamışlardır. □

KAYNAKÇA

a. Dergi ve gazeteler
I. Osmanlı ülkesi dışında: 1. *Ekinci* (1875-), 2. *Tercüman* (1822-)
II. Ülke içinde: 1. *Genç Kalemler* (Selânik 1911-), 2. *Türk Yurdu* (1911-), 3. *Yeni Mecmua*, (1917-)
b. Kitap
Ahmed Midhat, *Mufassal Tarih-i Kurun-ı Cedide*, İstanbul, 1887
AKÇURA Yusuf, *Türk Yılı, 1928*
AKÇURA Yusuf, "Türklük", Salnâme-i Servet-i Fünûn, İstanbul, 1912
Bursalı Mehmet Tahir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri* İstanbul, 1898
MARDİN Şerif, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, Ankara, 1964
Mehmed Emin, *Ey Türk Uyan*, İstanbul, 1914
Mustafa Celâleddin Paşa, *Les Turcs Anciens et Modernes*, 1869
Necib Âsım, *Türk Tarihi*, İstanbul, 1900
Necib Âsım, *Ural ve Altay Lisanları*, İstanbul, 1895
Süleyman Paşa, *Tarih-i Âlem*, İstanbul, 1876
TUNAYA T. Zafer, *Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Fikir Cereyanları*, 1948
TUNAYA T. Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul, 1984
ÜLKEN Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, 1979
Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Ankara, 1923
Ziya Gökalp, *Yeni Hayat*, İstanbul, 1941
Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, İstanbul, 1918

İslâmcılık

Şerif Mardin

İslâmcılık cereyanı, özelliklerini daha çok 19. yy ortalarında kazanan, Osmanlı İmparatorlugu'nun uzak çevresinde ve Hindistan'da şekillenmiş olmasına rağmen 1870'lerden itibaren imparatorluğun merkezinde gittikçe güçlenen bir ideolojik davranış kümesine verilen addır. Hemen işaret edilmesi gereken bir nokta, İslâmcılık cereyanının en az iki ekseni olduğudur. Bunlardan birincisi İslâmcılığı bir dünya görüşü ve hayat rehberi olarak takdim eden okumuşların ve aydınların fikirlerinden oluşmuştur. Bunun yanında, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye'de olduğu gibi İslâm kültürünün hâkim olduğu yörelerde ikinci bir İslâmcılık vardır. O da geniş halk kitlelerinin o kadar kesin çizgilerle ifade edilmeyen, yazıya geçtiği zaman bile teorik konulardan çok, bir "İslâmî Nizam" gerçekleştirmeye çalışan arayışlardır. Mısır Müftüsü Muhammed Abduh (1845-1905), birincisinin bir örneğini verir. Pakistanlı Seyyid Ebu'lûla Mevdudi'nin ikincisine tercüman olmuş olduğu söylenebilir. Bu iki eksenin birbiriyle olan devamlı alışverişi aralarındaki sınırı bazen belirsizleştirse de, konuyu anlamak için zaman zaman bu iki kutbun ayrıldığını da hatırlamak gerekir. Üçüncü bir eksen olan tasavvufun İslâmcılık cereyanındaki yeri daha yeni araştırılan ve bu açıdan daha iyi bilinmesine imkân olmayan bir konudur.

İslâmcılık cereyanının Türkiye'deki rolünü ilk defa etraflı olarak inceleyen Tarık Zafer Tunaya'dır. *İslâmcılık Cereyanı* (1962) adındaki eserinde, Tunaya, konuyu daha çok Türkiye'nin sorunlarına inhisar ettirmektedir. Ancak konuyu yerine oturtabilmek için Türkiye'deki gelişmelerin daha kapsamlı bir "İslâmî Uyanma"yla paralel geliştiğini ve bu uyanmanın 19. yy'dan önce şekillendiğini hatırlamak gerekir.

İLK AYRILIKLAR: İslâmiyet'te tecdid reform hareketleri için sürekli bir çaba olmuştur. İlk hareketlerin 17. yy'da Babür Şah'ın kurduğu İslâm Devleti'nde başgösterdiği söylenebilir. Burada Sufiliğin yayılmasını isteyen Ahmed es-Sirhindi, gerçek tasavvufun insanın kendi içine bakarak, İslâm'ın öz bünyesinde bulunabileceğini savunuyordu. Sirhindi'nin etkisi daha sonra Suriye'de ve Malaya'da va daha birçok yerde kendini gösterdi. Bâbûr.

İlk Gelişmeler

İslâm tarihini daha gerektiği gibi araştırmış değiliz. İslâmî inançların da -bütün inançlarda olduğu gibi- zamanla nasıl değiştiğine dair ancak bazı ipuçlarına sahibiz. Fakat iki nokta son zamanlarda yapılan araştırmalardan oldukça açık olarak ortaya çıkmaktadır: 1) İslâm gibi toplum ilişkilerini ilahî bir mesajın ışığında değerlendiren ve toplumu gereken İslâmî ideale yaklaştırmaya çalışan bir dinde, dinin kendisini bir "üstyapı" kurumu olarak değil, bir "temel şekillendirici" olarak ele almamız gerekir. 2) İslâm'da reform hareketleri (tecdid) devamlı bir çaba olmuştur. Fakat 17. yy'dan itibaren, önceleri görülmeyen bir devamlılık bu hareketlere damgasını basmıştır.

Araştırmalar, İslâm'daki en yeni kımıldanmaları 17. yy'da ve Hindistan'da başlatmamız gerektiğini gösteriyor. 1526'da Türk hükümdarı Babür'ün Hindistan'ı istilâ ettiğini; Babür'ün Delhi ve Agra'yı fethinden sonra bu topraklarda kapsamlı bir Müslüman imparatorluğunun kurulduğunu biliyoruz. Bu imparatorluğun hükümdarlarından Ekber (ölümü 1605), Hindulaların ekseriyette oldukları bir imparatorluğu yönetme durumundaydı. Bu durumda, Hinduluğun da tesirini gösterdiği *Din-i İlâhî* adında senkretik bir inanç geliştirmeye çalıştı. Bunun karşısına çıkan Ahmed es-Sirhindi (1625),

Hinduluğun yayılma aracının Sufilik-Tasavvuf olduğuna inandığı için, Sufiliğin reformunu amaçlayan bir hareket başlattı. Sirhindi (diğer adıyla İmam-ı Rabbani) tasavvufun diğer inançlara doğru uzanan yönünü kontrol altına almak istemiştir. Ona göre gerçek tasavvuf, insanın İslâm'ın kendi öz bünyesini, kendi içine bakarak, kalbini yoklayarak bulmasından ibaretti. Bunu gerçekleştirmenin yollarından biri de Allah'ın birliğini hiçbir zaman gözden kaçırmamak, Allah'ı yaratıcı güç olarak devamlı hatırda tutmaktı. Bundan sonraki devirde tasavvufun "bâtıl" inançlara açık olduğu için sakınılması gereken bir yaklaşım olduğu, İslâmî reform hareketlerinde devamlı olarak görülecektir. Sirhindi'nin hayatının bir safhasında Nakşibendi tarikatına girdiğini biliyoruz. Eskiden beri tarikatın özelliklerinden olan "kendini Allah'a tamamen vererek", böylece Sirhindi'nin tesiriyle daha kesin çizgilerle belirlenmeye başladı. Fikirlerini devam ettirenlere de "Müceddid-i Nakşibendi" (Yenileyici Nakşibendi) adı verildi.

Sirhindi'nin izinden yürüyenler arasında Delhili Şah Veliyyullah'ı (1702-1762) saymak mümkündür. İlginç olan nokta, bu yenileme hareketinin belki de Sirhindi'nin tesiriyle, fakat muhtemelen paralel bir cereyan olarak Suriye'de Nabluslu Abdülgani (öl.1731) ve Malaya'da Nureddin ibn Muhammed er-Raniri'de (öl.1666) ve çoğrafi bakımdan birbirinden oldukça uzak yerlerde gözükmesidir. Bu gibi etki-tepkileri anlatacak izah, Mekke ve Medine gibi şehirlerin Müslümanlar için bir çeşit "fikir santralı" olarak çalışmış olmasıdır.

19. yy'da Müceddid-i Nakşibendiliğin önemli bir gelişmesiyle karşılaşıyoruz. Şeyh Halid (1776-77-1827), bu akımı Halep'te ve İstanbul'da yaymayı başardı. Fakat en geniş etkisi Türkiye'nin bugünkü Doğu vilayetlerinde görüldü. Bitlis'in Hizan kazası Müceddid-i Nakşibendiliğin bir merkezi haline geldi. İstanbul'da yeni Tanzimat düzenine karşı ilk ayaklanma olan Kuleli Vakası (1859) kısmen Şeyh Ahmed adında bir Müceddidî şeyhi tarafından örgütlenmişti. Kafkasya'da Rus emperyalizmine karşı koyan Şeyh Şamil de bir Müceddid-i Nakşibendiydi. Nakşibendilik Çin Müslümanları arasında da etkili olmuştur. Böylece Nakşibendiliğin bir Müslüman "aktivizmi"nin öncülüğünü yaptığını söyleyebiliriz. Tarikatların, bilhassa 18. yy'daki birtakım yeniden örgütlenme

GEÇEN YÜZYILIN YENİLİKÇİSİ: *1870'de İstanbul'a gelerek Darülfünun'da konuşmalar yapan ünlü din bilgini Cemaleddin Afgani (1839-1897) İslâmiyet'in felsefe ve pozitif bilimlerin karşısında olmadığını, tersine tüm Müslümanların bunları öğrenmesini savunur. Bir süre Avrupa'da kalan Afgani İslâm devletlerinin Batı karşısında her şeyden önce güçlü olmalarını gerekli görür. Aslen İranlı olan Cemaleddin Afgani, İslam devletlerinde bir eğitim reformunun da yapılması gerektiğine inanır.*

hareketleri sonucunda, artık 19. yy'da üzerlerine daha aktif ve siyasî diyebileceğimiz bir rol aldıkları görülüyor.

Arabistan'da Muhammed ibn Abdülvehhab (1703-1792), gençliğindeki sufi eğilimlerine rağmen daha sonra Müslümanlar arasında gelişen ve evliyaların aracı rolüne inancın bid'at olduğunu ileri sürerek Sirhindi'ninkine paralel bir çığır açıyordu. Fakat, ayrıca Orta Zaman ulemasının fikrine uyulmasının yanlış olduğunu anlatıyor; İslâmda meşru kaynak olarak yalnız Kur'an ve Sünnet'i (Peygamberin söz ve hareketlerinin meydana getirdiği davranış ilkeleri) tanıyordu. Ona göre 10. yy'dan beri kapalı olan "içtihad" (bu kaynaklardan özgürce hüküm çıkarma) kapısı yeniden açılmalıydı.

Abdülvehhab'ın etrafında topladığı kimselerle "Vehhabilik" bir akım olarak şekillendi, fakat sonunda Osmanlılarca bastırıldı. Ancak Hindistan'dan ve Arabistan'dan çıkan bu iki akım İslâm'ın yenilenme konusunu açmıştı. 19. yy'da bu konu Cemaleddin Afgani (1839-1897) ve izleyicisi Muhammed Abduh (1845-1905) tarafından daha da etraflı olarak ele alındı.

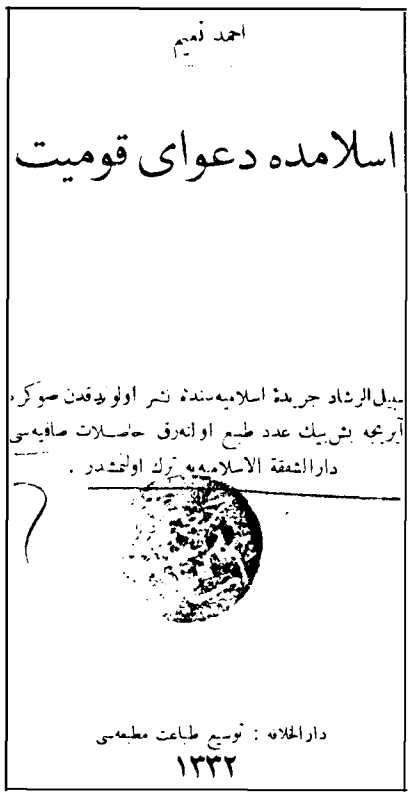
İranlı olan ve Şii olduğu konusunda bazı ipuçları bulunan Afgani 1869'da İstanbul'a gelmiş, zamanın Tanzimatçı eğitimcileri Şubat 1870'te Darülfünun'un açılmasına öncelik edecek konuşmalarda kendisine bir yer ayırmışlardı. Cemaleddin'in sözleri "fen"leri dinin üzerinde tuttuğu bahanesiyle bir hadiseye yol açmış ve bunun arkasından üniversite kapanmıştı. Cemaleddin bundan on yıl kadar sonra "materyalizm"i yeren bir eserle ortaya çıkmıştır. Daha sonra Avrupa'ya geçmiş ve orada İslâm'ın yenileşmesi için bir dizi fikir ortaya çıkarmıştır. Görüldüğü gibi, Afgani'nin ne demek istediği çok açık değildir. İslâm'ın, çeşitli toplum katlarında teşekkül etmiş kuşkuculuğu fikrini açıkç: ifade etmesine mani olmuştur. Avrupa'da görüşleri biraz daha açıklık kazandı. Bunları izleyicilerinden Muhammed Abduh ile birlikte çıkardığı *el-Urvetu'l-Vuska* adında Arapça bir dergide açıkladı. Afgani'nin Avrupa'da iken ileri sürdüğü ana fikir, İslâm dininin felsefe ve müsbet bilim aleyhtarı olmadığı ve bunların Müslümanlar tarafından öğrenilmesi gerektiğiydi. Bununla birlikte geniş bir eğitim reformu öneriyordu. En önemli fikri İslâm devletlerinin Batı ile olan karşılaşmalarında önce kendilerini devlet olarak kuvvetlendirmeleri gerektiğiydi. Hayatının sonuna doğru tekrar İstanbul'a gelen Cemaleddin'in bu fikirlerini İstanbul'da yaydığını ve Padişah'ın -bir dereceye kadar kendisinden bir entrikacı olarak korkmasına rağmen- onu İstanbul'a kabul etmiş olduğunu da biliyoruz. Çok iyi kanıtlanmayan bir görüşe göre, fikirleri Mehmed Âkif üzerinde etkili olmuştur.

Abdülhamid ve İslâmcılık

Padişahın yeni İslâmcılığa ilgisi, 1860'lardan itibaren, imparatorluğun merkezinde beliren yeni eğilimler açısından değer kazanır. O tarihten sonra Tanzimatçıların Batılı davranışları artan bir tempoyla Osmanlı aydınların-

"GELENEKÇİ-MUHAFAZAKÂR": Hilmi Ziya Ülken'in böyle nitelediği Babanzade Ahmed Naim, Sebilü'r-Reşad'da milliyetçilik ve özellikle Türkçülük konusunda yaygınlaşan düşünceleri eleştirmiştir. İkiye ayırdığı Türkçülerden "Türkçü-İslâmcı" diye adlandırdıklarıyla anlaşabileceğini ancak "halis Türkçü" dediklerinin dinsizliği aşılamak istediğini belirtir, milliyetçilikle ırkçılığın İslâma aykırı olduğunu vurgular. Babanzade Ahmed Naim ve "İslâm'da Dava-yı Kavmiyet" kitabının kapağı.

ca eleştirilmeye başlanmıştı. 1870'ten sonra Türkiye için "Batılılık" yerine "İslâmi bir model" geçirmek isteyen düşünürler kümeleşti. Bu noktada, Alman Ortadoğu politikasının taşıyıcılığını belki de bilmeden yapmış olan *Basiret* gazetesi sahibi Ali Efendi'yi, gazetesinde İslâmcılığı destekler görüyoruz. 1878'den itibaren Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslümanlar daha belirgin bir çoğunluk olarak ortaya çıktı.

O yıllarda tahtta bulunan II. Abdülhamid için de bu fikirler geçerli bir politika olarak belirmeye başladı. Padişah, bundan sonra İslâmlığı gerek kendi ülkesindeki teb'asını birleştirmek için bir "bayrak" olarak, gerek ülke dışındaki Müslümanlar için emperyalizme bir karşı koyma aracı olarak düşünmeye başladı. Padişah, halk arasında Müslümanlık şuurunu bir çeşit "misyoner" örgütüyle yaymaya çalıştı. Orta Asya'da, Kuzey Afrika'da ve Uzakdoğu'da aynı politikayı ajanlar yoluyla sürdürdü. Bu politikaları aynı zamanda emperyalizmin gittikçe artan baskılarına karşı kendi silahı olarak kullanıyordu. Kendi ülkesinde ise aynı taktiği, Batı Anadolu'da Müslüman nüfusun gerilemesi karşısında yayılan bir Rum tüccar, çiftçi ve zenaatkâr dalgasına karşı kullanıyordu.

1890'lardan itibaren Padişaha karşı özgürlükçü bir muhalefet yürüten Jön Türkler bu durum karşısında ne yapacaklarını uzun zaman kestiremediler. Dinin bir "sosyal pekiştirici" olarak rolünü biliyorlar ve aynı zamanda İslâm'ın Osmanlılar arasında ne kadar derin bir şekilde yerleşmiş olduğunu anlıyorlardı. Fakat aynı zamanda ulemanın ve medrese sisteminin çürüdüğünü, bir reforma tabi tutulması gerektiğini hissediyorlardı. Diğer taraftan Müslümanlığı destekleyen ve muhalefete katılmayan Osmanlı düşünürleri arasında yeni bir akım belirmeye başlıyordu: Batı'nın teknolojisi alınsın, fakat dinî kültür ve geleneksel değerler saklı kalsın. Bilhassa Japonya'nın Rusya'yı 1905'te yenmesinden sonra bu tez Japonya'dan örnekler alınarak ileri sürülmeye başlandı. Japonlar kendi kültürlerini saklı tutmuş, fakat Batı'nın harp teknolojisini kullanmayı bilmişlerdi. Osmanlılar da aynı taktiği kullanabilirlerdi. Bu gelişme Jön Türkleri de etkiledi.

Reformcu İslâmcılık

1908'de Jön Türkler, 1876 Anayasasının tekrar yürürlüğe girmesini sağladılar. II. Abdülhamid'in ülkeyi anayasasız yönettiği zamanlara göre basında birdenbire bir serbestlik göründü. Bu arada İslâmcı-yenilikçi tezi destekleyen dergiler belirmeye başladı. Bunların en çok etkisinde kaldıkları düşünür, Cemaleddin Afgani'nin izleyicisi Muhammed Abduh'un girişimleriydi.

Muhammed Abduh, Cemaleddin Afgani'nin daha çok İslâm devletlerinin güçlenmesiyle ilgili olarak ortaya attığı fikirleri bir "İslâm dini düşüncesi Rönesansı" kalıbına sokmuştu. Örneğin Cemaleddin İslâm'ın müsbet bilimlere karşıt bir tutumu olmadığını öne sürerken Abduh, dinî bilimlerin ve müsbet bilimlerin, aynı kaynaktan gelmelerine rağmen, her birinin kendine özgü düşünce koşulları olması açısından, birbirine paralel olarak yürütülmesi gereken iki ayrı akım olduğunu ileri sürüyordu. Bunu destekleyici bir fikir, İslâmlığın Allah'tan alınan "son emir"le ilgili olmasıydı: Mademki Hazreti Muhammed son peygamberdi, insanlık artık yeni bir "vahy"in tekrarlanmasına ihtiyacı olmadığı bir seviyeye gelmiştir. Bundan dolayı insanlar artık kendi ahlakî ve entelektüel *"salvation"*larını kendileri yürütebilirler.

Bu fikirlerin etkilerini II. Meşrutiyet'in en ilginç dinî dergisi *Sırat-ı Müstakım* ve *Sebilü'r-Reşad*'da görüyoruz. Dergiye yazı yazanlar arasında Eşref Edip (yönetmen), Manastırlı İsmail Hakkı, Babanzade Ahmed Naim, Halim Sabit (Şibay), Ömer Ferit (Kam), Mehmet Âkif, Şemsettin Günaltay, Ebu'lûla Mardin gibi ciddi din bilginleri vardı. Dergide Abdülhamid zamanından beri görülen "tedafüî" (savunucu) İslâmcılığın yanı sıra yeni tezler de ortya atılıyordu. Kendi dışındaki akımlarla paylaştığı fikirlerden biri, Kur'an'ın "bütün zamanlar için konmuş, değişmez bir anayasa" olduğuydu. Kur'an, toplum ve siyaset prensiplerinin ilkesi olarak devamlı şekilde bu iki alanda ortaya çıkacak örgütlenme sorunlarına cevap veren bir kaynaktı. İkinci bir ilke, daha Namık Kemal zamanında altı çizilen "meşveret" konusu, danışarak "siyaset etme" ilkesiydi. Her ne kadar bu ilkenin "parlamentolu" rejimlere İslâmî bir destek sağladığı ileri sürülüyorduysa da, bu parlamentoların İslâm'a göre bu dünyada "kanun koyucu" olamayışı -zira tek kanun yapıcı Allah'tır-, özde İslâmî demokrasi anlayışına kendi özel damgasını vurmuştur. İslâm'da parlamento,

Batı'da olduğu gibi çeşitli kat ve sınıfların temsil edildiği bir "meclis" değil, "gerçek"in araştırıldığı bir danışma organıdır ve bu danışmanların dinbilimlerinde bilgili kimseler olmaları gerekir. Bu anlayışın en son örneği, Humeyni İran'ında ortaya çıkmıştır.

M. Şemsettin (Günaltay) gibi yazarlar, Batı'nın iktisadî ve sosyal kurumlarını almakta bir mahzur olmadığı görüşündedirler. Tunaya'ya göre "Batılı İslâmcılığı" temsil etmektedirler. İslâm konusunda yeni fikirler ileri sürenlerin Batı ile ilgili görüşleri arasında en önemlilerinden biri,"milliyetçilik" konusundaki tutumlarında belirir. Bu tutum bazen saklı kalır, bazen de Cemaleddin Afgani'nin tesiriyle milliyetçiliği destekleyici şekilde ortaya çıkar; ancak bir yönüyle İslâmcılık akımı milliyetçilik aleyhtarıdır. Bu karşıtlığın hedefi, o sıralarda gelişmekte olan Türkçülüktür. Örneğin Ahmed Naim'e göre Türkçülük bir çeşit ırkçılıktır ve İslâm'da ırkçılık yasaktır. Diğer taraftan milliyetçiliğin pratik sorunları vardır. Buna rağmen İslâmcıların bir kısmının -örneğin Mehmet Âkif'in- Osmanlıya dayalı milliyetçiliği inkâr edilmez. İslâmcılara göre en azından Osmanlı İmparatorluğu'nun çok ulusîu yapısı korunmalı, imkân görüldüğü oranda İslâm birliği kurulmaya çalışılmalıdır.

İslâmcıların fikirleri çok etkin sonuçlar alamamıştır. İzleri daha çok din eğitimi kurumlarında yapılan reformlarla belirmiştir ve bu reformlar da İttihatçıların yardımıyla yapılmıştır.

İslâmın İdeolojik İşlevi

Jön Türkler iktidara geldikten sonra muhalefet yaptıkları zaman ortaya çıkan sorunlara benzer sorunlarla karşılaştılar. İktidarda kaldıkları sürede ise programlarında İslâm'a gittikçe artan bir değer verdikleri görlüyor. Ancak pratikte yasal işlemleri bunun aksine olmuştur. Örneğin 1917'de Meşihate (Şeyhülislâmlığa) salt dinî konularda geniş yetkiler vermişler, bu da bir çeşit din-devlet ayrımı yaratmıştır. İttihatçıların ilgisinin *savaş yıllarında* artan bir tempoyla kesifleşmesi, din konusunun onlarca daha çok, bir ideolojik etkinlik aracı olarak görüldüğünü gösteriyor. Zamanla İttihatçılar bu ideolojik etkinin ihmal edilemeyeceğini gördüler. İslâmcılığın bu ideolojik niteliği çok önceleri Cemaleddin Afgani tarafından keşfedilmişti. İslâm dini artık bir "kendini Allah'a teslim etme" anlamını kaybetmeye başlamıştı ve bunun sebebi, 19. yy'da, kitlelerin, daha geniş bir iletişim sürecine katıldıklarında, İslâm'ı artık sırf kendi mahallî çevrelerini anlamak için değil, daha geniş bir dünya içinde entegre olmak için kullanma zorunluklarıydı. Böylece İslâm'a bir "toplum pekiştiricisi", yeni teşekkül eden milli devlet sınırları içinde ve dünya devletleri alışverişinde bir "yer" ve "kimlik" belirleyicisi görevleri yükleniyordu.

Dine sıkı sıkıya sarılmaları açısından İslâm'ın egemen olduğu ülkelerde zaten bu role hazır bir toplum katından bahsetmek mümkündür. Bu katlar, topluluğun alt katlarıdır. Bu katların düşüncesi, İslâm din bilginlerinin katında oluşturulan düşünceden oldukça farklıdır. Tutuculuğuyla belirginleşen bu düşünce tipini simgeleyen gruplara "Hadis ehli" adı verilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün ve dinde çalgı yasaklarıyla ün kazanmış Kadı Birgivî, bu gibi halk eğilimlerinin bir teorisyeni sayılabilir. *Sebilü'r-Reşad* din bilginlerinin "entelektüel" İslâm'ın bir ifadesi olarak ortaya çıkmıştı. *Sebilü'r-Reşad*'çılar, "içtihat" kapısının yeniden açılmasına taraftardırlar. Bu özellik, önemli bir düşünce yeniliğidir. İslâm'da gerek kamu hayatının gerekse siyaset hayatının meşrulaştırıcı kaynakları Kur'an ve Sünnet'tir (Peygamberin ya da daha geniş anlamda dinin yolu). İslâm'da önceleri bu konularda bağımsız olarak kararlar verilirken zamanla ulema'nın toplanmış olan görüşleri bu kararlarda esas alındı. 10. yy'dan beri birikmiş çözüm yolları kullanıldı ve özgürce ana kaynakların kullanımına son verildi. Buna "içtihat kapısının kapanması" adı verildi. Şimdi *Sebilü'r-Reşad*'çılar, bu kapının yeniden açılmasını istiyorlardı.

Ancak o zamanlar da Türkiye'deki tek İslâmî görüş bu değildi. Bir taraftan Osmanlı taşra âlemi Tanzimat'ın da tesiriyle dışarıya açılmıştı; büyük şehirlerde bir bakıma alt tabakalar arasında bir "halkoyu" oluşmaya başlamıştı. Parlamenter rejimin getirdiği bir nitelik, taşra akımlarının daha açık olarak başkentte belirmesi olacaktı. Eskiden beri İstanbul'a taşradan gelen bir vasıfsız işçi akımı vardı. Taşradaki ikinci derece ulema, kendine yeni bir dünyada yeni bir yer arıyordu. Büyük şehirlerin alt tabakaları da bu yeni yarı-demografik şekillenmenin içine giriyordu. Bütün bu oluşumun kapsadığı kişiler, sorunlarına İslâmî bir hal çaresi bekliyorlardı. Böyle bir bekleyişin nedenlerini çok fazla üstünde durmadan şöyle ifade edebiliriz: bir toplum sisteminin bir "dil" olduğu oranda, sözünü ettiğimiz küme kendi "dil"leriyle oluşturulan bir hal çaresi bekliyordu. Tarih tecrübeleri, memur katlarının -dış görünüşe rağmen- kendilerinden ayrı bir "dil" kullandıklarını belirtmişti.

Dinde reformculuğun gereksiz olduğunu savunan ulema da mevcuttu. Örneğin, daha sonraki Mütareke devrinin şeyhülislâmlarından Mustafa Sabri Efendi'nin fikirleri bu merkezdeydi.

Popülist İslâm

"Hadis ehli"nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki muadili, halk katlarının fikirlerine tercüman olan bir ikincil ulema grubu, 1909'da İttihad-ı Muhammedî adında bir teşekkül kurdu. Bunlar, daha çok devletin ulema için ayrılmış yüksek katına erişemeyenler olmaları açısından, "popülist" bir gelenekle ilişkilerini kurabilmişlerdi. İttihad-ı Muhammedî'nin kuruluş beyannamesi, bir çeşit halk İslâmlığını temsil etmesi ve daha sonra Ortadoğu'da bunun örneklerinin görülmesi açısından üzerinde durulmaya değer bir belgedir.

İttihad-ı Muhammedî, kendisinden bir "fırka" olarak bahsetmektedir, fakat gerçekte o kendini daha çok "Karl Marx'ın Cemiyet-i Beynelmileline" ya da bir "misyoner" teşkilâtına benzetmektedir. Partinin asıl başkanı, Hazreti Muhammed'dir. Partinin bu tanımlaması, teşekkülün Batı demokrasisinde anlaşılan bir siyasî partiye hiç benzemediğini göstermektedir. Ancak bu anlayış, İslâm'ın koyduğu ilkelerle uygunluk halindedir. Bu anlamda bir parti, ancak "tek" olan hakikatı bulma ve yaymayla uğraşabilir. Parlamentoda muhalif grupların aralarında bir orta yol bulmaları sözkonusu değildir. Fırka, gerek bu programıyla, gerek terör hareketleriyle yeni bir tabiat göstermeye başlamış olan İttihat ve Terakki'ye karşı yürüttüğü muhalefet dolayısıyla, büyük ilgi görmüştür. Organı olan *Volkan* gazetesi, İstanbul'da en cesur muhalefet organları içinde yerini almıştır.

Tarihimizde "31 Mart Hareketi"nin bu kuruluşla ilgisi olduğu söylenmişse de *Volkan*'ın muhalefetini anlatmakta, onun gazete niteliğinin kapsadığından daha geniş sınırlar içinde oluşan bir "toplum kümesi"nin izah edici rolü

çok önemlidir. 31 Mart'ın daha çok nefer, onbaşı ve çavuştan oluşan bir başkaldırma olması, "üst tabaka" katılmasının ancak sonradan ve çok sınırlı oluşu bunu göstermektedir. 31 Mart hareketinin "entelektüel" İslâmcılıktan kopukluğu, bu ikinci akımın 31 Mart olayından sonra devam etmiş olmasında ve hareketi reddetmesinde görülür.

İttihat ve Terakki dinin bir ideolojik etken olarak gücünü anlamıştı. I. Dünya Savaşı'nda "Cihad Fetvası" bu veri üzerine inşa edilmişti.

İttihat ve Terakki'nin dine karşı tutumu daha açık olarak Ziya Gökalp'in kurduğu, 1914-1917 arasında çıkan *İslâm Mecmuası*'nda görülür. İslâm'ın modernleşmesiyle ilgili temel sorunun, din olayını "ayrıntısız" ya da "ayrıntılı" olarak algılamakta odaklandığı, Ziya Gökalp'in fikirlerinde daha açık olarak belirir. Daha önce de üzerinde durduğumuz geleneksel "Hadis ehli" tipi yaklaşımda, dinin insanın tüm hareketlerine hâkim olması gereken bir bütün anlayışını kazandığını görmüştük. *Sebilü'r-Reşad*'cılar bundan bir kademe ayrılmışlardı. Ziya Gökalp ise konuya girer girmez şeriatın iki ayrı ekseni olduğu konusu üstünde durur. Ona göre şeriat iki miyarı kullanarak bir hareketin doğru ya da yanlış olduğuna karar verir. Bunlardan biri "nas" (Kur'an'da bulunanlar ve sünnetten çıkarılanlar), ikincisi "örf"dür. Örf, toplumun vicdanı olarak tanımlanabilir. Nas değişmez, fakat örf, topluluk tarafından doğru olarak kabul edilen ilkeler, zamanla değişir. Örf, topluluğun kendi sosyal fikirlerini örgütlemesiyle ilgili olarak, zamanla kabul ettiği değişiklikleri içerir. Bu açıdan örf konusunda bile içtihad kullanılabilir. Kaldı ki, belirginlik olmadığı zaman, nas konusunda bile içtihad kullanılabileceği ifade edilmiştir. Ziya Gökalp'in burada yaptığı, halk katlarının ve muhafazakâr ulemanın inançlarında olmayan bir ayrılaşmayı vurgulamaktır.

Ziya Gökalp'in tekliflerinden "yenicilik"te daha ileri gitmekle birlikte, İslâmî müesseseler üzerinde kurulu bir teklif, Yusuf Akçura'dan gelmektedir. Rusya'daki Tatarların medreselerin türünü temelde değiştirmekle başlattıkları bir akım, Tanzimat'ın yapamadığı Batı-Doğu sentezini oluşturmuş gibi gözüküyordu. Akçura, İslâm reformatörü Musa Carullah'ın eskiye şiddetle yönelen ve Mustafa Sabri'nin ağır eleştirilerine hedef olan fikirlerini kullanarak İttihatçıların karşısına bir öneriyle geldi. Fikirlerinin daha sonra Türkiye'de çıkacak akımları ne derece etkilediği açık değildir. □

BİR KOPUŞ HAREKETİ: *1909'da kurulan İttihad-ı Muhammedî adlı kuruluş daha çok "popülist" diye adlandırılabilecek bir geleneğe dayanıyordu. Batı anlamında bir parti olmayan ve İslâm'ın koyduğu anlayışa uygun bir biçimde örgütlenen bu kuruluşun 31 Mart'la ilgisi olduğu söylenmiştir. 31 Mart'ın daha değişik bir toplum kümesine dayandığı ve bu hareketin bir bakıma "entelektüel" İslâmcılıktan da bir kopuş olduğu söylenebilir. 31 Mart olayının elebaşılarından asılanlar*

KAYNAKÇA

□ BERKES N., *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, 1973
□ Fazlurrahman, *İslâm*, Ankara, 1981
□ SHAW S.-E.K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, II*, İstanbul, 1983
□ TUNAYA T.Z., *İslâmcılık Cereyanı*, İstanbul, 1962

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İslâmcılık Tartışmaları

İsmail Kara

"İslâmiyet Mâni-i Terakkidir" mi?

İslâmcılık, 19. ve 20. yy'da İslâm'ı bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlâk, felsefe, siyaset, eğitim...) *"yeniden"* hayata hâkim kılmak ve akılcı bir metodla Müslümanları, İslâm dünyasını Batı sömürüsünden, zâlim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden... kurtarmak, medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist, modernist ve eklektik yönleri baskın siyasi, fikrî ve ilmî çalışmaların, arayışların, teklif ve çözümlerin bütününü ihtiva eden bir hareket olarak tarif edilebilir.

İslâmcılık için İslâm dünyasında "tecdid, ıslah, ittihad-ı İslâm (çoklukla panislâmizm karşılığında kullanılır), ihya..."; Batı'da "panislâmizm", özellikle yeni araştırmalarda "modern İslâm(iyet), İslâmda reformist düşünce..." gibi kelime ve terkipler kullanılmaktadır.

Bu hareket Mısır'da Cemaleddin Afganî (aslen İranlıdır, 1839-1897), sadık talebesi Muhammed Abduh (1845-1905), Hindistan'da Seyyid Ahmed Han (1817-1898), Seyyid Emir Ali (1849-1928), Türkiye'de *Sırat-ı Müstakîm-Sebilü'r-Reşad, Beyanü'l-Hak, Volkan* gibi dergilerde kümelenen kişilerin öncülüğünde ortaya çıktı ve gelişti.

Yukarda verilen tarifte üzerinde özel olarak durulması gereken anahtar kelime "yeniden"dir ve 19. yy'da ortaya çıkan ve en azından düşünce alanında modernist karakteri baskın İslâmcılık cereyanını, daha önceki "yeniden İslâma dönüş" / hadislerde geçtiği şekliyle *tecdid-teceddüd* (yenileme-yenilenme) hareketlerinden ayıran en önemli özellikler de bu kelimede ve bu kelimeye yüklenen anlamlarda bulunmaktadır. (Tecdid hadisi: "Şüphesiz Allah Taalâ bu ümmet için, her asır başında onlar için dinî hayatlarını tecdid edecek birisini gönderecektir". Ebu Davud, *Sünen*, Melahim, b.1).

Bütün yönleriyle, Kur'an'ın, birçok bakımdan da hadislerin güvenilir bir şekilde elde olması ve ilke olarak bu iki kaynağın (Kitap, Sünnet) üstünde hiçbir kurum, kişi ve otoritenin kabul edilmemesi -Hıristiyan ve Yahudilerin aksine- Müslümanlara hemen her zaman veya ihtiyaç duyduklarında *geriye dönerek* kaynaklara bakabilme, Hz. Peygamber'in hayatına ve O'nun devrine (asr-ı saadet: saadet devri) yönelebilme fırsatı tanımış, buna bağlı olarak o gün yaşanan hayatla, fikrî endişelerle, siyasî yapıyla, kurum ve otoritelerin öne sürdükleriyle... İslâm'ın, nasların ne kadar uyuşup uyuşmadığını tesbit edebilme imkânı vermiştir. Bu "içten içe yenilenme"nin, geriye dönüşün, kaynaklara yaklaşmanın adı tecdiddir ve İslâm tarihinde köklü bir geleneği vardır. Gazalî, Rabbanî... gibi âlimlerin bir lakabı da "müceddid"dir (dini yenileyen, aslına irca eden) ve Müceddidiye adını taşıyan bir tarikat vardır (buna karşılık Abbasî Devleti'nin desteğiyle -zoruyla da denebilir- İslâm dünyasına giren Yunan felsefesinin Müslümanlar arasında tek başına yaşama şansı bulamaması, sürekli bir fantezi olarak kalışı; aynı şekilde dinle aklın veya felsefenin birbirlerine zıt olmadıkları, uyuşabilecekleri fikrinin bir türlü tutunamaması ise İslâm'ın "dıştan içe doğru bir yenilenme"ye pek de imkân vermediğini göstermektedir).

Bu açıdan 19. yy'da ortaya çıkan İslâmcılık hareketinin, -her ne kadar kaynaklara dönüşe çok önem atfetmekte ise de- genel hatlarıyla içten içe doğru yenilenmeye uzak kaldığı, hatta ilke olarak bunu benimsemediği, gerçekleşmesini imkânsız gördüğü söylenebilir. Bir iktidar ve hâkimiyet peşinde oldukları için geriye bakmaktan çok ileriyi düşünmek, şimdiki zamanı öne almak ve mevcut problemlere çözüm bulmak onlara daha cazip geldi. Evrim düşüncesinin bir ürünü olan *ilerleme* (terakki) kavramına çok bel bağlamaları, onları zaten büyük ölçüde geçmişten, gelenekten ayrı düşürmüştü. Geçmiş ve gelenek, ancak ilerlemeye olan katkısı açısından bir değere, bir iyiliğe sahipti veya değildi. Gelişmekte olan mevcut olanın yerine geçmişti.

Meselâ Musa Carullah (1875-1949), *"insanlık, gelecekte bugünkü durumundan daha iyi bir halde olacaktır"* fikrini benimsemektedir. Ona göre bu bir zarurettir. Aksi takdirde terakkinin ve gayenin bir mânası kalmayacak, ilimlerdeki ilerlemeler bir fayda sağlamayacaktır. Namık Kemal (1840-1888)

NASIL BİR İNKILÂP?: İslâm dünyasında ortaya çıkan buhranlar, Batı karşısında uğranılan askeri başarısızlıklar, çoğu İslâm ülkesinde hüküm süren baskıcı yönetimler, Batı'nın oryantalizm ve misyonerlik yoluyla yaratmış olduğu ortam İslâmcıların savunmuş olduğu görüşlerin belirlenmesinde ana etkenler olmuştur. Bu nedenle kimi zaman seçmeci, telifçi yollar izlenmiş, aralarındaki tartışmaların çoğu da bu yönde gelişmiştir. Sözgelimi, Mehmed Âkif'in Safahat'ta aktardığı gibi Afgani, buhrandan çıkışın yolunu "hemen hürriyet, hemen İnkılâp" diye kestirme çözümlerde bulurken, Muhammed Abduh önce kurumların oluşmasını savunmaktadır. Âkif de İnkılâp demekte ama "Abduh gibi" diye eklemektedir. Mehmed Âkif.

"Lâyıkıyla düşünülsün, insanın hayatı yalnız istikbalden ibaret değil midir?" "Âlemin her cihetinden zuhur eden âsâr-ı terakkiyâtı telakkiye memur olduğumuz için bize göre maziye avdet veya halde tevakkuf (geçmişe dönme veya halde durma) caiz değildir" ve Şehbenderzâde Hilmi (1865-1914) "Hayat yenileşme demektir. Bir hali *muhafaza* fikriyle *hayat* fikrini birleştirebilmek için kara cahil ve tamamiyle gafil olmak icap eder" ifadeleriyle bu düşünceye bağlı olduklarını açıkça söylemektedirler.

Hazırlayıcı Sebepler

İçten yenilenebilme imkânı bir bakıma kendine yeterliliğin belirtisi, bir bakıma da neticesiydi. Fakat İslâmcılar kendine yeterlilik inancını -belki de birçok haklı gerekçe yüzünden- kaybetmişlerdi. Hemen burada yaygın bir kanaata yer vermek gerekmektedir ki o da şudur: Son yüzyıllara kadar İslâm dünyasında ortaya çıkan buhranlar, patlamalar tek yönü ağır basan bir yapıya sahipti ve kendine yeterliliğe engel teşkil etmiyordu: Abbasîler devrinde Yunan düşüncesinin İslâm dünyasına girişi, fikrî ve kültürel açıdan bir buhrana sebep olmuştu, fakat inancın ve siyasî zeminin sağlam oluşu bu buhranı genelleştirmedi. Moğol istilası sırasında İslâm dünyası bunun tam tersi bir manzarayla karşılaştı; iktidarlar, siyasî müesseseler çökerken fikrî ve kültürel zeminlerin sağlamlığı (tarikatların rolü gibi) buhranı yine genelleştirmedi. Halbuki 18.-19. yy'da İslâm dünyası bütünüyle itikadî-fikrî-siyasî bir buhranın içindeydi:

- Rönesans ve reform hareketleriyle kilisenin, bir bakıma da dinin hâkimiyetinden kurtulan, ardından da sanayi devrimini gerçekleştiren Batı dünyası, maddî ve teknik üstünlük itibariyle İslâm dünyasıyla arasına büyük mesafeler koydu.
- Hemen bütün İslâm dünyası, Batı karşısında askerî başarısızlıklarla sarsıldı, buna bağlı olarak siyasî, ictimaî çalkantılar gittikçe yaygınlık kazandı. 1774 Küçükkaynarca Antlaşması'yla Osmanlı Devleti ağır bir mağlubiyetle yüzyüze geldi, 1757'de Bengal İngiliz hâkimiyetine geçti, 1798'de Napolyon Mısır'ı işgal etti, 1852'de Hint-Pakistan alt kıtası İngiliz himayesine girdi ve ilk defa Hindastan'da Batılı kanunlar Müslümanlara tatbik edildi. Osmanlı Devleti ise kendi ihtiyarıyla Fransız hukukunun etkisi altında 1850'de ticaret, 1858'de ceza kanunu düzenledi... "Yeniden istikrara kavuşmak, galip devletleri taklit etmekle mümkündür" fikri ağırlık kazandı, her şeyden önce ordunun Batılı tarzda ıslah edilmesi düşüncesi öne geçti, ardından eğitim başta olmak üzere diğer ıslah alanları açıldı.
- Müslüman ülkelerin bir kısmı hürriyet ve istiklâlden mahrum bir halde, çoğu da müstebit yöneticilerin idaresi altındaydı.
- Önce sefirler, daha sonra da Batı'da tahsil gören Müslüman aydınların etkisiyle gittikçe artan bir oranda Batıya karşı büyük bir hayranlık ve bunun beslediği bir aşağılık duygusu Müslümanlar arasında hâkim olmaya başladı. Bu ruh hali onları sahip oldukları inançların, yaşama ve düşünme tarzlarının yetersizliği, geçersizliği fikrine götürdü, neticede güvensiz bir ortama düştüler.
- Bütün bunlar bir yana Batı dünyası büyük başarısını ve psikolojik baskısını oryantalizm (şarkiyatçılık) ve misyonerlik faaliyetleriyle gerçekleştirdi. Birbirine paralel olarak gelişen bu iki hareket İslâm dünyasına yönelmiş dinî-ilmî-fikrî saldırılardan başka bir şey değildi ve yaptığı menfi tesir, Müslümanlarda yarattığı şaşkınlık, tereddüt, kendini başkaları vasıtasıyla tanıma... halleri, askerî ve siyasî başarısızlıklardan kesinlikle az değildi.

Oryantalistler dilden teolojiye kadar varan çalışmalarında İslâm dünyasındaki mezhep ayrılıkları, akıl-nakil/din-ilim çatışması, devlet-din ilişkileri üzerinde titizlikle durdular, ictihad kapısının kapalı olmasını gündeme getirdiler, hadislerin sahihliği, hatta Kur'an'ın mevsukiyeti konularında şüpheler ortaya attılar, Hz. Peygamber'in hayatı üzerinde özellikle durarak O'nu değil bir peygamberde, mükemmel bir insanda bile bulunmaması gereken basit, hafif davranışlara sahip bir "kişi" olarak takdim ettiler, cahiliye devri Arap kültürüne ağırlık verdiler, İslâm hukuku ve tasavvuf başta olmak üzere İslâmî ilimlerin, kültür unsurlarının orjinallik taşımadığını; Roma'dan, Bizans'tan, İran'dan Hint'ten alındığını ileri sürdüler, naslara bağlı kalmasını sözkonusu ederek İslâm'ın genel olarak statik bir yapıya sahip olduğunu iddia ettiler. Son söz olarak da mevcut şekliyle "İslâm'ın mâni-i terakki olduğunu", Müslümanların bu vasıflarıyla *terakki* edemeyeceklerini, "tek medeniyet" olan Ba-

tı medeniyetini bu kafa yapısıyla anlayamayacaklarını savundular. Çare Müslümanların kendilerini, inanç ve düşüncelerini değiştirmelerinde, yenilemelerindeydi. Bazı şeylerden vazgeçmeleri gerekiyordu...

Doğrusu İslâmcılık hareketiyle şu veya bu ölçüde ilgisi olan bütün fikir ve siyaset adamlarının, Müslüman ülkelerde yaşayan aydınların altında ezildikleri, tedirgin, güvensiz ve yılgın hayatları boyunca cevaplandırmakla kendilerini adeta yükümlü saydıkları konular, sorular, problemler bunlar, yani Batılıların önlerine sürdüğü konular oldu: İslâm dünyası niçin bu hallere düştü, geriledi (inhitat, tereddi ve inkırazın sebepleri), Müslümanlar özellikle maddeten nasıl kalkınabilir (terakki), Müslümanları birleştirmenin (ittihad-ı İslâm) gerekliliği ve gerçekleşebilmesi için hangi çalışmalar yapılmalıdır, bugün Batı'nın sahip olduğu ve onlarla kalkınmasını sağladığı değerlere (hürriyet, eşitlik, medeniyet, ilim, fikir hürriyeti, kadın hakları...) İslâm sahip midir, nasıl sahiptir, yoksa bunlar yeniden mi kazanılacaktır, ilimle-akılla İslâmiyet arasında çatışma var mı, İslâm'ın korunması gereken, değişmeyecek yönleri nelerdir, Batı'dan neler alınabilir-alınmalıdır, bu yol nasıl açılabilir (ictihad kapısı)...?

Bu sorulara verilen cevaplarda şu özellikler çok açık olarak ortaya çıkmaktadır: İslâmcılar gerek ruh halleri, gerekse savundukları fikirler itibariyle;

a) Sınırları kişilere ve ülkelere göre değişiklikler, nüanslar göstermekle birlikte onlar da bir tür Batılılaşmaktan, medenî unsurları almak yönü ağır basan kısmî bir Batılılaşmaktan yana oldular. İlk anda "kaçınılmaz bir kötü" olarak algılanan Batı, çok kısa bir zaman sonra "vazgeçilmez iyi" haline dönüştü.

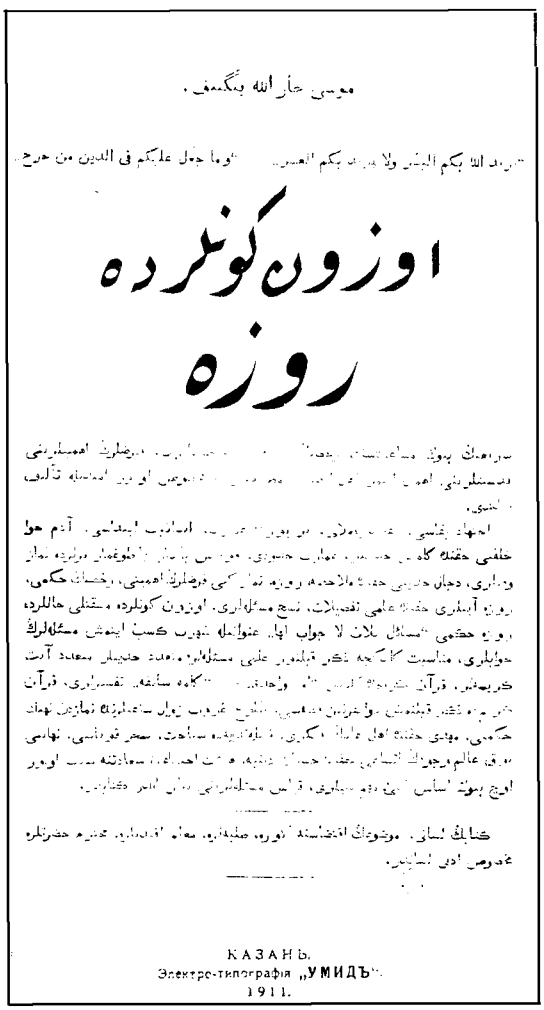
b) Ardından usul olarak seçmecitelifçi (eklektik: intihabî) bir yolu benimsediler. Buna göre Batı'nın medenî, ilmî, sınaî, fennî (teknik) üstünlükleriyle İslâm'ın kültürel ve ahlâkî özellikleri birleştirildiğinde ortaya çıkacak bileşim Müslümanların büyük ölçüde işine yarayacaktır. Böyle bir usulü meşrulaştırmak için çeşitli açıklamalar da yapılmıştır. Bunların başında,bir hadiste de belirtildiği gibi "hikmetin Müslümanın yitik malı olduğu, nerde bulursa alacağı" prensibi; mevcut Avrupa medeniyetinin zaten İslâma pek yabancı olmadığı; Batılıların çeşitli yollarla Müslümanlardan öğrendikleriyle bugünkü seviyeye geldikleri fikri ve nihayet bugün Batı'nın sahip olduğu yüksek değerlere İslâm'ın zaten sahip olduğu, fakat bunların zamanla unutulduğu veya unutturulduğu düşüncesi gibi akıl yürütmeler gelmektedir.

c)Taarruz değil savunma durumundaydılar. İslâm'ı yaşamak veya anlatmaktan çok, onu Batılıların açtığı yolda savunmakla uğraşarak asıl yapmaları gereken şeylerden sürekli uzak kaldılar (1914'te bile Yusuf Akçura'nın İslâmcıların tenkitlerine karşı "taarruzî" bir tavır takınmayı benimsememesi, -başka sebepleri de olsa- bu çizginin İslâmcılar gibi Türkçüler için de bir ölçüde geçerli olduğunu göstermektedir).

Nereden Başlamalı?

İslâmcıların bu sorunun cevabını kesin olarak bildikleri veya bu konuda ka-

موسى جار الله بيگييف

اوزون گونلرده

روزه

КАЗАНЬ.
Электро-типография „УМИДЪ".
1911.

19. yy İSLÂMCILIĞININ BELİRLEYİCİLİĞİ: 19. yy'da gelişen İslâmcılık akımının daha önce çıkan tecdid hareketlerinden farkı kelimeye yüklenen anlamda aranmalıdır. 19. yy'da İslâmcılık kaynaklara dönüşe önem vermesine rağmen, siyasi bir akım niteliğine de büründüğü için daha çok varolan sorunlara çözüm arama gibi işlevler de yüklendi. "İlerleme" düşüncesini savunmaları bu dönem İslâmcılarının bir bölümünü gelenekten ayırıyordu. Sözgelimi, Musa Carullah (1875-1949) insanlığın geleceğinin bugünkünden daha iyi olacağını öne sürerek "ilerleme"nin gerekliliğini vurgulamıştır. Musa Carullah ve "Uzun Günlerde Rûze (Oruç) adlı kitabının kapağı.

BİR ÇELİŞKİ: *Panislâmizmin II. Abdülhamid döneminde bir devlet politikası haline gelmesine rağmen, İslâmcılığın bir düşün hareketi olarak kendini duyurması ancak II. Meşrutiyet'ten sonra oldu. Bir kısım İslâmcı aydınlar II. Abdülhamid rejiminin ve baskıcılığının karşısında bir tavır alırken İttihat ve Terakki'yi destekledi. Bir kısmı da Müslüman unsurların birliğinin ortadan kalktığını görüp Arap milliyetçiliği davası güden ve Osmanlı Devleti'ne karşı olan gruplaşmalar içinde yeraldı. Sırat-ı Müstakim yazarları dağıldı. Bazıları İslâm Mecmuası'nda yazarken, bazıları da kendilerine İslâmcı-Türkçü dedirtecek bir yol izlediler. Raşid Rıza (1865-1935) (solda), Mehmed Şemseddin (Günaltay) (sağda).*

rara vardıklarına dair elimizde bilgiler yoktur. Meselâ Âkif'in de *Safahat*'da aktardığı üzere Cemaleddin Afganî "hemen hürriyet, hemen inkılâp" derken en yakınlarından olan Abduh, önce müesseselerin kurulmasını, "nasıl bir eğitim" sorusunun cevaplandırılmasını, ardından insanların yetiştirilmesini ve ancak bundan sonra inkılâp yapılabileceğini düşünüyordu. (Afganî): "Bu fakat yirmi yıl ister ki kolay görmüyorum.../Yirmi günlük işe bak sen". (Abduh): "Kulunuz mazurum". Âkif bu aktarmayı "İnkılâp istiyorum ben de fakat Abduh gibi" mısraıyla bitirmektedir.

Mevcut İslâm kültürüne karşı alınacak tavır ıslah mı, tecdid mi, ihya mı, tasfiye mi, red mi... olacaktı, bu da anahatlarıyla belli değildi, ayrıca kişilere göre değişmekteydi. Bütün bu belirsizliklere rağmen "İslâmiyet mâni-i terakki değildir", "Kahabat İslâmda değil Müslümanlarda", "İslâm, medeniyetin hâmisidir", "Hikmet müminin yitik malıdır, nerede bulursa onu alır"... gibi sloganlarla yola çıkmakta gecikmediler.

İttihad-ı Anasırdan İttihad-ı İslâma

Osmanlı ülkesindeki İslâmcılık hareketini "bir kalkınma ve kurtuluş ideolojisi" olarak Osmanlıcılık hareketinin devamı, milliyetçilik ve bir ölçüde Türkçülük cereyanının öncesi şeklinde ele almak doğru olur (burada bir noktaya açıklık getirmek gerekmektedir: Muasırlaşmak diye bir mesele henüz ortaya çıkmadan, tarih olarak III. Selim'den önceki padişahlara sunulan ıslahat layihalarında "kanun-ı kadîme", "şer'-i şerife" dönmek önemli bir yer tutar. Hatta denebilir ki layıha yazarları en önemli ıslah teklifi olarak bunu ileri sürerler. Bu durum yukarıda sözkonusu edilen tecdid-İslâmcılık ayrımına benzemektedir ve aralarındaki mahiyet farkları, bu layihalardaki "şer'-i şerife dönüş" fikirlerini, Osmanlı ülkesindeki İslamcılık cereyanının bir geçmişi olmaktan ayrı bir yerde değerlendirmeyi gerektirmektedir).

Tanzimat ricalinin, özellikle de Âli ve Fuad paşaların ziyadesiyle sahip çıktıkları Osmanlıcılık fikri, ciddi olarak ilk defa II. Mahmud zamanında bir *"Osmanlı milleti"* vücuda getirmek gayesiyle savunuldu. Osmanlı Devleti tebaasından Türk olmayan müslim ve gayrımüslim unsurlar arasında, büyük ölçüde dış tahrikler, bir ölçüde de Batı'da gelişen milliyetçilik fikirlerinin yayılması neticesinde meydana gelen kıpırdanmalar, istiklâl temayülleri devleti böyle bir siyaset takip etmeye zorladı ve *"ittihad-ı anasır"*a, *"imtizac-ı akvâm"*a birinci siyasî mesele olarak önem verildi. II. Mahmud'un "Ben tebaamdaki din farkını câmi, havra ve kiliselerine girdikleri zaman görmek isterim" sözüyle Namık Kemal'in "Arapları uhuvvet-i İslâmiye ve tâbiiyet-i hilafet bize o surette rabtetmiştir ki, onun fekkine olsa olsa Allah muktedir olur, olsa olsa şeytan arzu gösterir" cümlesi bu siyasetin boyutları hakkında bize fikir verecek mahiyettedir.

Fakat "Osmanlı milleti" fikri pratikte yürümediği için uzun ömürlü olmadı. Balkanlardaki ve Hıristiyan Arapların başı çektiği Müslüman ülkelerdeki milliyetçilik hareketlerinin hız kazanması Osmanlıcılık hareketini yürürlükten kaldırdı.

Bu durum karşısında devlet ve bir kısım aydınlar "İttihad"ın sınırlarını daraltmak, böylece devleti toparlamak için bir adım geri attılar; ittihad-ı anasırdan *"ittihad-ı İslâm"*a çekildiler. Böylece Türk olsun olmasın Müslüman unsur birinci plana çıktı ve gayrımüslim unsur bir ölçüde dışlanmış oldu.

Osmanlı siyasî hayatında ittihad-ı İslâm (panislâmizm, İslâmcılık) Abdülaziz'in son zamanlarında (belki de ilk defa 1872'de) kullanılmaya başlandı (Afganî'nin İstanbul'a ilk gelişinin 1870'te, yani bu tarihten iki sene önce gerçekleşmesi dikkate değer bir husustur). Fakat İslâmcılık başlıbaşına bir "politika" olarak II. Abdülhamid döneminde benimsendi, savunuldu ve çok yönlü olarak yürütüldü: Padişah, sultan, hükümdar yerine "halife"nin kullanılışına ağırlık verildi, hilafet makamının itibarı ve tahkimi üzerinde özellikle duruldu, dinî öğretim oranı artırıldı, İslâm dünyasının etkili âlim ve şeyhleri -taltif edilmek veya Afganî'de olduğu gibi göz hapsinde tutulmak üzere- İstanbul'a davet edildi, ta Afrika içlerine kadar tarikat mensupları gönderildi, tekke ve zaviyelere olan resmî ilgi çokça artırıldı, temel dinî kitaplar basılarak İslâm ülkelerine ücretsiz dağı-

tıldı, hac işlerine ve hacılara özel ilgi gösterildi, hac mevsiminden ittihad-ı İslâm ve Osmanlı hilafeti için istifade etme yolları arandı, Hicaz demiryolu projesi fiiliyata kondu... Abdülhamid'e karşı olan-olmayan Osmanlı aydınları da bu dönemde ittihad-ı İslâm siyasetinden yana oldular.

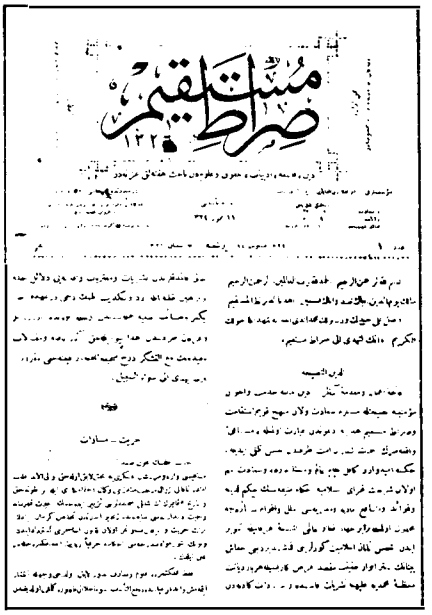
İslâmcılık, ittihad-ı İslâm adı altında 1870'ten itibaren Osmanlı Devleti'nin hâkim siyasî düşüncesi olmakla beraber, bir fikir hareketi olarak ortaya çıkışı, yaklaşık 40 sene sonra II. Meşrutiyet sonrasında *Sırat-ı Müstakîm*'in 14 Ağustos 1908'de yayın dünyasına girişiyle başlatılmaktadır.

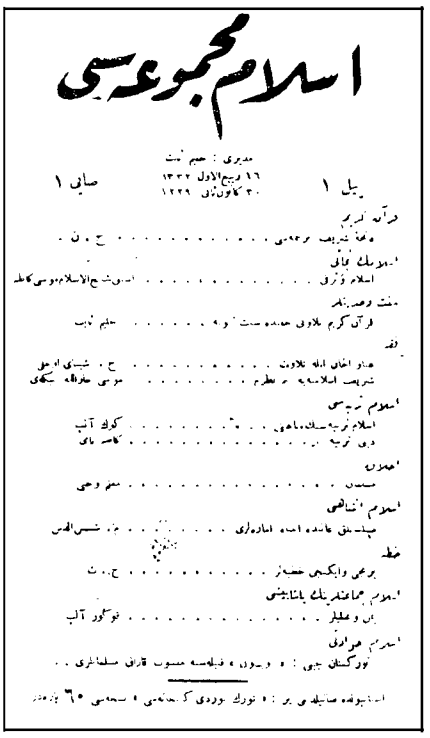
Burada bazı problemler üzerinde durmak gerekiyor: İttihad-ı İslâmı bir devlet politikası haline II. Abdülhamid'in getirdiğine şüphe yok. Fakat bir İslâmcılık fikriyatı ancak II. Abdülhamid tahttan uzaklaştırıldıktan sonra yapılabilmiştir. Denebilir ki II. Abdülhamid dönemi İslâmcılığını "Osmanlı hilafetini ve devletini Müslüman unsura yaslanarak ve ondan güç alarak ayakta tutma" şeklinde özetlenebilecek politika belirlemiştir. İzlenen ittihad-ı İslâm politikası dışta tutularak II. Abdülhamid dönemi gözden geçirildiği zaman, orduda ve özellikle eğitim alanında Batılı tarzda en büyük ve yaygın modernizasyonun, Batılılaşmanın bu devirde yürütüldüğü de görülür. Bugün yine biliniyor ki bu modernizasyonun neticeleri ve insan unsuru olarak verimleri II. Abdülhamid'in sonunu hazırladığı gibi, kendisinden sonra İslâmcılık siyaseti ve fikriyatı yapmak isteyenlerin işini de büyük ölçüde zorlaştırmıştır.

İslâmcı olarak bilinen hemen bütün aydınlar II. Abdülhamid devrinde fikirlerini açıklama imkânı bulamamışlar, kendileri muhalif bir grup oluşturmuş veya muhalif bir gruba katılmışlardır. Dolayısıyla bu dönemde, Abdülhamid'e muhalefet dışında İslâmcılar arasında fikrî bir birikim sağlanamamıştır. Nitekim II. Meşrutiyet'ten sonra İslâmcılar tarafından çıkarılan dergilerde II. Abdülhamid'in ve istibdadın aleyhinde ve ordu ile İttihat ve Terakki'nin lehinde ifadeler yer almıştır.

II. Meşrutiyet'ten sonra durum tamamen tersine bir hal aldı: Bu dönemde İslâmcılar fikirlerini serbestçe tartışma, açıklama, yayma imkânı buldular ama ittihad-ı İslâm düşüncesinin oturduğu zemin, yani Müslüman unsurların birliği zemini de ortadan kalktı.

II. MEŞRUTİYET'İN GETİRDİĞİ: II. Meşrutiyet'ten sonra İslâmî düşünceyi savunan ve birçok tartışmayı da beraberinde getiren dergilerin yayın hayatına girdiğini görüyoruz. Sırat-ı Müstakim ve Sebilü'r-Reşad adlı dergiye yazı yazanlar arasında Eşref Edip, Babanzade Ahmed Naim, Ömer Ferit ve Mehmed Şemseddin gibi isimler vardı. Çok değişik görüşleri savunan yazarlar arasında Batı'da görülen devlet kurumlarının alınamayacağını söyleyenlerle, bu kurumların alınmasında bir sakınca olmadığını öne sürenler de vardı. Beyanü'l-Hak (solda), İslâm mecmuası 1. sayı (altta), Sırat-ı Müstakim 1. sayı (üstte sağda).

Meşrutiyetten hemen sonra Mısır ve Suriye başta olmak üzere Arap İslâm dünyasında, Hıristiyan Arapların da etkin bir şekilde rol aldığı Arap milliyetçiliği davası güden ve Osmanlı hilafetine karşı Batılı devletlerle anlaşan çokça grup ve cemiyet ortaya çıktı (Afganî-Abduh çizgisinin en sadık takipçisi Reşid Rıza /1865-1935/ bu cemiyetlerin birçoğunda yer aldı). Böylece ittihad-ı İslâm realitede tahakkuk etmesi imkânsız bir duruma düştü. Nihayet Arnavut isyanı (1910), bu isyanda Arnavut Müslümanların milliyetçi Arnavutları desteklemeleri, ardından Trablusgarp ve Balkan savaşlarında Türk olmayan Müslüman unsurların Osmanlı Devleti'nin karşısında yerlerini almaları İslâmcıları büyük bir sarsıntıya uğrattı. (Aslen Arnavut olan Mehmed Âkif'in Balkan-

İTTİHAD-I İSLÂM: Panislâmizm Osmanlıcılık hareketinin imparatorlukta gelişen milliyetçilik akımlarıyla birlikte etkisini yitirmesinden sonra Osmanlı siyasi hayatına girdi. Ancak bir politika olarak benimsenmesi II. Abdülhamid döneminde oldu. Birçok Asya ve Afrika ülkesine tarikat mensupları gönderildi, okullar açıldı. Dini yayınlar arttı, bunlar devletçe ücretsiz dağıtıldı, Hicaz demiryolu projesi gerçekleştirildi. Bununla birlikte İslâmcılığın bir siyasal düşünce ve akım olarak kendini göstermesi II. Meşrutiyet'le birlikte yayın hayatına giren Sırat-ı Müstakim dergisiyle olmuştur. 1325/26 Vidin Mekatib-i İslâmiyesi muallimleri (karşı sayfada altta), Plevne'de toplanan Bulgaristan Maarif-i İslâmiye encümenler birliği kongresi heyet-i murahsasası "ittihada doğru bir adım daha" (karşı sayfada üstte), Batavya ahali-i İslâmiyesinden olup Aşiret mektebine kabul edilenler (üstte).

lardaki olaylardan ve Arnavutların millî gayelerle ayaklanmalarından duyduğu aşırı rahatsızlığı hem *Safahat*'da hem de hatıralarda görmek mümkündür). Balkan harpleri 1912'de bittiği zaman İttihat ve Terakki hükümeti büyük ölçüde ittihad-ı İslâm siyasetinden vazgeçti, fikren bağlı olduğu Türkçülüğe ve Türk milliyetçiliğine yaslanma temayülü gösterdi.

Sırat-ı Müstakîm ekibi dağılmaya yüz tuttu: 1911'de *Türk Yurdu* mecmuası "Türkçü ve milliyetçi" bir politikayla yayına başladı. Mecmuanın kurucusu Akçuraoğlu Yusuf ve yazarlarından Ağaoğlu Ahmed daha önce ilk kuruluşundan itibaren *Sırat-ı Müstakîm*'de yazmaktaydılar. 1913'te "Şiarı: Dinli bir hayat, hayatlı bir din" altbaşlığıyla *İslâm Mecmuası* çıkmaya başladı. *Sırat-ı Müstakîm*'in Musa Kâzım, Mehmed Şemseddin (Günaltay), Halim Sabit gibi önemli bazı yazarları bu dergiye geçerek *Sırat-ı Müstakîm-Türk Yurdu* arasında kendilerine bir yer bulmaya çalıştılar "İslâmcı-Türkçü" lakabıyla anılanlar bunlardır.

1918'de I. Dünya Savaş bittiği zamanda ise bir "İslâm milleti" fikri bütün maddî dayanaklarını artık kaybetmişti ve İslâmcılıktan geriye miras olarak "İslâmla takviye edilmiş bir milliyetçilik" kaldı. İslâmcıların halifeliğe ve İstanbul hükümetine rağmen milli mücadeleye bütün varlıkları ve içtenlikleriyle katılmaları da vardıkları yer itibariyle bize ışık tutacak mahiyettedir.

Adlandırmalar, Tasnifler

İttihad-ı İslâm adıyla ortaya çıkan İslâmcılık cereyanı için değişik yazarlarca ayrı zamanlarda çeşitli adlandırmalar yapılmıştır. Tarih sırasıyla bunların bazıları şunlardır:

1. Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Türkçülük hareketleri üzerinde toplu olarak ilk fikir yürütenlerden biri "Üç tarz-ı siyaset" (Mısır 1904) adlı makalesiyle Yusuf Akçura (1876-1935) olmuştur. Akçura bu makalesinde İslâmcılık için birden fazla kelime ve terkip kullanmaktadır: "İslâmları hükümet-i mezkûre (Devlet-i Osmaniye) idaresinde *si-*

yaseten birleştirmek (Frenklerin panislamisme dedikleri)", "İslâmiyet politikası", "İslâm siyaseti", "tevhid-i İslâm politikası". Akçura bu küçük fakat önemli yazısında üç hareketi de anahatlarıyla tanıtmakla kalmıyor, imkânlarını, yaşama şanslarını, çıkmazlarını da tesbite çalışıyor. Ona göre 1904'te yürürlükte olan hareket İslâmcılıktır, Osmanlıcılık terkedilmiştir, Türkçülük ise daha yeni yeni ortaya çıkmaktadır.

2.1913'te Ziya Gökalp "Üç Cereyan" başlığı altında hemen hemen aynı konuları işleyen makaleler yazdı. *Türk Yurdu*'nda çıkan bu makaleler daha sonra *Türkleşmek İslâmlaşmak Muasırlaşmak* adıyla kitaplaşmıştır Gökalp şöyle diyor: "Memleketimizde üç fikir cereyanı vardır. Bu cereyanların tarihi tetkik olunursa görülür ki mütefekkirlerimiz ibtida muasırlaşmak lüzumunu hissetmişlerdir. III. Sultan Selim Devri'nde başlayan bu temayüle inkılâptan (II. Meşrutiyet) sonra İslâmlaşmak emeli iltihak etti. Son zamanlarda ortaya bir de Türkleşmek cereyanı çıktı". Bu yazılarda "İslâmlaşmak" yanında "İslâmlık" ve "İslâmcılık" (sanıyorum ilk defa İslâmcılık burada geçiyor) kelimeleri de kullanılıyor.

3. Babanzâde Ahmed Naim 1914'te *Sebilü'r-Reşad*'da milliyetçilik-Türkçülük fikirlerini tenkit ettiği "İslâmda dava-yı kavmiyet" başlıklı uzun makalesinde (bu makale daha sonra kitaplaştı) "İslâmcı", "İslâmcı-Türkçü", "İslâmcılık" kelimelerini kullanmakla birlikte bu adlandırmadan hoşlanmadığını ifade etmekten de kendisini alamıyor: "Bu 'ci-cu' edatının 'Türk' ile 'İslâm' kelimelerine iltihakı ne kadar fena oluyor! Ben burada bir mâna-yı tasannu istişmam ediyorum. Bu nisbeti kendilerine şiar edinenler bence yanlış isim intihab etmişler. Zira Türk, Arap olan kimse Türkçü, Arabçı olamaz. O kısaca Türktür, Araptır. İslâmcının da Müslüman demek olmadığı lugat-ı Türkiye ile edna mümaresesi olanlarca malumdur".

4. Geç sayılabilecek bir zamanda, 1918'de Said Halim Paşa *İslâmlaşmak*'ı, Ziya Gökalp gibi bu konuyu işlediği kitabına ad olarak koydu (adlandırma belki de mütercim Âkif'e (aittir). Said Halim Paşa kitabının ilk satırlarında "Biz akvam-ı İslâmiyenin selameti, onların hakkıyla İslâmlaşmalarında olduğunu ötedenberi iddia edegelmiştik. Ancak 'İslâmlaşmak' tabiri muhtelif tarzlarda tefsire müsait olduğu için, bundan ne gibi bir mâna anlamakta olduğumuzu mümkün olduğu kadar vazıh bir surette teşrih etmeyi faideli görüyoruz" diyerek terimin değişik anlamlara gelecek şekilde kullanıldığına işaret etmekle ve kendi fikirleri doğrultusunda bir açıklık getirmek için şöyle devam etmektedir: "...Binaenaleyh bizim için İslâmlaşmak demek, İslâmın itikadiyatını, ahlâkiyatını, ictimaiyatını, siyasiyatını daima zaman ve muhitin ihtiyacatına en muvafık bir surette tefsir ederek bunlara gereği gibi tevfik-i hareket etmekten ibarettir".

İslâm dünyasındaki fikir hareketleri üzerinde yapılan araştırmalarda İslâmcılar arasındaki metod ve düşünce ayrılıkları sözkonusu edilerek bazı tasnifler yapılmıştır. Buna göre İslâmcılar esas olarak modernist ve muhafazakâr olmak üzere ikiye veya detaylandırılarak daha fazla kısımlara ayrılmaktadırlar. Meselâ Cemaleddin Afganî de Seyyid Ahmed Han da modernisttir ama Seyyid Ahmed Han tabiatçılık konusunda Afganî'nin bile tahammül edemeyeceği ve reddiye yazacağı (bilindi-

SAİD HALİM PAŞA'YA GÖRE: "Dünyadaki İslâm topluluklarını en mükemmel teşkilâtı, milletlere ayrılmış şeklidir." diyerek İttihad-ı İslâm düşüncesine aykırı görüşler ileri süren Said Halim Paşa İslâmlaşmanın "İslâmın itikadiyatını, ahlâkiyatını, ictimaiyatını, siyasiyatını" zaman ve koşullara göre yorumlayarak, bunlara göre hareket etmekten geçtiğini önemle vurgular. Said Halim Paşa İttihat ve Terakki Fırkası'nda görev almış ve sadrazamlıkta bulunmuştur.

ği gibi *Tabiatçılığa Reddiye* adıyla Türkçeye tercüme edilen eser bunun için yazılmıştır) derecede ileri gitmiştir. Fakat rasyonalist anlayışları birbirine yakındır.

Hilmi Ziya Ülken Türkiye'deki İslâmcıları dört gruba ayırarak ele alıyor:

1. Gelenekçi-muhafazakâr/Babanzâde Ahmed Naim gibi,

2. Modernistler-Medrese ile mektebi, Doğu ile Batıyı birleştirmek isteyenler/İsmail Hakkı İzmirli, M. Şemseddin Günaltay gibi,

3. Bu ikisi arasında orta bir yol tutanlar/Musa Kâzım gibi,

4. Modernizme, modernist İslâmcılara karşı olanlar/Mustafa Sabri gibi.

Özellikle *İslâm Mecmuası*'nın kurulmasından sonra "islâmcılar" ve "İslâmcı-Türkçüler" şeklinde bir ayırım da ortaya çıkmıştır.

Yaygın olan bu ayrımların, ilk bakıştaki câzibesi dışında sağlam, doğru ve tutarlı tarafları fazla değildir. Kişilerin söyledikleri ve düşünceleri gözönüne alındığında ve meseleye dikkatle bakıldığında bunun böyle olduğu rahatlıkla görülebilir. Tasniflerde modernizme karşı olarak yer alan muhafazakâr ve gelenekçi İslâmcıların fikrî bakımdan muhafazakârlığı, köklü özellikler taşımaktan çok reaksiyoner bir tutumun ifadesi görünümündedir. Bundan, İslâmcılar arasında tartışma yoktur, olmamıştır mânası çıkarılmamalıdır. Onların da kendi aralarında -ayrı ayrı dergilerde yer alacak kadar- tartıştıkları, birbirine muhalefet ettikleri konular olmuştur. Meselâ ictihaddan yana olanlar (Seyyid Bey, Elmalılı Hamdi, Mehmed Âkif...) ictihada karşı olanlar (kısmen Mustafa Sabri), ictihaddan yana olmakla birlikte şartları müsait görmeyenler (Said Nursi) şeklinde ayrı ayrı gruplardan bahsedilebilir, vahdet-i vücudu benimseyenler, karşı çıkanlar sözkonusu edilebilir... Fakat görüldüğü gibi bunlar aslî meseleler olmaktan çok üçüncü dördüncü dereceden meselelerdir. Meselâ hiçbir İslâmcıda "Batı da kim", "İslâmiyet, bugünkü mânasıyla bir terakki anlayışına temelden karşıdır", "Batı medeniyetiyle İslâm medeniyetinin kaynakları ve yolları ayrı ayrıdır, telifleri mümkün değildir"... türünden muhafazakâr olarak vasıflandırabileceğimiz çıkışlara, fikirlere kolay kolay rastlayamayız. Araştırmalarda muhafazakâr olarak geçen kişilere bakıldığı zaman, bunların muhafazakârlık vasfını, fikirlerinden dolayı değil de davranışlarından, büyük ölçüde de Cumhuriyet idaresine karşı aldıkları tavırlardan kazandıkları söylenebilir.

Bu genel hükmün fikir planında tek istisnası varsa, o da Said Halim Paşa'dır (1863-1921). Yalnızca o meşrutiyet, kanun-ı esasi...nin İslâma ve Osmanlı Devleti'ne yabancı olduğunu, hiçbir fayda temin edemeyeceğini, Osmanlılarda sınıf olmadığı için demokrasi, meclis, senato gibi müesseselerin bütünüyle oturamayacağını, feminist hareketin karşılığında İslâmda kadın haklarından bahsetmenin abes olduğunu, hürriyet, eşitlik gibi herkesin bel bağladığı terimlerin İslâmdaki mânalarının ayrı olduğunu... söylemiştir. "Artık ıslahat ve yenilik hayranlarının da en iyi en acele ıslahatın kendi kusurlarını gidermeye çalışmak, en faydalı ve en son yenileşmenin de kendi hasletlerinde yapacakları değişiklikten ibaret bulunduğunu itiraf etmekleri icap eder" sözü de ona aittir.

İslâmcıların Fikirleri

İslâmcıların temel düşüncelerini "siyasî görüşleri" ve "fikrî endişeleri" başlıkları altında ele almak mümkündür:

Siyasî Görüşleri

Siyasî alanda asıl konu "ittihad-ı İslâm", yani Müslümanların hem düşünce hem de siyaset ve devlet anlamında bir birlik vücuda getirmeleri, buna bağlı olarak bu birliği bozucu, engelleyici, geciktirici bütün faktörleri ortadan kaldırmalarıdır. Yukarda işaret edildiği gibi ittihad-ı İslâm Osmanlıların bir devlet siyaseti olarak ortaya çıkışında, Müslümanları "bir çatı altında tutmayı sürdürmek" şeklinde tezahür etmişse de daha sonraları artık dağılmaya yüz tutan, hatta bir ölçüde dağılan İslâm birliğini yeniden tesis etmek şeklinde anlaşılmıştır.

İttihad-ı İslâm fikrini ilk ortaya atan kişinin Cemaleddin Afganî olduğu, Osmanlı Devleti ricaline de onun tarafından telkin edildiği kabul edilir. Fakat Hindistan, İran, Mısır, Osmanlı ülkesi gibi o dönemde Müslümanların yoğun olarak bulundukları bütün bölgelerde belli bir müddet kalmış, bu bölgelerin vakıalarını tanımış olan Afganî, ittihad-ı İslâmın önüne millî (milliyetçi) hareketleri koymuştur. Ona göre bütün İslâm ülkeleri tek tek millî kurtuluş hareketlerini gerçekleştirdikten sonra ittihad-ı İslâm vücut bulacaktır. Bu düşüncesiyle o ittihad-ı İslâm kadar İslâm

ülkelerindeki milliyetçi hareketlerin de yönlendiricisidir. II. Abdülhamid, Afganî'nin ittihad-ı İslâm anlayışına sempati beslediği ölçüde milliyetçi düşüncelerine karşı çıkmış, bu ve başka sebepler yüzünden ona karşı bazı tedbirler de almıştı. Fakat milliyetçilik fikrinin bağlıları Mısır'da, İstanbul'da, İran'da gittikçe artacaktır. Bilindiği gibi Ziya Gökalp *Türkçülüğün Esasları*'nda Mehmet Emin Yurdakul'a olan etkisini ve telkinlerini sözkonusu ederek Afganî'nin Türkiye'deki milliyetçilik -Türkçülük hareketi üzerindeki etkisine işaret etmektedir. Ağaoğlu Ahmed de Paris'teyken Afganî ile yakın ilişkiler içinde olmuştu. Gökalp *Türkleşmek İslâmlaşmak Muasırlaşmak*'ta ise doğrudan Afganî dorultusunda konuşmaktadır: "Bütün Müslümanların uzun bir istikbalde, siyasî bir ittihadları ihtimalki mümkündür. Fakat herhalde bu gayenin uzun bir müddet imkânsız kalacağına şüphe yoktur. O halde bu uzun zaman esnasında İslâm kavimleri millî intibahlar, millî mücadelelerle i'tiladan, hiç olmazsa içtimaî istiklâllerini muhafazadan mahrum mu kalsınlar."

İttihad-ı İslâm vâkıa olarak varlığını ve dayanaklarını II. Meşrutiyetin hemen ardından kaybettiyse de millî vakıalar hesaba katılarak bir fikir, belki de ideal olarak savunulmaya devam edildi. Muhammed İkbal (1877-1938) Afganî'nin yolundan giderek "*yaşayan bir cumhuriyetler ailesi*"nden bahsetti: "Günümüzde her Müslüman devlet kendi öz varlığının derinliğine dalmalıdır... Bu durum bütün Müslüman devletlerin yaşayan bir cumhuriyetler ailesini kurabilecek güce sahip olacakları zamana kadar devam eder".

Said Halim Paşa *İslâmlaşmak*'ta "Beşeriyet milletlerarası dayanışmayı geliştirmeden millî dayanışmanın mümkün olmadığını görerek birincisini geliştirmeye çalışacaktır" cümlesiyle aykırı bir kanaat belirtiyor intibaını vermekle birlikte hemen altında "dünyadaki İslâm topluluklarının en mükemmel teşkilatı, milletlere ayrılmış şeklidir" diyerek bir ölçüde genel kanaata katılmakta, bir bakıma da ittihad-ı İslâmı dışta tutar gözükmektedir.

İttihad-ı İslâm son olarak ciddi bir şekilde İttihadçılar tarafından I. Dünya Savaşı'nın başlangıcında "Cihad fetvası"yla kullanılmak istendi, daha sonraları kültürel bir unsur olarak (Müderrisler Kongresi, Heyet-i İlmiye, Meclis-i Ali-i İçtihad vb.) algılandı.

Milliyetçilik: II. Meşrutiyet'ten hemen sonra milliyetçi-Türkçü hareketler varlığını hissettirmekle beraber, İslâmcılar, 1912'de, İttihat ve Terakki hükümeti düşünceye kadar bu hareketlere cephe almadılar. Hatta *Sırat-ı Müstakîm* ekibine onları da (Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu...) dahil ettiler, Rusya'daki Müslüman Türklerin meseleleri başta olmak üzere Türk dünyasıyla yakından ilgilendiler. İslâmcıların 1912'ye kadar beklemeleri; milliyetçileri ciddiye almadıkları, İttihat ve Terakki hükümetinden çekindikleri, fitne çıkarmaktan korktukları... gibi sebeplere dayandırılmıştır.

İslâmcıların milliyetçilik konusuna ağırlıklı olarak eğilmeleri 1914'te Babanzâde Ahmed Naim'in (1872-1934) "mücahede-i dindarâne için" "İslâmda dava-yı kavmiyet" başlığı altında *Sebilü'r-Reşad*'da uzun bir makale yazmasıyla başladı (bu makale daha sonra kitaplaştı). Ahmed Naim kitabının daha ilk sayfalarında Türkçüleri "halis Türkçü" ve "Türkçü-İslâmcı" şeklinde ikiye ayırdıktan sonra halis Türkçülerle bir meselesinin olmadığını, onların "dinsizlik mefkûresini"aşılamak istediklerini vurguluyor, bununla beraber Türkçü-İslâmcılarla (ki bunlar Ahmed Naim'in ve İslâmcıların eski arkadaşlarıdır) anlaşılabileceğini, onları muhatap aldığını belirtiyor: "İslâm dairesinde anlaşmak, onlara hakikatı din namına kabul ettirmek daha kolaydır". Fakat aslında kitabın muhatapları Ziya Gökalp başta olmak üzere Türkçülerdir.

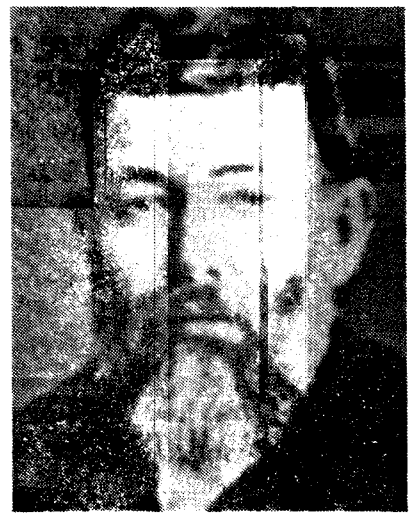
Ahmed Naim birçok âyet ve hadisi delil getirerek netice itibariyle kavmiyet (milliyetçilik) ve cinsiyet (ırkçılık) iddialarının, birlik ve kardeşlik dini olan İslâma aykırı olduklarını, birlik ve kardeşlik duyguları zayıflayan Müslümanların zaafa düşeceklerini, Müslümanlara tek bir hedefin, tek bir vatanın gösterilmesi gerektiğini, Türkçülerin ise (kastedilen Ziya Gökalp'tir) "üç vatan"dan (Türk, Osmanlı, İslâm) bahsettiklerini, "iki hedef'ten (Turan, Kâbe) söz açtıklarını, halbuki "Çatal kazığın yere geçmediğini" söylemektedir.

"İslâmda dava-yı kavmiyet" Türkçüler tarafından büyük tepkiyle karşılandı. Onlar da milliyetçiliğin İslâma

SAİD-İ NURSİ VE TÜRKÇÜLER: *Kendisine Kürd diyen Türkçülere kendisinin unsurca Türk sayılmadığını ancak eserlerini Türkçe yayımlandığını ve "İslamiyet milliyetinden ayrılan mülhid Türklerin Türk sayılamayacağını" söyleyerek, millet fikrinin İslâm ülkelerini bölme ve parcalama için kullanıldığını öne sürer. İkiye ayırdığı milliyetçilikten olumlu olanın İslâmiyet'e "hâdim olmasını" ancak yerine geçmemesini ister. İslâmî hareket içinde de yeralan Said-i Nursi İttihad-ı Muhammedî Fırkası'nın kurucu üyeliğini yapmış, etkisi günümüze kadar sürmüştür.*

AYRILIKLAR: İslâmcılar arasında düşünce ve metod ayrılıkları bazı dönemlerde şiddetlenerek açığa çıkmıştır. Yaygın olan modernist ve muhafazakâr ayırımının yanısıra muhafazakâr-gelenekçi sayılabilecek İslâmcılar arasında da birçok tartışma ve değişik görüşler vardı. Sözgelimi ictihaddan yana olanlar ve olmayanlar, vahdet-i vücudu kabullenenler ve etmeyenler gibi... İctihaddan yana olan Elmalılı Hamdi (sağda) ve buna karşı çıkan Mustafa Sabri (solda).

aykırı olmadığını savunmaya koyuldular. Ağaoğlu Ahmed *Türk Yurdu*'nda "İslâmda dava-yı milliyet" başlığı altında iki makale yazdı. Yine Ağaoğlu "Türkler içinde millî hareket" yazısında millî hareketlerin Müslümanları gaye itibariyle bir noktada birleştireceğini ileri sürdü: "Türk ve Arap gençlerinde marifet-i kavmiyye tekemmül ettikçe, aynı gayeye, aynı mefkûreye doğru yüründükçe, daha iyi i'tilâf olunuyor ve bunlar aynı mefkûrenin muhafaza ve inkişafı için yekdiğerine takarrub ve imtizac ihtiyacını duyuyorlar".

Ziya Gökalp, "Milliyet ve İslâmiyet" başlıklı makalesinde İslâmcıları kırmayacak, Türkçüleri ise sevindirecek şeyler yazdı: "İslâm âleminin son ümidi olan Osmanlı Devleti'ni yüz seneden beri parçalayan manevî bir mikrop var. Bu mikrop şimdiye kadar Osmanlılığın düşmanı idi ve İslâmiyete büyük zararlar verdi. Fakat bugün artık İslâmların lehine dönerek yaptığı mazarratları telafi etmeye çalışıyor. *Bu mikrop milliyet fikridir*", "Din-i İslâm yukarda zikrettiğimiz âyet-i kerimede ('Her kavmin bir doğru yolu göstericisi, kurtarıcısı vardır', Ra'd 13/7) kavmiyyeti tecviz ettiği gibi, âtideki âyet-i kerime ile de arada tearüf olmak şartıyla kabile ve şa'blara, yani kavim ve milletlere ayrılmayı tasvip buyurmuştur: 'Sizi şa'blar ve kabile halinde yarattık ki birbirinizle tearüf edesiniz' (Hucûrat 49/13)".

Âkif'in *Safahat*'ında 1912'ye kadar milliyetçilikle ilgili açık tenkitlere rastlayamadık. Fakat bu yıldan itibaren açık ve ağır tenkitler yer almaya başlıyor. Bunlar tarih sırasıyla şöyledir:

1912/*Süleymaniye Kürsüsü*'nde: Arnavutlukla Araplıkla bu millet yürümez/Son siyaset ise Türklük o siyaset yürümez/1913 *Hakkın Sesleri:*/Arnavutluk yanıyor... Hem bu sefer pek müthiş.../Hani milliyetin İslâm idi... kavmiyyet ne!/Sarılıp sımsıkı dursaydın a milliyetine/"Arnavutluk" ne demek var mı şeriatta yeri/Küfr olur başka değil kavmini sürmek ileri/Arabın Türke Lazın Çerkeze yahut Kürde/Acemin Çinliye rüchanı mı varmış nerde/Müslümanlıkta anasır mı olurmuş ne gezer/Fikr-i kavmiyyeti tel'in ediyor Peygamber 1913 *Fatih Kürsüsü*'nde:/Sizin felaketiniz tarumar olan vahdet/Eğer yüreklerinizi aynı hisle çarparsa/Eğer o his gibi tek bir de gayeniz varsa/Düşer düşer kalkarsınız emin olunuz/Demek ki birliği temin edince kurtuluruz/O halde vahdete hâil ne varsa çiğneyiniz/Bu ayrılık da neden bir değil mi her şeyiniz/Ne fırka herzesi lazım ne derdi kavmiyyet/Bizim diyanete sığmaz sekiz dokuz millet/1913 *Hatıralar*/Fırka, milliyet, lisan namiyle daim ayrılık 1915/*Hatıralar*/Hem öyle zorla değil çünkü fikr-i kavmiyyet/Eder bu gayeyi teshîle pek büyük hizmet 1918/*Gölgeler*/Hürriyet aldık dediler gayba inandık/"Eyvah bu bâzîçede biz yine yandık"/Cemiyete bir fırka dedik tefrika çıktı/Sapsağlam iken milletin erkânını yıktı/Turan ili namıyle bir efsane edindik/Efsane fakat gaye deyip az mı didindik/Kaç yurda veda etmedik artık bu uğurda/Elverdi gidenler acıyın eldeki yurda

Bediüzzaman Said Nursi (1873- 1960) 29. mektupta "Said bir Kürddür, milliyetinizden olmayan birisiyle teşrik-i mesai etmek hamiyyet-i milliyeye münafidir" diyen Türkçülere karşı verdiği cevapta *"İslâmiyet milliyeti"*nden bahsederek milliyeti ırkî özelliklerinden uzaklaştırmakta, onun kültürel yönlerine ağırlık vermektedir. Kendisinin unsurca Türk sayılmadığını, fakat Türkçe neşrettiği dinî eserlerin meydanda olduğunu, İslâmiyet milliyetinden ayrılan mülhid Türkçülerin ise Türk sayılamayacağını, Türk perdesi altına girmiş Frenk olabileceklerini söylemektedir.

Bu ruh hali Bediuzaman'ın milliyetçiliğe bakışında etkili olmuştur. Nitekim 26. mektupta milliyet fikrinin (fikr-i milliyet, fikr-i unsuriyet) şu asırda çok ileri gittiğini, İslâm ülkelerini bölmek, parçalamak için Avrupa zalimleri tarafından kullanıldığını, "onun için şu zamanda hayat-ı ictimaî ile meşgul olanlara, fikr-i milliyeti bırakınız denilemez" sözüyle de Ziya Gökalp gibi mevcut şartları veri olarak kabul ettiğini ve düşüncesini bunun üzerine kurduğunu belirtmiş oluyor. Buna dayalı olarak milliyetçiliği menfi ve müsbet milliyetçilik olmak üzere ikiye ayırıyor:

"Menfi milliyet, şeametlidir, zararlıdır, başkasını yutmakla beslenir, diğerlerine adavetle devam eder, mutayakkız davranır. Şu ise muhasemât ve keşmekeşe sebeptir. Onun içindir ki hadis-i şerifte ferman etmiş: İslâmiyet cahiliyet devri ırkçılığını kaldırmıştır". "Müsbet milliyet, hayat-ı ictimaiyenin ihtiyac-ı dâhilîsinden ileri geliyor. Teavüne, tesanüde sebeptir, menfaatli bir kuvvet temin eder, uhuvvet-i İslâmiyeyi daha ziyade teyid edecek bir vasıta olur. Şu müsbet fikr-i milliyet İslâmiyete hâdim olmalı, kal'a olmalı, zırh olmalı, yeri-

ne geçmemeli".

Bediüzzaman'ın bu görüşleri milliyetçilik konusunda Afganî gibi, Türkiye'de Ağaoğlu Ahmed gibi düşündüğünü göstermektedir. Bu görüşlerin tutarlı olup olmadıkları bir yana, İslâmcıların Cumhuriyet döneminde İslâmiyetle birleştirilmiş milliyetçilik (bir tür İslâmcı-Türkçü) noktasına nasıl geldiklerini göstermesi bakımından önemlidir.

Yahya Kemal'in anlattığına göre Babanzâde Ahmed Naim de 1922'de milliyetçilik açısından tenkit ettiği, ateş püskürdüğü "Bir rüyada gördüğünüz Eyüp" *(Aziz İstanbul,* s.196) türü yazıları 1934'te "azim bir zevkle" okumakta ve bu yazıların "manevî birer ufuk olduklarını" ifade etmektedir. (Yahya Kemal, *Siyasî ve Edebî Portreler,* s.51-58,1976). İstiklâl marşı ve Akif'in burada kullandığı kelimeler -yukarda verilen ifadeleriyle de karşılaştırılıncaçok daha çarpıcı örnekler taşımaktadır: "Milletim" (4 defa), "yurdum" ve "vatan" (3'er defa), "ırkım" ve "toprak" (2'şer defa), "bayrağım" ve "ata" (1'er defa) kullanılmıştır.

Devlet -Hilafet- Kanun-ı esasi: Dindevlet ilişkileri çerçevesinde ele alınan devlet konusunun asıl meselesi, dinin (İslâmın) bir devlet ve yönetim şekli teklif edip etmediğidir. Biraz farklılıklar taşısa da İslâm dünyasında bu konunun bir geçmişi bulunmaktadır. İslâmcıların kanaatı, "Kur'an'da ve hadislerde belli bir devlet, hükümet ve yönetim biçimi üzerinde durulmadığı, ilkelerin vazedildiği, bu ilkeleri benimseyen ve uygulayan her yönetim biçiminin şeriata uygun olacağı..." yolundadır. Bu ifadelerle hilafetin tek yönetim biçimi olmadığı, hatta sözkonusu şartları taşımadığı zaman gayrımeşru olacağı da zımnen söylenmiş olmaktadır.

Kur'an ve hadislerde yer alan *şurâ (meşveret:* danışma, halkın veya ileri gelenlerin bir ölçüde yönetime katılmaları) ilkesi İslâmcıların üzerinde çok durdukları bir ilkedir. Meşrutî idarelerin dayandırıldığı temel terim de budur. Buna göre İslâm devletini idare eden kişi, idarî işlerde, özellikle idare edilenlerin hakları konusunda onlara veya onların temsilcilerine danışmalı, bu danışma dinî bir emir olduğu için gözardı edilmemeli, danışmanın neticelerine itaat edilmelidir.

İslâmcıların bu yaklaşımlarıyla bazı meseleler daha gündeme geldi ve tartışıldı. Bunların başında kanunlaştırma hareketleri, kanun-ı esasi, millî hâkimiyet, hilafet vb. gibi konular gelmektedir.

Kanun-ı esasi ve kanunlarla halkın, idare edilenlerin hakları, idarecilerin yetkileri belirlenecek, böylece geçmişte olduğu gibi idareciler keyfi idareden, zulümden, istibdattan; idare edilenler de zulme uğramaktan uzaklaşmış olacaktır. Ayrıca bu yolla İslâm ülkeleri arasında -kanunlarla sınırlı da olsa- bir birliğe doğru adım atılabilecektir.

Halkın doğrudan şûra, dolaylı olarak temsil (vekâlet) yoluyla idarede söz sahibi olmasının vardırıldığı nihaî nokta *millî hâkimiyet* ilkesidir. İslâmcılara göre bu ilke bir hakkın kullanılmasından öte hükümetlerin kuvvet kazanmasını, kanunların sağlamlığını, dış müdahaleler karşısında bir garantiyi de ifade etmektedir.

İzmir Mebusu Seyyid Bey (1873- 1924) *Hilafet ve Hâkimiyet-i Milliye* (yazar ismi belirtilmeden basıldı, 1924) kitabı ile *Hilafetin Mahiyet-i şeriyyesi* adlı Meclis konuşmasında (1924. Aynı yıl kitap olarak da basıldı) hilafet müessesesinin karşısına millî hâkimiyet ilkesine dayalı olarak geliştirdiği Meclis fikrini koydu, buna bağlı olarak da hilafetin kaldırılabileceğini, bu kaldırmanın dinen bir mahzur taşımadığını savundu. Daha da ileri giderek İslâmdaki biat müessesesinin, Hz. Osman'ın halife seçilmesinde görev üstlenen 6 kişilik heyetin... Millî hâkimiyetin, meclisin ve temsil yetkisinin İslâmdaki görünümlerinden başka bir şey olmadıklarını savundu. Devrin öndegelen hukukçularından olan Seyyid Bey'in (bu sırada Adliye Vekili'dir) adı geçen konuşması hilafetin kaldırılması konusundaki engellerin bir kısmını kesin olarak ortadan kaldırdı ve muhalefeti büyük ölçüde kırdı.

Said Halim Paşa millî hâkimiyet ilkesine ciddi tenkitler yöneltmiştir. 1921'de Roma'da basılan *Les Institutions politiques dans la societé musulmane* adlı eserinin bir altbaşlığı millî hâkimiyete ayrılmış olmasına rağmen *Sebilü'r-Reşad*'da yayımlanan Âkif'in tercümesinde bu kısma -herhalde devrin şartları gözönünde bulundurularakyer verilmemiştir.

Paşa eserinin bu bölümünde Batı hayranı Müslüman aydınların "şeriatın hâkimiyeti" ilkesi yerine "millî hâkimiyet"i koymalarının büyük yanlışlıklar taşıdığını ifade ettikten sonra Batıda millî hâkimiyetin, milletin iradesini temsil etmediğini, genellikle "çoğunluğun zayıf iradesini bastıran kuvvetli bir azınlığın sesinden başka bir şey olmadığını" vurgulamaktadır. "Millî irade sunîdir ve çoğunluğu temsil etmemektedir, dedik. Sunî olmadığını ve nâdir de

AFGANİ'NİN ÖĞRENCİSİ: *Cemaleddin Afgani'nin öğrencisi olan Muhammed Abduh (1849-1905) Afgani'nin ilerlemeyi benimseyen görüşlerine ve "inkılâbı"ın hemen gerçekleşmesini isteyen tavrına bir ölçüde ihtiyatla yaklaşır. Muhammed Abduh dinî bilimlerle müsbet bilimlerin ayrı kaynaklardan geldiğini ve İslâmiyet'in her şeye çözüm getirdiğini savunur. M.Abduh.*

TASAVVUF VE İSLÂMCILAR: İslâmcılarda tasavvuf ve tarikatlara karşı oluşun yaygın nedenleri arasında tasavvufun kişileri dünyadan el etek çekmeye sürüklediği, cemaatın bütününü ilgilendiren bir nitelik taşımaması gibi etkenler sayılabilir. Ancak tasavvufa karşı böylesi bir olumsuzluğun yanısıra İsmail Fenni Ertuğrul (1855-1946), Ferit Kam (1864-1944) ve Mehmed Ali Ayni gibi yazarlar yazdıkları eserlerde vahdet-i vücud anlayışına olumlu yaklaşmışlardır. İsmail Fenni Ertuğrul.

olsa gerçekten bir çoğunluğu temsil ettiğini kabul edelim. Yine de haklı ve doğru olmaz. Çünkü bu ilkeye göre çoğunluğun kararı kanundur ve çoğunluk, kuvvetini sadece sayı çokluğundan alır. Hakkın ve hikmetin en az tesir edebildiği yer ise işte böyle bir kalabalıktır".

Paşa bu bölümün sonunda millî iradeye belli bir saygı ve itibarın gösterilmesi gerektiğini, fakat bunun her şeyin üstüne çıkarılmasının doğru olmadığını söylemektedir.

İslâmcıların millî hâkimiyet ve kanunlaştırma hareketlerine fazlaca yakınlık duymalarının bir sebebi de onlara göre hürriyet, eşitlik, adalet... gibi çokça ihlâl edilen temel hakların bu yollarla garanti altına alınacağı varsayımıydı.

Bu ve başka noktalardan kalkarak Kanun-ı esasi'yi, kanunlaştırma hareketlerini, Meclis-i Mebusan'ın kuruluşunu hararetle desteklediler, bunların şerî kaynaklarını tesbit için büyük gayretler gösterdiler. O kadar ki Musa Kâzım, Elmalılı Hamdi gibi birçok âlim kanun-ı esasi'nin şeriata müstenit olduğunu, bundan başkasının zaten mümkün olamayacağını savundu.

İslâmcıların siyasî konularla içiçeliklerinin bir başka göstergesi de Meşrutiyet döneminde kurulan partilerle olan ilişkileridir: *Sırat-ı Müstakîm* ve *Beyanü'l-Hak* dergileri ilk sayılarında İttihad ve Terakki'ye olan hayranlık ve bağlılıklarını açıkça ifade ettiler. Buna paralel olarak Meclis-i Mebusan'da ve partilerde yer aldılar. Meselâ Said Halim Paşa İttihad ve Terakki Fırkası başkanlığı ve sadrazamlık, Mustafa Sabri şeyhülislâmlık, İttihat ve Terakki Fırkası üyeliği ve Ahali Fırkası ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurucu üyeliği, Musa Kâzım şeyhülislâmlık, Seyyid Bey İttihad ve Terakki Fırkası başkanlığı, Said Nursi İttihad-ı Muhammedî Fırkası kurucu üyeliği yaptılar...

Fikrî Endişeleri

Kaynaklara dönüş: Fikrî konuların ağırlık merkezi "kaynaklara dönüş", Kur'an ve sünnete, Hz. Peygamber'in devrine, selef akâidine yönelmedir. Yukarda işaret edildiği gibi İslâmcıların bu temayülü de modern görüntüler taşımaktadır. Onların nasları oldukları gibi kavramaya niyetli olmaktan çok kafalarında kurdukları veya kuracakları dünyayı, fikirleri destekleyecek şekilde algılamaktan, en azından aklîleştirmekten yana oldukları, bu konuda tefsirle, şerhle içiçe gelişmiş olan "te'vil"-i -tenkit ettikleri bilginler kadar- sıkça kullandıkları biliniyor.

İslâmcılar, İslâmda akıl-nakil, din-ilim, din-devlet çatışması olmadığını Batılılara ve Müslümanlara isbat etmeyi, gerçekleştirilmesi zaruri bir ilke olarak benimsediklerinden Kur'an ve sünneti her iki anlamıyla da "müsbet" bir şekilde ortaya koymaya; büyük ölçüde determinizmi benimsemeye, tabiat kanunu-kanuniyet fikrine yakınlık duymaya yöneldiler.

Bu konuda İslâmcıların önlerinde iki önemli engel vardı: Geçmiş ulema ve onların görüşleriyle determinist-akılcı bir yaklaşımla kavranamayacak ve açıklanamayacak mucizeler ve mucizeler kadar büyük engel özelliği taşımayan kerametler. İslâmcılar bu engelleri, dikkatli bir gözden kaçmayacak basitlikle çabucak atlayıp geçtiler: Geçmiş ulemayı ya devirlerine hapsederek veya cehaletle, dini anlamamakla, hatta dinî hükümleri saptırmakla itham ederek dışta bıraktılar. Mucizeler için iki yol takip edildi: Özellikle hadislerde geçenlerin bir kısmı inkâr edildi, Kur'an'dakilerle diğerleri aklîleştirildi, bu uğurda gülünç yollara başvuruldu.

Muhammed Abduh'un, Kur'an'ın Fîl sûresi'nde geçen Ebabil kuşlarının, Ebrehe ordusunu mucizevî taşlarla çörçöp haline getirmelerini çiçek mikrobu ve çiçek hastalığı şeklinde açıklamaya kalkışması, yine aynı yazarın cinleri bir tür mikrop olarak açıklaması bu teşebbüslerin yaygın olarak bilinen tipik örneklerindendir.

Bizde Said Nursi'nin yapmaya kalkıştığı Abduh'unkinden daha az şaşırtıcı değildir. O *İşarâtu'l-İcaz* adlı eserinde, vücuda gelmiş veya gelecek herşeyin Kur'an'da mevcut olduğunu, insanların medeniyet vadisinde peygamberlerin mucizelerine yaklaştıklarını, zaten mucizelerin de bu yolda teşvik için peygamberlere verildiklerini söylemek cesaretini göstermiştir. Ona göre meselâ "Kıraç ve kumlu yerlerden suları çıkartan santrfüj aleti 'Asan ile taşa vur' (Bakara 2/60) âyetiyle işaret edilen Hz. Musa'nın (taştan su çıkaran) asasından ders almıştır", Hz. İbrahim'i ateşin bir mucize olarak yakmaması (Enbiya 21/69) "beşerin keşfettiği yakıcı olmayan mertebe-i nâriyeye örnek ve me'hazdır", Hz. Yakub'un çok uzağında olan oğlu için "Ben Yusuf'un kokusunu alıyorum" (Yusuf 12/94) demesi vb. "Pek uzak mesafelerden celb-i savt, sûret (ses ve görüntü alma) vesaire gibi beşerin keşfettiği veya edeceği icadâda numune ve me'hazdır", Hz. Süleyman'a "Kuş dilini öğrettik" (Neml 27/16) âyeti "beşerin keşfiyatın-

dan radyo, papağan, güvercin gibi âlât ve hayvanların konuşmalarına ve mühim işlerde kullanılmasına me'hazdır" vb. Said Nursi şöyle bitiriyor: "Beşerin henüz keşfedemediği çok mucizeler vardır, istikbalde yavaş yavaş keşfine muvaffak olur". (Said Nursi'nin, *Divan-ı Harb-i örfî*'de Afganî ve Abduh'u öncülerinden saydığını da belirtmek gerekir).

Keramet konusuna gelince bu engel bile sayılmazdı. Çünkü tasavvuf ve tarikatlara genel bir karşı oluş sözkonusuydu. Tasavvuf ve tarikatlara karşı oluşun yaygın sebepleri arasında, tasavvufun insanları dünyadan el etek çekmeye sürüklediği, dolayısıyla gerilemenin sebebi ve terakkinin engeli olduğu, tekkelerin bir hırka bir lokma ile yetinen tembel ve miskinlerin meskenet yuvası haline geldiği, bâtıl inançların ve hurafelerin bunlar yoluyla ortaya çıktığı ve yaygınlaştığı, tasavvufun insan iradesini ortadan kaldırdığı, tevekkülü asıl anlamından saptırdığı... vb. sayılmıştır. M. Şemseddin'in (Günaltay, 1883-1961) *hurafattan Hakikata* (1916) ve *Maziden Atiye* (1913) adlı eserlerinde tasavvuf ve tarikatlara yönelttiği tenkitler bu türdendir.

Tasavvufa karşı oluşun gerçek sebepleri daha köklü özellikler taşımaktadır. Bunlar arasında yer alan tasavvufun "kontrolsüz şahsî yoruma her an açık ve müsait" olması meselesi İslâmcıların kabul edebilecekleri bir şey değildi. İslâmcılara göre tasavvufun, Müslüman "cemaatın bütününü ilgilendiren ve üzerinde ittifak edilmesi mümkün olan objektif esasları" taşımaması bir yana, mutasavvıflar kendilerine göre bir ilim anlayışı (marifet, keşf, ilham), bir ulûhiyet telakkisi, bir varlık düşüncesi... geliştirmişlerdi ki bunlar tevhid edilmek ve sistemleştirilmek istenen bir İslâm anlayışının dışında kalmaktaydı.

Tasavvufa karşı genel tutum böyle menfilikler taşımakla beraber Türkiye'de İslâmcıların, tasavvufun en üst düşünme şekli olan vahdet-i vücud anlayışı üzerinde özellikle durdukları da bir gerçektir. Meselâ ilerigelen İslâmcılardan İsmail Fenni Ertuğrul (1855-1946) *Vahdet-i Vücud ve Muhyiddin b. Arabî* (1928), Ferit Kam (1864-1944) *Vahdet-i Vücut* (1915), Mehmet Ali Ayni (1869-1945) *Şeyhu'l-Ekber'i Niçin Severim* (1923), Şehbenderzâde Hilmi (1865-1913) *Âmâk-ı Hayal* (roman, 1908) vahdet-i vücuda müsbet olarak yaklaşmış ve bu düşünceyi savunmuşlardır. İlk bakışta tenakuz gibi görünen bu davranışın çok makul bazı sebepleri vardır: Her şeyden önce vahdet-i vücud felsefî bir konuydu ve Batılı panteist ve monist düşünürlerden tercüme edilen veya uyarlanan eserere İslâmî bir cevap teşkil ediyordu. Ayrıca vahdet-i vücud düşüncesinin ihtiva ettiği engin müsamaha anlayışı, bütün dinleri içine alan "vahdet" (birlik) fikri İslâmcılara cazip geliyordu. Bununla beraber Mustafa Sabri (1879-1954) *Mevkıfu'l-Akl* (4 cilt Kahire, 1950) adlı Arapça eserinde vahdet-i vücud ve İbn Arabî'nin tenkidine genişçe yer vermiştir.

İctihad Kapısı Nereye Açılır?

İctihad, İslâmcıların bir başka hareket noktası ve önemli bir dayanağıydı. Onlara göre ictihad ulemaya verilmiş bir hak, yetki idi ve İslâm dini değişen zamanlar ve gelişen olaylar karşısında varlığını, canlılığını, geçerliliğini ancak onunla koruyabilir, garanti altına alabilirdi. 13. yy'dan bu yana ictihad kapısı kapatıldığı ve taklide bel bağlanıldığı için İslâm dünyası gelişmelerin dışında kalmış, dinamizmini kaybetmiş, gerilemiştir. İslâm'ın gelişmesi ve ilerlemesi isteniyorsa ictihad kapısı mutlaka açılmalıdır.

İctihad kapısının aralanması İslâmcılar için hayatî bir "çıkış yolu" özelliği taşıyordu ve birçok bakımdan gerekliydi:

1. Her şeyden önce İslâm yeni meselelerle karşı karşıyaydı ve İslâmcılar bunlara zamanın şartlarına uygun çözümler getirmek niyetindeydiler.

2. İslâm dünyasında birliği temin etmek için mezhepleri birleştirmek en azından mezheplerarası ihtilafları asgariye indirmek için onları törpülemek, anayasa ve kanunlaştırma hareketlerinde bütün mezheplerden faydalanabilmek, onlardan zamanın şartlarına en uygun olan hükümleri tercih edip almak... gerekliydi, bunun için de ictihad yolu açık olmalıydı.

3. Nihayet Batı medeniyetinden yeterince faydalanabilmek, bir ölçüde tenkitleri karşılayabilmek için de ictihad kapısının sonuna kadar açık olması lazımdı.

Seyyid Ahmed Han Batı'da gelişen modern ilmin verileri konusunda iki yoldan bahsediyordu: "Önceleri olduğu gibi bugün de *yeni bir kelâm ilmi*'ne ihtiyacımız var. Bu kelâmla ya mo-

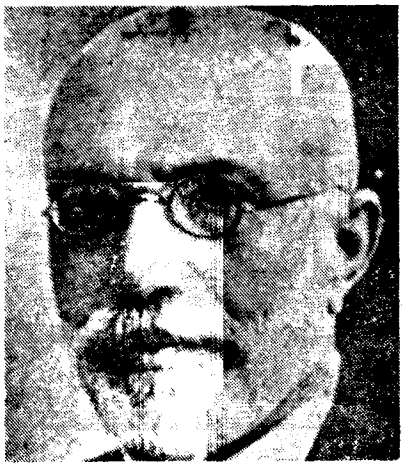

İCTİHADIN BİRLEŞTİRİLMESİ: *İctihadın bireysel olmaktan çıkarılıp bir kurum haline getirilmesini savunan Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi Bey (1865-1914) İttihat ve Terakki'nin siyasetine karşı ama Hürriyet ve İtilaf'cı olmayan bir İslâmcıydı. Mezheplerin birleştirilerek, günün ihtiyaçlarına uygun bir "umumi mezhep" oluşturulmasını savunan Şehbenderzâde, ictihadın serbest olmasının İslâm'daki gelişmeyi engellediğini öne sürmüştür. Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi.*

DEĞİŞİK GÖRÜŞLER: İslâmcıların "siyasî görüşleri" ile "fikrî endişeleri" ele alındığında aralarında değişik görüşlerin olduğu görülecektir. Sözgelimi, Hilmi Ziya Ülken'e göre modernist bir İslâmcı olan ve Doğu ile Batı'yı birleştirmek isteyen bir İslâmcı olan İsmail Hakkı İzmirli'nin yanısıra Ferit Kam ve Mehmed Ali Aynî gibi önde gelen İslâmcılar tasavvufa önem vermiş ve Batı dillerinden yapılan İslâma karşı çeviri ve telif eserlere karşı kendi yazdıkları ve çevirdikleriyle cevap vermişlerdir. M. Ali Aynî (yanda), Ferit Kam (altta solda), İzmirli İsmail Hakkı (altta sağda).

dern ilmin doktrinlerini reddeder, onların temellerini sarsar, yahut da onların İslâmla uzlaştıklarını göstereririz."

İslâmcılar ictihad yoluyla büyük bir yetki ve hâkimiyet alanını da ele geçirmeyi umuyorlardı. İkbal şu düşünceleriyle bu yetki alanını ne kadar geniş tuttuğunu açığa vuruyor: "Kur'an'ın son vahiy ve Hz. Muhammed'in de son peygamber olduğu gerçeği, insanlığın gelişmesi açısından oldukça anlamlıdır. Bu demektir ki insan öyle bir olgunluk seviyesine çıkmıştır ki artık onun hazır vahyin yardımına ihtiyacı yoktur. İnsan kendi ahlâkî ve fikrî kurtuluş kaderini kendisi çizebilir". Elmalılı Hamdi Efendi de buna benzer bir cesaretle konuşuyor. *Beyanü'l-Hak*'taki bir makalesinde ("Makale-i mühimme", C. I. sayı: 18, 9 Muharrem 1327) İslâmdaki hükümleri "nassa dayalı" ve "ictihada dayalı" hükümler olmak üzere ikiye ayırdıktan sonra birincilerin değişmeyeceğine, ikincilerin ise zaman ve şartlara göre değişebileceğine işaret ediyor. Buraya kadar bir şey yok. Yazının ilginç tarafı Elmalılı'nın "nassa dayalı hükümler"e hürriyet, müsavat, kadınla erkeğin birbirlerine olan ilgisi... gibi hükümleri örnek olarak göstermesi, "işte yalnız bu gibi ahkâm-ı şeriyye bilhassa Kur'an-ı Azimüşşan'da *muhkem* suretde beyan olunarak tagayyur napezîr (değişme kabul etmez) olmuştur" sözüyle de diğer bütün hükümleri ikinci türden, yani ictihada dayalı hükümler türünden kabul etmesidir. Halbuki saydıklarının "muhkem"liği bir yana Kur'an'daki muhkem hükümlerin bunları çok aştığı bilinen bir hususdur. Seyyid Bey'in "İctihad ve taklid" (*İslâm Mecmuası*, sayı 4,5,7 1332) yazılarındaki yaklaşımı da bunlara yakındır.

Şehbenderzâde, Elmalılı vb. ictihadın ferdî olmaktan çıkarılıp bir müessese (Meclis-i Âli-i İctihad, Heyet-i İlmiye...) haline getirilmesinden yanadırlar. Şehbenderzâde, Şia'da ictihadın her türlüsünün serbest, buna rağmen onların da geri bir durumda olduğunu, bu yüzden müesseseleşmenin lüzumunu belirtmektedir. O mezheplerin birleştirilmesi (tevhid-i mezahib) görevini de Meclis-i Âli-i İctihad'a vermektedir: "Mezheplerin hepsi tetkik olunmalı ve yeni bir ictihadla bunlarda mevcut ve Kur'an'ın ruhuna en ziyade uygun ve bugünkü ihtiyaçlarımıza mutabık fikirlerle bir *umumi mezhep* meydana getirilmelidir. Bu umumi mezhebin en belirgin vasfı hikmet ve sîret olmalıdır. Öyle bir zamanda yaşıyoruz ki ibadet esnasında ayağın şöyle konulacağından, elin böyle tutulacağından, velhasıl şekilcilikten hasıl olmuş ihtilaflara bir ehemmiyet vermek ve bu ayrılıkları yaşatmak -dinî hissi öldürüceği içindine karşı bir cinayettir".

İctihadın karşıtı olarak verilen *taklid* İslâmcılarca iki yönlü olarak ele alınmış ve buna göre genişçe işlenmiştir.: a) Müslümanların geçmiş ulemayı, mezhepleri körükörüne benimsemeleri, tenkide tabi tutmamaları, yeni düşüncelere karşı onları siper olarak kullanmaları... b) Batı'nın taklidi.

İctihada şartlı olarak taraftar olan Mustafa Sabri bu konuda hem İslâmcılara hem de Batıcı-modernistlere tenkitler yöneltmiştir. *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyesi* (1335) adlı eserinde Musa Carullah'ın vahdet-i vücut anlayışına bağlı, özellikle "cehennemde ebedî kalış" meselesindeki ictihadlarını tenkit ederken, *Dinî Müceddidler*'de (1922) İslâmı çağdaş bir görünüme kavuşturmak için fikirler geliştiren, bu yolda ictihadlarda bulunan Haşim Nahid'in düşüncelerini tenkit etmektedir. Her iki kitapta da Mustafa Sabri'nin klasik kelâmcı bir tavrı benimsediği açıkça görülmektedir.

Said Nursi *İctihad Risalesi*'ne "İctihad kapısı açıktır. Fakat şu zamanda oraya girmeye altı mâni vardır" diyerek başlıyor ve mâni olarak şunları sıralıyor: 1. Devir ictihad devri, yani gedik açma devri değil, çatlakları kapama devridir, 2. Selefin bütün zamanların ihtiyaçlarını karşılayabilecek fikirleri dururken "heveskârâne yeni ictihadlar yapmak, bidatkârâne bir hıyanettir", 3. Şu anda siyaset, dünya hayatı ve felsefe revaçtadır. Bunlar ictihadın sıhhatine birer perde teşkil etmektedirler, 4. Siyasete, dünya hayatına ve felsefeye bel bağlayanların icti-

had arzuları İslâm bağından kurtulmaya sebep olur, 5. Bugün ictihadla ele geçirilmek istenen şey makbul değildir, 6. Bugünün insanlarının Hz. Peygamber'in nurlu asrından uzak olmaları, onları hakikatları görebilmekten ve buna göre ictihad yapabilmekten uzak bırakmaktadır.

Önşartlar veya Hedefler

İslâmcılar siyasî ve fikrî inkılâpların gerçekleşebilmesi için bazı prensipler de ortaya koymuşlardı. Bu prensipler bazılarına göre bir önşart, bir kısmına gere de varılması gereken nokta, düşünülen hedef şeklinde anlaşılmıştır:

1. Müslümanları saf bir inanç sahibi kılmak: Bunu sağlamak için yeni ve selefî bir "tevhid" anlayışı benimsemek, bâtıl inanışlardan ve hurafelerden uzaklaşmak, gelenek bağından büyük ölçüde kurtulmak gerekir. Seyyid Ahmed Han'ın şu sözü bu konuya açıklık getirecek unsurlar taşımaktadır: "Âdet ve sosyal alışkanlıklarımız dinle o derece içiçe girmiştir ki birtakım dinî ihtilaflar başlatmadan sosyal reforma doğru önemli bir adım atabilmemiz mümkün olmamaktadır." Âkif'in de bu doğrultuda yazıları vardır. Muhammed Abduh'un *Kitabu't-Tevhid*'i bu yeni tevhid anlayışını aksettirmesi bakımından önemlidir.

2. Eğitim-öğretimin ıslahı ve cehaletle, bilgisizlikle, taklitle mücadele: Medreselerin eğitim-öğretim sistemini değiştirmek, ıslah etmek, hiçbir pratik faydası olmayan veya devri geçmiş dersler yerine günün ihtiyaçlarına cevap verecek ilimleri okutmak, felsefe ve müsbet ilimlerin tahsiline önem vermek gerekmektedir.

Felsefe dersleri Afganî ve Abduh'un teşebbüsleri neticesinde Ezher'e girmiş, Seyid Ahmed Han, düşünceleri doğrultusunda eğitim vermek ve insan yetiştirmek için Aligarh Mektebi'ni kurmuştu. Türkiye'de de medreselerin ıslahı İslâmcıların üzerinde çok durdukları konulardan biridir. Sırf *Sırat-ı Müstakîm-Sebilü'r-Reşad* mecmuasında bu konuyla ilgili yazılar ve mektuplar büyük bir yekûna ulaşır. Kadrosunu İslâmcıların oluşturduğu Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye bu çalışmaların bir ürünü olarak değerlendirilebilir.

Mehmet Âkif, *Âsım*'da: *Medresen var mı senin bence o çoktan yürüdü*/Hadi göster bakayım şimdi de İbnü'r-Rüşdü/İbn-i Sina neye yok nerede Gazalî görelim/Hani Seyyid gibi Razî gibi üç beş âlim/En büyük fâzılınız bunların âsârından/Belki on şerhe bakıp bir kuru mâna çıkaran/*Yediyüzyıllık eserlerle bu dinin hâlâ/İhtiyacâtını kâbil mi telafi asla*/Doğrudan doğruya Kur'an'dan alıp ilhamı/Asrın idrakine söyletmeliyiz İslâmı/Kuru dava ile olmaz bu fakat ilm ister/Ben o kudrette adam görmüyorum sen göster

Felsefeye verilen paye ve ona gösterilen ilginin birçok sebebi vardı. Bunlar arasında ikisi zikredilmeye değer: a) Batı dillerinden tercüme edilen felsefe

EĞİTİMİN ÖNEMİ: *İslâmcılar amaçlarının gerçekleşmesi için özellikle eğitime önem vermişlerdir. Cehalet ve bilgisizlikle mücadele, eğitim-öğretim sistemini düzeltmek, günün ihtiyaçlarına cevap verecek bilgilerin öğretilmesine özen göstermek her zaman izlenen yol olmuştur. Varna'da toplanan Bulgaristan Mekatib-i İslâmiye encümenleri kongresi azaları.*

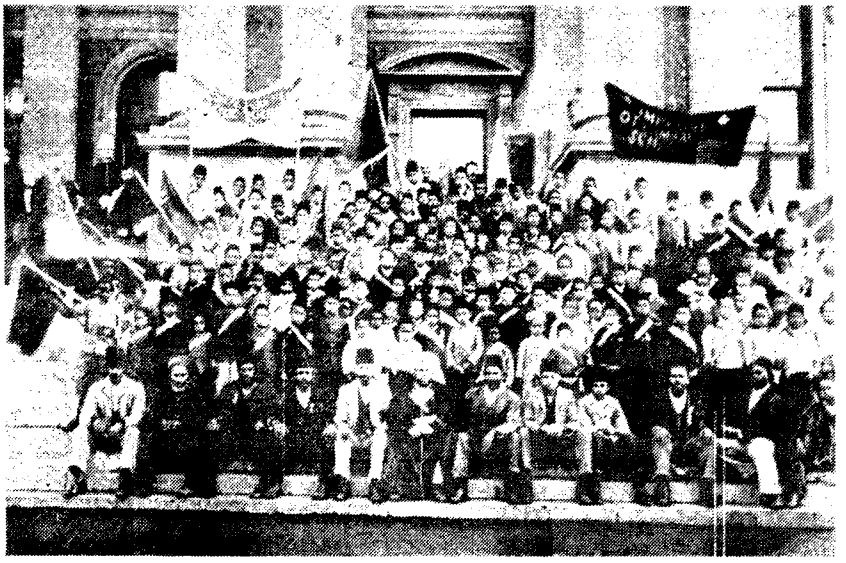
muhtevalı kitaplar, bunlara bağlı kalınarak yapılan telif çalışmalar (Baha Tevfik, Celal Nuri, Abdullah Cevdet vb.nin eserleri) İslâma zıt bilgiler ihtiva etmekteydi. Bunlara cevap vermek veya faydalı kitaplar tercüme etmek İslâmcılara düşüyordu. Şehbenderzâde, Manastırlı İsmail Hakkı, Mehmet Ali Aynî, İsmail Fenni Ertuğrul... cevap mahiyetinde hacimli felsefi eserler kaleme aldılar. Ahmed Naim'le Elmalılı faydalı buldukları felsefî eserlerin tercümesinde büyük bir başarı gösterdiler. Mehmet Ali Aynî'nin felsefî tenkit yazıları *(İntikad ve mülahazalar)* geniş bir ilgiye mazhar oldu.

b) İslâmı yeniden ifade ederken yeni bir dil kullanmak, bu alanda felsefenin imkânlarından faydalanmak niyeti vardı. Terimler meselesi gündeme gelmişti. Terimler Batı dillerinden aynen mi alınacaktı, Türkçeleştirilecek miydi, yoksa İslâm kültüründe karşılığı varsa o mu tercih edilecekti. Bu konuda İslâmcıların büyük emekleri geçti. İsmail Fenni Ertuğrul *Lugatçe-i Felsefe*'yi yazdı (1925), Ahmed Naim *İlmu'n Nefs tercümesi*'nin (1915) sonunda 1.900 terim için tekliflerde bulundu. Ayrıca terim meselesinin halli için kurulan Istılahât-ı İlmiye Encümeni'nde İslâmcılar da yer aldılar

3. Tasavvufun ıslahı: Saf bir tevhide sahip olmanın en büyük engellerinden ve bâtıl inançların, hurafelerin kaynaklarından biri olarak görülen, ayrıca da Müslümanları aktif olmaktan uzaklaştıran tasavvuf ve tarikatların ıslahı veya tamamen ortadan kaldırılması gerekmektedir (İslâmcıların bütününe yakın kısmının, hayatlarının hiç değilse bir döneminde tarikata müntesip oldukları, buna rağmen böyle düşündükleri hesaba katılmalıdır).

4. İslâm dünyasında yaygın olan ahlâk anlayışını değiştirmek: Müslümanlar tevekkülü tedbirsizlik, alçakgönüllülüğü pısırıklık, takvayı çekingenlik-korkaklık, kanaatı teşebbüssüzlük... olarak algılar olmuşlardır. Cesaret, şecaat, vakar, gayret... unutulmuştur. Bu durum İslâm ahlâk anlayışına aykırıdır ve değiştirilmelidir.

5. Cihadın -İslâmın ilk devirlerinde olduğu gibi- çok geniş kapsamlı anlaşılmasını sağlamak, bir cihad hareketini yeniden başlatmak, siyasî faaliyetleri hiçbir zaman terketmemek. Aslında bu İslâmcıların başarmak istedikleri 'aktivist' yönelmenin bir ifadesi idi. Ahlâkî normları değiştirme veya onlara yeni alanlar kazandırma teşübbüsleri de büyük ölçüde bununla ilgiliydi. □

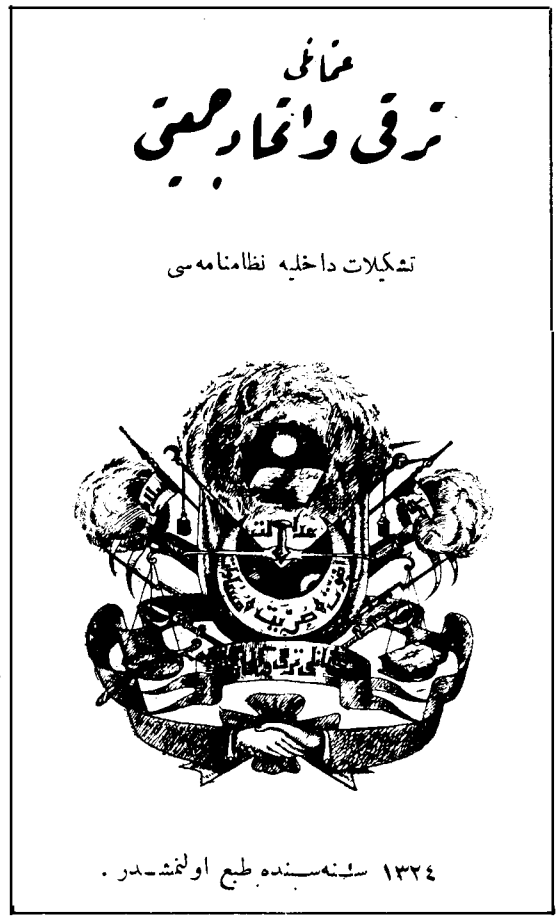

ÜMİT BURNU'NDA BİLE: II. Abdülhamid Panislamizmi bir devlet politikası haline getirmiştir. İmparatorluğun bekası için bunun zorunlu bir politika olduğuna inanmış olan II. Abdülhamid bu amaçla birçok ülkeye heyetler göndermiş, Sibirya'dan ümitburnu'na kadar İslâmiyet'in yayılmasını istemiştir. Ümitburnu'nda Mekteb-i Burhaniye.

KAYNAKÇA

- Ahmed Agayef (Ağaoğlu), "İslâmda dava-yı milliyet", *Türk Yurdu*, VI/10, VII/11, İstanbul, 1330. Latin harfleriyle, *Tarih ve Toplum*, 28, 1986
- Ahmet Emin, *Zuamâu'l-Islah fî Asri'l-hadîs*, Kahire, 1971
- Babanzâde Ahmed Naim, *İslâmda Dava-yı Kavmiyet*, İstanbul, 1332
- BAYUR Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, II/4, Ankara, 1983
- Bereketzâde İsmail Hakkı, *Necâib-i Kuraniye*, İstanbul, 1331
- Beyanu'l-Hak koleksiyonu
- BOLAY Süleyman Hayri, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*, İstanbul, 1967
- Celâl Nuri (İleri), *İttihad-ı* İslâm-İslâmın mazisi, hali, istikbali, İstanbul, 1331
- DÜZDAĞ M.Ertuğrul, *İslâmda Irkçılık ve Milliyetçilik*, İstanbul, 1979
- Emir Ali, *Ruhu'l-İslâm* (çev. Ömer Rıza), İstanbul, 1341
- ERSOY Mehmed Âkif, *Safahat*, İstanbul, 1975
- Fazlurrahman, *İslâm* (çev. M.Dağ - M.Aydın), Ankara, 1981
- GÜNGÖR Erol, *İslâmın Bugünkü Meseleleri*, İstanbul, 1981
- *İslâm mecmuası* koleksiyonu
- İzmirli İsmail Hakkı, *el-Cevabu's-Sedîd fî Beyan-ı Dini't-tevhid*, Ankara, 1341
- Muhammed Abduh, *el-İslâm ve'n-Nasraniyye*, Kahire, 1320
- Muhammed Abduh, *Tefsiru Cüzi'l-Amme*, Kahire, 1322
- Musa Kâzım, *Külliyat-ı Şeyhulislâm Musa Kazım-Dinî, İctimaî Makaleler*, İstanbul, 1336
- Mustafa Sabri, *Dini Müceddidler*, İstanbul, 1332
- Mustafa Sabri, *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyesi*, İstanbul, 1335
- Raşid Rıza, *Mezahibin Telfîkı ve İslâmın Bir Noktaya Cem'i* (çev. Aksekili Ahmed Hamdi), İstanbul 1332. *İslâmda Birlik ve Fıkıh Mezhepleri* (sadeleştiren. Hayreddin Karaman) adıyla, Ankara, 1974
- Said Halim Paşa, *Buhranlarımız* (sadeleştiren: M.E.Düzdağ), İstanbul, ty.
- Said Nursi, *Lem'alar*, İstanbul, 1976
- Said Nursi (Bediuzzaman), *Mektubat*, İstanbul, 1976
- Said Nursi, *İşarâtu'l-İcaz*, İstanbul, 1978
- Said Nursi, *Divan-ı Harb-ı Örfî*, İstanbul, 1978
- Seyyid Bey, *Hilafetin Mahiyet-i Şeriyesi*, Ankara, 1340
- Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkıh -Medhal*, İstanbul, 1333 *Usûl-i Fıkıh Mebahisinden İrade Kaza ve Kader*, İstanbul, 1338
- *Sırat-ı Müstakim-Sebilü'r-Reşad* koleksiyonu
- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Hangi Meslek-i Felsefîyi Kabul Etmeliyiz*, İstanbul, 1329
- Şehbenderzâde, *Yirminci Asırda Âlem-i İslâm ve Avrupa-Müslümanlara Rehber-i Siyaset*, İstanbul 1327
- TUNAYA Tarık Zafer, *İslâmcılık Cereyanı*, İstanbul, 1962
- TUNAYA Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler* I, İstanbul 1984
- Tunuslu Hayreddin Paşa, *Mukaddime-i Akvemu'l-Mesâlik fî Marifeti Ahvali'l-Memalik* (çev. Abdurrahman Efendi), İstanbul, 1296
- ÜLKEN Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 2 Cilt, Konya, 1966
- Yusuf Akçuraoğlu, *Üç Tarz-ı Siyaset*, İstanbul 1327, aynı adla (sadeleştiren. E.Ziya Karal), Ankara, 1976
- Ziya Gökalp, *Türkleşmek İslâmlaşmak Muasırlaşmak* (hazırlayan. İbrahim Kutluk), Ankara, 1976

SİYASAL PARTİLER

Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Teşkilat-ı Dahiliye Nizamnâmesi.

İttihat ve Terakki
*Doç.Dr.*Sina Akşin

Hürriyet ve İtilaf
*Dr.*Kurtuluş Kayalı

Osmanlı Devleti'nde Sol Akımlar ve Partiler
*Doç.Dr.*Mete Tunçay

ÇERÇEVE YAZI
☐ **Osmanlı Solculuğu ve İştirakçi Hilmi**
*Doç.Dr.*Mete Tunçay

Bu konuda ayrıca *Düşünce Akımları, İşçi Hareketleri, Jön Türkler* **ve** *Siyasal Akımlar* **maddelerine bakınız.**

İttihat ve Terakki

Sina Akşin

23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet ilân edilmişti, ama bu henüz İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarı doğrudan doğruya üzerine alması anlamına gelmiyordu. Çünkü Meşrutiyet gerçi Rumeli'de ayaklanan, İttihat ve Terakki'ye bağlı subayların baskısıyla ilân edilmişti, ama aslında görünüşte de olsa Meşrutiyet'i ilân eden yine de Sultan II. Abdülhamid'di. Dolayısıyla Meşrutiyet döneminin başında İttihat ve Terakki'yle arasında kendiliğinden zorunlu bir anlaşma/uzlaşma doğdu.

İttihat ve Terakki'nin Denetleme İktidarı Dönemi (1908-1913)

İttihat ve Terakki'nin denetleme iktidarı döneminde, cemiyet doğrudan ön plana çıkarak, siyasal iktidarı üzerine alamadı. İktidara dolaylı yollardan egemen olmaya, onu perde arkasında kalarak yönetmeye çaba harcadı. Bu karmaşık siyasal mekanizma/süreç, doğal olarak birçok siyasal sorunu da beraberinde getirdi.

4 Ağustos'ta kurulan Meşrutiyet'in ilk kabinesi Said Paşa hükümeti kendisinden önceki hükümetin -bir iki isim dışında- aynıydı. Bu nedenle de, ancak bir haftadan biraz fazla dayanabildi ve 13 Ağustos'ta çekilmek zorunda kaldı. Oluşan siyasal istikrarsızlık bir bakıma İstanbul'da Meşrutiyet sonrasında meydana gelen siyasal dalgalanmaların bir yansıması olmuştu. Bu dalgalanmaların bir başka göstergesi de, yeni kurulan ikinci Said Paşa Kabinesinin de ancak beş gün dayanabilmesidir. İttihat ve Terakki gerçi iktidar olamamıştı, ama iktidarı tamamen -Tanzimat döneminde olduğu gibi- Bâbıâli paşalarına da bırakmak niyetinde değildi. Hükümeti de, iktidarın icraatını da kendisi tayin etmek istiyordu, buna ise ancak bir dereceye kadar gücü yetebiliyordu, bu gücün dolduramadığı alanlarda meydan klasik devlet yöneticilerine kalıyordu.

Bu arada Meşrutiyet'in ilânıyla birlikte ortaya çıkan garip duruma bir açıklık kazandırılması gerekmekteydi. Meşrutiyet ilân edilmişti, ama bundan önceki dönemde Kanun-ı Esasî'nin hukukî durumunun ne olduğuna da tatmin edici bir cevap bulunmalıydı. 14 Ağustos'ta yeni Said Paşa kabinesi kurulurken kaleme alınan bir Hatt-ı Hümayûn'da ortaya konulan formüle göre, Kanun-ı Esasî tatil olunmuştu ve şimdi yeniden yürürlüğe girmekteydi. Bir hafta kadar yaşayabilen yeni Said Paşa Kabinesinden sonra 21 Ağustos'ta İttihat ve Terakki'nin baskısıyla (İngilizci) Kâmil Paşa hükümeti kuruldu.

Yeni hükümetin programı temelde

bir reform programı mahiyetindeydi. Ancak bu tür programların uygulanması kısmen gerçekleşecek ve uzun zaman alacaktır.

II. Meşrutiyet'in ilânıyla birlikte, Osmanlı Devleti'ndeki zaten pek gevşek olan merkezî otoritenin daha da zayıfladığı düşüncesiyle, yabancı müdahalelerin ve dış baskılarla birlikte dış sorunların da ortaya çıktığı görülmektedir. Daha 5 Ekim'de Bulgaristan bağımsızlığını ilân etti, ertesi gün Avusturya-Macaristan Bosna ve Hersek'i ilhak etti. 6 Ekim'de de Girit Yunanistan'a bağlandı. Gerçi bu yörelerin zaten fiilen Osmanlı Devleti içinde bulunduğu iddia edilemezdi, ama görünüşte de olsa hukukî durumun değişmesi, Osmanlı sınırlarının içeriye doğru gerileme sürecinin sürdüğünü göstermekteydi ki, bu durum tek başına Meşrutiyet yönetiminin bu gelişmeye karşı koyamadığı anlamına gelmekteydi. Dışta meydana gelen bu önemli gelişmeler zaten istikrarı olmayan iç politikada da etkilerini göstermekte geçikmeyecek ve değişik ayaklanmalar gündeme gelecektir. Bu türden olaylar yeni düzenin belirli çevrelerde yarattığı tedirginliğin ve tepkilerin bir yansıması olarak kabul edilebilir.

Yeni yönetimin kendi içinde de muhalefetin doğması çok zaman almadı. Meşrutiyet'ten hemen sonra ülkeye dönen Sabahaddin Bey ve grubu, kendi görüşleri doğrultusunda faaliyet göstermeye başladılar. Adem-i merkeziyetçi görüşleri dolayısıyla İttihat ve Terakki içinde bekledikleri iltifatı göremediler. Bunun üzerine Sabahaddin Bey de İttihat ve Terakki'yle olan ilişkilerini tamamen kesmek durumunda kaldı. 14 Eylül'de Ahrar Fırkası'nın kurulmasını destekledi. Kendisi fırkanın başkanlığına gelmek istemeyince, fırka başkanlığı boş kaldı. Ahrar Fırkası kısa zamanda muhalefetin sesi haline geldi ve basında da destek sağladı. Asıl eleştirdiği nokta, İttihat ve Terakki'nin gizli kapaklı yönetim modeliyle, iktidar tekelciliğinin ve gizliliğinin sonunda bir istibdata yol açabileceği yolundaki kuşkuydu. İttihat ve Terakki'nin devlet işlerine karışması, idareyi tahakkümü altına alması, orduyu siyasete karıştırması eleştiriliyordu.

II. Meşrutiyet'ten Sonra Seçimler

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra ilk parlamento seçimleri Osmanlı Devleti içindeki çeşitli milletlerin bir siyasal mücadele gösterisine sahne oldu. Gayrımüslim azınlıkların kendi programlarının dışında, bir de İttihat ve Terakki tarafından temsil edilen "Türklerin Programı" vardı. İttihat ve Terakki'nin "Türklerin Programı" olarak kabul edilebilecek ilkeleri 6 Ekim 1908'de *Şûrâ-yı Ümmet*'te yayınlanan siyasal programla somutlaştı. Programda, Kanun-ı Esasî'de yapılacak -ya da yapılması istenen- değişiklikler ilk sırayı alıyordu. İttihat ve Terakki görüldüğü kadarıyla yasama organının yetkilerini kısıtlamaya çalışan değişiklikler programlamıştı. Eğitim politikası olarak da, eğitim yoluyla bir "Türkleştirme" süreci tasarlıyordu. Aslında programın büyük ölçüde muhalif Ahrar Fırkası'nın programından esinlenerek kaleme alındığı görülmektedir.

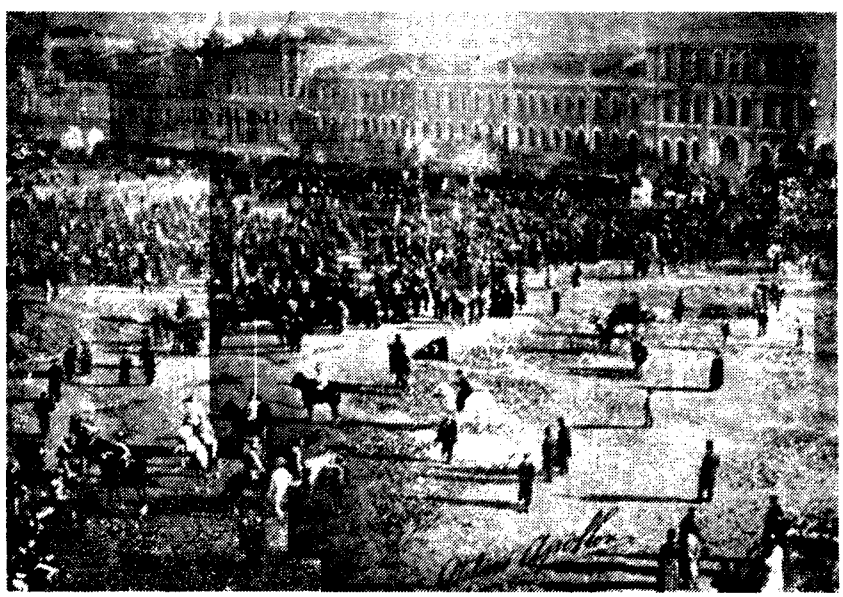
Bu arada 18 Ekim-8 Kasım 1908 tarihleri arasında İttihat ve Terakki'nin kongresi toplanmış ve Cemiyet için yeni bir siyasal program saptanmıştı.

Seçim mücadelesi sırasında İttihat ve Terakki'nin en büyük güçlüğü her seçim bölgesinde kendi zihniyetine ve siyasal görüşlerine uygun aday bulmak zorluğuydu. Bunun nedeni, İttihat ve Terakki'nin ülkenin büyük bölümünde temel bir destekten yoksun bulunmasıyla açıklanabilir. Bu nedenle İttihat ve Terakki bölgesel bakımdan güçlü eşraf ve âyan temsilcileri yerine, birçok yerde ulema temsilcilerini yanına almaya çalışmıştır.

Sonuçta İttihat ve Terakki kazandı, ama Türk mebusların dahi birçoğu gerçekten İttihatçı sayılamayacak kimselerden oluşmuştu. Buna Türk ve Müslüman olmayanlar da eklendiği takdirde, İttihat ve Terakki'nin yeni dönemde niçin yasama organına hâkim olamadığı kendiliğinden anlaşılacaktır.

Meclis-i Mebusan 17 Aralık 1908'de açıldı. II. Abdülhamid'in açılış konuşması, Mebusan tarafından hayli sert olarak yanıtlandı. Bu, bir bakıma yeni yönetimin Abdülhamid'e olan temel güvensizliğini ortaya koyuyordu.

İttihat ve Terakki, tutumuyla kısa sü-

II. MEŞRUTİYET SONRASI SEÇİMLER: İttihat ve Terakki'nin Şurâ-yı Ümmet'te yayınlanan siyasal programı "Türklerin Programı" olarak kabul edilebilecek ilkeler içeriyordu. Aslında bu program muhalif partilerin programlarından da esinlenmişti. İmparatorluk içinde çeşitli milletlerin katılarak bir siyasal mücadele arenası yarattığı seçimleri İttihat ve Terakki kazandı. Ama mebusların birçoğuna İttihatçı denemezdi. Bu nedenle İttihat ve Terakki bu dönemde yasama organına tam olarak egemen olamadı. İstanbul seçim sandıklarının Bâbıâli'ye getirilişi (yan sayfada), seçim günü Taksim Kışlası'nın önü (yanda).

rede, Sadrazam Kâmil Paşa'yı yönetimde tek başına bırakamayacağını ve iktidara bir ölçüde ortak olduğunu ortaya koydu. Bâbıâli paşalarının gözünde çoluk çocuk olan İttihat ve Terakki, Bâbıâli paşalarını sıkıştırmaya ve rahat bırakmamaya kararlıydı. Bundan sonra da siyasal mücadele esas olarak cemiyetle sadrazam ve hükümet arasında gelişti.

Çok geçmeden İttihat ve Terakki'ye karşı olan muhalefet sertleşti, bunda İttihat ve Terakki'nin sert siyasetinin de rolü vardı. Ayrıca İttihatçılar Meşrutiyet'e ve vatana ihanet ettiğini düşündüğü siyasal kişiliklere karşı açıktan açığa siyasal tedhiş yöntemleri uygulamaktan da kaçınmıyordu. Bu türden tedhişin siyasal cinayetlerle sonuçlanması için çok zaman geçmeyecektir.

İttihat ve Terakki'nin egemenliği altında Mebusan'ın Kâmil Paşa hükümetini düşürmesinden sonra kurulan Hilmi Paşa hükümeti sırasında da cemiyetle hükümet arasındaki çalkantılar azalacağına daha da arttı. Gerçekten de 31 Mart Ayaklanması'na doğru siyasal çatışmanın sertleştiği ve arttığı görülmektedir. Kurulmaya çalışılan yeni düzen -yeni reformlar- tepkilerini de her alanda beraberinde getirmekteydi. Sivil hayatta da, orduda da bu tür tepkiler görülmekteydi. Ancak ordu içindeki reform ve tasfiye, bu sırada ordunun rahatsızlıklarının yeniden gündeme gelmesine vesile olmuş olmalıdır.

Hemen belirtmek gerekir ki, 31 Mart Ayaklanması'nda parola "Şeriat isteriz" idiyse de, gerçekte ayaklanmanın baskın niteliği, muhalefetin İttihat ve Terakki'ye karşı kalkıştığı, fakat kötü düzenlendiği için ne olduğu pek belirmemiş, başarıya ulaşamamış bir askerî hükümet darbesidir. İsyan bayrağının Şeriat oluşu, bir dinî sömürme olayından ibarettir. Olay, o zamanki iktidar mücadelesi içinde hayatî bir önem taşıyordu, çünkü Rumeli'deki ordulardan esaslı bir baskı geldiğinde Meşrutiyet'i hemen ilân eden ve böylece Meşrutiyet'in adamı oluveren II. Abdülhamid, ancak 31 Mart Olayı'nın bastırılmasından sonra tahttan indirilebilecektir.

Ayaklanmanın taktiği aslında basitti: İttihat ve Terakki'yi İstanbul'dan uzaklaştırmak, İttihat ve Terakki'nin egemenliğine bir son vererek, Mebusan'ın onun denetiminden çıkmasını sağlamak ve böylece siyasal iktidarı İttihat ve Terakki'nin denetiminden tamamen almak, İttihat ve Terakki'nin denetleme iktidarına bir son vermek. Ayaklanma başta bu görüşün doğru olduğunu gösterdi; gerçekten de ayaklanmanın çıkmasından sonra İttihatçıların İstanbul'dan kaçmak zorunda kalmaları üzerine Mebusan İttihat ve Terakki'nin denetiminden çıktı. Ayaklanmacılar başkente hâkim oldular. Ama duruma hâkim olmaya çalışan biri daha vardı, o da tabii II. Abdülhamid'di. Gerçi ayaklanmanın sorumluluğu onun üzerinde değildi, fakat o da gelişen olaylardan kendisi için yararlanmak istemekteydi. Bunun için de ayaklananlarla ilişki kurdu. II. Abdülhamid ayaklanmacılara karşılık vermeyi ihmal etmedi, onun ayaklanmacıları -bir anlamda- okşaması, Meşrutiyetçilerin (hem, İttihatçı hem Ahrarcı) bu yakınlığı ileri sürerek kendisini bizzat ayaklanmayı çıkartmakla suçlamalarına ve tahttan indirilmesine vesile verdi, ya da en azından bunu kolaylaştırdı.

31 Mart'ın Sonuçları

İşin kanlı bir biçim alması dolayısıyla onu başlatanların da ayaklanmaya sahip çıkmaktan çekinmeleri, askerin sonradan Abdülhamid'e yönelmesi, Harp Divanı'nın da siyasal nedenlerle ayaklanmanın derinine inmekten kaçınması, olaya bir muamma havası vermiştir. Bu nedenle olayın birkaç türlü açıklaması yapılagelmiştir. Bu açıklamalardan ilkine göre, olayı diktatörlük kurmasına vesile olsun diye İttihat ve Terakki düzenlemiş, fakat ipin ucunu kaçırmıştır. Bir diğer açıklama biçimine göre, olay tamamen Abdülhamid'in eseridir. Oysa Abdülhamid olayı düzenlememiştir. Üçüncü açıklamaya göre ise, ayaklanmayı muhalefet düzenlemiş ve başlatmıştır. Muhalefet denildiğinde, başta Prens Sabahaddin ve grubu, Ahrar Fırkası ve onun dinsel kolu olan "İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti" anlaşılmaktadır. Ayaklanmanın Ahrar Fırkası tarafından düzenlendiğine ilişkin birçok kanıtlar bulunmaktadır.

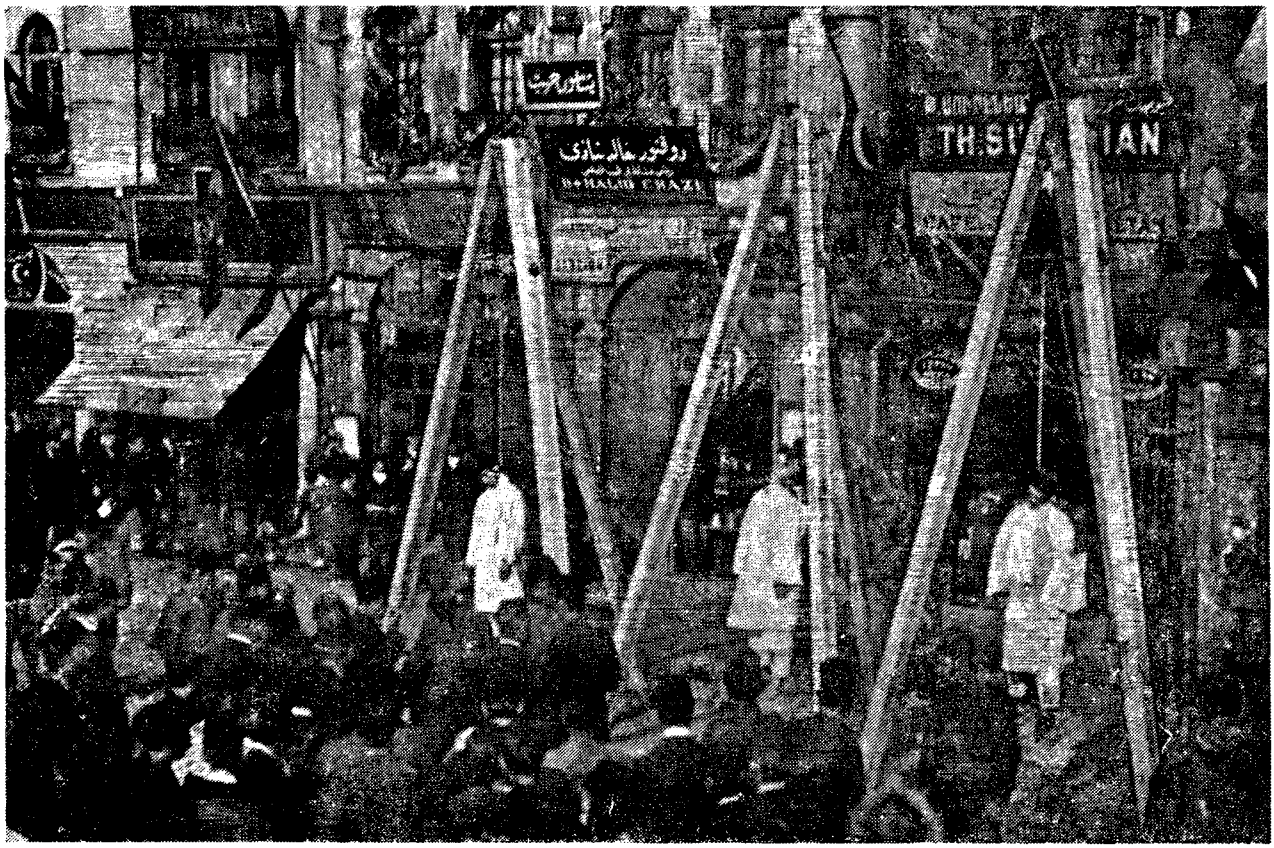
Olay, Hareket Ordusu'nun (ki, Rumeli'de İttihat ve Terakki denetimindeki ordu birliklerinden oluşmuştur) İstanbul önlerine gelip dayanması ve başkenti de az bir direniş sonunda zaptetmesiyle bastırılmıştır.

Ayaklanmanın bastırılması sırasında ve hemen sonrasında İttihat ve Terak-

ÇELİŞKİLER ARTIYOR: Kâmil Paşa hükümetinin düşürülmesinden sonra kurulan Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi de İttihat ve Terakki ile hükümet arasındaki çelişkileri gideremedi. Tersine, bunlar giderek büyüdü. Ordu içinde reformla birlikte yürütülen tasfiye tepkilere yolaçmış, Meclis-i Mebusan içinde İttihat ve Terakki'ye karşı olan muhalefet de sertleşmişti. Bu ortam ise 31 Mart'ı yaratan önemli etkenlerden biri oldu. Hüseyin Hilmi (solda), muhaliflerden Tokat mebusu Sabri Efendi (sağda).

DEĞİŞİK GÖRÜŞLER: *31 Mart üzerine çok değişik görüşler öne sürülmüştür. Gerçekte, ayaklanmadaki parola "şeriat isteriz" biçimindeyse de ayaklanmanın niteliği muhalefetin İttihat ve Terakki'ye karşı düzenlediği bir askeri darbe biçimindedir. Bu konuda öne sürülen bir görüşe göre de, ayaklanmanın düzenleyicisi İttihat ve Terakki'dir. Bir başka görüş ise olayın tamamen II. Abdülhamid tarafından planlandığı biçimindedir. 31 Mart Olayı'nda asılanlar.*

ki bütün muhalefete yani Meşrutiyetçi gruplara, ayaklanmanın sorumlusu ve baş düşman olarak Abdülhamid'i gösterdi. Abdülhamid'e karşı bütün muhalefetin birleşmesi de zaman almadı. Amaç basitti: Abdülhamid'in tahttan indirilmesi.

Ayaklanmanın bastırılmasından sonra, tekrar İttihat ve Terakki güdümüne giren Milli Meclis, 27 Nisan 1909 günü İstanbul'da toplanmıştır. Şeyhülislâm Mehmed Ziyaeddin Efendi zorlukla ikna edilerek, kendisinden padişahın tahttan indirilmesi için fetva alındı. Mebusandaki oylamada da oybirliğiyle Abdülhamid'in tahttan indirilmesi önerisi kabul edildi. Gerekli olmadığı halde, padişahlığı Mebusan'da onaylanan Veliahdın adı Mehmed Reşad'dı. Ordunun isteği üzerine, İstanbul'da kalması sakıncalı görüldüğünden Abdülhamid, Selanik'e sürgüne gönderildi. Mebusan'da bu karar da oybirliğiyle kabul edildi. Diğer yandan, Divan-ı Harbi Örfî, Abdülhamid'i isyana katılmış olmasından dolayı muhakeme etmek istediyse de, Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti bu isteği engelledi.

Abdülhamid'in Alman yanlısı dış politikası, Meşrutiyet ilânından sonra temelden değişmek zorunda gibi görünüyordu. Çünkü İngiltere, Alman yanlısı istibdat taraftarı Abdülhamid'e karşı, Meşrutiyetçilerin yanında bulunmaktaydı. Bu durum bile, tek başına Meşrutiyetçilerin doğal olarak İngiltere'nin yanında olmalarını gerektiriyordu. Yeni kurulan hükümetlerin de İngiliz yanlısı Sadrazamlar tarafından kurulması bunu göstermektedir. Oysa İttihat ve Terakki muhalefeti (burada Meşrutiyetçi muhalefet kastedilmektedir) İttihat ve Terakki'den çok daha fazla İngiliz yanlısıydı ve İttihat ve Terakki'nin bu denli İngiliz yanlısı olması mümkün değildi. Almanya ise, Meşrutiyetle birlikte müttefiği Avusturya-Macaristan'ın ilhak politikası nedeniyle İttihak ve Terakki'nin gözünden düşmüştü; buna Abdülhamid'in Alman yanlısı politikasının da kesin reddi eklendiğinde, İttihat ve Terakki'nin bu sırada Almanya'ya uzak olduğu ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, İttihat ve Terakki içinde Almanya'da askeri eğitim görmüş ve Alman eğilimli subaylar vardı.

Ayaklanma karşısında Almanya ile İngiltere'nin tutumu farklı olmuştur: İngiltere, ayaklanmayı desteklemiş ve Ahrar Fırkası'nın İttihat ve Terakki'ye karşı güçlenmesini arzu etmiştir. Almanya ise, Hareket Ordusu'nu desteklemiştir. Genel olarak bakıldığında da, Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişi, birçok çevrede bir Alman zaferi ve bir İngiliz yenilgisi olarak kabul edilmiştir.

31 Mart Ayaklanması'nın bastırılması İttihat ve Terakki açısından iki önemli siyasal sonuç doğurmuştur. Birincisi, Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve daha bağımlı bir kişiliğe sahip Mehmed Reşad'ın tahta geçmesiydi. Bu du-

AYAKLANMANIN SONUÇLARI: *31 Mart, Hareket Ordusu'nun İstanbul'da çok az bir direnişle karşılaşmasından sonra bastırılmıştır. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra II. Abdülhamid tahttan indirilmiş ve Selânik'e sürgün edilmiştir. Ayaklanmaya karşı İngiltere ile Almanya'nın tavırları da oldukça ilginçtir. Almanya, Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişini desteklerken, İngiltere ise ayaklanmayı desteklemiştir. Öte yandan ayaklanma İttihat ve Terakki'nin iktidar olma sürecinde önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur. İttihat ve Terakki'nin güçlü kişilerinden Enver Paşa.*

rum İttihat ve Terakki'nin iktidar olma sürecinde önemli bir aşama olmuştur. İkinci önemli sonuç, Hareket Ordusu'nun komutanı Mahmud Şevket Paşa'nın İttihat ve Terakki'nin başına geçmesi ve kendi bağımsız siyasetini empoze etmeye başlamasıdır. Bu nedenle İttihat ve Terakki önemli bir önder bulmuştu, ama önderi tamamen denetimi altına aldığı da hiç söylenemezdi. Bundan sonraki siyasal gelişmeler, bu iki önemli siyasal sonucun temeli üzerinde gerçekleşmiştir.

31 Mart Ayaklanması'na kadar süren Meşrutiyetin yarattığı siyasal serbestlik, ayaklanmadan sonra İttihat ve Terakki'nin siyasal baskısı altında büyük ölçüde kaybolacaktır. Bundan sonra İttihat ve Terakki'nin muhalefete karşı siyasal bakımdan oldukça sert davrandığı bir dönem başlamıştır.

Siyasal bakımdan hayli baskılı bu dönemde ("Meşruti Islahat Dönemi"nde), gerek askerî alanda gerekse sivil alanda önemli yasal değişiklikler yapılmıştır. Bu vesileyle toplum hayatının bir bölümünde değişikliklere gidilmiştir. Öncelikle Kanun-ı Esasî değiştirilmiş ve parlamenter yönetime daha yakın bir hale getirilmiştir.

Bu siyasal koşullar içinde İttihat ve Terakki'nin kongresi gizli olarak Selanik'te (Eylül-Ekim) toplandı. Kongrede esas olarak (Mustafa Kemal tarafından savunulan) ordunun siyasetten ayrılması ilkesi gündeme geldi ve bu konuda uzun tartışmalar yapıldı. Bu ilke her ne kadar kabul edilmişse de, pratikte söz konusu ilkeye ancak kısmen uyulmuştur. İttihat ve Terakki'nin 1909 Nizamnamesi'nde örgütsel yapı saptanmıştır. Cemiyetin başında yine üyeleri gizli tutulan Merkez-i Umumî bulunmaktadır. Bunun, biri Kâtib-i Umumî olmak üzere üç üyesi vardır. Cemiyetin taşra örgütlenmesi hiyerarşik bir yapıdadır.

Meclis'ten Sonra Tartışmalar

Meclis-i Umumî'nin açılmasından sonra İttihat ve Terakki içinde bir başka çatışma noktası daha çıktı: Bu çatışma, Cemiyetle mebuslar arasındaki ilişkinin ne olacağı ya da ne olması gerektiği yolundaki bir tartışmaydı. Cemiyet gerçekte hâlâ gizli kalmak ve gizli faaliyet göstermek eğiliminde ve kararındaydı, oysa İttihat ve Terakki'nin Mebusan grubu olan fırka grubu herkesin gözü önünde açıkta bulunmaktaydı. Bu nedenle de İttihat ve Terakki, fırka-cemiyet ayrımına ve ayrılığına başvurmak zorunda kaldı. Cemiyet, cemiyet olarak kalacak ve mebuslar da İttihat ve Terakki Fırkası'nı meydana getireceklerdi. Ancak gerçekte fiilen olan, cemiyetin fırkaya egemen olmasıdır, hatta fırka cemiyetin âleti gibidir. İttihat ve Terakki'nin nizamnamesinde bütün mekanizmalar fırkanın cemiyet tarafından denetlenmesini ve güdülmesini hedef almıştı.

İttihat ve Terakki'nin bundan sonraki yıllarda da (1911, 1913 ve 1916 nizamnameleri) bazı yapı değişikliklerine uğradığı görülmekteyse de, bu yöndeki değişikliklerin örgütün yapısını önemli ölçüde değiştirecek yönde değişiklikler olmadığı belirtilmelidir. Söz konusu değişiklikler açısından da bakıldığında, İttihat ve Terakki'nin cemiyet-fırka ayrımına devam ettiği ve her zaman fırkanın cemiyete tâbi bir rol oynadığı belli olmaktadır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle fırkası arasındaki ilişkiler dışında, örgütün ikinci bir önemli özelliği de cemiyet işlerinin uzun süre gizli olarak yürütülmek istenmesidir. Aslında Abdülhamid dönemindeki koşullarda, yönetimi devirmek isteyen bir siyasal akımın ve örgütün gizlilik koşullarında çalışmasından daha doğalı olamazdı, ancak Meşrutiyet'in ilânından sonra da İttihat ve Terakki'nin eski alışkınlıkla gizlilik koşullarında faaliyet göstermesi yadırganmış ve eleştirilmiştir. İttihat ve Terakki'nin gizliliğine birkaç etken yol açmış olabilir: Bir görüşe göre, İttihat ve Terakki siyaset sahnesinin tamamen dışında kalmak suretiyle, siyasetin karışık vé karanlık oyunlarından uzak ve "temiz" kalmak istemekteydi. Ayrıca üyeleri arasında sıkı dayanışma sağlamayı da amaçlamaktaydı. Bir başka açıklamaya göre ise, cemiyet, "Osmanlıcı" programını açıklarken, Türkçü program ve eğilimlerini gizleyebilmek için bu yola başvurmuştur. Bir diğer açıklamaya göre de, cemiyet, komitacı bir cemiyet olduğundan bundan başka bir yol zaten takip edemezdi.

Öte yandan cemiyet-fırka ayrımına,

cemiyetin fırkaya yani meclis grubuna her zaman egemen olabilmesinin de nedenlerini başka etkenlerde aramak gerekmektedir. İttihat ve Terakki nihayet devleti kurtarmak amacıyla kurulmuş ve bu amaçla iktidarı zorla ele geçirmiş bir Cemiyetti. Türkçü programa sahipti ve bu programa karşı çıkan her programı, partiyi ve kişiyi, kendi programına yani devleti kurtarma programına karşı gelmesinden dolayı, vatan haini olarak görme eğilimindeydi. Bu nedenle de, muhalefet onun gözünde, devletin kurtarılmasına karşı mücadele eden vatan hainlerinin oluşturduğu bir saftı ve kesinlikle yok edilmesi gerekmekteydi. Dolayısıyla bu görüş açısından İttihat ve Terakki sadece kendi dışındaki muhalefeti ortadan kaldırmak zorunda kalmadı (her ne kadar istibdata karşı Meşrutiyet amacıyla iktidara gelmiş olsa da), fakat aynı zamanda kendi içinde de (türdeş olmayan bir fırka grubu olduğu hatırlanmalıdır) oluşan muhalefete karşı sert tavır aldı ve bu tür durumlarda cemiyetin merkezinin (Merkez-i Umumî) fırka grubu üzerinde kesin denetiminin sağlanmasına çabaladı ve bunu büyük ölçüde de başardı. Böylece cemiyet, türdeş olmayan bir grup sayılabilecek Mebusan'daki me-

CEMİYET Mİ? FIRKA MI?: *İttihat ve Terakki içinde çatışma yaratan bir önemli sorun da cemiyet ve fırka çatışmasıydı. Kurulduğu tarihten beri gizli bir örgüt olan İttihat ve Terakki'nin bu yapısı II. Meşrutiyet'ten sonra da sürdü. Fırka herkesin gözü önünde Meclis-i Mebusan'daki mebuslara dayanarak faaliyet gösteriyordu. Ama Cemiyet hâlâ gizli kalmak niyetindeydi. Gerçekte Cemiyet Fırkaya egemendi ve Cemiyet her zaman için Fırkayı denetliyor, ona yön veriyordu. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin nizamnamesi/Selanik 1910 (altta), 1908'de İttihat ve Terakki'nin ilk merkez komitesi üyeleri (soldan sağa: Mithat Şükrü Bleda, Hüseyin Kadri, İbrahim Hayri Ürgüplü, Talat Paşa, Ahmed Rıza, Enver Paşa (üstte).*

İKTİDARA DOĞRU: İkinci kez hükümeti kuran Hüseyin Hilmi Paşa'nın 28 Aralık 1909'da istifa etmesinden sonra gelen İbrahim Hakkı Paşa kabinesinde İttihat ve Terakki'nin birçok adamı vardı. Bu, İttihat ve Terakki'nin iktidara el koymasını da beraberinde getiriyordu. Hükümette Harbiye Nazırı olarak görev alan Mahmud Şevket Paşa ise başlangıçta İttihat ve Terakki'nin hükümete girmesine karşıydı. Bir süre sonra hükümet içindeki çalkantılar artacak ve hükümette görev alan İttihatçılar da istifa edecekti. M. Şevket Paşa (solda, ayakta soldan 2. İsmet Paşa/İnönü), İbrahim Hakkı Paşa (sağda).

buslarını denetimi altında tutma çabasına dönem boyunca devam etti.

Cemiyet umumî kongresinde fırkanın pek sınırlı olarak temsil edilmesi, mebusların Meclisteki oylamalarda bağımsız olmayıp fırka kararına göre oy vermek zorunda olmaları, Cemiyetin fırkanın ağzı, kulağı, beyni durumunda, yani fırkanın (ve dolayısıyla da Meclis-i Mebusan'ın) cemiyet elinde alet olması, yalnızca Türkçülük açısından değil, fakat yönetenlerin taşra temsilcileri karşısında Osmanlı Devleti merkezindeki üstün durumlarını korumak için de tabii ki gerekliydi.

II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra, İttihat ve Terakki iktidara tam olarak geçmek yolunda önemli bir adım atmış oldu. O zamana dek, iktidarda pek çok görevler almıştı, ama hükümeti doğrudan doğruya kalmamıştı. Bundan sonra zamanla hükümeti denetimi altında bulundurmak, hükümet içine kendi adamlarını atamak yolunu seçti. Bununla birlikte hükümetler doğrudan doğruya İttihat ve Terakki'nin kendi eseri sayılamazdı. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden çok uzun bir süre sonra bile, İttihat ve Terakki iktidarı doğrudan doğruya eline almadı ya da alamadı. Bu dönemde de İttihat ve Terakki denetleme iktidarı devam etti.

İttihat ve Terakki'nin doğrudan iktidar olamaması, bu dönemde de siyasal istikrarsızlık yaratmaya devam etti. Gerçi İttihat ve Terakki hükümeti denetimi altında tutmaya çabalıyordu, ama Bâbıâli paşalarını her zaman denetim altında tutmak mümkün olmuyordu. Dolayısıyla da hükümetle arasında sık sık anlaşmazlıklar olmaktaydı. Bunun sonucunda İttihat ve Terakki hükümete kendi adamlarını sokmaya başlayacaktır. Yine bu sırada hükümetlerin Meclis-i Mebusan'da güvensizlik oyuyla düşürülmelerine de rastlanacaktır.

II. Abdülhamid'in Tahttan İndirilmesi

II. Abdülhamid'in tahtan indirilip ikinci Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin kurulduğu 6 Mayıs 1909'dan çok kısa bir süre sonra Hilmi Paşa hükümetinin 28 Aralık'ta istifa ettiği görülmektedir. 12 Ocak 1910'da kurulan İb-

rahim Hakkı Paşa hükümetinde İttihat ve Terakki kendi adamlarını daha da artırmayı başarmıştı. Bu, İttihatçıların iktidara daha geniş oranda el koyması anlamına gelebilirdi, fakat Mahmud Şevket Paşa'nın hükümette harbiye nazırı olarak görev alması bu saptamayı yumuşatmaktadır. Mahmud Şevket Paşa'nın hükümette görev alması sonucunda İttihat ve Terakki'yle eski anlaşmazlıkları da gözönüne alınacak olursa, hükümetle İttihat ve Terakki arasındaki çatışma noktaları azalmamıştır. Ülkenin iç ve dış siyasetindeki önemli sorunlara bir de ekonomik krizi eklemek gerekmektedir. Bu sırada, İttihat ve Terakki Batıdan borç alma politikasını sürdürmektedir.

31 Mart Ayaklanması'nın bastırılmasından sonra oluşan sıkıyönetimin sert tutumu nedeniyle İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefet yapabilecek bir ortam kalmamıştı. Hatta ılımlı muhalefete karşı dahi bu sert tutumdan vazgeçilmiyordu. Bununla birlikte gerek meclis içinde ve gerekse dışında muhalefetin zamanla toparlanmaya başladığı görülmektedir. 14 Kasım 1909'da Meclis-i Mebusan'da "Mutedil Hürriyetperver Fırkası" kuruldu. Yine bu sıralarda "Osmanlı Demokrat Fırkası" faaliyete geçti. Bir süre sonra, 1910'un hemen başlarında "Ahali Fırkası" da Meclis içinde İttihat ve Terakki'ye karşı bir muhalefet fırkası olarak kuruldu. Tabii yeni tür partilerin kurulması her zaman İttihat ve Terakki'nin denetimi altında olan fırka grubundan diğer fırkalara mebus kaymasıyla sonuçlanmıştır.

İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefete, 1911 başlarında kendi içinde oluşan "Hizb-i Cedid" hareketi de katıldı. Muhalefetin artması üzerine, İttihat ve Terakki denetimindeki hükümetlerde de bir istikrar kalmamıştır. Hükümetlerin kendi içindeki istikrarsızlığı sonunda hükümet içindeki çalkalanmalar, nihayet hükümette görev alan üyelerinin istifasıyla sonuçlanacak, İttihat ve Terakki iktidar yolunda önemli bir kozunu elinden kaçırmış olacaktır. Bu huzursuzlukların önemli bir nedeni İttihatçıların hükümete girmesine karşı olan Mahmud Şevket Paşa'nın, el altından İttihat ve Terakki Fırkası'nı kışkırtmasıdır.

İç siyasette bu dalgalanmalar ülkenin değişik yerlerinde patlayan isyan ve ayaklanmalarla tamamlanmalıdır.

İktidara tam olarak geçemeden siyasal bakımdan hayli yıpranmış olan ve iktidar çarkını gün geçtikçe elinden kaçıran ve güçsüzleşen İttihat ve Terakki'nin 1911 sonbaharında karşısına yeni bir dış sorun çıktı: İtalya, Trablusgarp'ı işgal etmeye başladı.

29 Eylül'de İbrahim Hakkı Paşa hükümeti kuruldu. Gerçi bu hükümet de İttihat ve Terakki eğilimli bir hükümetti, ama içinde doğrudan doğruya İttihat ve Terakki'nin adamı yoktu. Trablusgarp savaşının yarattığı karışık ortam içinde, bir ara iktidar ve muhalefetin belirli bir amaç uğruna birleşmesi söz konusu olduysa da, muhalefetin bu zor durumda İttihat ve Terakki'ye karşı birleşmesi de zaman almadı: 21 Kasım 1911'de bütün muhalefet gruplarının ve fırkalarının bir araya gelmesiyle, "Hürriyet ve İtilâf Fırkası" kuruldu. Bu, genel olarak bakıldığında, belirli bir amaç ve program birliğinden yoksun, türdeş olmayan bir topluluktu, ama bütün muhalefeti İttihat ve Terakki'ye karşı olmak ilkesinden ve sadece bu ilkeden hareketle bir araya topladığı için güçlü görünüyordu. Güçlülüğü, kurulmasından yirmi gün sonra girdiği İstanbul'daki mebus seçiminde seçimi kazanmasıyla da ortaya çıkacaktır.

Yasama organının denetimini elinden kaçırmaya başlayan İttihat ve Terakki Kanun-ı Esasî'de yapılan değişikliklerle yürütme organının yetkilerini artırma çabasına girdi. Hükümetle Meclis-i Mebusan arasında anlaşmazlıkların büyümesi karşısında, yasama organından güvenoyu alamayan hükümetlerin istifalarının art arda gelmesi üzerine, Meclis-i Mebusan feshedildi ve yeni seçimlere gitme kararı alındı. Meclisin denetiminden kurtulan İttihat ve Terakki hükümet içinde iktidarını artırmak amacıyla hükümet içine kendi adamlarını yerleştirmeye başladı. "Sopalı Seçimler" diye tanınan seçimler büyük ölçüde İttihat ve Terakki'nin denetimi altında yapıldı ve İttihat ve Terakki ezici bir zafer kazandı. Ancak bir avuç muhalif mebus seçimi kazanabilmişti. Fakat bu da sadece görünüşteydi, dolayısıyla cemiyet, fırka üzerinde denetim kurmakta yine de zorluklar çekecektir.

Muhalefetin Faaliyetleri

İttihat ve Terakki'nin baskılı siyaseti karşısında muhalefet yeniden bir askerî darbe planı hazırladı ve İstanbul'da bir subay hareketi olarak "Halaskâr Zabitan" grubu açığa çıktı. Yine bu sıralarda bazı yerlerde isyanlar da görüldü.

16 Temmuz'da Said Paşa hükümetinin istifası üzerine, İttihat ve Terakki'nin denetleme iktidarı son buldu. Bu sırada İttihat ve Terakki'nin iç ve dış politika sorunları dolayısıyla yıprandığı ve güçten düştüğü, bu nedenle de iktidara geçmek konusunda fazla istekli olmadığı görülmektedir. 21 Temmuz'da kurulan "partilerüstü" Gazi Ahmed Muhtar Paşa hükümeti bu anlamda İttihat ve Terakki'nin iktidardan tamamen ayrıldığını göstermektedir.

Yeni hükümetin aslında İttihat ve Terakki'ye karşı bir tepki hükümeti olduğu kısa zaman geçtikten sonra hemen belli oldu: İttihat ve Terakki'ye karşı yönetimin tutumu gittikçe sertleşmekteydi.

İttihat ve Terakki'nin iktidardan ayrılmasından sonra, içinde başından beri mevcut olan askerî kanatla sivil kanat arasındaki ilişkilerde bir anlaşmazlık ortaya çıktığı görülmektedir. O zamana dek askerî kanatla sivil kanat arasında cemiyet içinde önemli bir iktidar mücadelesi cereyan etmişti. Bu kez, askerî kanadın önderi durumunda olan Mahmud Şevket Paşa'nın Said Paşa hükümetinin harbiye nazırlığından İttihatçılar tarafından ayrılmak zorunda bırakılmasıyla askerî kanat önemli bir gerileme içine girmiş olmaktaydı. İttihat ve Terakki'nin böylesi karışık bir dönemde Mahmud Şevket Paşa'yı tasfiye etmesi ve sonra da iktidar dizginlerini salıvermesinin örgüt içinde, bazı tepkilere yol açması beklenebilirdi. Mahmud Şevket Paşa'nın tasfiye edilmiş olması, örgüt içinde sivil kanada yeni bir ağırlık kazandırmakla birlikte, iktidardan ayrılmış olmak, genel olarak İttihat ve Terakki nüfuzunu sarsmış, böylece askerî kanadın egemen olan sivil kanada karşı faal bir muhalefet yapmasına imkân hazırlamıştı.

1912 Kongresi

Asker ve sivil kanat arasındaki söz konusu gerginlik, cemiyetin İstanbul'da ilk kez açık olarak yapılan (daha önceki tüm kongreler gizli olarak yapılmıştı) 1912 Kongresinde ortaya çıkmıştır.

Yeni işbaşına gelen ve Trablusgarp savaşının yarattığı askerî ve siyasî sorunları çözmek durumunda kalan Ga-

zi Ahmed Muhtar Paşa hükümeti kısa süre sonra, yönetimden İttihat ve Terakki'yi tamamen tasfiye etmek için önemli kararlar aldı ve girişimlerde bulundu. Yeni hükümetin İttihat ve Terakki'yi yönetim kadrolarından tasfiye etmesi daha kolaydı ama İttihat ve Terakki'nin Mebusan'dan tasfiyesi için Meclis-i Mebusan'ın (hiç olmazsa bir gerekçe bulunarak) feshi gerekmekteydi. Böyle bir gerekçe bulunmakta gecikilmedi ve İttihat ve Terakki'nin güçlü kalesi durumunda olan Mebusan da feshedildi.

Bu suretle İttihat ve Terakki'nin iktidardaki ağırlığı tamamen olmasa da, çok büyük ölçüde kalkmış olmaktaydı. İttihat ve Terakki siyasetteki ağırlığını da büyük ölçüde yitirmişti.

İtalya Trablusgarp'a çıkmıştı, ama işgali tam olarak başaramamıştı, ancak kıyıları denetimi altına alabilmişti. Savaş henüz devam ederken, Makedonya sorunu yeni bir savaşa neden olacaktır. İttihat ve Terakki'nin Rumeli siyasetinin başarılı olduğu pek söylenemezdi. Gerçekten de Rumeli'de cemaatler ve devletler arasında çeşitli anlaşmazlık ve çatışmaları kışkırtan Abdülhamid yönetimi İttihat ve Terakki iktidarı sırasında bu tür anlaşmazlıkları büyük ölcüde ortadan kaldırarak, Balkan devletleri arasındaki görüş ve çıkar ayrılıklarının sona ermesine neden olmuştu. Ancak Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu iç ve dış politika sorunları kozların yeniden paylaşılması için Balkan devletleri açısından ele geçmez bir fırsat da yaratmaktaydı. Nitekim Trablusgarp savaşının patlamasından ve iç siyasette İttihat ve Terakki'nin iktidardan ayrılmasından hemen sonra, Osmanlı yönetiminin istikrarsız ve güçsüz olduğu bir sırada, Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ arasında bir ittifak gerçekleşti.

Savaş için gereken siyasal, diplomatik ve askerî hazırlıkların tamamlanmasından hemen sonra, 17 Ekim'de Bulgaristan ve Sırbistan savaş ilân ettiler. Balkan Savaşı'yla birlikte İtalya ile alelacele bir barış antlaşması imzalandı ve Trablusgarp İtalya'ya bırakıldı.

Balkan Savaşı kısa zamanda Osmanlı ordusunun tüm cephelerde olağanüstü bir yenilgisiyle sonuçlandı ve Osmanlı orduları ancak Çatalca hattında tutunabildiler. Bu yenilgide iç siyasetteki çatışmaların olumsuz rolü olmuştur, ancak askerî başarısızlıklar da gözardı edilmemelidir. Ordunun çökmesi üzerine, askerî hezimeti siyasal bakımdan onarabileceği beklentisi içinde Kâmil Paşa hükümeti kuruldu.

İttihat ve Terakki'nin denetleme iktidarından dahi tamamen ayrıldığı düşünülürse, yeni hükümetin İttihat ve Terakki düşmanlığı hemen anlaşılacaktır. Ancak siyasal gelişmeler Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın da türdeş olmayan yapısının kısa zamanda parçalanmasını beraberinde getirmiştir; bunun nedenlerinden bir tanesi de İttihat ve Terakki'ye karşı olan (ve sadece bu konuda güçbirliği yapabilen) muhalefetin ik-

BASKI ARTIYOR: *Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurulması, muhalefetin daha ciddi örgütlenmesini de getirmişti. Bu arada hükümetle Meclis-i Mebusan arasındaki çatışma da büyüyordu. Sonunda meclis feshedilerek yeni seçimlere gidildi. Bu seçimler ise İttihat ve Terakki'nin denetimi altında yapıldı. "Sopalı seçimler" diye adlandırılan bu seçimler sırasında uygulanan baskılar sonucunda İttihat ve Terakki çoğunluğu elde etti. Buna rağmen muhalefet Meclis-i Mebusan'da az da olsa sandalye elde etmişti. Meclis-i Mebusan-ı Osmani'nin 2. dönem toplantısının sonunda toplu hatıra (üstte), meşrutiyet için çalışan Ömer Naci (ön sırada sağda, solunda Şair Mehmed Emin ve Trabzonlular (ayakta sağdan: Yakup Cemil, Mustafa Necib, Hilmi ve Halil beyler, yan sayfada).*

tidara geldiğinde artık birleşecek bir başka ortak konu bulamamasıydı.

Yeni hükümet döneminde de Balkan Savaşı'nın felaketli sonuçları devam etti. Bununla birlikte, Bulgar ordusunun Çatalca hattını aşamaması üzerine 28 Kasım'da başlayan mütareke görüşmeleri sonunda 3 Aralık'ta mütareke imzalandı. Ancak barış antlaşması görüşmeleri daha uzun sürdü. Bu arada Rumeli'nin tamamının terkedileceğini anlayan İttihat ve Terakki iktidara yeniden geçmek için hazırlanmaya başlamıştı bile. Fakat İttihat ve Terakki gözünde iktidara gelmek normal yollardan mümkün değildi artık, çünkü her şeyden önce Mebusan feshedilmiş ve dağılmış bulunduğundan hükümetin normal yasama faaliyeti sonunda düşürülmesi mümkün değildi.

Öte yandan, hükümet İttihat ve Terakki'nin örgütünü kapatmış ve yasaklamıştı. Birçok üyesi yurt dışına kaçmak zorunda kalmıştı ve -yayın faaliyeti dahil- tüm faaliyetleri ya yasaklanmış ya da ağır biçimde kısıtlanmıştı. Dolayısıyla cemiyet normal yollardan yeniden iktidara gelemeyeceğini görmekteydi. Bu durumda iktidara geçmek için tek yol kalmıştı, o da bir hükümet darbesi yapmaktı.

Bâbıâli Baskını ve Sonrası

İttihat ve Terakki 23 Ocak 1913'de ünlü Bâbıâli Baskını'yla kanlı bir biçimde iktidara yeniden el koydu. Böylece Barış Antlaşması'nda Edirne'yi düşmana terk etmek durumunda kalan eski hükümete karşı vatanın bu parçasını kurtarıcı bir iktidar olarak kendini savundu. İttihat ve Terakki yeniden iktida gelmekle kalmıyor, aynı zamanda "vatan kurtaran aslan" pozunu bir kez daha takınıyordu.

Baskının ardından (baskın üzerine Kâmil Paşa zorla istifa etmek zorunda kalmıştı), yeni hükümet İttihat ve Terakki'nin asker kanadının gösterisi sayılabilecek Mahmud Şevket Paşa tarafından kurulmuştur. Yeni hükümet, Gazi Ahmed Muhtar Paşa ve Kâmil Paşa hükümetlerinin uygulamalarına karşı bir misilleme havasına girmemeye özen gösterdi. Kendini koruma yönüne dikkat etmekle birlikte, savaş durumuna yaraşır bir partilerüstü siyaset gütmeye de çalıştı. Bunun için tüm önlemler alındı ve İttihat ve Terakki olağanüstü durum gerekçesiyle muhalefetle bir mütareke imzalamaya hazır olduğunu ilân etti. Bununla birlikte İttihat ve Terakki'nin iktidara geçiş yolu ve biçimi bu tür bir mütareke havasına hiç de uygun değildi.

İttihat ve Terakki'nin hükümeti kurmasının hemen ardından mütareke sonunda kesilmiş olan Balkan Savaşı Bulgaristan'ın Barış Antlaşması olmamasını gerekçe göstererek savaşa yeniden başlamasıyla bütün hızıyla sürmeye başladı. Osmanlı orduları yine bir varlık gösteremediler ve geri çekilme sürdü. İttihat ve Terakki her ne kadar Edirne'yi teslim etmemek üzere iktidara gelmişse de, 26 Mart'ta Edirne düştü ve Bulgar istilası başladı. Bunun üzerine yeni hükümet mütareke koşullarını kabul ettiğini belirterek 1 Nisan'da Barış Antlaşması için müracaatta bulundu. Böylece, İttihat ve Terakki kurtarmaya çalıştığı vatan parçasını kendi eliyle düşmana sunmuş oluyordu. Bu durum iktidarı açısından iç siyasette önemli bir gerileme anlamına geliyordu. Nitekim muhalefet bu gelişmeden sonra yeniden kendini göstermeye başladı ve İttihat ve Terakki'nin tüm siyasal baskılarına karşı yeni bir hükümet darbesi planları gündeme geldi, hatta bazı girişimlerde dahi bulunuldu.

Balkan Savaşı'nın askerî yönden bir sonucu da, Alman Islahat Heyeti'nin ordunun eğitimi için çağrılması olacaktır.

İç siyasetteki bu çalkantılar arasında, Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi, İttihat ve Terakki'nin tarihinde 31 Mart Olayı ve onun bastırılması kadar önemli bir olaydır. İki olayın ardından da gösterilen tepki, muhalefetin uzun bir süre ortadan silinmesine yol açmıştır. İttihat ve Terakki'nin de bundan yararlanarak kararlı bir icraat dönemine girmesini sağlamıştır. Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra, muhalefetle birlikte yaşayamayacağını anlayan İttihat ve Terakki sert bir

tutum içine girecektir. Böylece önemli bir dönemeci geçecek, denetleme iktidarını gerçek bir iktidara dönüştürmüştür.

İttihat ve Terakki'nin 23 Temmuz 1908'den başlayan ve önce 31 Mart Olayı'yla, sonra da Gazi Ahmed ve Kâmil Paşa kabineleriyle kesintiye uğramakla birlikte, Mahmud Şevket Paşa'nın öldürüldüğü 11 Haziran 1913'e dek süren denetleme iktidarı dönemi, her şeye rağmen Türkiye'ye önemli şeyler kazandırmıştır. Ama İttihat ve Terakki gibi devrimci bir partinin bizzat iktidar olmadıkça ve iktidara sağlam biçimde oturmadıkça, büyük dönüşümler sağlayamayacağı da ortadadır.

İttihat ve Terakki'nin bu dönemde, özellikle de iktisadî alanda önemli atılımlar yaptığı kabul edilmelidir. Eğitim alanında da önemli ilerlemeler sağlanmıştır. Askerî ve sivil alanda toplum hayatında önemli değişimler bu sırada ortaya çıkmıştır, bununla birlikte, bu tür atılımların yetersiz kaldığına da işaret edilmelidir.

Bu dönemde İttihat ve Terakki'nin programının ya da gerçek düşüncelerinin ancak küçük bir kısmını (o da zar zor) gerçekleştirebildiğini kabul etmemek için bir neden yoktur.

Yine bu dönemde fikir hayatında da, üzerinde önemle durulması gereken gelişmeler, tartışmalar olmuştur. Önde gelen fikir akımları ise, İslâmcılık, Garpçılık ve Türkçülük akımları oldular. Bu fikir akımları, bir ideoloji olarak siyasal faaliyetleri de etkilediler, hatta siyasal bir görüş olarak siyasal alanda örgütlenmeye kadar gittiler.

Bu açıdan bakıldığında, II. Meşrutiyet yıllarının, bu dönemdeki fikir akımlarının ve tartışmalarının Cumhuriyet dönemi için bir laboratuvar olduğunu belirtmek doğru ve önemli bir yaklaşım olacaktır.

İttihat ve Terakki'nin Tam İktidar Dönemi (1913-1918)

Said Halim Paşa'nın sadrazam olması, İttihat ve Terakki'nin artık tam iktidar olma yolunda olduğunu göstermektedir. Çünkü Said Halim Paşa, İttihat ve Terakki'ye faal olarak hizmet etmiş bir üyesidir. Bu görevlendirmeden, paşanın İttihat ve Terakki'de dışa karşı itibar sağlayan (özellikle de İttihatçıların iktidardan düştüğü sırada), içte de hizipler dışı bir "agabeylik" işlevi üstlenmiş olduğunu anlamaktayız. Bununla birlikte, Paşa ordudan olmadığı için ve yetkeci eğilimleri de bulunmadığı için, söz konusu ağabeyliğinin Mahmud Şevket Paşa'nınki gibi (zaman zaman) sıkıcı bir hal alması ihtimali de pek yoktu. Paşanın kişiliğinin

MUHALEFETİN ÇABALARI: İttihat ve Terakki'nin baskıcı yöntemleri o sıralarda yeniden örgütlenmeye başlayan muhalefeti harekete geçirmeye başlamıştı. Birçok yerde görülen ufak çaplı isyan hareketlerinin yanısıra İstanbul'da muhalefetin hazırladığı bir askeri darbeyle ordu içinde örgütlediği "Halaskâr Zabitan" grubu ortaya çıktı. Said Paşa hükümetinin istifasından sonra iktidar için fazla istekli görünmeyen İttihat ve Terakki, bir süre sonra kendisine karşı bir tepki hükümeti olacak Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın "Büyük Kabinesi"ne ses çıkarmayacaktı. Gazi Ahmed Muhtar Paşa (karşı sayfada), muhalefetten Ahali Fırkası lideri Gümülcineli İsmail Hakkı (sağda).

DEĞİŞMEYEN YÖNTEM: Trablusgarb ve Balkan Savaşlarının getirmiş olduğu yenilgiler, toprak kayıpları, siyasi ve askeri başarısızlıklar birçok hükümet değişikliğini de getirmişti. Ancak her hükümet değişikliğinde varolan beklentiler bir süre sonra yerini umutsuzluğa bırakıyor, sonuçta imparatorluk kaçınılmaz bir sona doğru gidiyordu. Bu arada İttihat ve Terakki'ye karşı olan hükümetler örgütü kapatmış, faaliyetini durdurmuşlardı. Cemiyet için normal yollarla iktidara gelmek mümkün görünmüyordu. Tek yol darbeydi. 23 Ocak 1913'te ünlü Bâbıâli darbesini düzenleyerek iktidara gelen İttihat ve Terakki'nin bu yöntemi en kestirme yoldu. Bâbıâli Baskını (karşı sayfada), Ömer Naci (ön sırada soldan 3., solunda Niyazi, sağında Eyüp Sabri ve Trabzon heyeti/Manastır'da (sağda).

fazla ağırlıklı olmaması, kendisinin tipik bir İttihatçı olup olmamasını da bir ölçüde önemsiz kılmaktadır. Kişiliği ne olursa olsun, kurduğu kabinenin üyelerinin hep İttihatçı olmaları, denetleme iktidarının son bulduğunu gösteren bir başka işarettir. Bu sırada muhalefetin siyaset sahnesinden silinerek ağır bir baskı altına alınmış olması da, tabii bu olguyu güçlendirmektedir.

Yeni hükümetin karşı karşıya kaldığı asıl önemli sorun, İttihat ve Terakki tarafından düşmana teslim edilmiş olan Edirne'nin bir yolunun bulunup geri alınmasıydı. Bu sırada Balkan devletlerinin kendi aralarında anlaşmazlıkları dolayısıyla başlayan 2. Balkan Savaşı bu konuda İttihat ve Terakki'ye bir fırsat ve şans tanımaktaydı. Ganimetin paylaşılması sorunundan kaynaklanan anlaşmazlık sonunda Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan'a savaş ilân etmiş, fakat bir başarı kazanamamış, hatta yenilgiyle karşı karşıya kalmıştı. Savaşın yarattığı karışıklık sırasında bundan yararlanmayı bu kez göze alan (İttihat ve Terakki, Mahmud Şevket Paşa'nın sadareti sırasında değişik tartışmalardan sonra bu konuda ileri bir adım atmaktan çekinmişti) yeni hükümet, Osmanlı ordusunun bir direnmeyle karşılaşmadan yeniden Edirne'ye girerek, Edirne'yi kurtarmasını sağladı. Edirne'nin kurtarılması tabii İttihat ve Terakki'nin ülke içindeki prestijini ve nüfuzunu yeniden zirveye çıkarmaya büyük ölçüde yardımcı olmuştur.

20 Eylül 1913'de İttihat ve Terakki'nin 5. Kongresi İstanbul'da yapıldı. Bu kongrede yeni bir program kabul edilmiştir. Ama asıl önemli atılım, cemiyetin "fırka-i siyasiye" olduğunu saptayan yeni nizamname maddesidir. Öte yandan, cemiyet, cemiyet-fırka ilişkilerini daha normal bir biçime sokmaya çabalamıştır.

Bu sırada İttihat ve Terakki'nin İslâmcı bir siyaset izlemeye başlaması da saptanması gereken bir diğer önemli gelişmedir. Böyle bir karara neden ulaşıldığını anlamak hiç de zor değildir. Rumeli'nin elden çıkarılmasıyla birlikte, Osmanlı Devleti'nin Müslüman olmayan uyruklarında olağanüstü bir azalma olmuştur. Bu durumun hâsıl olmasından önce, İslâmcı bir siyaset gütmek, Hıristiyan uyrukları iten, dolayısıyla da Osmanlıcılığa aykırı düşen bir davranış olurdu. Oysa şimdi bu engel büyük ölçüde kalkmış bulunuyordu. Üstelik imparatorluğun Arap eyaletlerindeki birtakım uluşcu kıpırdanmaları karşılamak bakımından, ortak dayanışma temeli olarak İslâmiyetin öne sürülmesi yararlı da olabilirdi.

Bu bağlamda Arap ulusculuğundan ve İttihat ve Terakki'nin onun karşısında almış olduğu tutumdan söz etmek yerinde olacaktır. İttihat ve Terakki, Türkçülüğünü ne denli gizlemeye çalışırsa çalışsın, davranışlarından onun Türkçü bir örgüt olduğu anlaşılacaktır.

Kongreden sonra İttihat ve Terakki içinde hükümette sivil kanadın üstün gelmesinden dolayı tedirgin olan askerî kanadın hızlı yükselmesinden söz etmek mümkündür. Bu ilerleme sırasında asker kanadın önde gelenleri hükümet içinde görev alacaklardır.

Askerî kanadın hükümet içinde görev alması, doğal olarak ordu içinde yeni bir reform dalgasına neden oldu (bu arada ordu içinde yürütülen reform hareketlerinin her zaman bir tasfiye hareketiyle birlikte yürütüldüğüne dikkat edilmelidir).

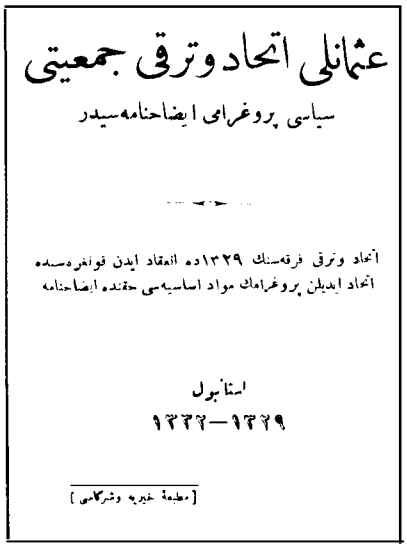

Almanya'yla İlişkiler

Askerî kanadın hükümet içinde yeniden bir denge sağlamasının sonuçlarından biri de, Almanya ile olan ilişkilerde -özellikle de askerî ilişkilerdemeydana gelen yeni yakınlaşma olacaktır.

İttihat ve Terakki'nin iktidara tam olarak gelmesinden kısa bir süre sonra, İttihat ve Terakki'nin son kongrelerinde üzerinde önemle durulmaya başlanan iktisadî kalkınma ve iktisadî kalkınma yöntemleri konularında da önemli girişimlerde bulunulmaya başlanacaktır. İttihat ve Terakki'nin bu konuda "İktisadî Türkçülük" göstermesi de zaman almayacaktır. Bu konuda şimdiye kadar önemli bir varlık gösterememiş olmasının nedenini, o zamana dek iktidara tam olarak sahip olamamasında aramak mümkündür. İktidara kesin olarak gelen İttihat ve Terakki'nin yaptığı işlerden biri de, iktisadî alanda Türk-Müslüman sermayesinin azınlık ve yabancı sermayesinin yerini alması için güdümlü bir iktisat si-

ÖNEMLİ BİR ADIM: Said Halim Paşa'nın sadrazam olmasından sonra İttihat ve Terakki tam iktidar olma yolunda yürüdü. Bu arada Edirne'nin geri alınması İttihatçıların prestijini önemli ölçüde artırdı. İstanbul'da yapılan 5. Kongre'de yeni bir program kabul edildi. Burada kabul edilen tüzük maddesine göre Cemiyet "fırka-i siyasiye" oldu. Bu şekilde eskiden çelişkilere yolaçmış Fırka-Cemiyet ilişkileri bir düzene sokulmak isteniyordu. Ancak bundan sonra İttihat ve Terakki içinde sivil ve asker kanadın çatışması yükselecekti. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti siyasi programı izahnamesi (solda), İ.Temo (sağda), B.Şakir (karşı sayfada solda), Niyazi (karşı sayfada sağda).

عثمانلی اتحاد وترقی جمعیتی

سیاسی پروغرامی ایضاحنامه‌سیدر

اتحاد وترقی فرقه‌سنك ۱۳۲۹ده انعقاد ایدن قونغره‌سنده
اتحاد ایدیلن پروغرامك مواد اساسیه‌سی حقنده ایضاحنامه

استانبول
۱۳۲۴—۱۳۲۹

[مطبعهٔ خیریه وشرکاسی]

yaseti uygulamasıdır. I. Dünya Savaşı sırasındaki iktisat siyaseti daha da önem ve belirgin bir nitelik kazanacaktır.

İttihat ve Terakki iktidarı dış politikada önemli adımlar attı: Her şeyden önce devletin bir ittifaklar siyaseti olmalıydı. Bu alandaki ilk girişim, İngiltere'yle bir ittifak kurulmasını önermek oldu. Ancak, İngiltere de, Fransa da bu tür önerileri açıkça reddetmemekle birlikte, kabul de etmediler. Hatta Rusya'ya dahi ittifak önerildiysse de, bu da kabul edilmedi. Askerî alanda yakınlaşan Türk-Alman ilişkileri siyasal alanda da yakınlaşma belirtilerini bundan sonra hızla gösterecektir.

SAVAŞ YILLARI: İttihatçılar arasındaki iktidar mücadelesi savaş yıllarında da sürdü. Bu çatışma özellikle asker ve sivil kanadın çatışması biçiminde kendini göstermiş ve birçok sorunun büyümesine neden olmuştu. Talat Paşa kabinesinin görevinden ayrılması ve yerine gelen İzzet Paşa hükümetinin Mondros Mütarekesi'ni imzalamasından sonra İttihat ve Terakki içinde haşgösteren çatışmalar yeni bir partinin kurulmasına kadar gitti. Talat Paşa.

I. Dünya Savaşı'nın patlamasından bir gün sonra gizli Osmanlı-Alman ittifakı 2 Ağustos 1914'de imzalandı. Bazı yorumlara göre, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesini zorunlu kılan bir antlaşma değildi. Hükümet bu iddiada olmamakla birlikte hazırlıksızlığını ileri sürerek savaşa girmeyi ertelemeye çalışıyordu. Akdeniz'de İngilizlerce kovalanmakta olan Amiral Souchon komutasındaki Alman savaş gemileri Goeben ve Breslau Çanakkale'ye gitme emrini aldılar. 10 Ağustos'ta gemiler Çanakkale'ye vardılar ve Enver Paşa'nın emriyle Boğazlardan geçtiler. Almanlarla Enver Paşa'nın bu olup-bittisine karşı tarafsız görünmeye çabalayan hükümet, gemilerin satın alındığını açıkladı. Bununla birlikte, iki geminin Osmanlı bayrağı fakat Alman komutasında Karadeniz'e açılması ve Rus limanlarını bombalaması önlememedi. bu konuda Osmanlı hükümetinin bilgisi yoktu, ama Enver Paşa'nın bilgisi vardı. Böylece Osmanlı Devleti Kasım ayında kendiliğinden savaşa girmiş oldu. Savaş kararı hükümet içinde de önemli çatışma ve tartışmalar yaratmış, bazı hükümet üyeleri bunun üzerine kabineden ayrılmışlar, bazı üyeler ancak tehditle yerlerinde kalabilmişlerdir.

Kapitülasyonların Kaldırılması

Savaşa girilmesiyle birlikte, iktisadî

bağımsızlık yolunda önemli bir karar alındı ve kapitülasyonların tek taraflı olarak kaldırıldığı açıklandı (ancak bu karar müttefik Almanya tarafından dahi kabul edilmedi).

Kapitülasyonların kaldırılması olayı üzerinde ne denli durulsa yeridir. Bu, iktisadî bağımsızlığın ilânı demekti. Osmanlı Devleti'nin siyasal bağımsızlığı bulunduğuna göre, tam bağımsızlık ilânı anlamını da taşıyordu. Tabii, tam bağımsızlığın ilânı gerçekten tam bağımsız olunması demek değildi, ama Türkiye, tam bağımsızlığını ilân edip, cesaret ve cüretle böyleymişcesine davranarak, bu yolda faal mücadeleye atıldığını gösteriyordu. Savaş, bunu bir gerçekliğe dönüştürmek için fırsattı.

Savaş dönemi, bir Türk kapitalist sınıfı geliştirmek, Türkleri iktisadî faaliyetlere sokmak, şirketler, bankalar, kooperatifler örgütlemek demek olan "iktisadî Türkçülük"ün yerleşip serpildiği dönem oldu. İktisadî Türkçülüğün gerisinde iktisadî bağımsızlık gibi aslında siyasal bir amacın yattığı ve bu amacın siyasal olaylardan geniş çapta etkileneceği ortadadır.

Savaş yıllarında, İttihat ve Terakki'nin gittikçe devletçi uygulamalardan yana tavır aldığına tanık olunacaktır. Ancak belirtmek gerekir ki, iktisadî gelişmeler her zaman siyasal iktidarın denetimi altında olmuştur. Bütün iktisadî girişimlerde cemiyet yani İttihat ve Terakki hükümetinin oynadığı rol büyük olmuştur.

Savaş yılları -yukarıda belirtilen gelişmeler açısından- önemli yıllar olmuştur, fakat savaşın Osmanlı ordusunun lehine geliştiği de söylenemezdi. Daha savaşın başında uğranılan Sarıkamış bozgunu, ardından Kanal seferi faciası, ancak Çanakkale Boğazı'ndaki savunmayla dengelenebilir. Irak'taki geçici başarılar sonunda, Osmanlı ordusunun geri çekilmeye başlaması uzun zaman almayacaktır. Doğu cephesinde Ruslar pek çok yerleri istila etmişlerdir (Rusya'nın savaş dışı kalmasıyla kaybedilen yerler ancak bu şekilde ve savaşın sonlarında geri alınabilecektir). Öte yandan, savaşın sonu yaklaştıkça, güney cephesindeki geri çekilme de hızlanmıştır.

Eylül 1918 ortalarında başlayan İtilâf saldırısıyla 26 Eylül'de Bulgarlar barış istediler. Bulgar cephesi çökünce Osmanlı Hükümeti de savaştan çekilmek zorunluluğunu duydu. 4 Ekim'de Osmanlı Devleti Almanya ve Avusturya-Macaristan ile barış istedi.

Savaş Yılları ve İttihat ve Terakki

Savaş yılları içinde de İttihat ve Terakki içindeki iktidar mücadelesi ve asker-sivil kanat çatışması devam etmişti, ama mütarekeyle birlikte bütün İttihat ve Terakki yönetimi aynı kaderi paylaşmak zorunda kalacaktır.

13 Ekim 1918'de Sadrazam Talât Paşa görevinden ayrıldı ve ertesi gün hükümet İzzet Paşa tarafından kuruldu. Yeni hükümette İttihat ve Terakki iktidar dizginlerini tam olarak elinden kaçırmamaya dikkat etmiş ve geri planda kalarak, olayların gelişmesini beklemeye başlamıştı, ama bu, İttihat ve Terakki'nin iktidarı yönlendirmek amacından tamamen vazgeçtiği anlamına gelmiyordu. 30 Ekim'de Mondros Mütarekesi imzalandı.

Aslında daha İttihat ve Terakki'nin son kongresi toplanmadan önce, İttihat ve Terakki içinde önemli bir ayrılığın var olduğu ve bir kısım mebusların partiden ayrıldıkları bilinmektedir.

Son kongrede, İttihat ve Terakki'nin feshedilmesi konusunda kesin bir karar alındığı bilinmektedir. Bununla birlikte yeni bir fırka kurulup kurulmaması konusunda önemli tartışmalar olmuştur. Tartışmalar sonunda yeni bir fırka kurulması yönünde karar alınmıştır. Yeni bir fırkanın İttihat ve Terakki'nin inkılâpçı rolünü terk ederek liberal bir kimliğe sahip olması kararlaştırılmıştır. Böylece İttihat ve Terakki'nin ünlü cemiyet-fırka ayrımı da ortadan kaldırılmış olmaktaydı.

5 Kasım 1918'deki son toplantıda İttihat ve Terakki adı tarihe karışmıştır. Yeni fırka ise, "Teceddüt Fırkası" adını benimsemiştir.

Böylece İttihat ve Terakki son bulmuş oldu, fakat hemen eklemek gerekir ki, bu ancak hukuken ve şeklen (yani görünüşte) bir son bulmadır. Zira, örgütün adı değişmekle ya da yerine geçen Teceddüt Fırkası kapatılmakla, İttihatçılık son bulamazdı. İttihat ve Terakki'nin ülkülerini benimsemiş olanlar, o ideoloji ve üslûp çerçevesinde davranmaya devam edeceklerdi. Nitekim Müdafaa-i Hukuk örgütlerinin esas itibariyle İttihatçılarca oluşturulduğunu biliyoruz.

İttihat ve Terakki bu anlamda sadece Milli Mücadele yıllarında değil, fakat Cumhuriyet döneminde de yaşamaya devam edecektir. □

Hürriyet ve İtilaf

Kurtuluş Kayalı

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı değerlendirmek için İttihat ve Terakki Fırkası'nı ve dönemin kimi özelliklerini bilmek gerekmektedir. Dönemi etkileyen en belirgin olay 1908 Temmuz Darbesi'dir. Temmuz Darbesi yeni bir düzenlemenin habercisi olmuştur. Yeni dönem hem düşünsel, hem de şekillendirici güçler açısından farklı bir dönemdir. Düşünsel anlamda farklı görüşler gündeme gelmiştir. Özgürlük konusunda yeni bir çerçeve oluşmuştur. Aynı zamanda siyaseti belirleyen güçler farklılaşmıştır. 1908 sonrasında toplumda siyasetin şekillenmesi konusunda iki etkin güç ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri ordu, diğeri de siyasal partilerdir. O dönemin siyasal partilerini modern siyasal partiler olarak nitelemek doğru görünmemektedir. Siyasal partiler son yüzyıl içinde ordudan daha etkin bir konuma geçeceklerdir. Ordunun siyasete müdahaleleri arasındaki zaman parçası da giderek azalacaktır. Siyasal partiler bir oligarşik grup tarafından kolaylıkla manipüle edilebilmektedir. Siyasal partiler de ordu gibi muhalif bırakmayacak ölçüde sınırlandırıcı bir anlayıştadır. Kısa süreli bir 'anarşik' özgürlük dönemi süreç içinde kemikleşmiş bir siyasal kutuplaşmaya yol açacaktır. Bunun nedenleri dönemin etkin kesimlerinin devleti kurtarma anlayışlarıyla ilişkilidir. Dış olayların tehdit edici bir biçimde gündeme gelmesi, muhalefeti bertaraf etmenin mazereti olarak kullanılmıştır. Ordunun ve partilerin etkin konuma ulaşması, dış sorunlarla karşıkarşıya olan ülkede hızlı değişikliklere yol açmıştır. Değişikliklerin hızı da muhalefetin güçlenmesine ve karşıt bir nitelik taşımasına sebep olmuştur.

1908 Temmuz Darbesi'yle başlayan dönem yeni bir dönemdir. Her düşünce akımı yeni dönemin başlamasını olumlu karşılamıştır. Bu yeni dönemin düşünsel özelliklerini birkaç noktada toplamak kabildir. Kanun-ı Esasî'nin yeniden yürürlüğe girmesiyle başlayan yeni dönemin temel önemi, özgürlüklerin somutlaşmasıdır. Özgürlüklerin genişlemesi siyasal partilerin ortaya çıkmasına ve etkinleşmesine yolaçmıştır. 1912'ye kadar iktidar üzerinde etkide bulunmakla yetinen İttihat ve Terakki Cemiyeti bu tarihten sonra bizzat iktidar olmak amacına yönelmiştir. 1908 sonrası gelişimlerin etkisiyle Türk ulusu sezgisi doğmuştur. Bu sezgiyle bağlantılı olarak genç subaylar sultan-halifeye sadakatla halka bağlılık arasında bir ikilemle karşılaşmışlardır. Her üç noktadaki değişimi, bütünsel anlamda temel değişiklik olarak algılamak yerine, yeni soru işaretlerinin belirtisi şeklinde yorumlamak daha gerçekçi görünmektedir. Kesin tercihlerin yapılmaması, İttihat ve Terakki'nin belirgin bir yaklaşımının olmadığının göstergesidir. Kimi bilim adamı tarihçilerin İttihat ve Terakki'de gizli milliyetçilik eğilimini sezmelerini bir öçüde kuşkuyla karşılamak gerekmektedir. Milliyetçilikten önce başka önemli sorunlar yoğun olarak tartışmaya açılmıştır. Dönemin önde gelen sorunu devletin kurtarılmasıdır. Bu konudaki değerlendirmenin temel ölçütü de toprak büyüklüğünün korunmasıdır. Bu alandaki somut değişiklikleri 1908 ile 1914 arasındaki dönemde görüntülemek mümkündür. Ordunun İttihat ve Terakki'nin ülke sorunlarını çözmede giderek artan biçimde etkin olması da bu konudaki gerilemeyle ilintilendirilmiştir. Feroz Ahmad'ın belirttiğine göre bu hususdaki kayıplar büyüktür. 1908-1914 arasındaki zaman kesitinde ülke topraklarının üçte birinden fazlası elden çıkmıştır. Bu durum da o günkü yaklaşıma göre İttihat ve Terakki'nin başarısızlığının kanıtıdır. Dönemin muhalefeti de bu tür başarısızlıklara karşı olağanüstü duyarlıdır. İttihat ve Terakki'nin Osmanlı toplumunun karşı karşıya kaldığı sorunlara çözüm getiremediği bu vesileyle ortaya çıkmıştır. Dış sorunlar, İttihat ve Terakki'nin karşısına güçlü bir muhalefet akımının çıkmasını kolaylaştırmıştır. Sorunlar ise pragmatik bir çerçevede değerlendirildiği için eyleme dönük yaklaşımları bakımından iktidar partisi ve muhalefet partisi farklı değildir. Kısacası, eski temel sorunlar, yeni güçler, yeni düşünceler ve yeni yöntemlerle çözümlenmeye çalışılmıştır.

Muhalefetin Biçimlenmesi

Muhalefet de bu dönemin etkin düşünceleri çerçevesinde şekillenmiştir. Özgürlük ve demokrasi birer araç ola-

***BELİRLEYİCİ BİR OLAY:** 1908'in Temmuz ayıyla gelen yeni dönem özgürlüklerin genişlemesine, siyasal partilerin kurulmasına yolaçtı. İttihat ve Terakki bu tarihten sonra bizzat iktidar olma amacına yöneldi. Muhalefet de bu dönemin yaygın düşünce akımlarına göre biçimlendi. Bu dönemin en belirgin özelliklerinden biri de "devletin battığı" ve "dolayısıyla kurtarılması" gerektiği yolunda aranan hal çarelerinin demokrasinin bir vesilesi olarak sunulmasıydı. Meclis-i Âyan ve Meclis-i Mebusan üyeleri birarada.*

rak görüldüğü için özgürlüklerin süresi kısa olmuştur. Özgürlüklerin araç olarak görülmesi muhalefetin ortadan kaldırılmasını kolaylaştırmıştır. Halka dayanmayan siyasal parti mücadelesi bu nedenle rejim içinde değil, rejim üstünde cereyan etmiştir. Mücadelelerin rejim üzerine kaymasının belirgin nedenleri vardır. Devletin battığı zehabı çoğu kişiyi pragmatik hal çareleri aramaya sevketmiştir. Devletin kurtarılmasının amaç olarak kabullenilmesi demokrasinin bunun bir vesilesi şeklinde sunumunu kolaylaştırmıştır. Dönem bu şartların etkilediği bir çerçevede muhalefetini ortaya çıkarmıştır. Muhalefetin şekillenmesi konusunda tahlil yaptıktan sonra muhalefetin gelişim süreci ortaya konulabilir.

Said Halim Paşa'nın bilgece deyişiyle *"Garpta milletvekilliği usulü, sadece partilerin sayesinde kurulmuş iken, biz aksine olarak, bu usulün sayesinde çeşitli partiler kurulmasını arzu ettik. Bu suretle pek büyük bir feraset hatasına düştük. Tesiri müessir gibi telâkki etmek kadar büyük bir hatada bulunduk."* Muhalefet, 1908 seçimlerinden sonra İttihat ve Terakki'nin devlet yönetimindeki etkinliğine karşı Meclis-i Mebusan'da oluşmuştur. Çok hareketli bir siyasal yaşantı ve devletin yararlarının korunamadığı düşüncesi önemli bir muhalefet potansiyeli yaratmıştır. Sözü edilen muhalefet de tüm gelişimlerin sorumlusu olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni görmüştür. Bu nedenle de, muhalefet esasta İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yönelik bir eleştiri temeline oturmuştur. Kısa süre içinde İttihat ve Terakki örgütünün hedeflerinin gerçekleşmemesi muhalefeti yaygınlaştırmıştır. Bunun nedenlerinden biri de muhalefetin parlamento çevresinde oluşmasıdır. Kitle tabanı olmayan muhalefet, yönetimden memnun olmayan parlamentodaki unsurları bünyesinde toplamıştır. Muhalefetin içinde İttihat ve Terakki'den ayrılmış kimi unsurlar da vardır. Muhalefetin meclis içinde oluşması tartışmaların belli kesimler arasında cereyan ettiğinin göstergesidir. Meclis-i Mebusan'da oluşan muhalefet kısa zamanda etki alanını genişleterek önemli siyasal sonuçların ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Kuruluşu

II. Meşrutiyet parlamentosunun ilk ayından itibaren Meclis-i Mebusan'da tartışmalar başlamıştır. 31 Mart Olayı'ndan sonraki ortam, sıkıyönetim, divan-ı harplerle siyasal baskı muhalefetin şekillenmesinde etkin olmuştur. Bu durum da İttihat ve Terakki'ye muhalefette birleşen, fakat çoğu konularda ortaklıkları olmayan bir grup milletvekilini muhalif bir fırka kurmaya yöneltmiştir. Bu muhalefetin kurucu unsurlarından ikisi daha önceden mevcut olan iki siyasal partidir. Bu partiler Mutedil Hürriyetperveran Fırkası ile Ahali Fırkası'dır. Mecliste muhalefet etkinleşip anayasa tadili konusunda hükümetle tartışma çıkınca Hürriyet ve İtilaf Fırkasına müstakil mebus-

lar (Hizb-i Müstakil) da katılmıştır. Genellikle belirtildiği gibi muhalif Fırkaya Meclis-i Mebusan içindeki bir kısım Rum, Arap, Bulgar, Ermeni ve Arnavut unsurlar da dahil olmuştur. Bu suretle Hürriyet ve İtilaf'a bir anlamda azınlıklara da yaslanan bir muhalefet niteliği izafe edilmiştir. İttihat ve Terakki Partisi'nin varsayılan gizli milliyetçi yanını bu tür yorumlar da güçlendirmektedir. Ancak, Hürriyet ve İtilaf içindeki değişik etnik unsurlara mensup kişilere karşın İttihat ve Terakki açısından da aynı sakıncaların bulunduğu belirtilmektedir. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın bulunmadığı meclislere diğer etnik unsurlardan üyeler rahatlıkla girmişlerdir. Hatta, Hürriyet ve İtilaf'ın kurucularından Dr.Rıza Nur bu konuda fırkasının daha özenli olduğunu yazmaktadır. Düşünsel türdeşlikten bahsetmek Hürriyet ve İtilaf Fırkası için zaten mümkün görünmemektedir. Etnik unsurlar konusunun da istisna olmaması gerekir. Hüseyin Cahit'in ifadesiyle *"Müessislerden Debre Mebus-ı muhteremi Basri Bey tarafından alaf-ranga saatin kabulü teklif edildiği zaman Mecliste kopan kıyamet esnasında kendisinin boğazına sarılmak isteyen muhterem refiklerinden bir kısmını bugün aynı fırkada terakkiyat-ı medeniyenin memalik-i Osmaniyeye teshili duhul-i esbabına kendisiyle birlikte çalışabilir zannediyorsa bir zannederiz ki aldanıyor."* Fırkanın temel özelliği pragmatik bir amaçla kurulmuş olması ve düşünsel anlamda mütecanis bulunmamasıdır. Bu nedenle, fırkanın Türkten gayrı etnik unsurlar hakkında benzeri düşünceleri paylaşan kişilerden oluştuğunu belirtmek anlaşılır gibi değildir. Kaldı ki, bu konuda basit bir genelleme dışında hemen hiçbir şey söylenmemektedir.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası 21 Kasım 1911'de (8 Teşrin-i sani 1327) kurulmuştur. Kurucuları İsmail Hakkı Paşa (Amasya Mebusu), Dr. Dagavaryan (Sivas Mebusu), Mustafa Sabri Efendi (Tokat Mebusu), Abdülhamit Zohravî Efendi (Hama Mebusu), Vulçetrinli Hasan Bey (Priştine Mebusu), Dr. Rıza Nur Bey (Sinop Mebusu), Damat Ferid ve Müşir Fuad paşalar (Âyan Meclisi âzaları), ferik mütekaidi Süleyman Paşa, miralay mütekaidi Sadık Bey, gazeteci Tahir Hayreddin Bey'dir. Kuruluşu sonrasında fırkaya sosyalistlerden, eski Osmanlı Ahrar Fırkası ve Osmanlı Demokrat Fırkası mensuplarına kadar geniş bir yelpaze katılmıştır. Bu yaygın zemine dayanan muhalefet, İttihat ve Terakki'nin somut uygulamaları karşısında geniş bir muhalefet cephesinin örgütlenmesini gerçekleştirebilmiştir. İttihat ve Terakki'yi eleştiren hemen her muhalif unsur Hürriyet ve İtilaf Fırkası içinde yer bulabilmiştir. Fakat kısa bir süre içinde Hürriyet ve İtilaf küçük bir hizbin eline geçmiş, mütareke döneminde parti yeniden canlandırıldığı zaman iki ayrı partinin oluşmasına giden yol açılmıştır. Düşünsel anlamda mütecanis olmayan Hürriyet ve İtilaf'ın siyasetinin de net bir görünüm arzettiği düşünülmemelidir. Hürriyet ve İtilaf dayandığı üst kesim bürokrasisinin somut konulardaki tutumlarının yansıması suretiyle çeşitli dönüşümlere uğramış, hatta kimi kurucular fırkadan ayrılmak zorunda kalmışlardır. Hürriyet ve İtilaf düşünsel anlamda mütecanis olmadığı gibi, zaman içinde eylem düzeyinde de istikrarlı değildir. Etkinliğinin doruğuna ulaştıktan sonra 1914 seçimlerine girememesi, yeniden canlandırıldığı mütareke döneminde de seçim konusunda kuşkularını belirterek 1919 seçimine katılmaması bu tutumunun somut kanıtlarıdır. İlk döneminde parlamento içinde etkinlik taşıyan fırkanın, ikinci dönemde ise sadece Âyan Meclisi'nde ve kabinede bazı üyeleri vasıtasıyla etkisi olduğu bilinmektedir.

İki Ayrı Dönemdeki Etkinliği

II. Meşrutiyet Döneminde: Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurulduktan sonra çok geniş bir temel bulmuştur. İttihat ve Terakki karşıtlığının oluşturduğu bu temel yoğun bir muhalefet yaratmıştır. İttihat ve Terakki'ye kesin bir 'darbe-i helâk' indirilmek amaçlanmıştır. 11 Aralık 1911'de yapılan İstanbul'daki ara seçimini 195'e karşı 196 oyla Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın adayı muharrir Tahir Hayreddin Bey kazanmıştır. Bu durum, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın güçlendiği şeklinde yorumlanmıştır. Bir oy farkla yitirilen seçim İttihat ve Terakki'yi başka amaçlara yöneltmiştir. İttihat ve Terakki, Meclis-i Mebusan'ı kontrol altına almanın yollarını aramıştır.

Hürriyet ve İtilaf'ın meclis içindeki çalışmalarının da belli bir etkinliğe ulaşarak Said Paşa kabinesi konusunda güvensizlik oyunun önemli bir rakama yükselmesi İttihat ve Terakki'yi eski tutumundan farklı sonuç doğuracak Kanun-ı Esasî değişikliğine ve bu suretle meclisi feshetme yetkisinin kolaylaştırılmasına yöneltmiştir. Bu tartışmalar sırasında muhalefet obstrüksiyon yapmış ve sonunda İttihat ve Terakki değiştirmeyi amaçladığı 35. maddeye uygun şekilde padişahın Âyan Meclisi'nin onayını alarak Meclis-i Mebusan'ı feshetmesini sağlamıştır. Böylece, İttihat ve Terakki meclisten kaynaklanan yoğun eleştirilerden kurtulmuştur.

Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesi üzerine 1912'de seçimler yapılmıştır. Bu seçim İttihat ve Terakki'nin baskısı altında gerçekleşmiş, hatta seçimden 'sopalı seçim' olarak bahsedilmiştir. Seçim sonuçlarına göre 286 üyeli meclise Hür-

ÖRGÜTLENEN MUHALEFET: 21 Kasım 1911'de kurulan Hürriyet ve İtilâf Fırkası düşünsel anlamda homojen bir yapıya sahip değildi. Azınlıklara dayanmış olması da sürekli eleştirilen bir özelliği oldu. Kuruluştan sonra değişik kesimlerden kişilerin katıldığı Hürriyet ve İtilâf gerçekte geniş bir muhalefet cephesinin temelini oluşturmuştu. İsmail Hakkı paşa (solda), Dr. Dagavaryan Efendi (yan sayfada solda), Abdülhamid Zohravi (yan sayfada sağda).

riyet ve İtilaf Fırkası'ndan onbeş kadar mebus girebilmiştir. Zaman içinde de İttihat ve Terakki'nin meclis, meclisteki kendi grubu ve ülke üzerindeki etkisi artmıştır. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurucularından Rıza Nur'un belirttiğine göre Türkiye'nin en özgür meclisleri 1908 sonrası Meclis-i Mebusan ile ilk TBMM'dir. 1912'den itibaren Hürriyet ve İtilaf artık meclis içinde oluşan bir muhalefet niteliğini kaybetmiş, çeşitli unsurları vasıtasıyla İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefetini başka yollardan gerçekleştirmeye çalışmıştır. Siyasal cinayetlerin de içinde yer aldığı bu yöntemler partinin İttihat ve Terakki Fırkası'ndan çok derin farklarla ayrılmadığını göstermektedir. Bâbıâli Baskını ve Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi türünden eylemler her iki fırkanın davranış biçimini somutlaştırmaktadır. Nitekim, 1912 sonrası siyasal gelişmeler ağırlıklı olarak meclis dışında cereyan etmiştir.

İttihat ve Terakki'nin istediği gibi oluşan meclis karşısında ordunun siyasetten uzaklaştırılmasını amaçlayan Halâskâr Zabitan Grubu ülkede hükümet değişikliğini sağlamıştır. Bu grubun eylemleri Hürriyet ve İtilaf tarafından olumlu bulunmasına karşın fırka ile grup arasında ilişki kurulmamasında titiz davranılmıştır. Sürmekte olan Balkan Harbi'ni gerekçe göstererek İttihat ve Terakki çok az subayla Bâbıâli Baskısı'nı gerçekleştirmiştir. 1913-1918 arasında da ülke yönetiminde tek söz sahibi örgüt olmuştur. İttihat ve Terakki'nin etkin olduğu dönemde yapılan 1914 Meclis-i Mebusan seçimlerine 1913'te siyasal yaşamdan silinen Hürriyet ve İtilaf Fırkası katılmamıştır. Hürriyet ve İtilaf muhalif bir örgüt olarak varlığını yurt dışında hissettirmiştir. Hürriyet ve İtilaf'ın parlamento içindeki muhalefeti geniş yankı bulurken meclis dışına düşmesinden sonraki etkinliği mütareke dönemi de dahil olmak üzere giderek azalmıştır.

Mütareke Döneminde: Hürriyet ve İtilaf Fırkası mütareke döneminde yeniden canlandırılarak tekrar kurulmuştur. Yeniden örgütlenme tarihi kesinlik taşımamakla birlikte 14 Ocak 1919 olarak tahmin edilmektedir. Kurucuları Müşir Nuri Paşa (Reis), Zeki Paşa, Seyyit Abdülkadir Efendi (Âyan azası ve Kürdistan Teâli Cemiyeti Reisi,) Mustafa Sabri Efendi (sâbık Tokat Mebusu ve Şeyhülislâm), Vasfi Efendi (sâbık Karesi mebusu), Süleyman Paşa (askerî mütekait), Ferit Paşazade Celâlettin (Vlora) Paşa, Ali Kemal Bey (sâdık nâzır, Darülfünun müderrisi ve *Peyam-ı Sabah* başyazarı), Refik Halit (Karay) Bey (Sâbık Posta Telgraf Müdür-i Umumisi, yazar), Nurettin Bey (*İkdam* gazetesi eski idare memuru), Hasip Bey (sâbık Tahran sefiri), Rıza Tevfik (Bölükbaşı) Bey (sâbık nâzır, Âyan âzası, Darülfünun müderrisi), Hacı Osman Efendi (tüccardan), Mehmed Ali Bey'dir (sâbık nâzır). 22 Ocak 1919 tarihinde yayınlanan ilk beyannamelerinde *Savaş yenilgisi millete yüklenemez. Asıl sorumluluk istibdatçı bir kafaya sahip olan, yabancı bir devletin (Almanya'nın) askeri gücüne dayanarak hareket eden hırslı bir gruba aittir."* şeklinde bir değerlendirmede bulunulmaktadır. Savaş yenilgisi zaten İttihat ve Terakki'ye yönelik eleştiriyi mazur kılmaktadır. İttihat ve Terakki'nin eleştirisi I. Dünya Savaşı sonunda İttihatçıların hâlâ etkin olmalarından da kaynaklanmaktadır. Bu dönemde yapılan tek seçime, 1919 Meclis-i Mebusan seçimine katılmayan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın genellikle Damat Ferid Paşa kabinelerinde etkili olduğu belirtilmektedir. Ancak bu da bir derece sorunudur. Hürriyet ve İtilaf Fırkası ilk beyannamesiyle *"artık kendinin memleketi selâmete isal edecek herhangi bir hükümete müzaheret edebilecek bir mevki ve kudret ihraz etmiş olduğu kanaatindedir."* Mütareke döneminde fırka iç mücadelelerle de uğraşmıştır. Sadık Bey başkanlığındaki grup II. Damad Ferid Paşa kabinesinin icraatının fırka programıyla 'kabil-i telif' olmadığını öne sürmüştür.

Cumhuriyet döneminde yapılan bir saptamaya göre Damat Ferid Paşa *"Hürriyet ve İtilâfa istinaden mevki-i iktidare geçmiş iken bilâhare bunlara yüz çevirmiş ve birtakım eski müteka-idleri nezaretlere getirmeğe başlamıştı."* Padişah Vahdeddin'in nitelemesine uygun bir değerlendirme de II. Damat Ferid Paşa kabinesine ilişkindir: *"-hürriyet ve itilaf kabinesi şeklinde bulunan hükümetin o şekli bertaraf ederek, müstakilülfikr tanınan zevat ile âyandan bazılarını alub kabineye temerküz kabinesi rengi vermişti."* Bu tür düşünceler Hürriyet ve İtilaf Fırkası'yla Damad Ferid Paşa kabinelerini özdeşleştirmek dışında aralarında bazı yakınlıklar bulunduğu şeklindeki yorumlarla da çelişmektedir. 1918 sonrası hükümetleri ülkenin İttihat ve Terakki'nin ortaya çıkardığı sorunları çözümlemekle meşgul oldukları için gerek hükümetlerde ve gerekse Hürriyet ve İtilaf'ın yeniden örgütlenmesinde İttihatçılık karşıtlığı bariz bir nitelik oluşturmaktadır. O nedenle, İttihat ve Terakki karşıtlığından kalkarak özdeşlikler kurmaya teşebbüs etmek gerçekçi görünmemektedir. Rıza Nur'un belirttiği gibi, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nda mütareke dönemi öncesinde bile *"çabucak Sadık, Mustafa Sabri, alaylı mülâzim Şaban ve Gümülcineli'den mürekkep bir klik teşekkül etmişti."* Mütecanis olmayan muhalefet mütareke döneminde de iç tartışmalarla uğraşmış, Sadık Bey'in etkin olduğu grupla Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'nin temsil ettiği kesim arasında çıkan tartışmalar yeni bir fırkanın kurulmasıyla sonuçlanmış-

tır. Damad Ferid Paşa kabinesine yönelik eleştiri Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyesi olan iki nazırın istifasına yol açmış, 1920'de ise Mustafa Sabri Efendi'nin önderliğindeki grup Mutedil Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı kurmuştur. Mutedil Hürriyet ve İtilaf Fırkası 5. Damat Ferid Paşa kabinesine üç üyeyle katılmış ve hükümetin kesinlikle destekleneceği güvencesini vermiştir. İki ayrı fırkayı birleştirmek amaçlı teşebbüsler ise sonuçsuz kalmıştır. Âyan Meclisi'nde de temsilcileri bulunan Hürriyet ve İtilaf Fırkası Milli Mücadele'nin başarıya ulaşma süreci içinde ortadan kalkmıştır.

Her iki dönemi açısından da Hürriyet ve İtilaf Fırkası üst düzey siyasetinin şekillenmesinde etkin olmaya çalışmıştır. İlk dönemde kısa bir süre için Meclis-i Mebusan'da etkili muhalefet yapmış, daha sonra ise bir siyasal parti olarak varlığını sürdürmeyi amaçlamıştır. Mütareke döneminde parlamentonun olmaması üst düzey bürokrasisi ve devlet yönetimi alanlarında etki sağlama çabasına yol açmıştır. Siyasetin daha yeni oluşturulan meclisler dışına taşırılması Hürriyet ve İtilaf Fırkasını alışılagelen geleneksel çerçevede siyaset yapmaya zorlamıştır. İttihat ve Terakki'nin neden olduğu olumsuz atmosferin ortadan kaldırılmasına çalışırken Anadolu direncine eleştiri yöneltmiştir. Bu iki çabasını soğukkanlılıkla değerlendirmek gerekmektedir.

Muhalefetin Düşünsel Yapısı

Mütecanis olmayan muhalefeti belirgin bir düşünce sistemi bağlamında bir yere yerleştirmek mümkün değildir. Soyut düşüncelerin pragmatik amaçlı örgütlerde pek bir anlam taşıdığı da düşünülmemelidir. Partinin programına eyleminin bir gerekçesi olarak bakmak doğru görünmemektedir. Somut siyasal ve askeri değişiklikler Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın işlevini daha anlaşılır kılmaktadır. Aynı yaklaşım kuşkusuz İttihat ve Terakki Fırkası bakımından da geçerlidir. Programı da Hürriyet ve İtilaf'ın eylemlerinden bütünüyle bağımsız değildir. Fırka programını ihtiyatlı bir şekilde değerlendirmek gerekmektedir.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın programı üzerinde durulurken üç nokta öne çıkarılmaktadır. Bu partinin Osmanlıcı olduğu ve İttihat ve Terakki Fırkası'nın yeterince şekillenmemiş milliyetçi siyasetine cephe aldığı belirtilmektedir. Aslında İttihat ve Terakki'nin milliyetçi olduğu savunulurken bu durum gizli bir milliyetçilik şeklinde nitelenmektedir. Buna bağlı ve kısmen farklı bir biçimde Hürriyet ve İtilaf'ın azınlık milliyetçiliği yapmaya müsait bir ortam yarattığı belirtilmektedir. Rum, Ermeni, Arnavut ve Arap unsurları Hürriyet ve İtilaf Fırkası içinde yer almışlardır. Bu durumu partinin azınlık milliyetçiliği yapmaya yatkın bir tutum olarak anlamak yanlış görünmektedir. Kaldı ki, İttihat ve Terakki de Osmanlıcıdır ve değişik etnik unsurların Osmanlı toplumu bütünü içinde önemli yerleri olduğunu kabullenmektedir. Bu konuda fırkanın savunusu açısından Hürriyet ve İtilaf'ın kurucularından Rıza Nur'un ifadelerine bakmak öğretici olabilir: *"İttihatçılar bize taarruzlarında Türk'ten gayrı ve vatan hainleri ecnebi unsurlar ile birleştiğimizi en büyük yüz karası olarak ileri sürüyorlardı. Muhalefette Türk de, Arap da, Arnavut, Rum ve Ermeni de vardı: Fakat bu unsurlar kendilerinde de vardı. Hem de bu unsurların ekseriyetleri İttihatçılarda idi".* Konu üzerine yazılan çoğu yapıtta bu sorunun öne çıkarılması ve diğer düşünceleri de etkilediği şeklindeki yaygın değerlendirme noktasında kuşkulu olmak gerekmektedir. Milli Mücadele'yi bile azınlık sorununun ağırlıklı olduğu bir temel çerçevesinde anlamak doğaldır ki, böylesi bir mantıktan kaynaklanmaktadır. Sorunu bir başka yönüyle değerlendirmek gerekirse, İttihat ve Terakki'nin görüşlerinin de homojen olmadığı anlaşılır. Bu konu Milli Meşrutiyet Fırkası'nın milliyetçi çizgisine İttihat ve Terakki'nin bir kesiminin yönelttiği eleştiriden de çıkartılabilir. Azınlık sorunu da zaman içinde bağımsızlık kazanımlarıyla ortadan kalkmıştır. Azınlıkları ya da diğer etnik unsurları olumlu biçimde değerlendirmek dönemin genel yaklaşımıyla uyumludur. Osmanlı toplumunun diğer milletlere gösterdiği hoşgörünün bir gereğidir. Bir üçüncü farklılık noktası adem-i merkeziyet ve teşebbüs-i şahsi ilkelerinin öne çıkarılmasıdır. İttihat ve Terakki'nin merkeziyetçi yapısına karşın muhalefetin bu tür bir ilkesi vardır. Siyasette sınırlayıcılığı ve muhalefete tahammülsüzlüğü hatırlandığı zaman Hürriyet ve İtilaf'ın bu noktada da ne ölçüde programına duyarlı olduğu tartışma götürür. Liberalliğin ekonomik yönü de İttihat ve Terakki Fırkası'nın ekonomik anlamda farklı bir siyasetinin olmadığını somutlaştırmaktadır. Zaten dönem boyunca siyasal ve askeri sorunların gündemde, hem de acil olarak gündemde olması nedeniyle ekonomik sorunlar önem taşımamaktadır. Program anlatıldığı şekilde değerlendirildiği zaman anlamlı bir farklılığın belirmediği kendiliğinden ortaya çıkar.

Mütareke döneminde siyasette etkin olan güçler İttihat ve Terakki'nin ülkeyi getirdiği durumun yarattığı sorunların çözülmesiyle uğraşmıştır. İstanbul hükümetlerinin Anadolu direncini eleşti-

HIZLI BİR GELİŞME: *Kurulduktan sonra İttihat ve Terakki'ye karşı olan muhalefetin doğal temsilcisi durumuna giren Hürriyet ve İtilaf'ın 1911'deki ara seçimlerini kazanması büyük yankılar uyandırdı. İttihat ve Terakki de bundan sonra Meclis-i Mebusan'a yönelerek kontrolu burada sürdürmek istemiştir. Damat Ferid Paşa (yanda), Ahrar-ı Osmaniye kongresi (s. 1143'de)*